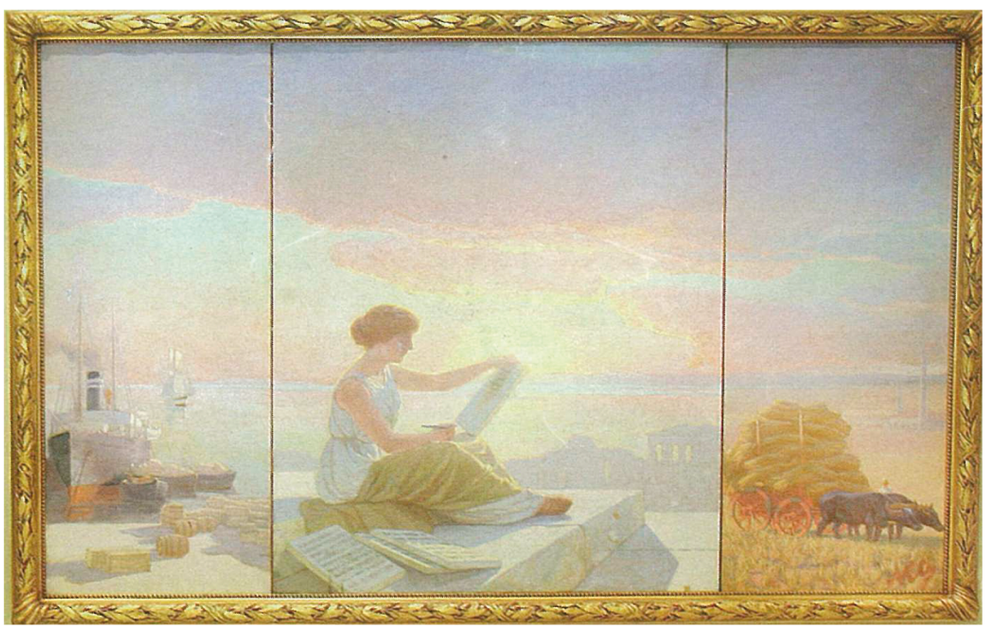
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΙΧΑΗΛ Π. ΣΑΡΡΑΣ

Ο Αγροτισμός ως πολιτική τάση στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου

Διαμόρφωση δομών και κοινωνική εξέλιξη στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία

Διδακτορική Διατριβή

Ιωάννινα 2014

Στο εξώφυλλο:

Νικολάου Οθωναίου (1877-1949), «Λιμήν Ιστορία Συγκομιδή», λάδι σε μουσαμά.

«Δεν είναι πλέον δυνατό να παίρνει κανείς στα σοβαρά την άποψη ότι ο αγρότης είναι αντικείμενο της ιστορίας μια μορφή κοινωνικής ζωής πάνω από την οποία περνάνε οι κοινωνικές αλλαγές, αλλά η οποία δεν συμβάλλει καθόλου στην ωστική δύναμη που επιφέρει τις αλλαγές αυτές… ο αγρότης στη σύγχρονη εποχή υπήρξε παράγοντας επανάστασης σε τέτοιο βαθμό όσο η μηχανή και αναγνωρίστηκε δικαιωματικά ως σημαντικός ιστορικός πρωταγωνιστής παράλληλα με τα επιτεύγματα της μηχανής. Παρόλα αυτά η επαναστατική του συμβολή υπήρξε άνιση: αποφασιστική στη Κίνα και τη Ρωσία, σημαντική στη Γαλλία… μικρή στη Γερμανία και την Αγγλία…».

Moore B., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Penguin University Books, U.S.A. 1966, σελ.453.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εκπόνηση της διατριβής μας ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε μέσα στη συγκυρία της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης που επηρέασε ιδιαίτερα την Ευρωζώνη και ακόμα περισσότερο την Ελλάδα και τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου. Θα ήταν αναληθές να πούμε ότι τα έντονα γεγονότα των τελευταίων ετών δεν επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε το παρελθόν κι ότι δεν εμπλούτισαν την προβληματική μας με νέα ερωτήματα και υποθέσεις, που ίσως να μην αναφύονταν ή και να παραμερίζονταν συνειδητά ή ασυνείδητα, αν η συγχρονία ήταν λιγότερο ακανθώδης. Ενδεχομένως, αυτή να είναι η διττή λειτουργία της Ιστορίας: Να αφηγείται το παρελθόν με τρόπο και εργαλεία που να αποκαλύπτουν το παρόν, δηλαδή την *αυριανή* ιστορία.

Η συγκυρία εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια και ιδιαίτερα στη Βουλγαρία από ό,τι στην Ελλάδα. Ο επώδυνος και καταστροφικός τρόπος με τον οποίο έγινε η *μετάβαση* άφησε πίσω του κοινωνικά ερείπια που δεν αποκαταστάθηκαν σε υπολογίσιμο βαθμό από την ταχεία ανάπτυξη των χρόνων που ακολούθησαν. Παραφράζοντας τον τίτλο του γνωστού βιβλίου του M. Palairet, θα λέγαμε ότι στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια τα τελευταία 15-20 χρόνια υπήρξε *ανάπτυξη χωρίς* ανάλογη *εξέλιξη*, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική οπισθοδρόμηση ήταν οφθαλμοφανής. Η μεγάλη διάρκεια αυτής της δύσκολης περιόδου, δημιουργεί το ερώτημα εάν πρόκειται πλέον για σταθερή κοινωνική πραγματικότητα και όχι απλά για μια μακρά συγκυρία κι ακόμα πού οφείλεται η σημερινή βαλκανική κοινωνική πραγματικότητα. Εικοσιπέντε χρόνια μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου η οικονομική και κοινωνική ιστορία δύναται να κατανοήσει και να ερμηνεύσει το παρελθόν, με λιγότερα ιδεολογικά ή εθνικά στερεότυπα και να μας προσφέρει τα εργαλεία για την κατανόηση του παρόντος.

Είθισται στο τέλος κάθε εργασίας να ευχαριστείς όσους συνέβαλαν και βοήθησαν με το δικό τους τρόπο στην ολοκλήρωση της προσπάθειάς σου. Για λόγους ουσιαστικούς και πραγματικούς δεν θα μπορούσα να αποτελέσω την εξαίρεση αυτού του κανόνα. Θα ήθελα πρώτα και κύρια να ευχαριστήσω τους γονείς μου Πέτρο Σάρρα και Ελένη Ρούμπα/ Σάρρα που πίστεψαν ως το τέλος σε αυτή τη μακρά προσπάθεια. Όσα τους χρωστώ δεν χωράνε σε έντυπες ευχαριστίες. Ευχαριστώ επίσης θερμά την επόπτρια της διατριβής Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βαλκανικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για όλα αυτά τα χρόνια. Η συμβολή της υπήρξε πολύ σημαντική και σίγουρα το κείμενο θα ήταν πολύ διαφορετικό χωρίς τις εκατοντάδες ώρες συζήτησης που έχουμε κάνει από το Νοέμβριο του 2007 έως σήμερα και τις δυσεύρετες πηγές/ στοιχεία που μου παρείχε κατά καιρούς. Ευχαριστώ ακόμα τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς Επιτροπής, την Καθηγήτρια Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Ελληνικού Ανοιχτού Πανεπιστημίου Μαργαρίτα Δρίτσα, για το χρόνο που διέθεσε για τη μελέτη της εργασίας, τις σημαντικές παρατηρήσεις και διορθώσεις της και τα ενθαρρυντικά της σχόλια

καθώς και τον Επίκουρο Καθηγητή Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Γρηγόρη Ζαρωτιάδη.

Οφείλω την ευγνωμοσύνη μου στο Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης, γιατί με την υποτροφία που μου παρείχε από την 1η Οκτωβρίου 2008 έως την 1η Οκτωβρίου 2012, με βοήθησε να επικεντρωθώ αποκλειστικά στην έρευνα. Ακόμη ευχαριστώ θερμά τον ιστορικό Vărban N. Todorov, η βοήθεια του οποίου στάθηκε πολύτιμη τόσο στο Βουλγαρικό Κρατικό Αρχείο όσο και στη σημαντική βιβλιοθήκη του Βαλκανικού Ινστιτούτου στη Σόφια. Οι συζητήσεις που κάναμε κατά την πρώτη και τη δεύτερη πολύμηνη διαμονή μου στη Σόφια με βοήθησαν να καταλάβω καλύτερα το παρελθόν αλλά και την παρούσα κατάσταση της Βουλγαρίας. Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που με βοήθησε όσο μπορούσε όλο αυτό το διάστημα και ανέχθηκε τις ιδιοτροπίες μου, το προσωπικό των Γ.Α.Κ./ Κ.Υ. στην Αθήνα που με εξυπηρέτησε πρόθυμα καθώς και το προσωπικό και ερευνητές της βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στο προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου τής Ε.Τ.Ε. για την πάντα πρόθυμη και ευγενική βοήθεια που μου παρείχε. Ευχαριστώ ακόμη το Διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Βουλής, Ευάγγελο Δρακόπουλο, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε να ερευνήσω από κοντά τα αναρίθμητα βιβλιοστάσια και τα σπάνια βιβλία που απόκεινται στο πρώην καπνεργοστάσιο της οδού Λένορμαν.

Χρωστώ επίσης τις ευχαριστίες μου σε πολλούς φίλους μου, που βοήθησαν ο καθένας με τον τρόπο του, στην ολοκλήρωση αυτής της εργασίας. Δεν θα τους ονοματίσω, οι ευχαριστίες μου ξέρουν ότι τους αφορούν. Τέλος, αλλά όχι σε σημασία, όλα θα ήταν δυσκολότερα χωρίς τη σύντροφό μου Stephanie Χρυσοβιτσινού που με προθυμία ανέχθηκε αυτό το *ταξίδι* στα Βαλκάνια.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ……9

Ιστορικό πλαίσιο, Μέθοδος, Θέμα, Δομή

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ……21

ΜΕΡΟΣ Α΄. Συγκριτική επισκόπηση των ποσοτικών δεδομένων για την Ελλάδα και τη Βουλγαρία στο μεσοπόλεμο…… 27

Ποσοστό πληθυσμού εξαρτημένου από τη γεωργία……28

Κατά κεφαλήν εισόδημα και παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας...37

Πυκνότητα πληθυσμού και μετανάστευση……..42

Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδας…….....46

Το εθνικό εισόδημα της Βουλγαρίας……..... 53

Διάρθρωση εμπορίου ……..……..... 58

ΜΕΡΟΣ Β΄. Πολιτική οργάνωση Ελλήνων και Βουλγάρων αγροτών και εκλογικές αναμετρήσεις (α΄ μισό 20^{ου} αιώνα) ……... 67

Βουλγαρία: Άνοδος των Αγροτιστών στην εξουσία και βίαιη καταστολή...69

Β.Α.Ε.Ε.-Κ.Κ.Β.: Από τη μεσοπολεμική αντιπαλότητα στη μεταπολεμική συγκυβέρνηση και την ανάδειξη της μνήμης των Αγροτιστών…… 79

Ελλάδα: Οι αμφίσημες εκδοχές του Αγροτισμού……..... 83

ΜΕΡΟΣ Γ΄. Δομές και κοινωνικές σχέσεις στον ελλαδικό αγροτικό χώρο από το 19^{ο} αιώνα έως το μεσοπόλεμο……91

Από την προεπαναστατική Χριστιανική άρχουσα ελίτ στη μετεπαναστατική πολιτική τάξη……94

Το πελατειακό σύστημα……....106

Οι έγγειες σχέσεις……114

Διαμόρφωση έγγειων σχέσεων στην «Παλαιά Ελλάδα» και το ζήτημα των «εθνικών γαιών»……117

Οι μη αγροτικές πτυχές του σταφιδικού ζητήματος…….....129

Το μωσαϊκό των έγγειων σχέσεων στο Ελληνικό κράτος. Θεσσαλία: Η ενσωμάτωση των τσιφλικιών ……..139

Οι έγγειες σχέσεις στη Μακεδονία……..149

Οι έγγειες σχέσεις στις «Νέες χώρες» μετά το 1922: Η διαπλοκή του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα και το φαινόμενο των καταπατήσεων…….…..160

Φορολογικά βάρη των Ελλήνων αγροτών…….……..186

Ο Εθνικός Διχασμός: Μια αποφασιστική *στιγμή* ……....195

ΜΕΡΟΣ Δ΄. Ο αγροτικός κόσμος στη Βουλγαρία. Δομές και κοινωνικές σχέσεις από το 19^{ο} αιώνα έως το μεσοπόλεμο…….....203

Η Οθωμανοκρατούμενη Βουλγαρία…….....206

Η άνθιση του εμπορίου και της βιοτεχνίας……....210

Από την εθνική Παλιγγενεσία στην Απελευθέρωση ……227

Οι Βούλγαροι αγρότες μετά την Απελευθέρωση…….. 234

Εμπόδια στη διαδικασία αστικού εκσυγχρονισμού…….…..247

Φορολογικά βάρη των Βουλγάρων αγροτών…… 270

Αιτίες δημιουργίας του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος…….…… 282

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ……299

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ……...…… 313

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ…….……..315

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ …….....353

ΧΑΡΤΕΣ……..…… 365

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστορικό πλαίσιο, Μέθοδος, Θέμα, Δομή

Πρωταρχικός στόχος της διατριβής είναι η συγκριτική διερεύνηση και ερμηνεία της ιστορίας τού αγροτικού κόσμου και της εμφάνισης ειδικότερα αγροτικής πολιτικής έκφρασης σε Ελλάδα και Βουλγαρία κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ιδιαίτερα θα διερευνηθούν οι κυριότερες αιτίες που εμπόδισαν τη συγκρότηση αξιόμαχου αγροτικού κινήματος και κόμματος στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Βουλγαρία αλλά και σε πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά το μεσοπόλεμο. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι η διαφορετική ιστορική συγκρότηση του ελληνικού σε σχέση με το βουλγαρικό κράτος καθώς και η διαφορετική συνάρθρωση των παραγωγικών σχέσεων των δύο κοινωνικών σχηματισμών αποτελέσαν καθοριστικούς παράγοντες που ανέστειλαν ή επιτάχυναν τη ριζοσπαστική πολιτική οργάνωση των αγροτών. Θεωρούμε την περίοδο μετάβασης από την παραδοσιακή αγροτική οικονομία στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, τομή για κάθε κοινωνικό σχηματισμό και χρήσιμη για τη συνολική θεώρηση των γεγονότων του μεσοπολέμου, όχι μόνο στις βαλκανικές χώρες αλλά στην Ευρώπη συνολικά. Εξαιτίας αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης επεκτείναμε την ανάλυσή μας σε όλο το 19ο αιώνα.

Ο όρος «Αγροτισμός», στον οποίο εστιάζει και ο τίτλος της εργασίας, προσδιορίζεται ως πολιτικό κίνημα που αποβλέπει στην προώθηση της κοινωνικής τάξης των αγροτών σε σημαντικό παράγοντα της κοινωνικής ζωής,[1] ενώ ειδικότερα στην εποχή που μελετάμε ως Αγροτισμός ορίζεται «*το προς χειραφέτησιν των αγροτών πολιτικόν κίνημα και η αντίστοιχος ιδεολογία.*».[2] Ακόμη, μια άλλη συναφής ερμηνεία του πολιτικού όρου Αγροτισμός εξειδικεύεται

[1] Στα ελληνικά ο όρος αντιστοιχούσε αρχικά στο γαλλικό paganisme, αλλά ήδη στο τέλος του 19ου αιώνα φαίνεται ότι είχε αποκτήσει τη μοντέρνα σημασία του, εξ ού και ο Στ. Κουμανούδης, αποδελτιώνοντάς τον από την *Ακρόπολιν* της 15-3-1894, σημείωσε «κατ' άλλην ίσως σημασίαν εγράφη η λέξις». Γενικά για τη σημασία και εμφάνιση του όρου «Αγροτικό ζήτημα», βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, χ.χ., Εγκυκλπαιδικόν *Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, χ.χ., *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, Τεγόπουλος-Φυτράκης, Αθήνα 1997, λήμμα «Αγροτισμός».

[2] *Κοινωνιολογικόν και Πολιτικόν Λεξικόν*, τόμ. Α΄, *Ο Ανεξάρτητος*, Μεγάλη Καθημερινή Εφημερίς, Εν Αθήναις 1933, σελ.125 όπου σχετικά λήμματα, «Αγροτοκομμουνιστής –Ανακριβής χαρακτηρισμός, ο οποίος δίδεται, συκοφαντικώς, από τους αστούς εις τους αγωνιστάς του Αγροτισμού», σελ.1295 «ζέμστβο» –«τοπική αυτοδιοίκησις… προς διαχείρισιν της επαρχιακής εθνικής οικονομίας», στη Ρωσία από το 1864 κ.ε., κ.λπ.. Στα γαλλικά το ουσιαστικό και επίθετο agrarien, χρονολογημένο από το 1790 και 1796, σήμαινε τη διανομή της γης σ' αυτούς που την καλλιεργούσαν και συνδεόταν με τον σοσιαλιστή Babeuf, ενώ ο μεταγενέστερος γερμανικός όρος Agrarier, 1885, παρέπεμπε στο κόμμα που πρότεινε την υπεράσπιση των συμφερόντων των γαιοκτημόνων: *Le Nouveau Petit Robert Nouvelle Edition*, Paris 1993. Για τον όρο, βλ. και Dahlinger W. Ch., *The New Agrarianism*, C. P Putnam's Sons, New York, London 1913, σελ.1-24. Επίσης http://en.wikipedia.org/wiki/Agrarianism.

στα άτομα που υποστηρίζουν τη διανομή κτημάτων και καλλιεργήσιμων εκτάσεων υπέρ των ακτημόνων ή των φτωχών αγροτών.[3]

Όπως είναι γνωστό, από το τέλος του 19ου αιώνα και έως το μεσοπόλεμο, δημιουργήθηκαν πολυάριθμα Αγροτικά Κόμματα και κινήματα, όχι μόνο στα Βαλκάνια αλλά σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, από τη Ρωσία ως τις βαλκανικές χώρες αλλά και ευρύτερα σε πολλές χώρες εκτός Ευρώπης. Ειδικότερα στη Βουλγαρία, δημιουργήθηκε δυναμικό Αγροτικό Κόμμα, που κέρδισε ευρεία πολιτική υποστήριξη και σχημάτισε κυβέρνηση αμέσως μετά το Μεγάλο πόλεμο, το 1919, κερδίζοντας τις ψήφους της πλειονότητας του αγροτικού κόσμου. Η αγροτική κυβέρνηση του Aleksandâr Stamboliski (Александър Стоименов Стамболийски 1879-1923), αρχηγού των Αγροτιστών, ανατράπηκε τελικά βίαια από στρατιωτικό πραξικόπημα το 1923, βάζοντας τέλος στη ζωή και στην πολιτική κυριαρχία του εκπροσώπου των αγροτών. Η συγκυρία ανάδειξης της Βουλγαρικής Αγροτικής Εθνικής Ένωσης (Β.Α.Ε.Ε.) σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη στη μεσοπολεμική Βουλγαρία σημαδευόταν από την ήττα της στο β΄ Βαλκανικό πόλεμο, τη λανθασμένη επιλογή συμμάχων στον Α΄ Παγκόσμιο και την επακόλουθη αποτυχία θαλάσσιας εξόδου στη Μεσόγειο. Εκτός από την πολεμικού χαρακτήρα εσωτερική συγκυρία, που επέφερε μεγάλες απώλειες τόσο σε ανθρώπινες ζωές όσο και πλήγμα στην αγροτική οικονομία, οι εξωτερικές πολιτικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά πολύπλοκες και συνάμα εντυπωσιακές. Γενικότερα, η κατάρρευση δύο αυτοκρατοριών, της Αυστροουγγαρίας με το τέλος του Μεγάλου πολέμου και της Ρωσίας με τη Ρωσική Επανάσταση του 1917, καθώς και η εκτεταμένη διανομή γαιών, η οποία έλαβε χώρα ταυτόχρονα σε όλη την Ανατολική Ευρώπη και επέφερε τη διάλυση των μεγάλων κτημάτων και τη μεταβολή των έγγειων σχέσεων, ανέτρεψαν τους πολιτικούς συσχετισμούς σε ολόκληρη την Ευρώπη, ιδίως την Ανατολική, και δημιούργησαν νέα πολιτικο-οικονομικά και γεωπολιτικά δεδομένα. Επιπλέον, η μεσοπολεμική περίοδος σημαδευόταν από το τέλος της πρώτης φάσης διεθνοποίησης του εμπορίου και τις ταυτόχρονες προσπάθειες πολλών φτωχών και ως επί το πλείστον αγροτικών χωρών, για εκβιομηχάνιση και αυτάρκεια σε βασικά αγροτικά προϊόντα. Θα λέγαμε ότι ο μεσοπόλεμος σημαδεύεται από τις προσπάθειες πολλών χωρών, από την Εγγύς Ανατολή μέχρι τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη, να μετεξελιχθούν από τις παραδοσιακές αγροτικές δομές στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία. Μέσα σε αυτές τις πολύπλοκες συνθήκες δημιουργήθηκαν και ενδυναμώθηκαν τα ανατολικο-ευρωπαϊκά και βαλκανικά Αγροτικά Κόμματα και κινήματα.

Έτσι, στην Ευρώπη, ιδίως την Ανατολική αλλά και τη μεσογειακή, το αγροτικό ζήτημα οξύνεται, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται με δυναμικό τρόπο εξαιτίας μιας σειράς πολιτικών λόγων και εξελίξεων: Η μεσοπολεμική γεωπολιτική αβεβαιότητα αύξανε τις στρατιωτικές δαπάνες και στερούσε σημαντικούς πόρους από τη γεωργική οικονομία. Παράλληλα η Ρωσική

[3] *Στο ίδιο* και *The Concise Oxford English Dictionary*, Oxford University Press, Tenth Edition Revised, Oxford 2002.

Επανάσταση του 1917 επηρέαζε πολιτικο-ιδεολογικά τους αγρότες της Ανατολικής Ευρώπης, που μόλις είχαν γίνει μικρο-ιδιοκτήτες, δυσκόλεψε και έκανε άμεσα επιτακτική την ενσωμάτωσή τους στο αστικό πολιτικό σύστημα εξουσίας. Ακόμα περισσότερο, η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που έλαβε χώρα με δυναμικό τρόπο, το μεσοπόλεμο στα Βαλκάνια και σε πολλές ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής μετάλλαξαν τις κοινωνικές ισορροπίες εντός των χωρών και επιτάχυναν τις νεωτερικές διαδικασίες στις αγροτικές κοινωνίες, που συχνά, αδυνατούσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Έτσι, εξαιτίας αυτής της πολύπλοκης κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης, δημιουργούνταν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να ενταθεί ο κοινωνικός ανταγωνισμός και να ριζοσπαστικοποιηθεί η πολιτική συμπεριφορά είτε των νέων είτε των παλιών πολιτικών υποκειμένων.

Στην Ελλάδα η πολιτική εμφάνιση του Αγροτισμού, δηλαδή η πολιτική οργάνωση των αγροτών σε κόμμα, δεν πήρε έκταση κι ούτε εμφανίστηκε δυναμικά. Το ελληνικό Αγροτικό Κόμμα όχι μόνο δημιουργήθηκε πολύ αργά, τη δεκαετία του ’20, όταν στη Βουλγαρία δραστηριοποιόταν ήδη δυο δεκαετίες, από το 1899, αλλά επιπροσθέτως οι πρώτες προσπάθειες δημιουργίας πολιτικού χώρου που θα εξέφραζε τα αιτήματα και τις προσδοκίες του αγροτικού κόσμου, ήταν ασθενικές. Έτσι, κατά τη γνώμη μας και παρά την περί του αντιθέτου διαδεδομένη έμφαση, η αγροτική κινητοποίηση των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου και ο αγώνας τους για διάθεση της παραγωγής τους, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, δύσκολα μπορεί να ιδωθεί ως πρώιμη φάση του αγροτικού κινήματος πόσο μάλλον, ξεκάθαρα ως αμιγώς αγροτικό κίνημα. Βέβαια, η θεσσαλική εξέγερση του Κιλελέρ το 1910 ήταν χωρίς αμφιβολία η πιο σημαντική στιγμή του ελληνικού αγροτικού κινήματος. Επρόκειτο ωστόσο για εξέγερση που είχε τοπικό χαρακτήρα και ήταν εξαιρετικά περιορισμένης σημασίας, τουλάχιστον εν συγκρίσει με άλλες πολιτικές διαδικασίες μέσα στον αγροτικό κόσμο, που εκτυλίσσονταν τότε στη Βαλκανική και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Έτσι, στην Ελλάδα παρά τις τεράστιες και δομικού χαρακτήρα αλλαγές στις έγγειες σχέσεις, που παρατηρούνται στην ύπαιθρο των «Νέων Χωρών» μετά το 1922, και παρά το γεγονός ότι αυτές οι περιοχές ήταν ως επί το πλείστον αγροτικές, δεν δημιουργήθηκε αξιόμαχο και δυνατό Αγροτικό Κόμμα. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι η πολιτική συγκυρία ήταν ευνοϊκή για κάτι τέτοιο, αν ληφθούν υπόψη η Μικρασιατική Καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας**,** οι εκατοντάδες χιλιάδες δυστυχείς πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε Μακεδονία-Θράκη καθώς και οι τεράστιες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν τόσο τα αστικά όσο και τα αγροτικά στρώματα, που αποτελούσαν και την πλειονότητα του ελληνικού λαού, μετά από μια δεκαετία συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων και προετοιμασιών.

Συγκρίνοντας τις δύο χώρες (Ελλάδα και Βουλγαρία) θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε τα αίτια, από τη μια μεριά, δημιουργίας αξιόλογου Αγροτικού Κόμματος και κινήματος στη Βουλγαρία και, από την άλλη, ισχνής αντίστοιχης πολιτικής κίνησης –αντίστοιχου πολιτικού

προτάγματος– στην Ελλάδα. Προκειμένου ωστόσο να γίνει κατανοητή με πειστικό τρόπο η συγκριτική εξέταση των δύο χωρών, είναι απαραίτητη η εξίσου συγκριτική ιστορική ανασκόπηση και η κριτική ερμηνεία, του τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές και κρατικές δομές των δύο χωρών στο *μακρό* 19ο αιώνα. Το πρόβλημα που προκύπτει από μια παρόμοια συλλογιστική έγκειται στο ότι σ' αυτή την περίοδο χρονολογείται η ίδρυση των βαλκανικών εθνών - κρατών, με εναρκτήριο γεγονός τη Σερβική και την Ελληνική Επανάσταση των ετών 1804/1813 και 1821 αντίστοιχα. Το ιστορικό *άνοιγμα* προς το 19ο αιώνα, που προτείνουμε, αυτομάτως υποδηλώνει ότι θα ληφθεί υπόψη και το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας των περιοχών στις οποίες επεκτάθηκαν τα δύο μετέπειτα εθνικά κράτη –το ελληνικό και το βουλγαρικό. Θεωρούμε μ' άλλα λόγια ότι αναμφίβολα οι κοινωνικές δομές των δύο χωρών στο μεσοπόλεμο όπως και των υπόλοιπων βαλκανικών κρατών έχουν τις ρίζες τους ή, καλύτερα, άρχισαν να μορφοποιούνται στην οθωμανική εποχή. Έτσι, για να ερμηνευθεί η πολιτική συμπεριφορά του αγροτικού κόσμου, θα πρέπει να εξεταστεί σύντομα η πορεία της, τουλάχιστον λίγο πριν από την εθνική απελευθέρωση έως την περίοδο που μας απασχολεί, ώστε η ερμηνεία μας να μην κινδυνεύσει να αστοχήσει σ' ό,τι αφορά τη δυναμική που κληροδότησε το παραπάνω κορυφαίο ιδρυτικό *γεγονός* ούτε να καταλήξει να είναι στατική ή συγκυριακή, πιεζόμενη από τα άκαμπτα χρονικά όρια που επιβάλλουν οι δύο Παγκόσμιοι πόλεμοι. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί να εξηγηθεί η εμφάνιση ενός αγροτικού κινήματος το μεσοπόλεμο χωρίς να εξεταστούν οι παραγωγικές σχέσεις του αιώνα που προηγήθηκε –και όταν λέμε παραγωγικές σχέσεις για τα βαλκανικά κράτη του 19ου αιώνα εννοούμε κυρίως, αν όχι μόνο, αυτές της υπαίθρου, δηλαδή τις αγροληπτικές σχέσεις. Γιατί, κατά τη γνώμη μας, αυτές οι κοινωνικές δομές δημιουργούν σε μεγάλο βαθμό το δρών πολιτικό υποκείμενο της ιστορίας και ως εκ τούτου δεν μπορεί να παραγνωριστεί η σημασία τους ως κινητήριας δύναμης των ιστορικών γεγονότων. Στην περίπτωσή μας λοιπόν, οι κοινωνικές-παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου σχετίζονται άμεσα με την οθωμανική περίοδο καθώς διαμορφώθηκαν (και) μέσα σ' αυτή. Επιπλέον, μεθοδολογικά αυτού του είδους η προσέγγιση δίνει στα επιχειρήματα μας κάποια ερμηνευτική πληρότητα, καθώς δεν αναζητείται (μόνο) η ιστορική συγκυρία αλλά οι δομές –στις οποίες επίσης εστιάζει ο τίτλος της διατριβής μας–, που αλληλεπιδρούν με τη χρονική συγκυρία (εσωτερική ή εξωτερική) και την αναδιαμορφώνουν.

Έτσι, λοιπόν, στην προσπάθεια μας να ερμηνεύσουμε το βραχύβιο και αβέβαιο χαρακτήρα των προσπαθειών για πολιτική οργάνωση των Ελλήνων αγροτών –όχι παράδοξα, όπως θα αποδειχθεί– θα ανατρέξουμε στην περίοδο πριν την Επανάσταση του '21, προκειμένου να ανιχνεύσουμε τη διαμόρφωση της δομής των έγγειων σχέσεων, εστιάζοντας αρχικά στις περιοχές που μετέπειτα ονομάστηκαν «Παλαιά Ελλάδα» και κυρίως στην Πελοπόννησο. Στη συνέχεια, παρόμοια αναδρομική ανίχνευση της διαδικασίας αναδόμησης των έγγειων σχέσεων θα επιχειρήσουμε και στα υπόλοιπα γεωγραφικά διαμερίσματα της Ελλάδος, παρακολουθώντας

χρονολογικά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος. Όπως θα δούμε, η γη επί Οθωμανών κατεχόταν κυρίως από Μουσουλμάνους γαιοκτήμονες, ενώ οι αντίστοιχοι Χριστιανοί κατείχαν πολύ μικρότερες εκτάσεις. Αν και οι τελευταίοι αποτελούσαν το σημαντικότερο μέρος της τοπικής χριστιανικής οθωμανικής ελίτ, εντούτοις η πολιτική τους θέση ήταν εξαιρετικά αβέβαιη. Από την άλλη μεριά, η μεγαλύτερη μάζα των αγροτών που ήταν Χριστιανοί, κατείχαν πολύ μικρές εκτάσεις, ενώ βίωναν τις καθημερινές αδικίες, βιαιοπραγίες και αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης. Επιπροσθέτως η κοινωνική θέση των απλών Χριστιανών αγροτών ήταν χειρότερη εν συγκρίσει με τη ζωή των αντίστοιχων Μουσουλμάνων, αφού εκτός των κάθε είδους διακρίσεων πλήρωναν και υψηλότερους αγροτικούς φόρους. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο *εξερράγη* η εθνικο-απελευθερωτική Επανάσταση του 1821. Είναι όμως ταυτόχρονα αξιοσημείωτο ότι εκτός από τον κύριο εθνικο-απελευθερωτικό χαρακτήρα της, υπήρξαν και σημαντικοί κοινωνικοί λόγοι που πυροδότησαν τον ξεσηκωμό. Οι αγρότες, που αποτελούσαν την κύρια μάζα των επαναστατών, ζητούσαν γη, εκτός από την κατάργηση κάθε είδους αδικίας και βιαιοπραγίας εις βάρος τους, εξαιτίας και του διαφορετικού τους θρησκεύματος. Αυτή η διαλεκτική αντίθεση στο εσωτερικό της Επανάστασης, δηλαδή η σύμπτωση του κύριου προτάγματος, του εθνικο-απελευθερωτικού με το κοινωνικό, έθεσε μετέπειτα τη βάση του *ελληνικού τύπου* πελατειακών σχέσεων. Πρόκειται για κορυφαίο ζήτημα αντιπαράθεσης από την αρχή του 20ου αιώνα, με το *Κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού (1907) και με το έργο του Γ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (1924), που έκτοτε επανέρχεται στην επικαιρότητα με κάθε μεγάλο πολιτικο-ιδεολογικό αναπροσανατολισμό του ελληνικού κράτους.

Στην πρόταξη αυτής της αναδρομικής έρευνας στη διατριβή μας, μας ενθαρρύνει πρώτα-πρώτα η γόνιμη προβληματική της σύγχρονης ελληνικής και βουλγαρικής καθώς και της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας που έχει ρίξει νέο φως στους όρους ίδρυσης των εθνικών κρατών και στην κοινωνική ιστορία του 19ου αιώνα. Έτσι, για να δείξουμε πόσο και γιατί θεωρήσαμε απαραίτητο να συμπεριλάβουμε στη δική μας προβληματική, για τη διερεύνηση του μεσοπολέμου, το γόνιμο αυτό προβληματισμό γύρω από διαδικασίες και δομές του 19ου αιώνα, χρειάζεται εισαγωγικά να προϊδεάσουμε τον αναγνώστη με τα συγκεκριμένα βασικά *κεκτημένα·* οι σχετικά δηλαδή σύντομες επισημάνσεις που θεωρήσαμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε στη διατριβή μας δείχνουν, ακριβώς, όχι μόνο ότι δεν μας έλκει κάποιο είδος *ιστορισμού*, αλλά ότι δεν παραλείψαμε να αξιοποιήσουμε μια πλούσια προβληματική που –απροσδόκητα– ακονίζει τα εννοιολογικά μας εργαλεία εν όψει της συγκριτικής μας ανάλυσης και συνεπώς κάνει πιο εφικτή την ανάδειξη τόσο της δυναμικής όσο και των ιδιαιτεροτήτων των δύο χωρών στο μεσοπόλεμο. Μ' άλλα λόγια, η ενασχόλησή μας με τις προγενέστερες *γενέθλιες* διαδικασίες των δύο εθνικών κρατών τα οποία συγκρίνουμε –αντί της μεθοδολογικά *επιβεβλημένης* και *αναμενόμενης* τήρησης των μεσοπολεμικών χρονικών ορίων– αποτελεί συνειδητή επιλογή ώστε να ερμηνευτεί η υπό εξέταση περίοδος, λαμβάνοντας υπόψη επικουρικά *και* ερμηνευτικές προτάσεις που φωτίζουν

πολύπλευρα και στη *μακρά διάρκεια* τις δομές που παρέμειναν –αν και όσο παρέμειναν– ή που αναδιαρθρώθηκαν μετά το Μεγάλο πόλεμο. Έτσι, περιοριζόμαστε προς το παρόν να σημειώσουμε εδώ ενδεικτικά κάποια βασικά ιστορικά δεδομένα που τοποθετούν, από ιστορική άποψη, πιο εύστοχα και τις δύο περιπτώσεις/ χώρες που εξετάζουμε:

Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι οι γαίες των Οθωμανών γαιοκτημόνων που κατασχέθηκαν αποτέλεσαν τις λεγόμενες «εθνικές γαίες». Αυτά τα κτήματα, αν και τα επιθυμούσαν οι πρώην προεστοί και κοτζαμπάσηδες, ήταν αδύνατο να τα ιδιοποιηθούν εξαιτίας του γεγονότος ότι οι Χριστιανοί αγρότες επαναστάτησαν και για τη γη. Η πρώην, λοιπόν, χριστιανική οθωμανική ελίτ, που αναβαπτίστηκε και διεσώθη συμμετέχοντας στον ένοπλο εθνικό αγώνα (όπως *Ο Κοτζαμπάσης του Καστρόπυργου* που αναπαραστάθηκε ρεαλιστικά στο λογοτεχνικό πεδίο από τον Ν. Καραγάτση), δεν ήταν πλέον δυνατό, εξαιτίας των συνθηκών, να αντλεί την εξουσία της από τη γη. Έτσι, στην πολιτική ζωή του νεοελληνικού κράτους συνέχισε να κάνει αυτό που ήξερε να πράττει καλύτερα επί Οθωμανών: να ασκεί πολιτική εξουσία, διαμεσολαβώντας τώρα όχι μεταξύ των Χριστιανών αλλά των Ελλήνων πολιτών πλέον και της κεντρικής εξουσίας. Εξαιτίας αυτής της περίπλοκης διαδικασίας, που γίνεται κατανοητή μόνο υπό το φως του ’21, οι πρώην κοτζαμπάσηδες άσκησαν πολιτική εξουσία σε όλο σχεδόν το 19^{ο} αιώνα και διαχειρίστηκαν τόσο τις «εθνικές γαίες» μέχρι τη διανομή τους όσο και το φορολογικό σύστημα που ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την αγροτική παραγωγή, δηλαδή με τη γη. Ειδικότερα, οι καταπατήσεις, η ευνοιοκρατία και οι πελατειακές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μέχρι την αναδιανομή του 1871, ανάμεσα σ’ αυτή την τοπική πολιτική ελίτ, που πλέον δρούσε σε εθνική διάσταση, και τους αγρότες ήταν τόσο λειτουργικά ενταγμένες στην άσκηση εξουσίας, που αποτέλεσαν παράγοντα αναστολής οποιασδήποτε ευθείας κοινωνικής διεκδίκησης των αγροτών κι ακόμα περισσότερο οι πελατειακές σχέσεις *μπόλιασαν* όλο το φάσμα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους σε κάθε του έκφανση. Εκτός από αυτή τη δομική διαφορά ανάμεσα στις δύο χώρες, μετά το 1850, κυρίως στη δυτική Πελοπόννησο, αναπτύχθηκαν σε σημαντικό βαθμό εμπορικές καλλιέργειες, όπως αυτή της σταφίδας, που αναδιαμόρφωσαν τις κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο και *διέρρηξαν* τον παραδοσιακό τρόπο κοινωνικής συμβίωσης και συνηθειών στο χωριό. Αυτό έγινε σε τέτοιο βαθμό, που, όταν επήλθε το τέλος της σταφιδικής ευφορίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι Πελοποννήσιοι αγρότες δεν επέστρεψαν σε αυτοκαταναλωτικού τύπου καλλιέργειες, αλλά επέλεξαν να μεταναστεύσουν προς τις Η.Π.Α., ως διέξοδο εκτάκτου ανάγκης, του *ατελούς* εκσυγχρονισμού ή καλύτερα εκμοντερνισμού, που είχε στο μεταξύ επέλθει.

Από την άλλη μεριά, στη Βουλγαρία, σύμφωνα και με τη σχετική βιβλιογραφία, οι εξελίξεις ήσαν διαφορετικές. Στη χώρα εξέλιπαν οι εμπορευματικού τύπου καλλιέργειες και η πλειονότητα των Βουλγάρων αγροτών καλλιεργούσε για αυτοκατανάλωση και εξασφάλιζε την επιβίωσή της πουλώντας το ελάχιστο αγροτικό πλεόνασμα στις τοπικές αγορές. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε, πάντα σύμφωνα και με τη βιβλιογραφία, ότι από την απελευθέρωση της χώρας

από το ρωσικό στρατό το 1877 έως το τέλος του μεσοπολέμου, η πλειονότητα του βουλγαρικού αγροτικού κόσμου βρισκόταν σε στασιμότητα. Όπως ήδη φάνηκε, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες απελευθερώθηκε η Βουλγαρία από την οθωμανική κυριαρχία, διέφεραν σημαντικά συγκριτικά με την Ελλάδα. Ίσως και γι' αυτό η θέση του αγροτικού κόσμου και οι σχέσεις του με τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα που ήλεγχαν το κράτος, παρέμενε από πολιτική άποψη περιθωριακή, παρά το μεγάλο δημογραφικό μέγεθός του. Έτσι δεν εμφανίστηκαν πολιτικές σχέσεις πελατειακού χαρακτήρα στη βουλγαρική ύπαιθρο, τόσης έκτασης και αντίστοιχου βαθμού με εκείνες που παρατηρούνται ανάγλυφες στην Ελλάδα. Επιπλέον η αγροτική βουλγαρική κοινωνία ήταν πολύ περισσότερο εξισωμένη σε σχέση με αυτή της Ελλάδος, ακόμα και της εποχής μετά την άφιξη των προσφύγων στις «Νέες Χώρες».

Αντίθετα, στην Ελλάδα, η σταδιακή ενσωμάτωση νέων περιοχών έως το 1920, περιέπλεξε ακόμα περισσότερο τα πράγματα, τόσο για τον ελληνικό αγροτικό κόσμο όσο και για το συγκριτικό υπόδειγμά μας, τη Βουλγαρία. Η σταδιακή ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, σε διαφορετικές ιστορικές ευρωπαϊκές συγκυρίες, περιοχών με διαφορετικές έγγειες σχέσεις (Πελοπόννησος εμπορικές καλλιέργειες και μικρο-ιδιοκτησία –Θεσσαλία τσιφλίκια –μετά το 1922 μικρο-ιδιοκτησία, Μακεδονία –Θράκη τσιφλίκια και μικρο-ιδιοκτησία μετά το 1922), υπό τους ίδιους θεσμούς και υπό την ίδια πολιτική εκπροσώπηση και μάλιστα συγκυριακά συγκρουσιακή (Εθνικός Διχασμός, πόλεμοι), αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα στην όποια προσπάθεια ταξικής συσπείρωσης των αγροτών. Επιπροσθέτως, όπως καταδεικνύουν σχετικές αρχειακές πηγές, η διαδικασία διανομής των εγκαταλελειμμένων περιουσιών και κτημάτων των Οθωμανών, κυρίως από τη Μακεδονία και τη Θράκη, έγινε με τρόπο που επίσης ευνόησε την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και επομένως διαχώρισε, έως ένα βαθμό, ακόμα και τους αγρότες των «Νέων Χωρών».

Σε αντίθεση με την Ελλάδα, στη Βουλγαρία η *εθνική ολοκλήρωση* τερματίστηκε μόλις επτά χρόνια μετά την ανακήρυξη της βουλγαρικής αυτονομίας, με την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας το Σεπτέμβρη 1885. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η χώρα να εμφανίζεται με αρκετά πιο εξισωμένο αγροτικό κόσμο συγκριτικά με την Ελλάδα, με μικρότερα ποσοστά αστικοποίησης –δεν θα ήταν υπερβολή αν τη χαρακτηρίζαμε *θάλασσα* αγροτών–, με σχεδόν όμοιες έγγειες σχέσεις σε όλα τα γεωγραφικά της διαμερίσματα, με μεγαλύτερα ποσοστά αυτοκατανάλωσης και κυρίως με *αδιατάρακτη* τη ζωή του χωριού από την απελευθέρωση έως το μεσοπόλεμο. Αντίθετα, η ζωή στο ελληνικό χωριό ιδίως στη νότια Ελλάδα μεταλλασσόταν ταχύτερα εξαιτίας της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, της αστικοποίησης και της μετανάστευσης, κυρίως στις Η.Π.Α..

Ακόμη, στην Ελλάδα φαίνεται να εμφανίζεται με πιο δυναμικό τρόπο η βιομηχανία τουλάχιστον από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως τον Α΄ Παγκόσμιο –συνάφεια που

υπαινιχθήκαμε πιο πάνω, κάνοντας λόγο για τις μεσοπολεμικές δομικές κοινωνικο-πολιτικές μεταβολές. Η εμφάνισή της επιτάχυνε την αστικοποίηση και αποτέλεσε βαλβίδα εκτόνωσης του αγροτικού υπερπληθυσμού, έστω και περιορισμένα. Βέβαια και οι δύο χώρες, εν συγκρίσει με τις δυτικο-ευρωπαϊκές, διατηρούσαν την παραδοσιακότητα των αγροτικών οικονομιών, χωρίς όμως αυτό να αναιρεί το επιχείρημά μας περί ύπαρξης σημαντικών ενδοβαλκανικών αποκλίσεων στη διαδικασία εκβιομηχάνισης, αστικοποίησης, εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής και, γενικότερα, των αλλαγών που επήλθαν στις κοινωνικές δομές της υπαίθρου, για παράδειγμα με τους σημαντικούς άδηλους πόρους, ιδίως του ναυτιλιακού συναλλάγματος, που συνέρρεαν στην Ελλάδα όλο το 19^{ο} αιώνα.

Δεν είναι άστοχο να επαναλάβουμε τις μεθοδολογικές αφετηρίες της προσέγγισής μας. Θεωρούμε ότι ο χαρακτήρας των έγγειων σχέσεων, δηλαδή οι παραγωγικές συνθήκες της υπαίθρου, διαμόρφωσαν εξαρχής σε σημαντικό βαθμό το πολιτικό υποκείμενο, που στην περίπτωση μας είναι ο αγροτικός κόσμος. Με άλλα λόγια, καθώς η μορφοποίηση των έγγειων σχέσεων αποδείχθηκε μια δυναμική, μέσα στο χρόνο, διαδικασία και δομή, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αγνοηθεί το ιστορικό της ειδικό βάρος. Γι' αυτό το λόγο θεωρήσαμε απαραίτητη την ιστορική αναδρομή πριν από τα χρονολογικά όρια της υπό εξέταση περιόδου ώστε να ανιχνεύσουμε τις κοινωνικές δυνάμεις που επηρέασαν την τελική μορφή των μεσοπολεμικών παραγωγικών σχέσεων της υπαίθρου. Όπως αναφέραμε, στην περίπτωση της Ελλάδος, οι έγγειες σχέσεις (στην Παλαιά Ελλάδα) διαμορφώθηκαν εξαιτίας της διαλεκτικής της Επανάστασης του '21 με το οθωμανικό παρελθόν, ενώ αντίθετα στη Βουλγαρία, μετά την απελευθέρωση, η μικρο-ιδιοκτησία επιταχύνθηκε, χωρίς να αλλάξουν επί της ουσίας ούτε οι έγγειες σχέσεις ούτε οι δομές της υπαίθρου.

Τέλος, σ' ό,τι αφορά την κατανόηση του θέματός μας, τόσο ως προς τη γεωγραφική του έκταση όσο και ως προς το εύρος της σύγκρισης βαλκανικών υποδειγμάτων με την ιστορία του ελληνικού κράτους, αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό αρχικά περιλάμβανε ένα επιπλέον κράτος, τη Γιουγκοσλαβία· στην πορεία ωστόσο της έρευνας αποδείχτηκε, εξαιτίας του όγκου του υλικού που θα απαιτούσε να συγκεντρωθεί και να εξεταστεί, ότι ξεπερνούσε τις απαιτήσεις μιας διδακτορικής διατριβής αλλά και ότι –το κυριότερο– το τρίτο παράδειγμα βαλκανικής χώρας δεν ήταν εντελώς απαραίτητο για να αναδειχθούν οι δομικές ομοιότητες και διαφορές του ιστορικού φαινομένου του *βαλκανικού* Αγροτισμού. Επισημαίνουμε τον περιορισμό του θέματός μας, όχι μόνο για να εξηγήσουμε ότι η διττή μας σύγκριση δεν σχεδιάστηκε εξαρχής αλλά κυρίως για να επισημάνουμε ότι δεν υποβαθμίσαμε τη βαλκανική διάσταση, που δηλώνεται στον τίτλο της διατριβής μας, και ότι κατά κάποιον τρόπο θεωρούμε ως εκκρεμότητα τη συγκριτική θεώρηση του Αγροτισμού σε παμβαλκανική διάσταση.

Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι στην παρούσα έρευνα συγκρίνουμε δύο κράτη - παραδείγματα που είναι όμοια αλλά όχι ταυτόσημα, αφού οι εδαφικές τους διεκδικήσεις αφορούσαν για καιρό ίδια γεωγραφικά τμήματα, ενώ και ως προς την ιδεολογία, οι δύο χώρες βρίσκονταν σε συνεχή διάλογο και αλληλοπροσδιορίζονταν. Παράλληλα, και τα δύο εθνικά κράτη αποτελούσαν πρώην τμήματα της (ευρωπαϊκής) οθωμανικής επικράτειας και, επίσης, αποτελούν μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου. Η απόσταση ωστόσο που χώριζε τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Αυτοκρατορίας με τις ταχέως εκβιομηχανιζόμενες βορειοδυτικές ευρωπαϊκές χώρες, το 19ο αιώνα, κι ακόμα η άνιση έκταση θαλάσσιων συνόρων, αποτελούν εξίσου σημαντικούς γεωπολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι όμως, με την πάροδο των χρόνων και κυρίως στο μεσοπόλεμο, επέδρασαν με ιδιάζοντα τρόπο στα δύο κράτη. Επομένως η ορολογία που χρησιμοποιούμε για την περιοχή των Βαλκανίων, όπως εκβιομηχάνιση, εμπορευματοποίηση, αστικοποίηση, εκσυγχρονισμός, θα πρέπει να λαμβάνονται με σχετικά διασταλτική σημασία, καθώς οι προηγούμενες διαδικασίες έλαβαν χώρα στη Δυτική Ευρώπη με δυναμικό τρόπο τόσο ως προς την έκταση όσο κυρίως ως προς τις ανατροπές που επέφεραν στις προϋπάρχουσες δομές. Η επισήμανση είναι απαραίτητη για να μη λησμονήσουμε και την ιστορική *απόσταση* και των δύο βαλκανικών παραδειγμάτων μας από την ήδη μετασχηματιζόμενη Δυτική Ευρώπη. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι *εκσυγχρονιστικές* διαδικασίες παρόμοιου χαρακτήρα με εκείνες της *Δύσης*, δεν έλαβαν χώρα σ' αυτά. Το αντίθετο, κι αυτό είναι που μελετάμε: το εύρος, τον τρόπο και τις επιπτώσεις αυτών των διαδικασιών.

Η συγκριτική μέθοδος θα μας βοηθήσει να εντάξουμε πολιτικά φαινόμενα, τάσεις ή πολιτικές δομές, στην περίπτωσή μας την εμφάνιση των Αγροτικών Κομμάτων, σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό και εννοιολογικό πλαίσιο ερμηνείας ώστε να τα απεντάξουμε από το *αυτοτελές* και εσωστρεφές ερμηνευτικό πλαίσιο του έθνους-κράτους. Επιπλέον, με τη συγκριτική θεώρηση των βαλκανικών ή ακόμα καλύτερα, των ευρύτερων εξελίξεων στην Ευρώπη, Ανατολική και Δυτική, ερμηνεύεται πληρέστερα κάθε ιστορία με κριτικό τρόπο[4], κυρίως όταν η σύγκριση, ως μέθοδος ερμηνείας, επιχειρείται μεταξύ δύο χωρών που βρίσκονται σε σχετική *ιστορική συγχρονία*. Δηλαδή, μεταξύ δύο χωρών που αποτέλεσαν μέρος της ίδιας Αυτοκρατορίας, που δέχθηκαν δυτικές επιρροές περίπου την ίδια περίοδο και που ίδρυσαν εθνικό κράτος τον ίδιο αιώνα. Παρόλα αυτά, μόλις σταματούν οι ομοιότητες, αναδεικνύονται, ακριβώς μέσω της συγκριτικής μεθόδου, οι όχι αμελητέες διαφορές: Τα ανώτατα ελληνικά εμπορικά στρώματα, που αναπτύχθηκαν την ύστερη οθωμανική εποχή και εκτός της επικράτειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν πολύ πιο ισχυρά και δυναμικά συγκριτικά με τα αντίστοιχα βουλγαρικά. Σε αυτό, σημαντική επίδραση είχε η ελληνική γλώσσα, που εκείνη την περίοδο είχε σχεδόν παμβαλκανική διάσταση, όντας η γλώσσα όχι μόνο της εκκλησίας αλλά και του εμπορίου. Κι

[4] Bloch M., *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994, σελ.127 και passim.

αυτό ωστόσο το δεδομένο δεν συνιστά μονοδιάστατα μια διαφορά, γιατί η δυναμική της ελληνικής ως γλώσσας του οικονομικού πεδίου επεκτάθηκε και πέραν των φυσικών της φορέων, ειδικότερα στους Βουλγάρους που αναμίχθηκαν στο εμπόριο μιλώντας ελληνικά –το φαινόμενο της λεγόμενης «γραικομανίας».[5]

Εκτός τούτου, ο μεσογειακός και ναυτιλιακός προσανατολισμός των κατοίκων της ελληνικής Χερσονήσου, επιτάχυνε τη δημιουργία εύπορων εμπορικών στρωμάτων που ασχολούνταν με τη ναυτιλία και τον εφοπλισμό. Εξάλλου, ήταν η περίοδος της αλματώδους αύξησης του διεθνούς εμπορίου, που επιτάχυνε αυτές τις τοπικού και περιφερειακού χαρακτήρα διαδικασίες και συνέδεε την Ελλάδα, με δομικό τρόπο, με την Αγγλία και τη Γαλλία και ευρύτερα με τις παγκόσμιες αγορές. Τελευταίο, αλλά όχι σε σημασία, στην Ελλάδα έλαβε χώρα Επανάσταση, που ενέταξε τον αγροτικό κόσμο με σχετικά ομαλό τρόπο στους θεσμούς του νέου κράτους. Στη Βουλγαρία δημιουργήθηκε εθνικό κράτος κυρίως μετά και χάρη στην επέμβαση των Ρώσων. Στην Ελλάδα αντίθετα η ξένη επέμβαση έδρασε δευτερογενώς και δεν δημιούργησε εξαρχής ούτε διατάραξε τις *γενέθλιες* και θεμελιακές συνθήκες ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους.

Η διατριβή είναι δομημένη σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο Μέρος εξετάζονται τα ποσοτικά δεδομένα των αγροτικών οικονομιών των δύο χωρών και, για γενικότερη εποπτεία του πεδίου, γίνεται σύγκριση όπου είναι δυνατόν και με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη αλλά και με τη Δυτική και Ανατολική Ευρώπη. Η πολύ σημαντική διαφορά στην οποία εστιάζουμε σχετίζεται με τη διάρθρωση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (Α.Ε.Π.) και κυρίως με το ρόλο που διαδραμάτιζαν οι άδηλοι πόροι στην ελληνική οικονομία, ήδη από το 19^{ο} αιώνα: Ήτοι η ναυτιλία, το εισόδημα που προέρχεται από τους πλούσιους Έλληνες της διασποράς και μετέπειτα τα μεταναστευτικά εμβάσματα**.** Επιπλέον, παρουσιάζουμε δεδομένα που καταδεικνύουν διαφορετικά επίπεδα εξαστισμού των δύο χωρών, θέμα που επίσης εξαρχής αναφέραμε ως δομικό χαρακτηριστικό.

Στο δεύτερο Μέρος παρουσιάζεται η πολιτική παρουσία της Βουλγαρικής Αγροτικής Εθνικής Ένωσης (Β.Α.Ε.Ε.), από το 1899 έως το τέλος του μεσοπολέμου. Η εκλογική της δυναμική ήταν σημαντική, σε όλη αυτή την περίοδο, πράγμα που υποδηλώνει τους δομικούς παράγοντες, πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η πολιτική της πορεία. Αντίθετα, στην Ελλάδα αν και εμφανίστηκαν μεμονωμένα φιλοαγροτιστές πολιτικοί και βουλευτές, μόνο στη δεκαετία του ’20 δημιουργήθηκαν μικρά Αγροτικά Κόμματα. Η σημασία τους ήταν περιθωριακή στην πολιτική ζωή της χώρας, σε μια εποχή που ο Εθνικός Διχασμός είχε πολώσει και τον κόσμο της υπαίθρου.

[5] Κωνσταντακοπούλου Α., *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850): το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988. Danova N., *Ο ρόλος των ελληνικών γραμμάτων στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Βουλγαρικής κοινωνίας τον 19^{ο} αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008. Σβορώνος Ν. Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2007 [1972], σελ.51-64.

Στο τρίτο Μέρος ανιχνεύονται δεδομένα που επιτρέπουν να καταγραφούν οι αναιμικές προσπάθειες για συγκρότηση ριζοσπαστικού Αγροτικού Κόμματος και κινήματος στην Ελλάδα. Η ιστορική περιοδολόγηση από την περίοδο πριν την Επανάσταση του 1821 έως το τέλος του μεσοπολέμου γίνεται εδώ φανερό πόσο διευκολύνει την όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη αντίληψη για το θέμα. Έτσι, καταγράφουμε και αναλύουμε δεδομένα σχετικά με τις έγγειες σχέσεις σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα, που σταδιακά ενσωματώθηκαν στο νεοελληνικό κράτος εκτός των νησιωτικών περιοχών. Περιοριστήκαμε στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ ως προς το ζήτημα των έγγειων σχέσεων, αφαιρέσαμε τις αιχμές του, για παράδειγμα τις περιπτώσεις των Επτανήσων και των Δωδεκανήσων, γιατί θεωρήσαμε ότι για ιστορικούς λόγους δεν χαρακτηρίζονται από τα τυπικά, δηλαδή δομικά, χαρακτηριστικά του παραδείγματός μας. Εκτός των έγγειων σχέσεων και των οικονομικών και κοινωνικών δομών της υπαίθρου, στην προβληματική μας δεν μπορούσαμε να παραβλέψουμε το πολυσυζητημένο σταφιδικό ζήτημα –μια πραγματικά ιστορική *αιχμή*– άμεσα συνδεδεμένο με τις έγγειες σχέσεις και την εμπορευματοποίηση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Επιπλέον εστιάζουμε στη φορολογία των αγροτικών στρωμάτων –ένα επίσης συζητημένο θέμα[6]– και διαπιστώνουμε ότι αυτή δεν ήταν υπερβολική ούτε υψηλή. Τέλος επιχειρούμε να ερμηνεύσουμε στο παραπάνω πλαίσιο, τη συγκρότηση μαχητικού Αγροτικού Κόμματος εν μέσω μιας ασυνήθιστης πολιτικής όξυνσης –του λεγόμενου Εθνικού Διχασμού–, δηλαδή τη σύγκρουση Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών το 1916, με επίδικο αντικείμενο την επιλογή συμμάχων και την έξοδο στον πόλεμο. Η σταδιακή ενσωμάτωση νέων περιοχών στο νεοελληνικό κράτος, οι διαφορετικές έγγειες σχέσεις που υπήρχαν σε αυτές, οι πελατειακές σχέσεις αλλά και οι ετερόκλητες κοινωνικές δυνάμεις που υποστήριξαν τα δύο αντιτιθέμενα στρατόπεδα, αποτέλεσαν τους καθοριστικούς παράγοντες που οδήγησαν στην πολιτική διάσπαση των αγροτών. Αν στα παραπάνω προστεθούν τα ποσοτικά δεδομένα που έχουμε αναφέρει και που αναλύονται παρακάτω, τότε η ερμηνευτική μας προσέγγιση αποκτά πειστικότητα.

Στο τέταρτο Μέρος, με τα ίδια εννοιολογικά εργαλεία και στη βάση μιας παρόμοιας ιστορικής ανασκόπησης του αγροτικού κόσμου της Βουλγαρίας πριν την απελευθέρωση (διερεύνηση των έγγειων σχέσεων στην ύστερη οθωμανική εποχή, εξέταση των κοινωνικών δυνάμεων που στήριξαν τη λεγόμενη βουλγαρική Παλιγγενεσία ή Αναγέννηση (Vâzraždane), που εξαρχής θεωρήσαμε διαφωτιστική, προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε τις κύριες αιτίες που οδήγησαν στην ταξικού επιπέδου συσπείρωση των αγροτών της Βουλγαρίας, γύρω από την Αγροτική Ένωση. Έτσι, διαπιστώσαμε ότι η άνθιση του εμπορίου και της βιοτεχνίας, που παρατηρήθηκε προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν κατόρθωσε να αλλοιώσει και να επανακαθορίσει συνολικά τις κοινωνικές δομές της υπαίθρου**.** Έπειτα εξετάσαμε τα ενδογενή εμπόδια, που υπήρχαν στη

[6] Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.

διαδικασία αστικού εκσυγχρονισμού της χώρας –εμπόδια που καθήλωσαν τον κόσμο της υπαίθρου σε παραδοσιακές δομές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των περιορισμένων αλλαγών που έλαβαν χώρα στο βουλγαρικό χωριό από την περίοδο των Οθωμανών έως το μεσοπόλεμο, είναι τα χαμηλά επίπεδα εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, η μεγάλη αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυριού και τα χαμηλά ποσοστά μετανάστευσης προς τις πόλεις και το εξωτερικό. Επίσης διερευνήθηκε εάν το φορολογικό σύστημα και, κυρίως, οι φόροι που πλήρωναν οι αγρότες επιτάχυναν την άνοδο του Αγροτικού Κόμματος. Όσο και εάν το επιχείρημα αυτό φαίνεται λογικό, εντούτοις θα δείξουμε ότι, όπως και στην Ελλάδα, οι φόροι επί της αγροτικής παραγωγής δεν ήταν τέτοιοι που να δικαιολογούν μια παρόμοια υπόθεση. Αντίθετα, καταδεικνύεται ότι οι αγρότες στο μεσοπόλεμο αλλά και προηγουμένως κατάφερναν με διάφορους τρόπους να αποφεύγουν την έμμεση φορολογία, που αποτελούσε και τη μερίδα του λέοντος των κρατικών εσόδων.

Τέλος, συμπερασματικά, ακολουθεί συγκριτική επισκόπηση του φαινομένου του Αγροτισμού στις δύο χώρες και διατυπώνονται βασικές επισημάνσεις/ γενικεύσεις.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Όσον αφορά στις πηγές, έγινε προσπάθεια να μελετηθεί, όσο γίνεται πληρέστερα, τόσο η ελληνική όσο και η βουλγαρική ιστοριογραφία και σχετικό αρχειακό υλικό. Αποφύγαμε την εξαντλητική γεγονοτολογική ιστορική αφήγηση, π.χ. την εξιστόρηση της πορείας του Βουλγαρικού Αγροτικού Κόμματος και των κυριότερων πολιτικών γεγονότων, κάτι που καλύπτεται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία σε σημαντικό βαθμό. Λαμβάνοντας υπόψη τα συμπεράσματα της έρευνας, εστιάσαμε την προσοχή μας σε δεδομένα και ερωτήματα που θα οδηγούσαν στην ερμηνευτική κατανόηση των δομών τού υπό εξέταση κοινωνικού φαινομένου, όχι αφηρημένα και έξω από τη ζωή των ζωντανών ανθρώπων. Προβλήματα ανέκυψαν με την ακρίβεια κάποιων στατιστικών δεδομένων, καθώς συχνά διάφορες πηγές δίνουν για το ίδιο θέμα διαφορετικά δεδομένα, τα οποία δύσκολα μπορούν να ελεγχθούν από σχετικές αρχειακές πηγές. Σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν έγινε προσπάθεια συμψηφισμού τους αλλά επιλέχθηκαν εκείνα που είτε χρησιμοποιούνταν σε διεθνώς αναγνωρισμένη βιβλιογραφία είτε εμπεριέχονται σε εκθέσεις διεθνών γραφείων ή οργανισμών της εποχής. Προς αυτή την κατεύθυνση αξιοποιήθηκαν πρωτογενείς πηγές δημοσιευμένες και αδημοσίευτες. Οι τελευταίες αναζητήθηκαν κυρίως στο πολύτιμο Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, των αρχείων της Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας και του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (1917-1928), που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ./Κ.Υ.. Επίσης στα Γ.Α.Κ. Ηπείρου (Ιωάννινα) διερευνήθηκε ένα πολύ μικρό μέρος του αρχείου της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου.

Παρόμοια, μελετήσαμε στο Βουλγαρικό Κρατικό Αρχείο (Централен Държавен Архив), στη Σόφια, αναφορές και εκθέσεις διαφόρων πρεσβειών για εσωτερικά ζητήματα στη Βουλγαρία καθώς και για εξωτερικά ζητήματα που άπτονται των βουλγαρικών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων. Παράλληλα από δημοσιευμένες πρωτογενείς ή δευτερογενείς πηγές, όπως διάφορες εκθέσεις της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας, της Βουλγαρικής Εθνικής Τράπεζας, της Βουλγαρικής Στατιστικής Υπηρεσίας, των Βουλγαρικών Επιμελητηρίων, διαφόρων διεθνών ή βουλγαρικών επιτροπών για τις οικονομικές συνθήκες στη χώρα καθώς και Διεθνών Γραφείων και Οργανισμών της εποχής, αντλήσαμε ποσοτικά δεδομένα για τη δημογραφία, το εμπόριο, την αγροτική οικονομία και ευρύτερα για τη βουλγαρική κοινωνία του 19ου αιώνα και του μεσοπολέμου. Τέλος, από τα προαναφερθέντα ελληνικά αρχεία αντλήσαμε συχνά σημαντικές πληροφορίες τόσο για τα Βαλκάνια όσο και για τη Βουλγαρία ειδικότερα.

Σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, αν και αξιολογήσαμε ως εξαιρετικά διαφωτιστικές τις πρωτογενείς πηγές, εντούτοις για την εξαγωγή συμπερασμάτων, λάβαμε υπόψη ότι οι πολιτικές και οι σχεδιασμοί δεν εφαρμόστηκαν πάντα σε όλη τους την έκταση κι ότι, ακόμα κι όταν εφαρμόστηκαν δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Εν ολίγοις, θεωρήσαμε ότι το πρωτογενές υλικό χρειάζεται να ελεγχθεί και αυτό κριτικά, πριν χρησιμοποιηθεί ως

αποδεικτικό υλικό όσων αναφέρει. Αναμφίβολα όμως δείχνει την κυρίαρχη πολιτική που εφαρμόστηκε ή που σχεδιαζόταν να εφαρμοστεί. Αυτό όμως από μόνο του δεν αρκεί. Η ιστορική πηγή που *ανοίγεται* στην έρευνα, αν δεν ενταχθεί στην εποχή της και, κυρίως, αν δεν συμβάλει στη διαμόρφωση θεωρητικών σχημάτων ανάλυσης, εντέλει συνιστά μια πιο τεκμηριωμένη αφήγηση της ιστορίας. Η επισήμανση έχει εδώ καθαρά μεθοδολογικό χαρακτήρα και αφορά το είδος και κυρίως το εύρος της εργαλειακής/ αποδεικτικής χρήσης των πρωτογενών πηγών.

Από την άλλη μεριά, η τεράστια βιβλιογραφία που έχει συσσωρευτεί για τα ζητήματα που μας απασχολούν έχει δώσει αρκετές διαφωτιστικές απαντήσεις και ερεθίσματα αλλά ταυτόχρονα απαιτεί επανατοποθέτηση άλλων ζητημάτων και αναδιατύπωση απαντήσεων, από μια πιο απαιτητική συγκριτική οπτική και μέσα από τη θεώρηση ενός μεγαλύτερου χρονικού αναπτύγματος που επιλέξαμε να εξετάσουμε. Ειδικότερα, εξαρχής πρέπει να μνημονεύσουμε το κλασικό πλέον και πάντα επίκαιρο, παρά τα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει, βιβλίο του Λ. Σταυριανού, *The Balkans Since 1453* [1958]. Από συγκριτική οπτική και κυρίως από θεωρητική και ερμηνευτική, το αγροτικό ζήτημα σε Ελλάδα και Βουλγαρία αναλύθηκε αρχικά από τον Ν. Μουζέλη στο *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λ. Αμερική* [1987]. Συγκριτική επίσης παράθεση των δύο χωρών, στα χρόνια 1927-1946, αλλά από διαφορετική οπτική, γίνεται και από τον Σπ. Γ. Πλουμίδη, στο πρόσφατο βιβλίο *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)* [2011].

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συγκριτικής ανάλυσης, ερμηνευτικής ιστορίας και συμβολής στην κατανόηση της κοινωνικής ιστορικής προσέγγισης περισσότερων παραδειγμάτων, το βιβλίο του Barrington Moore *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World* [1966] μας χρησίμευσε στην κατανόηση της σημασίας των έγγειων σχέσεων και του ρόλου, που διαδραματίζουν τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα της υπαίθρου αλλά και της πόλης, στη διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνιών και της μετάβασης από την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία στο σύγχρονο καπιταλισμό. Μ' άλλα λόγια, μορφοποιήσαμε το θεωρητικό μας υπόδειγμα, κυρίως για την περίπτωση της Βουλγαρίας, στηριζόμενοι στο παραπάνω θεωρητικό σχήμα ανάλυσης του Β. Moore. Επίσης, ως προς τη μεθοδολογική και ερμηνευτική ανάλυση, κυρίως για την προσέγγιση των έγγειων σχέσεων αλλά και για την ιστορική προσέγγιση του μεσοπολέμου, πολύ σημαντικό είναι και το βιβλίο του Ν. Πουλαντζά, *Φασισμός και δικτατορία* [1969]. Εξαιρετικά εμπεριστατωμένη ιστορική προσέγγιση για την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, γίνεται από τον Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars 1918-1941* [1945].

Όσον αφορά στα στατιστικά και οικονομικά δεδομένα των δύο χωρών αλλά και ευρύτερα των βαλκανικών χωρών, έχουν γραφεί σημαντικές μελέτες στον ύστερο μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο: Ξεχωρίζουμε το βιβλίο του Wilbert E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, League of Nations [1945], με ποσοτικά δεδομένα για όλη την

Ανατολική Ευρώπη, το The Balkan States, *A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Rumania and Yugoslavia since 1919* [1936] και το The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *South-Eastern Europe. A Political and Economic Survey* [1939]. Σημαντικές πληροφορίες, κυρίως για την αγροτική οικονομία των χωρών του Δούναβη παρέχονται και στο Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1935-45* [1955]. Γενικότερες πληροφορίες για τις οικονομικές συνθήκες στις χώρες του Δούναβη αλλά και ευρύτερα της Κεντρικής και Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, για το πρώτο μισό του 20ου αιώνα δίνονται από τον A. Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere* [1944], που ολοκληρώνεται μέσα στη συγκυρία του Β΄ Παγκοσμίου και της γερμανικής επέκτασης. Για τη Βουλγαρία ικανοποιητικά στατιστικά και ποσοτικά δεδομένα παρέχονται από τον K. Popoff, *La Bulgarie économique (1879-1911) Études Statistiques* [1921], ενώ για την Ελλάδα, πηγή ποσοτικών και στατιστικών δεδομένων αποτελεί το έργο των Χουλιαράκη Μ., Μακρή Ε., Γριτσοπούλου Ε., Γκεβέτση Μ., Αγιοπετρίτη Α. επιμ., *Στατιστικαί μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος* [1972].

Για την οικονομική ιστορία και τις οθωμανικές κοινωνικές δομές, προγενέστερες των Βαλκανικών κρατών, σημαντικά είναι τα βιβλία των Inalcık H., Quataert D. eds, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* [1994], του D. Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* καθώς και του Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey (1800-1914)* [1980], γιατί κάνουν κατανοητές από ιστορική σκοπιά τις κοινωνικές και παραγωγικές δομές, πάνω στις οποίες δημιουργήθηκαν τα βαλκανικά κράτη το 19ο αιώνα. Εξίσου σημαντικό για τα Βαλκάνια κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και έως το 19ο αιώνα είναι και το κλασικό έργο του διακεκριμένου Βούλγαρου ιστορικού N. Todorov, *Βαλκανική Πόλη* [1986]. Διαφωτιστική για την παραγωγική και οικονομική συγκρότηση των Βαλκανίων το 19ο αιώνα είναι επίσης η συλλογή άρθρων/ ανακοινώσεων για τις οικονομικές-παραγωγικές δομές στα αναδυόμενα βαλκανικά κράτη *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα* [1999]. Επίσης χρήσιμα δεδομένα και συμπεράσματα, αν και με αρκετά προκατειλημμένο τρόπο, παρουσιάζονται και από τον M. Palairet, *The Economic History of the Balkans.Evolution without Development* [1997]. Τέλος, το βιβλίο των J. Lampe και M. Jackson, *Balkan Economic History 1550-1950* [1982], όπου παρέχονται πλούσια δεδομένα, παραμένει η κλασική οικονομική ιστορία των Βαλκανίων. Γενικότερα για την οικονομική ιστορία της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης το 19ο και τον 20ο αιώνα και για τη συγκριτική αντιπαράθεση κυρίως Βουλγαρίας και Ελλάδας, το έργο των I. Berend, G. Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries* [1974] βοηθά κυρίως στην κατανόηση της διαδικασίας μετάβασης από την παραδοσιακή αγροτική οικονομία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Επιπλέον το βιβλίο των ίδιων, *The European Periphery and Industrialization 1780-1914* [1982] είναι χρήσιμο για τη συσχέτιση της ανάπτυξης της

παγκόσμιας αγοράς, της εκβιομηχάνισης και του εμπορίου στη Δυτική Ευρώπη, με την οικονομική κατάσταση στην Ανατολική και Μεσογειακή Ευρώπη. Από τα άρθρα ξεχωρίζουμε εκείνο του T. Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant" [1960] και του E. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution" [1974].

Για την οικονομική ιστορία της Ελλάδος, κυρίως για την αγροτική οικονομία, το 19ο αιώνα και έως περίπου το μεσοπόλεμο, σημαντικά είναι τα έργα των Α. Σίδερι, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)* [1934] και Σ. Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση* [2003], όπου παρέχονται εκτενή στοιχεία για όλο το φάσμα της αγροτικής οικονομίας. Για την ιστορία του σταφιδικού ζητήματος πολύ σημαντικό, ως προς την οικονομική διάσταση, είναι το βιβλίο του Π. Πιζάνια, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912* [1988], ενώ για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα, σε άμεση σχέση με δομικούς μετασχηματισμούς της κοινωνίας, ξεχωρίζουμε τα βιβλία της Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα* [1986] και, για μια ευρύτερη ανάλυση της ιστορικής διάστασης του ζητήματος έως το μεσοπόλεμο, του Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940* [1993], ενώ για τη σχέση των τραπεζών με τη βιομηχανία το βιβλίο τής Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* [1990].

Ευρύτερα για την ιστορία της Ελλάδος, από την τεράστια βιβλιογραφία αναφέρουμε ενδεικτικά τα βιβλία των Γ. Δερτιλή, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920* [2006], Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* [1983] για τη, μεταξύ άλλων, ανάλυση του κοινωνικού χαρακτήρα των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων στην Ελλάδα και το, μάλλον, ελάχιστα χρησιμοποιημένο στην Ελλάδα αλλά εξαιρετικό έργο του W. Mcgrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1821 to 1871* [1980], στο οποίο συσχετίζεται η Επανάσταση με τις έγγειες σχέσεις στο Ελληνικό Βασίλειο. Το έργο του Γ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821* [1924] αναδεικνύει την κοινωνική συνιστώσα της Επανάστασης, ενώ του Ν. Διαμαντούρου, *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα*, [1972] αποτελεί οδηγό για την κατανόηση των κυρίαρχων ομάδων που έδρασαν κατά την Επανάσταση του 1821. Για την προεπαναστατική Ελλάδα πολύτιμο είναι το έργο του Ν. Σαρρή, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος* [1993], που αποτελεί μετάφραση οθωμανικής πηγής γραμμένη από ένα διοικητικό στέλεχος της Αυτοκρατορίας πριν την Επανάσταση στην Πελοπόννησο. Για την περίοδο του μεσοπολέμου από την τεράστια βιβλιογραφία που έχει συσσωρευτεί για πολλά ζητήματα, μας χρησίμευσε το βιβλίο του G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* [1983], που αποτελεί οδηγό για την κατανόηση του Εθνικού Διχασμού και τους κοινωνικούς διαχωρισμούς της Βενιζελικής και Αντιβενιζελικής παράταξης. Επίσης στο συλλογικό έργο με επιμέλεια των Γ. Μαυρογορδάτου, Χ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* [1992] περιέχονται μελέτες για πολλά ζητήματα που

άπτονται της περιόδου του μεσοπόλεμου. Η ιστορία του Α.Κ.Ε. εξιστορείται στο πρόσφατο βιβλίο του Δ. Παναγιωτόπουλου, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος* [2010].

Για την αγροτική οικονομία της Βουλγαρίας το μεσοπόλεμο σημαντική είναι η έκθεση του προϊσταμένου του γραφείου αγροτικών οικονομικών του Υπουργείου Γεωργίας των Η.Π.Α., L. Michael, *Agricultural Survey of Europe. The Danube Basin. Rumania, Bulgaria and Yugoslavia* [1929], ενώ για την αγροτική και βιομηχανική σημαντικά στοιχεία συγκεντρώνονται από τους L. Pasvolsky, *Bulgarian's Economic Position* [1930] και D. S. Zagoroff, *The Economy of Bulgaria* [1955]. Επίσης για την αγροτική οικονομία το 19ο αιώνα, σημαντικό είναι το άρθρο του Λ. Μπερόφ, «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19ος αιώνας) [1987] και το βιβλίο του ίδιου, *Le développement économique de la Bulgarie à travers les siècles* [1980], όπου γίνεται διαχρονική (από το Μεσαίωνα έως το μεσοπόλεμο) επισκόπηση της βουλγαρικής κυρίως αγροτικής οικονομίας –αν και έντονα επηρεασμένη από τη λογική της διαδοχής των ιστορικών σταδίων. Αξιοσημείωτος για τη, διαχρονική επίσης, οικονομική ιστορία της Βουλγαρίας είναι ο επετειακός συλλογικός τόμος *Стопанска история на България 681-1981* (=Οικονομική ιστορία της Βουλγαρίας 681-1981) [1981], στη βάση παρόμοιας λογικής των πολιτικο-οικονομικών σταδίων με σχετικά έντονο ντετερμινισμό. Ακόμη το βιβλίο του H. Prost, *La Bulgarie De 1912 à 1930 Contribution à l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences* [1932] παρέχει σημαντικά στοιχεία τόσο για τις επιπτώσεις των πολέμων στη βουλγαρική οικονομία όσο και για τη μεσοπολεμική αγροτική οικονομία. Το ζήτημα της εκβιομηχάνισης και των προβλημάτων εκσυγχρονισμού της αγροτικής οικονομίας τίθεται και από τον J. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century* [1986]. Ιδιαίτερα η διαδικασία εκβιομηχάνισης στη Βουλγαρία διερευνάται πολύ εύστοχα από το γνωστό οικονομικό ιστορικό του Harvard A. Gerschenkron στο βιβλίο του *Economic Backwardness in Historical Perspective* [1976].

Ειδικότερα η βουλγαρική ιστοριογραφία για την εθνική Παλιγγενεσία το 19ο αιώνα έως την εξέγερση του Απρίλη και την Απελευθέρωση, καταγράφεται κριτικά, από μεταψυχροπολεμική φιλελεύθερη σκοπιά, στο βιβλίο του Roumen Daskalov, *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival* [2004]. Στο άρθρο του "The post-war Historiography of Modern Bulgaria" [1937] και ο Ph. E. Mosely κάνει μια συνοπτική και κριτική επισκόπηση μεγάλου μέρους της βουλγαρικής ιστοριογραφίας έως περίπου το τέλος του μεσοπόλεμου. Παρόμοια, η διατριβή του T. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878* [1974] περιέχει πλούσια εξιστόρηση και ερμηνεία των όσων προηγήθηκαν της βουλγαρικής Ανεξαρτησίας, με άξονα το πολιτιστικό εθνικό κίνημα. Το βιβλίο του R. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria* [1987] αποτελεί, ίσως, την πιο γνωστή εισαγωγική ιστορία για τη Βουλγαρία, σε διεθνή γλώσσα, με κάποιες σημαντικές πληροφορίες, ενώ το βιβλίο του Α. Λυμπεράτου, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα* [2009], το οποίο τεκμηριώνεται με βουλγαρικά αρχεία, είναι σημαντικό για την κατανόηση των οικονομικών διαδικασιών στη Φιλιππούπολη, την περιοχή της

και ευρύτερα στη Βουλγαρία, την περίοδο του Τανζιμάτ. Ακόμη το βιβλίο του C. E. Black, *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria* [1943] παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση αμέσως μετά την Απελευθέρωση έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1880, με άξονα το Σύνταγμα του Τυρνόβου του 1879. Επίσης το βιβλίο του D.M. Perry, *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895* [1993] διερευνά, κυρίως, την περίοδο μετά την Απελευθέρωση της Βουλγαρίας μέχρι και τη δολοφονία του πρωθυπουργού και σημαντικού φιλελεύθερου πολιτικού Stefan Stambolov (1895).

Για την ιστορία της Β.Α.Ε.Ε., την ιδεολογία του κόμματος καθώς και τη βιογραφία του αρχηγού της Al. Stamboliski υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία στα βουλγαρικά και σε διεθνείς γλώσσες. Δεν δίνουμε εδώ ιδιαίτερη έμφαση στη μνεία συγκεκριμένων βιβλίων, καθώς έμμεσα μόνο μας απασχόλησε η γεγονοτολογική ιστορία του Κόμματος και η πολιτική πορεία του Αρχηγού των Αγροτιστών, ενώ δίνουμε βάρος κυρίως στην παρουσίαση της διεθνούς βιβλιογραφίας. Αξίζει ωστόσο να σημειώσουμε μόνο ότι η βουλγαρική ιστοριογραφία της σοσιαλιστικής περιόδου αντιμετωπίζει τη Β.Α.Ε.Ε. με σχετική προκατάληψη, που εδραζόταν στις τεταμένες έως και εχθρικές σχέσεις των Βούλγαρων Κομμουνιστών με τους Αγροτιστές του Stamboliski στο μεσοπόλεμο· αν και αυτή στην πορεία του χρόνου αμβλύνεται σημαντικά, μέχρι που στην προχωρημένη ψυχροπολεμική περίοδο η συνεργασία με το Αγροτικό Κόμμα θεωρήθηκε σκόπιμη για την άμβλυνση της μονοκομματικής διακυβέρνησης από τους Κομμουνιστές.

Στη διεθνή βιβλιογραφία για τη Β.Α.Ε.Ε. σημαντική θέση κατέχουν τα έργα του J. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923* [1970] και "The Genesis of Agrarianism in Bulgaria" [1975], όπου παρέχονται σημαντικές πληροφορίες από την ίδρυση της Β.Α.Ε.Ε. μέχρι τη δολοφονία του αρχηγού της το 1923. Τέλος το βιβλίο τού N. Oren, *Revolution Administered. Agrarianism and Communism in Bulgaria* [1973] ασχολείται, αν και όχι διεξοδικά, με την εμφάνιση του Αγροτισμού στη Βουλγαρία και με την Αγροτική Κυβέρνηση (1919-1923) και με τις μεταπολεμικές εξελίξεις, ενώ δεν είναι απαλλαγμένο από ψυχροπολεμικά στερεότυπα. Τέλος, το πρόσφατο βιβλίο τού R. Crampton, *Aleksandur Stamboliiski* [2009], αποτελεί περισσότερο μια σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας από την Απελευθέρωση έως το μεσοπόλεμο, με αναφορές στη ζωή του Stamboliski, παρά μια πολιτική βιογραφία του.

Η παραπάνω συνοπτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας, δείχνει ότι τόσο το θέμα, με το οποίο καταπιανόμαστε, όσο και η συγκριτική προσέγγιση που επιχειρούμε, έχουν απασχολήσει ως τώρα αρκετούς ερευνητές, όχι όμως με την πολιτική και γεωγραφική έμφαση που δηλώνει ο τίτλος της διατριβής μας κι ούτε, κυρίως, με τις επιμέρους πτυχές και το ιστορικό εύρος που υπονοούνται στον υπότιτλο.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Συγκριτική επισκόπηση των ποσοτικών δεδομένων για την Ελλάδα και τη Βουλγαρία στο μεσοπόλεμο

Όσον αφορά στο επίπεδο ανάπτυξης και τα ζητήματα της αγροτικής οικονομίας, η Ελλάδα και η Βουλγαρία όπως και όλες οι άλλες βαλκανικές χώρες, με εξαίρεση την Αλβανία, παρουσίαζαν ομοιότητες κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου αλλά και προηγουμένως. Ταυτόχρονα, όλες μαζί οι βαλκανικές χώρες, εν συγκρίσει με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης που είχαν ήδη αναπτύξει την εκβιομηχάνιση και την έντονη αστικοποίηση δεκαετίες πριν, διατηρούσαν χαμηλούς δείκτες στους σχετικούς παραγωγικούς τομείς. Έτσι, για την κατανόηση εξαρχής τουλάχιστον του δημογραφικού μωσαϊκού και της κατανομής του στο χώρο της Βαλκανικής, θεωρούμε απαραίτητη την παράθεση των σχετικών ποσοτικών δεδομένων, ώστε να καταδειχθούν βασικές συγκλίσεις και αποκλίσεις των χαρακτηριστικών των βαλκανικών κοινωνιών, οι οποίες είχαν ήδη διαμορφωθεί και κληρονομηθεί.

Βέβαια, σε μια εποχή που οι κρατικές στατιστικές υπηρεσίες των βαλκανικών κρατών δεν ήταν ιδιαίτερα οργανωμένες ή μόλις άρχιζαν να οργανώνονται –οπότε η ταυτόχρονη ανάπτυξη της θετικιστικής σκέψης μπόλιαζε τη λειτουργία των θεσμών– εγείρεται το ερώτημα της εγκυρότητας των διαθέσιμων στοιχείων. Όπως ήδη σημειώσαμε, το πρόβλημα της διαθεσιμότητας και της αξιοπιστίας σχετικών δεδομένων θα επιχειρήσουμε να το αντιμετωπίσουμε με τη συγκριτική παρουσίαση πολλών πηγών για την όσο το δυνατόν πληρέστερη και εγκυρότερη προσέγγιση των πραγματικών δεικτών.

Πίνακας 1. ***Έκταση και πληθυσμός των βαλκανικών κρατών πριν και μετά τους βαλκανικούς πολέμους (1912-13)***

	Έκταση (τετ. μίλια)		**%**	**Εκτιμώμενος Πληθυσμός**		**%**
	Πριν	**Μετά**	**Μεταβολή**	**Πριν**	**Μετά**	**Μεταβολή**
Αλβανία	…	11.317	…	…	850.000	…
Βουλγαρία	**33.647**	**43.310**	**+ 29**	**4.337.516**	**4.467.006**	**+ 3**
Ελλάδα	**25.014**	**41.933**	**+ 68**	**2.666.000**	**4.363.000**	**+ 60**
Μαυροβούνιο	3.474	5.603	+ 62	250.000	500.000	+ 100
Ρουμανία	50.720	53.489	+ 5	7.230.418	7.516.418	+ 4
Σερβία	18.650	33.981	+ 82	2.911.701	4.527.992	+ 55
Ευρωπαϊκή Τουρκία	65.350	10.882	- 83	6.130.200	1.891.000	- 69

Πηγή: Σταυριανός Λ., ***Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*****, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σελ.1008.**

Ποσοστό πληθυσμού εξαρτημένου από τη γεωργία

Στον παρακάτω Πίνακα 1.2, στον οποίο συγκεντρώνονται στοιχεία για την περίοδο του μεσοπολέμου, παρατηρούμε ότι η Ελλάδα έχει συγκριτικά με κάθε άλλη βαλκανική χώρα –αν και χωρίς μεγάλη διαφορά– τη μικρότερη πληθυσμιακή πυκνότητα ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Όσον αφορά στο ποσοστό του εξαρτημένου από τη γεωργία πληθυσμού, στα χρόνια του μεσοπολέμου,[7] η Ελλάδα φαίνεται να έχει το χαμηλότερο ποσοστό - 60% - έναντι 75% της Γιουγκοσλαβίας και 80% της Βουλγαρίας. Όπως τονίζει ο Σταυριανός, τα στοιχεία ανάλογα με τη πηγή που χρησιμοποιείται, ποικίλλουν, αν και οι διαφορές δεν είναι πολύ μεγάλες.[8] Σε άλλες πηγές[9] παρουσιάζονται παρόμοια στοιχεία. Συγκεκριμένα για το έτος 1930 δίνεται το ίδιο ποσοστό για τη Βουλγαρία (80%), ενώ για τη Γιουγκοσλαβία 79% έναντι 75% που παρουσιάζει ο Σταυριανός. Για την Ελλάδα όμως η διαφορά είναι σημαντική, καθώς παρατίθεται ένα ποσοστό της τάξης του 50% +, ενώ ο Σταυριανός παραθέτει ένα ποσοστό της τάξης του 60% .

Άλλη πηγή, υποστηρίζει πως οι δύο χώρες είναι όμοιες ως προς το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού στο συνολικό πληθυσμό πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (κοντά στο 80%).[10] Αμφισβητώντας τις ελληνικές στατιστικές, γιατί δεν υπολογίζουν στον ίδιο βαθμό τη γυναικεία αγροτική απασχόληση στις δύο χώρες, υποστηρίζεται ότι η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων προήλθε το μεσοπόλεμο κυρίως από τους πρόσφυγες του ’22 και ότι ήταν αυτή από την οποία προέκυψε η μείωση του ποσοστού του αγροτικού πληθυσμού σε 70% (1928) έναντι 82,5% (1920) για τη Βουλγαρία. Βέβαια το επιχείρημα ότι οι πρόσφυγες επιτάχυναν την αστικοποίηση μάλλον δεν φαίνεται βάσιμο, καθώς το 54% των προσφύγων εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές, κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης, ενώ το 46% αποκαταστάθηκαν στις πόλεις.[11]

Η παραπάνω υπόθεση, ότι δηλαδή η Βουλγαρία και η Ελλάδα ήταν «ολόιδιες», όσον αφορά το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού στο σύνολό του, δεν επιβεβαιώνεται από την πλειονότητα

[7] Αναφέρουμε γενικά τα χρόνια του μεσοπολέμου και όχι ένα συγκεκριμένο έτος, γιατί τα στοιχεία (σύμφωνα με το Σταυριανό) προέρχονται από πολλές εκθέσεις και βιβλία διαφορετικών ημερομηνιών οι οποίες πάντως αναφέρονται στο μεσοπόλεμο.

[8] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1105.

[9] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λ. Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, ό.π., σελ. 70, σημ. 78 και του ίδιου, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ.223. Οι πηγές του Μουζέλη διαφέρουν από αυτές του Σταυριανού.

[10] Ψυχογιός Δ., «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Μια κριτική των απόψεων του Ν. Μουζέλη» *Αντί* περίοδος Β΄, τεύχ. 154 (Ιούνιος 1980), σελ.36-41.

[11] Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990, σελ.292 και ευρύτερα σελ.287-339. Επίσης βλ. Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής Ιστορίας*, Διόνικος, Αθήνα 2003, σελ.115. Μάλιστα γίνεται λόγος ακόμα και για επαναγροτοποίηση εξαιτίας της άφιξης των προσφύγων και των αγροτών των «νέων χωρών» (σελ.129). Τονίζεται επίσης το παράδοξο της ταυτόχρονης ενίσχυσης της γεωργίας και της βιομηχανίας, που αποδίδεται στην παρουσία των προσφύγων.

των πηγών.[12] Για τη σύνθεση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού παρουσιάζονται τα εξής στοιχεία: **1879** 69,9%, **1907** 66,3%, **1920** 70%. Η αύξηση του 1920 αποδίδεται στην προσάρτηση των νέων εδαφών μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Ο Ευελπίδης[13] για την ίδια περίοδο υποστηρίζει ότι το ποσοστό του αγροτικού κόσμου είναι στην Ελλάδα 67% και στη Βουλγαρία 79,5%. Οι Lampe και Jackson, στο κλασικό βιβλίο τους για την οικονομική ιστορία των Βαλκανίων, δίνουν για τη Βουλγαρία ένα μέσο όρο για την εικοσαετία 1920-1940 75%,[14] ενώ για την Ελλάδα το **1910** δίνουν 66%, το **1920** 71% και το **1930** 68%. Έτσι ο μέσος όρος διαμορφώνεται κοντά στο 68%. Μια συνολικότερη, σε ευρωπαϊκή κλίμακα, παράθεση παρόμοιων δεδομένων δεν είναι άσκοπη, όχι μόνο γιατί σχετικοποιεί τις βαλκανικές πραγματικότητες με εκείνες της υπόλοιπης Ευρώπης, αλλά και γιατί θα χρειαστεί να τη λάβουμε υπόψη στη συγκριτική ανάλυση που θα μας απασχολήσει στα επόμενα κεφάλαια. Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε, ότι με βάση τα στοιχεία του παρακάτω πίνακα, η Ελλάδα ως προς το ποσοστό του αγροτικού της πληθυσμού το μεσοπόλεμο, βρίσκεται πιο κοντά στις μεσογειακές χώρες (Ισπανία, Πορτογαλία) παρά τις βαλκανικές.

Πίνακας 1.2 ***Δημογραφικοί και οικονομικοί δείκτες σε Βαλκανικές και επιλεγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες στη διάρκεια του μεσοπολέμου***

Μέσος ετήσιος ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης σε %	***Πληθυσμιακή πυκνότητα ανά τετρ. χιλιόμετρο***	***Ποσοστό πληθυσμού εξαρτημένο από τη γεωργία (1938)***	***Πυκνότητα του πληθυσμού εξαρτημένου από τη γεωργία ανά τετρ. Χιλμ. Ισοδύναμου αρόσιμης γεωργικής γης***
<u>Χώρα</u>			
Ελλάδα 1,93	***48***	***60 (46)***	***86,7***
Γιουγκοσλαβία 1,43	*56*	*75*	*100,1*
Βουλγαρία 1,30	***59***	***80 (75)***	***95,4***
Ρουμανία 1,27	*61*	*78*	*79,7*
Ιταλία 0,85	*133*	*44*	*53,4*
Ισπανία -	*-*	*50*	*-*
Πορτογαλία -	*-*	*46*	*-*
Γερμανία 0,67	*139*	*20*	*52,1*
Αγγλία & Ουαλία 0,49	*264*	*5*	*33,8*
Γαλλία 0,44	*76*	*29*	*28,8*

[12] Ενδεικτικά, Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ.183.

[13] Evelpidis C*., Les états balkaniques*, Rousseau & Cie Editeurs, Paris 1930, σελ.97.

[14] Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History, 1550-1950,* Indiana University Press, U.S.A. 1982, σελ.334. Το ίδιο ποσοστό δίνεται και στο Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1935-45*, Stanford University Press, Stanford, California 1955, σελ.11.

Πηγή: Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1105 και Moore E. W., *Economic Demography of Eastern and Southern Europe,* League of Nations, Geneva 1945, σελ.26. Τα στοιχεία για Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα, Βουλγαρία (αυτά που είναι στην παρένθεση) δίνονται από τον Moore E. W. και αφορούν πληθυσμιακά δεδομένα γύρω στο 1930.

Επιπλέον όσων έχουν αναφερθεί, έκθεση του 1941,[15] του σε μεγάλο (μάλλον) βαθμό έγκυρου γραφείου μελέτης πληθυσμιακών μεταβολών των Ηνωμένων Εθνών, παρουσιάζει τα εξής στοιχεία: Βουλγαρία (1926) 81%, Ελλάδα (1928) 53%, Ρουμανία (1930) 78%, Γιουγκοσλαβία (1931) 78,7%. Τονίζεται μάλιστα ρητά ότι η Βουλγαρία είναι η περισσότερο αγροτική χώρα της Ευρώπης. Ακόμη, έκθεση του Foreign Office για τις βαλκανικές οικονομίες το μεσοπόλεμο (πίνακας 1.3) [16] αναφέρει ότι η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία ήταν κυρίως αγροτικές οικονομίες με το 82%, 81% και 79% του πληθυσμού τους αντίστοιχα να απασχολείται στην ύπαιθρο. Αντίθετα, στην Ελλάδα μόνο το 54% του πληθυσμού της χώρας ήταν καθαρά αγροτικός πληθυσμός, ενώ επισημαίνεται η σημασία της απασχόλησης στο εμπόριο, τη ναυτιλία (8%) και στη βιομηχανία (16%).

Πίνακας 1.3 ***Ποσοστό πληθυσμού σε βασικούς τομείς απασχόλησης***

	Rumania (1913)	**Yugoslavia (1921)**	**Greece (1928)**	**Bulgaria (1926)**
Agriculture and fishing (γεωργία και αλιεία)	79,5	82,0	53,7	81,0
Industry and mining (βιομηχανία και εξορύξεις)	8,0	8,0	15,9	9,2
Commerce (εμπόριο)	2,7	2,7	7,6	2,8
Transport (μεταφορές)	1,8	1,2	3,9	1,3
Public service (δημόσιος τομέας)	3,3	3,9	1,7	2,2
Liberal professions (ελεύθερα επαγγέλματα)	1,3	3,9	3,1	1,9
Other (άλλοι τομείς)	3,4	2,2	14,1	1,6

Πηγή: *The Balkan States,* ό.π., σελ.134.

Τέλος ο ακόλουθος πίνακας 1.4, που παρουσιάζει τα αποτελέσματα της απογραφής του 1928 ανά κατηγορία και ανά φύλο, παραθέτει ένα ποσοστό της τάξης του 53,56 για τον αγροτικό πληθυσμό ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού, «*επί των δηλωσάντων επάγγελμα*». Όπως υποστηρίχθηκε αλλού,[17] τα ποσοστά που παρουσιάζει η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία για το

[15] Office of Population Research, "Demographic Problems of Southeastern Europe", *Population Index* 7, 2 (April 1941), σελ.84-92.
[16] *The Balkan States A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Rumania and Yugoslavia since 1919*, Oxford University Press, London 1936, σελ.8-9.
[17] Ψυχογιός Δ., «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο», *Αντί* 154 (Ιούνιος 1980), σελ.37.

ποσοστό του αγροτικού κόσμου δεν πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν καθώς: «(...) *με βάση την απογραφή του 1928 για την Ελλάδα* (βλ. επόμενο πίνακα) *ο αριθμός των ανδρών που απασχολείται στη γεωργία είναι περίπου 1.000.000 (...), ενώ ο αριθμός των γυναικών μόλις 470.000».* Με βάση αυτό τον υπολογισμό ο αγροτικός πληθυσμός ανέρχεται στο 70% του συνολικού πληθυσμού για το έτος 1928 καθώς ο αριθμός των γυναικών γεωργών υπολείπεται του αντίστοιχου αριθμού των ανδρών.

Πίνακας 1.4 ***Οικονομικώς ενεργός πληθυσμός («παραγωγικός») ταξινομημένος κατ' είδος απασχολήσεως (επαγγέλματα) και κατά φύλον, βάσει των αποτελεσμάτων της απογραφής πληθυσμού 1928***

Είδος ἀπασχολήσεως (Κατηγορίαι ἐπαγγελμάτων)	Σύνολον	Ἄρρεν.	Θήλ.	Ἐπὶ 100 ἑκάστου ἐπαγγέλματος Ἄρρεν.	Θήλ.	Ἐπὶ 100 δηλωσάντων ἐπάγγελμα Σύνολον	Ἄρρεν.	Θήλ.
Γεωργία	1.293.398	858.775	434.623	66,40	33,60	53,56	48,20	68,61
Κτηνοτροφία - Θήρα	167.302	134.281	33.021	80,26	19,74	6,93	7,54	5,21
Ἁλιεία	14.941	14.900	41	99,73	0,27	0,62	0,84	0,01
Μεταλλεῖα - Ὀρυχεῖα	6.340	5.976	364	94,26	5,74	0,26	0.34	0.06
Βιομηχανία	429.831	330.119	99.712	76,80	23,20	17,80	18,53	15,74
Μεταφορὰ - συγκοινωνία	106.758	105.844	914	99,14	0,86	4,42	5,94	0,15
Πίστις, Συνάλλαγμα καὶ Μεσολάβησις	22.937	21.163	1.774	92,27	7,73	0,95	1,18	0,28
Ἐμπόριον	185.560	180.602	4.958	97,33	2,67	7,68	10,14	0,78
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	57.570	20.193	37.377	35,08	64,92	2,38	1,13	5,90
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	85.969	67.739	18.230	78,79	21,21	3,56	3,80	2,88
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	44.472	42.051	2.421	94,56	5,44	1,84	2,36	0,38
Σύνολον δηλωσάντων ἐπάγγελμα	2.415.078	1.781.643	633.435			100,00	100,00	100,00
Ὑπάλληλοι καὶ ἐργάται ἄνευ ἄλλου προσδιορ.	188.475	145.720	42.755	77,32	22,68			
Γ ε ν. σ ύ ν ο λ ο ν	2.603.553	1.927.363	676.190	74,03	25,97			

Πηγή: Χουλιαράκης Μ., Μακρή Ε., Γριτσοπούλου Ε., Γκεβέτση Μ., Αγιοπετρίτη Α. επιμ., *Στατιστικαί μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1972, σελ.174.

Η παραπάνω υπόθεση όμως είναι μάλλον αμφισβητήσιμη. Όπως συνάγεται από τον παραπάνω Πίνακα, από ένα γενικό σύνολο 2.603.553 ατόμων οικονομικώς ενεργού πληθυσμού, το 1.927.000 περίπου είναι άνδρες και μόνο 676.190 γυναίκες. Από αυτούς (άνδρες και γυναίκες) το 1.460.000 περίπου ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, περίπου το 60% του πληθυσμού επί των «*δηλωσάντων επάγγελμα*». Ο γυναικείος οικονομικώς ενεργός πληθυσμός υπολείπεται κατά 1/3 εκείνου του ανδρικού. Επομένως, ο χαμηλός υπολογισμός της συμμετοχής των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό δεν αφορά μόνο τη γεωργία αλλά και τα άλλα επαγγέλματα. Μάλιστα στη γεωργία η αναλογία είναι ένα προς δύο ενώ στα άλλα επαγγέλματα

πολύ πιο άνιση, με εξαίρεση τις προσωπικές υπηρεσίες. Με βάση την επεξεργασία των παραπάνω δεδομένων, μπορούμε να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα: Είτε δεχόμαστε τον παραπάνω πίνακα ως έγκυρο είτε διατηρούμε αμφιβολίες και εξισώνουμε σε όλα τα επαγγέλματα –και όχι μόνο στους γεωργούς– τον ανδρικό με τον γυναικείο πληθυσμό. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ευκολότερα η γυναίκα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου γινόταν αγρότισσα παρά δημόσιος υπάλληλος,[18] ή βιομηχανικός εργάτης ή ακόμα ελεύθερος επαγγελματίας. Όμως, θα μπορούσε επίσης να συναχθεί ότι και ο άνδρας δημόσιος υπάλληλος, βιομηχανικός εργάτης, ελεύθερος επαγγελματίας έχει σύζυγο, η οποία μπορεί να μην καταγράφεται στις απογραφές του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού, εντούτοις όμως υπάρχει ως οικονομική μονάδα, δουλεύοντας στο σπίτι και αποτελώντας μέρος είτε του αστικού είτε, εν πάση περιπτώσει, του μη αγροτικού πληθυσμού.

Επιμένουμε στην αναλυτική παρουσίαση όσο το δυνατόν περισσότερων πτυχών των δεδομένων μας, καθότι τα στοιχεία είναι αντιφατικά, ενώ από την άλλη μεριά χρειάζεται να συναχθεί ένα ασφαλές συμπέρασμα στη σύγκριση που θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια σχετικά με τον κατά προσέγγιση αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας και της Βουλγαρίας. Με σχετική ασφάλεια λοιπόν, μπορεί να συναχθεί ότι τα στοιχεία του Πίνακα 1.2 είναι γενικά αποδεκτά.[19] Σύμφωνα με αυτά η Ελλάδα καταγράφεται ως το κράτος των Βαλκανίων με τον πιο περιορισμένο αγροτικό πληθυσμό, ενώ από την άλλη μεριά πρέπει να σημειωθεί ταυτόχρονα ότι η απόσταση από τα ποσοστά των ήδη βιομηχανοποιημένων κρατών της Δυτικής Ευρώπης παραμένει μεγάλη, καθώς έχει 3 φορές περισσότερους αγρότες ανά 100 κατοίκους από τη Γερμανία και 12 από την Αγγλία. Σ' ό,τι αφορά τη Βουλγαρία, αυτή αναδεικνύεται ως το κράτος της Χερσονήσου με το μεγαλύτερο ποσοστό αγροτικού πληθυσμού. Ο Popoff, στην καλύτερη ίσως δημοσιευμένη στατιστική μελέτη για τη Βουλγαρία των αρχών του 20ου αιώνα, υποστηρίζει ότι ο αστικός πληθυσμός της χώρας παραμένει στάσιμος από το 1880 έως και το 1910 με 19,3% και 19,1% αντίστοιχα επί του συνολικού πληθυσμού, ενώ ο αγροτικός διαμορφώνεται για την ίδια περίοδο σε περίπου 81%,[20] εκτίμηση που φαίνεται να πλησιάζει περισσότερο την πραγματικότητα. Παράλληλα αξίζει να σημειωθεί ότι η νότια Βουλγαρία είναι, ελαφρώς, περισσότερο αστικοποιημένη από τη βόρεια όπου άλλωστε κυριαρχούν οι μεγάλες πεδιάδες του Δούναβη. Επίσης στάσιμος, κοντά στο 20%, φαίνεται να παραμένει ο αστικός βουλγαρικός πληθυσμός ως

[18] Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σελ.110-122.

[19] Με αυτά τα δεδομένα συμφωνεί και ο Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο. Τα τεκμήρια*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990, σελ.51, όπου τα αγροτικά ποσοτικά δεδομένα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.

[20] Popoff G. K., *La Bulgarie Économique (1879-1911). Études statistiques*, Académie Bulgare des Sciences, Sofia 1921, σελ.11-12.

ποσοστό επί του συνολικού για όλη την περίοδο του μεσοπολέμου.[21] Αξιοσημείωτο είναι ότι το 25 - 30% του αστικού πληθυσμού της Βουλγαρίας την περίοδο 1910-1930 ανήκει σε μειονότητες,[22] πράγμα που καταδεικνύει ακόμα περισσότερο την εξάρτηση των Βουλγάρων από τη γη κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και φυσικά δεκαετίες προηγουμένως.

Τα ποσοτικά δεδομένα μπορούν να αναλυθούν έτσι ώστε να έρθουν στην επιφάνεια ποιοτικά γνωρίσματα: Το σημαντικό δηλαδή δεν είναι να λάβουμε υπόψη μας μόνο το ποσοστό του πληθυσμού που απασχολείται στον αγροτικό τομέα, αλλά και το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού που είναι στην ουσία ανενεργές, δηλαδή που περισσεύει, και συνεπώς η εργασία του οποίου δεν αξιοποιείται με ορθολογικό τρόπο, με αποτέλεσμα η οριακή παραγωγικότητά του να είναι σχεδόν μηδενική. Μ' άλλα λόγια, το ποσοστό του πληθυσμού το οποίο, αν και δουλεύει στα χωράφια δεν αυξάνει παρά ελάχιστα το συνολικό οικογενειακό και κατ' επέκταση το εθνικό αγροτικό προϊόν, επειδή απλούστατα δεν χρησιμοποιείται παραγωγικά στη συνολική διαδικασία της παραγωγής. Βέβαια το φαινόμενο αυτό δεν αποτελούσε βουλγαρική ιδιαιτερότητα. Ένας οικονομολόγος των Ηνωμένων Εθνών προσπάθησε να ερευνήσει το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού που *πλεόναζε* στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης το μεσοπόλεμο.[23] Αφού υπολόγισε το μέγεθος του πληθυσμού, που απασχολείται στη γεωργία σε κάθε βαλκανική και ανατολικο-ευρωπαϊκή χώρα, και τις ποσότητες αγροτικών προϊόντων που παράγονται – υποθέτοντας την παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας στο μέσο ευρωπαϊκό όρο–, κατέληξε στα στοιχεία του παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 1.5 "Standard" and "Surplus" Agricultural populations, Eastern and Southern Europe, Around 1930, Assuming Existing Production and European Average Per Capita Level («Πρότυποι» και «πλεονάζοντες» αγροτικοί πληθυσμοί, Ανατολική και Νότια Ευρώπη γύρω στο 1930, υποθέτοντας την υφιστάμενη παραγωγή στο μέσο κατά κεφαλήν ευρωπαϊκό επίπεδο)

Country and region	*Population dependent on Agriculture 000's*	*Agriculture net production in Crop Units 000's*	*Standard Population assuming European per capita level 000's*	*Surplus Population Number 000's*	*%*
Albania	*800*	*7,646*	*178*	*622*	*77%*
Bulgaria	***4,088***	***82,394***	***1,921***	***2,167***	***53%***
Greece	***2,829***	***60,265***	***1,405***	***1,424***	***50.3%***
Italy	*17,953*	*521,726*	*13,094*	*4,859*	*27,1%*
Romania	*13,069*	*272,318*	*6,348*	*6,721*	*51,4%*

[21] Chary F. B., *Bulgaria and the Jews: "The Final Solution" 1940-1944*, University Microfilms International, University of Pittsburgh 1968, σελ.30.
[22] *Στο ίδιο*, σελ.30.
[23] Moore E. W., *Economic Demography of Eastern and Southern Europe,* League of Nations, Geneva 1945, σελ.61-5.

Yugoslavia	*10,629*	*175,752*	*4,097*	*6,532*	*61,5%*

Πηγή: **Moore E. W., *Economic Demography,* ό.π., σελ.63-4.**

Από τον παραπάνω Πίνακα μπορούν να εξαχθούν μια σειρά από ενδιαφέρουσες ομοιότητες και διαφορές των δύο χωρών που μας ενδιαφέρουν. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι η Βουλγαρία, με βάση τα παραπάνω δεδομένα, υπολογίζεται ότι είχε γύρω στο 1930, περίπου 2.167.000 πλεονάζοντα (Surplus) αγροτικό πληθυσμό, δηλαδή 53% του αγροτικού της πληθυσμού[24] και περίπου το 1/3 του συνολικού της πληθυσμού εκείνη την περίοδο (6.200.000). Αν σε αυτό τον αριθμό προστεθούν και οι άνεργοι των πόλεων, τότε σίγουρα το απόλυτο μέγεθος του ανενεργού πληθυσμού αυξάνεται ακόμη περισσότερο. Η Ελλάδα είχε το μεσοπόλεμο 1.424.000 περίπου πλεονάζοντα αγροτικό πληθυσμό 50,3%, το οποίο αντιστοιχούσε περίπου στο 1/5 του συνολικού της πληθυσμού (7.000.000), χωρίς να προστεθούν οι άνεργοι των πόλεων. Έτσι, με βάση την υφιστάμενη παραγωγή των δύο χωρών, το μέσο ευρωπαϊκό εισόδημα και υποθέτοντας, τη μέση παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία το 1930 στο μέσο ευρωπαϊκό όρο, δηλαδή κοντά στην αγροτική παραγωγικότητα μιας χώρας του μεγέθους της Γαλλίας (η οποία πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο είχε ελαφρώς υψηλότερη αγροτική παραγωγικότητα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο),[25] το 53% του αγροτικού πληθυσμού της Βουλγαρίας και το 50% της Ελλάδος ήταν ουσιαστικά εκτός παραγωγικής εργασίας. Η οριακή παραγωγικότητα, το πρόσθετο δηλαδή προϊόν που παρήγαγε το 50% και πλέον του αγροτικού πληθυσμού των δύο χωρών ήταν από μηδενικό έως ασήμαντο, συγκριτικά με τη μέση ευρωπαϊκή αγροτική παραγωγικότητα. Έτσι από την κατανομή του παραγωγικού συντελεστή εργασία, που ήταν και ο μόνος εν αφθονία και στις δύο χώρες το μεσοπόλεμο, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι πολλοί αγρότες υποαπασχολούνταν ή η εργασία τους κατασπαταλιόταν ανορθολογικά. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της αφειδούς κατασπατάλησης των παραγωγικών συντελεστών εντοπίζεται στην κατάτμηση της αγροτικής γης, η οποία ιδιαίτερα στη Βουλγαρία ήταν εξαιρετικά εκτεταμένη. Για παράδειγμα, το 1926 περισσότερο από το 57% των εκμεταλλεύσεων είχαν έκταση έως 12,5 στρέμματα τα οποία όμως ήταν διασκορπισμένα σε λωρίδες γης. Εξαιτίας ακριβώς της αδυναμίας συγκέντρωσης των έστω και μικρών εκμεταλλεύσιμων γαιών σε μια ενιαία καλλιεργήσιμη έκταση, υπολογίζεται ότι στο μεσοπόλεμο κατασπαταλιόταν το 7 με 10% της εργατικής δύναμης και το 10 με 20% της ζωικής δύναμης.[26]

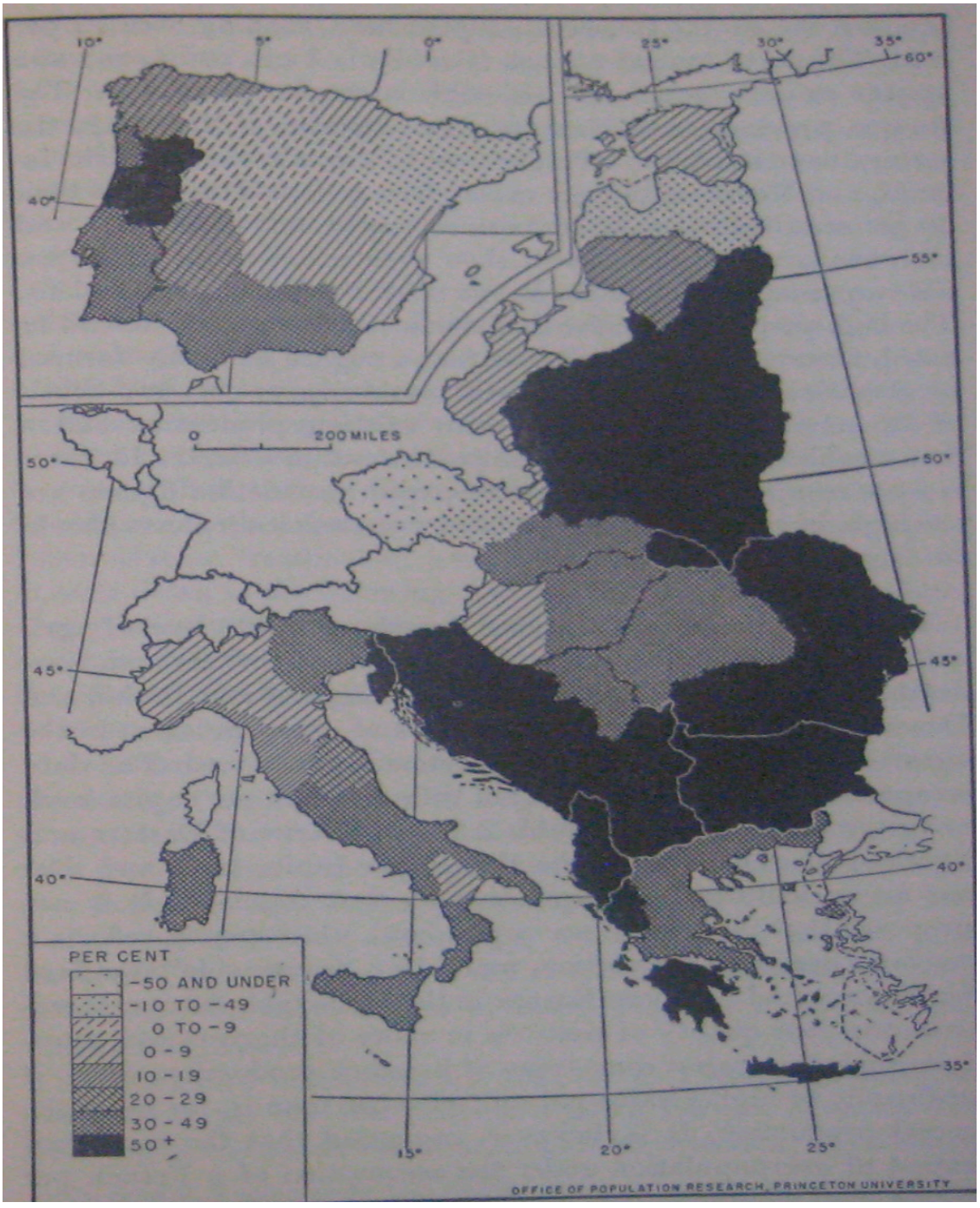
[24] Περίπου το ίδιο ποσοστό υπολογίζεται και στο Office of Population Research, "Demographic Problems of Southeastern Europe", *Population Index* 7, 2 (April 1941), σελ.84-92, όπου υποστηρίζεται ότι λιγότερο από το 60% του αγροτικού πληθυσμού χρησιμοποιείται –καλλιεργεί με παραγωγικό τρόπο.

[25] Moore E. W., *Economic Demography,* ό.π., σελ.70.

[26] Office of Population Research, "Demographic Problems of Southeastern Europe", *Population Index* 7, 2 (April 1941), σελ.84-92.

Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτή η κατασπατάληση και υποαπασχόληση της αγροτικής εργασίας μετριαζόταν, ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού, εξαιτίας της μεγαλύτερης αστικοποίησης. Επιπλέον η Ελλάδα είχε μόλις δεχθεί 1,5 εκατ. πρόσφυγες και πάσχιζε να ολοκληρώσει μια εξαιρετικά φιλόδοξη αγροτική μεταρρύθμιση. Χωρίς αμφιβολία και τα δύο γεγονότα επηρέασαν επί τα χείρω τη γεωργική παραγωγικότητα. Επομένως τα στοιχεία για την Ελλάδα θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη συνδυαστικά με αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες, τουλάχιστον έως το 1932, οπότε και περιορίζονται οι επιπτώσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης, ενώ παράλληλα απορροφάται και το πρώτο σοκ της μαζικής εγκατάστασης των προσφύγων. Όμως, το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορούσε να γίνει κάτι ριζοσπαστικά διαφορετικό, δεδομένης της έλλειψης κεφαλαίου, της αδυναμίας απορρόφησης του πληθυσμού στη βιομηχανία και στις πόλεις, ιδίως στη Βουλγαρία, και της αδυναμίας μετανάστευσης λόγω μεσοπολεμικών νομοθετικών απαγορεύσεων στις ευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες. Από την επεξεργασία των παραπάνω δεδομένων συμπεραίνεται, ότι δομικά χαρακτηριστικά της αγροτικής οργάνωσης και παραγωγής που κληροδοτήθηκαν και στις δύο χώρες, αν και όχι στον ίδιο βαθμό, λειτούργησαν αποθαρρυντικά στην ορθολογική διαχείριση του εργατικού και αγροτικού δυναμικού. Ήταν, μάλλον, από αδύνατη έως εξαιρετικά δύσκολη η ορθολογική παραγωγική ανασύνταξη των δύο χωρών στο ευρωπαϊκό οικονομικοπολιτικό πλαίσιο του μεσοπολέμου, αφού ταυτόχρονα υπήρχε μεγάλη προσφορά εργασίας και ουσιαστικά παντελής έλλειψη κεφαλαίων.

Χάρτης 1. Πλεονάζων αγροτικός πληθυσμός στη νότια και ανατολική Ευρώπη. Βάσει της υφιστάμενης παραγωγής και του μέσου κατά κεφαλήν ευρωπαϊκού εισοδήματος (Surplus agricultural population in Eastern and Southern Europe. Assuming existing production and European average per capital level)

Πηγή: Moore W. E., *Economic Demography,* ό.π., σελ.67.

Κατά κεφαλήν εισόδημα και παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας

Εκτός από το μικρότερο ποσοστό πληθυσμού, που ήταν εξαρτημένο από τη γεωργία, η Ελλάδα το μεσοπόλεμο φαίνεται ότι ήταν (και) το πιο πλούσιο κράτος των Βαλκανίων,[27] διατηρώντας πάντα πολύ μεγάλη απόσταση από τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η B. Jelavich[28] υποστηρίζει ότι από το 1925 έως το 1930 το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Βουλγαρίας ήταν 284$, της Ρουμανίας 243$, της Γιουγκοσλαβίας 330$, της Ελλάδας 397$ –όταν την ίδια περίοδο το αντίστοιχο των Η.Π.Α. ήταν 1368$. Το ποσοστό που αντιστοιχεί στη Βουλγαρία, συγκριτικά με την Ελλάδα, έφτανε περίπου στο 71,5% του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. της Ελλάδος –διαφορά όχι πολύ μεγάλη αλλά ούτε και αμελητέα. Παράλληλα η Ελλάδα με βάση τα στοιχεία του παρακάτω Πίνακα φαίνεται να δαπανά σε σταθερές τιμές τα περισσότερα χρήματα κατά κεφαλήν, με βάση τον προϋπολογισμό της, από όλα τα άλλα βαλκανικά κράτη, παρόλο που μεγάλο μέρος των χρημάτων του προϋπολογισμού της απορροφούσαν οι αμυντικές δαπάνες και η εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους.[29]

Πίνακας 1.6 ***Budgetary expenditure per head of the population (In Swiss francs)***

(Δαπάνες του προϋπολογισμού κατά κεφαλήν σε ελβετικά φράγκα)

	Rumania	**Yugoslavia (Serbia)**	**Bulgaria**	**Greece**	**Albania**
Pre war	60,3	40,4	46,8	114,9	…
1928-9	60,5	48,4	71,4	199,1	31,8

Πηγή: ***The Balkan States,*** **ό.π., σελ.49.**

Ο Ευελπίδης,[30] παραθέτοντας διαφορετικά στοιχεία, υποστηρίζει ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα ανέρχεται στην Ελλάδα σε 77,75 δολάρια - στη Βουλγαρία 67,51 - στη Ρουμανία 77,8 - στη Γιουγκοσλαβία 77. Σε άλλο του βιβλίο όμως,[31] αναφερόμενος στην Ελλάδα του ’50 και όχι στην περίοδο του μεσοπολέμου, παρουσιάζει το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα ανάμεσα σε 350 με 400$. Αν όμως λάβουμε υπόψιν τη μεγάλη μείωση του Α.Ε.Π., εξαιτίας της Κατοχής, του πολέμου και του εμφυλίου, καθώς και το γεγονός ότι παραθέτει το γεωργικό κατά κεφαλήν και όχι το εθνικό εισόδημα, τότε με σχετική ασφάλεια μπορούμε να εξαγάγουμε το συμπέρασμα ότι περίπου ίδιο ήταν και το αγροτικό κατά κεφαλήν εισόδημα της δεκαετίας του ’30. Με λίγα λόγια, η εκ των υστέρων εκτίμηση του Ευελπίδη δεν αποκλίνει από αυτή του Σταυριανού. Επιπλέον το γεωργικό εισόδημα στην Ελλάδα φαίνεται ότι ήταν το υψηλότερο στα Βαλκάνια του μεσοπολέμου: Σε κάθε γεωργο-κτηνοτροφική οικογένεια αναλογούν 282,4 δολάρια στην Ελλάδα

[27] Roucek J., *Central-Eastern Europe. Crucible of World Wars*, Prentice-Hall Inc., New York 1946, σελ. 646.
[28] Jelavich B., *History of the Balkans*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, σελ.187. Τα ίδια στοιχεία παρατίθενται και στο Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1115.
[29] *The Balkan States,* ό.π., σελ.49.
[30] Evelpidis C., *Les états balkaniques*, Rousseau & Cie Éditeurs, Paris 1930, σελ.342.
[31] Ευελπίδης Χ., *Η χρόνια γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήναι 1953, σελ.31.

- 249,2 στη Βουλγαρία - 245,4 στη Γιουγκοσλαβία - 220 στη Ρουμανία.[32] Συμπερασματικά η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, παρουσίαζε τις καλύτερες οικονομικές επιδόσεις στη Βαλκανική, τουλάχιστον τις μετρήσιμες με όρους κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό τομέα της οικονομίας της. Μάλιστα συνέκλινε περισσότερο προς τον ευρωπαϊκό παρά προς το βαλκανικό μέσο κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

Πίνακας 1.7 ***Α.Ε.Π. σε $ κατά κεφαλήν***

	1913	**1938**
Βουλγαρία	263	420
Ελλάδα	322	590
Ρουμανία	336	343
Γιουγκοσλαβία	284	339
Ευρώπη	5	671

Πηγή: ***Καραφωτάκης Ε., Οι βαλκανικές Οικονομίες*****, ό.π., σελ. 17.**

Ως προς την ποιότητα/ αποδοτικότητα της γης, η Ελλάδα έχει τη μικρότερη –με μεγάλη απόκλιση–, αφού είναι η πιο ορεινή χώρα των Βαλκανίων. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρατίθενται στον Πίνακα 1.8, μόνο το 15% της συνολικής της έκτασης ήταν καλλιεργήσιμη προς το τέλος του μεσοπολέμου σε αντίθεση με τη Βουλγαρία στην οποία το 38% των εδαφών της αποτελούσε καλλιεργήσιμη έκταση.

Πίνακας 1.8 ***Percentage of total area (Ποσοστό της συνολικής έκτασης)***

Country	**Arable land (καλλιεργήσιμη γη)**	**Gardens-Vines, etc (κήποι-αμπέλια)**	**Pasture (βοσκοτόπια)**	**Forest (δάση)**	**Unproductive (μη παραγωγικό έδαφος)**
Greece (1929)	15,5	3	8,5	18	55
Yugoslavia (1930)	29	2	24	31	14
Bulgaria (1927)	38	1	9	27	25
Rumania (1931)	46	3	13	24	14
Hungary (1931)	60	3	19	12	6

Πηγή: The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *South-Eastern Europe. A Political and Economic Survey,* Oxford University Press, London 1939, σελ.158.

Μεγάλο πρόβλημα όλων ανεξαιρέτως των βαλκανικών αγροτικών οικονομιών στο μεσοπόλεμο και φυσικά και πρωτύτερα ήταν η παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας. Όλες οι χώρες

[32] Ευελπίδης Χ., «Τα προβλήματα της γης. Η γεωργία εις τα Βαλκάνια», *Εργασία* 1 (11-1-1930), σελ.27-28.

υπολείπονταν κατά πολύ από το μέσο ευρωπαϊκό όρο, όπως εμφαίνεται στον παρακάτω Πίνακα. Η απόκλιση μάλιστα από τις προηγμένες βιομηχανικά δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες είναι πάρα πολύ μεγάλη.

Πίνακας 1.9 Δείκτες αγροτικής παραγωγής σε βαλκανικές και επιλεγμένες ανατολικο- και κεντρο-ευρωπαϊκές χώρες ανά άτομο εξαρτημένο από τη γεωργία και ανά εκτάριο γεωργικής γης, 1931-1935 μέσος όρος (Ευρώπη=100)

Χώρες	**Ανά άτομο εξαρτημένο από τη γεωργία**	**Ανά εκτάριο γεωργικής γης**
Τουρκία	35	_
Γιουγκοσλαβία	38	69
Ε.Σ.Σ.Δ.	39	_
Βουλγαρία	**47**	**80**
Ρουμανία	48	69
Ελλάδα	**50**	**77**
Πορτογαλία	53	47
Ιταλία	73	69
Ισπανία	88	53
Ιρλανδία	93	171
Τσεχοσλοβακία	105	129
Αυστρία	134	153
Γαλλία	174	109
Γερμανία	195	181
Ολλανδία	259	377
Αγγλία και Ουαλία	319	193
Δανία	354	236
Ευρώπη(πλην Ε.Σ.Σ.Δ. και Τουρκίας)	100	100

Πηγή: Moore W. E., *Economic Demography*, ό.π., σελ., 35.

Ειδικότερα, για βασικά αγροτικά προϊόντα της εποχής, όπως τα σιτηρά, προκύπτουν τα εξής ποσοτικά δεδομένα:

Πίνακας 1.10 ***Μετρικοί τόνοι ανά εκτάριο (*1928-39*)***

	Γερμανία	Ιταλία	**Ελλάδα**	**Βουλγαρία**	Ρουμανία	Γιουγκοσλαβία
Σιτάρι	2,21	1.42	**0,78**	**1,20**	0,96	1,15
Αραβόσιτος	2,95	1,84	**0,87**	**1,17**	1,05	1,61
Πατάτες	16.0	6.0	**5,6**	**5,3**	9,1	5,9

Πηγή: Daniel A., "Regional Differences in Productivity in European Agriculture", *Review of Economic Statistics* 12, 1 (1944-45), σελ.50.

Πίνακας 1.11 ***Απόδοσις κατά εκτάριον εις εκατόλιτρα. Μέσος όρος των ετών 1919-1921***

	Σίτος	Κριθή	Σίκαλης	Αραβόσιτος	Βρόμη
Δανία	30,9	22,3	14,8	-	16,7
Αγγλία	20,9	17,4	16,0	-	16,9
Γερμανία	17,8	15,6	13,8	-	15,3
Γαλλία	13,3	11,4	10,9	9,9	10,7
Ιταλία	10,1	8,7	11,0	15,2	9,9
Ισπανία	9,0	10,9	9,2	13,9	8,0
Βουλγαρία	***10,3***	***11,0***	***9,2***	***11,9***	***8,2***
Γιουγκοσλαβία	8,6	7,7	7,7	12,0	7,1
Ρουμανία	8,2	8,7	7,2	10,9	8,8
Ελλάς	***6,6***	***6,8***	***7,5***	***10,5***	***5,8***

Πηγή: Ζολώτας Ξ., ***Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*****, Αθήναι 1926, σελ.54.**

Επιπλέον ο παρακάτω Πίνακας 1.12 δείχνει ότι οι καλλιεργούμενες εκτάσεις σιτηρών στη Βουλγαρία ήταν λίγο περισσότερο από διπλάσιες από τις αντίστοιχες ελληνικές, ενώ παρουσιάζει τη βουλγαρική γεωργία αρκετά πιο εκμηχανισμένη από την αντίστοιχη ελληνική, αφού διαθέτει περίπου τους διπλάσιους βενζινοκίνητους ελκυστήρες, πολλαπλάσιες θεριστικές, αλωνιστικές και εκκοκιστικές καθώς και πολύ περισσότερες σπαρτικές μηχανές. Βέβαια δεν διαθέτουμε πληροφορίες που να μας επιτρέπουν να συγκρίνουμε το βαθμό αποτελεσματικότητας της εκμηχανισμένης γεωργίας των δύο χωρών, καθώς οι απόλυτοι αριθμοί σε μηχανές δεν δείχνουν απαραίτητα και την ποιότητά τους. Σε ό,τι αφορά τα σιδερένια άροτρα, η Ελλάδα διαθέτει περισσότερα από τα μισά της Βουλγαρίας, ενώ όσον αφορά στις σιδερένιες σβάρνες, διαθέτει περίπου τις μισές –πράγμα που θεωρείται λογικό, αν συνυπολογίσει κανείς τις διπλάσιες εκτάσεις σε εκατομμύρια στρέμματα που καλλιεργούνται στη Βουλγαρία αλλά και το μεγαλύτερο αριθμό αγροτών. Τα σιδερένια άροτρα και οι σιδερένιες σβάρνες είναι πιο ασφαλείς δείκτες για την παραγωγικότητα της γεωργικής οικονομίας των δύο χωρών στο μεσοπόλεμο, καθώς δεν ποικίλλει η αποδοτικότητά τους. Επιπλέον η μέση απόδοση των σιτηρών στην Ελλάδα είναι αρκετά μικρότερη σε σχέση με αυτή της Βουλγαρίας 74 έναντι 132 γραμμάρια/στρέμμα.

Η υστέρηση στην απόδοση όμως ενδεχομένως να μπορεί να εξηγηθεί με γεωφυσικούς όρους, δηλαδή από την αναμφισβήτητη υπεροχή της Βουλγαρίας σε εύφορες κοιλάδες και πεδιάδες. Επιπλέον, αν συνυπολογιστεί το γεγονός ότι σχεδόν όλες οι περιοχές της Ελλάδας παρήγαν σιτηρά, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, ακόμα και οι πιο άγονες όπως η Ήπειρος ή και οι πιο άνυδρες όπως η Κρήτη, τα νησιά και η νότια Πελοπόννησος, τότε εύκολα μπορεί να εξηγηθεί η μειωμένη μέση στρεμματική απόδοση των σιτηρών της Ελλάδας συγκριτικά πάντα με εκείνη της

Βουλγαρίας. Η αναμφισβήτητα υψηλότερη παραγωγικότητα της βουλγαρικής γεωργίας στα σιτηρά και γενικότερα στα δημητριακά προϊόντα μπορεί να αποδοθεί περισσότερο σε γεωφυσικούς και κλιματολογικούς λόγους παρά σε αιτίες που σχετίζονται με την εκμηχάνιση της παραγωγής ή τις εφαρμογές τεχνολογικών καινοτομιών στην αγροτική παραγωγή. Η απόδοση της βουλγαρικής παραγωγής σιτηρών ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι τα δημητριακά και τα σιτηρά αποτέλεσαν το κύριο εξαγώγιμο προϊόν της Βουλγαρίας για πολλά έτη.

Πίνακας 1.12 ***Συγκριτικός πίνακας ελληνικής και βουλγαρικής γεωργίας***

Δεδομένα	**Ελλάδα** (1929)	**Βουλγαρία** (1931)
Έκταση	127.000 km2	103.173 km2
Πληθυσμός	6.205.000	5.485.000
Μέση απόδοση σιτηρών	74γρ/στρ.	132γρ./στρ
Σιδερένια άροτρα	241.548	370.000
Σιδερένιες σβάρνες	20.321	41.760
Βενζινοκ. ελκυστήρες	700	1.617
Σπαρτικές μηχανές	181	7.131
Θεριστικές μηχανές	3.055	7.829
Αλωνιστικές μηχανές	606	3.365
Σιτοκαθαριστήρια	1.562	7.370
Εκκοκιστικές μηχανές	75	21.211
Έτος ιδρύσεως Αγροτικής τράπεζας	1929	1903

Πηγή: **Καλλιβρετάκης Λ., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Μ.Ι.Α.Τ., Αθήνα 1990, σελ.280.**

Συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε βάσιμα ότι η παραγωγικότητα των βαλκανικών οικονομιών σε βασικά αγροτικά προϊόντα υπολείπεται σημαντικά έναντι των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών, ενώ είναι περίπου η ίδια σε όλα τα βαλκανικά κράτη, με εξαίρεση την Αλβανία. Βέβαια, αξιοσημείωτο είναι ότι οι αγροτικές αποδόσεις σιτηρών είναι μεγαλύτερες στη Βουλγαρία συγκριτικά με τις αντίστοιχες της Ελλάδος. Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω παραγόντων ήταν η χαμηλή ποιότητα διατροφής των αγροτικών και φτωχών λαϊκών στρωμάτων των βαλκανικών χωρών. Συνακόλουθα και η θνησιμότητα των παιδιών κάτω του ενός έτους κατά το μεσοπόλεμο ανά 1.000 γεννήσεις ζώντων βρεφών ανερχόταν σε 183 στη Ρουμανία - 144 στη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία - 106 στην Ιταλία - 99 στην Ελλάδα· ποσοστά που αποκλίνουν σημαντικά από εκείνα που καταγράφονται για δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες: 66 στη Γαλλία - 60 στη Γερμανία - 55 στην Αγγλία και την Ουαλία - μόλις 37 στην Ολλανδία.[33] Βέβαια η χαμηλή παραγωγικότητα δεν

[33] *Statistical Yearbook of the League of Nations 1940-1*, Geneva 1941, σελ.40.

είναι άσχετη ούτε με το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και ειδίκευσης των ευρύτερων στρωμάτων, μία ιδέα για το οποίο σχηματίζουμε, αν λάβουμε υπόψη τα ποσοστά του βαλκανικού αναλφαβητισμού, π.χ., στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, σε παιδιά ηλικίας 10 ετών: 27% στην Ελλάδα - 32% στη Βουλγαρία- πάνω από 40% στη Γιουγκοσλαβία - σχεδόν 50% στη Ρουμανία - περίπου 85% στην Αλβανία.[34]

Πυκνότητα πληθυσμού και μετανάστευση

Τα στοιχεία για την πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού επί ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου καλλιεργούμενης γης, εμφανίζουν αντιφατική εικόνα όπως υποστηρίζει ο Σταυριανός. Ο Χρυσός Ευελπίδης προσκομίζοντας αρκετά διαφορετικά δεδομένα από αυτά του Σταυριανού (Πίνακας 1.2) και, χωρίς να τεκμηριώνει, υποστηρίζει ότι περίπου διπλάσιοι κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο καλλιεργούμενης γης κατοικούσαν στην ελληνική ύπαιθρο του μεσοπολέμου συγκριτικά με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν στον Πίνακα 1.2. Ο Ζολώτας τονίζει τη μεγάλη διαφορά πυκνότητας της Ελλάδας ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (50) και ανά παραγωγικό τετραγωνικό χιλιόμετρο (109), συγκριτικά με εκείνης της Βουλγαρίας, δηλαδή 53 και 80 αντίστοιχα.[35] Μεγάλη διαφορά υπάρχει στις εκτιμήσεις κυρίως για την Ελλάδα, ενώ στις άλλες βαλκανικές χώρες τα στοιχεία συγκλίνουν. Ο τμηματάρχης της Α.Τ.Ε. Δ. Αφεντάκης υποστηρίζει ότι κατά τη δεκαετία του ’30 η πυκνότητα επί ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου καλλιεργούμενου εδάφους στην Ελλάδα ήταν 225 κάτοικοι, ενώ επί ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου παραγωγικού εδάφους 101.[36]

Πίνακας 1.14 Πυκνότης του αγροτικού πληθυσμού επί τετραγωνικού χλμ. καλλιεργούμενης γης

Ελλάδα	**157**	**άτομα**	**Ουγγαρία**	**72**	**άτομα**
Βουλγαρία	**118**	**»**	**Γερμανία**	**52**	**»**
Γιουγκοσλαβία	114	»	Γαλλία	48	»
Ρουμανία	97	»	Η.Π.Α	17	»
Ιταλία	90	»	Καναδά	11	»

Πηγή: Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Ο Λόγος, Αθήναι 1944, σελ.21.

[34] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1124.
[35] Ζολώτας Ξ., *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Όμιλος Μελέτης των Ελληνικών Προβλημάτων, Αθήναι 1936, σελ.14.
[36] Αφεντάκη Δ., *Η αγροτική πίστης εν Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδι*, Άλφα, Αθήνα 1939, σελ.113.

Πίνακας 1.15 Πυκνότητα του πληθυσμού εξαρτημένου από τη γεωργία ανά τετρ. χιλιόμετρο ισοδύναμου αρόσιμης γεωργικής γης

Ελλάδα	**86,7**	**Ιταλία**	**53,4**
Γιουγκοσλαβία	**100,1**	**Γερμανία**	**52,1**
Βουλγαρία	**95,4**	**Αγγλία & Ουαλία**	**33,8**

Πηγή: Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1105.

Επειδή τα διαθέσιμα δεδομένα δίνουν μια αρκετά αντιφατική εικόνα, θα προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε κατά προσέγγιση την πυκνότητα του αγροτικού κόσμου ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο στο τέλος του μεσοπολέμου. Ο πληθυσμός της Ελλάδας το 1939 ήταν περίπου 7.100.000, ενώ ο αγροτικός (55%) περίπου 3.900.000. Κατά τον Αφεντάκη, η καλλιεργήσιμη έκταση ήταν 32.652 τετραγωνικά χλμ.,[37] ενώ κατά τον Κωστή 24.100 τετραγωνικά χλμ..[38] Στην πρώτη περίπτωση προκύπτουν 119 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ενώ στη δεύτερη 162. Με σχετική ασφάλεια μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Πίνακας 1.14 βρίσκεται πλησιέστερα στην πραγματικότητα και ότι ένας αριθμός αγροτών της τάξης του 140-150 ανά καλλιεργήσιμο τετραγωνικό χιλιόμετρο κατοικούσε στην ελληνική ύπαιθρο στο τέλος του μεσοπολέμου. Όσον αφορά στη Βουλγαρία, αυτή διέθετε 40.867 καλλιεργήσιμα τετραγωνικά χιλιόμετρα το έτος 1938, ενώ ο αγροτικός πληθυσμός της ήταν περίπου 4.739.000, ήτοι 75% του συνολικού (6.319.000). Από αυτή τη σχέση προκύπτει η αναλογία 116 αγρότες ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, δηλαδή ελαφρώς χαμηλότερος αριθμός από εκείνον της Ελλάδας και πολύ κοντά στον αριθμό που δίνει ο Ευελπίδης (118). Βέβαια στην αρχή του μεσοπολέμου ή στα μέσα της περιόδου, ο αριθμός των αγροτών ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο ήταν ακόμα μεγαλύτερος και στις δύο χώρες όπως και ο απόλυτος αριθμός τους ήταν (μάλλον) μεγαλύτερος αλλά και η έκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων ήταν μικρότερη.

Εξαιρετικής σημασίας για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων είναι επίσης τα ποσοστά μετανάστευσης, κυρίως από τον αγροτικό χώρο, προς άλλες χώρες και κυρίως προς τις Η.Π.Α.. Έχει υποστηριχθεί ότι μέχρι το τέλος του 1932 ο συνολικός αριθμός Ελλήνων μεταναστών στις Η.Π.Α. είχε φτάσει τις 445.000,[39] ενώ εκείνων από τη Βουλγαρία ως τα μέσα του ’30 μόνο τις 35.000 μαζί με εκείνους που κατάγονταν από τη Θράκη, τη Μακεδονία και τη Δοβρουτσά. Στον αντίποδα, άλλες πηγές[40] υποβαθμίζουν την παραπάνω διαφορά Ελλήνων και Βουλγάρων μεταναστών, αν και κάνουν αποδεκτό ότι οι Έλληνες μετανάστευαν μαζικότερα. Άλλα στοιχεία

[37] Αφεντάκη Δ., *Η αγροτική πίστης*, ό.π., σελ.113.
[38] Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας τον μεσοπόλεμο. Τα τεκμήρια*,ό.π., σελ.25.
[39] Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.230.
[40] Ψυχογιός Δ., «*Ελλάδα και Βουλγαρία στο* Μεσοπόλεμο», *Αντί*, περίοδος Β’, τεύχος 154, Ιούνιος 1980, σελ.38

για την περίοδο 1890-1920 δείχνουν ότι είχαν μεταναστεύσει περίπου 386.000 Έλληνες κυρίως προς τις Η.Π.Α..[41] Πράγματι, από τα δεδομένα που συγκεντρώνονται στον παρακάτω Πίνακα, κατά ετήσιο Μέσο όρο, διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα είχε τους περισσότερους μετανάστες στο εξωτερικό από κάθε άλλη βαλκανική χώρα. Ειδικότερα συγκριτικά με τη Βουλγαρία η αναλογία ήταν ένας προς τρεις ή ακόμα και τέσσερις, για τα σαράντα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα.

Πίνακας 1.16 ***Ετήσιος Μέσος Όρος***

	1901-10	**1921-30**	**1931-37**
Βουλγαρία	*7.000*	*5.000*	*400*
Ελλάδα	*25.000*	*12.000*	*3.100*
Ρουμανία	*αμελητέα*	*10.900*	*1.700*
Γιουγκοσλαβία	*15.000*	*13.600*	*1.500*

(μόνο Σερβία και Μαυροβούνιο)

Πηγή: Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1124. Για τη Ρουμανία μόνο για το Ηνωμένο Βασίλειο το 1901-10 είναι αμελητέα.

Παρόμοια και στον επόμενο Πίνακα επιβεβαιώνεται η μεγάλη διαφορά ως προς τον απόλυτο αριθμό των μεταναστευσάντων Ελλήνων, σε σχέση με αυτόν των Βουλγάρων. Ενδεχομένως το ποσοστό επί τοις % του συνόλου να είναι αμφισβητήσιμο, καθότι ο πληθυσμός που αναφέρεται είναι του 1910 (όταν η Ελλάδα δεν είχε ακόμα επεκταθεί στα σημερινά της σύνορα), ενώ ο αριθμός των μεταναστών ισχύει για όλη την περίοδο ανάμεσα από το 1880 και το 1920. Οι Έλληνες μετανάστες φαίνεται να προέρχονται κατά κύριο λόγο από αγροτικές περιοχές,[42] από το σύνολο της ελληνικής υπαίθρου –η λεγόμενη «μεγάλη έξοδος»–, ενώ τα πρώτα χρόνια της σταφιδικής κρίσης (1895-1910) η πλειονότητα των μεταναστών προερχόταν από τις περιοχές της Πελοποννήσου·[43] μάλιστα, μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα οι σχετικές πηγές δείχνουν καθαρά ότι ο τόπος προέλευσης των μεταναστών ταυτιζόταν με τις σταφιδοπαραγωγές περιοχές καθώς και τις περιοχές γύρω από αυτές.[44]

[41] Πουλοπούλου Η., «*Η μεγάλη έξοδος». Η Ελλάδα στον εικοστό αιώνα*, Επτά ημέρες, Καθημερινή, Αθήνα 2000, σελ.51-53 και Πετμεζάς Σ., *Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας δημογραφικής μετάβασης και η υπερατλαντική μετανάστευση*, Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, Α΄ τόμ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2000, σελ. 41-51 καθώς και Κιτρόεφ Α., «*Η υπερατλαντική μετανάστευση»*, Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., ό.π., σελ.123-171.

[42] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*,ό.π., σελ.152. Με αυτήν την εκτίμηση συμφωνεί και η Ήρα-Έμκε Πουλοπούλου, «Η μεγάλη έξοδος», ό.π.

[43] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*,ό.π., σελ.148.

[44] Κιτρόεφ Α., «*Η υπερατλαντική μετανάστευση*», Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., ό.π., σελ.123-171.

Πίνακας 1.17 ***Μετανάστευση προς τις Η.Π.Α. (1880-1920)***

	Αριθμός μεταναστών σε χιλιάδες	*Πληθυσμός το 1910 σε χιλιάδες*	*%*
Ελλάδα	**370**	**2.800**	**13,2**
Ιταλία	4.776	34.700	12,7
Ισπανία	109	20.000	0,5
Πορτογαλία	203	5.500	3,7
Ρουμανία	85	7.200	1,2
Βουλγαρία	**65**	**4.300**	**1,5**

Πηγή: Τσουκαλάς Κ., ***Εξάρτηση και αναπαραγωγή*****, ό.π., σελ.149.**

Ο Ευελπίδης παρουσιάζει περίπου τον ίδιο αριθμό των Ελλήνων μεταναστών:

Πίνακας 1.18 **Υπερωκεάνιος μετανάστευσις εξ Ελλάδος**

Περίοδος επί %	**Μέση Ετήσια**	**Αναλογία επί 1.000 κατοίκων**	**Μέση αύξησις πληθυσμού**
1900 – 1910	17.351	6,62	_
1911 – 1920	19.612	4,96	_
1921 – 1930	9.137	1,43	10,06
1931 -1937	3.111	0,46	21,73

Πηγή: Ευελπίδης Χ., ***Η γεωργία της Ελλάδος*****, ό.π., σελ.29.**

Πέραν του ότι οι Έλληνες φαίνεται να μετανάστευσαν πολύ περισσότερο από κάθε άλλο βαλκανικό λαό, υπάρχουν στοιχεία που καταδεικνύουν ότι στέλνουν στις οικογένειές τους και πολύ υψηλότερα χρηματικά ποσά συγκριτικά με μετανάστες άλλων εθνικοτήτων. Ειδικότερα, τους αναλογούσε ένα ποσοστό της τάξης των 50$ κατά κεφαλήν, όταν για τους Άγγλους και Ιρλανδούς το αντίστοιχο ποσό ήταν 28,1$ και για τους Γερμανούς 4,05$.[45] Ακόμα και αν κάποιος μπορεί να αμφισβητήσει το ακριβές ποσό, το σίγουρο είναι ότι τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτελούσαν εξαιρετικής σημασίας έσοδο για την ελληνική οικονομία και κοινωνία του μεσοπολέμου.[46] Εκτός από τα θετικά αποτελέσματα που είχε στην οικονομία η αποστολή τους –υπολογίζονται σε εκατοντάδες εκατομμύρια χρυσά φράγκα–[47] είναι βέβαιο ότι συνέβαλε και στην

[45] *Στο ίδιο*, σελ.151.

[46] Δρίτσα Μ., *Πίστη και βιομηχανία στο Μεσοπόλεμο*, Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ.187.

[47] *Στο ίδιο*, σελ.158. Επίσης, Ζολώτας Ξ., *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Όμιλος Μελέτης των Ελληνικών Προβλημάτων, Αθήναι 1936 και Ζολώτας Ξ., *Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι*, 1910-1927, Γκρέκα, Αθήναι 1928, σελ.161, τα υπολογίζει κατά μέσο όρο σε 250 εκατ. χρυσά φράγκα για τα χρόνια 1919-1926. Η Πουλοπούλου εκτιμά το σύνολο των μεταναστευτικών εμβασμάτων

ενίσχυση των μικρών οικογενειακών αγροτικών ιδιοκτησιών, οι οποίες με τον εκχρηματισμό της αγροτικής οικονομίας κινδύνευαν να καταχρεωθούν, δηλαδή συνέτειναν στη μείωση των τόκων, απέτρεψαν την πώληση της γης και συνέβαλαν στην αύξηση της αξίας της.[48] Επιπλέον η έλλειψη εργατικών χεριών είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των μισθών και ημερομισθίων των αγρεργατών.

Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδας

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούσαν το 3,14% του συνολικού εθνικού εισοδήματος –διόλου ευκαταφρόνητο ποσό για μία κρίσιμη οικονομικά περίοδο. Αν ληφθεί υπόψιν και το γεγονός ότι τα εμβάσματα αλλά και οι μετανάστες, που αναχωρούσαν εξαιτίας της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στις Η.Π.Α., μειώθηκαν κατά πολύ σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του ’30, τότε με ασφάλεια μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το σύνολο των εμβασμάτων ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος ήταν αρκετά υψηλότερο τις τρεις προηγούμενες δεκαετίες: Υπολογίζονται σε 2.500 εκατομμύρια δραχμές ετησίως σε εθνικό εισόδημα 45.000 εκατομμυρίων, κατά το έτος 1928 ήτοι το 5,55% του συνόλου. [49]

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα δεδομένα που συγκεντρώνονται στον παρακάτω Πίνακα 1.19 για το έτος 1939, πηγές εκτός των εγχώριων παραγωγικών διαδικασιών, ήτοι εμβάσματα (3,14%) και ναυτιλία (1,57%), αντιστοιχούσαν στο 4,70% περίπου του εθνικού εισοδήματος. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα εμβάσματα των μεταναστών μια δεκαετία πριν (1928) υπολογίζονταν στο 5,55% του εθνικού εισοδήματος, ενώ τα έσοδα από τη διεθνή ναυτιλία (διεθνής συγκοινωνία)[50] σε 410 εκατ. δραχμές, ήτοι περίπου 1,09% του εθνικού εισοδήματος και συνολικά περίπου 6,55%. Άλλες

σε 42 εκατ. χρυσές δραχμές έως το 1914, ενώ το 1920 εκτιμά ότι έφτασαν τα 565 εκατ. που κάλυπταν το 50% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου. Ο Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία, 19ος -20ος αιώνας. Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Ο.Ν.Ε.*, Νεφέλη, Αθήνα 2007, σελ.90, υποστηρίζει ότι το 1914 τα εμβάσματα ανήλθαν σε 61 εκατ. χρυσές δραχμές, δηλαδή όσο μιάμιση φορά οι εξαγωγές της σταφίδας ή όσο το 1/3 των συνολικών εξαγωγών της χώρας.

[48] Πουλοπούλου Η., «*Η μεγάλη έξοδος»,* ό.π., σελ.51-53.

[49] Δερτιλής Β.Π., «Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδος», *ΑΟΚΕ* 12 (1932), σελ.351-379.

[50] *Στο ίδιο*, σελ 377. Βέβαια το εισόδημα από τη διεθνή ναυτιλία είναι ακόμα μεγαλύτερο καθώς ο Δερτιλής Β.Π., «Το ισοζύγιον των λογαριασμών της Ελλάδος*», ΑΟΚΕ* 13 (1932), σελ. 211, αφαιρεί δαπάνες που ***πιθανότατα*** **«***πηγαίνουν εις την αλλοδαπή»*, ενώ υπολογίζει και τους τόκους και τις δαπάνες αποσβέσεως των δανείων για τις αγορές των πλοίων. Αυτό όμως δεν επιβεβαιώνεται, καθώς το κεφάλαιο (εν προκειμένω τα πλοία) παραμένουν στην ιδιοκτησία των πλοιοκτητών και μετά την αποπληρωμή των δανείων, έστω και εάν έχουν χάσει μέρος της αξίας τους. Επιπλέον δεν διευκρινίζει με σαφήνεια εάν το εισόδημα από την ακτοπλοΐα περίπου 1% προέρχεται (και) εξαιτίας του διεθνούς εύρους της ελληνικής ναυτιλίας. Η ίδια εκτίμηση παρουσιάζεται ένα χρόνο μετά τόσο για το εισόδημα της διεθνούς ναυτιλίας όσο και για τα εμβάσματα των μεταναστών.

πηγές δίνουν μεγαλύτερα μεγέθη για τα έσοδα από τη ναυτιλία: 1,3 και 5,4% των συνολικών εσόδων του ισοζυγίου πληρωμών.[51]

Πίνακας 1.19 ***Υπολογισμός εθνικού εισοδήματος (1939)***

Φυσική παραγωγή	***Εκατ. δραχμών***	***% του συνόλου***
Γεωργία	23.270	34,60
Κτηνοτροφία	4.450	6,62
Δάση	1.450	2,16
Μεταλλεία και αλυκαί	670	1,00
Αλιεία και θήρα	700	1,04
Μεταποίησις		
Αγροτική οικοτεχνία	550	0,82
Βιοτεχνία και οικοδομαί	2.280	3,36
Βιομηχανία	7.500	11,15
Κυκλοφορία		
Μεταφοραί	2.470	3,67
Ναυτιλία	1.060	1,57
ΤΤΤ	400	0,60
Εμπόριον	5.650	8,40
Κέρδη κεφαλαίων και εμβάσματα		
Πίστις και ασφάλειαι	2.600	3,87
Ενοίκια	4.200	6,25
Κρατικά δάνεια	960	1,43
Εμβάσματα μεταναστών	2.110	3,14
Υπηρεσίαι		
Δημόσιαι και δημοτικαί	3.540	5,27
Προσωπικαί	870	1,30
Ελεύθερα επαγγέλματα	2.520	3,75
Σύνολον:	**67.250**	**100**

Πηγή: Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος*, ό.π., σελ.184.

Με σχετική ασφάλεια μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα έσοδα ή καλύτερα το κέρδος από τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις ήταν ακόμα μεγαλύτερο. Πολλά πλοία ελληνικών συμφερόντων

[51] Χλωμούδης Κ., *Συνεργασία και συμπλοιοκτησία στην ελληνική φορτηγό ναυτιλία. Η περίοδος του μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996, σελ.117.

διέθεταν τη λεγόμενη «σημαία ευκολίας»,[52] όπως εξάλλου συμβαίνει και σήμερα, ενώ η χωρητικότητα των πλοίων που ήταν γραμμένα στο ελληνικό νηολόγιο σε σχέση με την παγκόσμια χωρητικότητα ήταν 1,71% για το 1914, 1,99% για το 1931 ενώ το 1936 είχε φτάσει το 2,77%.[53] Έτσι η Ελλάδα ήταν το 1936 η 9η εμποροναυτική χώρα στον κόσμο, βοηθούμενη στην ανάπτυξή της ποικιλοτρόπως από τα αγγλικά κεφάλαια. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ένα μέρος τού μόνιμα ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών της χώρας καλυπτόταν από παραγωγικές διαδικασίες εκτός των ελληνικών συνόρων όπως τα εμβάσματα, τα έσοδα από τη ναυτιλία καθώς και οι τόκοι και επενδύσεις Ελλήνων κεφαλαιούχων στην αλλοδαπή.[54] Αν και το ακριβές ποσό είναι πολύ δύσκολο να υπολογιστεί,[55] το σίγουρο είναι ότι οι άδηλοι αυτοί πόροι αύξαναν σημαντικά το ελληνικό εθνικό εισόδημα. Πρόκειται για ένα δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας που –όχι τυχαία– συνεχίζει να παίζει σημαντικότατο ρόλο ακόμη και σήμερα.

Εκτός από αυτούς τους πόρους σημαντικό ρόλο στην κάλυψη του ισοζυγίου διαδραμάτισαν και τα δάνεια και οι εμπορικές πιστώσεις από το εξωτερικό. Κατά τον Ξ. Ζολώτα τα ¾ του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου καλύπτονται από τα δάνεια και το ¼ από τους άδηλους πόρους,[56] μετά το 1924. Αν και ο υπολογισμός του Ζολώτα φαίνεται μάλλον υπερβολικός, εντούτοις πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι αναφερόταν σε μία περίοδο κατά την οποία οι συνεχιζόμενοι για πάνω από μια δεκαετία πόλεμοι είχαν δημιουργήσει τεράστιες ανάγκες για δανεισμό. Επιπλέον η άφιξη των φτωχών και εξαθλιωμένων προσφύγων και οι προσπάθειες αποκατάστασής τους είχαν μεγενθύνει ακόμα πιο πολύ τις δανειακές ανάγκες του δημοσίου. Όπως έχει υποστηριχτεί, «χωρίς την εισροή των εξωτερικών πόρων η ελληνική οικονομία θα είχε υποστεί ριζικές διαρθρωτικές αλλαγές με τίμημα μεγάλη κοινωνική αναστάτωση».[57] «Ο ξένος δανεισμός, λοιπόν, εξασφάλιζε την αναπαραγωγή του ελληνικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος και τη διατήρηση της ειδικής θέσης της Ελλάδας τόσο στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας όσο και στην ιεραρχία των κρατών. Συνεπώς ο εξωτερικός δανεισμός της Ελλάδας δεν ενδιέφερε μόνο τον κυρίαρχο πολιτικο-κοινωνικό συνασπισμό στην Ελλάδα αλλά και τους

[52] *Στο ίδιο*, σελ.56.
[53] *Στο ίδιο*, σελ.198.
[54] Δερτιλής Β.Π., «Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδος», *ΑΟΚΕ* 12 (1932), σελ.351-379.
[55] Μια πολύ καλή ποσοτική προσέγγιση του μεγέθους των εσόδων από τη ναυτιλία καθ' όλο το 19ο αιώνα η οποία αποτελεί το σημαντικότερο τομέα των άδηλων πόρων, παρουσιάζεται στην ανακοίνωση των Xarlaftis G., Kostelenos G., "Greek Economic Development and Shipping Income in the 19th Century", 2006.
[56] Ζολώτας Ξ., *Νομισματικαί μελέται*, Δημητράκου, Αθήναι 1932, σελ.68. Επίσης ο Δερτιλής Β.Π., «Το ισοζύγιον των λογαριασμών της Ελλάδος», *ΑΟΚΕ* 13 (1932), σελ.236, υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών οφείλεται στην εκροή συναλλάγματος εξαιτίας της αγοράς πλοίων.
[57] Χατζηιωσήφ Χ., *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας*, Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. 1922-1940*, *Ο Μεσοπόλεμος* Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ.35.

οικονομικούς και πολιτικούς εταίρους της χώρας στο εξωτερικό: Ήταν το τίμημα που κατέβαλαν οι εταίροι της Ελλάδας για να διατηρηθεί η εσωτερική και διεθνής τάξη».[58]

Οι άδηλοι πόροι φαίνεται να αντιπροσωπεύουν ως το 1880, 15 με 20% του εθνικού εισοδήματος, ενώ μετά το 1900 το ποσοστό τους μειώνεται στο 10%, ως επακόλουθο της αύξησης του εθνικού εισοδήματος και της ανάπτυξης των παραγωγικών δομών εντός της Ελλάδας. [59] Ο παρακάτω Πίνακας 1.20 καταδεικνύει την τεράστια σημασία της ναυτιλίας για την ελλαδική οικονομία του *μακρού* 19ου αιώνα, δηλαδή και έως το 1914. Παρά τις όποιες αμφιβολίες μπορεί να προβάλει κανείς ως προς την ακρίβεια των στοιχείων, καθώς η συλλογή των δεδομένων μόνο εύκολη υπόθεση δεν είναι,[60] εντούτοις καταδεικνύεται ότι η Ελλάδα όχι μόνο το 19ο αιώνα αλλά και έως τα μέσα του 20ου είναι εκτός από αγροτική και ναυτική χώρα: Η καλλιτεχνική απόδοση αυτής της αμφίρροπης ισορροπίας που επιλέξαμε να κοσμήσει το εξώφυλλο της διατριβής μας, δεν είναι τυχαίο ότι φιλοτεχνήθηκε, πιθανότατα, στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του ’30, με κεντρική την ιδεολογική σήμανση.

Προηγουμένως είχαμε υπολογίσει τους άδηλους πόρους στο 6,55% για το 1928 και στο 4,70% για το 1939 με την επιφύλαξη ότι ενδεχομένως να είναι μεγαλύτεροι και η εκτίμησή μας να είναι συντηρητική.

Πίνακας 1.20 Το ναυτιλιακό εισόδημα ως μέσος όρος των μεγεθών του Εθνικού εισοδήματος ανά δεκαετία (Shipping income as an average of National Account magnitudes per decade)

	Α.Ε.Π	***Πρωτογενής τομέας***	***Δευτερογενής Τομέας***	***Τριτογενής Τομέας***
1835 – 55	22,23%	28,47%	631,80%	55,55%
1856 – 75	7,32%	9,96%	118,61%	36,40%
1876 – 95	4,27%	6,04%	66,05%	17,45%
1896 – 1914	4,82%	7,81%	40,73%	19,87%

Πηγή: Xarlaftis G., Kostelenos G.,* “Greek Economic”, *ό.π.

Μ’ άλλα λόγια, η υπόθεση του Κ. Τσουκαλά ότι το υψηλό μέγεθος των άδηλων πόρων σ’ όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αλλά και έως το μεσοπόλεμο, σε μια χώρα κυρίως αγροτική και με χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών μέσων, επηρέασε την κοινωνική και ταξική δομή της, κρίνεται ορθή. Έτσι, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διόγκωση των μικροαστικών επαγγελμάτων και του μη παραγωγικού πληθυσμού, κυρίως της Αθήνας, οφείλεται σε ένα σημαντικό μέρος της ντόπιας ζήτησης, που ενισχυόταν από διαδικασίες ανεξάρτητες με τις σχέσεις της εγχώριας παραγωγής. Με λίγα λόγια, ένα σημαντικό μέρος των δημοσίων εσόδων

[58] *Στο ίδιο*, σελ.35-36.
[59] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.σελ.235.
[60] Xarlaftis G., Kostelenos G., “Greek Economic”, *ό.π.*, σελ.1-34.

αλλά και της απασχόλησης και κατανάλωσης οφείλεται αποκλειστικά στους άδηλους πόρους. Το νέο στοιχείο που προσφέρει η παραπάνω ανάλυση, που δεν αποτυπώνεται στον πίνακα υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος (Πίνακας 1.19) είναι η συνεισφορά του Ελληνισμού των παροικιών, όχι των μεταναστών, στους άδηλους πόρους. Οι Έλληνες του εξωτερικού μέσω των επενδύσεων, της αγοράς ή ανέγερσης μεγάρων, της κατανάλωσης ειδών πολυτελείας, της απασχόλησης εργαζομένων για προσωπικές υπηρεσίες κτλ. τόνωναν τα δημόσια έσοδα και την απασχόληση.

Ο Γ. Δερτιλής υποστηρίζει ότι μόνο ορισμένες δραστηριότητες των ομογενών ήταν ευνοϊκές για το ισοζύγιο πληρωμών και συντελούσαν στην κάλυψη των ελλειμμάτων του, με τις εισαγωγές συναλλάγματος είτε για επενδύσεις είτε για αγορές ακινήτων και τσιφλικιών είτε για καταναλωτικές δαπάνες. Προσθέτει μάλιστα ότι μόνο βραχυχρόνια το χρήμα των ομογενών τόνωνε την οικονομία και επιτάχυνε τον εκχρηματισμό της οικονομίας.[61] Υπολογιζόμενες στη μακρά διάρκεια οι δραστηριότητες των ομογενών, αποδεικνύονταν επιβλαβείς για το εθνικό εισόδημα, καθώς συνεπάγονταν τη μεταφορά στην αλλοδαπή ενός σημαντικού μέρους του πλεονάσματος της ελληνικής οικονομίας. Συμπερασματικά υποστηρίζει ότι η λειτουργία της ομογένειας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ως και τις αρχές του 20ου, καταδεικνύει τον εξαρτημένο χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας,[62] αφού δεν αποτελούσε μέρος της ελληνικής αστικής τάξης αλλά λειτουργούσε εντελώς κερδοσκοπικά, μεταφέροντας τα κέρδη και τις αποδόσεις των επιχειρηματικών της δραστηριοτήτων εκτός Ελλάδος.

Το ζήτημα είναι τόσο πολύπλοκο και καίριο για την κατανόηση της δομής της ελληνικής οικονομίας ώστε δεν λείπουν και μεταγενέστερες επανατοποθετήσεις. Ο ίδιος συγγραφέας, μετά από σχεδόν 20 χρόνια, μετριάζει αρκετά τις απόψεις του.[63] Αν και τονίζει ότι εξαιτίας της πολιτικής και οικονομικής αβεβαιότητας που υπήρχε στην Ελλάδα, πολλοί Έλληνες κεφαλαιούχοι και ομογενείς αποταμίευαν τα πλούτη τους εκτός συνόρων, εντούτοις σημειώνει ότι οι σημαντικές τοποθετήσεις των ομογενών για αγορά γης και κατοικίας, τουλάχιστον για τα τότε ελληνικά δεδομένα, αποτελούσαν «*ελληνική ιδιαιτερότητα και συνάμα σημαντικό στοιχείο ερμηνείας για την νεότερη ελληνική ιστορία*».[64] Επιπροσθέτως δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην αγορά γης καθώς «(…) *η υπεραξία που εισπράττει ο Έλληνας πωλητής δεν προέρχεται από την εγχώρια οικονομία αλλά από πηγή εξωγενή, αλλοδαπή. Άρα και εάν ακόμη δεν θεωρήσουμε εισόδημα την υπεραξία αυτήν και εάν τη θεωρήσουμε απλώς μεταβιβαστική πληρωμή ή κεφάλαιο, το κεφάλαιο αυτό, που πριν δεν υπήρχε, θα επενδυθεί κάποτε στην εγχώρια οικονομία, κάποτε θα αρχίσει να*

[61] Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σελ.72-73.
[62] *Στο ίδιο*, σελ.74.
[63] Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Α΄ τόμος, Εστία, Αθήνα 2006, σελ.49-56 και Β' τόμος, σελ. 551-553.
[64] *Στο ίδιο*, σελ.51.

καρποφορεί, να αυξάνει το Α.Ε.Π. της. Και εάν ακόμη παραμείνει εσαεί στο σκότος της εγχώριας παραοικονομίας, και πάλι κάπως θα επενδυθεί, κάπως θα καρποφορήσει –χωρίς μάλιστα να φαίνεται στους εθνικούς λογαριασμούς».[65] Τέλος, επισημαίνεται ξανά, ότι οι ναυτιλιακές δραστηριότητες των Ελλήνων ωφέλησαν ως ένα βαθμό και την εγχώρια ελληνική οικονομία με πολλούς έμμεσους τρόπους.[66] Η παραπάνω άποψη, για τους Έλληνες κεφαλαιούχους της αλλοδαπής, απαντάται και αλλού στη βιβλιογραφία. Για παράδειγμα ο Μουζέλης αν και τονίζει τον ακραία εκμεταλλευτικό χαρακτήρα των κεφαλαίων της ελληνικής διασποράς, κυρίως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, εντούτοις σημειώνει ότι συνέβαλε σημαντικά στην αύξηση των δαπανών της οικονομικής υποδομής εντός της χώρας.[67]

Σε άλλες πηγές,[68] σημειώνεται ότι το διεθνές ελληνόκτητο κεφάλαιο και η αδιάλειπτη, παρά τις συγκυριακές αυξομειώσεις, εισροή άδηλων πόρων υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες για τη διαμόρφωση της ελλαδικής οικονομίας, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τις μέρες μας. Το Ελληνικό Βασίλειο εξαρχής αποτέλεσε πόλο συγκέντρωσης πόρων που παράγονταν από οικονομικές δραστηριότητες σε γεωγραφική περιοχή πολύ ευρύτερη από τα περιορισμένα σύνορά του –γενικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο όπου το ελληνόκτητο κεφάλαιο διαδραμάτιζε κυρίαρχο ρόλο. Επιπλέον η εισροή πόρων από το εξωτερικό επηρέασε καθοριστικά τόσο το διαθέσιμο εισόδημα όσο και το εξωτερικό ισοζύγιο πληρωμών. Θεωρείται ότι η εισροή εισοδημάτων στην Ελλάδα από την αλλοδαπή επηρέασε ελαφρώς ανοδικά τις τιμές ιδίως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα παρά την αντίστροφη, διεθνώς, πορεία των τιμών εξαιτίας της «Μακράς Ύφεσης» (1874-1896).[69] Ακόμη δίνεται έμφαση στα έσοδα από τη ναυτιλία αλλά και από τα μεταναστευτικά εμβάσματα που συνέβαλλαν αποφασιστικά στην ισορροπία του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών.[70]

Μελετητές που αναλύουν τα σχετικά φαινόμενα από μαρξιστική οπτική, υποστήριξαν ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα η ναυτιλία και συνακόλουθα τα εμβάσματα αποτελούσαν τη σημαντικότερη κατηγορία άδηλων πόρων, χάρη στους οποίους ισοσκελιζόταν το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας.[71] Οι «Έλληνες καπιταλιστές του εξωτερικού», δηλαδή οι Έλληνες της διασποράς διαπλέκονταν πολυεπίπεδα με το ελληνικό κράτος και με την εγχώρια αστική τάξη

[65] *Στο ίδιο*, σελ.55.
[66] Στο ίδιο,σελ.796.
[67] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.37.
[68] Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία, 19ος 20ος αιώνας*, ό.π., σελ. 41-51 και Αγγελόπουλος Α., «Προβλήματα της Βαλκανικής ενώσεως. Αι οικονομικαί της προϋποθέσεις», *Πειθαρχία*, 5 Οκτωβρίου 1930, σελ.9-10, όπου σημειώνεται ότι, εξαιτίας της ναυτιλιακής δραστηριότητας των Ελλήνων αλλά και της μεγαλύτερης ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας, το ποσοστό του εξαρτώμενου πληθυσμού από τη γεωργία ήταν κατά πολύ μικρότερο στην Ελλάδα συγκριτικά με τα Βαλκάνια.
[69] Φραγκιάδης Α., *Ελληνική οικονομία*, ό.π., σελ. 42-43.
[70] *Στο ίδιο*, σελ. 89-91.
[71] Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα 2000, σελ. 359.

σε τέτοιο βαθμό που επηρέαζαν τις κοινωνικές σχέσεις εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Σε αυτό το πλαίσιο έχει υποστηριχθεί ότι η «οικονομική εξουσία» των κοινοτήτων της ελληνικής διασποράς αποτέλεσε την ουσιαστική υλική προϋπόθεση της επεκτατικής πολιτικής και ιδεολογίας του ελληνικού κράτους.[72] Τέλος, δύο σπουδαίοι Έλληνες μαρξιστές συγγραφείς της εποχής ο Π. Πουλιόπουλος και ο Σερ. Μάξιμος τόνιζαν πόσο σημαντικές ήταν για την ελληνική αστική τάξη οι εξωγενείς δραστηριότητες όπως το εμπόριο και η ναυτιλία.[73]

Η σπουδαιότητα, τέλος, που είχε για την Ελλάδα το συνάλλαγμα από τα εμβάσματα και τη ναυτιλία καταδεικνύεται και από τις κατά καιρούς δηλώσεις των αρμοδίων υπουργών. Το 1931, εν μέσω παγκόσμιας ύφεσης, ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας της κυβέρνησης Βενιζέλου, Παναγής Βουρλούμης, δηλώνει κατά την επίσκεψή του σε εργοστάσιο υφαντουργίας στο Βόλο:[74] «(…) *αι θύραι της μεταναστεύσεως εκλείσθησαν,* (…) *η παγκόσμιος ναυτιλία διέρχεται την μεγαλυτέραν κρίσιν της ιστορίας της.* (…) *Η ενίσχυσις της βιομηχανίας* (…) *δέον να αποτελέση την σταθεράν πολιτικήν της χώρας».* Η δήλωση είναι ενδεικτική για το πόσο πολύ υπολόγιζαν οι αρμόδιες οικονομικές αρχές το συνάλλαγμα από τη μετανάστευση και τη ναυτιλία αλλά και τον τρόπο με τον οποίο, υπό το βάρος της αλλαγής των συνθηκών, η ανάγκη για την εφαρμογή νέων πολιτικών, εν προκειμένω της βιομηχανίας, τίθεται επί τάπητος.

[72] Θεωρούμε ότι αυτή η άποψη είναι αρκετά υπερβολική. Αναμφίβολα χωρίς το δυναμισμό των Ελλήνων της διασποράς η Μεγάλη Ιδέα θα είχε σαφώς μικρότερη δυναμική. Όμως είναι πολύ διαφορετικό να αποδίδεται σχέση αιτίου-αιτιατού μεταξύ εθνικής ή εθνικιστικής ιδεολογίας και πρακτικής πολιτικής (στην περίπτωσή μας επεκτατισμός). Υπάρχουν πολλές πρωτογενείς και ενδεχομένως ακόμη πιο σημαντικές αιτίες, από τον οικονομικό δυναμισμό των Ελλήνων της διασποράς, εκείνη την εποχή που βοηθούν την ενσωμάτωση στην Ελλάδα των πρώην επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χωρίς να λαμβάνεται σοβαρά υπόψιν το διεθνές περιβάλλον και το ιστορικο-πολιτικό υπόβαθρο (δηλ. η αδυναμία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας να ελέγξει αποτελεσματικά ήδη από το 17^{ο} αι. όλες τις επαρχίες της και η σταδιακή αποδόμησή της, η εμφάνιση του εθνικισμού και του μοντέλου έθνος-κράτος στην Ευρώπη, η βιομηχανική επανάσταση που μεγιστοποίησε τους ανταγωνισμούς των μεγάλων δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή και στα Βαλκάνια καθώς και η παρεπόμενη επεμβατικότητά τους σε αυτό το χώρο) είναι δύσκολο να γίνει ενδελεχής αποτίμηση τόσο σημαντικών γεγονότων. Εξάλλου όχι μόνο η Ελλάδα αλλά όλες οι βαλκανικές χώρες ακολουθούν το 19^{ο} αι. και έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο επεκτατική πολιτική στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς απαραίτητα να έχουν σημαντική διασπορά και ακμάζουσες κοινότητες εκτός συνόρων.

[73] Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, Εργατική δημοκρατία, Αθήνα 1992 [1934], Μάξιμος Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976 και Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, Στοχαστής, Αθήνα 1973.

[74] Δεμαθάς Ζ., Οικ*ονομικές και κοινωνικές εξελίξεις*, *Η Καθημερινή* Επτά ημέρες, *Η Ελλάδα στον εικοστό αιώνα 1930-1950*, Αθήνα 1999, σελ.35.

Το εθνικό εισόδημα της Βουλγαρίας

Στην περίπτωση της Βουλγαρίας οι ταυτόχρονες εξελίξεις είναι πιο ξεκάθαρες και, το σπουδαιότερο, τίθενται με διαφορετικούς κοινωνικο - πολιτικούς όρους. Ειδικότερα, καθώς η Βουλγαρία δεν δέχεται το μέγεθος των άδηλων πόρων που δέχεται η Ελλάδα, η συζήτηση γύρω από αυτούς δεν μπορεί να έχει το αντίστοιχο βάρος και σημασία. Όπως είδαμε, παρότι αρκετοί Βούλγαροι έφυγαν από τη χώρα τους για να αναζητήσουν μια καλύτερη ζωή (Πίνακας 1.16) εντούτοις ποτέ δεν έφτασαν, ποσοτικά και ποιοτικά, τα επίπεδα μεταναστεύσεως των Ελλήνων. Ανάλογα και τα μεταναστευτικά εμβάσματα είχαν πολύ μικρότερη και διαφορετική, από την άποψη της κοινωνικής λειτουργίας τους, σημασία για τη βουλγαρική οικονομία από ό,τι για την ελληνική. Οι λόγοι που εξηγούν τη μικρότερη μετανάστευση σε σχέση με την Ελλάδα, κυρίως των Βούλγαρων αγροτών, ενδεχομένως να σχετίζονται με τον, σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με την Ελλάδα, εξισωτικό χαρακτήρα της βουλγαρικής αγροτικής κοινωνίας, [75] με τις αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες καθώς και με τον ηπειρωτικό προσανατολισμό της βουλγαρικής κοινωνίας και οικονομίας σε αντίθεση με τον ως επί το πλείστον θαλάσσιο - μεσογειακό προσανατολισμό της Ελλάδος –εξάλλου στο θαλάσσιο προσανατολισμό της ελλαδικής κοινωνίας οφείλονται τα έσοδα από τη ναυτιλία. Επιπλέον Βούλγαροι της διασποράς (π.χ. από τον Vasil Aprilov μέχρι τους αδελφούς Georgiev), αν και ενίσχυσαν ποικιλοτρόπως το βουλγαρικό εθνικό αγώνα, εντούτοις ο πλούτος που συγκέντρωναν ήταν κατά πολύ μικρότερος από αυτόν της ελληνικής διασποράς, ενώ τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα με βουλγαρική συνείδηση την περίοδο της Οθωμανοκρατίας ήταν ποσοτικά πιο περιορισμένα και αρκετά φτωχότερα από τα αντίστοιχα που ανέπτυξαν ελληνική εθνική συνείδηση. Ο κυριότερος λόγος εξαιτίας του οποίου, εξελίχθηκαν με αυτό τον τρόπο τα πράγματα ήταν ότι ο προσανατολισμός της βουλγαρικής οθωμανικής κοινωνίας, ήταν κυρίως ηπειρωτικός, κτηνοτροφικός και αγροτικός, γεγονός που περιόρισε την ανάπτυξη του εμπορίου και γενικότερα της οικονομίας - κοινωνίας. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ελληνική γλώσσα είχε δεκαετίες πριν από την εγκαθίδρυση των εθνών - κρατών στα Βαλκάνια σχεδόν παμβαλκανική διάσταση, διευκολύνοντας ποικιλοτρόπως τα εμπορικά δίκτυα. Ακόμη, η εγγύτητα με το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, φαίνεται να καθιέρωσε τη βουλγαρική ύπαιθρο ως τον κύριο τροφοδότη αγροτικών προϊόντων, μαζί με την ανατολική Θράκη και ενδεχομένως να περιόρισε, στο πλαίσιο της οθωμανικής κατανομής πόρων, οποιοδήποτε είδος προσπάθειας για μετασχηματισμό της. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί η αποτυχία των στρατιωτικών προσπαθειών της Βουλγαρίας τον 20^{ο} αιώνα για έξοδο στη θάλασσα του Αιγαίου, ως παράγοντα που αφενός ενίσχυσε τον ηπειρωτικό προσανατολισμό της κοινωνίας και κατ' επέκταση των δομών της οικονομίας, ενώ αφετέρου περιόρισε τις εξωστρεφείς εμπορικές

[75] Hugh S-W., *Eastern Europe Between the Wars 1918-1941*, Archon Books, Connecticut 1962 [1945], σελ. 241-256 και Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1193.

δραστηριότητες. Αν και θα πρέπει να προσθέσουμε, ότι κοινωνικές και οικονομικές δομές, που έχουν διαμορφωθεί ανά τους αιώνες, δεν μεταλλάσσονται ούτε εύκολα ούτε άμεσα, εξαιτίας των γεωπολιτικών ανακατατάξεων.

Έτσι η Βουλγαρία το μεσοπόλεμο αλλά και στις αρχές του αιώνα, δέχεται μικρότερα ποσά από μεταναστευτικά εμβάσματα, ενώ παράλληλα οι Βούλγαροι αγρότες δεν μεταναστεύουν στον ίδιο βαθμό με τους Έλληνες συναδέλφους τους. Ταυτόχρονα αδυνατούν να βρουν απασχόληση στις πόλεις, αφού η βιομηχανία βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης, η χώρα είναι κυρίως αγροτική, ενώ η σημασία των άδηλων πόρων είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Παραμένοντας στα χωριά τους, οι Βούλγαροι αγρότες επιβαρύνουν ακόμα περισσότερο την παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας, καθώς οι μικροί κλήροι που διαθέτουν, κερματιζόμενοι αενάως, καθώς διανέμονται στα νεότερα μέλη της οικογένειας. Με αυτό τον τρόπο δυσχεραίνεται η εισαγωγή νέων μεθόδων καλλιέργειας και τελικά εκλείπει η προοπτική ενός μακροπρόθεσμου και διαφορετικού σχεδιασμού. Τέλος, η αύξηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο, κυρίως λόγω της φυσικής αύξησης του πληθυσμού και δευτερευόντως λόγω της εισροής προσφύγων από τη Μακεδονία –που κατευθύνονται μάλλον στις πόλεις προσβλέποντας δημοσιο-υπαλληλικές θέσεις–, δημιουργεί εκρηκτική κατάσταση.

Ο παρακάτω Πίνακας συγκεντρώνει δεδομένα σχετικά με τη διάρθρωση του εθνικού προϊόντος της Βουλγαρίας για το έτος 1910:

Πίνακας 1.21 National product of Bulgaria (1910) by sector of origin (at factor cost in current francs, 000fcs) - Εθνικό Προϊόν της Βουλγαρίας ανά τομέα κόστους σε φράγκα.

Cereals (δημητριακά)	407,222	Leather (δέρματα)	978
Vegetables (λαχανικά)	28,920	Timper (ξυλεία)	1,126
Other crops (άλλες καλλιέργειες)	60,573	Paper (χαρτί)	309
Animals (ζωντανά)	71,675	Stone and Glass (λίθοι και γυαλί)	1,959
Animal products (ζωικά προϊόντα)	102,108	Small industry (βιοτεχνία)	102,445
Forestry (δασοκομία)	42,967	Proto industry (πρωτο-βιομηχανία)	1,205
Mining (εξόρυξη)	3,004	Farm processing (μεταποίηση αγροτικής παραγωγής)	27,339
Food and drink (τροφή & ποτά)	11,555	Home industry (προϊόντα που κατασκευάζονται στο σπίτι)	13,082
Tobacco (καπνός)	8,340	Electricity (ηλεκτρισμός)	1,017
Chemicals (χημικά)	1,158	Cart transport (χειράμαξα)	69,061
Metals (μέταλλα)	449	Local gov. (τοπική κυβέρνηση)	8,146
Engineering (μηχανική)	2,114	Education (εκπαίδευση)	21,241
Textiles (κλωστοϋφαντουργία)	7,038	Health (υπηρεσίες υγείας)	3,047
Packhorse transport (ιππήλατες μεταφορές)	8,263	Domestic Service (υπηρεσίες)	5,166

Railways (σιδηρόδρομοι)	16,194	Other service (άλλες υπηρεσίες)	13,792
Tramways (τραμ)	389	Dwellings (κατοικίες)	66,360
Shipping and ports (πλοία & λιμάνια)	1,751	Construction (κατασκευές)	39,978
Communications (επικοινωνίες)	4,094	GDP (Α.Ε.Π., Σύνολο)	1,332,596
Distribution (διανομές)	109,499	Depreciation (υποτίμηση)	159,912
Financial (λογιστικές υπηρεσίες)	15,554	NDP (Εθνικό Εγχώριο Προϊόν)	1,172,684
Central gov. (Κεντρική Κυβέρνηση)	53,552	Interest (επιτόκιο)	-29,421
		Remittances (εμβάσματα)	10,791
		NNP (Εθνικό Προϊόν)	1,154,054

Πηγή: Palairet M., *The Balkans Economies c.1800-1914*, Cambridge 1997, σελ.322.

Όπως συνάγεται από τον παραπάνω Πίνακα, το 1910 το 50,3%[76] του εθνικού προϊόντος της Βουλγαρίας παράγεται από τη γεωργία και το υπόλοιπο από τη βιομηχανία, τη βιοτεχνία και τις υπηρεσίες. Αν προσθέσουμε όμως και το εισόδημα από την κτηνοτροφία, τα δάση και τις ζωοτροφές, τότε το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα στο σύνολο του εθνικού προϊόντος είναι χωρίς αμφιβολία πάνω από 60%. Με βάση τα δεδομένα του ίδιου Πίνακα, επιβεβαιώνεται η εκτίμηση για το χαμηλό μέγεθος των άδηλων πόρων της χώρας. Τα στοιχεία δεν αναφέρουν πηγές άδηλων πόρων παρά μόνο τα εμβάσματα (remittances), χωρίς να ξεκαθαρίζεται αν πρόκειται για εμβάσματα μεταναστών ή κάποιου άλλου είδους μεταβιβαστικές πληρωμές. Όπως και να έχει, στην καλύτερη περίπτωση τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούν λιγότερο του 1% του εθνικού προϊόντος της Βουλγαρίας. Παράλληλα, διαπιστώνουμε ότι λείπουν τα έσοδα από τη ναυτιλία, καθώς από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, η Βουλγαρία κερδίζει μόλις το 0,2% του εθνικού της εισοδήματος (Shipping and ports). Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι η Βουλγαρία δεν διαθέτει ακμάζουσα διασπορά, ώστε να επωφελείται παραπλεύρως από τις δραστηριότητές της, με τρόπο που συχνά δεν αποτυπώνεται στους υπολογισμούς του εθνικού εισοδήματος. Βέβαια δεν λείπουν οι πετυχημένοι Βούλγαροι έμποροι της Κωνσταντινούπολης καθώς και άλλοι που δραστηριοποιούνταν στη Βαλκανική και στις παραδουνάβιες περιοχές, χωρίς όμως να μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στα εσωτερικά της χώρας.

Οι παραπάνω εκτιμήσεις επαληθεύονται και από τα στοιχεία που παραθέτει ο Βούλγαρος K. Popoff, τα οποία επίσης καταδεικνύουν το μεγάλο βάρος της αγροτικής παραγωγής ως επί τοις % του συνολικού εισοδήματος:

[76] Palairet M., *The Balkans Economies*, ό.π., σελ.321.

Πίνακας 1.22	*Revenue annuel (millions de Leva) Ετήσια Έσοδα (εκατομ. Λέβα)*	*%*
Agriculture (Γεωργία)	720	60
Industrie, métiers et communications (βιομηχανία, συναλλαγές και επικοινωνίες)	175	14,6
Commerce, banques, armée, administration et professions libérales (Εμπόριο, Τράπεζες, στρατός, διοίκηση και ελεύθερα επαγγέλματα)	265	22,1
Autres professions (άλλα επαγγέλματα)	40	3,3
	Total: 1.200	**100**

Πηγή: Popoff K., *La Bulgarie Économique (1879-1911)*, ό.π., σελ.510.

Αναλύοντας περαιτέρω τα δεδομένα, σχετικά με το εθνικό εισόδημα της Βουλγαρίας, ενδεικτικά για τα έτη 1929 και 1932 (Πίνακας 1.23), διαπιστώνουμε εκ νέου την κυριαρχία της πρωτογενούς παραγωγής (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση) στη βουλγαρική οικονομία του μεσοπολέμου.

Πίνακας 1.23 ***National Revenue of Bulgaria (millions paper leva)***

Εθνική οικονομία της Βουλγαρίας (εκατομ. λέβα)

	1929	1932
Agriculture (γεωργία)	21,402,700,000	9,872,200,000
Forests (δασοκομία)	320,000,000	195,000,000
Cattle raising etc (κτηνοτροφία)	2,196,000,000	1,502,000,000
Mines & quarries (ορυχεία, λατομεία)	359,400,000	298,800,000
Industry (fostered by state privileges) (βιομηχανία ενισχυμένη με κρατικά προνόμια)	2,199,349,000	2,413,086,000
Industry (not enjoying privileges) (βιομηχανία που δεν απολαμβάνει προνόμια)	1,099,600,000	1,206,500,000
Public Buildings (δημόσια κτήρια)	550,000,000	350,000,000
Home industries (οικοτεχνία)	5,490,000,000	3,666,000,000
Transport and Communications (μεταφορές και επικοινωνίες)	1,107,000,000	1.027,000,000
Commerce (εμπόριο)	11,600,000,000	4,800,000,000

Πηγή: Logio G., *Bulgaria, Past and Present,* Shorratt & Hughes, Manchester 1936, σελ 124.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι ο πρωτογενής τομέας της Βουλγαρίας (γεωργία, κτηνοτροφία, δάση κτλ.) συμμετέχει στην παραγωγή του 52% του εθνικού εισοδήματος για το 1929, του 47% το 1932 και, σύμφωνα με τον Λ. Σταυριανό, το 53,5% για το έτος 1935.[77] Η μείωση του ποσοστού του πρωτογενούς τομέα στο εθνικό εισόδημα, ίσως να οφείλεται στη μεγάλη ύφεση του '29 που επηρέασε περισσότερο τη ζήτηση των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων σε σχέση με τους άλλους τομείς της οικονομίας. Αν όμως σε αυτά τα ποσοστά υπολογίσουμε και το ποσοστό της αυτοκατανάλωσης των αγροτών, που είναι δύσκολο να περιληφθεί στα επίσημα στατιστικά, καθώς και τη χειροτεχνία και την οικοτεχνία,[78] τότε με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το ποσοστό του πρωτογενούς τομέα είναι μεγαλύτερο του 52% για το 1929. Όπως έχει σημειωθεί πιο πάνω, η αυτοκατανάλωση στη Βουλγαρία την περίοδο του μεσοπόλεμου όπως εξάλλου και πιο πριν ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη συγκριτικά με την Ελλάδα.[79] Η Ελλάδα στηριζόταν σε αρκετά μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η Βουλγαρία στις εξαγωγικές και εμπορευματικές καλλιέργειες και ως εκ τούτου τα αγροτικά προϊόντα που καλλιεργούνταν για ίδια χρήση ήταν περιορισμένα.[80]

---

[77] Ο Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ. 1222

[78] Η χειροτεχνία (ραπτική, υποδηματοποιία, ξυλουργική κ.α) σύμφωνα με τον Σταυριανό αποτελούσε το 7,6% του εθνικού εισοδήματος της χώρας το μεσοπόλεμο (σελ. 1222), αν θεωρήσουμε ότι αποτυπώνεται στον πίνακα 1.21 με τον όρο "home industry". Μεγάλο μέρος της χειροτεχνίας και οικοτεχνίας αφορά τη μεταποίηση πρώτων υλών ή ακόμα και αγροτικών προϊόντων για καταναλωτικούς σκοπούς. Μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι κυρίως τα αγροτικά νοικοκυριά ήταν αυτά που ασχολούνταν ως επί το πλείστον με τη χειροτεχνία στο πλαίσιο της αυτοκατανάλωσης.

[79] Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 223-228 και ο ίδιος, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.71-2, τονίζει ότι η ενσωμάτωση των Βουλγάρων αγροτών στην παγκόσμια οικονομία ήταν μικρότερη εν συγκρίσει με εκείνη των Ελλήνων αγροτών. Επισφαλείς θεωρούνται οι παραπάνω απόψεις από τον Ψυχογιό Δ., «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο», ό.π., σελ.37, βλ. πιο κάτω την κριτική του για την αυτοκατανάλωση των αγροτικών νοικοκυριών στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.

Ο Mitrany, *Marx Against the Peasants*, Collier Books, New York 1961, σελ.116, 123, υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι αγρότες της Ανατολικής Ευρώπης (κυρίως των σλαβικών χωρών, συμπεριλαμβανομένης της Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Ουγγαρίας) μετά τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του '20 στράφηκαν σε αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες. Αν και δεν αναφέρεται στην Ελλάδα, τονίζει τον αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα των καλλιεργειών των αγροτών της Ανατολικής Ευρώπης που συχνά στο μεσοπόλεμο δεν κατάφερναν να πουλήσουν τα προϊόντα τους σε συμφέρουσες τιμές. Και ο Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1224-1225, σημειώνει το υψηλό ποσοστό αυτάρκειας των Βούλγαρων αγροτών στο μεσοπόλεμο. Το μεγάλο ποσοστό αυτοκατανάλωσης και έλλειψης (σε σημαντικό βαθμό) εμπορευματικών καλλιεργειών τονίζει και ο Logio G., *Bulgaria*, ό.π., σελ. 179-210.

[80] Ο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.120-1, υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με τα βόρεια Βαλκάνια, όπου κυριαρχούσε ο σλαβικός θεσμός της Ζάντρουγκα και τα πάντα παράγονταν ώστε να υπάρχει αυτάρκεια, στη νότια Ελλάδα επικρατούσαν εμπορευματικές καλλιέργειες. Παρενθετικά αξίζει να σημειωθεί εδώ η πρόσφατη κριτική διερεύνηση του ζητήματος της Ζάντρουγκα, M. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, CEU Press, Budapest 2006. Παρόμοια θέση, με αυτή του Τσουκαλά, εκφράζεται και από την Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήση, Αθήνα 1993. Τεκμηριώνεται δηλαδή ότι η σταφιδική κρίση επήλθε ως αποτέλεσμα της απότομης και αλόγιστης αύξησης των εμπορευματικών καλλιεργειών (βλ. παρακάτω). Τέλος, ο G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, ό.π., τονίζει τον εμπορευματικό χαρακτήρα των καλλιεργειών της Πελοποννήσου.

Τα παραπάνω δεδομένα επαληθεύονται και από τα στοιχεία του Πίνακα 1.24: Στο εισόδημα της αγροτικής οικονομίας λαμβάνεται υπόψη και η αυτοκατανάλωση των αγροτών που υπολογίζεται περίπου στο ένα τρίτο του συνολικού εισοδήματος:

Πίνακας 1.24 Εθνικό εισόδημα σε δισεκατομμύρια λέβα (National income, 1935, in milliard leva)

Rural economy (αγροτική οικονομία)	19,6
Handicrafts (χειροτεχνία)	2,8
Industry, building and mining (βιομηχανία, κατασκευές, εξόρυξη)	2,3
Communications and transport (μεταφορές και επικοινωνία)	1,0
Trade (εμπόριο)	2,5
Banking and insurance (τράπεζες και ασφάλειες)	1,3
Liberal professions (ελεύθερα επαγγέλματα)	0,3
Real estate (κτηματική περιουσία – ακίνητα)	2,2
Salaries (μισθοί)	4,2
Public undertakings (δημοσιές επιχειρήσεις)	0,4
Σύνολο:	**36,6**

Πηγή: The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, ό.π., σελ.169.

Διάρθρωση εμπορίου

Η Ελλάδα του μεσοπολέμου εξήγε ως επί το πλείστον αγροτικά προϊόντα (Πίνακας 1.25). Οι εμπορευματικές καλλιέργειες του 19ου αιώνα (σταφίδα, λάδι, σύκα) υποχωρούν και χάνουν τη σημασία που είχαν υπέρ του καπνού, του βαμβακιού και των κηπευτικών.[81] Έτσι ο μονοεξαγωγικός χαρακτήρας της αγροτικής οικονομίας δεν αλλάζει, αφού τη θέση της σταφίδας παίρνει ο καπνός, ενώ τη θέση της Αγγλίας ως κύριας αγοράς εξαγωγής, παίρνει τώρα η Γερμανία. Η υψηλή συγκέντρωση των εξαγωγών σε 3-4 αγροτικά προϊόντα σήμαινε πολύ υψηλό βαθμό εξαγωγικής εξάρτησης της οικονομίας από τη γεωργία, ενώ (και) έως το τέλος του μεσοπολέμου το 85% των ελληνικών εξαγωγών αποτελούνταν από αγροτικά προϊόντα.[82]

[81] Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής*, ό.π., σελ.139.

[82] *Στο ίδιο*, σελ. 138 καθώς και Ζολώτας Ξ., *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Όμιλος Μελέτης των Ελληνικών Προβλημάτων, Αθήναι 1936, σελ. 62-74. Επίσης Ζολώτας Ξ., *Νομισματικαί μελέται*, Δημητράκου, Εν Αθήναις 1932, σελ.111.

Πίνακας 1.25 ***Συμμετοχή κυριοτέρων αγροτικών προϊόντων στις ελληνικές εξαγωγές (100%).***

	1913	***1921***	***1923***	***1927***	***1928***	***1929***	***1932***	***1938***
Σταφίδα	29,5	37,6	33,6	14,2	15,3	15,9	25,3	14,4
Καπνός	14,6	27,7	38,7	49,7	56,6	56,5	42,9	50,6
Λάδι	4,3	5,0	2,1	10,0	3,1	3,57	9,0	8,6
Ελιές	3,1	2,3	3,0	2,2	1,7	2,31	2,1	8,6
Κρασιά	14,5	2,6	3,9	4,9	8,7	8,1	3,3	2,9

Πηγή: Σακελλαρόπουλος Θ., ***Κείμενα Οικονομικής*****, ό.π., σελ.140.**

Ο επόμενος Πίνακας δείχνει τη διάρθρωση των ελληνικών εισαγωγών και εξαγωγών. Παρατηρούμε ότι το 97% των εξαγωγών αποτελούνται από τρόφιμα και πρώτες ύλες και μόνο το 3% από βιομηχανικά προϊόντα. Τα τρόφιμα και οι πρώτες ύλες που εξάγονται είναι ακατέργαστες και έχουν άμεση σχέση με την αγροτική παραγωγή (π.χ. καπνός, σταφίδα, λάδι, ελιές, σύκα). [83]

Πίνακας 1.26 Διάρθρωση ελληνικών εισαγωγών/εξαγωγών

	Εισαγωγές				**Εξαγωγές**		
Έτος	**Ζώα**	**Τρόφιμα**	**Πρώτες ύλες**	**Βιομηχανικά προϊόντα**	**Τρόφιμα**	**Πρώτες ύλες**	**Βιομηχανικά προϊόντα**
1918	0,76	47,9	7,3	42,6	43,0	55,6	1,3
1919		31,0	9,0	60,0	37,5	40,1	22,3
1920		34,4	11,0	54,6	38,0	40,4	21,6
1921		40,8	12,9	46,2	53,9	32,2	13,8
1922		49,7	12,1	38,1	32,5	58,4	6,4
1923		53,0	12,0	35,0			
1924		45,3	9,8	47,8			
1925		42,4	12,1	45,5			
1926	4,32	43,57	20,48	31,63	30,56	65,98	3,40
1927	6,36	38,28	20,10	34,86	32.98	64,85	2,15
1928	4,07	36,37	21,64	37,96	33,87	60,32	1,76
1929	3,90	36,38	22,26	37,46	33,94	63,99	2,03
1930	3,73	33,32	20,71	42,24	29,02	64,53	2,77
1931	4,59	29,28	22,54	43,19	15,32	61,35	2,41
1932	3,14	35,25	23,98	37,39	49,20	44,68	2,24
1933	3,6	29,09	28,32	38,98	52,34	43,66	3,89

[83] Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.156.

1934	5,11	20,61	30,45	43,78	46,49	49,38	4,08
1935	4,48	25,46	28,68	41,35	35,86	61,33	2,77
1936	3,71	28,57	26,07	41,65	34,84	61,77	3,39
1937	2,84	29,89	26,79	40,16	29,35	63,35	7,29
1938	3,13	26,10	26,35	44,42	32,64	63,05	4,31
1939	2,92	21,41	29,54	46,08	38,80	58,36	2,84

Πηγή: Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ. 145.

Όπως παρατηρούμε, οι ανάγκες της Ελλάδας σε τρόφιμα (κυρίως σιτάρι) αλλά και ζώα είναι πολύ μεγάλες τουλάχιστον έως το 1926, οπότε και μειώνονται εξαιτίας της εφαρμογής κρατικών πολιτικών αύξησης της σιτοπαραγωγής, μέσω προστατευτικού δασμολογίου, αύξησης της παραγωγικότητας καθώς και απαγόρευσης των εμπορευματικών καλλιεργειών.[84] Με αυτές τις διαρθρωτικές κρατικές παρεμβάσεις η αναλογία της σιτοπαραγωγής επί των αναγκών της χώρας θα φτάσει από το 30,3% (1920-24) στο 63,8% (1935 -39%).[85] Επομένως η Ελλάδα εξάγει κυρίως αγροτικά προϊόντα καπνό, σταφίδα, λάδι, ελιές είτε σε πρώτες ύλες είτε ως τρόφιμα, σε λίγες κυρίως χώρες (Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία) που απορροφούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό των εξαγωγών της. Όπως γνωρίζουμε από τη σχετική βιβλιογραφία, η εξάρτηση από περιορισμένο αριθμό αγορών σε συνδυασμό με άλλες διεθνείς συνθήκες οδήγησε στη σταφιδική κρίση στο τέλος του 19ου αιώνα. Η μεγάλη ύφεση του ’29 σε συνδυασμό με το αδύναμο εξαγωγικό μοντέλο της ελληνικής αγροτικής οικονομίας επηρέασε συνολικά την αγροτική παραγωγή, τόσο ώστε η πτώση να είναι της τάξης του 40-45% ως το 1932, που ήταν έτος ανάκαμψης.[86] Ακόμη, με βάση τον Πίνακα 1.26 συμπεραίνουμε ότι η Ελλάδα εξάγει σε πολύ μικρό βαθμό βιομηχανικά προϊόντα, αν και στο μεσοπόλεμο η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε σημαντικά, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1.27. Παρόλα αυτά, επρόκειτο για βιομηχανία καταναλωτικών κυρίως αγαθών, που επιβίωνε χάρις τη δασμολογική προστασία στο πλαίσιο της κρατικής προσπάθειας υποκατάστασης των εισαγωγών και ισοσκελισμού του εμπορικού ισοζυγίου.[87] «Τα ελληνικά προϊόντα δεν έγιναν ποτέ ανταγωνιστικά προς τα εισαγόμενα αλλά παρέμειναν κακής ποιότητας γενικά και ακριβότερα».[88]

Πίνακας 1.27 Σταθμικός δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής κατά ποσότητες (Ετος βάσης 1928=100)

1921: 61,34	1930: 105,28
1922: 70,52	1931: 108,88
1923: 62,71	1932: 102,67

[84] Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής*, ό.π., σελ.139.
[85] Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος*, ό.π., σελ.45 και 171.
[86] Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής*, ό.π., σελ.148.
[87] Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.154-64.
[88] *Στο ίδιο*, σελ.156.

1924: 80,70	1933: 111,79
1925: 88,89	1934: 127,48
1926: 84,56	1935: 143,17
1927: 94,41	1936: 141,72
1928: 100	1937: 153,87
1929: 101,79	1938: 168,08
	1939: 179

Πηγή: Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.134-5-6.

Συμπερασματικά, η ελληνική οικονομία εξήγε κυρίως αγροτικά προϊόντα, εισήγε κυρίως βιομηχανικά αλλά και άλλα αγροτικά προϊόντα, όπως σιτάρι, και παρήγε σε καθεστώς προστασίας βιομηχανικά προϊόντα κατανάλωσης για την εγχώρια αγορά. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον Πίνακα 1.19 υπολογισμού εθνικού εισοδήματος, μόνο το 45% του εθνικού εισοδήματος προέρχεται από την αγροτική παραγωγή, ενώ το υπόλοιπο 11,15% από τη βιομηχανία. Όσον αφορά το εξαγωγικό εμπόριο της Βουλγαρίας παρατηρούμε από τους δύο παρακάτω Πίνακες ότι έχει παρόμοια δομή με το αντίστοιχο της Ελλάδας, δηλαδή τα κύρια εξαγωγικά της προϊόντα είναι αγροτικά, κυρίως καπνά και σιτηρά, ενώ εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από δύο-τρεις αγορές για τη διάθεση των προϊόντων της.

Πίνακας 1.28 Composition of exports, 1907-30 (average annual percent of current export values)

(Σύνθεση των εξαγωγών 1907-30)

	1907-11	1921-25	1926-30
Crude cereals (ακατέργαστα δημητριακά)	55,7	23,4	14,5
Cereal products (δημητριακά προϊόντα)	7,5	4,1	3,0
Other unprocessed crops (ανεπεξέργαστες καλλιέργειες)	17,2	5,6	6,4
Tobacco (καπνός)	1,3	26,5	38,5
Rose essence (απόσταγμα τριαντάφυλλων)	4,1	1,4	3,5
Eggs (αυγά)	7,6	8,1	12,4
Livestock (ζωντανά)	5,6	3,1	4,4
Crude hides (ακατέργαστα δέρματα)	2,2	2,0	4,4
Others (λοιπά)	-	25,8	12,9

Πηγή: Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.368 και Lampe J., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London & Sydney 1986, σελ.53.

Πίνακας 1.29 *Σύνθεση των εξαγωγών 1928-38 (ποσοστά επί του συνόλου σε τρέχουσες τιμές)*

	Cereals and Derivates	Tobacco	Industrial Crops	Fruit	Live animals	Animal Food products	Hides and Leather	Shares of listed items
1928	14,7	36	8,2	0,6	4,2	10,4	6,8	***80,9***
1929	9,2	45,3	2,3	0,9	3,5	13,2	5,9	***80,3***
1930	15,1	42,8	2,1	1,3	3,3	16.0	4,8	***85,4***
1931	22,3	43,5	2,2	1,6	2,1	16,8	2,6	***91,1***
1932	25,6	31,9	6,4	2,1	1,7	22,2	2,8	***92,7***
1933	14,3	41,3	5,7	4,3	2,0	19,2	4,6	***91,4***
1934	10,7	38,7	6,3	8,3	3,9	18,3	5,6	***91,8***
1935	2,6	42,5	10,8	13,3	3,1	18,2	3,6	***94,1***
1936	14,8	32,3	9,6	9,5	2,2	19,5	4,4	***92,3***
1937	19,7	32,0	9,3	7,4	3,4	14,7	5,8	***92,3***
1938	10,0	42,5	4,7	17,6	3,6	13,5	3,1	***95,0***
1939	7,7	41,0	7,3	19,6	1,8	10,9	2,8	***91,1***

Πηγή: Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ. 466.

Όπως καταδεικνύουν τα παραπάνω δεδομένα, τα ακατέργαστα δημητριακά, οι αγροτικές πρώτες ύλες και ο καπνός (μετά το 1921) αποτελούν τα κυριότερα εξαγώγιμα προϊόντα της Βουλγαρίας στο μεσοπόλεμο. Ειδικότερα το εξαγωγικό της εμπόριο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από δύο προϊόντα, ο καπνός και τα δημητριακά, που καταλαμβάνουν μαζί το 50% περίπου των εξαγωγών το 1927 και το 64% το 1931.[89] Σημαντικό ρόλο στο εξαγωγικό της εμπόριο παίζουν και οι περιορισμένες βιομηχανικές καλλιέργειες, η εξαγωγή ζωντανών ζώων καθώς και ζωικών τροφών. Οι χώρες - αγορές, στις οποίες κατευθύνονται τα βουλγαρικά αγροτικά προϊόντα, είναι λίγες, κυρίως, δυτικο-ευρωπαϊκές: Έως το 1914 η Βρετανία και το Βέλγιο κυριαρχούσαν στο εμπόριο της Βουλγαρίας, διότι εισήγαν σιτάρι,[90] ενώ μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο αντικαταστάθηκαν από κεντρο-ευρωπαϊκές, τη Γερμανία, την Αυστρία, την Ιταλία και την Τσεχοσλοβακία, οι οποίες απορροφούσαν τις αυξανόμενες βουλγαρικές εξαγωγές καπνού.[91] Ειδικότερα στη δεκαετία του ’30 η Γερμανία απορροφά το μεγαλύτερο μέρος του βουλγαρικού

[89] Basch A., *The Danube Basin and the German Economic Sphere,* Kegan Paul, London 1944, σελ.38.
[90] Palairet M., *The Balkans Economies,* ό.π., σελ.173-202.
[91] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1223 και Кацаркова В., *Икономическите отношения на България с Балканските държави в периода между двете световни войни, 1919-1941*, БАН, София 1989.

εξαγωγικού εμπορίου.[92] Ακόμη η Βουλγαρία δεν εμφανίζει μεγάλα εμπορικά ελείμματα, όπως η Ελλάδα, καθώς από το 1925 έως το 1939 μόνο τέσσερις χρονιές φαίνεται να έχει ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο, ενώ όλες τις άλλες εμφανίζει εμπορικά πλεονάσματα.[93] Το εισαγωγικό της εμπόριο αφορά κυρίως βιομηχανικά αγαθά αλλά και τρόφιμα. Συγκεκριμένα το 80% των εισαγωγών της το μεσοπόλεμο αποτελείται από μηχανολογικό εξοπλισμό, μεταλλικά προϊόντα, υφάσματα, χημικά προϊόντα, τροχιοδρομικό εξοπλισμό και οχήματα.[94]

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου στη Βουλγαρία, όπως σε όλες τις βαλκανικές χώρες, γίνεται προσπάθεια υποκατάστασης εισαγωγών μέσω της δασμολογικής προστασίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή εγχώριων προϊόντων, τα οποία ήταν κατώτερης ποιότητας και ακριβότερα συγκριτικά με τα εισαγόμενα, ενώ οι βιομηχανίες που τα παρήγαν δεν θα επιβίωναν χωρίς την κρατική δασμολογική πολιτική. Τα παραπάνω δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στο μεσοπόλεμο η Βουλγαρία παράγει ως επί το πλείστον αγροτικά προϊόντα[95] και εισάγει κυρίως βιομηχανικά. Το εξαγωγικό της μοντέλο (όπως και το ελληνικό) είναι προβληματικό, αφού εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από δύο-τρία προϊόντα που κατευθύνονται κυρίως σε δύο-τρεις ευρωπαϊκές αγορές.

Παρουσιάζοντας τα ποσοτικά στοιχεία κυρίως των αγροτικών οικονομιών των δύο συγκρινόμενων χωρών για το μεσοπόλεμο οδηγούμαστε σε κάποια γενικότερα συμπεράσματα. Τα ποσοτικά δεδομένα αναμφίβολα απαντούν και εξηγούν την ανυπαρξία αξιόλογου αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο, την ίδια στιγμή που στη Βουλγαρία οι Αγροτιστές πετύχαιναν να καθιερωθούν ως κυρίαρχη πολιτική δύναμη και να σχηματίσουν κυβέρνηση. Οι κύριοι λόγοι αυτής της αποκλίνουσας πολιτικής εξέλιξης στις δύο χώρες, με βάση όσα έχουν αναφερθεί, μπορούν να συνοψιστούν στα εξής σημεία: Πρώτον, στη Βουλγαρία το μέγεθος του πληθυσμού που ήταν εξαρτημένο από τη γεωργία ήταν σημαντικά μεγαλύτερο από ό,τι στην Ελλάδα. Υπολογίσαμε ότι στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό έφτανε το πολύ το 60%, ενώ στη Βουλγαρία ξεπερνούσε το 80%, αν και, όπως τονίστηκε, με την άφιξη των προσφύγων το ’22 και τη διανομή των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας-Θράκης αυξήθηκε περιορισμένα το ποσοστό του πληθυσμού που ήταν εξαρτημένο από τη γεωργία. Επίσης, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις στη Βουλγαρία ήταν περίπου οι διπλάσιες από αυτές της Ελλάδος που είναι

[92] Кацаркова В., *Икономическите отношения*, ό.π., σελ.86, 204, Καραφωτάκης Ε., *Οι Βαλκανικές οικονομίες*, ό.π., σελ.22, Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.458-460, Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., *The Agricultural Economy of the Danubian Countries,* ό.π., σελ.462.

[93] Lampe J., Jackson M*., Balkan Economic History*, ό.π., σελ. 463 και Lampe J., *The Bulgarian Economy*, σελ. 91.

[94] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1223.

[95] Царство България-Главна Дирекция на статистиката, *Земеделска статистика за 1922 год.*, Държавна Печатница, София 1922.

περισσότερο ορεινή. Δεύτερον, η Ελλάδα ήταν πιο πλούσια από τη Βουλγαρία (σε κατά κεφαλήν Α.Ε.Π.) τόσο πριν το μεσοπόλεμο όσο και στο τέλος του, οπότε η διαφορά διογκώνεται περισσότερο, ενδεχομένως (και) ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών πολέμων και της επιτυχημένης ενσωμάτωσης των νέων εδαφών στο ελληνικό κράτος. Τρίτον, οι Έλληνες μετανάστευσαν πολύ πιο μαζικά σε σχέση με τους Βούλγαρους. Μάλιστα η πρώιμη μετανάστευση προερχόταν κυρίως από τις αγροτικές περιοχές της «Παλαιάς Ελλάδας», όπου εκτός της σταφιδικής κρίσης αντιμετώπιζαν και το μεγαλύτερο πρόβλημα πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού. Τα εμβάσματα που έστελναν πίσω οι Έλληνες μετανάστες αναπαρήγαγαν και ενδεχομένως διέσωσαν τις κοινωνικές και οικονομικές ισορροπίες στο χωριό και κατ' επέκταση στην πόλη. Η κατανάλωση των φτωχών αγροτικών νοικοκυριών αυξήθηκε, ενώ διασώθηκε και η μικρή έγγειος ιδιοκτησία, αφού τα εμβάσματα που δέχονταν αρκετές αγροτικές οικογένειες από κάποιο μέλος τους στην αλλοδαπή, αποτέλεσαν ασφαλές στήριγμα για τη συνέχιση της καλλιέργειας μικρών ιδιοκτησιών έστω και με μη εκσυγχρονισμένα μέσα. Η μετανάστευση εντατικοποιήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής κυριαρχίας και –όχι τυχαία– κατέληξε να αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κράτους/οικονομίας στο μεταίχμιο του 19^{ου}-20^{ου} αιώνα. Έτσι, δίκαια έχει υποστηριχτεί ότι η μετανάστευση των φτωχών αγροτών αποτέλεσε δικλείδα «κοινωνικής ασφαλείας» εξαιτίας της εξαγωγής του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού και εργατικού δυναμικού. Βέβαια, η σημασία των εμβασμάτων για την ελληνική οικονομία μειώθηκε αρκετά στη δεκαετία του '30 ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης του '29 και της αυστηροποίησης του μεταναστευτικού νομοθετικού πλαισίου κυρίως στις Η.Π.Α.. Αντίθετα στη Βουλγαρία, εξαιτίας της χαμηλής μετανάστευσης, της αύξησης του πληθυσμού, της συνεχιζόμενης κατάτμησης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και της γενικότερης καθυστέρησης των δομών της υπαίθρου, μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού εξακολούθησε να υποαπασχολείται.

Επιπλέον η ελληνική οικονομία δεχόταν (και εξακολουθεί να δέχεται) σημαντικούς άδηλους πόρους, εκτός των μεταναστευτικών εμβασμάτων, ναυτιλιακό συνάλλαγμα και έσοδα από την πολύπλευρη δραστηριότητα των Ελλήνων της διασποράς που αγόραζαν τσιφλίκια, ίδρυαν τράπεζες, επένδυαν σε επαύλεις, κατανάλωναν υπερβολικά και ιδίως αγαθά πολυτελείας, απασχολούσαν προσωπικό για κάθε είδους προσωπικές υπηρεσίες, κατανάλωναν για ευεργεσίες κ.ά.. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η παρουσία των «χρυσοκανθάρων» στην Ελλάδα δεν εμπεριείχε και αρνητικές πτυχές, όπως η κερδοσκοπία στις τιμές του συναλλάγματος, οι ακραία εκμεταλλευτικές επενδύσεις, η φοροαποφυγή και η μεταφορά κερδών στην αλλοδαπή (π.χ. Συγγρός-Λαύριο). Θεωρήσαμε όμως ότι η συνολική τους δραστηριότητα (όσο δύσκολο κι αν είναι να αποδειχθεί απόλυτα κάτι τέτοιο) είχε θετικές εξωτερικότητες για την ελληνική οικονομία. Οι άδηλοι πόροι, έως ένα βαθμό, βοηθούσαν το πλεονάζον αγροτικό δυναμικό της υπαίθρου να βρει απασχόληση στην πόλη, κυρίως στην Αθήνα, και απορροφούσαν μαζί με τη

μετανάστευση τους κοινωνικούς κραδασμούς στην ύπαιθρο. Ενδεχομένως στους άδηλους πόρους και τα εξωτερικά δάνεια, να οφείλεται και η διόγκωση των μικροαστικών επαγγελμάτων της πρωτεύουσας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι υπολογισθέντες άδηλοι πόροι ως ποσοστό του εθνικού εισοδήματος στην Ελλάδα έφταναν, στο τέλος της δεκαετίας του ’20, το 5 έως 7%, ενώ άλλες πηγές τους ανεβάζουν, για την περίοδο πριν από το 1880 έως και στο 20%, ενώ μετά το 1900 τους προσδιορίζουν στο 10% του Α.Ε.Π.. Η Βουλγαρία αντίθετα δεν δεχόταν σημαντικούς άδηλους πόρους, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, καθώς τα μεταναστευτικά εμβάσματα ήταν περιορισμένα, ενώ η σημασία της ναυτιλίας ήταν ασήμαντη συγκριτικά με την Ελλάδα. Επιπλέον, η βουλγαρική διασπορά, αν και υπολογίσιμη στην Κωνσταντινούπολη, τις παραδουνάβιες περιοχές, την Οδησσό, το Βελιγράδι κ.α., είχε λιγότερο συσσωρευμένο πλούτο και ήταν λιγότερο εύρωστη συγκριτικά με την αντίστοιχη ελληνική και δεν διέθετε την αναγκαία δυναμική να διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στα εσωτερικά δρώμενα της χώρας είτε οικονομικο-κοινωνικό είτε πολιτικό.

Εκτός όμως από τις σημαντικές διαφορές δεν πρέπει να περάσουν απαρατήρητες και κάποιες ομοιότητες. Οι δύο χώρες όπως και όλες οι χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου, εξακολουθούσαν να είναι κυρίως αγροτικές συγκριτικά με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπου η επέλαση του βιομηχανικού καπιταλισμού έδρασε ως οδοστρωτήρας ισοπεδώνοντας τις έγγειες σχέσεις και επιταχύνοντας με αυτό τον τρόπο την εκμηχάνιση και την εμπορευματοποίηση της γεωργίας, διαβρώνοντας έτσι την κοινωνική-οικονομική σημασία που είχε ο αγροτικός τομέας και συνακόλουθα ο αγροτικός κόσμος, στη διαμόρφωση της κυρίαρχης πολιτικής και ιδεολογίας. Η διατήρηση έγγειων σχέσεων τύπου «τσιφλίκι» (έως το ’22 στην Ελλάδα) ή η μεγάλη αυτοκατανάλωση στη μεσοπολεμική Βουλγαρία ξένιζε όχι μόνο Βρετανούς, Γάλλους και Ολλανδούς ταξιδιώτες αλλά ακόμη και Έλληνες επισκέπτες (για παράδειγμα το συγγραφέα και δημοσιογράφο Κωστή Μπαστιά το 1926).[96] Έτσι, φαίνεται λογική η μεγάλη διαφορά μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας και λοιπών χωρών της Δυτικής Ευρώπης στην παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας. Μάλιστα η Βουλγαρία είχε ελαφρώς καλύτερες επιδόσεις από την Ελλάδα, που οφείλονταν στα ευνοϊκότερα γεωφυσικά της χαρακτηριστικά. Επίσης, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η γενικά μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού ανά καλλιεργήσιμο τετραγωνικό χιλιόμετρο, συγκριτικά με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, στην Ελλάδα (περισσότερο) και στη Βουλγαρία (λιγότερο). Επίσης δεν μπορεί να αγνοηθεί η αδυναμία ανάπτυξης και στις δύο χώρες δυναμικών και ανταγωνιστικών βιομηχανικών επιχειρήσεων και η αντίστοιχη μεταβολή του εμπορίου τόσο στις εισαγωγές όσο και στις εξαγωγές:[97] Και οι δύο χώρες εισήγαν κεφαλαιουχικά

[96] Βλ. τη σειρά των εκτενών ταξιδιωτικών του εντυπώσεων από τη Βουλγαρία, Ρουμανία και Σερβία: «Προς την διανοουμένην Βαλκανικήν», *Ελεύθερος τύπος* 19-7-1926 κ.ε..

[97] Επιλέξαμε να ασχοληθούμε ακροθιγώς με τις δυνατότητες ανάπτυξης της βιομηχανίας στο μεσοπόλεμο στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία, δηλ. όσο χρειάζεται για να αντιληφθούμε τη διατήρηση της μεγάλης σημασίας της αγροτικής παραγωγής και εργασίας, που αφορά άμεσα το θέμα μας. Στη

αγαθά και εξήγαν αγροτικές πρώτες ύλες και γεωργικά προϊόντα. Αν και η Ελλάδα πέτυχε μεγαλύτερη πρόοδο συγκριτικά με τη Βουλγαρία, στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής το μεσοπόλεμο, εντούτοις αυτή οφειλόταν περισσότερο στην εδαφική και πληθυσμιακή επέκταση, ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής και στο προστατευτικό δασμολόγιο παρά σε οποιουδήποτε είδους δυναμική διαρθρωτική αλλαγή της οικονομίας.

μεσοπολεμική συζήτηση εμφανίζεται δυναμικά το επιχείρημα ότι η Ελλάδα είναι κυρίως αγροτική χώρα και πως το καλύτερο θα ήταν να ασχοληθεί με την ανάπτυξη της γεωργίας, βλ. Πλουμίδης Σ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο γεωργικός εθνικισμός στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (1927-46)*, Πατάκη, Αθήνα 2010, σελ.104-112. «Μόνο μετά την εκδήλωση των συνεπειών της παγκόσμιας κρίσης για την ελληνική οικονομία, η βιομηχανία επιβάλλεται στη συνείδηση της πλειονότητας του πολιτικού κόσμου», Χατζιωσήφ Χ., *Η Βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού το μεσοπόλεμο*, Μαυρογορδάτος Γ., Χατζιωσήφ Χ. επιμ., *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ.448-449. Στη Βουλγαρία το ζήτημα της εκβιομηχάνισης φαίνεται να απασχόλησε τη δημόσια συζήτηση περισσότερο από κάθε άλλη βαλκανική χώρα, Lampe J., *The Bulgarian Economy*, σελ.38-39. Εκ του αποτελέσματος κρίνουμε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας το μεσοπόλεμο ήταν ανεπαρκής και στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στον προστατευτισμό και τους δασμούς κι όχι στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας που θα επιτάχυνε, σχεδόν νομοτελειακά, την παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας. Αυτός ήταν ένας σημαντικός λόγος που εξηγεί γιατί οι βαλκανικές αγροτικές αποδόσεις δεν συγκρίνονταν με τις αντίστοιχες δυτικο-ευρωπαϊκές.

Παρ' όλα αυτά δεν έλειψαν οι μελέτες που προσπάθησαν να καταγράψουν τις δυνατότητες της Ελλάδας στη βιομηχανία. Ενδεικτικά βλ. Μπάτση Δ., *Η Βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1977 [1947]. Η προσπάθεια αυτή, αν απενταχθεί από το ιστορικό της πλαίσιο, εν μέρει δικαιώθηκε από την ιστορική εξέλιξη, γιατί απεδείχθη ότι χώρες όπου δεν είχε προηγουμένως αναπτυχθεί ιδιαίτερα η βιομηχανία ή που δεν διέθεταν ιδιαίτερους φυσικούς πόρους (π.χ. Κορέα, Ιαπωνία) με τις κατάλληλες πολιτικές (προστατευτισμός, ανάπτυξη στους τομείς που πλεονεκτεί η χώρα, στοχευμένες δημόσιες δαπάνες, άνοιγμα στις διεθνείς αγορές όταν οι σημαντικότερες εγχώριες βιομηχανίες σταθούν στα πόδια τους) μπορούν να αναπτύξουν ανταγωνιστικό βιομηχανικό τομέα. Το ζήτημα είναι ότι κάτι τέτοιο απαιτεί πολιτική τάξη με σχέδιο και αποφασιστικότητα, πειθαρχία και ενδεχομένως με νέο κοινωνικό συμβόλαιο συνεργατικού πνεύματος, κάτι που ήταν μάλλον ουτοπικό για τα Βαλκάνια του μεσοπολέμου.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Πολιτική οργάνωση Ελλήνων και Βουλγάρων αγροτών και εκλογικές αναμετρήσεις (α΄ μισό 20ου αιώνα)

Η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση (Български Земеделски Народен Съюз –Б.З.Н.С.) ιδρύθηκε το 1899 και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Βουλγαρίας από τις αρχές του 20ου αιώνα έως και το τέλος του μεσοπολέμου. [98] Ειδικότερα, το αποκορύφωμα της δυναμικής πολιτικο-κοινωνικής της παρέμβασης χρονολογείται στην περίοδο 1919-1923, οπότε και αναδείχθηκε κυρίαρχη πολιτική δύναμη και σχημάτισε κυβέρνηση. Κατά τη γνώμη μας, η κινηματική και εκλογική άνοδός της αλλά και η πραξικοπηματική πτώση της από την εξουσία, που συνοδεύτηκε με τη βάναυση δολοφονία του ηγέτη της και Πρωθυπουργού της Βουλγαρίας Aleksandâr Stamboliski, αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της σύγχρονης βουλγαρικής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας. Όπως έχουμε τονίσει, η ίδρυση και η σημαντική εκλογική πρόοδος του Βουλγαρικού Αγροτικού Κόμματος δεν αποτέλεσε κάποιο είδος βουλγαρικής ή, ευρύτερα, βαλκανικής ιδιοτυπίας. Από το τέλος του 19ου αιώνα, είχαν ιδρυθεί σχεδόν σε όλη την Ανατολική Ευρώπη σημαντικά Αγροτικά Κόμματα, τα οποία μάλιστα στο μεσοπόλεμο δυνάμωσαν σημαντικά. Χωρίς αμφιβολία, οι συνέπειες που είχε ο Μεγάλος πόλεμος στη συντριπτική πλειονότητα των ευρωπαϊκών λαών ενίσχυσαν το ριζοσπαστισμό των αγροτών όπως και των εργατικών στρωμάτων, καθώς οι απώλειες που υπέστησαν τόσο σε ανθρώπινο δυναμικό όσο και σε όρους ποιότητας βιοτικού επιπέδου, ήταν τεράστιες. Οι χώρες μάλιστα που βρέθηκαν στο στρατόπεδο των ηττημένων, όπως η Βουλγαρία, βίωσαν ακόμα πιο έντονα τις συνέπειες της ήττας, καθώς εκτός από τις υλικές και έμψυχες απώλειες ήρθαν αντιμέτωπες με την *εθνική καταστροφή*. Βέβαια οι ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες στο τέλος του 19ου και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα αντιμετώπιζαν, όχι στον ίδιο βαθμό, σοβαρά προβλήματα: Αδυναμία ουσιαστικού εκσυγχρονισμού και εκμηχανισμού της αγροτικής παραγωγής, πλεόνασμα αγροτικού πληθυσμού, χαμηλά ποσοστά αστικοποίησης συγκριτικά με τη Δυτική Ευρώπη, αδυναμία ανάπτυξης της βιομηχανίας, μεγάλη αυτοκατανάλωση των αγροτικών νοικοκυριών.

Ειδικότερα, στη Βουλγαρία όλα τα παραπάνω δομικά παραγωγικά χαρακτηριστικά ήσαν εντονότερα από ό,τι στις περισσότερες βαλκανικές χώρες. Επιπλέον, η αδυναμία συγκρότησης δυναμικών ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων με βουλγαρική συνείδηση, ήδη από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας και έως την Απελευθέρωση (1878) καθώς και η διαλεκτική της μετάβασης από το οθωμανικό αυτοκρατορικό καθεστώς σε ένα δυτικού/κοσμικού τύπου κράτος έδρασαν καταλυτικά στην αυτόνομη πολιτική κάθοδο του αγροτικού κόσμου. Τέλος, οι δύο απανωτές ήττες (β΄ Βαλκανικός – Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος) και η παρεπόμενη ήττα του

[98] Για το παρασκήνιο της ίδρυσης της Αγροτικής Ένωσης, τα άτομα και τις ομάδες που δραστηριοποιήθηκαν και για τις συνθήκες (πολιτικές και οικονομικές) που επικρατούσαν στη βουλγαρική ύπαιθρο, Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.51-105 και του ίδιου, "The Genesis of Agrarianism in Bulgaria", *Balkan Studies* 16 (1975), σελ.73-92.

βουλγαρικού μεγαλο-ιδεατισμού, χωρίς αμφιβολία, προκάλεσε κρίση αμφισβήτησης η οποία, συνεπικουρούμενη των δομικών αιτιών που αναφέραμε, εξελίχθηκε σε κρίση αστικής ολοκλήρωσης και έτσι οδήγησε το κόμμα του A. Stamboliski στην εξουσία.

Στην Ελλάδα η παρουσία στην πολιτική ζωή του αγροτικού κινήματος και των Αγροτιστών ήταν πολύ περιορισμένη. Αυτό δεν σημαίνει ότι έλειψαν τα βίαια ξεσπάσματα, οι αγροτικές διεκδικήσεις και η αυτόνομη κάθοδος στην πολιτική Αγροτικών Κομμάτων το μεσοπόλεμο. Απλά δεν αναδείχθηκε με δυναμικό τρόπο Αγροτικό Κόμμα όπως στη Βουλγαρία στο μεσοπόλεμο αλλά και πιο πριν. Οι Έλληνες αγρότες δεν δραστηριοποιήθηκαν πολιτικά ποτέ τουλάχιστον μαζικά ως ενιαία κοινωνική ομάδα ή τάξη, σε αντίθεση με τους Βουλγάρους που δημιούργησαν ένα (σε μεγάλο βαθμό) ταξικό Αγροτικό Κόμμα. Βέβαια, όχι τυχαία, στην ελληνική ιστορία θεωρούνται ιδιαιτέρως σημαντικά γεγονότα η δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα και η εξέγερση του Κιλελέρ (1910). Πράγματι, αποτελούν το αποκορύφωμα των αγώνων των αγροτών της Θεσσαλίας ενάντια στην καταπίεση και την εξαθλίωση. Όμως, χωρίς να υποτιμάται η κοινωνική σημασία των γεγονότων αυτών, εάν σχετικοποιηθούν από μια βαλκανική ή ανατολικο-ευρωπαϊκή οπτική ή έστω και δυτικο-ευρωπαϊκή του προπερασμένου αιώνα ή τέλος μεσογειακή –αν ληφθεί υπόψιν η μεγάλη συμμετοχή των αγροτών στις τάξεις των δημοκρατικών και αντιφασιστών στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου– φαντάζουν ισχνά, τόσο ως προς τη μαζικότητα και την ανάπτυξη ταξικής ενότητας όσο και ως προς το σύντομο χρονικό διάστημα στο οποίο εκδηλώθηκαν.

Τέλος, σημαντικό για την πολιτική διάστασή του θέματός μας είναι να συμπυκνώσουμε την εξέλιξη της ιστορίας του δικαιώματος της ψήφου στις δύο χώρες, για να αποκτήσουμε όσο το δυνατόν σαφέστερη ιδέα για το εύρος της λαϊκής συμμετοχής στις εκλογικές αναμετρήσεις (βλ. πίνακες παρακάτω). Στην Ελλάδα η Εθνοσυνέλευση της Γ΄ Σεπτεμβρίου 1843 ψήφισε εκλογικό νόμο, με βάση τον οποίο δινόταν το δικαίωμα «*του ψηφοφορείν εις όλους του εντός του Βασιλείου γεννηθέντας Έλληνας ή τους αποκτήσαντες το δικαίωμα του πολίτου κατά τους καθεστώτας νόμους, συμπληρώσαντας το 25 έτος της ηλικίας των, έχοντας προσέτι ιδιοκτησίαν τινά εντός της επαρχίας* (…) *ή εξασκούντες εν αυτή οιονδήποτε επάγγελμα* (…)».[99] Μ' άλλα λόγια, από το εκλογικό δικαίωμα αποκλείονταν μόνο οι υπηρέτες, οι μαθητευόμενοι «*εις τινά τέχνην και οι μη έχοντες ιδιοκτησίαν τινά*»,[100] δηλαδή εξαιρούνταν μάλλον πολύ λίγοι. Στη συνέχεια, Νόμος του 1864 μείωσε από το 25ο στο 21ο έτος της ηλικίας τη δυνατότητα άσκησης του εκλογικού δικαιώματος, ενώ το 1877 ψηφίζεται Νόμος που δίδει «*το δικαίωμα του ψηφοφορείν* (…) *εις πάντα δημότην*»,[101] με μόνη εξαίρεση όσους δεν έχουν συμπληρώσει το 21ο έτος. Φυσικά από τους

[99] *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Φοίνιξ, Αθήναι χ.χ., λήμμα «Εκλογή».
[100] *Στο ίδιο*.
[101] *Στο ίδιο* και Ράλλη Ν. Κ., *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα*, χ.ε., Αθήναι 1969, σελ.79-80.

παραπάνω νόμους εξαιρούνται οι γυναίκες οι οποίες αποκτούν δικαίωμα ψήφου (σε εκλογές βουλευτικές) μόλις το 1952.

Στη Βουλγαρία το δικαίωμα της αμέσου καθολικής ψηφοφορίας δόθηκε το 1879 με το «Σύνταγμα του Τυρνόβου» (με πρότυπο εκείνο του Βελγίου), ύστερα από επικράτηση των Φιλελευθέρων έναντι των Συντηρητικών.[102] Οι γυναίκες (και) στη Βουλγαρία θα έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι πολύ αργότερα, μόλις το 1947 με το Σύνταγμα που ανακηρύσσει τη Βουλγαρία Λαϊκή Δημοκρατία και δίνει το εκλογικό δικαίωμα «(…) *εις όλους τους συμπληρώσαντας το 18ον έτος της ηλικίας των*», άρθρο 3.[103]

Βουλγαρία: Άνοδος των Αγροτιστών στην εξουσία και βίαιη καταστολή

Στις πρώτες διασκέψεις και συνελεύσεις των Αγροτιστών, που πύκνωσαν μετά την ίδρυση της Β.Α.Ε.Ε. το 1899, τέθηκε το ζήτημα της καθόδου στις εκλογές και της διεκδίκησης της εξουσίας μέσω ενός φορέα ή κόμματος προσανατολισμένου στον κόσμο και τα προβλήματα της υπαίθρου. Στις πρώτες εκλογές μετά την ίδρυσή της, στις 28 Ιανουαρίου 1901 για την XI Εθνοσυνέλευση, εκλέχθηκαν περίπου 23 Αγροτιστές αντιπρόσωποι, οι οποίοι ωστόσο είχαν μικρή ή καθόλου σχέση με τη Β.Α.Ε.Ε..[104] Στις εκλογές όμως για την XII Εθνοσυνέλευση, το Φεβρουάριο 1902, οι 14 υποψήφιοι που είχαν εγκριθεί ως υποψήφιοι του Αγροτικού Κόμματος, κατάφεραν να εισέλθουν στη Βουλή. Παρόλα αυτά η πλειοψηφία τους εγκατέλειψε το κόμμα μετά την είσοδό τους στη Βουλή και ενσωματώθηκε σε άλλους πολιτικούς σχηματισμούς,[105] πράγμα που καταδεικνύει τις χαλαρές πολιτικές και κομματικές δομές του κόμματος στην πρώιμη φάση της δραστηριοποίησής του. Στις εκλογές που ακολούθησαν για την XIII Εθνοσυνέλευση, τον Οκτώβριο 1903, μέσα σε κλίμα καταστολής της αντιπολίτευσης από την Κυβέρνηση, η Β.Α.Ε.Ε. απέτυχε να εκλέξει αντιπρόσωπο.[106] Εκτός όμως από τα προβλήματα που δημιουργούσε η τότε κυβέρνηση στα αντιπολιτευόμενα κόμματα, οι Αγροτιστές είχαν ένδεια πόρων, ενώ παράλληλα συνέχιζαν να πάσχουν από έλλειψη οργάνωσης και πειθαρχίας, καθώς πολλά στελέχη τους αποσκιρτούσαν σε διάφορα κόμματα. Πέντε περίπου χρόνια μετά και αφού το Αγροτικό Κόμμα

[102] Για τα πολιτικά κόμματα της εποχής και τις διαμάχες γύρω από το Σύνταγμα βλ.: Black C. E., *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria*, Princeton University Press, Princeton 1943, σελ.110-124. Αξιοσημείωτη είναι μια πληροφορία, για το δικαίωμα της γυναικείας ψήφου, στον ελληνικό Τύπο που παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τα βουλγαρικά αγροτιστικά μέτρα και τις εξελίξεις: «Εκ Βουλγαρίας το Φως», *Ελεύθερον Βήμα* 24 Μαΐου 1922, σελ.2, «Για τον Σταμπολίνσκυ δικαίωμα ψήφου πρέπει να έχουν 1) όσαι είνε αρχηγοί ή προστάται οικογενείας 2) όσαι ασχολούνται με την παραγωγήν και όσαι έχουν 6 τέκνα. Την πρότασιν αυτήν υπέβαλεν ο Σταμπολίνσκυ εις το Συνέδριον των Γεωργών εν Σόφια.».

[103] *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Φοίνιξ, Αθήναι χ.χ., λήμμα «Πολίτευμα Βουλγαρίας».

[104] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ. 99 και List of Ministers of Bulgaria from B.Z.N.S. 1919-2001: http://en.wikipedia.org/wiki/Bulgarian_Agrarian_National Union .

[105] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.109-110.

[106] *Στο ίδιο*, σελ.110.

είχε συμπληρώσει μια δεκαετία πολιτικής δράσης και είχε αποκτήσει σημαντική εμπειρία, με σταθερή πολιτική ηγεσία, η οποία προχώρησε σε μεγάλες και δομικές αλλαγές στο εσωτερικό του,[107] κατάφερε να καθιερωθεί ως αξιωματική αντιπολίτευση κερδίζοντας την πλειοψηφία του κόσμου της υπαίθρου. Ανάμεσα σε πολλούς σημαντικούς ηγέτες του κόμματος εξελέγη ο A. Stamboliski. Όπως θα δούμε, επρόκειτο για την αρχή μιας πορείας που θα οδηγούσε τους Αγροτιστές στην εξουσία.

Πίνακας 2.1 ***Elections for the XIV ordinary national assembly, May 25, 1908 / Εκλογές για τη 14η τακτική Εθνοσυνέλευση, 25 Μαΐου 1908***

Party	**Number of deputies elected**	**Number of votes received**
Κόμμα	**Αριθμός εκλεγμένων βουλευτών**	**Αριθμός ψήφων**
Democratic (Δημοκρατικό)	166	586.352
B.A.E.E.	23	105.979
Liberal (Φιλελεύθερο)	5	46.431
National (Εθνικό)	4	79.430
Progressive- liberal (Προδευτικό-Φιλελεύθερο)	2	53.631
National-liberal (Εθνικό-Φιλελεύθερο)	1	37.440
Radical-democratic (Ριζοσπαστικό-Δημοκρατικό)	-	13.787
Social-democratic (Σοσιαλδημοκρατικό)	-	8.101
Young-liberal (Φιλελεύθερο)	-	6.545
Independents (Ανεξάρτητοι)	2	5.111
Σύνολο:	203	942.907

Πηγή: Bell J., *The Agrarian Movement*, σελ.154 και Mclntyre R., *Bulgaria. Politics, Economics and Society*, Pinter, London and New York 1988, σελ.38.

Στις ενδιάμεσες εκλογές της 4ης Σεπτεμβρίου 1911, για την XV Εθνοσυνέλευση, οι ψήφοι που έλαβε η Β.Α.Ε.Ε. μειώθηκαν στις 72.905, μια πτώση κοντά στο 30%.[108] Στις επόμενες εκλογές του ίδιου χρόνου (5 Ιουνίου), για την 5η Μεγάλη Εθνοσυνέλευση, που επιφορτίστηκε με την κατάρτιση των αλλαγών του Συντάγματος του 1879, εκλέχθηκαν 55 Αγροτιστές βουλευτές.[109] Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση, που διεξήχθη μετά την ήττα στο β΄ Βαλκανικό πόλεμο, το

[107] Crampton R., *The Peace Conferences of 1919-23 and their Aftermath. Aleksandur Stamboliiski. Bulgaria*, Haus Publishing Ltd, London 2009, σελ.33.
[108] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.184.
[109] *Στο ίδιο*, σελ.178-180 και Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π., σελ.47.

1913, η καθιέρωση της Β.Α.Ε.Ε. στο πολιτικό σύστημα ήταν εμφανής, παρά το γεγονός ότι η Δοβρουτσά, που αποτελούσε πολιτικό οχυρό των Αγροτιστών λόγω (και) των μεγάλων κτημάτων που διασώζονταν εκεί, είχε χαθεί ως τμήμα της επικράτειας προς όφελος της Ρουμανίας:

Πίνακας 2.2
Elections for the XVI National Assembly, November 24, 1913/ Εκλογές για τη 16η Εθνοσυνέλευση, 24 Νοεμβρίου 1913

Party	**Number of votes**	**% of votes**	**Deputies elected**
(κόμμα)	**(αριθμός ψήφων)**	**ποσοστό %**	**εκλεγμένοι βουλευτές**
Liberal Coalition	207.763	38,2	95
(Φιλελεύθερη Συμμαχία)			
B.A.E.E.	**113.761**	**20,9**	**48**
Broad socialist	55.171	10,2	17
Ευρύ σοσιαλιστικό κόμμα)			
Narrow socialist	54.217	10.0	18
Στενοί σοσιαλιστές			
Democratic (Δημοκρατικοί)	42.971	7.9	15
National (Geshovist) (Εθνικό Κόμμα)	24.344	4.5	5
Radical democratic	24,007	4.4	5
(Ριζοσπαστικό Δημοκρατικό)			
Progressive liberal (Denevist)	11.863	2.2	1
Προοδευτικό Φιλελεύθερο)			
Λοιπά κόμματα	9.333	1.6	0
	543.416	**100.0**	**204**

Πηγή: Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.204 και Mclntyre R., *Bulgaria.Politics,* ό.π., σελ.38.

Στις αμέσως επόμενες εκλογές που διεξήχθησαν την 23η Φεβρουαρίου 1914, εξαιτίας της αδυναμίας σχηματισμού κυβέρνησης πλειοψηφίας, οι Αγροτικοί αύξησαν τις ψήφους τους από τις 113.761 στις 147.143 κερδίζοντας τρεις πρόσθετες έδρες.[110] Τότε ήταν που ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, βρήκε τη Βουλγαρία να αμφιταλαντεύεται μεταξύ των δύο κυρίαρχων στρατοπέδων, πριν συμπαραταχθεί τελικά με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης που επιβλήθηκε ως απόρροια του πολέμου αλλά και η σταθερή και αταλάντευτη στάση των Αγροτικών υπέρ της αυστηρής ουδετερότητας και κατά του πολέμου, οδήγησε πολλούς ηγέτες του κόμματος στη φυλακή, ενώ η καταστολή που

[110] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.208.

επακολούθησε τους αδρανοποίησε. Έτσι, μέχρι το τέλος του πολέμου το πολιτικό σύστημα επί της ουσίας σφραγίστηκε.

Μόνον όταν έγιναν αντιληπτές από όλους οι καταστροφικές συνέπειες, που είχε για τη Βουλγαρία η πορεία των πολεμικών εξελίξεων, δρομολογήθηκαν πολιτικές εξελίξεις. Απελευθερώθηκαν οι ηγέτες των Αγροτιστών καθώς και άλλοι αρχηγοί της αντιπολίτευσης, ενώ αγήματα του στρατού εξαθλιωμένα από τις κακουχίες των πολεμικών επιχειρήσεων στρατοπέδευσαν έξω από τη Σόφια, ζητώντας να τιμωρηθούν οι ένοχοι της στρατιωτικής ήττας. Μέσα σε κλίμα αναβρασμού και πολιτικής ρευστότητας, οι Αγροτικοί όπως και οι Κομμουνιστές ήσαν οι νικητές των πολιτικών εξελίξεων που θα επακολουθούσαν. Δικαιωμένοι για την προπολεμική τους στάση, αφού είχαν διακηρύξει τα αντιπολεμικά και αντιμιλιταριστικά τους αισθήματα και είχαν ταχθεί υπέρ της αυστηρής ουδετερότητας εκμεταλλεύτηκαν, όπως ήταν φυσιολογικό, τη νέα πολιτική συγκυρία. Το Αγροτικό Κόμμα έχαιρε μεγάλης αποδοχής και αυτό αποδείχθηκε στις πρώτες εκλογές που έλαβαν χώρα μετά τον πόλεμο και έπειτα από παρατεταμένη περίοδο πολιτικής αστάθειας. Έτσι στις εκλογές της Εθνοσυνέλευσης της 17ης Αυγούστου 1919 προέκυψαν τα εξής αποτελέσματα:

Πίνακας 2.3 National assembly elections, 17 August 1919 / Εθνικές Εκλογές 17 Αυγούστου 1919

Κόμμα	***(εκλεγμένοι βουλευτές)***	***(ψήφοι)***	***ποσοστό (%) ψήφων***
B.A.E.E. ***(Αγροτικό)***	***85***	***180.648***	***28***
B.C.P. (Κομμουνιστικό)	*47*	*118.671*	*18*
Broad socialists (σοσιαλιστές)	*36*	*82.826*	*13*
Democrats (Δημοκρατικοί)	*28*	*65.267*	*10*
Nationals (Εθνικό Κόμμα)	*19*	*54.556*	*8*
Progressive Liberals	*8*	*52.722*	*8*
Προοδευτικοί Φιλελεύθεροι			
Liberals (Φιλελεύθεροι)	*2*	*42.024*	*6*
Radicals (Ριζοσπάστες)	*8*	*33.343*	*5*
Λοιπά Κόμματα	*0*	*26.258*	*4*
Σύνολο:	***233***	***656.315***	***100***

Πηγή: **Bell J., *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Stanford University, California 1986, σελ.27.**

Όπως έγινε φανερό, το προπολεμικό πολιτικό σκηνικό είχε αλλάξει άρδην. Δύο μη αστικά κόμματα το Αγροτικό και το, μόλις μετονομασθέν Κουμουνιστικό, πρώην «στενοί σοσιαλιστές» (Narrow Socialists-*Tesnyatsi*, *Tesni Socialisti*), ήταν οι απόλυτοι νικητές των εκλογών. Αντίθετα, τα παλαιά αστικά κόμματα, που κυριαρχούσαν προ του πολέμου στο πολιτικό σκηνικό, είχαν

υποστεί πολιτική πανωλεθρία, ενδεικτική της αγανάκτησης και οργής της πλειονότητας του βουλγαρικού λαού για την ήττα και τη δριμεία επιδείνωση του βιοτικού του επιπέδου, εξαιτίας των συνεχιζόμενων πολεμικών αναμετρήσεων. Ο αρχηγός του πρώτου κόμματος, του Αγροτικού, σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας, αφού το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε εν τω μεταξύ αρνηθεί τη συνεργασία με τη «μικρή μπουρζουαζία», όπως τότε χαρακτήριζε τους Αγροτιστές.[111] Οι επαφές του A. Stamboliski με το τρίτο κόμμα, τους σοσιαλιστές, οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο με αποτέλεσμα την κήρυξη νέων εκλογών το Μάρτιο 1920. Εν τω μεταξύ, στο μεσοδιάστημα των δύο εκλογικών αναμετρήσεων, το K.K.B. πήρε μέρος σε μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις που ξέσπασαν στους σιδηροδρόμους και τα ανθρακωρυχεία αλλά και αλλού. Οι απεργίες κατεστάλησαν δια της βίας και με σχετικά αυταρχικό τρόπο. Αυτό αποτέλεσε σημαντική αφορμή για τη διεύρυνση του κοινωνικού, ιδεολογικού αλλά κυρίως, πολιτικού χάσματος ανάμεσα στο Αγροτικό Κόμμα και το K.K.B., που όπως θα δούμε στη συνέχεια εξελίχθηκε σε αδιαφορία, όταν δολοφονήθηκε ο A. Stamboliski.

Στις εκλογές που ακολούθησαν το Μάρτη του 1920 το Αγροτικό Κόμμα ενίσχυσε περισσότερο τη θέση του και κατάφερε να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Ενισχυμένο κατά 60.000 περίπου ψήφους βγήκε και το K.K.B.. Η σταθερή πολιτική επιτυχία δύο μη αστικών κομμάτων δείχνει χωρίς καμία αμφιβολία την κρίση αστικής ολοκλήρωσης και την αδυναμία του πολιτικού κατεστημένου να διαχειριστεί τη στρατιωτική συντριβή και να ενσωματώσει την τεράστια μάζα των αγροτών και την αυξανόμενη δυσαρέσκεια των εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων.

Πίνακας 2.4 ***Αποτελέσματα εκλογών 28ης Μαρτίου του 1920***

Κόμμα	**Ψήφοι**		**Έδρες**	
	(Σταυριανός)	(Bell)	(Σταυριανός)	(Bell)
Αγροτικό	346.949	349.212	109	110
Κουμμουνιστικό	181.525	184.616	50	51
Δημοκρατικό	97.581	91.177	24	23
Λαϊκό	60.992	61.647	14	15
Σοσιαλιστικό	55.017	55.542	9	7
Προοδευτικό	52.733	46.930	9	9
Ριζοσπαστικό	41.770	41.930	8	8
Γκουεναδιβιστές	26.181 (national liberals)	39.537	4	6
Φιλελεύθερο	23.537 (others)	44.581	2	0
Σύνολο:	**886.285**	**915.172**	**229**	**229**

[111] Bell J., *The Bulgarian Communist Party*, ό.π., σελ.26.

Πηγή: Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, σελ.1196 και Bell J., *The Bulgarian Communist Party*, σελ.30. (Σ.τ.Σ.) Τα στοιχεία που παρατίθενται από τους δύο συγγραφείς δεν ταυτίζονται πλήρως, χωρίς όμως να αλλοιώνεται επί της ουσίας, το τελικό εκλογικό αποτέλεσμα.

Το 1920 το Αγροτικό Κόμμα είχε πλέον τη δυνατότητα να εφαρμόσει το πρόγραμμά του. Η κυβέρνηση βελτίωσε την αγροτική εκπαίδευση και τις συνθήκες υγιεινής στην ύπαιθρο, καθιέρωσε την υποχρεωτική εργασία για την κατασκευή και συντήρηση των υποδομών αντί της στρατιωτικής θητείας, ψήφισε νόμο για την προοδευτική φορολογία επί του εισοδήματος (6-8 Ιουλίου 1920), εισήγαγε προοδευτικό εργατικό νόμο (28 Μαΐου 1920), διένειμε στους ακτήμονες αγρότες κοινοτικά και δημόσια κτήματα, ενώ διαμοίρασε με νόμο (25 Ιουνίου 1921), όλες τις ιδιοκτησίες που ξεπερνούσαν τα 30 εκτάρια γης. Με αυτό τον τρόπο η μικρο-ιδιοκτησία ενισχύθηκε περισσότερο. Όπως ήταν φυσικό αυτές οι δημοκρατικές και προοδευτικές μεταρρυθμίσεις, όπως και ο καθημερινός πολιτικός λόγος του A. Stamboliski, προκάλεσαν την εχθρότητα των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων.[112]

Ως προς την εξωτερική πολιτική, η ηγεσία των Αγροτικών έμεινε πιστή στο φιλειρηνισμό της, υποστήριξε τη δημιουργία μιας Γιουγκοσλαβικής Ένωσης που θα συμπεριλάμβανε μελλοντικά και τη Βουλγαρία[113] στο πλαίσιο μιας Ομοσπονδίας των βαλκανικών λαών. Ο ίδιος ο Stamboliski δήλωνε στον τύπο ότι «(…) *Η Γεωργική Κυβέρνησις αποκρούει κάθε κατακτητικόν σκοπόν. Η χώρα μας έχει περισσότερον ανάγκη από κάθε άλλη ειρήνης εσωτερικής και εξωτερικής. Οι γείτονές μας να είνε βέβαιοι ότι ουδεμίαν δυσχέρειαν θα δημιουργήσωμεν εις αυτούς* (…)».[114] Παράλληλα εργάστηκε για την ενίσχυση της «Πράσινης Διεθνούς», που θα ένωνε τους αγρότες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στο πλαίσιο μιας διεθνούς συνεργασίας για την ευημερία, την ειρήνη και την ανάπτυξη των αγροτικών και λαϊκών μαζών. Όπως είναι γνωστό, η «Πράσινη Διεθνής» είχε ως στόχο την πολιτική οργάνωση των αγροτών σε διεθνές επίπεδο και θα αποτελούσε, κατά κάποιο τρόπο, ανάχωμα έναντι από τη μια πλευρά της «Λευκής Διεθνούς» των αστών και από την άλλη της «Ερυθράς Διεθνούς» των Κομμουνιστών. Βέβαια, η «Πράσινη Διεθνής» δεν εκπλήρωσε τους στόχους της και ουσιαστικά απέτυχε, παρόλα αυτά ανάλογες διεθνείς προσπάθειες του αρχηγού των Βούλγαρων Αγροτιστών ανύψωσαν το κύρος της χώρας του,[115] σε μια περίοδο που η Βουλγαρία ήταν ηττημένη και απομονωμένη διεθνώς, έσπαγαν τη

[112] Ο Γ. Μαρκώφ, Γενικός Γραμματέας της Β.Α.Ε.Ε., μετά από μια δεκαετία από τη βίαιη ανατροπή της Κυβέρνησης A. Stamboliski, έγραφε ότι οι προοδευτικές μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν από τη Β.Α.Ε.Ε. εξαγρίωσαν τις «προνομιούχες τάξεις», οι οποίες οργάνωσαν την ανατροπή της Κυβέρνησης: Μαρκώφ Γ., «Το Αγροτικό Κόμμα και το μέλλον του εν Βουλγαρία. Αι διάφοραι φάσεις της εξελίξεως της Β.Α.Ε.Ε.», *Κοινωνική Έρευνα* 24 (1934), σελ.362-364.

[113] Οι σπουδαιότερες εξελίξεις καταγράφονταν στον ελληνικό Τύπο: «Νέες ζυμώσεις εις τα Βαλκάνια. Οι Βούλγαροι θέλουν να ενωθούν με τους Σέρβους. Η ιδέα ευρίσκει οπαδούς εις την Σερβίαν», *Ελεύθερον Βήμα* 28-6-1922, σελ.1.

[114] « Ο Σταμπολίσκυ επιθυμεί ομαλάς σχέσεις με τους γείτονας», *Ελεύθερον Βήμα* 7-6-1922, σελ.3.

[115] Ενδεικτικά για το πώς σκιαγραφούνται από τον ελληνικό Τύπο οι διπλωματικές προσπάθειες του Stamboliski, βλ. «Γράμματα από την Ιταλίαν. Το Βουλγαρικόν δίλημμα… Τι ζητούν από τους συμμάχους.

διπλωματική της απομόνωση και συγκέντρωναν το ενδιαφέρον του διεθνούς και ελληνικού τύπου για προφανείς πολιτικούς λόγους.[116]

Η πολιτική κυριαρχία των Αγροτιστών ανανεώθηκε και ενισχύθηκε στις επόμενες εκλογές του Απριλίου 1923, ένδειξη που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι βελτιώθηκε το βιοτικό επίπεδο των αγροτικών μαζών και ότι εμπεδώθηκε η εμπιστοσύνη τους στο Αγροτικό Κόμμα. Οι Αγροτιστές κέρδισαν 212 έδρες, το 53,9% του συνόλου των ψήφων, οι Κομμουνιστές 16, οι Σοσιαλιστές 2 και τα κόμματα που είχαν κυριαρχήσει στο πολιτικό σκηνικό της Βουλγαρίας πριν τον πόλεμο 15. Η συνολική αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων και κυρίως η εδραίωση της πολιτικής κυριαρχίας του Αγροτικού Κόμματος έπεισε το στρατιωτικο-γραφειοκρατικό κατεστημένο ότι ήταν αδύνατο να καταπολεμήσουν τον Stamboliski και το κόμμα του μέσω του κοινοβουλευτικού δρόμου και έτσι αποφάσισαν να δράσουν πραξικοπηματικά, ανατρέποντάς τον και εγκαθιδρύοντας επί της ουσίας, την προ του *Μεγάλου Πολέμου* πολιτική τάξη πραγμάτων. Την 9η Ιούνη 1923 διοργανώθηκε πραξικόπημα εναντίον της νόμιμης κυβέρνησης των Αγροτιστών «*διά της εξεγέρσεως των εφέδρων αξιωματικών –ανερχόμενων εις 30.000 κατά του Σταμπολίσκυ*».[117] Πολλοί υπουργοί συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν, ενώ ο πρωθυπουργός Α. Stamboliski συνελήφθη και, αφού βασανίστηκε, εκτελέστηκε με ιδιαίτερα άγριο τρόπο. Ο Stamboliski, παρά τις συχνές υπερβολές του στις δημόσιες τοποθετήσεις του, έμεινε πιστός στις δημοκρατικές αρχές του, ενώ ακόμα και όταν φαινόταν ορατό το ενδεχόμενο της πραξικοπηματικής ανατροπής του, δήλωνε πως « (…) *μόνον ο λαός διά της ψήφου του δύναται να μας καθαιρέση* (…) ».[118] Έναν περίπου χρόνο πριν τη βίαιη καθαίρεσή του δήλωνε πως «*Παρά τας ελπίδας και τας προσπάθειας των αντιπάλων μας να πέσωμεν εκ της εξουσίας δηλούμεν ότι δεν πτοούμεθα από τους συνδέσμους των, από τας οργανώσεις των και από τους κομιτατζήδες των. Είμεθα έτοιμοι να αποθάνωμεν αλλ' όχι και να παραδώσωμεν την εξουσία αμαχητί εις αυτούς* (…) *Εις έκαστον χωρίον θα σχηματισθούν σώματα γεωργών οι οποίοι θα είνε έτοιμοι εις πάσαν θυσίαν. Όλοι αυτοί θα δώσουν τον όρκο ότι θα πέσουν υπέρ της ιδεολογίας μας* (…)».[119]

Μηχανορραφίαι του Σταμπολίσκυ», *Ελεύθερον Βήμα* 4-5-1922, σελ.1-2· «Ο Σταμπολίσκυ αισιόδοξος διά τα βουλγαρικά ζητήματα», *Ελεύθερον Βήμα* 8-6-22.

[116] Π.χ. "Bulgarian Premier's novel idea. A Peasant International", *The Times* Dec. 30, 1920, σελ.9. Βλ. και λίγο αργότερα, «Η εξέλιξις της Χερσονήσου μας. Ο χωρικός εις τα Βαλκάνια 'Εις όλα τα Βαλκάνια ο χωρικός είναι εκείνος που κρατεί το μέλλον εις τα χέρια του, Άρθρον του ανταποκριτού των "Τάϊμς" εις την Βαλκανικήν», *Η Πρωΐα* 5-2-1931: « (…) Υπό την επιρροήν του Σταμπολίνσκυ εις την Βουλγαρίαν, του Ράδιτς εις την Κροατίαν και του Μιχαλάκε εις την Ρουμανίαν αποκτούν συνείδησιν της ισχύος της τάξεώς των. Η ιδέα ότι ο χωρικός είνε το σπουδαιότερον πρόσωπον εις ένα αγροτικόν κράτος και ότι πλείστα όσα πρέπει να γίνουν υπέρ αυτού, ερρίζωσεν εις τα χωρία και ενδέχεται μίαν ημέραν να καταστήση την Πρασίνην Διεθνή, ήτις σήμερον εδρεύει εν Πράγα, κίνημα εξ ίσου φοβερόν προς την Ερυθράν Διεθνή της Μόσχας». Βλ. και http://en.wikipedia.org/wiki/Green_International.

[117] «Εις τας παραμονάς σοβαρών γεγονότων εν Βουλγαρία», *Ελεύθερον Βήμα* 24-5-1923, σελ.4.

[118] *Στο ίδιο*.

[119] «Εις τας παραμονάς Επαναστάσεως εν Βουλγαρία», *Ελεύθερον Βήμα* 24-5-1922, σελ.3.

Η δολοφονία του εν ενεργεία αγροτικού Πρωθυπουργού ίσως φέρνει στη μνήμη την παρόμοια τύχη του ήδη παραιτηθέντος πρωθυπουργού St. Stambolov λίγες δεκαετίες πριν (1894/1895). Παρόμοια στο στρατιωτικό πραξικόπημα που οργανώθηκε από κύκλους του στρατού, το παλάτι και παραστρατιωτικές ομάδες της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (Ε.Μ.Ε.Ο.) και είχε ως κύριο καθοδηγητή τον καθηγητή Al. Tsankov {(Александър Цанков) βλ.φωτογραφία 5.} μετέπειτα υποστηρικτή του φασισμού,[120] αντιστάθηκαν ηγέτες του Αγροτικού Κόμματος και ένοπλες ομάδες των Αγροτιστών, οι λεγόμενες πορτοκαλί φρουρές, αλλά χωρίς επιτυχία. Μέσα σε πέντε μόλις μέρες, η χώρα ήταν υπό τον απόλυτο έλεγχο των πραξικοπηματιών. [121] Το Κ.Κ.Β., το έτερο μη αστικό κόμμα, έμεινε απαθές στη βίαιη και αιματηρή καταστολή που ακολούθησε εναντίον της νόμιμης κυβέρνησης των Αγροτιστών καθώς και στην άγρια δολοφονία του Α. Stamboliski από στρατιωτικές και παραστρατιωτικές δυνάμεις που έμειναν πιστές στο Παλάτι και στο στρατιωτικό και γραφειοκρατικό σύμπλεγμα. Οι ηγέτες των Κομμουνιστών, υπό μια μάλλον μικροπολιτική οπτική, έβλεπαν ως αντίπαλό τους το Αγροτικό Κόμμα, ενώ το χαρακτήριζαν ως το κόμμα της «μικρής μπουρζουαζίας» και των ανώτερων αγροτικών στρωμάτων. Παράλληλα έδιναν έμφαση σε αρκετές αντικομουνιστικές πτυχές της ρητορικής των Αγροτιστών. Σε κάθε περίπτωση, το κόμμα του Α. Stamboliski δεν επιθυμούσε την καταστολή ή τον καθοιονδήποτε τρόπο περιορισμό της κομμουνιστικής αριστεράς. Σίγουρα τα γεγονότα της απεργίας του 1919 και η συχνή επίκληση, από την ηγεσία των Αγροτιστών, του αναφαίρετου δικαιώματος των αγροτών να κατέχουν γη, σε αντιπαράθεση με το επιχείρημα των Κομμουνιστών για κατάργηση της ιδιοκτησίας, δημιουργούσαν πολιτικές αντιπαραθέσεις και τόνωναν τις υπαρκτές αλλά όχι αξεπέραστες, αντιθέσεις του Κόμματος των αγροτών και της υπαίθρου και του Κόμματος των εργατών. Το Αγροτικό Κόμμα, το οποίο αναδείχθηκε με απόλυτα νόμιμες και δημοκρατικές διαδικασίες,[122] δεν ανήκε στο προπολεμικό

[120] Για μια σύντομη εξιστόρηση της πολιτικής πορείας του Α. Τσανκόφ, Καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας και ιδρυτή του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος Βουλγαρίας (1932): http://en.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Tsankov .

[121] Για την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη Βουλγαρία μετά το πραξικόπημα του 1923 αρκετά διαφωτιστική είναι η απόρρητη αναφορά του επιτετραμμένου της ελληνικής πρεσβείας στη Σόφια προς το Γ΄ Σώμα Στρατού Θεσσαλονίκης, 22 Μαΐου 1925: ΓΑΚ/Κ.Υ. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, «Ισχύουσαι Διαταγαί» (Ιούνιος-Αύγουστος 1925), Φάκελος 1004.

[122] Μέριδα του τύπου διεθνώς, κυρίως του συντηρητικού, και φυσικά και στην Ελλάδα, είδε με καχυποψία την άνοδο της Β.Α.Ε.Ε. στην εξουσία, μιλώντας ακόμα και για δικτατορία του Α. Stamboliski και των αγροτών στη Βουλγαρία ή «*δι΄ αυθαιρέτων και νόθων και βίαιων εκλογών*», που οδήγησαν τους Αγροτικούς στην εξουσία, βλ. σχετικά: Τσουκαλάς Λ., «Τα εκ Βουλγαρίας διδάγματα και η εκ του πολιτεύματος εκτροπή», *Η Καθημερινή* 22-4-1925, σελ.3 καθώς και «Ήρχισεν η εξόντωσις των πολιτικών αντιπάλων του Σταμπολίνκυ», *Ελεύθερον Βήμα* 7-6-1922, σελ.3 «Πλήρης αναρχία εις την Βουλγαρίαν. Το κόμμα των αγροτών υπέρτατη αρχή», *Ελεύθερον Βήμα* 27-5-1922. Όλα αυτά ήταν εκτός πραγματικότητας και γίνονται κατανοητά μόνο μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Ενδιαφέρον θα είχε η περαιτέρω εξέταση του ελληνικού Τύπου της εποχής για το πώς παρουσιάζονται τα πολιτικά γεγονότα στη Βουλγαρία, η άνοδος της Β.Α.Ε.Ε. και η πραξικοπηματική καθαίρεσή της. Συμπερασματικά μπορούμε να καταλήξουμε ότι ο ελληνικός αστικός Τύπος, έβλεπε με διάχυτη καχυποψία την κυβέρνηση του Α. Stamboliski. Ίσως οι φόβοι εξαιτίας της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 επισκίαζαν την ψύχραιμη κατανόηση των πραγμάτων. Εκτός αυτού η διπλωματική θέση της Βουλγαρίας είχε ανορθωθεί χάρη στις

πολιτικό κατεστημένο και ο μαρτυρικός θάνατος του αρχηγού του, καθώς και η πραξικοπηματική ανατροπή του, αυτό αποδεικνύουν. Εν τέλει, το Κ.Κ.Β., ύστερα και από τις επικρίσεις που δέχθηκε για την απραξία του από την Κομμουνιστική Διεθνή,[123] αποφάσισε να δράσει καθυστερημένα -για την τιμή των όπλων- ενάντια στους πραξικοπηματίες. Έτσι, οργάνωσε εξέγερση που ξέσπασε το Σεπτέμβρη του 1923 και όπως ήταν φυσικό πνίγηκε στο αίμα. Γενικότερα η περίοδος που ακολούθησε της ανατροπής του A. Stamboliski και της εξέγερσης του Σεπτέμβρη ήταν περίοδος βίας, καταστολής και λευκής τρομοκρατίας. Επί της ουσίας ήταν η περίοδος ενός ελεγχόμενου εμφύλιου πολέμου.

Μέσα σε αυτό το κλίμα διεξήχθησαν οι επόμενες εκλογές το Νοέμβριο του 1923, 6 μόλις μήνες μετά τη συντριπτική νίκη των Αγροτικών και τη δολοφονία του αρχηγού τους. Ο συνασπισμός κομμάτων που είχε δημιουργήσει ο Al. Tsankov με την επωνυμία «Δημοκρατική Συνεννόηση», στον οποίο συμμετείχε και μέρος του σοσιαλιστικού κόμματος, κέρδισε 202 έδρες και το 61% του συνόλου των ψήφων, ενώ το Κομμουνιστικό και η αριστερή πτέρυγα του Αγροτικού Κόμματος συγκέντρωσαν το 8% των ψήφων και 31 θέσεις στη Βουλή αντίστοιχα. Παράλληλα η δεξιά πτέρυγα των Αγροτιστών, η οποία είχε απορρίψει τη συμμαχία με τους Κομμουνιστές, κατέλαβε 19 έδρες.[124] Χωρίς αμφιβολία οι εκλογές διεξήχθησαν σε κλίμα βίας και τρομοκρατίας, εξαιτίας της δράσης παραστρατιωτικών ομάδων, κυρίως της Ε.Μ.Ε.Ο., η οποία επιθυμούσε την προσάρτηση της τότε γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας στη Βουλγαρία. Παράλληλα εναντιωνόταν στην επιθυμία του A. Stamboliski για διευθέτηση των σχέσεων με τους Νοτιοσλάβους και των πρωτοβουλιών του για ένωση όλων των σλαβικών λαών σε μια ομοσπονδία,[125] καθώς και της επίλυσης όλων των βαλκανικών διενέξεων στο πλαίσιο ειρηνικών διαπραγματεύσεων.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν η αποδυνάμωση του Αγροτικού Κόμματος, η διάσπασή του και ο πολιτικός ενταφιασμός του, τουλάχιστον εκείνων των πτυχών και χαρακτηριστικών με τα οποία καθιερώθηκε. Στις επόμενες εκλογές του 1927 σε κλίμα πόλωσης και έντονης καταστολής, καθώς είχε προηγηθεί η ανατίναξη του Καθεδρικού ναού της Σόφιας (βλ. φωτογραφία 17.), η δολοφονία κρατικών αξιωματούχων και η παραλίγο δολοφονία του Βασιλιά –τη βόμβα τοποθέτησαν Βούλγαροι Κομμουνιστές που φέρεται να είχαν δράσει χωρίς κομματική εντολή– οι Αγροτικοί δεν κατάφεραν να διακριθούν, παρά το γεγονός ότι οι ψήφοι της αντιπολίτευσης ήταν ιδιαίτερα αυξημένες. Το πολιτικό κλίμα αναταραχής και πολιτικών δολοφονιών μετά την ανατροπή της Κυβέρνησης του A. Stamboliski, που στην ουσία σηματοδότησε έναν ελεγχόμενο εμφύλιο πόλεμο, καταγράφεται εκτενώς από τον ελληνικό Τύπο

ενέργειες του A. Stamboliski και οι διπλωματικές του κινήσεις για οικονομική έξοδο στο Αιγαίο προκαλούσαν δικαιολογημένη ανησυχία στην Αθήνα.

[123] Bell J., *The Bulgarian Communist Party*, ό.π., σελ. 35-7 και Rothschild J., *The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development*, Columbia University Press, New York 1959, κεφ.7.

[124] Rothschild J., *The Communist Party of Bulgaria*, ό.π., σελ.148-9.

[125] Ο Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ. 1214, αναφέρει ότι οι βουλευτές της αντιπολίτευσης φοβούνταν ακόμα και να πάνε στη Βουλή.

της εποχής, που δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον για τα γεγονότα της γειτονικής χώρας.[126] Χαρακτηριστικά αναφέρουμε άρθρο της αντιβενιζελικής και συντηρητικής εφημερίδας, *Η Καθημερινή*, που αναδημοσιεύει τηλεγράφημα «*του εν Σόφια ανταποκριτού των Ταΐμς, φιλικώς διακείμενου προς την Κυβέρνησιν Τσαγγώφ και ο οποίος ομολογεί ότι αρκετοί εκ των συλληφθέντων αγροτών και Κομμουνιστών εφονεύθησαν την νύκτα της Παρασκευής»* (μετά την ανατίναξη του Καθεδρικού της Σόφιας), ενώ σε άλλο τηλεγράφημα αναφέρεται ότι «*η Κυβέρνησις Τσαγκώφ επέβαλε πραγματικήν τρομοκρατίαν εις όλην τη Βουλγαρία ίνα κατορθώση να διατηρήσει την αρχήν* (…) *και ότι το Τσάριμπροντ (παρά την Σόφιαν), το Τύρνοβον, η Βάρνα και η Στάρα Ζαγορά ευρίσκωνται εν επαναστατικώ αναβρασμό*».[127] Αμερικάνοι δημοσιογράφοι «*εν Βελιγραδίω αναφέρουν ότι σερβικοί κύκλοι θεωρούν ότι οι αγρόται και οι κομμουνισταί ήχθησαν εις απόγνωσιν εκ των μέτρων της Κυβερνήσεως Τσαγκώφ τα οποία συνεχίζονται αδιαλείπτως από του φόνου του Σταμπολίσκυ. Ο Τσαγκώφ εστέρησε τους αγρότας μικροκαλλιερητάς της ιδιοκτησίας των, ωργάνωσεν υπερδιακοσίας πολιτικάς δολοφονίας μεταξύ των οποίων και 17 αγροτικών βουλευτών και έπαυσεν όλας τας* αγροτικάς *εφημερίδας* (…). *Ο Αμερικανικός τύπος παρά το έντονον αντισοβιετικόν πνεύμα, το οποίον τον χαρακτηρίζει αποδίδει την ευθύνην διά τα αιματηρά γεγονότα της Βουλγαρίας εις την Κυβέρησιν Τσαγκώφ*».[128]

Στην εκλογική αναμέτρηση του 1931 ένα κομμάτι των Αγροτιστών συμμάχησε με το Φιλελεύθερο, το Δημοκρατικό και το Προοδευτικό κόμμα κερδίζοντας τις εκλογές, εξαιτίας της δυσαρέσκειας που επικρατούσε για τους παλαιοκομματικούς αλλά και της όξυνσης της οικονομικής κρίσης.[129] Το 1934 (19 Μαΐου) το πολιτικό σύστημα ουσιαστικά σφραγίζεται με τη στρατιωτική δικτατορία που οργανώθηκε από το Στρατιωτικό Σύνδεσμο και την πολιτική ομάδα Ζβενό (Звено) υπό την αρχηγία του συνταγματάρχη Νταμιάν Βέλτεφ και του επίσης συνταγματάρχη Κ. Γκεοργίεφ, ο οποίος ανέλαβε Πρωθυπουργός. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος και

[126] Ενδεικτικά: «Αθρόαι συλλήψεις εν Βουλγαρία. Η έκρηξις των βομβών είνε απαρχή γενικωτέρας ανατρεπτικής δράσεως;» *Η Καθημερινή* 1-7-1926, σελ.6, «Ο Εμφύλιος σπαραγμός εν Βουλγαρία. Εκατόμβη θυμάτων. Η Κυβέρνησις Τσαγκώφ κλονίζεται. Πιθανή ένοπλος επέμβασις», *Η Καθημερινή* 22-4-1925, σελ.6, «Το βουλγαρικόν αιματοκύλισμα. Αι τραγικότεραι μεταπολεμικαί ημέραι της Σόφιας. Η Κυβέρνησις Τσαγκώφ εξοντώνει τους αντιπάλους της», *Η Καθημερινή* 23-4-1925, σελ.1, «Οξύνεται ο εμφύλιος αγών εν Βουλγαρία. Συνεχίζονται αθρόαι αι συλληψείς και σφάγαι των Αγροτικών. Επέμβασις των πρεσβευτών. Τα περί αναμίξεως της Σερβίας», *Η Καθημερινή* 25-4-1925, σελ.4, «Συνεχίζονται αι μάχαι εις την Σόφιαν. Οι αγροτικοί αμύνονται», *Η Καθημερινή* 30-4-1925, σελ.4.

[127] «Μια νυξ του Αγίου Βαρθολομαίου εν Σόφια. Την έκρηξιν της Μητροπόλεως επακολούθησαν άγριαι σφαγαί. Η κηδεία των θυμάτων. 150 πτώματα εις ένα λάκκον. Εφονεύθησαν μεταξύ άλλων 3 βουλευταί, 13 στρατηγοί, 8 συνταγματάρχαι. Εις πολλάς επαρχίας μαίνεται ο εμφύλιος σπαραγμός», *Η Καθημερινή* 21-4-1925, σελ.4.

[128] «Ολόκληρος η Βουλγαρία κυλιέται εις το αίμα. Λυσώδεις μάχαι κυβερνητικών και αγροτών εις τας οδούς της Σόφιας. Η κυβέρνησις Τσαγκώφ εξαπέλυσεν άγριαν σφαγήν κατά των αντιπάλων της», *Η Καθημερινή* 22-4-1925, σελ.6 καθώς και «Πως σχολιάζονται τα γεγονότα της Βουλγαρίας. Ο Γαλλικός και Αγγλικός τύπος επιρρίπτουν την ευθύνη εις τον Τσαγκώφ. Η άδεια διά την αύξησιν του βουλγαρικού στρατού δύναται να προκαλέση συνέπειας», *Η Καθημερινή* 23-4-1925, σελ.5.

[129] Βλ. π.χ. «Το Αγροτικόν Κόμμα της Βουλγαρίας αναλαμβάνει δημοκρατικόν αγώνα. Ζωηρά επίθεσις εναντίον του Βασιλέως. Απειλούνται αντίποινα διά την δολοφονίαν του Σταμπολίνσκυ και των οπαδών του», *Ελεύθερον Βήμα* 13-5-1931.

η πολιτική ομάδα Ζβενό ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι για το πραξικόπημα του 1923 και την ανατροπή της κυβέρνησης A. Stamboliski. Τον Ιανουάριο του 1935, το καθεστώς που είχε έρθει στην εξουσία με πραξικόπημα ανατρέπεται με ένα ακόμη πραξικόπημα, οργανωμένο αυτή τη φορά από τον Βόρι Γ΄ και από φιλοβασιλικούς αξιωματικούς μέλη του Ζβενό και του Στρατιωτικού Συνδέσμου, απόδειξη ότι ο Βασιλιάς ουδέποτε έχασε τον έλεγχο του στρατού, σε αντίθεση με ό,τι είχε συμβεί στην Ελλάδα μετά την άνοδο του Ε. Βενιζέλου στην εξουσία. Έτσι, μετά το 1934 και τα δύο αλλεπάλληλα πραξικοπήματα, στάθηκε αδύνατη για τους Αγροτικούς αλλά και για τους Κομμουνιστές, που ήταν υπολογίσιμη πολιτική δύναμη στη Βουλγαρία του μεσοπολέμου, η επανάληψη της διεκδίκησης της πολιτικής εξουσίας μέσω εκλογών.

Στην πραγματικότητα το πραξικόπημα του 1923 και η επακολουθήσασα καταστολή, με τη σφαγή εκατοντάδων υποστηρικτών της νόμιμης κυβέρνησης του A. Stamboliski, έδρασε διαλυτικά για τη συνοχή των Αγροτιστών. Παράλληλα η έλλειψη ουσιαστικής συνεννόησης και συνεργασίας με το Κ.Κ.Β. στοίχισε πολύ ακριβά τις κρίσιμες ώρες και μέρες μετά το πραξικόπημα. Επιπλέον η αδυναμία των Αγροτιστών να απαντήσουν με τα όπλα στους πραξικοπηματίες, δηλαδή η αδυναμία τους να ελέγξουν αποτελεσματικά το στρατό ή έστω μέρος του, κατέστησε πρακτικά αδύνατη την παραμονή τους στην κυβέρνηση, καθώς ήταν δεδομένη η εχθρότητα του στρατιωτικού και γραφειοκρατικού κατεστημένου αλλά και της Αυλής απέναντί τους.

Β.Α.Ε.Ε.-Κ.Κ.Β.: Από τη μεσοπολεμική αντιπαλότητα στη μεταπολεμική συγκυβέρνηση και την ανάδειξη της μνήμης των Αγροτιστών

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου, όπως εξάλλου και της διατριβής, δεν αποτελεί η εξιστόρηση των πολιτικών γεγονότων και των πολιτικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν στη Βουλγαρία από την Απελευθέρωση έως και το μεσοπόλεμο, που έχει απασχολήσει εκτενώς την έρευνα. Παρόμοια, λιγότερο ενδιαφέρει να επαναληφθεί εδώ μια εξαντλητική αφήγηση του σχηματισμού και της πολιτικής ανόδου της Β.Α.Ε.Ε. η οποία αποτέλεσε, όπως είδαμε, τον κύριο πολιτικό φορέα εκπροσώπησης των αγροτών, δηλαδή της κύριας μάζας του βουλγαρικού λαού, καθώς και την πιο σημαντική πολιτική δύναμη έως την πραξικοπηματική ανατροπή της αγροτικής κυβέρνησης το 1923. Εξάλλου η βιβλιογραφία που περιγράφει την άνοδο του αγροτικού κινήματος στην εξουσία είναι τεράστια, κυρίως στα βουλγαρικά, ενώ κάθε άλλο παρά απουσιάζει σε διεθνείς γλώσσες και κυρίως στα αγγλικά.[130] Ειδικότερα, πολυάριθμες επίσης είναι και οι

[130] Ενδεικτικά για τα πρώτα χρόνια δημιουργίας του αγροτικού κινήματος έως τους βαλκανικούς πολέμους, Огнянов Л., *Българският земеделски народен съюз 1899-1912*, Университетско издателство "Климент Охридски", София 1990. Γενικότερη επισκόπηση και περιγραφή της κυβερνητικής θητείας της Αγροτικής Ένωσης, Петрова Д., *Самостоятелното управление на Б.З.Н.С.,*

βιογραφίες που έχουν γραφτεί για τον κύριο καθοδηγητή του κόμματος τον Alexandâr Stamboliski,[131] όπου συχνά σκιαγραφείται ως χαρισματικός και με εξέχουσες ικανότητες, ενώ παράλληλα υπερτονίζεται η πολιτική συνεισφορά του στο σχηματισμό της αγροτικής ιδεολογίας[132] καθώς και στην εδραίωση του Αγροτικού Κόμματος στο πολιτικό σκηνικό του μεσοπολέμου. Βέβαια δεν λείπουν και οι αναλύσεις που αποτιμούν με (μάλλον) αρνητική χροιά το πολιτικό του στίγμα, υπερτονίζοντας τη συχνή λαϊκιστική του ρητορεία, την απέχθειά του για τις πόλεις και την ειδυλλιακή εικόνα που καλλιεργούσε συστηματικά για την αγροτική ζωή.[133] Αναμφίβολα ο Stamboliski, εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα σε μια περίοδο ταραχώδη, υπήρξε πιστός στις εξαγγελίες του και, όταν του δόθηκε η δυνατότητα να κυβερνήσει, εφάρμοσε φιλαγροτικές και φιλολαϊκές πολιτικές. Όμως πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αποδοθεί η πολιτική επιτυχία της Β.Α.Ε.Ε. στην, ενδεχομένως, χαρισματική προσωπικότητα του αρχηγού της, αφού οι ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις διαμορφώνονται μέσα από συχνά αργόσυρτες, δομικού χαρακτήρα διαδικασίες, όπου τα μεμονωμένα άτομα και οι, κατά περίπτωση, πολιτικές ασκούν περιορισμένη επίδραση.

1920-1923, Държавно издателство наука и изкуство, София 1988. Στα αγγλικά *κλασικό* θεωρείται το έργο του Bell J., *Peasants in Power*, ό.π. και του ίδιου "The Genesis of Agrarianism in Bulgaria", *Balkan Studies* 16 (1975), σελ.73-92, όπως και το βιβλίο του Nissan Oren, *Revolution Administered. Agrarianism and Communism in Bulgaria*, Johns Hopkins Paperbacks Edition, London 1973. Επίσης, ο Hugh S. W., *Eastern Europe*, ό.π., σελ.75-267, επιχειρεί ενδιαφέρουσα ανάλυση για τον αγροτικό κόσμο στη μεσοπολεμική Βουλγαρία.

[131] *Александър Стамболийски. Живот, дело, завети*, (συλλογή κειμένων), издателство на Б.З.Н.С., София 1980, Boev B., "Alexander Stambolijski- A Remarkable Son of the Bulgarian People", *Etudes Balkaniques* 2(Sofia 1979), σελ. 3-16, *Стоянов Л., Александър Стамболийски. Романизиран живот*, издателство на Б.З.Н.С., София 1977 και σε παρόμοια εκδοχή: *Стоянов Л., Александър Стамболийски*, издателство на Б.З.Н.С., София 1979, Кожухаров К., *Александър Стамболийски. Биографичен очерк*, Издателство на Б.К.П., София 1968, Танчев Е., *Държавно-правните възгледи на Александър Стамболийски*, издателство на Б.З.Н.С., София 1984. Ακόμη, έχουν εκδοθεί επιλεγμένες δημοσιεύσεις του αρχηγού των Αγροτιστών κυρίως σε αγροτικές και φιλοαγροτικές εφημερίδες, *Александър Стамболийски. Избрани произведения*, издателство на Б.З.Н.С., София 1979. Επίσης χρήσιμο είναι το πρόσφατο βιβλίο του Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π.. Στα ελληνικά έχει δημοσιευθεί σειρά (μεταφρασμένων) βιογραφικών άρθρων που τον εκθειάζουν: Στογιάλωφ Γ., «Ο Αλέξανδρος Σταμπολίσκι. Η ζωή, το έργο και ο θάνατός του», *Κοινωνική Έρευνα* 1, 2, 3, 4, 5, 6 (1932-1933). Μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της Β.Α.Ε.Ε., γίνεται από τον τότε γενικό της γραμματέα, Μαρκώφ Γ., «Το Αγροτικό Κόμμα και το μέλλον του εν Βουλγαρία. Αι διάφοροι φάσεις της εξελίξεως της Βουλγαρικής Αγροτικής Ενώσεως», *Κοινωνική Έρευνα* 24 (Μάρτιος 1934), σελ.362-64.

[132] Ендеиктικά Стойчев П., "Съсловната идеология на Б.З.Н.С. и участието на Александър Стамболийски в нейното формиране", *Исторически Преглед* 7 (1991), σελ. 20-35. Για τις ιδέες και γενικότερα την πολιτική ιδεολογία του Stamboliski, Brucciani G., "Man, Society and History in Alexander Stambolijski's Political Philosophy", *BHR* 1-2(2004), σελ.161-186.

[133] Rothschild J., *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, U.S.A. 1974, σελ.333-341. Αν και όσα υποστηρίζει ο Rothschild, με αρκετά προκατειλημμένη διάθεση εναντίον του Stamboliski, για τη λαϊκιστική ρητορεία των Αγροτιστών κατά βάση ισχύουν, εντούτοις είναι πολύ δύσκολο να υποστηριχθεί, αν όχι αδύνατον, ότι η αγροτιστική ιδεολογία και ρητορεία εμπόδισε την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό της βουλγαρικής κοινωνίας, κάτι που ο συγγραφέας συνειρμικά αφήνει να εννοηθεί, δηλαδή ότι οι Αγροτιστές και η συχνά λαϊκιστική αγροτική ιδεολογία που εξέφραζαν, στάθηκαν εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό, στην αστικοποίηση, στην εκβιομηχάνιση και γενικά στις προσπάθειες της Βουλγαρίας να συγκλίνει με τον τότε ανεπτυγμένο κόσμο.

Με αυτή την έννοια, επεξηγήσεις που αποδίδουν σε ιδιαίτερες ατομικές ικανότητες (όπως του Stamboliski ή του Βενιζέλου) ή σε συγκυριακά γεγονότα, συμπτώσεις κτλ. τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις δεν στερούνται απλά επάρκειας αλλά κυρίως, αποδυναμώνουν ή και ακυρώνουν την ιστορική ανάλυση ως μέθοδο κατανόησης της μεταβολής των οικονομικών και πολιτικών δομών μιας κοινωνίας. Κάτω από αυτό το ιστορικό πρίσμα, θα εξετάσουμε την ενδυνάμωση και πολιτική κυριαρχία των Αγροτιστών στη Βουλγαρία έως το αιματηρό πλήγμα που δέχτηκαν και την ουσιαστική πολιτική αποδυνάμωσή τους το 1923. Θα την εξετάσουμε ως συνέχεια των προηγούμενων κεφαλαίων που αντιλαμβάνονται τη μεσοπολεμική ιστορία του αγροτικού κόσμου της Βουλγαρίας, όπως και της Ελλάδας, υπό την επίδραση των θεσμών του έθνους κράτους, των βαλκανικών πολέμων ή της μεσοπολεμικής πολιτικής συγκυρίας αλλά και του οθωμανικού παρελθόντος, το οποίο σπανιότερα -αν όχι καθόλου- συνεξετάζεται στη συνάφεια του μοντερνισμού. Με άλλα λόγια, θα την εξετάσουμε στα πλαίσια ενός ερμηνευτικού σχήματος που αντιλαμβάνεται την ιστορία ως πορεία με συνέχειες και ασυνέχειες και όχι αποκομμένη από το πρόσφατο ή λιγότερο πρόσφατο παρελθόν της κατά περίπτωση εξεταζόμενης περιόδου.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να κάνουμε μια παρατήρηση μεθοδολογικού και ιστοριογραφικού χαρακτήρα. Όπως τονίσαμε, η βουλγαρική βιβλιογραφία για τους Αγροτιστές και τον αρχηγό τους είναι εκτενής. Τα περισσότερα άρθρα και βιβλία γράφηκαν κατά την περίοδο του *υπαρκτού σοσιαλισμού* και της απόλυτης πολιτικο-ιδεολογικής κυριαρχίας του Κουμμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Αξίζει συνεπώς εδώ να υπενθυμίσουμε ότι η ιδεολογική αλλά κυρίως η πολιτική σύγκρουση Αγροτιστών και Κ.Κ.Β. υπήρξε εντονότατη και, συνακόλουθα, η αμοιβαία καχυποψία πολύ μεγάλη, ιδιαίτερα στα χρόνια της διακυβέρνησης της Β.Α.Ε.Ε. (1919-1923). Συνοπτικά, η σημαντικότερη ιδεολογική διαφορά των δύο ταξικών κομμάτων ήταν ότι η μεν Αγροτική Ένωση είχε ως κέντρο ανάλυσής της το χωριό και τον αγρότη, ο οποίος θεωρούσε ότι παράγει το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου της χώρας, τον οποίο νέμονται οι πόλεις, το δε Κ.Κ.Β. υπό το πρίσμα της κλασικής μαρξιστικής ανάλυσης είχε ως κέντρο της ανάλυσής του, την εργατική τάξη, η οποία ζούσε και εργαζόταν κυρίως στις πόλεις. Υπό το πρίσμα, λοιπόν, αυτών των ιδεολογικών διαφορών αλλά και του σκληρού εκλογικού και πολιτικού ανταγωνισμού των δύο ταξικών κομμάτων, όπως αναφέραμε πιο πάνω, το Κ.Κ.Β. επέλεξε να μείνει άπραγο κατά τη βίαιη και πραξικοπηματική ανατροπή της νόμιμης κυβέρνησης των Αγροτιστών, θεωρώντας ότι η σύγκρουση δεν το αφορά, καθώς, όπως υποστήριξε, επρόκειτο για μια ενδοαστική σύγκρουση μεταξύ της αγροτικής ή μικρής μπουρζουαζίας ("petite bourgeoisie") και της μεγάλης αστικής τάξης δηλαδή των ανώτερων στρωμάτων της πόλης.[134]

[134] *Στο ίδιο*, σελ.336-339.

Παρόλα αυτά, έπειτα από λίγους μήνες και αφού εδραιώθηκε στην εξουσία η ομάδα των πραξικοπηματιών, το Κ.Κ.Β., ύστερα και από την έντονη κριτική της Κουμμουνιστικής Διεθνούς, προέβη σε μια θνησιγενή εξέγερση –για την τιμή των όπλων– εναντίον των ανατροπέων του Stamboliski, η οποία ηττήθηκε άμεσα. Έκτοτε, για όλους τους παραπάνω λόγους, η βουλγαρική κουμμουνιστική αρθρογραφία και ιστοριογραφία παρέμεινε τουλάχιστον κριτική και καχύποπτη απέναντι στους Αγροτιστές και τον αρχηγό τους,[135] μέχρι τα πράγματα να αρχίσουν να αναθεωρούνται, μεταπολεμικά, τον Απρίλιο του 1956 στην ιστορική ολομέλεια της Κ.Ε. του Κόμματος. Η ολομέλεια απέρριψε αποφασιστικά τη «σεχταριστική αντίληψη», όπως τη χαρακτήρισε, για την ασήμαντη θέση και το ρόλο της Αγροτικής Ένωσης[136] και προφανώς του αρχηγού της. Η *στιγμή* αυτού του επαναπροσδιορισμού των ιστορικών γεγονότων δεν ήταν τυχαία. Η διαδικασία της αποσταλινοποίησης, που είχε ξεκινήσει το ίδιο έτος στο πλαίσιο του 20ου συνεδρίου του Κ.Κ.Σ.Ε., επηρέασε όλες τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες και λειτούργησε αποφασιστικά σε τέτοιου είδους αναθεωρήσεις της ιστοριογραφίας.

Έτσι, όχι τυχαία, μετά την ημερομηνία-σταθμό (1956) για τη βουλγαρική και ευρύτερα βαλκανική και ανατολικο-ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, μια σειρά από άρθρα και βιβλία επαναδιατύπωσαν σύμφωνα με την τρέχουσα ιδεολογική πλατφόρμα, τις σχέσεις του Κ.Κ.Β. με τη Β.Α.Ε.Ε. και στάθηκαν λιγότερο επικριτικά και ενίοτε επιδοκιμαστικά απέναντι στο Αγροτικό Κόμμα,[137] αν και συνέχισαν να ασκούν κριτική στη δεξιά πτέρυγα των Αγροτιστών. Η μετέπειτα επίσημη αφήγηση του Κ.Κ.Β. για τα κρίσιμα και εν τέλει καθοριστικά γεγονότα του πραξικοπήματος και της ανατροπής του Stamboliski υπήρξε αρκετά επικριτική για τη στάση ουδετερότητας του Κόμματος έναντι των πραξικοπηματιών, χαρακτηρίζοντάς τη μεγάλο πολιτικό λάθος.[138] Έτσι, μετά από αυτή την ιστοριογραφική και πολιτική αναθεώρηση δεν ήταν παράδοξο

[135] Αξιοπρόσεκτες είναι οι απόψεις του σπουδαιότερου ηγέτη του Κ.Κ.Β. Ντιμιτρόφ Γκ., *Εκλεκτά έργα*, τόμ. 1, Αρίων, 1975, σελ.140-176 [1925]. Ενδεικτικότερα, Αδάμωφ Δ., *Οι απελευθερωταί της Βουλγαρίας*, Αθήναι 1950, όπου περιέχονται αναμνήσεις, πολεμικού χαρακτήρα ενάντια στο Κ.Κ.Β., ενός πολιτικά, κεντρώου στελέχους του Αγροτικού Κόμματος Βουλγαρίας, μετά το 1945 που, πέρα από τη συγκυρία της εποχής, αποκαλύπτουν τη σύγκρουση, σημαντικής μερίδας των Αγροτιστών με τους Κομμουνιστές.

[136] Τίσσεφ Ν., *Φιλία γεννημένη στον αγώνα και τη δουλειά,* Jasautor, Sofia 1984, σελ.8.

[137] Ενδεικτικά, Tishev D., *Historical Lessons of the Unity of Action between the Bulgarian Communist Party and the Bulgarian National Agrarian Union*, Foreign Languages Press, Sofia 1966, Τίσσεφ Ν., *Φιλία γεννημένη*, ό.π., Tanchev P., *The Unity of Action between the Bulgarian Agrarian Party and the Bulgarian Communist Party in the Revolutionary Past and in Socialist Construction*, *Report of Peter Tanchef, Secretary of the Bulgarian Agrarian Party to the Scientific –Theoretical Conference on the Occasion of the Party's 75th Anniversary*, Sofia 1974, Dimitrov D., *Relations between the Communist Party and the Agrarian Party Over the Past 80 years*, Kosev D., *Bulgaria. Past and Present. Studies in History, Literature, Economics, Music, Sociology, Folklore and Linguistics*, BAS, Sofia 1982, σελ. 239-248, Танчев П., *Б.З.Н.С. винаги верен на партията, на народа, на социализма, Избрани Произведения*, 2 τόμοι, Б.З.Н.С., София 1981.

[138] Ινστιτούτο Ιστορίας του Κ.Κ.Β. και της Κ.Ε. του Κ.Κ.Β., *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας*, Jusautor, Σόφια 1977, σελ.91-3. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, *Εκλεκτά έργα*, ό.π., σελ. 164, ήδη από το 1925 είχε αναγνωρίσει ως μεγάλο λάθος τη στάση ουδετερότητας του Κ.Κ.Β., ενδεχομένως επηρεασμένος από τις αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς για τη δημιουργία ενιαίου μετώπου εργατών-αγροτών.

που αυξήθηκε κατακόρυφα, το ιστορικό ενδιαφέρον για την ιστορία της Αγροτικής Ένωσης και του αρχηγού της.[139] Τέλος, μ' αυτές τις ιδεολογικές αναθεωρήσεις πρέπει να συσχετισθεί και το άνοιγμα του ίδιου του κυβερνώντος κόμματος στη μεταπολεμική Αγροτική Ένωση η οποία, ως το μόνο νόμιμο κόμμα καθ' όλη τη διάρκεια της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, συμμετείχε ενεργά στη διακυβέρνηση, καθώς πολλά στελέχη της έγιναν υπουργοί ή ανώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι.[140]

Ελλάδα: Οι αμφίσημες εκδοχές του Αγροτισμού

Το πρώτο αμιγώς Αγροτικό Κόμμα ιδρύθηκε στην Ελλάδα το 1923 κατά τη διάρκεια Πανελλήνιου συνεδρίου Αγροτικών Ενώσεων.[141] Έχει υπογραμμισθεί ότι πολλά επιφανή στελέχη του κόμματος ήταν βενιζελογενείς, κυρίως γεωπόνοι, φορείς μιας κουλτούρας ορθολογικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου.[142] Ανάμεσά τους ο Χρυσός Ευελπίδης γεωπόνος, ιδρυτικό στέλεχος του Α.Κ.Ε. και μετέπειτα βουλευτής των Φιλελευθέρων (1933-34), ο Σπύρος Χασιώτης γεωπόνος, γενικός επιθεωρητής στο νεοϊδρυθέν (1917) από την Επαναστατική Κυβέρνηση Βενιζέλου Υπουργείο Γεωργίας και ιδρυτικό μέλος του Α.Κ.Ε., ο Δ. Χατζηγιάννης, δικηγόρος, γενικός γραμματέας του Α.Κ.Ε. (1929), βουλευτής με το Α.Κ.Ε. (1932), μετεκλογικά συνεργαζόμενος με τους Φιλελεύθερους και το 1933 μετά τη διάσπαση του Α.Κ.Ε., βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος,[143] ο διακεκριμένος προοδευτικός συνταγματολόγος Αλέξανδρος Σβώλος, Διευθυντής του Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας στο Υπουργείο Εθνικής

[139] Το 1979 οργανώθηκε Διεθνές Συνέδριο στη Σόφια για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Stamboliski. Τις εργασίες του άνοιξε με μήνυμά του ο ίδιος ο τότε Πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας και γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Β. Τόντορ Ζίφκοφ. Το Συνέδριο, που περιστράφηκε γύρω από τη ζωή, το έργο και την κληρονομιά του Stamboliski, ο οποίος σκιαγραφήθηκε ως εμβληματική φυσιογνωμία της βουλγαρικής ιστορίας, αναμφισβήτητα αποτέλεσε άλλη μια καθοριστική κίνηση καθιέρωσης της υστεροφημίας του αρχηγού των Αγροτιστών και του Αγροτικού Κόμματος, *Александър Стамболийски. Живот, дело, завети*, издателство на Б.З.Н.С., София 1980, συλλογή κειμένων. Επισκόπηση του συνεδρίου, Zaharova I., "International Scientific Conference in Honor of the 100th Anniversary of Alexandar Stambolijski's Birth", *BHR* 1 (1980), σελ.117-120. Στο ίδιο μήκος κύματος και Boev B., "Alexander Stambolijski -A Remarkable Son of the Bulgarian People", *Etudes Balkaniques* 2 (1979), σελ.3-16.

[140] Ενδεικτικά για την πολιτική συμμετοχή της Αγροτικής Ένωσης στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, Hristov H., "The Bulgarian Agrarian People's Union in the Political System of Socialist Bulgaria (1971-1980)", *BHR* 1 (1987), σελ.3-19.

[141] Για όσα είχαν προηγηθεί του Πανελλήνιου Συνεδρίου Αγροτικών Ενώσεων βλ. «Η έναρξις των εργασιών του Γεωργικού Συνεδρίου. Αι ληφθείσαι αποφάσεις», *Ελεύθερον Βήμα* 27-5-1922, σελ.3 και σελ.4 «Το Αγροτικόν Συνέδριον. Τα Συνταχθέντα ψηφίσματα».

[142] Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σελ.53, όπου καταγράφεται αρκετά ικανοποιητικά η διαδρομή των προσπαθειών πολιτικής συγκρότησης του αγροτικού χώρου.

[143] *Στο ίδιο*, σελ. 49-64. Αναφέρονται αρκετοί Αγροτιστές πολιτικοί, που λίγο ή πολύ συνεργάστηκαν κατά περιόδους με τους Φιλελεύθερους και Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Γ΄, Γνώση, Αθήνα 1993, σελ.574-585, όπου μνημονεύονται πολλά ηγετικά στελέχη του Α.Κ.Ε. με σοσιαλιστική κατεύθυνση και το συγγραφικό έργο τους.

Οικονομίας (1917-1920) που συνέβαλε στη θέσπιση σημαντικών εργασιακών νομοθετημάτων, αντιπρόεδρος του Α.Κ.Ε. (1924) και μετέπειτα πρόεδρος του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος, ιδρυτικό μέλος του Ε.Α.Μ. και πρόεδρος της «Κυβέρνησης του βουνού» (1944).[144] Επίσης, ο δικηγόρος Ι. Σοφιανόπουλος (1887-1951), μεταξύ άλλων νομικός σε μεγάλες επιχειρήσεις, βιομηχανίες, τράπεζες κτλ., πρώην βενιζελικός, κατά τους Βαλκανικούς πολέμους διετέλεσε διευθυντής του γραφείου τύπου του Ελ. Βενιζέλου, προσχώρησε στο Αγροτικό Κόμμα το 1930 και εξελέγη βουλευτής το 1932. Τότε ανέλαβε την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση της ομάδας και την αρχηγία του Κόμματος. Καταδικάστηκε ερήμην σε ισόβια ως συνοργανωτής του βενιζελικού πολιτικού και στρατιωτικού κινήματος το 1935 αλλά του δόθηκε χάρη μετά την Παλινόρθωση, ενώ το 1936 συνεργάστηκε με το Κ.Κ.Ε. στο πλαίσιο του Λαϊκού Μετώπου.[145] Ο Σοφιανόπουλος, που ξεχώρισε ως ηγετική φυσιογνωμία στο Αγροτικό Κόμμα, συνέταξε το Πρόγραμμά του το 1931, στο οποίο σκιαγραφείται η ιδεολογία και η πολιτική κατεύθυνση που ήθελε να δώσει στον αγροτικό κόσμο του μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι «*Το Αγροτικόν κόμμα βασίζεται στον αγροτικόν πληθυσμό* (…) *και είναι υποχρεωμένον να επιδιώξη την βελτίωσην της θέσεως του αγρότου, ο οποίος μέχρις ώρας παρέμενε μάζα εντελώς παραμελημένη. Αντιλαμβάνεται όμως ότι για διά να επιτύχη τον κύριο σκοπόν του είναι υποχρεωμένον να μην ωθήση εις ταξικούς αγώνας* (…) *αλλά αντιθέτως να συντελέση εις την εναρμόνισιν των συμφερόντων των αγροτών προς τα συμφέροντα των λοιπών εργαζομένων τάξεων*. (…) *Ως εκ τούτου το κόμμα δεν θεωρή εαυτό κόμμα εις την αυστηράν σημασίαν της λέξεως ταξικόν αλλά κόμμα γενικού πολιτικού περιεχομένου* (…).[146]

Ένας ακόμα δυσαρεστημένος βενιζελικός που εντάχθηκε στο Αγροτικό Κόμμα ήταν ο Αλ. Μυλωνάς (1881-1967), ο οποίος υπήρξε μέλος της Κοινωνιολογικής Εταιρείας του Α. Παπαναστασίου (1908), διετέλεσε υπουργός Γεωργίας (1915-1916 και 1924), υπουργός Δημοσιών Κτημάτων της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης (1916), Υπουργός Παιδείας (1933), Ναυτικών (1944), Οικονομικών (1945) καθώς και Διοικητής της Α.Τ.Ε. (1951-1953). Βουλευτής των Φιλελευθέρων (1926-28) και βουλευτής του Α.Κ.Ε. (1932-33, 1933-35, 1936).[147] Ο Αλ. Μυλωνάς (βουλευτής Ιωαννίνων) στις εκλογές του 1933 (βλ. πίνακα 2.5) αυτονομήθηκε και μια ομάδα στελεχών του Αγροτικού Κόμματος (βουλευτές Χρ. Ευελπίδης, Έβρου, Π. Γαρουφαλιάς, Πρεβέζης, Αλ. Ριζιώτης, Φαρσάλων, Χρ. Παπασταύρου, Ιωαννίνων), υπό την ηγεσία του, συμμετείχε στις εκλογές με το *Αγροτικό Κόμμα* (Μυλωνάς) από κοινού με το

[144] Για περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Αλ. Σβώλου βλ.: Κασιμάτης Γ. Αναστασιάδης Γ., *Αλέξανδρος Σβώλος. Ο Συνταγματολόγος, ο Πολιτικός, ο Οραματιστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

[145] Βιογραφικά του Ι. Σοφιανόπουλου βλ. Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*, σελ.68, «Απέθανεν χθες εκ συγκοπής ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος», *Εμπρός* 28 Ιουλίου 1951 και φυσικά στη βιογραφία του που συνετάχθη από το συνεργάτη και φίλο του Πατατζή Σ., *Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, χ. ε., Αθήνα 1961.

[146] *Ακρόπολις* φύλ. 715, 24-1-1931.

[147] Βιογραφικά στοιχεία για τον Α. Μυλωνά βλ. Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*, σελ.73, σημ. 16 και *Νέα Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* Χάρη Πάτση, Αθήνα 1979, λήμμα «Μυλωνάς Αλέξανδρος».

βενιζελικό *Εθνικό Συνασπισμό*, στις οποίες και κέρδισε 5 έδρες.[148] Στις εκλογές του 1936 το μετονομασθέν (μάλλον το 1934) σε Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα (του Αλ. Μυλωνά) πήρε μόλις το 0,97% των ψήφων αλλά κέρδισε συνολικά 4 έδρες.[149] Χαρακτηριστικό του κεντρώου και όχι αυστηρά ταξικού χαρακτήρα του κόμματος του Μυλωνά είναι το παρακάτω απόσπασμα από το πολιτικό του Πρόγραμμα: «*Το Αγροτικόν Δημοκρατικόν Κόμμα* (…) *που ήρχισεν ως Αγροτικό Κόμμα από του 1922 επονομάζεται δε ήδη Δημοκρατικόν δια να τονισθή εμφατικώτερον η ανέκαθεν ισχυρά αντίθεσίς του όχι μόνο κατά πάσης μοναρχικής επιβουλής αλλά και καθ' οιουδήποτε δικτατορικού, φασιστικού ή κομμουνιστικού αυταρχισμού*. (…). *Η εθνική οικονομία και τα δημόσια οικονομικά πρέπει να κατευθύνονται υπό του Κράτους με γνώμονα το κοινωνικόν συμφέρον το οποίον έγκειται πρωτίστως εις την δικαίωσιν και επικράτησιν και εις την οικονομικήν και πνευματική ανύψωσιν της μεγάλης τάξεως των εργαζομένων εν γένει και ιδία των αγροτών*».[150]

Εκτός των πρώην βενιζελικών στο Α.Κ.Ε. συμμετείχαν και αρκετοί σοσιαλιστές με χαρακτηριστικότερο εκπρόσωπο ίσως τον Κ. Γαβριηλίδη (1897-1952), ο οποίος εντάχθηκε στο Α.Κ.Ε. το 1923, εκπροσωπώντας τη σοσιαλιστική πτέρυγα.[151] Το 1932, 1933 και το 1935 θα εκλεγεί βουλευτής με το Α.Κ.Ε., ενώ με την ίδρυση του Παλλαϊκού Μετώπου του Κ.Κ.Ε. και του Α.Κ.Ε. κατέρχεται στις δημοτικές εκλογές και κερδίζει μια έδρα στο Κιλκίς. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και στην Κατοχή, θα περάσει από αλλεπάλληλες εξορίες και φυλακίσεις ώσπου απελευθερώνεται το 1943 και συμμετέχει στην Κεντρική Επιτροπή του Ε.Α.Μ., ως γενικός γραμματέας του Α.Κ.Ε., ενώ στην Π.Ε.Ε.Α. αναλαμβάνει Υπουργός Γεωργίας. Το 1947 συλλαμβάνεται και εξορίζεται ξανά, ενώ στις εκλογές του 1951 εκλέγεται ξανά βουλευτής με την Ε.Δ.Α..[152] Το 1952 πεθαίνει στην εξορία εξαιτίας των συνθηκών κράτησής του.

Ένας άλλος σοσιαλιστής αγροτιστής ήταν ο Δ. Πουρνάρας (1900-1986), δημοσιογράφος και συγγραφέας, διευθυντής και εκδότης της εφημερίδας «Ελεύθερος», διευθυντής του περιοδικού *Κοινωνική Έρευνα* και των εφημερίδων «Δημοκρατία» (1925) και «Ανεξάρτητος» (1933), επίσης Γενικός Γραμματέας (1934-1946) του Αγροτικού Κόμματος υπό τον Μυλωνά. Στη μετα-κατοχική περίοδο θα μετάσχει με τον Αλ. Μυλωνά και τον Α. Παγκούτσο στην ανασύσταση του Α.Κ.Ε., χωρίς την κομμουνιστική ηγεμονία, ενώ το 1956 θα πρωτοστατήσει στην επανίδρυση του

---

[148] Herring G., *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα. 1821-1936*, τόμ. Β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σελ.1182-83.
[149] *Στο ίδιο*, σελ.1264-65.
[150] «Το Πρόγραμμα του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος. Πως συνετάχθη υπό τον κ. Αλ. Μυλωνάν και την υπ' αυτόν μερίδα», *Κοινωνική Έρευνα* Μάιος-Ιούνιος 1934, σελ.399-402. Το ίδιο Πρόγραμμα δημοσιεύθηκε και σε μπροσούρα, *Πρόγραμμα και Καταστατικόν του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1934.
[151] Γαβριηλίδου Ν., *Ο πατέρας μου, Κώστας Γαβριηλίδης*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ.31-33.
[152] Περισσότερες πληροφορίες βλ. Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*, σελ.99-100, σημ. 9, Γαβριηλίδου Ν., *Ο πατέρας μου, Κώστας Γαβριηλίδης*, ό.π., που ουσιαστικά αποτελεί την πολιτική βιογραφία του, γραμμένη από την κόρη του, στην οποία περιέχονται εκτεταμένα αποσπάσματα από το ημερολόγιό του, όπως και Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα 1997.

Αγροτικού Εθνικού Κόμματος που θα ενταχθεί στην *Ένωσιν Κέντρου*.[153] Ενδεικτικό για τον τρόπο σκέψης του αλλά και για την πολιτική του κατεύθυνση είναι το Πρόγραμμα του Α.Κ.Ε. που δημοσίευσε το 1932, όπου θεωρεί ότι « (…) *Το Αγροτικόν Κόμμα είναι ταξικόν και ως όργανον της αγροτικής τάξεως επιδιώκει την κατάληψιν της πολιτικής εξουσίας* (…) *δια της κοινοβουλευτικής οδού*. (…). *Το Α.Κ.Ε. από απόψεως οικονομικής και κοινωνικής αντιτίθεται* προς *τον κεφαλαιοκρατισμόν και προς τον Κομμουνισμόν*. (…) *Το Αγροτικό Κόμμα είναι εναντίον προς την κρατικοποίησιν της γης, υποστηρίζει την μικράν ιδιοκτησίαν* (…). [154] Σε ένα άλλο κείμενό του ο Πουρνάρας υποστηρίζει ότι «*Ο Αγροτισμός είναι κίνημα απελευθερωτικόν των καταπιεζόμενων λαϊκών στρωμάτων της υπαίθρου και των πόλεων. Στρέφεται μεν κατά του φασισμού και κατά του κομμουνισμού, αλλ' αντιτίθεται εξίσου και στο κεφαλαιοκρατικόν καθεστώς της εκμεταλλεύσεως και του παρασιτισμού στο καθεστώς των καταχθονίων πολιτικών και οικονομικών συγκροτημάτων του μεγάλου τραπεζιτικού, εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου*».[155] Έχει υποστηριχθεί ότι «Ο αγροτισμός του Πουρνάρα δεν στόχευε σε μια αυτοτελή άσκηση εξουσίας αλλά στη συνεργασία με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις στα πλαίσια μιας βενιζελογενούς αλλά ανοιχτής στους Λαϊκούς, αντιπολίτευσης στο Βενιζέλο. Σκοπός του δεν ήταν η ανατροπή του υπάρχοντος κοινωνικού καθεστώτος αλλά μια πρόταση διαρρύθμισής του, με παράλληλη ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, που είχε ως τελικό στόχο τη διαφύλαξη του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος από ριζοσπαστικές προτάσεις».[156]

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε, γίνεται φανερό ότι πολλά στελέχη του Α.Κ.Ε. προέρχονταν από τη βενιζελική παράταξη και ιδίως από την αριστερή της πτέρυγα. «Ορισμένοι παρατηρητές της εποχής δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο, πίσω από αυτή αλλά και ευρύτερες κινήσεις της βενιζελογενούς αντιπολίτευσης προς στο κόμμα των Φιλελευθέρων, να βρίσκεται ο ίδιος ο Βενιζέλος», [157] στο πλαίσιο της τακτικής έκφρασης όλων των κοινωνικών και ταξικών συμφερόντων υπό αστική ηγεμονία. «Αν και υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν σε αυτή την άποψη, η κίνηση γρήγορα ξεπέρασε τις προθέσεις του εμπνευστή της και στράφηκε εναντίον του. Άλλες πληροφορίες σχετίζουν την αύξηση της αντιπολίτευσης εναντίον του με οικονομικά συμφέροντα».[158] Έτσι, η διάρθρωση του Α.Κ.Ε., τόσο ως προς την ιδεολογία του όσο και προς την πολιτική του, δεν έλαβε ευδιάκριτο και ξεκάθαρο ταξικό αγροτικό χαρακτήρα. Ως εκ τούτου δεν εκπλήσσουν οι συνεχείς διασπάσεις του σε μικρότερα αγροτικά κόμματα ή κόμματα με

[153] Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Γ', ό.π., σελ.578-585, όπου καταγράφεται και το συγγραφικό του έργο.
[154] Πουρνάρας Δ., «Καταστατικόν και Πρόγραμμα του Αγροτικού Κόμματος της Ελλάδος», *Κοινωνική Έρευνα* 6 (1932), σελ.45-48.
[155] Κριτική στο βιβλίο του Δ. Πουρνάρα, *Η οικονομική θέσις των αγροτών μας*, βλ. Σύριος Ν., *ΑΟΚΕ* 12 (1932), σελ.38*-42*.
[156] Χατζιωσήφ Χ., *Η Βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού το μεσοπόλεμο*, Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., ό.π., σελ.454-455.
[157] *Στο ίδιο*, σελ.454.
[158] *Στο ίδιο*, σελ.454.

άμεση αναφορά στα προβλήματα των αγροτών και της υπαίθρου.[159] Προς το τέλος του μεσοπολέμου (εκλογές 1933), όταν η σύγκρουση της Βενιζελικής και Αντιβενιζελικής παράταξης είχε κορυφωθεί, οι Αγροτιστές χωρίστηκαν σε τρεις παρατάξεις:[160] Στην ομάδα υπό τον Ι. Σοφιανόπουλο που επιζητούσε την ανεξαρτησία του αγροτικού κινήματος, αν και συνεργάστηκε με τη βενιζελική παράταξη σε κάποιες περιπτώσεις, ενώ το 1936 συμπορεύτηκε τελικά με το Κ.Κ.Ε. στο πλαίσιο του Λαϊκού Μετώπου. Στην ομάδα υπό τον Αλ. Μυλωνά, οπαδό ενός μετριοπαθούς αγροτικού κινήματος, η οποία συνεργάστηκε ανοιχτά με τη Βενιζελική παράταξη. Τέλος στην τρίτη ομάδα, υπό τον Δ. Χατζηγιάννη, που συνεργάστηκε με το Λαϊκό Κόμμα (Αντιβενιζελικοί). Όπως θα δούμε παρακάτω, η σταδιακή ενσωμάτωση νέων περιοχών στο Ελληνικό Βασίλειο, το διαφορετικό ιστορικό υπόβαθρό τους, εν συγκρίσει με την «Παλαιά Ελλάδα», η ανάπτυξη των πελατειακών σχέσεων κυρίως στην «Παλαιά Ελλάδα» αλλά και στις «Νέες Χώρες» καθώς και η δυναμική και ο ριζοσπαστισμός, κυρίως, των ανώτατων στρωμάτων που εισήλθαν δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο με το κίνημα του 1909 και οδήγησαν τον Ελ. Βενιζέλο στην εξουσία, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την αναιμική εμφάνιση του Αγροτισμού στην Ελλάδα.

Σε μια προσπάθεια γραφικής αποτύπωσης των εκλογικών εξελίξεων, στους παρακάτω πίνακες παρουσιάζονται φιλο-αγροτικοί υποψήφιοι, που είχαν κατέλθει στις εκλογές ήδη από το 1910, καθώς και η πολιτική δύναμη του Α.Κ.Ε. και του Αγροτικού-εργατικού Κόμματος του Αλ. Παπαναστασίου:

Πίνακας 2.5 **Εκλογικά αποτελέσματα 1910-1923 (σε έδρες)**

Έτος	Σύστημα	Αντιβενιζελικοί	Βενιζελικοί	Αγροτικοί	Κομμουνιστές	Διάφοροι	Σύνολο
1910	I	244	68	46	4	-	362
1910	I	αποχή	314	28	-	20	362
1912	I	30	151	-	-	-	181
1915	I	125	189	-	2	-	316
1915	I	316	αποχή	-	-	-	316
1920	I	251	118	-	-	-	369
1923	II	αποχή	377	3	-	18	398

Σημείωση: Τα εκλογικά συστήματα είναι πλειοψηφικό με «ευρεία» περιφέρεια (Ι), πλειοψηφικό με «στενοευρεία». Στη στήλη των «Αντιβενιζελικών» περιλαμβάνονται οι παλαιοκομματικοί του 1910-12 γενικά, ενώ στη στήλη των «Βενιζελικών» οι Κοινωνιολόγοι και γενικά οι οπαδοί της Ανόρθωσης ήδη από τον Αύγουστο του 1910. Στη στήλη των «Αγροτικών» περιλαμβάνονται οι Αγροτικοί της Θεσσαλίας το 1910 πολύ πριν από την ίδρυση του Α.Κ.Ε.. Στη στήλη των Κομμουνιστών περιλαμβάνονται ορισμένοι σοσιαλιστές του 1910 και του 1915 πολύ πριν από την ίδρυση του Κ.Κ.Ε.. Τέλος στη στήλη των Διαφόρων περιλαμβάνονται και ορισμένοι Αντιβενιζελικοί που δεν ακολούθησαν τη γραμμή της αποχής το 1910 και το 1923.

[159] Βλ. σχετικά Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*, σελ.67-83.
[160] *Στο ίδιο*, σελ.78-83.

Πηγή: **Μαυρογορδάτος Γ.,** ***Μελέτες και κείμενα,*** **ό.π., σελ. 17.**[161]

Πίνακας 2.6 Εκλογική δύναμη Αγροτικού και Αγροτο-εργατικού Κόμματος στο μεσοπόλεμο

	Αγροτικό-εργατικό Κόμμα		***Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος***		
Έτος	**%**	**έδρες**	**%**	**έδρες**	**επί συνόλου**
1926	6,48%	17	2,95%	4	286
1928	6,71%	20	1,68%	0	250
1929	6,58%	-	1,66%	-	250
1932	5,89%	8	6,17%	11	250
1933	4,16%	13	2,01% (Σοφιανόπουλος)	2	248
1936	-	4	1,02% (Σοφιανόπουλος)	1	300

Πηγή: Παναγιωτόπουλος Δ., ***Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος*****, ό.π., σελ.86.**

Το Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα δεν ήταν ένα πολιτικά «καθαρό» Αγροτικό Κόμμα. Το είχε συστήσει ο Αλ. Παπαναστασίου (1876-1936) το 1922 αρχικά ως «Δημοκρατική Ένωσιν» και το 1926 το μετονόμασε.[162] Ο Παπαναστασίου συνεργάστηκε κατά περιόδους στενά με τους Φιλελεύθερους ιδίως την περίοδο 1915-1923,[163] ενώ στις εκλογές του 1928 και του 1933 το κόμμα συμμετείχε στο κοινό βενιζελικό ψηφοδέλτιο.[164] Έχει επισημανθεί ότι ο Παπαναστασίου λειτούργησε ως κήρυκας του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού και αργότερα ως εκφραστής μιας ελληνικής εκδοχής της σοσιαλδημοκρατίας.[165] Με αυτή τη έννοια, το κόμμα του Παπαναστασίου με ισχυρές επιφυλάξεις δύναται να τοποθετηθεί στην κατηγορία των Αγροτικών Κομμάτων, τουλάχιστον αυτών που έχουμε υπόψιν στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη, καθώς προερχόταν από τους κόλπους των Φιλελευθέρων (από την αριστερή πτέρυγα του κόμματος),[166] ενώ και η ονομασία του δεν υποδήλωνε ξεκάθαρα αποκλειστικό ενδιαφέρον για τον κόσμο της υπαίθρου αλλά ενέπλεκε τις αγροτικές με τις εργατικές διεκδικήσεις –συνάρθρωση από κοινωνιολογική άποψη ενδιαφέρουσα. Ο ίδιος μάλιστα ο Παπαναστασίου, έγραφε το 1922 ότι η «*Δημοκρατική Ένωσις περιλαμβάνει, εκτός των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων ομάδας πολιτικάς*

[161] Ο Μαυρογορδάτος παραθέτει στοιχεία για τα εκλογικά αποτελέσματα έως το 1936 και όχι μόνο έως το 1923. Δεν τα παραθέσαμε διότι στον αμέσως επόμενο Πίνακα 2.5, συγκεντρώνονται τα αποτελέσματα των εκλογών του Α.Κ.Ε. καθώς και του Αγροτο-εργατικού κόμματος του Παπαναστασίου, ο οποίος ήταν Βενιζελικός και τοποθετούνταν «πολιτικά» στους Φιλελεύθερους.

[162] Μαυρογορδάτος Γ.*, Η αυγή της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας*, Αναστασιάδης Γ., Κοντογιώργης Γ., Πετρίδης Π. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σελ.104.

[163] Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα* Ελλάδος, ό.π., σελ.88.

[164] Μαυρογορδάτος Γ., *Η αυγή της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας*, ό.π, σελ.103.

[165] Αναστασιάδης Γ. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στο συνταγματικό λόγο. Μελέτες και τεκμήρια*,Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ.14.

[166] Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Α. Παπαναστασίου ως αριστερή πτέρυγα του Βενιζελισμού*, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του.* Πρακτικά Συνεδρίου, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986, σελ.131-174.

ανηκούσας εις της αγροτικήν και εργατικήν κίνησιν και ανεξαρτήτους αποδεχομένας τας γενικάς αρχάς της δημοκρατικής ιδεολογίας». [167] Σε ομιλία του το 1929 στο 2ο Συνέδριο της «Δημοκρατικής Ενώσεως», αναφερόμενος στην αλλαγή του ονόματος του κόμματός του, σημειώνει ότι « (…) *αποφασίσαμεν να πάρωμεν ως υπότιτλον το Αγροτικόν και Εργατικόν Κόμμα και εις τας εκλογάς του έτους εκείνου εκάμαμεν τον αγώνα μας επί αγροτικής και εργατικής βάσεως* (…) *Ἀλλ' ἀφοῦ τόσον ἐξαιρετικόν ἐνδιαφέρον ἔχομεν διά τήν γεωργίαν καί τόν ἀγροτικόν κόσμον δέν θά ἦτο πρακτικώτερον νά ὀνομάσωμεν τό κόμμα μας ἁπλῶς ἀγροτικόν καί νά στηριχθῶμεν ἀποκλειστικῶς εἰς τήν ἀγροτικήν τάξιν; Ἀδιστάκτως ἀπαντῶ: Ὄχι.* (...) *Καί τοῦτο ὄχι μόνον διότι δέν ἀποδίδω παρά ἐλαχίστην σημασίαν εἰς τούς τίτλους τῶν κομμάτων καί θά ἐφαινόμεθα ἀλλάζοντες ἄλλην μίαν φοράν τόν τίτλον μας ὡς δημαγωγοί καί ὡς ἄνθρωποι ἐστερημένοι πεποιθήσεων καί πεποιθήσεως εἰς τόν ἑαυτόν τους, ἀλλά πρωτίστως καί διότι τοιαύτη μεταβολή δέν ἀνταποκρίνεται εἰς τήν ἰδεολογίαν μας* (...)».[168]

Βέβαια, έχει σημειωθεί ότι, παρά την ισότιμη αναφορά του στους αγρότες και τους εργάτες, το Α.Ε.Κ.Ε. εξελίχθηκε σε Αγροτικό Κόμμα, καθώς τα κυριότερα ερείσματά του εντοπίζονταν σε ορισμένες αγροτικές περιφέρειες και κυρίως στο στρώμα των νέων μικρο-ιδιοκτητών χωρικών και κυρίως των προσφύγων.[169] Αντίστοιχα ο Παπαναστασίου και οι συνεργάτες του κατέληξαν να ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με αγροτικά ζητήματα. [170] Ενδεικτική είναι και η αρθρογραφία του Παπαναστασίου σε εφημερίδες της εποχής για το Αγροτικό ζήτημα μετά το Κίνημα στο Γουδί και ιδίως για την αγροτική μεταρρύθμιση στις «Νέες Χώρες».[171] Παρ' όλα αυτά το Α.Ε.Κ.Ε., αν και κατάφερε να συσπειρώσει τους αγρότες κυρίως της Μακεδονίας-

[167] Αναστασιάδης Γ. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, ό.π., σελ.96-99.
[168] *Στο ίδιο*, 8 Μαΐου 1929, σελ.99-100.
[169] Μαυρογορδάτος Γ., *Η αυγή της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας*, ό.π, σελ.109. Σημειώνεται ότι η στροφή στα αγροτικά ζητήματα και η έλλειψη δεσμών με την εργατική τάξη απέτρεψε το κόμμα του Παπαναστασίου να εξελιχθεί σε σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι στο μεσοπόλεμο ήταν εξαιρετικά δύσκολη η προσέλκυση εργατικών στρωμάτων και οργανώσεων στο κόμμα του Παπαναστασίου, δεδομένης της ανάπτυξης του Κ.Κ.Ε., της αριθμητικά περιορισμένης ανάπτυξης του στρώματος των βιομηχανικών εργατών και των εργατών εν γένει, τουλάχιστον εν συγκρίσει με τη Βόρεια και Δυτική Ευρώπη καθώς και της ενσωμάτωσης σημαντικής μερίδας λαϊκών και εργατικών στρωμάτων, στη Βενιζελική παράταξη.
[170] *Στο ίδιο*.
[171] Ενδεικτικά η αρθρογραφία και οι δημόσιες παρεμβάσεις του για το Θεσσαλικό και ευρύτερα το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: «Η πνευματική ανύψωσις των μορτιτών», Κοινωνιολογική Εταιρεία, «Η αποκατάσταση των κολλήγων της Θεσσαλίας» *Σκριπ* 8 -4-1910, «Η γη εις τους καλλιεργητές της», *Ο Κοινωνισμός*, 9-4-1910, «Η Λύσις του Αγροτικού κολληγικού ζητήματος» 1910 από το Πρόγραμμα του «Λαϊκού Κόμματος», «Αποκατάσταση των κολλήγων δια λόγους εθνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς», Αγόρευση στη Βουλή 19-3-1911, «Συνεταιρισμένοι μικροί καλλιεργηταί και γενικόν συμφέρον», *Νέα Ημέρα* 13-8-1912, «Η οξύτητα του Θεσσαλικού ζητήματος», Αγόρευση στη Βουλή 22-8-1915, Συνεταιριστική οργάνωση και «γεωργική μόρφωση», Πρόγραμμα Δημοκρατικής Ενώσεως 15-4-1922, Ο πόθος των αγροτών προς απόκτησιν γης, 15-6-1922, *Ελεύθερος Τύπος* «Ο Αγώνας για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών», 5-8-1926, *Δημοκρατία* και άλλα παρόμοια άρθρα: Αναστασιάδης Γ. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, ό.π., σελ.126-132.

Θράκης[172] και της Θεσσαλίας, σε καμία περίπτωση δεν προσέλκυσε την πλειονότητα των αγροτών, κάτι που αποδεικνύεται εύκολα και από τα πολύ χαμηλά ποσοστά του σε όλη την περίοδο του μεσοπόλεμου (Πίνακας 2.6). Κάτι τέτοιο, όπως αναφέραμε και θα αναλύσουμε διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, εξαιτίας της σταδιακής ενσωμάτωσης νέων περιοχών στο ελληνικό κράτος, οι οποίες είχαν διαφορετικά συστήματα έγγειων σχέσεων και ευρύτερα δομών, οπότε και διαφορετικά δρώντα πολιτικά υποκείμενα τουλάχιστον στην ύπαιθρο. Γενικά, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι τα Αγροτικά Κόμματα που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο είχαν πολύ χαμηλές πολιτικές και εκλογικές επιδόσεις, ενώ σε καμία περίπτωση δεν έφτασαν την πολιτική και κινηματική δυναμική της Β.Α.Ε.Ε..

Συνοψίζοντας, αξίζει συγκριτικά να επισημάνουμε ότι στη Βουλγαρία δημιουργήθηκε ένα αμιγώς (ταξικά και κοινωνικά) Αγροτικό Κόμμα, το οποίο όχι μόνο κατάφερε να γίνει η μεγαλύτερη πολιτική δύναμη στην ύπαιθρο, όπου κατοικούσε η πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού, αλλά και πέτυχε να γίνει κυρίαρχη πολιτική δύναμη στη χώρα, από το 1919 έως το 1923, κερδίζοντας τις εκλογές και σχηματίζοντας κυβέρνηση. Αντίθετα στην Ελλάδα, αν και σχηματίστηκαν αρκετοί κομματικοί συνδυασμοί με φιλοαγροτική πολιτική πλατφόρμα, εντούτοις οι Έλληνες Αγροτιστές έμειναν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής και δεν αποτέλεσαν ρυθμιστικό παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων. Πολλά από τα πολιτικά στελέχη που θήτευσαν στους φιλοαγροτικούς πολιτικούς συνδυασμούς προέρχονταν ή και ανήκαν, στον πολιτικό και ιδεολογικό χώρο των Φιλελευθέρων, κυρίως της αριστερής πτέρυγάς τους. Οι ειδικότεροι λόγοι εξαιτίας των οποίων δεν δημιουργήθηκε στην Ελλάδα ένα ανταγωνιστικό αγροτικό κίνημα και κόμμα, που θα διεκδικούσε με δυναμικό τρόπο την εξουσία και θα δημιουργούσε την πολιτική πλατφόρμα που θα ένωνε την πλειονότητα του αγροτικού κόσμου, θα εξεταστούν αναλυτικότερα στα αμέσως επόμενα κεφάλαια.

[172] Ενδεικτικά για το ενδιαφέρον του Παπαναστασίου για την αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία: Καύκουλα Κ., *Ο Α. Παπαναστασίου και η ανοικοδόμηση της ανατολικής Μακεδονίας. Μια προσπάθεια για τη δημιουργία πρότυπων οικισμών, Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, ό.π., σελ.245-268.

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Δομές και κοινωνικές σχέσεις στον ελλαδικό αγροτικό χώρο

από το 19ο αιώνα έως το μεσοπόλεμο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, βασικός στόχος της διατριβής αποτελεί η διερεύνηση των κοινωνικο-οικονομικών αιτιών ανυπαρξίας μαχητικού αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα εν συγκρίσει με το αξιόλογο αγροτικό κίνημα που δημιουργήθηκε στη Βουλγαρία. Μέσω λοιπόν της συγκριτικής μεθόδου θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν οι δομές εξαιτίας των οποίων προκύπτουν αδυναμίες στον αγροτικό χώρο να συγκροτηθεί πολιτικά στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Για λόγους που έχουμε εξηγήσει στην Εισαγωγή, προκειμένου να ερμηνεύσουμε καλύτερα το πολιτικό σκηνικό του μεσοπολέμου, είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε στις δομές των κοινωνικών σχέσεων της ελληνικής υπαίθρου που μορφοποιήθηκαν στο *μακρό* 19ο αιώνα. Πράγματι, η σύγκριση ως μέθοδος φωτίζει τις εγχώριες διαδικασίες έξωθεν, εντάσσοντας τες έτσι στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο των εξελίξεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στο Ανατολικό ζήτημα οπότε και στην Ευρωπαϊκή ιστορία αλλά και φέρνοντας στο προσκήνιο τις συναρτήσεις τους με τα υπόλοιπα πεδία που μορφοποιούνται τότε. Με αυτό τον τρόπο δίδεται η δυνατότητα καλύτερης ερμηνείας της μεσοπολεμικής ελληνικής ιστορίας, γιατί η αφήγηση δεν παραμένει μονοδιάστατη αλλά προκύπτει από την παράλληλη διερεύνηση των εξελίξεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο και ειδικότερα στη βαλκανική περιφέρειά της· έτσι, μεταφέρεται το κέντρο βάρους της ερμηνείας, από την Ελλάδα στα Βαλκάνια και κατ' επέκταση την Ευρώπη, από όπου εισάγεται και το συγκεκριμένο πολιτικό μοντέλο –διακύβευμα ακόμα και εκεί– του έθνους-κράτους.

Όπως έχουμε υποστηρίξει πιο πάνω, η σταδιακή, δηλαδή σε διαφορετικές συγκυρίες, συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους αποτέλεσε θεμελιώδη αιτία και δυσχέρανε την πολιτική οργάνωση του αγροτικού κόσμου. Μ' άλλα λόγια, η σταδιακή ενσωμάτωση νέων περιοχών στο ελληνικό κράτος με σημαντική γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή (Θεσσαλία - Άρτα 1881, Μακεδονία - Ήπειρος 1913, Θράκη 1920) διέσπασε –στο χρόνο και στο χώρο– ενδεχόμενες προσπάθειες των αγροτών για τη δημιουργία μιας ενιαίας συμμαχίας. Οι ανόμοιες γαιοκτητικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν σε κάθε περιοχή, εξαιτίας της διαφορετικής χρονικής ενσωμάτωσής τους στο νεοελληνικό κράτος, του διαφορετικού ιστορικού τους υπόβαθρου αλλά και των διαφορετικών/ συγκυριακών συνθηκών ενσωμάτωσής τους, αποτέλεσε τροχοπέδη στην προσπάθεια δημιουργίας ενιαίου αγροτικού πολιτικού συνασπισμού. Ακόμα, τα ποικίλα γαιοκτητικά μοντέλα διαμόρφωσαν με την πάροδο του χρόνου διαφορετικές έγγειες σχέσεις, δηλαδή διαφορετικά μοντέλα παραγωγής. Με λίγα λόγια, σημαντικό σημείο της υπόθεσής μας αποτελεί το γεγονός ότι οι διαφορετικές παραγωγικές σχέσεις στις ελληνικές περιφέρειες

συναρθρώθηκαν δομικά και επηρέασαν το είδος των πολιτικών συνομαδώσεων και τις πολιτικές συμμαχίες.[173]

Η οικονομικο-κοινωνική αυτή ερμηνεία της ιστορίας δεν μπορεί να μην λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη το ιστορικό υπόβαθρο των παραπάνω περιοχών και τη μετεξέλιξή τους τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και ακόμη πιο πριν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το πρόβλημα που ανακύπτει, πρόβλημα όχι καθαρά μεθοδολογικού μόνο περιεχομένου, είναι αν το ιστορικό υπόβαθρο (π.χ. το μοντέλο των αγροληπτικών σχέσεων στην Αυτοκρατορία) επηρέασε και πόσο τις παραγωγικές σχέσεις στο νεοελληνικό κράτος, τουλάχιστον στις περιοχές που αυτό πρωτοδημιουργήθηκε, δηλαδή στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα.

Η οθωμανική *κληρονομιά* ήταν αδύνατον να είχε αφήσει ανεπηρέαστες τις έγγειες σχέσεις, επομένως και τις πολιτικές συνθήκες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Με αυτό τον τρόπο γίνεται κατανοητή η επίδραση του οθωμανικού μοντέλου οργάνωσης και διοίκησης στο ελληνικό κράτος και κυρίως στις πολιτικές του δομές. Βέβαια, η αναμφισβήτητη επιρροή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σ' αυτό, επιρροή που βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις, εν προκειμένω τις έγγειες αφού μιλάμε για προκαπιταλιστική ακόμα κοινωνία, δεν θα μπορούσε να έχει το εύρος που είχε, χωρίς την Επανάσταση του 1821, η οποία αποτέλεσε εξάλλου και τον πολιτικό κρίκο της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας με το νεοσύστατο κράτος. Η φαινομενικά ωστόσο αντιφατική αυτή υπόθεση, δεν επισκιάζει και την αμφισημία της, δηλαδή το ακόμη πιο αυτονόητο γεγονός ότι αποτέλεσε ταυτόχρονα και ρήξη με την ισχύουσα κατάσταση, καθώς δημιούργησε νέες πολιτικές πραγματικότητες, νέο κράτος, νέες δομές, νέες ισορροπίες. Σε αυτό εξάλλου οφείλεται και η διεθνής διάσταση του '21 που άνοιξε απότομα και βίαια τη συζήτηση για την αποδόμηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με όρους πολιτικούς και στρατιωτικούς, δηλαδή με όρους γεωπολιτικούς: Πολιτικούς, γιατί η ένοπλη αμφισβήτηση της οθωμανικής κυριαρχίας δημιούργησε κράτος και στρατιωτικούς, γιατί αυτή η αμφισβήτηση έγινε με τα όπλα. Ειδικότερα, η εκτίμησή μας ότι η Επανάσταση αποτελεί ταυτόχρονα ρήξη αλλά και συνδετικό κρίκο με το παρελθόν δεν αποτελεί αντίφαση. Η ρήξη έγκειται στην ανατροπή που προκάλεσε, ενώ η συνέχεια στο γεγονός ότι κοινωνικά στρώματα, όπως οι πρόκριτοι-προεστοί-κοτζαμπάσηδες και οι κάθε είδους φοροεισπράκτορες, χριστιανοί γαιοκτήμονες και άλλοι που ανήκαν στη τοπική διοικητική ελίτ της Αυτοκρατορίας, κατάφεραν να επιβιώσουν πολιτικά. Πολύ περισσότερο που σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις δεν κατάφεραν απλώς να επιβιώσουν

[173] Πρόκειται για υπόθεση που λίγο έως πολύ έχει διατυπωθεί στην έρευνα του Τσουκαλά Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π.., του Μαυρογορδάτου Γ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 28 (1976), σελ. 235-258 και Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., όπου παρατίθενται τα εκλογικά αποτελέσματα ανά περιφέρεια σ' ό,τι αφορά τους αγρότες και τέλος του Μουζέλη Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π..

αλλά εξακολούθησαν να παίζουν εξίσου κυρίαρχο ή παρόμοιο ρόλο με αυτόν που διαδραμάτιζαν και επί Οθωμανών.

Τι σχέση όμως μπορεί να έχουν όλα αυτά με την πολιτική συμπεριφορά του αγροτικού κόσμου σε μια προκαπιταλιστική κοινωνία, όπως η ελληνική στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα; Εκ πρώτης όψεως μικρή. Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι η Επανάσταση ήταν σε μεγάλο βαθμό μαζική και ότι οι συμμετέχοντες ήταν Χριστιανοί αγρότες που δεν άντεχαν πλέον τη βαριά φορολογία κι ούτε ανέχονταν τις οθωμανικές αυθαιρεσίες, τότε γίνεται κατανοητό ότι η αλληλεξάρτηση είναι αρκετά μεγάλη. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα: Πως κατάφεραν να επιβιώσουν πολιτικά κοινωνικές ομάδες, οι οποίες είτε ανέχονταν είτε επωφελούνταν από την καταπίεση και την αυθαιρεσία των Οθωμανών; Αλλά και πως πέτυχαν στη μετεπαναστατική Ελλάδα να διατηρήσουν τους ρόλους τους ή ακόμα και να τους αναβαθμίσουν;

Επρόκειτο για τα ίδια άτομα ή σχεδόν τα ίδια που εξακολούθησαν να συλλέγουν τους φόρους και στη διάρκεια της Επανάστασης, επί βασιλείας του Όθωνα αλλά και μετά από αυτόν, όπως επί Οθωμανών. Ήταν εκείνοι που είχαν ιδία, εμπειρική, γνώση για το ποιές ήταν ακριβώς οι «εθνικές γαίες» (τα καλλιεργήσιμα και μη εδάφη που ανήκαν είτε σε Οθωμανούς είτε στο Σουλτάνο και αποτέλεσαν περιουσία του ελληνικού κράτους -επαναστατικώ δικαίω) και σε ποιές τοποθεσίες βρίσκονταν. Τέλος, εκμεταλλευόμενοι τις γνώσεις τους για τη θέση και έκταση των «γαιών» ως φοροεισπράκτορες κατάφεραν μέσα από ένα πλέγμα πολυεπίπεδων πελατειακών σχέσεων να αποκτήσουν μεγάλο μέρος της πολιτικής εξουσίας και να ελέγξουν πολιτικά τους αγρότες χειραγωγώντας τους έως ένα βαθμό, καθώς κρατούσαν δύο πολύ σημαντικά *εργαλεία* που τα αξιοποιούσαν κατά το δοκούν: Πρώτον, την ικανότητά τους να συλλέγουν φόρους και κρατικά έσοδα σε ένα κράτος που ακόμα δεν είχε καν υποτυπώδεις μηχανισμούς συλλογής φόρων, πόσο μάλλον τη γνώση για το ποιος έπρεπε να πληρώσει τι. Δεύτερον, τη γνώση τους για το ποιές ήταν και σε ποιόν ανήκαν οι «εθνικές γαίες». Ο συνδυασμός αυτός τους καθιστούσε ταυτόχρονα ιδανικούς πάτρονες για τις αγροτικές μάζες: Πρώτα διότι ήταν οι μόνοι δίαυλοι επικοινωνίας με τις *ξενόφερτες*, νέες και παντελώς άγνωστες αρχές και υπηρεσίες του νέου κράτους. Έπειτα, διότι είχαν τη δυνατότητα να εξυπηρετούν ποικιλοτρόπως τους αγρότες, είτε *βοηθώντας* τους ώστε να πληρώνουν λιγότερους ή καθόλου φόρους είτε μεσολαβώντας ώστε να αποκτήσουν μέρος, (ημι)νομίμως ή παρανόμως των αδιάθετων ακόμα «εθνικών γαιών». Εξάλλου (και) γι' αυτό είχαν πολεμήσει οι αγροτικές μάζες, για λιγότερη φορολογία και για ένα κομμάτι γης.

Στην προσπάθεια μας να διερευνήσουμε τις αιτίες, αν όχι αδυναμίας, πάντως απουσίας κοινωνικής σκοπιμότητας συγκρότησης ανταγωνιστικού αγροτικού κινήματος, αναγκαστικά θα ανατρέξουμε στον προ-επαναστατημένο, επαναστατημένο ελλαδικό χώρο και στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος κυρίως στις περιοχές που αποτέλεσαν την πρώτη επικράτειά του, την Πελοπόννησο και τη Στερεά. Έπειτα, θα δοκιμάσουμε την ίδια συλλογιστική της έρευνάς μας

στη Θεσσαλία, και τις εκεί αγροτικές κινητοποιήσεις που κορυφώθηκαν το 1910 κι ακόμα, στη συνέχεια, στη Μακεδονία-Θράκη, για να επανεξετάσουμε τελικά, κάτω από το φως της μακρόχρονης δυναμικής του αγροτικού ζητήματος, τη μεσοπολεμική οριστική λύση του με την απαλλοτρίωση και την αναδιανομή του 1924.

Από την προεπαναστατική Χριστιανική άρχουσα ελίτ στη μετεπαναστατική πολιτική τάξη

Στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, όπως βέβαια και στις περισσότερες περιοχές των Βαλκανίων που βρίσκονταν υπό την κυριαρχία των Οθωμανών, η γη δεν ανήκε ως επί το πλείστον σε ιδιώτες αλλά στο θεό και στον εκπρόσωπό του στη γη, το Σουλτάνο. Βέβαια αυτός ο κανόνας δεν ήταν απόλυτος, καθώς στη μακρά πορεία της Αυτοκρατορίας αναδύθηκαν σημαντικές φυγόκεντρες τάσεις· πολλοί πασάδες ή τοπικοί γαιοκτήμονες κατάφερναν να ιδιοποιηθούν μέρος των οθωμανικών εκτάσεων και να συμπεριφέρονται στους τοπικούς πληθυσμούς κατά το δοκούν. Η Αυτοκρατορία ήδη από το 18ο αιώνα και με μεγαλύτερη ένταση από το τέλος του και τις αρχές του 19ου δεν ήταν σε θέση να διοικήσει το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειάς της και ασκούσε κυβερνητικά καθήκοντα μόνο κατ' όνομα.[174] Οι περισσότερες από τις επαρχίες της είχαν διαφύγει από τον έλεγχο του Σουλτάνου και οι αυθαιρεσίες των τοπικών αξιωματούχων και πασάδων σε οικονομικά, διοικητικά, στρατιωτικά και φορολογικά ζητήματα πλήθαιναν. Η ανακοπή των στρατιωτικών κατακτήσεων στο τέλος του 16ου αιώνα έκανε τους Οθωμανούς αξιωματούχους να παραμελούν τις υποχρεώσεις τους προς την κεντρική διοίκηση και να φροντίζουν να εφεύρουν νέους τρόπους πλουτισμού για προσωπικό τους πλέον όφελος.[175]

Όπως σημειώνει ο Λ. Σταυριανός, «*Με το πέρασμα του χρόνου, το οθωμανικό αυτοκρατορικό οικοδόμημα άρχισε να καταρρέει και η θέση των υποδουλωμένων Ελλήνων επιδεινωνόταν αντίστοιχα. Οι ατασθαλίες, η διαφθορά και οι στρατιωτικές ήττες οδηγούσαν αναπόφευκτα στην αύξηση της φορολογίας. Ακόμη πιο σοβαρή ήταν η μετάβαση από τους στρατιωτικούς κλήρους στα κληρονομικά τσιφλίκια. Αρχικά, οι σπαχήδες απολάμβαναν απλώς το δικαίωμα της συλλογής ορισμένων προκαθορισμένων εσόδων από τους κλήρους τους και το δικαίωμα αυτό θα μπορούσε να καταργηθεί, εφόσον δεν εκπλήρωναν τα συμφωνημένα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Στη διάρκεια του 17ου και του 18ου αι., όμως, η παρακμή της αυτοκρατορικής μηχανής έδωσε τη δυνατότητα στους σπαχήδες να παραβλέπουν τις υποχρεώσεις τους και, εκ των πραγμάτων, να αποκτήσουν κληρονομικά δικαιώματα στους κλήρους τους. Έτσι, η φύση αυτών των κλήρων*

[174] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.431.
[175] McGowan B., *The Age of the Ayans 1699-1812*, Inalcık H., ed., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Great Britain 1994, σελ.639-758, Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ.69.

διαφοροποιήθηκε στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες βαλκανικές χώρες, κι έμειναν γνωστοί ως τσιφλίκια».[176]

Οι παρατεινόμενοι πόλεμοι που δεν οδηγούσαν σε νέες κατακτήσεις εδαφών, από μέρους των Οθωμανών, συνεπάγονταν μεγαλύτερες δαπάνες, οι οποίες μετατρέπονταν σε μεγαλύτερο φορολογικό βάρος. Όπως επίσης σημειώνεται,[177] τα φορολογικά βάρη μετακυλίονταν στους ώμους των μη μουσουλμάνων πολύ περισσότερο από ό,τι σ' εκείνους των μουσουλμάνων ρεαγιάδων. Ειδικότερα, υπολογίζεται ότι η φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων ανερχόταν στο 24,5% του ολικού τους εισοδήματος και εκείνη των μουσουλμάνων στο 12% –η διαφορά ενδέχεται να ήταν ακόμα μεγαλύτερη, αν συνυπολογιστούν και οι πρόσθετες επιβαρύνσεις.[178] Από την άλλη πλευρά, επειδή οι στρατιωτικές δαπάνες αυξάνονταν συνεχώς, σε αντίθεση με τα κρατικά έσοδα που έμεναν σταθερά ή μειώνονταν, οι Οσμανλοί ιθύνοντες σκέφτονταν να μεταφέρουν τη συλλογή της γαιοπροσόδου από τους τιμαριούχους σε κρατικές υπηρεσίες,[179] μεταβολή η οποία ουσιαστικά σήμαινε κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος σύμφωνα με το οποίο οι σπαχήδες λάμβαναν τη γαιοπρόσοδο ως αντάλλαγμα της διατήρησης ενός αριθμού στρατιωτών. Εφόσον ο στρατός έπαψε να είναι αποδοτικός, εξαιτίας τόσο της ανακοπής των κατακτητικών πολέμων για επέκταση όσο και της προόδου της στρατιωτικής τεχνολογίας, δεν υπήρχε πλέον λόγος για την άντληση της γαιοπροσόδου από τους σπαχήδες. Έτσι οι τελευταίοι, που συγκροτούσαν ένα καθαρά στρατιωτικό σώμα, απομακρύνθηκαν από την επιτήρηση της παραγωγής και ανέλαβαν ιδιώτες την είσπραξη των φορολογικών εσόδων.[180] Όπως σημειώνει ο Σαρρής, με αυτό τον τρόπο άνοιξε ο δρόμος για την ιδιωτικοποίηση των ημικρατικών γαιών, αφού αρθρώθηκε πλέον μια αλυσίδα από μεσάζοντες που νέμονταν την παραγωγή και την εξουσία εις βάρος των ραγιάδων.[181] Με λίγα λόγια, η αποτυχία της Αυτοκρατορίας να παρακολουθήσει ανταγωνιστικά τις στρατιωτικές εξελίξεις στην Ευρώπη και να συγκροτήσει σύγχρονο στρατό αποτέλεσε την κύρια αιτία ακύρωσης του τιμαριωτικού θεσμού και του θεσμού των σπαχήδων, με αποτέλεσμα όχι μόνο να ανοίξει ο δρόμος για ιδιωτικοποιήσεις ή ακόμα και καταπατήσεις εδαφών αλλά να δημιουργηθεί και ένα νέο στρώμα φοροεισπρακτόρων Χριστιανών (κοτζαμπάσηδες) και Μουσουλμάνων (αγιάνηδες).

Αυτό ήταν σε γενικές γραμμές το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο κατά την ύστερη οθωμανική εποχή. Μέσα σε αυτό, ο ελληνικός πληθυσμός ήταν σε μεγάλο βαθμό ελεύθερος να εκλέγει τους

[176] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.526-527.
[177] Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993. Πρόκειται για εξαιρετικής σημασίας πρωτογενή πηγή για την προεπαναστατική Ελλάδα, πολύ περισσότερο που γράφεται από διανοούμενο μέλος της οθωμανικής ελίτ.
[178] *Στο ίδιο*, σελ.126-7.
[179] *Στο ίδιο*, σελ.38.
[180] *Στο ίδιο*, σελ.38-39.
[181] Το ίδιο ισχυρίζεται και ο Mcgrew W., *Land and Revolution in Modern Greece, 1821 to 1871*, University Microfilms International 1980, σελ.54.

δικούς του αξιωματούχους. Αυτοί ήταν γνωστοί ως πρεσβύτεροι, άρχοντες, προεστοί και κοτζαμπάσηδες. Στην Πελοπόννησο, όπου ξέσπασε η Επανάσταση, εκτιμάται ότι οι 40.000 Τούρκοι που κατοικούσαν εκεί, ήταν ιδιοκτήτες 3.000.000 στρεμμάτων καλλιεργήσιμης γης, ενώ στους 360.000 Έλληνες απέμεναν 1.500.000 στρέμματα.[182] Ακόμη, το μεγαλύτερο μέρος της γης που ανήκε στους τελευταίους βρισκόταν στα χέρια των προεστών.[183] Ο W. Mcgrew αναφέρει ότι πολλοί προεστοί ιδίως στην Πελοπόννησο κατάφερναν, εκμεταλλευόμενοι τη σημαντική τους θέση στη διοικητική αυτοκρατορική δομή (φοροεισπράκτορες), να αποκτήσουν ιδιωτικές γαίες.[184] Μάλιστα τονίζει ότι δουλειά τους ήταν η μεταφορά του αγροτικού πλεονάσματος από τους χριστιανούς αγρότες στους Οθωμανούς αξιωματούχους μέσω της συλλογής των φόρων. Γι' αυτό και η επιτελική τους θέση στην Αυτοκρατορία τους έδινε τη δυνατότητα ιδιαίτερων προνομίων –με σημερινούς όρους και ενδεχομένως καταχρηστικά θα λέγαμε ότι ήταν οι γαιοκτήμονες- διευθυντές των εφοριών. Μεγάλο βέβαια μέρος της γης ανήκε και στην Εκκλησία (βακούφια).[185] Επομένως η αγροτική μάζα δεν είχε άλλη επιλογή από το να εργάζεται είτε για τους Έλληνες είτε για τους Τούρκους γαιοκτήμονες, αφού το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού δεν διέθετε δική του γη.[186] Όπως ήδη σημειώσαμε, κάτω από αυτές τις συνθήκες πολλοί αγρότες υποστήριξαν την Επανάσταση αποσκοπώντας να αποκτήσουν ένα κομμάτι γης.

Το σύστημα ανάδειξης των προεστών, της ελληνικής άρχουσας τάξης προσομοίαζε στο αριστοκρατικό. Οι προεστοί ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό την τοπική εξουσία και αυτοδιοίκηση, κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος της γης που ανήκε σε χριστιανούς, ενώ ήταν υπεύθυνοι και για τη συλλογή των φόρων. Έτσι μοιάζει φυσιολογική η αντιμετώπισή τους από τους περισσότερους Έλληνες ως «Τούρκους χωρίς περιτομή».[187]Συνεπώς, είναι ευεξήγητο το γεγονός ότι, επειδή απολάμβαναν κάποιο βαθμό δύναμης και πλούτου, ήταν απρόθυμοι να κινητοποιηθούν εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή, πάντως, η στάση των προεστών και των αρχουσών τοπικών χριστιανικών ελίτ απέναντι στην Επανάσταση ήταν επαμφοτερίζουσα,[188] αφού όχι μόνο δεν ήσαν απολύτως βέβαιοι για τη νικηφόρα έκβασή της αλλά και για το ότι θα μπορούσαν να κατευθύνουν και να διατηρήσουν τον έλεγχο της κατάστασης μετά από αυτή.[189]

---

[182] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.538. Σε αυτή την εκτίμηση συμφωνεί απολύτως και ο Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα*, ό.π., σελ.101, παραθέτοντας τα ίδια δεδομένα.

[183] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.538 και Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.69, σημ. 28.

[184]Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ 83.

[185] Βέβαια ο Mcgrew W. *Land and Revolution*, ό.π., σελ.65-66, σημ. 21, σημειώνει ότι το ακριβές μέγεθος των εκκλησιαστικών κλήρων είναι άγνωστο και ότι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, καθώς δεν διαθέτουμε αρχεία που φωτίζουν το ζήτημα, Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του '21*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989 [1924], σελ.104.

[186] Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα*, ό.π., σελ.102.

[187] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.539.

[188] Την επισήμανση κάνει (και) ο Mcgrew *W., Land and Revolution*, ό.π., σελ.78-91 και στο *The Greek National Estates: Disposition of Former Turkish Properties during the War of Independence*, Unpublished Master Thesis, University of Cincinnati 1971.

[189] *Mcgrew W., Land and Revolution*, ό.π., σελ.538-540.

Ο Κορδάτος, βλέποντας τα πράγματα από κοινωνική οπτική και επικρίνοντας τους προεστούς και τους κοτζαμπάσηδες, αναφέρει ότι «(…) *αντίθετα από τους ψοφοδεείς και διστακτικούς κοτζαμπάσηδες, που άθελά τους εμπλέχτηκαν εις την Επανάσταση αι λαϊκαί μάζαι, από την πρώτην ημέραν ετάχθησαν υπό τας επαναστατικάς σημαίας με την απόφασιν να πολεμήσουν και να διώξουν τον Τούρκο κατακτητή και να αλλάξουν το κοινωνικοοικονομικόν καθεστώς* (…)». [190] Και συνεχίζει λέγοντας ότι *«* (…) *ο λαός κατέλυσε την εξουσίαν των προκρίτων και άδραξε τα όπλα* (…)»,[191] με ειδική αναφορά στην εξέγερση της Άνδρου όπου ο κόσμος φώναζε *«* (…) *θάνατος στους σκυλάρχοντες* (…)»· παραθέτει μάλιστα μια ανακοίνωση ενός εκ των ηγετών της εξέγερσης της Άνδρου κατά την Επανάσταση του ’21: «(…) *Διατί και ημείς κατά την παρούσαν στιγμήν να μην αποτινάξωμεν όχι μόνο τον ζυγόν των Τούρκων, αλλά και των αρχόντων; Ομιλούν διαρκώς οι Τουρκοκοτζαμπάσηδες ότι έχουν δικαιώματα επί της ιδιοκτησίας των και των εαυτών μας τα οποία τάχα βγαίνουν από έγγραφα απαρασάλευτα* (…)». [192] Όταν οι ραγιάδες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην υπέρμετρη φορολογία, οι πρόκριτοι, είτε ήταν υπεργολάβοι μίσθωσης φόρων είτε όχι, προθυμοποιούνταν να δανείσουν τα απαραίτητα χρήματα κερδοσκοπώντας σε βάρος των αγροτών.[193] Με αυτό τον τρόπο αρκετά συχνά κατάφερναν να τους αποσπούν τα κτήματα και να γίνονται μεγαλοκτηματίες, πολύ περισσότερο που το νομικό πλαίσιο απόκτησης αυτών των κτημάτων ήταν έωλο, καθότι η ψιλή κυριότητα παρέμενε στο κράτος.

Ανάμεσα σε άλλες πηγές, το σχετικά πρόσφατα εκδομένο αυτοβιογραφικό κείμενο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη μαρτυρεί την ύπαρξη συμμαχίας μεταξύ της οσμανικής διοίκησης και των Ελλήνων προεστών.[194] Αυτό όμως δεν σήμαινε απαραίτητα και ταξική αλληλεγγύη μεταξύ των αρχοντικών στρωμάτων. Όπως πολύ εύστοχα το θέτει ο Σαρρής, μεταφράζοντας και εκδίδοντας την παραπάνω πηγή, η διαλεκτική του πολιτειακού μορφώματος με το γαιοκτητικό καθεστώς εμπόδιζε οποιαδήποτε ουσιαστική συνεργασία, καθώς στερούσε από τους μη μουσουλμάνους Χριστιανούς Έλληνες γαιοκτήμονες, τη δυνατότητα να αποκτήσουν υπερβάλλουσα ιδιοκτησία και υψηλά αξιώματα, με αποτέλεσμα οι γαιοκτήμονες του Μοριά να μην έχουν προοπτική περαιτέρω ανέλιξης στο πλαίσιο της κοινωνικής κινητικότητας. Ακόμα χειρότερα, να διακινδυνεύουν τη θέση τους και τη ζωή τους, όπως για παράδειγμα στα Ορλωφικά, οπότε επιφανείς προύχοντες που υποστήριξαν την κίνηση θανατώθηκαν, ενώ άλλοι έχασαν εντελώς την περιουσία τους, όπως οι Μπενάκηδες, Δεληγιάννηδες, Ζαΐμηδες κι άλλοι διέφυγαν στη Ρωσία προκειμένου να σωθούν.[195] Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι τα Ορλωφικά,

[190] Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σελ.179.
[191] *Στο ίδιο*, σελ.183.
[192] *Στο ίδιο*, σελ.191-5, Ζέβγος Γ., *Νεοελληνική Ιστορία, μέρος* Α΄, Πεζός-Λόγος, Αθήνα 1946, σελ.87-88 και Κορδάτος Γ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973, σελ.158-163.
[193] Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα*, ό.π., σελ.44-5.
[194] *Στο ίδιο*, σελ.102.
[195] *Στο ίδιο*, σελ.121.

ανεξάρτητα από την επίδραση και τις στοχεύσεις της Ρωσίας, σηματοδοτούν αναμφίβολα μια λανθάνουσα δυσαρέσκεια εκ μέρους της χριστιανικής ελίτ του Μοριά, 50 χρόνια πριν το ’21.

Βέβαια από το κείμενο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη, ενός μέλους της διοικητικής και πνευματικής ελίτ της Αυτοκρατορίας που κατοικούσε στην Πελοπόννησο, πληροφορούμαστε ότι «*…στο Σαντζάκι του Μοριά και της Θεσσαλονίκης και στους περισσότερους καζάδες της Ρούμελης και στα σαντζάκια των Τρικάλων και των Γιαννίνων* (…)*, οι κοτζαμπάσηδες είναι εκείνοι που έχουν συμμαχήσει με τους βαλήδες και τους δικαστές και τους αστυνομικούς και τους αγιάννηδες* [Μουσουλμάνοι φοροεισπράκτορες] *και γίνονται αιτία να τυραγνιέται ο ρεαγιάς περισσότερο από ό,τι του είναι υποφερτό,* (…) *και υπάρχει μεγάλο όφελος όταν δεν μπορούν να γίνονται κατ’ επανάληψη κοτζαμπάσηδες* [εννοεί τα ίδια άτομα], *και να αλλάζουν κάθε χρόνο γιατί όταν είναι συνεχώς οι ίδιοι δεν μένει απάτη που να μην την κάνουν και καταπιέζουν σε αφάνταστο βαθμό τους ρεαγιάδες, τους οποίους τους έχουν καταντήσει ερείπιο,* (…) *και αν με τον παραπάνω τρόπο επιβληθεί τάξη στους κοτζαμπάσηδες θα γίνει μεγάλη χάρη στους φτωχούς ρεαγιάδες, γιατί όταν μπαίνουν κάθε χρόνο διαφορετικά άτομα, δεν θα μπορούν να συμμαχούν μεταξύ τους* (…)*»*.[196] Από τα παραπάνω συμπεραίνεται με βεβαιότητα (αφού πρόκειται και για οθωμανική πρωτογενή πηγή προερχόμενη από ανώτατο Οθωμανό αξιωματούχο, που διασταυρώνεται και με άλλες ανάλογες πηγές), ότι οι Κοτζαμπάσηδες προέβαιναν κατά το δοκούν σε αυθαιρεσίες κάθε είδους, καταφέρνοντας με αυτόν τον τρόπο να αυξάνουν τον πλούτο τους εις βάρος των Χριστιανών κατοίκων.

Επιπλέον σημειώνεται ότι η εξουσία των προκρίτων δεν ήταν ούτε τυπική ούτε αμελητέα.[197] Αντίθετα, είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους αρκετή εξουσία ώστε κάποιες φορές μπορούσαν να αντιστέκονται με επιτυχία στην οθωμανική αρχή. Για παράδειγμα, χωρίς τη συναίνεσή τους δεν θα μπορούσε να επιβληθεί τοπική ή γενική φορολογία. Ήταν σε θέση να πλουτίζουν και να απολαμβάνουν ταυτόχρονα τα προνόμια της εξουσίας. Έτσι κατά τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια ένας αριθμός οικογενειών προκρίτων εξουσίαζε μια μάζα αγροτών, που ήταν στο σύνολό τους σχεδόν ακτήμονες, ενώ η δική τους εξουσία και τα αξιώματά τους έτειναν να γίνουν κληρονομικά καθώς μονοπωλούνταν από ορισμένες οικογένειες και περνούσαν από τον πατέρα στο γιο.[198] Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένες οικογένειες προκρίτων κατάφεραν να επιβιώσουν πολιτικά για πάρα πολλά χρόνια μετά την Επανάσταση. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Νοταράδες, οι Λόντοι, οι Ζαΐμηδες, οι Δεληγιανναίοι. Βεβαίως εξαιτίας της οθωμανικής τάξης πραγμάτων οι πρόκριτοι διαμορφώνονταν πολιτικά σε ένα περιβάλλον στο οποίο το μόνο βέβαιο ήταν η αβεβαιότητα. Συνεπώς, η κατοχύρωση σημαντικών πολιτικών θέσεων και ο αέναος

[196] *Στο ίδιο*, σελ.293-6.
[197] Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σελ.80-88, όπου μια από τις πιο εύστοχες ερμηνευτικές κρίσεις για τα χρόνια της Επανάστασης και για τις κυρίαρχες ομάδες δράσης.
[198] *Στο ίδιο*, σελ.84.

ανταγωνισμός γι' αυτές ήταν ο μόνος τρόπος για να κρατά κανείς σε απόσταση την επαπειλούμενη καταστροφή ακόμα και το θάνατο.[199]

Έτσι, όταν συνειδητοποίησαν ότι η Επανάσταση θα ξεσπούσε, προσπάθησαν να κερδίσουν χρόνο ή αντιτάχθηκαν σε επαναστατικές προετοιμασίες. Όταν όμως έγινε φανερό ότι η Επανάσταση θα γινόταν και χωρίς αυτούς, άλλαξαν στάση, προσχώρησαν σε αυτή και προσπάθησαν να ελέγξουν τις εξελίξεις από τα μέσα, επιβάλλοντας τους δικούς τους όρους και επιχειρώντας να ελέγξουν πολιτικά το κράτος που γεννιόταν μέσα από τη μακροχρόνια και επώδυνη επαναστατική διαδικασία. Συμπερασματικά μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια, ότι η προεπαναστατική χριστιανική ελίτ, που διοικούσε τους ραγιάδες τόσο στην Πελοπόννησο όσο και ευρύτερα στον ελλαδικό χώρο, συμπεριφερόταν και κυρίως διοικούσε με όρους απολύτως οθωμανικούς. Η ανασφάλεια που ένιωθε η ομάδα των κοτζαμπάσηδων τόσο για τη διατήρηση της εξουσίας όσο και για την αναπαραγωγή της ήταν μεγάλη.[200] Κάποιοι, λόγω της αδυναμίας τους να ανέλθουν στα ανώτατα στρώματα της οθωμανικής ελίτ, ωθήθηκαν να συμμετάσχουν στις επαναστατικές διαδικασίες χωρίς ιδιαίτερους ενδοιασμούς από την αρχή. Η πλειονότητά τους όμως, αντιδρώντας συντηρητικά, φοβήθηκε τη διαφαινόμενη αναταραχή. Όταν όμως διαισθάνθηκαν ότι η Επανάσταση θα μπορούσε να τους περιθωριοποιήσει πολιτικά, τότε αποφάσισαν κάνοντας άλλο έναν πολιτικό ελιγμό να τη στηρίξουν. Φυσικά η στήριξή τους δεν θα ήταν χωρίς αντίτιμο. Και δεν θα ήταν μόνο για το αντίτιμο. Θα ήταν και για λόγους επιβίωσης, πολιτικής αλλά και φυσικής.

Για να κατανοήσουμε την Επανάσταση με ερμηνευτική πληρότητα, είναι χρήσιμο να κάνουμε μια σύντομη παρουσίαση των συγκρουόμενων ή συνεργαζόμενων ηγετικών ομάδων κατά τη διάρκεια των επαναστατικών χρόνων,[201] προκειμένου να διαφανεί η σύγκρουση των ελίτ, που επηρέασε ποικιλοτρόπως το σύγχρονο ελληνικό κράτος. Ο Ν. Διαμαντούρος, επιχειρώντας μια διεξοδική έρευνα, ξεχωρίζει κυρίως δύο ηγετικές ομάδες πίσω από τις οποίες, ανάλογα με τα συμφέροντά τους και τις γενικότερες εξελίξεις, στοιχήθηκαν και άλλες υποομάδες. Η πρώτη είναι η εκσυγχρονιστική φιλελεύθερη ομάδα, που προέτασσε το υπόδειγμα σύγχρονου κράτους φιλελεύθερου προσανατολισμού και ήταν εθνικιστές με την έννοια που έδωσε στους όρους έθνος- εθνότητα/ εθνικότητα, η Γαλλική Επανάσταση. Η δεύτερη ομάδα εξέφραζε τις απόψεις των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων της ελλαδικής κοινωνίας, τις οποίες ως επί το πλείστον εκπροσωπούσαν οι πολιτικές (Προύχοντες/ Κοτζαμπάσηδες), στρατιωτικές (αρματολοί, κλέφτες και κάποι [202] της Πελοποννήσου) και εμπορικές ηγεσίες (Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά), των

[199] *Στο ίδιο*, σελ.86.
[200] Πύλια Μ., «Η γαιοκτησία στην περιοχή της Τριπολιτσάς», *Τα Ιστορικά* 17, 33 (Δεκέμβριος 2000), σελ.229-252.
[201] Αναλυτικά βλ. Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης*, ό.π.
[202] Για τον όρο, *στο ίδιο*, σελ. 95-98.

επαναστατημένων περιοχών.[203] Σε γενικές γραμμές, οι θέσεις της δεύτερης ομάδας αποτελούσαν συμπύκνωση των αρχών και κανόνων λειτουργίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Βλέποντας τα πράγματα εκ των υστέρων, δηλαδή με την ασφάλεια που μας δίνει η παρέλευση χρόνου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι απόψεις της πρώτης ομάδας επικράτησαν ύστερα από συμβιβασμούς και υποχωρήσεις. Εξαιτίας της ιστορικής συγκυρίας, ήταν λογικό να επικρατήσει μετά την Επανάσταση το πρόταγμα του κράτους-έθνους, δυτικού τύπου. Όχι μόνο γιατί το μοντέλο οργάνωσης που επεκτεινόταν από τη Δυτική Ευρώπη φαινόταν ως ο μόνος εκσυγχρονισμένος και ταυτόχρονα αποτελεσματικός τρόπος διοίκησης αλλά και γιατί ένα σημαντικό και δυναμικό μέρος της ηγετικής ομάδας, που ηγήθηκε και συμμετείχε στην Επανάσταση, το επεδίωξε. Βέβαια αυτή η επικράτηση δε ήταν ούτε ολοκληρωτική ούτε άμεση. Συνέβη με αμοιβαίες υποχωρήσεις και συμβιβασμούς των κυρίαρχων ομάδων, πάντα όμως, στο πλαίσιο αναφοράς της πιο εκσυγχρονισμένης – φιλελεύθερης τάσης. Το αποτέλεσμα αυτών των υποχωρήσεων και των αντιφατικών συμβιβασμών διαμόρφωσαν και επηρέασαν το νεοελληνικό κράτος και, τολμούμε να πούμε, ακόμα το επηρεάζουν, ακόμα επιδρούν σε αυτό.

Επιπλέον εξίσου σημαντικό, είναι ότι η Επανάσταση, πέρα από κάθε αμφιβολία, ήταν κυρίως εθνικο-απελευθερωτική. Είχε δηλαδή ως στόχο την απελευθέρωση του ελληνόφωνου, ως επί το πλείστον, χριστιανικού πληθυσμού από οποιαδήποτε αδικία και διάκριση γινόταν εις βάρος του: Οι βιαιοπραγίες και αδικοπραγίες που διαπράττονταν, όπως αναφέραμε, ήταν πολλές, από τους φόρους και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, μέχρι την κοινωνική κινητικότητα και την ανέλιξη του ραγιά. Ως προς τη διάκριση, αυτή αναπόφευκτα εκφραζόταν ενδυόμενη την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία της Αυτοκρατορίας, η οποία με τη σειρά της αντιστοιχούσε –η άλλη όψη του νομίσματος– με τη βιωμένη χριστιανική θρησκευτικότητά του. Παρόλα αυτά, όπως είναι φυσικό, δεν είχαν όλοι στο μυαλό τους τη δημιουργία ενός κράτους - έθνους κατά τα τότε σύγχρονα δυτικά πρότυπα.

Εκτός του κυρίαρχου εθνικο-απελευθερωτικού χαρακτήρα της Επανάστασης, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο και το κοινωνικό πρόταγμα,[204] που προέταξαν οι αγροτικές μάζες όταν ξεσηκώθηκαν στην Πελοπόννησο. Οι περισσότεροι αγρότες ήταν ακτήμονες και δεν άντεχαν να πληρώνουν την υπέρμετρη φορολογία, που ήταν όπως είδαμε διπλάσια από εκείνη των μουσουλμάνων. Ακόμη δυσανασχετούσαν με την αυθαιρεσία της οθωμανικής διοικητικής ελίτ αλλά και των ομόθρησκων κοτζαμπάσηδων. Οι τελευταίοι, πολύ συχνά αισχροκερδούσαν εις βάρος τους είτε δανείζοντάς τους σε υψηλά επιτόκια είτε αρπάζοντάς τους τις περιουσίες, γιατί δεν τακτοποιούσαν εγκαίρως τις δανειακές τους υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα η κατάσταση των

[203] *Στο ίδιο*, σελ. xviii.

[204] Για μια αρκετά καλή ανάλυση της κοινωνικής διάστασης του ’21 που τεκμηριώνεται με πρωτογενείς πηγές και χειρόγραφα της εποχής: Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία,* ό.π. και Διαμαντούρος Ν*., Οι απαρχές της συγκρότησης*, ό.π., σελ.115-116.

αγροτικών στρωμάτων ιδίως των ακτημόνων και των μικροκαλλιεργητών να είναι εξαιρετικά δύσκολη.

Από τα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών της Επανάστασης πληροφορούμαστε ότι αρκετές φορές ένοπλοι επαναστάτες έστρεψαν την οργή τους κατά των κοτζαμπάσηδων. Μάλιστα συχνά, η παρέμβαση σεβαστών σε όλους, αγωνιστών, όπως του Κολοκοτρώνη, τους έσωζε από τα χειρότερα. Παρόλα αυτά οι υπαρκτές κοινωνικές αντιθέσεις, κατά τα επαναστατικά χρόνια, υποχωρούσαν «*μπροστά στην εθνική αντίθεση που χώριζε τον ελληνικό λαό από τον κατακτητή του, τον Τούρκο*».[205] Μ' άλλα λόγια, ήταν επόμενο «*οι Έλληνες αγρότες να έβλεπαν την άμεση αιτία της δυστυχίας τους περισσότερο στους Τούρκους κατακτητές, που τους έσφαζαν και τους ανάγκαζαν να υποφέρουν κάθε είδους δυσκολίες, παρά στους ομοφύλους τους*».[206] Από την άλλη μεριά, βέβαια, ήταν πολύ δύσκολο η ένοπλη αμφισβήτηση της οθωμανικής τάξης να πάρει καθαρά κοινωνικό/ ταξικό χαρακτήρα, όχι μόνο γιατί η ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο αλλά και γιατί τα επαναστατικά γεγονότα ξέσπασαν σε μια περίοδο που οι πολιτικές συνθήκες στη μεταναπολεόντεια Ευρώπη ήταν απολύτως αντίθετες σε οποιοδήποτε ριζοσπαστικό κίνημα. Το πρόταγμα πολλών ηγετικών μορφών του αγώνα, που συμπυκνώθηκε στη φράση «*δεν είμαστε καρμπονάροι*», είχε ως σκοπό να μεταβάλλει τις απόψεις όσων δυσπιστούσαν στην Ευρώπη για τη *φύση* του ελληνικού αγώνα. Επιπλέον τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη της μετα-Μέτερνιχ εποχής –στη λεγόμενη *Ευρώπη των συνθηκών*–, ήταν αντίθετα σε οποιαδήποτε ενέργεια άνοιγε το δρόμο για την αποδόμηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φοβούμενα μια καταστροφική και αβέβαιη κούρσα ανταγωνισμών.

Εντούτοις, παρά τις αντίξοες διεθνείς συγκυρίες, ο ελληνικός αγώνας κατάφερε για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα να επιβάλει τη δική του *πολιτική τάξη* και να δημιουργήσει το δικό του νομικό πλαίσιο, ασπαζόμενος κάθε προοδευτική ιδέα που κυκλοφορούσε στην Ευρώπη. Από τη στιγμή που η Επανάσταση κατευθύνθηκε πολιτικά και ιδεολογικά προς τα δυτικά μοντέλα οργάνωσης κράτους, ήταν λογικό η παρουσία ηγετικών ομάδων ή υποομάδων των προεπαναστατικών και επαναστατικών χρόνων να καταστεί προβληματική, στους θεσμούς του νέου κράτους. Όπως είναι φυσικό, δεν ήταν δυνατόν σε ένα σύγχρονο κράτος, σαν αυτό που οραματίστηκε το πιο προοδευτικό τμήμα της επαναστατικής ηγετικής ελίτ, να εξακολουθούν να υπάρχουν οπλαρχηγοί ή αρματολοί και κλέφτες ή κάποι. Αν και τα «αρμοτολίκια» (με την έννοια που έχει ο όρος στην καθομιλουμένη και όχι με την ιστορική του) συνέχισαν να υφίστανται για μεγάλο διάστημα μετά την Επανάσταση.

---

[205] Σβορώνος Ν., *Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής χερσονήσου στο δέκατο όγδοο αιώνα*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ. επιμ., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Σάκκουλα, Αθήνα 1991, σελ.88.

[206] *Στο ίδιο*, σελ.88.

Μ' άλλα λόγια, η ενσωμάτωση όλων αυτών των παραδοσιακών ηγετικών ομάδων και υποομάδων στη νέα τάξη πραγμάτων, δεν ήταν εύκολη υπόθεση, γι' αυτό όχι μόνο δεν έγινε χωρίς κόστος ούτε χωρίς ανταλλάγματα και εμπόδια, αλλά πήρε και πολύ χρόνο, ίσως κάποιες δεκαετίες. Τα πράγματα ωστόσο, από τη στιγμή που δημιουργήθηκε σύγχρονο κράτος, σε γενικές γραμμές δεν γινόταν να εξελιχθούν διαφορετικά. Ήταν δηλαδή σχεδόν αδύνατο να διατηρηθούν τα προνόμια και οι πολιτικές συμπεριφορές είτε της επαναστατικής είτε της προεπαναστατικής εποχής. Οι οπλαρχηγοί και οι στρατιώτες τους, οι πρώην αρματολοί και κλέφτες και οι κάποι έπρεπε να ενταχθούν σε ένα σύγχρονο τακτικό στρατό και να εναρμονιστούν με τις επιταγές του. Με το πέρασμα των χρόνων αυτό επετεύχθη, αν και ενδημικά φαινόμενα απειθαρχίας, ληστείας και βίας ταλαιπωρούσαν την ελληνική ύπαιθρο για πολλά χρόνια –ο Εντμόν Αμπού στο έργο του *Ο βασιλεύς των Ορέων* αποτύπωσε θαυμάσια παρόμοιες αντιφάσεις του νεότευκτου κράτους. Ούτε οι νησιώτες έμποροι της Ύδρας των Σπετσών και των Ψαρών καθώς και άλλων νησιών που συνέβαλαν στον αγώνα, ήταν πλέον δυνατό να διατηρήσουν την αυτονομία που απολάμβαναν από το οθωμανικό σύστημα.[207] Αναγκαστικά και αυτοί θα υπέκυπταν στους περιορισμούς που έθετε ο νεοελληνικός κρατικός σχηματισμός. Κάποιοι από αυτούς βέβαια, εκμεταλλευόμενοι τις γνώσεις τους στη ναυσιπλοΐα και τα δίκτυα των Ελλήνων της διασποράς, ανέπτυξαν όλο το 19ο αιώνα την ελληνική ναυτιλία και ενέταξαν τον ελληνικό στόλο ανάμεσα στους δέκα μεγαλύτερους του κόσμου. Με λίγα λόγια, η μετάβαση από την οθωμανική πραγματικότητα στην επαναστατική και μετέπειτα στη συγκρότηση έθνους - κράτους, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τον επανακαθορισμό των παλιών κοινωνικών ομάδων και τη δημιουργία νέων, καθώς και για την αλλαγή θέσεων και συσχετισμών των ανταγωνιζόμενων κυρίαρχων ελίτ.

Εάν στην περίπτωση των οπλαρχηγών και των υπόλοιπων στρατιωτικών ομάδων, η ενσωμάτωση στους νέους κρατικούς θεσμούς επέφερε αλλαγή ρόλων και συχνά μείωση της επιρροής που διέθεταν κατά τα επαναστατικά χρόνια, μέχρι που κάποιοι από αυτούς καταδικάστηκαν στην αφάνεια, αντίθετα στην περίπτωση των προκρίτων και των κοτζαμπάσηδων δεν συνέβη κάτι αντίστοιχο, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό. Αυτοί οι τελευταίοι, όχι μόνο κατάφεραν να επιβιώσουν πολιτικά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο και σημαντικό, αλλά πέτυχαν να διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στα μετεπαναστατικά δρώμενα. Παρά το γεγονός ότι, από πολλούς αγρότες που έλαβαν μέρος στην Επανάσταση, ήταν τουλάχιστον αντιπαθείς, για το ρόλο τους επί των Οθωμανών αλλά και για την επαμφοτερίζουσα στάση τους στην αρχή των επαναστατικών γεγονότων, εντούτοις κατάφεραν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα και να αναλάβουν παρόμοιους ρόλους με αυτούς που είχαν επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό ήταν πολλοί και εξαιρετικά σημαντικοί.

[207] Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης*, ό.π., σελ.98-100.

Η επανάσταση, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ήταν κυρίως εθνικο-απελευθερωτικού χαρακτήρα. Αν και δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε τα κοινωνικά προτάγματα που προέτασσε, εντούτοις αυτά δεν ήταν αρκετά για την καθαίρεση δια της βίας της διοικητικής χριστιανικής ελίτ της Αυτοκρατορίας. Σε κατάσταση πολέμου και επαναστατικού αναβρασμού επικράτησε το αίσθημα επιβίωσης των επαναστατημένων. Οι δύο εμφύλιοι πόλεμοι και οι σποραδικές συγκρούσεις μεταξύ επαναστατικών ομάδων,[208] αποδεικνύουν τον ανελέητο ανταγωνισμό για την κατάκτηση της εξουσίας παρά οποιαδήποτε αλλαγή του κυρίαρχου εθνικο-απελευθερωτικού στόχου.

Ο Κορδάτος, για παράδειγμα, αναφέρει ότι οι εμφύλιοι σπαραγμοί που ξέσπασαν στο δεύτερο χρόνο της Επανάστασης ήταν «*καθαρώς ταξικοί αγώνες,* (…)*, η κυριοτέρα αιτία ήτο η προσπάθεια των ολιγαρχικών όχι μόνο να μην προσφέρουν καμία υλική βοήθεια στον αγώνα αλλά και να σφετερισθούν τας εθνικάς γαίας,* (…)*, το μόνο που εζήτησαν οι αγροτικαί μάζαι ήτο ένα κομμάτι γης. Εστρέφοντο κατά των αρχόντων από επαναστατικόν αυθορμητισμόν και όχι από συνειδητή αντίληψιν ωρισμένων προγραμματικών επιδιώξεων*».[209] Βλέποντας τα επαναστατικά γεγονότα από κοινωνική οπτική και δεδομένου του προκαπιταλιστικού χαρακτήρα της ελλαδικής κοινωνίας, η παραπάνω θέση ενισχύει την υπόθεσή μας: Ότι δηλαδή, ένας από τους λόγους που επέτρεψε στους πρόκριτους να αναβαπτιστούν και να διατηρήσουν τους ίδιους ή και να αποκτήσουν νέους πολιτικούς ρόλους στο νέο κράτος, ήταν ότι το κυρίαρχο πρόταγμα της Επανάστασης ήταν εθνικο-απελευθερωτικό.

Ένας άλλος εξίσου σημαντικός λόγος ήταν ότι όλες οι επαναστατικές κυβερνήσεις αλλά και οι Εθνοσυνελεύσεις σεβάστηκαν τις ιδιωτικές περιουσίες των Χριστιανών,[210] οπότε και τα μεγάλα κτήματα των προκρίτων. Επιπλέον, οι Μεγάλες Δυνάμεις ως διαπραγματευτές της ειρήνης, ενώ έθεσαν και συζήτησαν το ιδιοκτησιακό (δηλαδή το ζήτημα των «εθνικών γαιών»), δεν έθιξαν καθόλου το ζήτημα των ελληνικών ιδιοκτησιών.[211] Λογικό παρεπόμενο, αν σκεφτεί κανείς ότι οι κυρίαρχες ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν επιθυμούσαν να διαταράξουν τις κοινωνικές ισορροπίες εντός του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο Μέττερνιχ, που ήταν γνωστός για την αρνητική του στάση έναντι του ελληνικού αγώνος, αποκαλούσε τους κοτζαμπάσηδες *«μερίδα νομιμοφρόνων»*, ενώ άλλος αυστριακός αξιωματούχος υποστήριζε ότι «*η μερίς του Κολοκοτρώνη και των προκρίτων έχει ορθάς αντιλήψεις και υγιείς βάσεις, εάν όμως επικρατήσουν οι αντίθετοι μερίδες επίκειται ναυάγιον*».[212]

---

[208] Ο Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σελ.210, σημειώνει ότι το 1824 οι αγροτολαϊκές μάζες «*θα ελυντζάριζαν τους κοτζαμπάσηδες του Μωριά και τον Κολοκοτρώνη* (που είχε συνταχθεί μαζί τους εκείνη την περίοδο)*, αν δεν τους έσωζε ο Κωλέτης*».

[209] *Στο ίδιο*, σελ.210-211.

[210] Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.139.

[211] *Στο ίδιο*, σελ.114.

[212] Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία*, ό.π., σελ.210, σημ. 1.

Όπως ήδη σημειώσαμε, οι πρόκριτοι ήταν οι μοναδικοί οι οποίοι είχαν τη τεχνογνωσία της συλλογής των φόρων και κυρίως γνώριζαν από ποιους έπρεπε να πάρουν τι. Το νέο κράτος ήταν αδύνατο να αγνοήσει τέτοιου είδους υπηρεσία σε μια εποχή που η ανάγκη για δημόσια έσοδα ήταν επιτακτική, ενώ οι Δυνάμεις πίεζαν για την αποπληρωμή των δανείων. Ακόμη οι κοτζαμπάσηδες ήταν οι μοναδικοί που γνώριζαν, έστω και με σχετική ακρίβεια, ποια ήταν και που ήταν, τα εγκαταλελειμμένα από τους μουσουλμάνους κτήματα και τα κτήματα που ανήκαν στον Σουλτάνο, δηλαδή οι εκτάσεις που ονομάστηκαν «εθνικές γαίες»[213] οι οποίες ήταν υποθηκευμένες για τα δάνεια του αγώνα. Για όλους τους παραπάνω λόγους οι πρόκριτοι-κοτζαμπάσηδες κατάφεραν να αναβαπτιστούν μετά την Επανάσταση και να ενταχθούν ομαλά στο νέο ελληνικό κράτος. Εξάλλου αρκετοί από αυτούς είχαν συμμετάσχει από την πρώτη στιγμή στον αγώνα και είχαν θυσιάσει και ρισκάρει τα πάντα.[214]

Η κοινωνική λοιπόν ομάδα των προκρίτων-προεστών-κοτζαμπάσηδων (εφεξής προεστοί), κατάφερε επιβιώνοντας πολιτικά στα επαναστατικά χρόνια, να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στο νεοελληνικό κράτος, επιφορτισμένη με τη συλλογή φόρων και την απόδοσή τους στο κράτος.[215] Πολύ περισσότερο που, τόσο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης όσο και μετά, τα κρατικά έσοδα από τη φορολόγηση των αγροτών εξακολούθησαν να πωλούνται σε πλειστηριασμό κατά το οθωμανικό σύστημα.[216] Έτσι, η κεντρική κυβέρνηση ήταν εντελώς αδύναμη και δεν διέθετε τα μέσα για να ελέγξει την αποτελεσματικότητα της συλλογής των φόρων, ενώ η διαφθορά και οι καταχρήσεις από μέρους των φοροεισπρακτόρων ήταν πολύ μεγάλη.[217] Κατά τη διάρκεια μάλιστα της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, η κυβέρνηση αδυνατούσε να εκποιήσει τις προσόδους σε ικανοποιητικές τιμές και η απροθυμία, με διάφορες δικαιολογίες των ενοικιαστών να καταβάλουν τα οφειλόμενα ή τις πρώτες δόσεις του 1831, αύξησε σε μεγάλο βαθμό το έλλειμμα του δημοσίου και ανάγκασε τον Καποδίστρια να καταφύγει στην κοπή ακάλυπτου χαρτονομίσματος και σε έκτατες ρωσικές οικονομικές ενισχύσεις για την πληρωμή του στρατού και των υπαλλήλων του κράτους.[218] Παρόμοια, και κατά την περίοδο του Όθωνα, τόσο η Αντιβασιλεία όσο και ο ίδιος ο Βασιλιάς, προσπάθησε να εξορθολογήσει το σύστημα είσπραξης

[213] Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.231-237 και 297.

[214] Petropulos J., *Η Προεπαναστατική πολιτική παράδοση*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ., ό.π., σελ.109-122, Κοπανίτσα Δ., *Ένας προεστός του Μυστρά στην Επανάσταση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998, σελ.110-111.

[215] Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σελ. 77 και Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.124.

[216] Μάλιστα ο Καποδίστριας δήλωσε στους πρεσβευτές των δυνάμεων ότι εξαιτίας της άμεσης ανάγκης για έσοδα έπρεπε να διατηρηθεί το οθωμανικό φορολογικό σύστημα κι ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα αναμόρφωσής του, Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.124, σημ. 22.

[217] *Στο ίδιο*, σελ.115-132 και Mcgrew W., *The Greek National Estates*, ό.π.

[218] Λούκος Χ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του προβλήματος», *Μνήμων* 8 (1980-82), σελ.370-378, Λούκος Χ., *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988 και Λούκος Χ., *Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: Η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ., ό.π..

φόρων, όμως οι προσπάθειες τους προσέκρουσαν στα εδραιωμένα συμφέροντα των ηγετικών ομάδων, οι οποίες με θαυμαστή προσαρμοστικότητα, συνέχιζαν να νέμονται τις κρατικές προσόδους και υπό αυταρχικό και υπό συνταγματικό καθεστώς.[219] Η «αγορά» προσόδων αποτέλεσε, ως την κατάργησή της, το σπουδαιότερο *νόμιμο* μέσο πλουτισμού για τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες.

Με την αδυναμία του το κράτος να αλλάξει το φορολογικό σύστημα και να σταματήσει την πρακτική ενοικίασης των φόρων, ενίσχυσε και αναπαρήγαγε την ηγετική θέση των πρώην προεστών.[220] Εν τω μεταξύ, πολλοί από αυτούς είχαν μεταβληθεί σε εμπόρους και δάνειζαν τους αγρότες σε περίπτωση που δεν είχαν να πληρώσουν τους φόρους, καθώς και τα διάφορα έξοδα καλλιέργειας. Βέβαια, δεν ήταν τυχαίο ότι οι προεστοί αναλάμβαναν την ενοικίαση των εθνικών προσόδων, δεδομένου ότι μόνο αυτοί διέθεταν την απαραίτητη υποδομή και το ανάλογο κύρος για την είσπραξη των φόρων του δημοσίου.[221] Σύμφωνα με τον Mcgrew, στη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια τα έσοδα που έφταναν στην κυβέρνηση ήταν κατά πολύ λιγότερα από αυτά που εισέπρατταν οι φοροεισπράκτορες, εξαιτίας δικών τους καταχρήσεων.[222] Επιπλέον αξιωματούχοι των κατά τόπους περιοχών ιδιοποιούνταν παράνομα γεωργικές ή ακόμα και αστικές εκτάσεις, μειώνοντας έτσι τις διαθέσιμες «εθνικές γαίες».[223]

Μεγάλο ρόλο σε αυτού του είδους τις καταπατήσεις έπαιζαν οι φοροεισπράκτορες, δηλαδή οι πρώην προεστοί. Όχι μόνο καταπατούσαν, όπου και όσο ήταν δυνατόν τις λεγόμενες «εθνικές γαίες», εξαιτίας της παντελούς άγνοιας και αδυναμίας του κράτους να προστατέψει τη δημόσια περιουσία,[224] αλλά, κατά την οθωνική περίοδο, τους είχε ανατεθεί και η εξακρίβωση της κυριότητας αυτών των γαιών.[225] Επιπλέον, καθώς επίσημα έγγραφα και τίτλοι ιδιοκτησίας δεν υπήρχαν, ο τύπος και το ποσό πληρωμής των φόρων προσδιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τους τίτλους ιδιοκτησίας, με αποτέλεσμα η φορολογία, να γίνει το κύριο πεδίο σύγκρουσης των αντιμαχόμενων ομάδων και ατόμων για την κυριότητα των εν λόγω γαιών.[226] Επομένως ο ρόλος των πρώην προεστών - νυν φοροεισπρακτόρων επαυξανόταν και για το λόγο ότι επίσης καθόριζαν τους φόρους ή τουλάχιστον δήλωναν τι πληρώθηκε και από ποιόν, επηρεάζοντας και

[219] Λούκος Χ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του προβλήματος», *Μνήμων*, 8 (1980-82), σελ.370-378.
[220] Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., σελ.77.
[221] *Στο ίδιο*.
[222] Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.153.
[223] *Στο ίδιο*, σελ.154-156 και σημειώσεις 87, 88, 89.
[224] Ο Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.154-155 και σελ.156, σημ. 89, παραθέτει δήλωση του Καποδίστρια με την οποία αναγνωρίζει την αδυναμία του κράτους να πατάξει τις αυθαιρεσίες και τις ιδιοποιήσεις γης και τονίζει ότι στις καταπατήσεις εθνικών γαιών διακρίθηκαν ιδιαίτερα οι φοροεισπράκτορες.
[225] *Στο ίδιο*, σελ.237.
[226] *Στο ίδιο*, σελ.231-237.

τις αποφάσεις των δικαστηρίων στις εκδικάσεις για την κυριότητα της γης. Έτσι, ο συνδυασμός της ιδιότητας του φοροεισπράκτορα και του ρυθμιστή ή καλύτερα του επαΐοντα για το ποιος πλήρωσε τι, επομένως και σε ποιον ανήκει τι, τους καθιέρωσε ως προνομιούχο στρώμα του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αφού δεν διατήρησαν μόνο το ρόλο που είχαν επί Οθωμανών, για τους λόγους που εξηγήθηκαν παραπάνω, αλλά κατάφεραν να βγουν σχεδόν αλώβητοι από τα επαναστατικά χρόνια και να επαυξήσουν τις δραστηριότητές τους αποκτώντας περισσότερο κύρος.

Εν ολίγοις, δεν θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τη βάση του ελληνικού πελατοκρατικού συστήματος,[227] χωρίς την ιστορική ανάλυση των παραπάνω διαδικασιών, για το πώς δηλαδή οι χριστιανοί φοροεισπράκτορες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατάφεραν να επιζήσουν πολιτικά και θεσμικά στα επαναστατικά χρόνια αλλά κυρίως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους· διαφορετικά οποιαδήποτε ερμηνεία του ελληνικού πελατειακού συστήματος θα ήταν ελλιπής. Οι ειδικότεροι λόγοι, για τους οποίους οι συγκεκριμένες πελατειακές σχέσεις, δομημένες αρχικά στο οθωμανικό πλαίσιο και αναβαπτισμένες μέσω της Επανάστασης στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, είναι σημαντικές για την ελληνική ύπαιθρο του 19ου αιώνα, θα επιχειρηθεί να γίνουν κατανοητοί και να ερμηνευθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

Το πελατειακό σύστημα

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το πελατειακό σύστημα θεωρείται ότι επηρέασε σημαντικά την πολιτική συμπεριφορά των αγροτικών μαζών στην «Παλαιά Ελλάδα» και ειδικότερα στην Πελοπόννησο. Μάλιστα, στην ελληνική αλλά και διεθνή βιβλιογραφία, αναφέρεται γενικά ως ανασχετικός παράγοντας οριζόντιας οργάνωσης των αγροτών, επομένως και ως λόγος μη εμφάνισης δυναμικού αγροτικού κινήματος. Εξαιτίας της κομβικής ερμηνευτικής σημασίας που αποδίδουμε στο θέμα αυτό, θα επιχειρήσουμε να διευκρινίσουμε ορισμένα μεθοδολογικά και εννοιολογικά ζητήματα για το χαρακτήρα και τη δομή του ελληνικού πελατειακού συστήματος, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία για το ελληνικό πελατειακό σύστημα.[228]

[227] Ο Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»*, ό.π., αναλύοντας την ελλαδική κοινωνία του 19ου αιώνα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο με τον οποίο το φορολογικό σύστημα αναπαρήγε τις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ αγροτικού πληθυσμού και πρώην προεστών, δηλαδή τις πελατειακές σχέσεις.

[228] Για μια εισαγωγική κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας (ελληνικής και ξένης) για το ζήτημα των πελατειακών σχέσεων, βλ. Δρίτσα Μ., «Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36-37 (Μάιος- Δεκέμβριος 1979), σελ.402-426.

Ο Λυριντζής, παρουσιάζοντας τις προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί σχετικά με το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων,[229] διακρίνει το λειτουργισμό, ο οποίος ως προσέγγιση αναλύει την ελληνική πολιτική, χρησιμοποιώντας ως κυρίαρχο ερμηνευτικό εργαλείο τις πελατειακές σχέσεις, που τις θεωρεί αποτέλεσμα του καθυστερημένου χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, η οποία αναπαράγει την υποταγή των πελατών στους πάτρωνες. Σε δεύτερο επίπεδο, η μαρξιστική ανάλυση δίνει κυρίως έμφαση στην εκμετάλλευση την οποία υφίστανται οι αγρότες και οι εργάτες από τα κυρίαρχα στρώματα, τα οποία απαρτίζονται κυρίως από τις πολιτικά και οικονομικά κυρίαρχες οικογένειες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πελατειακές σχέσεις είτε δεν έχουν καμία θέση στην ανάλυση είτε έχουν εντελώς περιθωριακό ρόλο. Σε ένα τρίτο επίπεδο, επισημαίνονται επίσης από το Λυριντζή, νεότερες προσεγγίσεις οι οποίες προσπαθούν να συνδυάσουν ερμηνευτικά εργαλεία τόσο του μαρξισμού όσο και του λειτουργισμού και να εντάξουν στην ανάλυσή ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες, στην προσπάθεια να δοθεί συνολική εικόνα της ελληνικής κοινωνίας: Στο πλαίσιο αυτής της συνδυαστικής προσέγγισης οι πελατειακές σχέσεις ορίζονται ως ένα σύνολο διαπροσωπικών σχέσεων εκούσιας ανταλλαγής μεταξύ δύο προσώπων ή ομάδων που συνάπτουν αμοιβαία επωφελείς αλλά και άνισες ανταλλαγές, με αποτέλεσμα αυτές να εκλαμβάνονται ως σχέσεις εξουσίας, με την έννοια ότι οι πράξεις του πάτρωνα τροποποιούν ή επηρεάζουν τις πράξεις του πελάτη.[230] Οι σχέσεις πελατείας χαρακτηρίζονται ως «κάθετοι μηχανισμοί» κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και συμμετοχής και διακρίνονται από τον «οριζόντιο» τρόπο της μαζικής συλλογικής δράσης, που βασίζεται σε κοινά ή αλλά ταξικά συμφέροντα.[231] Συχνά, και πολύ σωστά, έχει θεωρηθεί ότι η «κάθετη οργάνωση» δυσχεραίνει και εμποδίζει την οριζόντια οργάνωση. Στην περίπτωσή μας, θα λέγαμε ότι οι πελατειακές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ της κυρίαρχης τάξης των πρώην προεστών και των αγροτών, μετά την Επανάσταση, αποτέλεσαν το βασικό λόγο που ανέστειλε και εν τέλει εμπόδισε την εμφάνιση οριζόντιας οργάνωσης των αγροτών, δηλαδή αγροτικού κινήματος.

Από την άλλη μεριά, ο Μουζέλης, εντάσσοντας την Ελλάδα στην ημι-περιφέρεια και κάνοντας μια συγκριτική αντιπαράθεση Ελλάδος, Βαλκανίων και Λατινικής Αμερικής,[232] υποστηρίζει ότι στην ημι-περιφέρεια σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη η έκλειψη της ολιγαρχικής πολιτικής προηγήθηκε της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού, εξαιτίας της εντατικής ενσωμάτωσης αυτών των χωρών στην παγκόσμια αγορά, που προκάλεσε την αύξηση της εμπορευματοποίησης και του εξαστισμού. Έτσι, θεωρεί τις πελατειακές σχέσεις ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κοινωνιών της ημι-περιφέρειας, αν και παραδέχεται ότι αυτού του είδους οι

[229] Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., σελ.27-61. Για μια εξίσου καλή ανάλυση και κριτική της μεθοδοδικής προσέγγισης των πελατειακών σχέσεων, Μουζέλης Ν., *Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας. Η περίπτωση της Ελλάδος*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ., ό.π., σελ.227-250.
[230] *Στο ίδιο*, σελ.29-30.
[231] *Στο ίδιο*, σελ.30-31.
[232] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.36-47.

σχέσεις δεν ήταν τόσο ισχυρές στη Βουλγαρία. Επιπλέον, αναλύοντας τη διαχρονικότητα και τη διατήρησή τους και μετά την επανάσταση του 1909, παρατηρεί ότι αυτές τότε άλλαξαν χαρακτήρα, καθώς το παραδοσιακό σύστημα πατρωνείας έδωσε τη θέση του σε πιο συγκεντρωτικές μορφές πατρωνείας, με επίκεντρο το κόμμα και το κράτος. [233] Εντούτοις αποδέχεται τον ταξικό χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων, καθώς αναγνωρίζει τη σημασία του στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων ομάδων. Συγκεκριμένα επισημαίνει την πολυπλοκότητα των διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ ταξικών/ οριζόντιων και πελατειακών/ κάθετων πολιτικών οργανώσεων στη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.[234] Θεωρεί ότι εξαιτίας της απόλυτης επικράτησης της πατρωνείας στην περίοδο 1830-1880 αποκλείστηκε κάθε δυνατότητα για μια οριζόντια ταξική οργάνωση του εργατικού πληθυσμού [235] και αποδίδει τις «δημοκρατικές επαναστάσεις» των ετών 1844 και 1862 στην προσπάθεια των πρώην προεστών να αντισταθμίσουν την απώλεια της τοπικής τους αυτονομίας εξαιτίας της επέκτασης του θεσμού του κράτους. Μάλιστα, για να επιτύχουν τον έλεγχο του κράτους από τα μέσα, μέσω των πελατειακών δικτύων και με δοσμένη την ικανότητά τους να χειραγωγούν τις τοπικές ψήφους, χρησιμοποίησαν τον κοινοβουλευτισμό.[236] Σ' αυτό το γεγονός ο συγγραφέας αποδίδει την εύκολη και πρόωρη επικράτηση του κοινοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα. Επιπροσθέτως αναφέρει ότι οι ντόπιοι προύχοντες του χωριού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στη Βουλγαρία, περίπου την ίδια εποχή, αποτελούσαν γέφυρα ανάμεσα στη περιφέρεια (χωριό) και το κέντρο (πόλη). Επειδή το πολυεπίπεδο πλέγμα των πελατειακών σχέσεων που είχαν αναπτύξει με τους συντοπίτες τους αποδείχθηκε λειτουργικό, κατάφεραν να διοχετεύσουν αποτελεσματικά τα αιτήματα των αγροτών και να ενσωματώσουν την αγροτική τάξη στους αστικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς της χώρας.[237]

Σε άλλες αναλύσεις οι πελατειακές σχέσεις και η ρουσφετολογία θεωρείται ότι αποτέλεσαν ένα βασικό λόγο που εμπόδισε τους αγροτικούς πληθυσμούς να οργανωθούν πολιτικά και να αποκτήσουν ουσιαστική παρουσία στην πολιτική ζωή, επηρεάζοντας άμεσα τις πολιτικές ισορροπίες. [238] Για τον συγκεκριμένο ερευνητή οι πρώην προεστοί αποτέλεσαν μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους «την κρατική αστική τάξη», η οποία αποτέλεσε το κυρίαρχο ανώτερο στρώμα στο ελληνικό βασίλειο και επιδόθηκε στον έλεγχο της πολιτικής ζωής και των πελατειακών δικτύων. Οι πρώην προεστοί στράφηκαν στον έλεγχο του κράτους εξαιτίας της

[233] *Στο ίδιο*, σελ.93.
[234] Μουζέλης Ν., *Ταξική δομή*, ό.π., σελ.233.
[235] Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.37 και *Μουζέλης Ν., Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία.*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σελ.154.
[236] Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.37 και Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σελ.287-288.
[237] Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.227-228.
[238] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ. 217-226 και Tsoukalas C., "On the Political Clientalism in Greece in the Nineteenth Century", *Journal of the Hellenic Diaspora* 5, 2 (Summer 1978), σελ.5-17.

δέσμευσης για αναδιανομή των «εθνικών γαιών». Έτσι, ήταν αδύνατον να γίνουν μεγάλοι γαιοκτήμονες και επομένως προσανατολίστηκαν στη μόνη κρατική δομή που ήταν δυνατόν να μονοπωλήσουν, στον έλεγχο δηλαδή των προσοδοφόρων κοινωνικών μηχανισμών. Με αυτό τον τρόπο, καθιερώθηκαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην κεντρική πολιτική εξουσία. Επομένως δημιουργήθηκε ένα είδος πολιτικού πατερναλισμού,[239] που είχε το μονοπώλιο σχεδόν της κρατικής μηχανής –ενός πατερναλισμού όλο και ισχυρότερου, καθώς η κοινοβουλευτική δημοκρατία εισχωρούσε στην ελληνική ύπαιθρο.[240] Με βάση την παραπάνω ανάλυση, το νεοελληνικό κράτος του 19ου αιώνα προσφερόταν ως πεδίο σταδιοδρόμησης, με αρκετά μεγάλη απορροφητική ικανότητα, ώστε να δίνει κίνητρα και ευκαιρίες σε άτομα οποιασδήποτε ταξικής προέλευσης να ενσωματωθούν σε αυτό. Επομένως η διαιώνιση του πελατειακού συστήματος, συνέβαλλε σημαντικά στη συσκότιση του φαινομένου των ταξικών ανταγωνισμών, οπότε κατά κάποιο τρόπο ακύρωνε εκ των προτέρων τις οριζόντιες οργανώσεις των αγροτών ή των εργατών.

Ο Γ. Δερτιλής, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την ανυπαρξία ενός μαχητικού αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα, προσδιορίζει τους παράγοντες που έδρασαν αποτρεπτικά προς αυτή την κατεύθυνση σε κοινωνικο-οικονομικούς, ιδεολογικούς και στην πολιτική πατρωνεία. [241] Υποστηρίζει ότι η αυτονομία της πολιτικής (οπότε και των πελατειακών σχέσεων) από τις ταξικές αντιθέσεις εμπόδισε μακροχρόνια την αγροτική τάξη να συμμαχήσει ως σύνολο με τις προοδευτικές αντιμοναρχικές μειοψηφίες της αστικής τάξης, τις μόνες δηλαδή δυνάμεις που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τη λύση των προβλημάτων της υπαίθρου και να υποθάλψουν ένα αγροτικό κίνημα.[242]

Ο Χ. Λυριντζής θεωρεί ότι ο τρόπος συλλογής φόρων από τους πρώην προκρίτους, σε συνδυασμό με την αποτυχία του κράτους στο ζήτημα των εθνικών γαιών να δημιουργήσει σημαντικό ποσοστό κλήρων μεσαίου μεγέθους, να δημιουργήσει δηλαδή ανεξάρτητους γεωργούς, ήταν το πλαίσιο και το μέσο διαιώνισης των πελατειακών σχέσεων.[243] Οι αγρότες της Αχαΐας –περιοχή στην οποία εστίασε την έρευνά του– και γενικά της Πελοποννήσου, θα προσθέταμε, ήσαν ως επί το πλείστον κάτοχοι μικρών ή μεσαίων εκτάσεων γης. Με την αύξηση της εμπορευματοποίησης των καλλιεργειών τους, οι πιέσεις που δέχονταν δεν προέρχονταν από τους γαιοκτήμονες αλλά από τις ανάγκες δανεισμού. Η ύπαρξη μικρής ιδιοκτησίας σε συνδυασμό

[239] Petropulos J., *Η Προεπαναστατική πολιτική παράδοση*, ό.π., σελ.109-122.
[240] *Στο ίδιο*, σελ.224.
[241] Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ.136-158.
[242] *Στο ίδιο*, σελ.145.
[243] Λυριντζής Χ., Το *τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., σελ.169-186. Η αδυναμία συλλογής και ελέγχου του φορολογικού συστήματος ως παράγοντας δημιουργίας και όξυνσης των πελατειακών σχέσεων, έχει παρουσιαστεί με παραστατικό και εξαιρετικά επιτυχή τρόπο, σε πρώτη φάση, από τον W. Mcgrew, *Land and Revolution*, ό.π..

με την προοπτική αύξησής της, μέσω της διανομής των «εθνικών γαιών», άμβλυνε την αντίθεση μεταξύ αγροτών και ηγετικής ομάδας, δηλαδή κυρίως των πρώην προεστών, και διευκόλυνε την ένταξη των αγροτών σε πελατειακά δίκτυα. Στην Ελλάδα, παρά τις πιέσεις που προκαλούσε στους αγρότες η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, δεν υπήρξε ισχυρή τάξη γαιοκτημόνων, η οποία είτε θα ενσωμάτωνε τους αγρότες είτε θα προκαλούσε την κινητοποίησή τους εναντίον των ανωτέρων τάξεων.[244] Ταυτόχρονα η ανάπτυξη του καπιταλισμού ήταν περιορισμένης έκτασης και εξαιρετικά αργή, με αποτέλεσμα οι αγρότες να μην κινδυνεύουν άμεσα με προλεταριοποίηση. Η καθολική ψηφοφορία επίσης –ένα στοιχείο του κοινοβουλευτισμού το οποίο ήδη αναφέραμε– διευκόλυνε τη συσσωμάτωση του αγροτικού πληθυσμού στο πολιτικό σύστημα και ενίσχυσε περαιτέρω τη θέση των «τζακιών» μέσω των πελατειακών δικτύων. Οι οικογένειες των πρώην προεστών ήταν αυτές που ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό, έως το τέλος του 19ου αιώνα, τα πελατειακά δίκτυα και μέσω αυτών αναπαρήγαν την πολιτική τους ισχύ. Προς τα τέλη του αιώνα, εξαιτίας κυρίως της ανόδου νέων κοινωνικών ομάδων, εμπορικών και αστικών, η θέση των «τζακιών» κλονίστηκε. Αυτό βέβαια δεν σηματοδότησε και το τέλος των πελατειακών σχέσεων, οι οποίες άλλαξαν μορφή και στηρίχθηκαν σε νέα μέσα κυριαρχίας. Συμπερασματικά, το πελατειακό σύστημα ενέταξε τις αγροτικές οικογένειες στην πολιτική, εξασφαλίζοντας τη συναίνεσή τους και πετυχαίνοντας ταυτόχρονα την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, οι οποίες διαφορετικά θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε κρίση και σε αυτόνομη συλλογική δράση.

Ο Γ. Μαυρογορδάτος, αναλύοντας το κομματικό φαινόμενο και τις πελατειακές σχέσεις λίγο πριν και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, επισημαίνει ότι οι πελατειακές σχέσεις και τα τοπικά κόμματα (όπως το Ζαϊμικό στην επαρχία Καλαβρύτων) ήταν βαθιά ριζωμένες στην «Παλαιά Ελλάδα».[245] Αντίθετα, στις «Νέες χώρες» (τις εδαφικές επεκτάσεις της Ελλάδας) το φαινόμενο ήταν γενικά άγνωστο ή πάντως πρόσφατο, με εξαίρεση την Κρήτη. Επισημαίνει επίσης ότι η λειτουργία του συστήματος της πελατοκρατίας δεν αποκλείει οποιαδήποτε αντιστοιχία μεταξύ κομματικών ή κοινωνικών αντιθέσεων. Αν και αποδέχεται ότι το σύστημα πελατείας βασισμένο αποκλειστικά σε προσωπικές σχέσεις, διαβρώνει, θρυμματίζει ή και εμποδίζει το σχηματισμό ομαδικής και ιδίως ταξικής συνείδησης, οπότε και ανάλογων κινημάτων και κομμάτων, εντούτοις δέχεται ότι η χαρισματική ηγεσία και η παραταξιακή συνείδηση περιόρισαν την αποτελεσματικότητά του**,** φαινόμενα που αναδύθηκαν σε μεγάλο βαθμό μετά την εμφάνιση του Βενιζέλου στη πολιτική σκηνή και το κίνημα του 1909. Συνεχίζοντας τη διερεύνηση της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ πελατειακού συστήματος και κοινωνικών αντιθέσεων, από τον ίδιο συγγραφέα διαπιστώνεται, ότι το σύστημα πελατείας είναι δυνατό όχι μόνο να συμβιβάσει βαθειές κοινωνικές αντιθέσεις αλλά και να τις προσδιορίσει με μεγαλύτερη οξύτητα: Το παράδειγμα των προσφύγων του 1922, οι οποίοι βρέθηκαν αποκλεισμένοι από τα

[244] Λυριντζής Χ., Το *τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., σελ.175.
[245] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.21-37.

δίκτυα πελατείας των γηγενών, είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. «Δεν ήταν λοιπόν περίεργο που ο Βενιζελισμός, παρά τους αμέτρητους συμβιβασμούς με τα διάφορα ‘‘τζάκια’’, διατήρησε τη σημαία του αγώνα κατά του ‘‘παλαιοκομματισμού’’, που αντίστροφα έμεινε ταυτισμένος με την «Παλαιά Ελλάδα» και τον Αντιβενιζελισμό».[246]

Παρόμοια και ο Θ. Βερέμης υποστηρίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ πελατειακών σχέσεων και αποτυχίας συγκρότησης οριζόντιας, ταξικής πολιτικής οργάνωσης.[247] Επισημαίνει ότι το πελατειακό σύστημα αποτελεί το επιφαινόμενο μιας υπανάπτυκτης αγροτικής κοινωνίας, όπως ήταν η ελληνική του 18ου και του 19ου αιώνα, με όλα τα προβλήματα που προέρχονται από μία ξένη πρώτα και ελληνική αργότερα, αλλά πάντοτε εχθρική, κεντρική εξουσία.[248] Υποστηρίζει ότι η οθωμανική πολιτική εξουσία, ενίσχυσε τον κοινωνικό κατακερματισμό και επομένως τη σημασία της οικογένειας –θεσμού που εγγυόταν ασφαλέστερα την προστασία των μελών της, των συγγενών, των φίλων– και των ισχυρών προστατών. Οι σχέσεις των Ελλήνων του ηπειρωτικού κυρίως χώρου, χαρακτηρίζονταν τόσο από ανασφάλεια όσο και από μια αγροτική οικονομία επιβίωσης, χωρίς σημαντικές δυνατότητες διεύρυνσης. Σε έναν κόσμο, όπου τα λίγα αγαθά δεν αυξάνονται και ο ανταγωνισμός για την κατάκτηση τους γίνεται οξύς, ενισχύονται οι σχέσεις πελατείας - προστασίας, σχέσεις που διευρύνουν το ρόλο της οικογενειακής μονάδας, της συγγένειας και που σκοπεύουν στην προαγωγή αμοιβαίων συμφερόντων εις βάρος βέβαια μιας δίκαιης κατανομής ανεπαρκών αγαθών.[249]

Τέλος, από την ενασχόληση της παραπάνω σύγχρονης ιστοριογραφίας με το πελατειακό σύστημα που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να οδηγήσει στην άποψη ότι αυτό αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία. Κάθε άλλο. Έχει καταδειχθεί ότι σε πολλές χώρες της μεσογειακής Ευρώπης, της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας, ο αγροτικός χώρος ανέπτυσσε πελατειακού τύπου πολιτικές σχέσεις με πάτρωνες, διαμεσολαβητές και κομματάρχες.[250] Μάλιστα έχει δειχθεί και εμπειρικά, σε αντίθεση με ό,τι έχει υποστηριχθεί πιο πάνω, ότι οι πελατειακές σχέσεις στην ύπαιθρο εντείνονται σε κοινότητες ή τοπικές κοινωνίες που εκσυγχρονίζονται και αλλάζουν.[251] Με λίγα λόγια δεν αποτελούν, από μόνες τους ένδειξη καθυστέρησης ή στασιμότητας. Επιπλέον φαίνεται ότι το πελατειακό σύστημα συνδέεται έντονα με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και καλλιέργειας των γαιών, κάτι που είδαμε στην Ελλάδα να

[246] *Στο ίδιο*, σελ.35.
[247] Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία έως τη δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σελ.154.
[248] Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σελ. 299-302.
[249] *Στο ίδιο*.
[250] Duncan Powell J., “Peasant Society and Clientelist Politics”, *The American Political Science Review* 64, 2 (June 1970), σελ.411-425.
[251] *Στο ίδιο*.

συμβαίνει με το καθεστώς των γαιών και τις πολιτικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν γύρω από την αναδιανομή τους.

Με βάση τις παραπάνω ερμηνευτικές προτάσεις, διαπιστώνουμε ότι η σύγχρονη βιβλιογραφία δέχεται γενικά ότι οι πελατειακές σχέσεις αποτέλεσαν βασικό εμπόδιο για την οριζόντια οργάνωση του αγροτικού χώρου. Όσον αφορά την Ελλάδα, το φαινόμενο αφορούσε σε πρώτη φάση κυρίως την «Παλαιά Ελλάδα» και εξηγεί γιατί στην Πελοπόννησο, κυρίως και δευτερευόντως στην υπόλοιπη Ελλάδα, δεν εμφανίστηκε αξιόλογο αγροτικό κίνημα ή δεν δημιουργήθηκε αξιόμαχο Αγροτικό Κόμμα. Βέβαια το φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων, εξαπλώθηκε σε όλη την Ελλάδα μετά τις διαδοχικές επεκτάσεις και τους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους. Όχι τυχαία, όπως θα δούμε παρακάτω, και στις «Νέες Χώρες», οι σχέσεις εξουσίας και το πλέγμα των σχέσεων ανταλλαγής γύρω από τα κτήματα, τα οποία θα διαμοιράζονταν στους πρόσφυγες, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή του συστήματος πελατείας. Πουθενά αλλού όμως στον ελλαδικό χώρο, το σύστημα πελατείας, δεν πήρε τόσο μεγάλη έκταση όσο στην «Παλαιά Ελλάδα» και ιδίως στην Πελοπόννησο του 19^{ου} αιώνα και του μεσοπολέμου – ενδεικτική είναι η ευρέως γνωστή φράση «έχει μπάρμπα στην Κορώνη»! Οι λόγοι γι' αυτό ήταν πολλοί· ανάμεσα στους σημαντικότερους είναι ότι η Επανάσταση επικράτησε στρατιωτικά και πολιτικά κυρίως στην Πελοπόννησο, ενώ δεύτερος λόγος αφορά τα ανόμοια συστήματα έγγειων σχέσεων των περιοχών που εντάσσονταν σταδιακά στο νέο κράτος. Η αναδιανομή για παράδειγμα των τσιφλικιών στη Θεσσαλία ακολούθησε μετά από μισό αιώνα, από την ενσωμάτωσή της στο Ελληνικό Βασίλειο, όταν η ευρωπαϊκή ήπειρος οργανωθεί πολιτικά από έθνη-κράτη στα οποία η αντιπαράθεση συντηρητικών-φιλελεύθερων κορυφωνόταν, ο καπιταλισμός επεκτεινόταν γεωγραφικά, ενώ η ανασφάλεια διατάρασσε τις ευρωπαϊκές ισορροπίες. Έπειτα στη Μακεδονία και στη Θράκη, η σχεδόν ταυτόχρονη αλλαγή των έγγειων σχέσεων (διανομή των τσιφλικιών) και εγκατάστασης των προσφύγων συντελέστηκε μετά από κοσμο-ιστορικής σημασίας αλλαγές που ακολούθησαν τους βαλκανικούς και το Μεγάλο Πόλεμο· έτσι η επιτακτική διανομή των μουσουλμανικών γαιών, έδρασε, έως ένα βαθμό, αποτρεπτικά στις πελατειακές σχέσεις, χωρίς και εδώ να έχει αποκλειστεί η εξάπλωση του πελατειακού συστήματος και η λειτουργία του ως ανασχετικού παράγοντα στη δημιουργία οριζόντιων συσσωματώσεων των αγροτών. Απλά, στις «Νέες Χώρες» δεν είχε παρόμοια δυναμική με αυτή που είχε στην Πελοπόννησο του 19^{ου} αιώνα.

Κλείνοντας, για να ερμηνευτεί ιστορικά ορθότερα η διαχρονικότητα και η λειτουργικότητα του ελληνικού πελατειακού συστήματος, είναι απαραίτητη η ιστορική αναδρομή και η εργαλειοποίηση της ιστορίας ως μεθόδου κατανόησης και ερμηνείας της πολιτικής. Μ' άλλα λόγια, δύσκολα μπορεί να κατανοηθεί σε βάθος το ελληνικό πελατειακό σύστημα χωρίς την κριτική γνώση και θεώρηση του οθωμανικού πολιτικού και διοικητικού συστήματος και κυρίως του τρόπου με τον οποίο οι προεστοί, οι οποίοι είχαν σημαντικές διοικητικές θέσεις στην

οθωμανική Πελοπόννησο, κατάφεραν επαναστατικά και μετεπαναστατικά να ελέγξουν το πολιτικό, διοικητικό και φορολογικό σύστημα σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Βέβαια, δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι κάποιου είδους πελατειακό σύστημα σε ένα κράτος που είχε δημιουργηθεί με τα όπλα στα χέρια, σε μια πρώην επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σίγουρα θα εμφανιζόταν, ανεξάρτητα από το ρόλο και τη θέση που θα καταλάμβαναν οι πρώην προεστοί· κι ακόμα ότι σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου κατά το 19ο αιώνα, τα περισσότερα κράτη, ήταν λιγότερο ή περισσότερο πελατειακά –ακόμα και οι εκβιομηχανισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης του 19ου αιώνα διέπονταν, σε μικρότερο βέβαια βαθμό, από κοινωνικές σχέσεις πελατειακού τύπου. Σε όλα τα πολιτικά συστήματα, όσο προηγμένα και αν είναι, υπάρχει ως ένα βαθμό, κάποιου είδους σχέσης ανταλλαγής και εξάρτησης. Η ειδοποιός διαφορά στην περίπτωση της πρώιμης φάσης του ελληνικού κράτους ήταν ότι επρόκειτο για τον κύριο κανόνα των πολιτικών σχέσεων του οποίου οι απολήξεις είναι εμφανείς σε όλα τα πεδία της δημόσιας ζωής: Όχι μόνο η έννοια του πολίτη αλλά και της πολιτικής γινόταν αντιληπτή σχεδόν αποκλειστικά με όρους πελατείας, με αποτέλεσμα να ακυρώνονται και οι βασικές αρχές της ισονομίας/ ισοπολιτείας.

Έτσι, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι πρώην προεστοί και κοτζαμπάσηδες καταφέρνοντας να επιβιώσουν και να *αναβαπτιστούν* πολιτικά και θεσμικά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, συνέχισαν για πολλά χρόνια στο νέο κράτος, να λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο που λειτουργούσαν και επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φυσικά με την πάροδο του χρόνου και εξαιτίας των αλλαγών που επέφερε το νέο εθνικό κράτος, η θέση τους άλλαξε και μεταλλάχθηκε στο νέο σύστημα εξουσίας. Κατά τη γνώμη μας, η ερμηνεία του ιστορικού υποβάθρου του ελληνικού συστήματος πελατείας είναι αυτή που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, δυσλειτουργίες και ανεπάρκειες του φορολογικού συστήματος, της εμμονής να μη καταρτίζεται κτηματολόγιο και των συνακόλουθων (κατα)χρήσεων/ καταπατήσεων εθνικής γης έως τις μέρες μας.

Προφανώς, μόνο το συγκεκριμένο ιστορικό σχήμα ανάλυσης δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τη σταθερότητα και διαχρονικότητα του συγκεκριμένου *τύπου* πελατειακού συστήματος. Το γεγονός ότι η χώρα αποτέλεσε μέρος μιας ημι-αποικιακής Αυτοκρατορίας, ότι ήταν μακριά από τις περιοχές που έλαβε χώρα η βιομηχανική επανάσταση, ότι βρισκόταν σε μια χερσόνησο, όπου *στριμώχνονταν* πολλά εθνικά κράτη, οπότε και πολλές εθνικές αστικές τάξεις –όλες χρεωμένες– που επέβαλλαν το δικό τους προστατευτικό πλαίσιο στη βιομηχανία και στις αγορές και, τέλος, ότι σπαταλούσε τεράστια ποσά σε στρατιωτικές δαπάνες –όλα αυτά από κοινού εξηγούν τις διαρθρωτικές αδυναμίες της οικονομίας και τη διαιώνιση του πελατειακού συστήματος. Όπως πολύ σωστά έχει επισημανθεί, η Ελλάδα για πολλά χρόνια (όλο τον 19ο και μεγάλο μέρος του 20ου αιώνα), ανήκε στην περιφέρεια ή ημι-περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Έτσι, (και) για τους παραπάνω λόγους, δεν στάθηκε δυνατή η ανάπτυξη μιας δυναμικής βιομηχανικής αστικής τάξης που να επιδιώξει και ενίοτε να επιβάλει, σοβαρές αλλαγές στη διοίκηση και στις δομές του κράτους.

Το πελατειακό σύστημα αναπαρήγαγε σε όλο το 19ο αιώνα τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων, και κυρίως της πιο συντηρητικής πολιτικής και οικονομικής ελίτ που το ήλεγχε σε μεγάλο βαθμό. Το γεγονός ότι το σύστημα πελατείας εξασφαλίζει πρώτα και κύρια τα συμφέροντα των κυρίαρχων στρωμάτων, δεν έρχεται σε αντίθεση με τη σε μεγάλο βαθμό διαταξικότητά του. Βέβαια, το μέγεθος και η ποιότητα των, διαταξικού περιεχομένου, πελατειακών σχέσεων εξαρτάται από την *αγορά* της πολιτικής επιρροής. Άλλοτε είναι αρκετά ανοιχτή και ικανοποιεί πολλούς άλλοτε λιγότερο ανοιχτή, ανάλογα με την εποχή και τις συνθήκες.

Οι έγγειες σχέσεις

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ανόμοιες έγγειες σχέσεις, δηλαδή η ποικιλία σχέσεων παραγωγής στον αγροτικό ελλαδικό χώρο κατά περιφέρειες, αποτέλεσαν επίσης βασικό λόγο αποτροπής της πολιτικής οργάνωσης των αγροτών. Οι έγγειες σχέσεις διαμορφώθηκαν από ποικίλες παραμέτρους. Σημαντικό λόγο στη διαμόρφωση τους, έπαιξε η γεωγραφική θέση των περιφερειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το πόσο απομακρυσμένη ήταν μια περιοχή από την Πύλη. Οι γεωμορφολογικές συνθήκες (π.χ. βουνά, πεδιάδες, υδάτινοι δρόμοι και υδατοπτώσεις) είναι σημαντικές όχι μόνο για το είδος των καλλιεργειών αλλά και για το βαθμό ευφορίας τους και επομένως έως ένα βαθμό για το είδος των έγγειων σχέσεων. Ο χρόνος και ο τρόπος ένταξης των περιοχών στο νέο κράτος επηρέασε ίσως περισσότερο από κάθε άλλον παράγοντα τις έγγειες σχέσεις όσων περιοχών ενσωματώθηκαν στο νεοελληνικό κράτος.

Στην Πελοπόννησο η μεγάλη έγγειος μουσουλμανική ιδιοκτησία διαλύθηκε με τη φυγή όλων των μουσουλμάνων στη διάρκεια της Επανάστασης. Έτσι, αρκετά μεγάλες εκτάσεις που ανήκαν είτε σε μουσουλμάνους γαιοκτήμονες είτε στην Πύλη, τις ιδιοποιήθηκε το ελληνικό κράτος *επαναστατικώ δικαίω* –οι γνωστές ως «εθνικές γαίες». Πολλοί ακτήμονες αγρότες που πολέμησαν κατά την Επανάσταση εναντίον των Οθωμανών προσδοκούσαν ότι με το νικηφόρο τέλος του αγώνα θα αποκτούσαν γη. Η διανομή όμως πραγματοποιήθηκε 40 χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του νέου κράτους, ενώ στο μεταξύ οι καταπατήσεις από κάθε λογής αξιωματούχους, οπλαρχηγούς, πρώην προεστούς αλλά και απλούς αγρότες, είχαν μειώσει αρκετά το μέγεθος των «εθνικών γαιών». Με τη διανομή του 1871 αλλά και με τις παράνομες καταπατήσεις, μόνον πολύ μικρό μέρος του αγροτικού πληθυσμού παρέμεινε δίχως γη. Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργήθηκε στην Πελοπόννησο ένα εκτεταμένο στρώμα μικροκαλλιεργητών, που με τον καιρό και ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα στράφηκε στις εμπορευματικές καλλιέργειες, κυρίως της σταφίδας. Στις περιοχές της Αττικής, της Βοιωτίας και της Εύβοιας, περιοχές οι οποίες δεν κερδήθηκαν στρατιωτικά και δεν επικράτησε η Επανάσταση με τα όπλα,

παρέμεναν έως και τη μεταρρύθμιση του 1922, μεγάλα γαιοκτήματα-τσιφλίκια –ενδεικτικό είναι ότι μόνο στην Αττική η διανεμηθείσα γη κατά την αγροτική μεταρρύθμιση έφτασε τα 170.000 στρέμματα γης.[252]

Επομένως, δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι στις περιοχές όπου οι επαναστάτες επικράτησαν με τα όπλα έδωσαν τέλος στα τσιφλίκια και τα μεγάλα γαιοκτήματα, πλην των χριστιανικών. Αντίθετα στις περιοχές που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος με συμφωνία παραχώρησης, δεν διαλύθηκε η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία και τα τσιφλίκια απαλλοτριώθηκαν με τη μεταρρύθμιση του 1922, γιατί το ελληνικό κράτος είχε δεσμευτεί έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως προς την αναγνώριση των «κεκτημένων δικαιωμάτων» των Οθωμανών υπηκόων, που παρέμεναν στην Αττική. Η υποχρέωση αυτή *προφύλαξε* τα τουρκικά κτήματα της Αττικής από την εθνικοποίηση αλλά όχι κι από την *ελληνοποίηση*, αφού οι Οθωμανοί ιδιοκτήτες πούλησαν τα «δικαιώματα» ιδιοκτησίας τους σε πλούσιους Έλληνες.[253] Αγοράζοντας το δικαίωμα νομής (tessaruf) επί των τουρκικών κτημάτων, οι τελευταίοι απέσπασαν από το ελληνικό κράτος μια σειρά νομολογιακών πράξεων, αναγνωριστικών της πλήρους και απόλυτης κυριότητάς τους.[254]

Στον αντίποδα των έγγειων σχέσεων της Πελοποννήσου, βρίσκονταν οι εξαρτημένοι στα τσιφλίκια χωρικοί της Θεσσαλίας, η οποία ενσωματώθηκε στο νεοελληνικό κράτος άνευ επαναστάσεως ή εν πάση περιπτώσει κάποιου αξιόλογου κινήματος. Αυτό είναι σημαντικό να τονιστεί, γιατί, αν είχε προηγηθεί οποιουδήποτε είδους επαναστατικό ή εξεγερσιακό κίνημα, οι έγγειες σχέσεις, δηλαδή ο θεσμός των τσιφλικιών, θα ετίθετο εν κινδύνω, όπως έγινε στην Πελοπόννησο με τα γαιοκτήματα των μουσουλμάνων. Αντίθετα, στη Θεσσαλία όπως και στην Αττική, τη θέση των μουσουλμάνων Οθωμανών γαιοκτημόνων κατέλαβαν έναντι αμοιβής (σε οθωμανικό νόμισμα) πλούσιοι Έλληνες της διασποράς (π.χ. Π. Χαροκόπος κ.ά.). Με αυτόν τον τρόπο στη θεσσαλική ύπαιθρο άλλαξε ο ιδιοκτήτης αλλά όχι οι έγγειες σχέσεις. Οι αγρότες εξακολουθούσαν να παραμένουν κολλήγοι και μάλιστα σε χειρότερη κατάσταση απ' ό,τι ήταν επί Οθωμανών. Επί τουρκοκρατίας οι μουσουλμάνοι τσιφλικάδες, βάσει οθωμανικού δικαίου, είχαν δικαίωμα μόνο είσπραξης των προσόδων επί των μεγάλων εκτάσεων που κατείχαν, ενώ οι κολλήγοι είχαν πατροπαράδοτα δικαιώματα επί των κοινόχρηστων χώρων του τσιφλικιού (επί της γης, των οικιών, των δασών και των βοσκοτόπων). Με τη νέα κατάσταση, οι Έλληνες πλέον τσιφλικάδες είχαν δικαιώματα απόλυτης κυριότητας σε όλη την ιδιοκτησία τους, ενώ οι κολλήγοι είχαν περιπέσει σε καθεστώς δουλοπάροικου. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, 30 περίπου χρόνια μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, το 1910, ξέσπασε εξέγερση στο χωριό Κιλελέρ η οποία ζητούσε την απαλλοτρίωση και τη διανομή των τσιφλικιών. Παρά τις παραχωρήσεις που κέρδισαν οι Θεσσαλοί αγρότες από την Κυβέρνηση του Βενιζέλου το 1911, η οριστική λύση του

[252] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα,* ό.π., σελ.118.
[253] *Στο ίδιο*, σελ.117.
[254] *Στο ίδιο*, σελ.118.

αγροτικού ζητήματος δεν θα ερχόταν παρά το 1922-3, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό ρεύμα προς την Ελλάδα. Αναμφίβολα και η δεκαετής πολεμική προσπάθεια (1912-1922) έδρασε αποτρεπτικά σε οποιαδήποτε λύση του αγροτικού ζητήματος.

Στη Μακεδονία και στη Θράκη, που ενσωματώθηκαν το 1913 και 1920 αντίστοιχα, υπήρχαν επίσης μεγάλα τσιφλίκια. Το πρόβλημα όμως εδώ δεν ήταν μόνο κοινωνικό αλλά διαπλεκόταν και με το εθνικό. Το ζήτημα των έγγειων σχέσεων εφαπτόταν με ζητήματα εθνικής ασφαλείας, καθώς η σημαντική για τη γεωργική οικονομία της Ελλάδας Μακεδονία, κατοικούταν σε μεγάλο βαθμό από ετερόγλωσσους και σε μικρότερη έκταση ετερόθρησκους πληθυσμούς: Βούλγαρους, Σλαβομακεδόνες, Τούρκους, Σλάβους μουσουλμάνους– δημογραφική σύνθεση που αποτυπώθηκε με όρους της επιστήμης της Χημείας, στο τέλος του αιώνα, στη φράση «εθνοχημική αλλοίωσις της Μακεδονίας».[255] Τελικά η *λύση* δόθηκε με την ανταλλαγή των πληθυσμών και την εγκατάσταση κυρίως Μικρασιατών προσφύγων. Με αυτό τον τρόπο εμπεδώθηκε η μικρή ιδιοκτησία και στη Μακεδονία – Θράκη, ενώ την ίδια εποχή έγινε και η αναδιανομή των θεσσαλικών τσιφλικιών και όσων τσιφλικιών είχαν απομείνει στην «Παλαιά Ελλάδα».

Θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση εργασίας ότι χάρη στην εγκατάσταση των προσφύγων προωθήθηκε η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών σε Μακεδονία - Θράκη και φυσικά στη Θεσσαλία που επηρεάστηκε από τις γενικότερες εξελίξεις. Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι εκείνη την περίοδο, σε πολλές επίσης περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης, προχωρά εκτεταμένα η απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτημάτων,[256] τότε το παραπάνω επιχείρημα χάνει τη δυναμική του. Έτσι, θεωρούμε πιο ορθό να υποθέσουμε ότι μάλλον ένας συνδυασμός από εσωτερικές και εξωτερικές αιτίες οδήγησε στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών: Το γεγονός ότι όλες οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στα χρόνια 1917-1922, προχωρούν σε εκτεταμένη διανομή των μεγάλων κτημάτων, δεν είναι τυχαίο. Η άνοδος των αγροτικών κινημάτων και η δυναμική των Αγροτικών Κομμάτων επέδρασαν αναμφίβολα, καταλυτικά προς τη διανομή. Η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνακόλουθα η ανάπτυξη των αντίστοιχων αστικών στρωμάτων ακόμη και στην ύπαιθρο ώθησε σημαντικά τις πολιτικές των κρατών προς τον περιορισμό της μεγάλης γαιοκτησίας, αφού περισσότερο ή λιγότερο δυναμική άνοδος της εμπορικής και βιομηχανικής τάξης των αρχών του αιώνα σε ολόκληρη σχεδόν την Ανατολική Ευρώπη ήταν αδύνατο να συμβαδίσει με φεουδαλικές μορφές παραγωγής στον αγροτικό χώρο –με τον αγρότη/ δουλοπάροικο. Προς πιο προοδευτικές πολιτικές στον αγροτικό χώρο έστρεψε τις κυρίαρχες ελίτ αναμφίβολα και η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία υπό το φόβο γενικής εξέγερσης και βίαιης αμφισβήτησης της εξουσίας τους.

[255] Τη φράση αποδελτίωσε ο Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών*, Αθήνα 1900 [ανατύπωση εκδ. Ερμής, Αθήνα 1980] από την εφημερίδα *Ακρόπολις* 6-10-1888.
[256] Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π. και Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.179.

Η αγροτική λοιπόν μεταρρύθμιση του μεσοπόλεμου έχει βαθιές ρίζες στους προγενέστερους πολύπλοκους αναπροσδιορισμούς που χρειάστηκε να διευθετηθούν, ήδη από την πιο πρώιμη φάση των μοντέρνων κρατών, και καθώς ο καπιταλισμός επεκτεινόταν προς το κατώφλι της Ευρώπης αναπόφευκτα προχώρησε μέσα από συνδυασμό εξωγενών και εσωτερικών λόγων· στους κυριότερους εσωτερικούς συγκαταλέγονται η άφιξη των προσφύγων και η άνοδος των μεσαίων αστικών στρωμάτων, που οδήγησαν με τη σειρά τους σε μεγάλο βαθμό το κόμμα των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Δεν ήταν τυχαίο ότι τη λύση του Αγροτικού ζητήματος, προώθησε αυτό το κόμμα με πρωθυπουργό τον Βενιζέλο (21 Ιουλίου 1917, άρθρο 17 του Συντάγματος, *Περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών από το κράτος*), καθώς τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις των στρωμάτων που στήριζαν τους Φιλελεύθερους πίεζαν προς αυτή την κατεύθυνση.[257] Βέβαια η παραπάνω υπόθεση όπως και κάθε υπόθεση εργασίας δεν πρέπει να θεωρεί δεδομένο ότι οι εξελίξεις προέκυψαν νομοτελειακά. Οι αντιφάσεις, οι καθυστερήσεις και οι υποχωρήσεις του Φιλελεύθερου κόμματος σε όλη τη δεκαετία του 1910, απέναντι στο ζήτημα της διανομής των τσιφλικιών, δεν περνούν απαρατήρητες και προβληματίζουν. Παρόλα αυτά δεν είναι τυχαίος ούτε ο πολιτικός φορέας υλοποίησης ούτε η χρονική στιγμή της εξαγγελίας της διανομής (1917), δηλαδή στο αποκορύφωμα του Εθνικού Διχασμού –θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε, αφού ολοκληρώσουμε την ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η σταδιακή και, συνεπώς, σε διαφορετική συγκυρία ενσωμάτωση περιοχών στο ελληνικό κράτος επηρέασε, αρκετά σημαντικά, την πολιτική συσπείρωση των αγροτών. Η διαλεκτική του διαφορετικού χρόνου ένταξης και των ανόμοιων παραγωγικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο, έδρασε ανασταλτικά σε κάθε προσπάθεια ενιαίας δράσης των αγροτών. Γι' αυτό το λόγο θα εστιάσουμε στην ανάλυση των έγγειων σχέσεων, δηλαδή των κύριων παραγωγικών σχέσεων σε κάθε περιοχή της Ελλάδας για να επισημάνουμε και να ερμηνεύσουμε τις διαφορές σε κάθε μια από αυτές.

Διαμόρφωση έγγειων σχέσεων στην «Παλαιά Ελλάδα» και το ζήτημα των «εθνικών γαιών»

Για να γίνουν κατανοητές οι έγγειες σχέσεις που επικρατούσαν στην «Παλαιά Ελλάδα» έως το 1871, χρονιά που έγινε η διανομή των «εθνικών γαιών», θα πρέπει να γίνει κατανοητή η διαλεκτική μεταξύ οθωμανικού συστήματος «ιδιοκτησίας», της Επανάστασης ως παράγοντα ανατροπής του status quo, οπότε και των έγγειων σχέσεων, και τέλος της εισαγωγής από το ελληνικό κράτος, του Βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου που εγκαθίδρυσε οριστικά το δικαίωμα της

[257] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic,* ό.π.

απόλυτης ιδιοκτησίας επί της γης. Η διαλεκτική θα μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε και να εξετάσουμε τις έγγειες σχέσεις στις περιοχές του Ελληνικού Βασιλείου, συμπυκνώνοντας τον ιστορικό χρόνο σε μια ενιαία ολότητα, που δεν διασπάται από σημαντικά πολιτικά γεγονότα όπως η Επανάσταση και η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.

Κατ' αρχήν απαραίτητο είναι να διευκρινίσουμε το ζήτημα των εθνικών γαιών που επηρέασε άμεσα τις παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου και κατ' επέκταση τις πολιτικές σχέσεις -τις σχέσεις εξουσίας στο Ελληνικό Βασίλειο. Οι «εθνικές γαίες», πριν από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, ήταν κτήματα που ανήκαν στο Σουλτάνο, δηλαδή στο οθωμανικό δημόσιο, εκτάσεις που ήταν αφιερωμένες στην εξυπηρέτηση μουσουλμανικών και χριστιανικών ευαγών ιδρυμάτων (βακούφια) καθώς και εκτάσεις που ανήκαν σε πλούσιους μουσουλμάνους αξιωματούχους και φοροεισπράκτορες. Οι γαίες αυτές, σύμφωνα με το επαναστατικό δίκαιο και μετέπειτα με το δίκαιο κατακτήσεως, περιήλθαν στη δικαιοδοσία του ελληνικού δημοσίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, εξαίρεση αποτέλεσαν τα τσιφλίκια στην ανατολική Στερεά Ελλάδα (Αττική, Θήβα, Λοκρίδα, Φθιώτιδα, Εύβοια), τα οποία κατά την υπογραφή του πρώτου Πρωτοκόλλου της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου (Ιανουάριος 1830), κατέχονταν από τον οθωμανικό στρατό και αποδόθηκαν στο ελληνικό κράτος μετά τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως το 1832. Εκεί λοιπόν, το δίκαιο της κατακτήσεως δεν ίσχυσε και επετράπη στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες να πουλήσουν ή να κρατήσουν τα γαιοκτήματά τους.

Επομένως, το ζήτημα των «εθνικών γαιών» αφορούσε περισσότερο την περιοχή της Πελοποννήσου. Στη Ρούμελη (Στερεά Ελλάδα) κυρίως στη δυτική και κεντρική, λόγω της τραχύτητας του εδάφους και της μεγαλύτερης κινητικότητας του πληθυσμού, το ζήτημα της γης δεν προβαλλόταν τόσο έντονα όσο στην Πελοπόννησο,[258] εξάλλου στις περισσότερες περιοχές της Στερεάς οι «εθνικές γαίες» καταλάμβαναν λιγότερο από το 10% της καλλιεργημένης γης.[259] Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης χρησιμοποίησε το ντόπιο σύστημα συμμαχιών, για να γίνει ένας ισχυρός πολιτικός πάτρωνας (προσφέροντας στους οπλαρχηγούς νομιμοποίηση της θέσης τους ως αρχηγών των αρματολικιών και στους πρόκριτους, την ελπίδα ότι τα βάρη θα κατανέμονταν ισομερώς και ότι θα περιοριζόταν η στρατιωτική καταπίεση),[260] μείωσε τους ανταγωνισμούς και την καχυποψία, με όποια συνέπεια είχε αυτό στο ζήτημα των γαιών. Κάτι αντίστοιχο δεν έγινε στην Πελοπόννησο, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης, όταν οι οπλαρχηγοί συγκρούστηκαν με τους πρόκριτους στο πλαίσιο της διεκδίκησης εξουσίας και επιρροής.[261]

---

[258] Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης*, ό.π., σελ.114.
[259] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα (1833-1881)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σελ. 55.
[260] Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης*, ό.π., σελ.155.
[261] *Στο ίδιο*, σελ.115-116.

Όπως είδαμε, από την άλλη μεριά, τα δικαιώματα των μουσουλμάνων ιδιοκτητών επί των γαιών στην Πελοπόννησο χάθηκαν, εν αντιθέσει με τα δικαιώματα των χριστιανών. Στα καλλιεργημένα εδάφη που πριν την Επανάσταση κατέχονταν από χριστιανούς με το κληρονομήσιμο και εμπράγματο δικαίωμα της «εξουσίασης» (tessaruf), η απόλυτη κυριότητα των δικαιούχων επί της γης αναγνωρίστηκε από το ελληνικό δημόσιο.[262] Η απόλυτη κυριότητα αναγνωριζόταν επίσης σε όσους ξεχέρσωσαν εδάφη και τα έθεσαν σε καλλιέργεια πριν από το 1821. Γενικά τα δικαστήρια διαμόρφωσαν νομολογία ευνοϊκή προς τους χριστιανούς δικαιούχους και επιβάρυναν το ελληνικό Δημόσιο με την απόδειξη της κυριότητάς τους επί της γης.[263]

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα όρια των «εθνικών γαιών» ουδέποτε καταγράφηκαν με απόλυτη ακρίβεια.[264] Η άγνοια του κράτους γύρω από το μέγεθός τους, η οποία μπορεί να κατανοηθεί μόνο στη συνάφειά της με τη δομική σπουδαιότητα των πελατειακών σχέσεων, που μας απασχόλησε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποτέλεσε τη βάση κάθε είδους καταπατήσεων και αυθαιρεσιών. Σύμφωνα με υπολογισμούς, από την απελευθέρωση και ύστερα, το 1/3 με 1/6 των Ελλήνων αγροτών ήταν ιδιοκτήτες γης με πλήρη δικαιώματα, ενώ ο βαθμός συγκέντρωσης της εγγείου ιδιοκτησίας δεν ήταν υψηλός.[265] Τη στιγμή της Ανεξαρτησίας, οι «εθνικές γαίες» αντιπροσώπευαν πάνω από το μισό του καλλιεργήσιμου εμβαδού της χώρας και συμπεριλάμβαναν τις ευφορότερες περιοχές.[266] Ο παρακάτω πίνακας, που μόνο ενδεικτικά θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, καθώς διαθέτουμε ποικίλες εκδοχές για την έκταση των γαιών, παρουσιάζει κατά προσέγγιση την έκτασή τους:[267]

Πίνακας 3.1 ***Εμβαδόν καλλιεργημένου εδάφους το 1836 (σε στρέμματα)***

	Εθνικές γαίες	***Ιδιωτικές γαίες***	***Σύνολο***
Πελοπόννησος	6.000.000	1.436.000	7.436.000
Στερεά Ελλάδα	4.000.000	1.580.000	5.580.000
Νησιά	40.000	10.000	50.000
Σύνολο σε στρέμ.	10.040.000	3.026.000	13.066.000

Πηγή: **Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.73.**

[262] Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις στο βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ., ό.π., σελ.91-108, Φραγκιάδης Α., *Ελληνική οικονομία*, ό.π., σελ.26, Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.114,139 και 454.
[263] Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις*, ό.π., σελ.91-108.
[264] *Στο ίδιο* και Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π. και Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, ό.π., σελ. 270.
[265] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.72.
[266] *Στο ίδιο*.
[267] Για μια παρουσίαση όλων των στατιστικών εκδοχών της έκτασης των γαιών, Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ό.π., σελ.73-74.

Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι στη μετεπαναστατική Ελλάδα η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και ότι έλειπε μια ισχυρή τάξη γαιοκτημόνων. Το ίδιο θα εξακολουθήσει να συμβαίνει μέχρι το 1871 και τη διανομή των «εθνικών γαιών», καθώς ούτε οι πρώην προεστοί-φοροεισπράκτορες ούτε οι έμποροι-τοκιστές των αγροτών κατάφεραν να συγκεντρώσουν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία. Με βάση αυτό το δεδομένο, έχει υποστηριχθεί ότι το κράτος, διατηρώντας τον έλεγχο επί των «εθνικών γαιών» απέτρεψε τη δημιουργία μιας ισχυρής τάξης γαιοκτημόνων και ότι εμμέσως «προέτρεψε» τις παραδοσιακές οικογένειες των προκρίτων να ασχοληθούν με τη διοίκηση και την πολιτική καθώς και τον έλεγχο του κράτους.[268] Επιπλέον, η δυσκολία εξεύρεσης εργατικών χεριών και γενικότερα οι δυσκολίες ορθολογικής καπιταλιστικής εκμετάλλευσης σε ευρεία κλίμακα είναι πιθανόν να αποτέλεσαν επίσης αυτόνομους παράγοντες, μακροπρόθεσμης αποθάρρυνσης μεγαλογαιοκτημόνων ή επίδοξων μεγαλοκαλλιεργητών, στην «Παλαιά Ελλάδα».[269]

Εξαιτίας των παραπάνω, υποστηρίζεται ότι οι πρώην προεστοί απέτυχαν να γίνουν γαιοκτήμονες, γιατί η διαδικασία αυτόματης αναπαραγωγής της ταξικής τους κυριαρχίας διεκόπη με την αναχώρηση των Οθωμανών και την ανακήρυξη της Ανεξαρτησίας.[270] Επιπλέον η βασική αιτία που οδήγησε στην αποτυχία εγκατάστασης φεουδαρχικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο υποστηρίχθηκε ότι ήταν το αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας και λυσσαλέας ταξικής μάχης που σημάδεψε ολόκληρη την Επανάσταση και τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.[271] Παραπάνω βέβαια θεωρήσαμε ότι η Επανάσταση του ’21 και η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ήταν από τους θεμελιώδεις παράγοντες αναπαραγωγής των παραδοσιακών ιθαγενών αρχοντικών στρωμάτων και ότι, εξαιτίας αυτών των παραγόντων κατάφεραν να «μονοπωλήσουν» τις υψηλές κρατικές θέσεις στο νεοελληνικό κράτος για τους λόγους και με τους τρόπους που περιγράφηκαν. Επίσης έχει υποστηριχθεί[272] ότι η πολιτικά ηγετική ομάδα των πρώην προεστών δεν επιζήτησε τη δημιουργία μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών. Αντίθετα κατανόησε τη σημασία της διατήρησης του καθεστώτος των «εθνικών γαιών» και των επιπτώσεών της στον αγροτικό πληθυσμό. Πιθανόν δε να επεδίωξε τη διαιώνιση του υπάρχοντος συστήματος.

Σε αντιδιαστολή με τις παραπάνω θέσεις, θεωρούμε ότι ήταν αδύνατη η δημιουργία μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στην Πελοπόννησο, όχι μόνο γιατί ο Καποδίστριας, ή ο Όθωνας μετέπειτα, δεν επιθυμούσε κοινωνικές εντάσεις και στόχευε στη δημιουργία ενός πολιτικού στηρίγματος πολυάριθμων μικροκαλλιεργητών[273] ούτε γιατί η ομάδα των πρώην οθωμανικών αρχοντικών χριστιανικών στρωμάτων δεν επεδίωξε να γίνει μεγαλογαιοκτήμονας. Ο κύριος λόγος της ανυπαρξίας μεγάλης ιδιοκτησίας –οπότε και γαιοκτημόνων– ήταν ότι το Ελληνικό Βασίλειο

[268] Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη,* ό.π., σελ.259-292.
[269] *Στο ίδιο*, σελ. 274.
[270] *Στο ίδιο*, σελ. 280.
[271] *Στο ίδιο*, σελ.277.
[272] Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., σελ.76.
[273] Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.153.

δημιουργήθηκε από οπλισμένους αγρότες που ζητούσαν γη, εκτός από εθνική διακυβέρνηση (τουλάχιστον με τον τρόπο που την αντιλαμβανόταν ο καθένας). Όταν ένα πολιτικό μόρφωμα, στην περίπτωσή μας κράτος, δημιουργείται ύστερα από μαζική και ένοπλη πολιτική κινητοποίηση, είναι αδύνατο και σχεδόν αδιανόητο να αγνοηθούν οι θεμελιώδεις αιτίες της δημιουργίας του –πόσο μάλλον αν αυτή η κινητοποίηση γίνεται με τα όπλα και διαρκεί για χρόνια. Επομένως δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη η θεμελιώδης αλλά και πρωταρχική αιτία δημιουργίας του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή η βίαιη πολιτική κινητοποίηση των αγροτικών μαζών εναντίον του οθωμανικού status quo. Κυριολεκτικά λοιπόν, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το ελληνικό κράτος δημιουργήθηκε με τα όπλα στα χέρια. Εξαιτίας αυτού του είδους και αυτής της έκτασης κινητοποίησης κατέστη αδύνατη η επιβίωση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, όπου η Επανάσταση επιβλήθηκε με τη βία. Όπως σωστά σημειώνει ο Κ. Τσουκαλάς, «το ζήτημα των γαιών ήταν μια σκληρή ταξική μάχη κατά τη διάρκεια αλλά και μετά την Επανάσταση». Κι ακόμα περισσότερο: Η ταξική διάσταση εξακολουθεί να είναι παρούσα ως μία δομική συνιστώσα της Επανάστασης. Αυτό μας επιτρέπει να συναγάγουμε ότι οι κοινωνικές αιτίες της Επανάστασης είχαν αρχίσει να μορφοποιούνται πριν το ’21 και δεν ήταν άλλες από την ανάγκη των χριστιανικών αγροτικών μαζών για γη, λιγότερη φορολογία, λιγότερες αυθαιρεσίες και βιαιοπραγίες, για καλύτερη ζωή.

Αυτή είναι, κατά την άποψή μας, η πρωταρχική αιτία της ανυπαρξίας μεγάλων κτημάτων και της εμφάνισης των μικροκαλλιεργητών ως του κυρίαρχου παραγωγικού μοντέλου αγροτικού στρώματος. Όλες οι εκτιμήσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω, που δικαιολογούν την κατάλυση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στο Ελληνικό Βασίλειο, είναι (ενδεχομένως) σωστές, αλλά αποτελούν δευτερογενείς ερμηνείες του φαινομένου, κυρίως της Πελοποννήσου.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση για τη διαπλοκή των επαναστατικών γεγονότων του ’21 με το τελικό καθεστώς των έγγειων σχέσεων, μπορούμε να κάνουμε πιο κατανοητό και σε βάθος το πολυσυζητημένο ζήτημα των «εθνικών γαιών». [274] Επομένως, σκοπός μας δεν μπορεί να είναι εδώ η παράθεση όλων των απόψεων που έχουν προταθεί αλλά η κριτική επισκόπησή τους και η περαιτέρω ερμηνεία της λειτουργίας του καθεστώτος των «εθνικών γαιών» στην ελληνική ύπαιθρο.

Καταρχήν θα ξεκινήσουμε με κάτι που απαντάται στο σύνολο της βιβλιογραφίας. Κανείς δεν ήξερε ούτε το πραγματικό μέγεθος των γαιών ούτε την ακριβή χωροταξική τους θέση. Όσα στοιχεία υπήρχαν είτε χάθηκαν είτε καταστράφηκαν. Κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον αγώνα, αξιωματούχοι, οπλαρχηγοί, προεστοί καθώς και απλοί αγρότες είτε καλλιεργούσαν τις γαίες πιο

[274] Ενδεικτικά βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 104-114. Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις*, ό.π., σελ. 91-108. Mcgrew W., *Land and revolution*, ό.π.. Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Α.Τ.Ε., Αθήνα 1994. Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη,* ό.π., σελ.263-293 και του ίδιου, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ. 65-85. Σίδερις Α., *Η αγροτική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Παπαδογιάννη, Αθήναι 1934, σελ.45-62. Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π.. Mcgrew W., *The Greek National Estates*, ό.π.. Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»*, ό.π..

πριν είτε όχι καταπάτησαν και κατέλαβαν, παρανόμως, μέρος των «εθνικών γαιών».[275] Το μέγεθος των καταπατήσεων είναι άγνωστο, αλλά με σχετική ασφάλεια μπορούμε να ισχυριστούμε ότι συνεχίστηκε μέχρι τη διανομή του 1871 με διάφορους τρόπους.

Μετά την Ανεξαρτησία το νέο καθεστώς αναγνώρισε στους χωρικούς αμέσως την πλήρη κυριότητα των κτημάτων, σε όσους τα καλλιεργούσαν κατά την οθωμανική περίοδο, με απλό δικαίωμα κατοχής. Ενώ, σε όσους καλλιεργούσαν στο παρελθόν οθωμανικά κτήματα με δικαίωμα μορτής, παραχώρησε επ' αόριστον το δικαίωμα επικαρπίας, επιβάλλοντάς τους απλά την καταβολή χαμηλού αντίτιμου. Τέλος, τους επέτρεψε να επεκτείνουν με τους ίδιους όρους τις καλλιέργειές τους και σε άλλα κτήματα τα οποία στο παρελθόν καλλιεργούσαν Οθωμανοί.[276]

Μέχρι την αναδιανομή του 1871 όποιες προσπάθειες έγιναν για την καταγραφή των γαιών απέτυχαν, με αποτέλεσμα να μη συνταχθεί κτηματολόγιο. Ο Α. Σίδερις αναφέρει ότι τα «*συμφέροντα ισχυρών καταπατητών των εθνικών γαιών*» εμπόδισαν την ακριβή καταγραφή, χωρίς όμως να κατονομάζει ποιες κοινωνικές ομάδες εναντιώνονταν σ' αυτή·[277] τονίζει επίσης ότι, « (…) *ενώ ηδύνατο το κράτος να καταστρώση κτηματολόγιον στηριζόμενον επί του Τουρκικού, όμως ουδέν έπραξε. Σύνταξις του κτηματολογίου και εκκαθάρισις των περιουσιών επί τη βάσει του εν Κων/πόλει τηρουμένου γενικού κτηματολογίου, ως προέτεινεν ο Thierch, ήτο δυνατή».*[278] Παρελκυστική τακτική φαίνεται να ακολουθείται γενικότερα: Οι δηλώσεις μάλιστα στη Βουλή του υπουργού Οικονομικών της κυβέρνησης Κουμουνδούρου, Σ. Σωτηρόπουλου για το ζήτημα της κτηματογράφησης των γαιών αποτελούν ρητή ομολογία για τη συνειδητή και *πλήρη αποφυγή* εκ μέρους των κυβερνώντων να επιλύσουν το ζήτημα του κτηματολογίου: «(…) *αι εργασίαι αυταί απήτουν και χρόνον πολύ και δαπάνας ου μικράς. Διά τούτο εις το νομοσχέδιο το οποίο σας υπέβαλα εζήτησα να το αποφύγω καθ' ολοκληρίαν. Το νομοσχέδιο τούτο δεν απαιτεί να γίνει προηγουμένως καταμέτρησις και εξακρίβωσις όλων των εθνικών γαιών ουδέ να δοθώσι προθεσμίαι διά να προταθώσι αξιώσεις κυριότητος ή κατοχής επ' αυτών* (…)» [1871].[279] Τελικά οι όποιες προσπάθειες για δημιουργία κτηματολογίου αφέθηκαν σε τοπικούς αξιωματούχους και σε φοροεισπράκτορες, με ό,τι αυτό συνεπάγεται τόσο για τις πολυεπίπεδες σχέσεις εξάρτησης, που αναπτύχθηκαν μεταξύ χωρικών και τοπικών αξιωματούχων, όσο και για το δημόσιο συμφέρον.[280]

Πράγματι, το θέμα περιπλεκόταν όλο και περισσότερο με τα χρόνια: Μέχρι το 1871 και την οριστική διανομή, γίνονταν αρκετές επί μέρους προσπάθειες διανομής όχι ασήμαντων εκτάσεων σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. Η πρώτη προσπάθεια έγινε από τον Όθωνα το 1835 με το νόμο

[275] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.156 και Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ. 153.
[276] Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.156-7.
[277] Σίδερις Α., *Η αγροτική πολιτική της Ελλάδος*, ό.π., σελ.58.
[278] *Στο ίδιο*.
[279] Κωστής Κ, επιμ., *Σωτήριος Σωτηρόπουλος*, ό.π., σελ.25-91.
[280] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.260-272 και 297. Για μια περιπτωσιολογική μελέτη του ζητήματος και τις αγοραπωλησίες που έλαβαν χώρα στην Αττική, πριν την αποχώρηση των Τούρκων γαιοκτημόνων και τις συνεπαγόμενες καταπατήσεις, αυθαιρεσίες και πωλήσεις δημοσίων χώρων, Δρίκος Θ., *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*, Τροχαλία, Αθήνα 1994.

της 26ης Μαΐου του 1835 «*Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών*».[281] Στόχος ήταν η πώληση γης για 150.000-200.000 οικογένειες. Με την πώληση των γαιών η κυβέρνηση προσδοκούσε να αυξήσει τα κρατικά έσοδα· παρόλα αυτά για διάφορους λόγους, τελικά, μόνο 835 οικογένειες κατάφεραν να αγοράσουν γη.[282] Ενάμιση χρόνο μετά, θα εκδοθεί νέος νόμος «*Περί εκποιήσεως των εθνικών κτημάτων*», ο οποίος αναφερόταν μόνο στα «*φθαρτά*» εθνικά κτήματα και στόχευε –και αυτός– την ενίσχυση του δημοσίου ταμείου.[283] Οι προσπάθειες διανομής συνεχίστηκαν με τα λεγόμενα «*φαλαγγίτικα γραμμάτια*». Κάθε αξιωματικός της Ελληνικής Φάλαγγας (στρατιωτικό τμήμα που συγκροτήθηκε από πρώην καπετάνιους και οπλαρχηγούς και πολεμιστές του Αγώνα) είχε δικαίωμα αντί μισθού να πάρει πιστωτικό γραμμάτιο και να διεκδικήσει σε δημοπρασία πωλητέα κτήματα.[284] Επιπλέον πολλοί βετεράνοι της Επανάστασης πίεζαν για διανομή των γαιών υπέρ τους, επικαλούμενοι τις θυσίες τους στον Αγώνα, ακόμη και πολλά χρόνια μετά το τέλος του.[285] Επίσης, αρκετές χιλιάδες στρέμματα δόθηκαν σε πρόσφυγες από τις κατεχόμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Στους Κρήτες δόθηκαν περίπου 20.000 στρέμματα (τα λεγόμενα «*κρητικά γραμμάτια*»),[286] που άλλες πηγές τα υπολογίζουν σε 10.000 ή ακόμα και σε 58.000,[287] ενώ σε άλλους πρόσφυγες από το νησιώτικο και ηπειρωτικό χώρο δόθηκαν επίσης «εθνικές γαίες».[288] Τέλος παραχωρήθηκαν εκτάσεις για την κατασκευή κρατικών υποδομών και πόλεων.

Σύμφωνα με τα αρχεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου,[289] παραχωρήσεις προ του 1871 έγιναν και «*προς χήρας και ορφανά*, *προς τους κατά την 6ην Ιουνίου 1822 αριστεύσαντες πυρπολιστάς, παραχωρήσεις διά διαφόρους αιτίας*, *δυνάμει του από 9 Ιούνη 1853 ΕΛΒ περί ανακλήσεως κτημάτων κατακυρωθέντων εις το δημόσιον για χρέη προς αυτό, εις τους εν Κορίνθω συνικοιζομένους Κορινθίους και εις τους εν Ερετρία συνοικιζομένους Ψαριανούς*». Εντύπωση προκαλούν τα πολυάριθμα παραχωρητήρια «*Προς τους εθνικήν γην οικοδομίσαντες*». Χωρίς να γίνεται, παρά μόνο ονομαστική, αναφορά ποιους αφορούν, συνάγεται ότι νομιμοποιούσαν αυθαίρετα οικήματα που χτίστηκαν σε «εθνικές γαίες», πράγμα που επιβεβαιώνει τις εκτεταμένες καταπατήσεις γαιών πριν το 1871 αλλά και τις νομοθετικές πρωτοβουλίες των Κυβερνήσεων για

[281] Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ό.π., σελ 46-47 όπου αναφέρονται οι λεπτομέρειες του νόμου.
[282] *Στο ίδιο*, σελ.346.
[283] Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ό.π., σελ.54-56.
[284] *Στο ίδιο*, σελ. 51-61 και Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.258-272.
[285] Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.373-377.
[286] *Στο ίδιο*, σελ.386.
[287] Ψυχογιός Δ., Το *ζήτημα των εθνικών γαιών*, ό.π., σελ.61-63.
[288] Σύμφωνα με τον Mcgrew, σελ. 387-390, δόθηκαν εκτάσεις σε Χιώτες, Ψαριανούς, Σουλιώτες, Μακεδόνες, Θεσσαλούς και άλλους.
[289] Ι.Α. / Ε.Τ.Ε., Αρχειακό υλικό του Ελεγκτικού Συνεδρίου, παραχωρητήρια γαιών, 1835-1929, Ευρετήριο, Α20, όπου γίνεται αναφορά στην περίοδο 1835-1874. Τα παραχωρητήρια αναφέρουν το όνομα του νέου και του παλαιού ιδιοκτήτη. Συνήθως ο πρώην ιδιοκτήτης έχει οθωμανικό όνομα, άλλες φορές ελληνικό, χωρίς να εξηγείται η αιτία απώλειας της έκτασης, άλλες δεν αναφέρουν όνομα, ενώ τις περισσότερες φορές πρώην ιδιοκτήτης είναι το δημόσιο. Με αυτόν τον τρόπο, προσδιορίζονται και οι κύριες κατηγορίες των πρώην ιδιοκτητών των «εθνικών γαιών».

νομιμοποίηση ορισμένων από αυτές. Εξάλλου παρόμοιες πολιτικές *νομιμοποιήσεων* συνεχίστηκαν καθ' όλο το 19ο αιώνα, έως και τις μέρες μας, χωρίς να διαφαίνεται πολιτική βούληση τερματισμού τους.

Γενικά, πάντως, όσες παραχωρήσεις γαιών έγιναν με αντίτιμο δεν έφεραν ιδιαίτερα έσοδα στα ταμεία του κράτους, αφού συχνά δεν πληρωνόταν όλο το ποσό της εξαγοράς της γαίας. Συχνά μάλιστα αγοράζονταν εκτάσεις σε αρκετά υψηλό αντίτιμο που δεν ήταν δυνατό να πληρωθεί με όσα απέφερε η εκμετάλλευση και καλλιέργεια της έκτασης· μπορούσε, όμως, να αγνοηθεί και με το πέρασμα του χρόνου το χρέος να σβηστεί με την κατάλληλη πολιτική πελατειακή προστασία.[290] Ακόμα και σ' ό,τι αφορά τις γαίες των οποίων το αντίτιμο κυμαινόταν σε λογικά πλαίσια, το κράτος *παραμελούσε* μονίμως την είσπραξη των δικαιωμάτων του, με αποτέλεσμα από τα συσσωρευμένα χρέη των αγροτών μόνο ένα μέρος τους να εξοφλείται. Έτσι οι νόμοι παραχωρήσεων γαιών υπονομεύθηκαν και κατέληξαν «τύποι κενοί περιεχομένου».[291]

Πληγή στη διαχείριση των «εθνικών γαιών» αποτέλεσαν οι ατελείωτες καταπατήσεις που γίνονταν από πρώην προεστούς, φοροεισπράκτορες, τοπικούς αξιωματούχους και απλούς αγρότες εξαιτίας ποικίλων λόγων: Πρώτα από όλα, οι «εθνικές γαίες» - δάση αφέθηκαν κυριολεκτικά στην τύχη τους. Η έλλειψη οποιασδήποτε μέριμνας των δημοσίων υπηρεσιών για τη φύλαξη και προστασία τους επέτρεψε σε υλοτόμους, καλλιεργητές και κτηνοτρόφους, να τις καταπατήσουν και να μειώσουν την έκταση των δασών από 12 εκατομμύρια στρέμματα, που ήταν στις αρχές του 19ου αιώνα, κατά το ήμισυ (6 εκ. στρ.) μερικές δεκαετίες αργότερα.[292] Ένας άλλος ανασταλτικός λόγος ήταν η έλλειψη στοιχειωδών πληροφοριών σε κεντρικό επίπεδο για το τι ανήκει σε ποιον. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, μαζί με τους καλλιεργητές που νόμιμα απέκτησαν ιδιοκτησίες χάρη σε διάφορα δικαιώματα επί της γης που είχαν επί Οθωμανών, διεκδίκησαν και πήραν γαίες και άλλοι που δεν είχαν αντίστοιχα δικαιώματα.[293] Ο Mcgrew αναλυτικά εξετάζει όλους τους λόγους και τις συνθήκες που επέτρεψαν τις εκτεταμένες καταπατήσεις των «εθνικών γαιών»: Ένας σημαντικός λόγος, που επικαλείται και που αποδεικνύει τη διαλεκτική σχέση των έγγειων σχέσεων με το πελατειακό σύστημα και συνακόλουθα των παραγωγικών σχέσεων με το πολιτικό σύστημα, είναι ότι πολλοί αγρότες κατάφερναν με τη συναίνεση των φοροεισπρακτόρων (πρώην προεστών) να μην πληρώνουν φόρους.[294] Μ' αυτό τον τρόπο *αποδείκνυαν* ότι η (καταπατημένη) *γαία* τους δεν αποτελούσε μέρος των «εθνικών γαιών», αφού μόνος τρόπος για να πιστοποιηθεί ότι μια έκταση αποτελεί «εθνική γαία» ήταν η πληρωμή του φόρου επικαρπίας. Έτσι, όσοι δεν πλήρωναν αυτό το φόρο απαλλάσσονταν και από το βάρος της απόδειξης ότι η έκταση που καλλιεργούσαν ήταν ελεύθερη ή ότι είχαν δικαιώματα επί της

[290] Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις*, σελ.97-98.
[291] Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.157-158.
[292] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.257.
[293] *Στο ίδιο*, σελ.444.
[294] *Στο ίδιο*, σελ.444-450.

καλλιέργειας της, πριν την Επανάσταση, πιστοποιώντας έτσι τη νόμιμη κατοχή της καταπατημένης έκτασης.

Με δεδομένη λοιπόν τη μεγάλη έκταση των καταπατήσεων, είναι άγνωστο πόσες τελικά από τις «εθνικές γαίες» δεν διανεμήθηκαν το 1871, για το λόγο ότι είχαν ήδη καταπατηθεί. Πάντως, με τη διευθέτηση του 1871, σχεδόν το σύνολο των αγροτών της Πελοποννήσου έγιναν μικρο-ιδιοκτήτες. Ακόμα και ένα μικρό ποσοστό αγροτών που προηγουμένως δεν διέθετε γη, με την αναδιανομή αναβαθμίζεται κοινωνικά και γίνεται ιδιοκτήτης. Ενδεικτικό είναι ότι μέχρι το 1870 είχαν διανεμηθεί 600.000 στρέμματα, ενώ από το 1871 ως το 1911 διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα.[295] Αν και οι όροι για την αποπληρωμή των δανείων ήταν εξαιρετικά ευνοϊκοί, μόνο το 55% του οφειλόμενου από τους αγρότες ποσού αποπληρώθηκε στο δημόσιο. Η σημασία που θα προσλάβει η καθιέρωση της μικρής ιδιοκτησίας στην Πελοπόννησο, τόσο για το πολιτικό σύστημα όσο και για τον αγροτικό κόσμο θα είναι καταλυτική, όπως θα δούμε παρακάτω. Ειδικότερα, τα ερωτήματα λοιπόν που τίθενται είναι: Γιατί το κράτος επέλεξε αυτού του είδους την πρακτική; Γιατί δεν ενδιαφέρθηκε να συγκροτήσει εθνικό κτηματολόγιο και ειδικότερα να καταγράψει τις «εθνικές γαίες»; Γιατί αδιαφόρησε συστηματικά για τις γνωστές σε όλους καταπατήσεις; Γιατί δεν προάσπισε τα έσοδά του από τις καταχρήσεις των τοπικών αξιωματούχων και γιατί, εν τέλει, αποφάσισε να αναδιανείμει τις γαίες μετά από 40 χρόνια;

Καταρχήν, η ανυπαρξία πολιτικής βούλησης για τη δημιουργία κτηματολογίου, σχετίζεται με την ηθελημένη παραγνώριση του οθωμανικού κτηματολογίου, το οποίο ακριβώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως βάση για τη δημιουργία νέου, πράγμα που τελικά δεν έγινε. Το χάος των επαναστατικών χρόνων αλλά και των πρώτων χρόνων της Επανάστασης επέτεινε την κατάσταση, ενώ η έλλειψη τεχνογνωσίας, δεν επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί, αν και υπήρξαν αξιόλογες πολιτικές προσπάθειες για μια συνολική καταγραφή των εκτάσεων που αποτέλεσαν τις εθνικές γαίες. Στην πραγματικότητα όλοι βολεύονταν λίγο έως πολύ με την απολύτως ρευστή κατάσταση που επικρατούσε. Οι πρώην κοτζαμπάσηδες, προεστοί, πρόκριτοι αν και το επιθυμούσαν, γνώριζαν ότι ήταν πολιτικά ανέφικτο να γίνουν μεγάλοι γαιοκτήμονες και να υφαρπάξουν τις γαίες από ένα λαό που διαπνεόταν ακόμα από «το πνεύμα του ’21». Αφού διατήρησαν και επέκτειναν σε ένα απροσδιόριστο βαθμό τα κτήματα τους, χωρίς όμως να αποκτήσουν δύναμη γαιοκτήμονα, τουλάχιστον αντίστοιχη με τους γαιοκτήμονες της Δυτικής Ευρώπης, εξακολούθησαν να κάνουν αυτό που έκαναν και επί Οθωμανών, δηλαδή να είναι οι μεσολαβητές της υπαίθρου στην πόλη και να ασχολούνται με την πολιτική. Με αυτό τον τρόπο αναπαρήγαν την εξουσία τους και τα παρεπόμενα οφέλη της, χωρίς να χρειάζονται τις γαίες για να κυριαρχήσουν πολιτικά, τουλάχιστον άμεσα. Εξάλλου, πολλοί από αυτούς ήταν οι ενοικιαστές των φόρων και της επικαρπίας και θα έβλεπαν τα εισοδήματά τους να μειώνονται σημαντικά σε περίπτωση διανομής των γαιών, εφόσον τα ποσά που αντιπροσώπευε η επικαρπία δεν ήταν

[295] Πετμεζάς Σ., *Οι έγγειες σχέσεις*, σελ.101.

αμελητέα.[296] Οι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης, αν και ολιγάριθμοι, ήταν αντίθετοι με τη διανομή των γαιών, από φόβο μήπως οι καλλιεργητές των τσιφλικιών τους τα εγκατέλειπαν, προκειμένου να καλλιεργήσουν τη δική τους πλέον γη επιδεινώνοντας έτσι τη στενότητα εργατικών χεριών που αντιμετώπιζαν. Ανεξαρτήτως εάν προέβλεπαν ορθά ή όχι, η σημαντική πολιτική επιρροή που διέθεταν τους επέτρεπε να καθυστερήσουν τη διανομή των γαιών.[297]

Το κράτος, αν και η έννοια του κράτους έχει σαφώς διαφορετικότερη από την τρέχουσα σημασία, τουλάχιστον μέχρι την πρώτη δεκαετία της μετεπαναστατικής Ελλάδας, εξυπηρετούσε και αυτό τα συμφέροντά του με τη ρευστή κατάσταση που επικρατούσε. Πιο συγκεκριμένα η αντιβασιλεία και μετέπειτα ο Όθωνας είναι σαφές ότι επιθυμούσαν σε μεγάλο βαθμό τη δημιουργία ενός σώματος μικροκαλλιεργητών που θα στήριζαν πολιτικά τον ίδιο και το θεσμό της βασιλείας. Έπειτα ο βασιλιάς αλλά και οι κυβερνήσεις που ακολούθησαν δεν είχαν ως πρώτιστο στόχο να καταγράψουν τις γαίες και να βάλουν σε τάξη το ιδιοκτησιακό, γιατί γνώριζαν ότι αυτό αποτελεί προνομιούχο πεδίο των κάθε λογής τοπικών αξιωματούχων και πρώην προεστών και δεν επιθυμούσαν να συγκρουστούν μαζί τους. Πολύ περισσότερο που οι τοπικοί αξιωματούχοι είχαν τη δυνατότητα να κινητοποιούν το τοπικό πληθυσμό και να δημιουργούν προβλήματα στην κεντρική διοίκηση,[298] υπερασπιζόμενοι τα συμφέροντά τους και διεκδικώντας προνόμια γι' αυτούς και τους προστατευόμενούς τους.[299] Επίσης δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τα έξωθεν προσκόμματα: Τουλάχιστον για λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οι Μεγάλες Δυνάμεις και ιδίως η Αγγλία αντιτάχθηκαν σθεναρά σε οποιαδήποτε προσπάθεια διανομής των γαιών.[300] Ειδικότερα, όταν ο Καποδίστριας επιχείρησε να τις διανείμει, οι Εγγλέζοι διαφώνησαν, αφού είχαν δώσει τα ομολογιακά δάνεια που ενίσχυσαν τον Αγώνα με εγγύηση τις γαίες.[301] Με την πάροδο των χρόνων, η άρνησή τους υποχώρησε και φαίνεται πως συμβιβάστηκαν με την ιδέα της διανομής, αφού διέβλεπαν ότι δεν θα κινδύνευε η εξυπηρέτηση των δανειακών υποχρεώσεων της Ελλάδος.[302]

Έτσι, ακόμη και από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του κράτους, η έκταση των καταπατήσεων είχε πάρει τόσο μεγάλη έκταση, ώστε ήδη από το 1832 η καταγραφή των γαιών που ανήκαν στο

---

[296] Κωστής Κ. επιμ., *Σωτήριος Σωτηρόπουλος*, ό.π..
[297] *Στο ίδιο*.
[298] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις*, ό.π., σελ.416-435. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι αγρότες της Πελοποννήσου χειραγωγούνταν και παραπλανούνταν σε τόσο μεγάλο βαθμό, που συχνά δεν γνώριζαν τον ακριβή λόγο της κινητοποίησης τους (σελ. 431).
[299] Λούκος Χ., *Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: Η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων*, Δερτιλής Γ., Κωστής Κ., ό.π. και Λούκος Χ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του προβλήματος», *Μνήμων* 8 (1980-82), σελ.370-378.
[300] Kofas J., *Financial Relations of Greece and the Great Powers, 1832-1962*, Columbia University Press, New York 1981, σελ.60-8.
[301] Mcgrew W., *Land and Revolution*, ό.π., σελ.143-4 και Νάκος Γ., *Αι «Μεγάλαι Δυνάμεις» και τα εθνικά κτήματα της Ελλάδος (1821-1832)*, *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* τόμ. Θ΄ (1970), σελ.467-546.
[302] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.147, σημ. 71.

ελληνικό δημόσιο γινόταν αδύνατη. Πολύ περισσότερο, αν συμπεριλάβουμε και τις καταπατήσεις και κάθε λογής αυθαιρεσίες των επαναστατικών χρόνων, τότε γίνεται αντιληπτή η δυσκολία του εγχειρήματος. Όπως έδειξε ο Mcgrew, οι καταπατήσεις γίνονταν από ανώτατους αξιωματούχους του κράτους και από προστατευόμενούς τους, οι οποίοι μέσω των πελατειακών δικτύων διατηρούσαν σχέσεις εξάρτησης-πάτρωνα-πελάτη. Η αντιβασιλεία ή ο Όθωνας ή και οι μετέπειτα κυβερνήσεις έως την διανομή του 1871, θεωρούσαν ότι ήταν πολιτικά *ασύμφορο* να συγκρουστούν με τόσο εδραιωμένα συμφέροντα. Αλλά, παρόμοια, εξαιρετικά δύσκολο ήταν να συγκρουστούν ιδεολογικά με τη λογική της καταπάτησης των γαιών, όταν επρόκειτο για την επιθυμία ενός ακτήμονα να αποκτήσει γη ή ενός μικρο-ιδιοκτήτη αγρότη να επεκτείνει τα κτήματά του, αφού, όσο η κατάσταση παρέμενε ρευστή, οι αγρότες είχαν κάθε λόγο να ελπίζουν ότι θα αποκατασταθούν ή ότι θα αυξήσουν την ιδιοκτησία τους. Αυτή τους η επιθυμία βέβαια αποτελούσε και το καλύτερο εργαλείο για τη χειραγώγησή τους από τους διοικούντες και συνακόλουθα διευκόλυνε την ενσωμάτωσή τους στις δομές ενός συγκεντρωτικού κράτους, που δεν είχαν συνηθίσει και δεν κατανοούσαν ή το αντιλαμβάνονταν μόνο ωφελιμιστικά.

Έτσι, ούτε οι αγρότες δεν ενοχλούνταν σε μεγάλο βαθμό με την κατάσταση που επικρατούσε, ώστε να διεκδικήσουν κάτι παραπάνω ή την άμεση διανομή των «εθνικών γαιών» με τη βία ή με πολιτική κινητοποίηση. Ήταν ικανοποιημένοι από το γεγονός ότι δεν δημιουργήθηκε μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία στην Πελοπόννησο, ενώ από την άλλη οι υποσχέσεις και η διακηρυγμένη επιθυμία της πολιτικής τάξης για διανομή τους καθησύχαζαν. Επιπλέον πολλοί από τους αγρότες της Πελοποννήσου ήταν πριν τη διανομή του 1871 μικροκαλλιεργητές και μικρο-ιδιοκτήτες. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σε πολλούς αναγνωρίστηκαν δικαιώματα κυριότητας και επικαρπίας για κτήματα και εκτάσεις που καλλιεργούνταν επί Οθωμανών. Επιπλέον με τις σταδιακές, έως το 1871, διανομές, ακόμη και εάν δεν ήταν επιτυχημένες και εκτεταμένες, αυξήθηκε ο αριθμός των εχόντων γη. Αξιοσημείωτο είναι σ' αυτή τη συνάφεια ότι το 1848 παραχωρήθηκε σε όλους τους Έλληνες αρχηγούς οικογένειας έκταση ενός στρέμματος για να κτίσουν κατοικία με αυλή και κήπο, βάση νόμου που είχε ψηφιστεί ήδη από τον Καποδίστρια από το 1830.[303] Όλες αυτές οι παραχωρήσεις κρίνονται λογικές και απολύτως απαραίτητες για έναν πληθυσμό που επαναστάτησε, πολέμησε και πέρασε μεγάλες κακουχίες.

Επιπροσθέτως οι αγρότες της Πελοποννήσου, ακόμη και όσοι διέθεταν εκτάσεις, όπως έχει αναφερθεί, καταπατούσαν γαίες ή δάση και με αυτό τον τρόπο αύξαναν τις καλλιεργούμενες εκτάσεις τους.[304] Πρόβλημα νομιμοποίησης δεν υπήρχε και η πιθανότητα να κατασχεθούν καταπατημένα κτήματα από τις κρατικές υπηρεσίες ήταν μάλλον αδύνατη. Τα πελατειακά δίκτυα των τοπικών αξιωματούχων, πρώην προεστών και οπλαρχηγών, εξασφάλιζαν προστασία και με το πέρασμα του χρόνου νομιμοποίηση. Οι καταπατήσεις, με σχετική βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι ήταν μαζικές και αναμφίβολα αποτέλεσαν έναν από τους παράγοντες περαιτέρω

[303] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις*, ό.π., σελ.51.
[304] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.154-60, 221-230, 248-249, 260-272, 297, 301-305, 444-447.

ενίσχυσης της μικρο-ιδιοκτησίας. Ακόμη οι αγρότες γνώριζαν ότι με την κατάλληλη πολιτική υποστήριξη θα μπορούσαν να μειώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις ή ακόμα και να μη τις αποπληρώσουν ποτέ.[305] Κάποιες πηγές τονίζουν ότι εξαιτίας της υπέρμετρης φορολογίας οι συνθήκες διαβίωσης του Έλληνα αγρότη επιδεινώθηκαν.[306] Στην πραγματικότητα, μετά την Επανάσταση, υπήρξε μείωση της φορολογίας και της αυθαιρεσίας, ενώ τα φορολογικά και κάθε άλλου είδους δοσίματα ήταν μικρότερα συγκριτικά με εκείνα της οθωμανικής περιόδου.[307]

Από την παραπάνω ανάλυση των λόγων για τους οποίους το καθεστώς των «εθνικών γαιών» διατηρήθηκε ως είχε έως το 1871, όχι μόνο εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους δεν σχηματίστηκε κάποιου είδους αγροτικό διεκδικητικό αγροτικό κίνημα στην «Παλαιά Ελλάδα»,[308] αλλά και, γενικότερα, γίνεται καταφανές ότι η αγροτική και γενικά η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα ήταν, έως ένα βαθμό, ταξικά διαστρωματωμένη και μάλιστα υπήρχαν κοινωνικά στρώματα, τα οποία ευνοούνταν περισσότερο από άλλα στις επικρατούσες συνθήκες και αναπαρήγαν την εξουσία τους μέσω των πελατειακών δικτύων της διανομής γης και του ελέγχου της κρατικής διοίκησης. Επίσης γίνεται φανερό πόσο οι προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο, που επικρατούσαν σε μεγάλο βαθμό έως τη δεκαετία του 1860, καθώς και η εκτεταμένη παρουσία μικρο-ιδιοκτητών και μικρο-καλλιεργητών, έδρασαν ανασταλτικά σε οποιαδήποτε είδους κινητοποίηση αμιγώς κοινωνικού χαρακτήρα.

Με αυτούς τους όρους υλοποιημένη, η μεταρρύθμιση του 1871 εμπέδωσε ακόμη περισσότερο τη μικρή οικογενειακή καλλιέργεια και εν γένει τον μικρο-καλλιεργητή ως το μαζικότερο κοινωνικό στρώμα στην ύπαιθρο της Πελοποννήσου του 19ου αλλά και έως τα μέσα του 20ου αιώνα. Θεωρείται ότι η μεταρρύθμιση είχε αποφασιστική συμβολή στην επέκταση των

[305] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π., σελ.124, σημ. 22, 127-132, Λούκος Χ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του προβλήματος», *Μνήμων* 8 (1980-82), σελ.370-378, Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.157-158, Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»*, ό.π., σελ.77-78, 169-186.

[306] Αν και ο ίδιος ο Βεργόπουλος Κ*., Το αγροτικό ζήτημα,* ό.π., σελ.108-109, τονίζει ότι η άμεση απομύζηση του αγροτικού υποπροϊόντος, που εξασφαλιζόταν μέσω του δικαιώματος της επικαρπίας, απέβαινε συνεχώς μειούμενη (σελ.108, σημ. 19). Όπως είδαμε πιο πάνω, ο φόρος της επικαρπίας δεν πληρωνόταν από όλους τους αγρότες, ενώ συχνά απέφευγαν να τον πληρώσουν ακόμα και αυτοί που υποχρεούνταν.

[307] Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ό.π., σελ.207-209.

[308] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις,* ό.π., όπου γίνεται εκτενής αναφορά σε όλα τα εξεγερσιακά γεγονότα έως το 1852. Όπως σωστά τονίζει η συγγραφέας, οι κινητοποιήσεις των αγροτών μετά την απελευθέρωση δεν προσβάλλουν την κοινωνική τάξη ούτε το σύνολο των κοινωνικών δομών και θεσμών ούτε αντιδρούν στη φορολογική ανισότητα (σελ.417), παρά μόνο προβάλλουν απλά αιτήματα για μείωση της φορολογίας ή για διάφορες επιμέρους ρυθμίσεις σε τοπικό επίπεδο. Δεν υπάρχει αγώνας μιας κοινωνικής ομάδας εναντίον κάποιας άλλης (σελ.418). Η κατάργηση των παραδοσιακών τοπικών αυτονομιών, που έγινε στο πλαίσιο δημιουργίας ενός αυστηρά συγκεντρωτικού κράτους, έφερε αντιμέτωπους φορείς της περιφέρειας με παράγοντες της κεντρικής διοίκησης. Υπό αυτήν την έννοια οι εξεγέρσεις έχουν χαρακτήρα οπισθοδρομικό, εφόσον τάσσονται κατά της ανάπτυξης του ενοποιητικού συγκεντρωτικού κράτους, χωρίς να προτείνουν εναλλακτικό τύπο κοινωνικής οργάνωσης (σελ.420-421).

εμπορευματικών φυτειών και ότι το κράτος και οι έμποροι-τοκιστές προέτρεψαν συστηματικά τους αγρότες σε μια ξέφρενη ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής,[309] όπως θα δούμε παρακάτω.

Συμπερασματικά λοιπόν μπορεί βάσιμα να υποστηριχτεί ότι η διαλεκτική του οθωμανικού τρόπου παραγωγής, με τις ραγδαίες αλλαγές που επέφερε η Επανάσταση, συν-διαμόρφωσε τις σχέσεις παραγωγής στην ελληνική ύπαιθρο της «Παλαιάς Ελλάδας», καθιερώνοντας τη μικρο-ιδιοκτησία και την οικογενειακού τύπου μικρο-καλλιέργεια ως τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής· η εντόνως εμπορευματική δραστηριότητα που θα ακολουθήσει μπορεί έτσι να γίνει περισσότερο κατανοητή, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι μη αγροτικές πτυχές του σταφιδικού ζητήματος

Με τον όρο σταφιδικό ζήτημα εννοείται η κρίση της αδιάθετης παραγωγής σταφίδας που έπληξε τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές της Πελοποννήσου, κυρίως την τελευταία δεκαετία του 19ου και την πρώτη του 20ου αιώνα. Στη συνάφεια της προβληματικής της διατριβής μας, στόχος μας στο παρόν κεφάλαιο δεν είναι η παράθεση των γεγονότων και των αιτιών που οδήγησαν στη σταφιδική κρίση, ζητήματα που έχουν απασχολήσει αρκούντως τη σύγχρονη βιβλιογραφία.[310] Επιλέξαμε να εστιάσουμε σ' αυτό το ζήτημα, εντάσσοντας τα αποτελέσματα πρόσφατων σχετικών ερευνών, με στόχο να συγκρίνουμε το φαινόμενο με διαφορετικής υφής σύγχρονα γεγονότα που εκτυλίσσονταν σε διαφορετικές περιοχές της ελληνικής υπαίθρου, όπως ο αγώνας των Θεσσαλών αγροτών για κατάργηση του αναχρονιστικού θεσμού των τσιφλικιών (συγχρονική προσέγγιση) και για να διερευνήσουμε την κοινωνική συνάρθρωση αυτού του κατεξοχήν αγροτικού ζητήματος με ενδογενείς μη αγροτικές πτυχές της κοινωνίας της «Παλαιάς Ελλάδας» στην οξύτερη μορφή τους. Μ' αυτό τον τρόπο, δηλαδή με τη διαχρονική προσέγγιση, θα μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε στη συνέχεια όχι μόνο μια ακόμη οξύτερη πανελλαδική σύγκρουση, το λεγόμενο Εθνικό Διχασμό, αλλά κυρίως τη μεσοπολεμική εξέλιξη της ίδιας συνάρθρωσης.

Παρά την περί του αντιθέτου διαδεδομένη άποψη, η αγροτική κινητοποίηση των σταφιδοπαραγωγών και ο αγώνας τους για διάθεση της παραγωγής τους δύσκολα μπορεί να ιδωθεί ως μία φάση του αγροτικού κινήματος κι ακόμα περισσότερο ως αμιγώς αγροτικό κίνημα. Χωρίς να υποτιμώνται οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν τα αγροτικά στρώματα στην περίοδο της

[309] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα,* ό.π., σελ.113. Για τους λόγους που το κράτος ευνόησε την επέκταση των σταφιδοκαλλιεργειών (σελ. 112), Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, ό.π., σελ.215-216.

[310] Ενδεικτικά, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., Αρώνη-Τσίχλη Κ*., Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000, Σίδερις Α*., Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σελ. 62-101,125-141, Σακελλαρόπουλος Θ. επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.69-96, Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 111-115, Πετμεζάς Σ., *«Αγροτική Οικονομία»*, Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., ό.π., 53-85.

σταφιδικής κρίσης, εντούτοις μια σύγκριση με τους αγρότες στην Ανατολική Ευρώπη, τα Βαλκάνια ή ακόμα και με εκείνους της Θεσσαλίας την ίδια περίοδο, φανερώνει τις ασύγκριτα πιο δυσβάστακτες συνθήκες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν οι αγροτικοί πληθυσμοί των περιοχών αυτών και τα τεράστια, δομικού χαρακτήρα, προβλήματα που ανέμεναν μάταια την επίλυσή τους. Η αδιάθετη παραγωγή, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν αποτέλεσμα της αλόγιστης επέκτασης των σταφιδοκαλλιεργειών και των συνεπαγόμενων εξαγωγών της σταφίδας στις αγορές της Ευρώπης και κυρίως στην Αγγλία και σε δεύτερη φάση στη Γαλλία.[311] Η επέκταση έγινε με τις ευλογίες της τότε πολιτικής ελίτ, των σταφιδεμπόρων, που συχνά είχαν το ρόλο των πιστωτών-τοκογλύφων και φυσικά του κράτους που κέρδιζε έσοδα από τις εξαγωγές. Κατέληξε να αποδίδεται στη σταφίδα τόσο μεγάλη σπουδαιότητα για το ελληνικό εμπόριο της εποχής, ώστε η Ελλάδα είχε σχεδόν μετατραπεί σε μονοεξαγωγική χώρα.

Οι αγρότες σταφιδοπαραγωγοί, πιθανόν λόγω ελλιπούς ενημέρωσης είτε δεν αντιλαμβάνονταν το αδιέξοδο του εγχειρήματος είτε ηθελημένα κώφευαν και αδιαφορούσαν για οποιοδήποτε σοβαρό αντίλογο που επισήμαινε τα αδιέξοδα και τα εφήμερα οφέλη των σταφιδικών εξαγωγών.[312] Υπαινιγμοί και υποδείξεις ότι η ολοκληρωτική στροφή στην καλλιέργεια ενός και μόνο προϊόντος ήταν επικίνδυνη, απορρίπτονταν από τους σταφιδοκαλλιεργητές με περιφρόνηση.[313] Ακόμα περισσότερο, όποιος επιχειρούσε να προβάλει τους κινδύνους από τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας εθεωρείτο ότι διέδιδε ανυπόστατες και ψευδείς φήμες. Παραμένει εντυπωσιακό ότι ακόμα και μετά το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς,[314] οι σταφιδοκαλλιεργητές εξακολουθούσαν να επεκτείνουν τις καλλιέργειές τους, παρά τη μεγάλη οικονομική κρίση με την «*ελπίδα ότι θα γυρίσει ο τροχός*» και ότι με τη μεσολάβηση της ελληνικής κυβέρνησης σε αυτή της Γαλλίας θα απεσοβείτο η καταστροφή.[315] Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις το 1904 ψηφίστηκε νόμος που απαγόρευε περαιτέρω «*φύτευσιν σταφιδαμπέλων*»,[316] ενώ παράλληλα αρκετές προξενικές αναφορές και μάλιστα γαλλικές επισήμαιναν το αδιέξοδο.[317]

[311] Αναλυτικά στατιστικά στοιχεία για τις εξαγωγές σταφίδας της Ελλάδας σε Γαλλία, Αγγλία, Αυστροουγγαρία και άλλες χώρες, Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας (1851-1912). Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988, κεφάλαιο Γ΄.

[312] Για παράδειγμα, ο Γουσταύος Κλάους με την ομώνυμη οινοποιία, έγραφε: «*Η ζήτηση σταφίδας είναι συγκυριακή. Η φυλλοξήρα θα περάσει αργά ή γρήγορα*»: Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1986, σελ. 273, σημ. 1.

[313] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 34.

[314] Για το παρασκήνιο και τις διαμάχες στη Γαλλία γύρω από την επιβολή προστατευτικού δασμού στη σταφίδα και την προστασία των Γάλλων παραγωγών, Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία*, ό.π., σελ.115-123 και Πατρώνης Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά (1878-1893)», *Τα Ιστορικά* 10, 18-19 (1991), σελ. 53-77. Για την ποσοστιαία μείωση των εισαγωγών ελληνικής σταφίδας από τη Γαλλία, Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία*, ό.π., σελ.77, διάγραμμα 12.

[315] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 34-35.

[316] Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σελ. 84.

[317] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 113-114.

Είναι προφανές ωστόσο ότι οι σταφιδοπαραγωγοί ήταν ο τελευταίος τροχός της αμάξης στην αλυσίδα της παραγωγής και ότι κατευθύνονταν και χειραγωγούνταν από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, την οποία δημιουργούσαν εξωαγροτικοί παράγοντες και από τον ίλιγγο του γρήγορου πλουτισμού και του χρήματος. Καθόσον μάλιστα εξακολουθούσε να διαδίδεται, η αντίληψη ότι τα πράγματα θα συνεχίσουν να κυλούν με τον ίδιο ρυθμό και ότι τίποτα δεν θα ανέτρεπε την εξαγωγική δυναμική της σταφίδος. Βέβαια, αυτό δεν απαλλάσσει τους σταφιδοπαραγωγούς από τις ευθύνες και τη μανία του γρήγορου και σχετικά εύκολου πλουτισμού που τους είχε καταλάβει, όταν μάλιστα αρκετοί γνώριζαν ή υποψιάζονταν τα πιθανά αδιέξοδα. Εξάλλου, κατά κάποιον τρόπο, το τίμημα των δύσκολων χρόνων της σταφιδικής κρίσης ήταν μια άνευ προηγουμένου αύξηση του βιοτικού επιπέδου στην προηγούμενη δεκαετία,[318] που θα ήταν αδύνατη χωρίς την σταφιδική επέκταση. Βέβαια το κόστος της απότομης μείωσης του βιοτικού επιπέδου, στην αρχική φάση της σταφιδικής κρίσης και η συνεπαγόμενη ανεργία, που οδήγησε σε μετανάστευση στις αρχές του 20ου αιώνα, θα είχε πληρωθεί τις προηγούμενες δεκαετίες, αν και ενδεχομένως όχι με τόση ένταση[319] και όχι τόσο αιφνίδια. Αλλά και πάλι, ότι θα υπήρχε κάποιου είδους κόστος ήταν βέβαιο. Η σταφιδική κρίση που δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια κρίση υπερβολικής παραγωγής ενός προϊόντος που δεν μπορούσε να απορροφάται αενάως στον ίδιο μεγάλο βαθμό από τις διεθνείς αγορές αλλά ούτε μπορούσε να καταναλωθεί στο εσωτερικό και να καλύψει τις μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες του πληθυσμού ή να οδηγήσει σε κάποιου επιπέδου, έστω και χαμηλού, εκβιομηχάνιση,[320] θα μπορούσε να παραλληλιστεί με μεγάλη χρηματιστηριακή *φούσκα*: Όλοι υποπτεύονται ή φοβούνται το σκάσιμό της, αλλά κανείς δεν αναπροσανατολίζει τις συμπεριφορές του, επιδιώκοντας περισσότερα κέρδη. Όμως το ζητούμενο στην περίπτωσή μας είναι ποιος κέρδισε περισσότερο και ποιος πλήρωσε ή καλύτερα δεν πλήρωσε το κόστος της διακύμανσης της διεθνούς αγοράς.

Η σχετική βιβλιογραφία είναι πλουσιότατη και ξεκαθαρίζει ως ένα βαθμό το θέμα, κυρίως σχετικά με τον προσδιορισμό των κοινωνικών ομάδων που ευνόησαν την επέκταση των σταφιδοκαλλιεργειών και συνεπώς ωφελήθηκαν από αυτή. Ο Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι το

[318] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 62.

[319] Για τη διαμόρφωση των τιμών της σταφίδας και την απότομη κάμψη τους, Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία*, ό.π., κεφάλαιο Δ΄.

[320] Αγριαντώνη Χ., «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά* 5, 8 (1988), σελ. 69-84. Τα μεσογειακά προϊόντα συμπεριλαμβανομένης της σταφίδος είχαν σχετικά περιορισμένες δυνατότητες απευθείας βιομηχανικής αξιοποίησης και βρέθηκαν στο περιθώριο των μεγάλων τεχνικών καινοτομιών του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα δεν ευνόησαν την εξάπλωση καθαρά βιοτεχνικών-πρωτοβιομηχανικών δραστηριοτήτων και δεν αποτέλεσαν ευνοϊκό υλικό υπόβαθρο για μεγάλες τεχνικές καινοτομίες και βιομηχανικές επεξεργασίες, ενώ τελικά ξεπεράστηκαν και προδόθηκαν από τη διεθνή οικονομική συγκυρία του τέλους του 19ου αιώνα. Της ίδιας, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ. 62-84, 273-280 και Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»*, ό.π., σελ. 65, όπου τονίζεται ότι η εμπορευματοποιημένη αγροτική παραγωγή, όπως ήταν εκείνη της σταφίδας, δεν οδηγεί ούτε σε συγκέντρωση της γης ούτε σε εκβιομηχάνιση.

κράτος και όλες οι κυβερνήσεις της εποχής ευνόησαν την επέκταση των φυτειών και των αμπελώνων, διότι απέφεραν συνάλλαγμα και αύξαναν τα δημόσια έσοδα.[321] Εξαιτίας της εμπορευματοποίησης της παραγωγής και της ένταξης της αγροτικής οικονομίας της Πελοποννήσου στο πλαίσιο της διεθνούς αγοράς, ο έλεγχος των αγροτών ήταν κατά πολύ περισσότερο ολοκληρωτικός, από ό,τι θα ήταν δυνατόν στην περίπτωση μιας αυτάρκους ή δημητριακής οικονομίας, όπως ήταν τότε, για παράδειγμα, η βουλγαρική οικονομία. Επιπλέον τονίζει ότι εκτός από τις κυβερνήσεις οι έμποροι,[322] το τραπεζικό κεφάλαιο και οι τοκιστές προέτρεπαν συστηματικώς τους αγρότες σε μια ξέφρενη ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής – σημειωτέον ότι, εξαιτίας της αδυναμίας απόλυτης κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, στην περίοδο του σταφιδικού boom, οι εμπορικοί οίκοι μπορούσαν να γίνονται πιστωτές και σε συνεργασία με την Ε.Τ.Ε. κι ότι επίσης δημιουργήθηκε χώρος, τουλάχιστον σε χαμηλότερα στάδια της πιστωτικής αλυσίδας, και για την ανάπτυξη της τοκογλυφίας. Ακόμη, γνωρίζουμε ότι για να συνάψει δάνειο ο σταφιδοκαλλιεργητής με την Ε.Τ.Ε., προκειμένου να ανταπεξέλθει στα έξοδα καλλιέργειας ή σε άλλες έκτατες ανάγκες, ήταν απαραίτητη η καλή μαρτυρία δύο αξιόπιστων εμπόρων, που συνήθως ανήκαν στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Έτσι εξηγείται γιατί ο αγρότης είτε ως εμφυτευτής είτε ως πελάτης ήταν εγκλωβισμένος από τους εκπροσώπους της κυρίαρχης τοπικής ομάδας, που δεν ήταν άλλη από τους κτηματοδότες και τους εμπόρους που συχνά ταυτίζονταν.[323] Επίσης, έχουν επισημανθεί ορισμένες περιπτώσεις που καταδεικνύουν την ιδεολογική χειραγώγηση των αγροτών από την κυρίαρχη τάξη.[324]

Ακόμη, η επιλογή της επέκτασης της σταφιδοκαλλιέργειας, εκτός του μεγάλου όγκου συναλλάγματος που έφερε, εξαιτίας των εξαγωγών, ενδεχομένως να είχε αρνητικές

[321] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα,* ό.π., σελ.112-3.

[322] Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση των πηγών προέλευσης του πλεονάσματος και του εμπορικού κέρδους από την αγροτική παραγωγή του 19ου αιώνα αλλά και του ζητήματος αν και κατά πόσο το κέρδος των εμπόρων προερχόταν άμεσα από το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής ή το εμπόριο, Πιζάνιας Π., «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 10, 6 (1989), σελ. 75-104. Στην πραγματικότητα θεωρούμε το εμπόριο και τον έλεγχο της παραγωγής και συνακόλουθα την υπεξαίρεση πλεονάσματος ως δύο διαδικασίες άμεσα συνδεδεμένες της ίδιας λειτουργίας. Εξάλλου, καθώς οι έμποροι που ήταν και τοκιστές-δανειστές, έλεγχαν και χρηματοδοτούσαν τις επεκτάσεις των σταφιδοκαλλιεργειών. Το ίδιο ίσχυε και για τα ημερομίσθια των αγρεργατών και κατά συνέπεια ως ένα βαθμό και των εργατών γενικά, αν η σταφιδοκαλλιέργεια δεν γινόταν κυρίως σε ατομική ή οικογενειακή βάση. Και πάλι όμως, αν και δεν υπάρχει άμεση σχέση μεροκάματου-μισθού, υπάρχει σχέση έντασης και έκτασης δουλειάς και εισοδήματος και συνεπώς οι τοκιστές-έμποροι της σταφιδαμπέλου επηρέαζαν και ήλεγχαν σημαντικά όλους τους συντελεστές της παραγωγής της υπαίθρου. Επομένως δανεισμός-έλεγχος παραγωγής-υπεξαίρεση αγροτικού πλεονάσματος και εμπόριο αποτελούν διαφορετικές πλευρές της ίδιας διαδικασίας. Θα πρέπει να θεωρείται σίγουρο ότι, αν οι οικονομικές συνθήκες το επέτρεπαν, αν δηλαδή οι παραγωγικές σχέσεις ήταν πιο ανεπτυγμένες, η εξειδίκευση μεταξύ εμπόρων-πιστωτών θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη, πράγμα που θα διευκόλυνε την απόλυτη επικράτηση του πιστωτικού κεφαλαίου.

[323] Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγιάλεια τέλη του 19ου αιώνα*, τόμ. β', Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990-1, σελ.125.

[324] *Στο ίδιο*, τόμ. α', σελ.305-311.

μακροοικονομικές επιδράσεις,[325] όχι μόνο στη διάρθρωση του αγροτικού χώρου των σταφιδοφόρων περιοχών αλλά και στο εμπορικό ισοζύγιο. Το κόστος ευκαιρίας των αυξημένων συναλλαγματικών εσόδων της χρυσής δεκαετίας της σταφίδας (1880-1890), αν και η τιμή της σταφίδας είχε αρχίσει να σημειώνει κάμψη από τα μέσα της δεκαετίας του ’80, είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη εκτάσεων που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή σιταριού και την αύξηση της εκροής συναλλάγματος για την αγορά του.[326] Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη η τεράστια σημασία που είχε για την Ελλάδα του 19ου αιώνα η αυξημένη σιτοπαραγωγή για την κάλυψη, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, βασικών αναγκών του πληθυσμού, τότε το συνολικό όφελος της σταφιδικής επέκτασης αναμφίβολα μικραίνει. Βέβαια η συγκυρία –διεθνής πτώση της τιμής του σίτου, επικράτηση του φιλελευθερισμού στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις– απομάκρυνε την εποχή εκείνη οποιαδήποτε δεύτερη σκέψη. Τέλος, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το σταφιδικό boom οδήγησε σε αυξημένα εισοδήματα που δεν διοχετεύτηκαν σε παραγωγικές χρήσεις αλλά κατευθύνθηκαν στην κατανάλωση, στην οικοδομική επέκταση και σε αγορές ακινήτων ή τίτλων. Αυτού του είδους η κατανάλωση αφορούσε πολύ περισσότερο μια συγκεκριμένη τάξη,[327] την τάξη των σταφιδεμπόρων και των πιστωτών-τοκιστών και όχι τόσο τις πλατιές αγροτικές μάζες –δεδομένο που, πάντως, δεν αναιρεί ότι αυξήθηκε σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των αγροτικών τάξεων τη χρυσή περίοδο της σταφίδας.

Περισσότερο καταδεικνύεται η αδυναμία του συγκεκριμένου μοντέλου, της έστω και περιορισμένης συσσώρευσης κεφαλαίου αλλά και της κοινωνικής τάξης που επωφελούταν περισσότερο από τη διαχείριση της σταφίδας, να δημιουργήσει πάγιες υποδομές και να επενδύσει περαιτέρω στη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη των παραγωγικών δομών. Βέβαια, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η φύση του προϊόντος δεν βοηθούσε την ανάπτυξη βιομηχανικών δραστηριοτήτων ή έστω πρωτοβιομηχανικών (για τον όρο βλ. παρακάτω). Αναμφίβολα, όμως, το μικρό μέγεθος των καλλιεργούμενων εκτάσεων, τουλάχιστον αν το δούμε από την ευρωπαϊκή οπτική, αλλά και το μικρό μέγεθος του πληθυσμού επηρέασε ανασταλτικά οποιαδήποτε παραγωγική εκμετάλλευση του συσσωρευόμενου κεφαλαίου. Εξάλλου, μάλλον, ήταν πολύ δύσκολο ένας έμπορος να εξελιχθεί σε μικρό έστω βιομήχανο.

[325] Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ.277-280, όπου τονίζονται οι αρνητικές συνέπειες της σταφιδικής επέκτασης, όπως η διοχέτευση σημαντικών χρηματικών και ανθρώπινων πόρων σε ένα τομέα που δεν αποτελούσε πλέον το μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης, η εκχέρσωση των παλαιών φυτειών καθώς και η αύξηση της ζήτησης εργατικών χεριών που αύξανε τις τιμές των μεροκάματων, που συνακόλουθα οδηγούσε σε αύξηση του κόστους εργασίας και εν τέλει έπληττε τις προσπάθειες εκβιομηχάνισης.
[326] *Στο ίδιο*, σελ.304.
[327] *Στο ίδιο*, σελ. 304, 362.

Όπως αναφέρθηκε, η εξάρτηση των αγροτών από την κυρίαρχη τάξη των τοκιστών-πιστωτών και εμπόρων (σταφιδεμπόρων) έχει τονιστεί με αρκετή έμφαση.[328] Μάλιστα έχει επισημανθεί ιδιαίτερα ο ρόλος της πολιτικής τάξης που ως ένα βαθμό επηρέαζε το κύκλωμα του σταφιδεμπορίου και του δανεισμού των αγροτών, πράγμα που αποτελούσε, μαζί με το ζήτημα της διαχείρισης των «εθνικών γαιών» και των φόρων, την κύρια βάση των πελατειακών σχέσεων της εποχής.[329] Έτσι, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη η ισχύς της εμπορικής τάξης και του πιστωτικού-χρηματιστικού κεφαλαίου (συχνά τα ίδια πρόσωπα ήταν και πιστωτές και έμποροι) που ήλεγχαν τα κυκλώματα εξαγωγής της σταφίδας και σε μεγάλο βαθμό ήλεγχαν τους αγρότες και τους παρότρυναν στην επέκταση των εμφυτεύσεων και των καλλιεργειών σταφίδας.[330] Με αυτόν τον τρόπο, ιδιοποιούνταν μεγάλο μέρος της υπεραξίας των εξαγωγών είτε μέσω των δανείων είτε λειτουργώντας ως μεσάζοντες των εξαγωγών. Με ασφάλεια μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτά τα μη αγροτικά κοινωνικά στρώματα είχαν απόλυτη συνείδηση του ρόλου και της θέσης τους και ήταν οργανωμένα και διασυνδεδεμένα με την πολιτική εξουσία με τέτοιο τρόπο, ώστε η προώθηση των συμφερόντων τους να είναι πιο αποτελεσματική. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτά τα στρώματα την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, όπως και η πλειονότητα των μικροκαλλιεργητών της «Παλαιάς Ελλάδας» που ασχολούταν με την παραγωγή της σταφίδας, στήριξε ως το τέλος τα αντιβενιζελικά κόμματα που υποστήριζαν και προωθούσαν με δυναμικό τρόπο τα συμφέροντά τους.[331]

Βέβαια, εκτός από τα συμφέροντα των τοκιστών και λοιπών πιστωτών, των μικροκαλλιεργητών και μικροπαραγωγών, υπήρχαν και τα σημαντικά έσοδα που κέρδιζε το κράτος από τους φόρους στις εξαγωγές του προϊόντος. Επομένως με ασφάλεια συμπεραίνουμε ότι για μια περίπου δεκαετία ίσως και παραπάνω το «παίγνιο» της σταφιδοπαραγωγής ήταν θετικό για όλους τους εμπλεκόμενους. Ακόμα και αυτοί που καταλάβαιναν ότι το εμπόριο της σταφίδας έχει ημερομηνία λήξης, δεν έκαναν τίποτα το ουσιαστικό για να εμποδίσουν την επερχόμενη κρίση και να αλλάξουν τη δομή της νοτιοελλαδικής αγροτικής παραγωγής. Με βάση το παραπάνω σκεπτικό έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι ακόμη και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 προέκυψε από την ανάγκη για ακόμη μεγαλύτερη επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας

[328] Ενδεικτικά, Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»,* ό.π., Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 45-48, Πατρώνης Β., *Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση*, Σακελλαρόπουλος Θ. επιμ., ό.π., σελ.57-85, Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη*, ό.π., σελ.125 και τόμ. γ΄, σελ.109.

[329] Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «Τζακιών»*, ό.π., σελ.66, 77, 101, 119, 126-7, 145, 169-184, Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη*, ό.π., σελ.110-116, Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.217-226.

[330] Τσουκαλάς Κ.*, Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ.92-96.

[331] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic.*, ό.π., σελ.156-181, του ίδιου, *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.55-77 και του ίδιου, «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου»*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 28 (1976), σελ.235-258, όπου αναφέρεται κυρίως στην περίοδο 1910-1920 και στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Εντούτοις η ερμηνεία του μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να γίνει κατανοητή και η προγενέστερη κατά μια-δυο δεκαετίες περίοδος, προκειμένου να παρουσιαστεί η πολυεπίπεδη σχέση και εξάρτηση τόσο των μικροκαλλιεργητών σταφίδας όσο και των εμπόρων και τοκιστών με την πολιτική ελίτ της εποχής.

την οποία εμπόδιζε το παλιό ιδιοκτησιακό καθεστώς. Επομένως η διάθεση των «εθνικών γαιών» έπρεπε να υλοποιηθεί προκειμένου η ελληνική αγροτική παραγωγή να παρακολουθήσει την αυξανόμενη διεθνή ζήτηση, να εισρεύσουν χρήματα στο δημόσιο ταμείο από τις εξαγωγές και να αντισταθμιστεί η μειωμένη απόδοση του φόρου επικαρπίας. Ο μόνος τρόπος ήταν η διανομή των «γαιών» που θα δημιουργούσε στους αγρότες μόνιμο κίνητρο για εντατική αξιοποίηση των καλλιεργειών και προσωπικό κίνητρο για αύξηση της παραγωγικότητας.[332]

Θεωρούμε ότι η άποψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται από την κληρονομημένη πραγματικότητα από την οποία προήλθαν οι ίδιες οι «εθνικές γαίες», τη μετέπειτα ιδιοποίηση μέρους των και την κοινωνική συνάρθρωση της συγκυρίας του τέλους του 19ου αιώνα: Με αλλά λόγια, υποβαθμίζεται η σημασία της διαλεκτικής σχέσης του οθωμανικού συστήματος παραγωγής και της Επανάστασης, που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε το καθεστώς των «εθνικών γαιών» και τις κυρίαρχες ομάδες που το διαχειρίζονταν. Εξαιτίας αυτής της σχέσης, διαμορφώθηκε η πρωτογενής αιτία διανομής των γαιών, που δεν ήταν άλλη από την αγροτική μάζα που ζητούσε γη, γιατί επαναστάτησε (και) για γη. Εξάλλου πριν τη διανομή του 1871 έγιναν τόσες πολλές και τόσου μεγάλου μεγέθους καταπατήσεις, με τις ευλογίες ή εν πάση περιπτώσει την ανοχή των ανωτέρων στρωμάτων, που διαμορφώθηκε αρκετά νωρίτερα από το 1871 η μικρο-ιδιοκτησία/καλλιέργεια ως ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής στην ύπαιθρο της Πελοποννήσου. Η διανομή του 1871 απλά επέκτεινε την μικρο-ιδιοκτησία, δεν τη δημιούργησε και έδωσε τέλος στην παράνομη διεκδίκηση των γαιών μέσω των καταπατήσεων, γιατί απλά τη νομιμοποίησε. Ακόμη και εάν δεν γινόταν η αναδιανομή, είναι σχεδόν βέβαιο ότι με το πέρασμα των χρόνων η «πολιτική αγορά» της προστασίας και της πελατείας θα είχε διανείμει τις γαίες, ενδεχομένως με πιο ανορθολογικό τρόπο.

Τέλος, η αποφυγή πληρωμής του φόρου επικαρπίας, όπως είδαμε στο κεφάλαιο για το ζήτημα των «εθνικών γαιών», δεν συνέβαινε μόνο γιατί οι αγρότες δεν ήσαν σε θέση να τον πληρώσουν αλλά και γιατί υπήρχε η δυνατότητα μέσω πελατειακών δικτύων να μην τον καταβάλλουν. Έτσι με την αποφυγή του φόρου αρκετοί αγρότες, όσους τουλάχιστον *χώραγε η αγορά* της πολιτικής πατρωνείας, κέρδιζαν διπλά. Βέβαια, το επιχείρημα ότι η ανάγκη επέκτασης της σταφιδοκαλλιέργειας επιτάχυνε την αναδιανομή δεν είναι έωλο. Δεν ήταν όμως ο προσδιοριστικός παράγοντας, δηλαδή η δομική αιτία της διευθέτησης του 1871. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ήταν μια καλή ευκαιρία, εν αναμονή της αυξήσεως της διεθνούς ζήτησης, να επεκταθεί περαιτέρω η σταφιδοκαλλιέργεια, πράγμα που θα γινόταν μόνο με διανομή των εθνικών γαιών. Μόνο υπ' αυτό το πρίσμα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι επιταχύνθηκε και επισπεύστηκε η διευθέτηση του 1871.

[332] Το σκεπτικό αυτό αναπτύσσουν οι Πατρώνης Β., *Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση,* ό.π., σελ.57-85 και Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.111-115. Η πρώτη και πιο ντετερμινιστική εκδοχή του παραπάνω επιχειρήματος ανήκει στον Ζέβγο Γ., *Νεοελληνική Ιστορία*, μέρος β΄, ό.π., σελ. 75-77.

Επιστρέφοντας στο βασικό επιχείρημά μας, ότι δηλαδή το σταφιδικό ζήτημα –αν και αφορούσε άμεσα την αγροτιά– δεν αποτέλεσε ανάλογα ένα καίριο ζήτημα του ελληνικού αγροτικού κινήματος κι ούτε ακόμη περισσότερο αυτόνομο αγροτικό κίνημα, μπορούμε να διατυπώσουμε στη συνάφεια του θέματός μας κάποιες συμπερασματικές σκέψεις. Η κρίση υπερπαραγωγής της σταφίδας, που αποτέλεσε τη θεμελιώδη αιτία του σταφιδικού προβλήματος, ήταν αποτέλεσμα πρώτα από όλα των στοχεύσεων της κυρίαρχης ομάδας των εμπόρων και των τοκιστών και φυσικά της τότε πολιτικής ηγεσίας και ελίτ, να εκμεταλλευτούν με τον καλύτερο τρόπο τις διακυμάνσεις τις διεθνούς ζήτησης και να προσπορίσουν τα αναμενόμενα κέρδη, οικονομικά και πολιτικά. Πράγματι, όσο οι αγρότες της Πελοποννήσου κέρδιζαν από την παραγωγή της σταφίδας, ήταν απολύτως ικανοποιημένοι, αφού, όπως επισημαίνεται, στη χρυσή εποχή της σταφίδας το βιοτικό επίπεδο στις σταφιδοφόρες περιοχές είχε ανέλθει σημαντικά. Επομένως, με ασφάλεια μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα οφέλη της σταφίδας είχαν διαμοιραστεί έως ένα βαθμό, διαταξικά. Δεν είναι τυχαίο ότι τα σταφιδικά συλλαλητήρια και γενικώς η σταφιδική διαμαρτυρία, δεν είχαν καθαρά αγροτική προέλευση και διευθυνόταν σε μεγάλο βαθμό από μεγάλους κτηματίες, εμπόρους, κομματικούς παράγοντες ή προσωπικότητες της περιοχής, όπως γιατρούς, δικηγόρους και άλλους.[333]

Είναι προφανές, βέβαια, ότι όσο υψηλότερα βρισκόταν κάποιος στην πυραμίδα παραγωγής και εμπορίας του προϊόντος τόσο κέρδιζε πολλαπλάσια. Εκτός τούτου αναλάμβανε πολύ μικρότερο κίνδυνο στη διαφαινόμενη μείωση της διεθνούς ζήτησης. Ενώ οι αγρότες κινδύνευαν με καταστροφή, οι έμποροι ή οι πιστωτές απλά θα διακινδύνευαν μέρος των κεφαλαίων τους. Σίγουρα άξιζε το ρίσκο γι' αυτούς αν συνυπολογιστούν τα υπερκέρδη της χρυσής εποχής. Επομένως, η σταφιδική κρίση ήταν πολύ περισσότερο αποτέλεσμα της αδυναμίας του πολιτικού και οικονομικού συστήματος να αντισταθεί και να ελέγξει τα κυρίαρχα στρώματα που εμπλέκονταν στο εμπόριο, παρά μια διαρθρωτικού επιπέδου αδυναμία του αγροτικού χώρου που χρειαζόταν επιτακτικά μεταρρύθμιση. Βέβαια το πολιτικό σύστημα και το κράτος ευνοήθηκαν ποικιλοτρόπως από το σταφιδικό boom. Το γεγονός όμως ότι δεν διαχειρίστηκαν με ορθολογικό τρόπο την παραγωγή, την κατανομή πλεονασμάτων αλλά και τη χρήση των εδαφών, επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι έγιναν αρκετές προσπάθειες από πλευράς κυβερνήσεων τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό προκειμένου να αγοραστούν τα αδιάθετα πλεονάσματα σταφίδας ακόμα και σε χαμηλότερες τιμές και να ικανοποιηθούν μερικώς έστω τα αιτήματα των αγροτών.[334] Αυτό δεν αποδεικνύει μόνο τη διαπραγματευτική

[333] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 333-343 και Γεωργιάδης Δ., *Το δήθεν σταφιδικό ζήτημα*, Αθήναι 1908.

[334] Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.53-85, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π.. Αν και στην αρχή η κυβέρνηση Τρικούπη έμεινε πιστή στις αρχές του φιλελευθερισμού, στη συνέχεια μια σειρά μέτρων όπως το παρακράτημα, η δημιουργία των γενικών αποθηκών για τις πλεονασματικές ποσότητες σταφίδας, η Σταφιδική τράπεζα, η Ενιαία κ.ά. ήσαν σαφείς προσπάθειες από την πλευρά των κυβερνήσεων για στήριξη της τιμής της σταφίδας. Για τις ενέργειες των ελληνικών κυβερνήσεων στο

ισχύ των σταφιδοπαραγωγών αλλά και την αδυναμία εξόδου από το φαύλο κύκλο της υπερπαραγωγής σταφίδας, στην οποία είχε πέσει τόσο η αγροτική οικονομία όσο και το πολιτικό σύστημα, την ίδια ώρα μάλιστα που άρχιζαν να φουντώνουν οι διαμαρτυρίες των Θεσσαλών αγροτών για διανομή των τσιφλικιών.

Βέβαια, το να θεωρούμε τη σταφιδική κρίση αδυναμία του πολιτικού συστήματος μάλλον παρά της αγροτικής δομής και της αγροτικής διάρθρωσης γενικά, φαινομενικά έρχεται σε αντίθεση με τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε, δηλαδή, τη μεθοδολογία της διαλεκτικής σχέσης του οικονομικού σχηματισμού με το πολιτικό σύστημα, εν προκειμένω της σταφιδικής επέκτασης με την απουσία οποιασδήποτε εξορθολογισμένης πολιτικής για τη σταφίδα. Στην πραγματικότητα ωστόσο, η διαλεκτική ως μέθοδος κατανόησης της ιστορίας ενισχύει το επιχείρημά μας: Η μικρο-ιδιοκτησία και στη συνέχεια οι εμπορευματικές καλλιέργειες αναπτύχθηκαν σε σημαντικό βαθμό όχι τόσο εξαιτίας κάποιας σημαντικής δομικής οικονομικής διαδικασίας στο εσωτερικό όσο εξαιτίας της διευκόλυνσης που τους παρείχε το κράτος ως πολιτικός παρά ως οικονομικός παράγοντας. Με αυτή την έννοια το ελληνικό πολιτικό σύστημα του 19ου αιώνα, που ήταν απότοκο του οθωμανικού παρελθόντος και της Επανάστασης, ήταν αυτό που όχι μόνο επιτάχυνε αλλά επέβαλε τους βασικούς κανόνες για την καθιέρωση της μικρο-ιδιοκτησίας και κατ' επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών. Υπ' αυτό το πρίσμα, το σταφιδικό ζήτημα ήταν περισσότερο απότοκο των πολιτικών αδιεξόδων και «διεξόδων» του ελληνικού 19ου αιώνα καθώς και της συγκυριακής ευνοϊκής διεθνούς ζήτησης, παρά μια ουσιαστική αγροτική διαρθρωτική αδυναμία της νοτιοελλαδικής υπαίθρου.

Οι αγρότες της Πελοποννήσου οδηγήθηκαν, ως ένα βαθμό, στη σταφιδοκαλλιέργεια από τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν ή καλύτερα που δεν εφαρμόστηκαν. Θα μπορούσαν να παραχθούν άλλα αγροτικά προϊόντα όπως το σιτάρι,[335] που θα ενίσχυαν τη διατροφική ασφάλεια της χώρας ή

εξωτερικό, Πατρώνης Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», *Τα Ιστορικά* 10, 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993), σελ.53-77, όπου αναφέρεται ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να κάνει σοβαρές παραχωρήσεις, προκειμένου να εξασφαλίσει τη σταθερότητα του δασμολογικού καθεστώτος της σταφίδας στη γαλλική αγορά. Σε αντάλλαγμα μάλιστα των γαλλικών παραχωρήσεων δεσμευόταν να μειώσει κατά 50% το δασμό των εισαγόμενων γαλλικών βιομηχανικών προϊόντων στην Ελλάδα (σελ.68), με όποιες συνέπειες θα είχε κάτι τέτοιο για την νηπιακή ακόμα ελληνική βιομηχανία.

[335] Επισημάναμε πιο πάνω ότι στην περίοδο των μεγάλων εσόδων από τις εξαγωγές σταφίδας ένα σημαντικό ποσό εξάγεται για την αγορά σιταριού. Επίσης γνωρίζουμε ότι την εποχή της σταφιδικής εξάπλωσης οι διεθνείς τιμές του σιταριού είχαν κατρακυλήσει εξαιτίας της διεθνούς κρίσης, ενώ οι τιμές της σταφίδας παρέμεναν σε υψηλά σχετικά επίπεδα επιτρέποντας την αγορά φθηνότερου σίτου με όλο και ακριβότερη σταφίδα, Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.62 και Πιζάνιας Π., «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 10, 6 (1989), σελ. 75-104. Εντούτοις η ανασφάλεια εξαγωγής της σταφίδας ήταν δεδομένη, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, ενώ η διάθεση του σίτου πολύ πιο εξασφαλισμένη. Εκτός των άλλων οι εξαγωγές σταφίδας δεν γινόταν να διαρκέσουν για πολύ. Επιπλέον οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής καλλιεργειών δεν ήταν δυνατό να γίνει σε μικρό χρονικό διάστημα, καθώς απαιτεί χρόνο και χρήμα. Για την παραγωγή σιταριού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. Μητροφάνης Γ., *Η κίνηση των τιμών του σιταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1991, όπου τονίζεται η αυξανόμενη

ακόμα άλλα που θα έδιναν ώθηση στη νηπιακή ελληνική βιομηχανία, παρά το γεγονός ότι η διεθνής συγκυρία ήταν αρνητική, τουλάχιστον για τα σιτηρά. Σε αυτή την περίπτωση όμως, δεν θα υπήρχαν γρήγορα κέρδη ούτε για τους αγρότες ούτε για το κράτος ούτε κυρίως για τους μεσάζοντες εμπόρους και δανειστές. Κάτι τέτοιο όμως θα απαιτούσε χάραξη μακρόπνοης πολιτικής για τη γεωργία, κάτι που ήταν μάλλον ουτοπία για την Ελλάδα του 19ου αιώνα.[336]

Βέβαια, οφείλουμε να επισημάνουμε τις δυσκολίες οργάνωσης του αγροτικού χώρου και των καλλιεργειών, αφού η τιμή των γεωργικών προϊόντων είναι ευμετάβλητη και επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες που δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθούν από ένα μικρό και υπανάπτυκτο κράτος σαν την Ελλάδα του 19ου αιώνα. Πάντως, έως ένα βαθμό γίνεται κατανοητή η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας δεδομένης της, μοναδικά, ευνοϊκής εξωτερικής συγκυρίας, τόσο ως προς τη ζήτηση της σταφίδας όσο και ως προς τις χαμηλές τιμές σίτου. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 1863, η παραγόμενη κορινθιακή σταφίδα ισοδυναμούσε με το 160% της αξίας του εισαγόμενου σίτου ενώ το 1888 η αξία της ξεπερνούσε το 70%.[337] Καθώς δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν συνολικά στοιχεία τουλάχιστον για το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, για τη σχέση του εισαγόμενου σίτου με την αξία της εξαγόμενης σταφίδας, θεωρούμε αυτά τα δεδομένα απλώς ενδεικτικά της ευνοϊκής ιστορικής συγκυρίας χαμηλών τιμών σίτου και υψηλών τιμών σταφίδας. Γι' αυτό ακριβώς συμπεραίνουμε ότι χρειαζόταν μακροπρόθεσμη κρατική παρέμβαση,

---

προσφορά σιταριού στις διεθνείς αγορές εξαιτίας της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης των Η.Π.Α. αλλά και άλλων γεγονότων που αύξησαν σε μεγάλο βαθμό την παραγόμενη ποσότητα σίτου σε Ρωσία, Ρουμανία, Βουλγαρία και άλλες χώρες. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε καθίζηση τις τιμές σίτου την περίοδο 1873-1895. Επιπλέον οι θαλάσσιες μεταφορές ήταν πολύ φθηνότερες από τις χερσαίες τουλάχιστον στην Ελλάδα. Φθηνότερα ερχόταν το σιτάρι από τη Ρωσία στον Πειραιά παρά από τη Λειβαδιά στην Αθήνα (σελ. 96-97). Μάλιστα αυτό συνέβαινε σε περίοδο ταχύτατης πληθυσμιακής μεγέθυνσης του Πειραιά και της Αθήνας, επομένως και αύξησης στη ζήτηση σίτου. Ακόμη και μετά την ανάπτυξη των υποδομών (σιδηρόδρομοι, δρόμοι) δεν άλλαξε η διάρθρωση του εσωτερικού εμπορίου (σελ. 46). Ο συγγραφέας τονίζει ότι δύσκολα αλλάζει η διάρθρωση του εμπορίου σε μικρό διάστημα, οπότε δύσκολα θα αναπτυσσόταν και το εσωτερικό εμπόριο σίτου αμέσως με την ανάπτυξη των συγκοινωνιακών υποδομών. Και πως να αλλάξει, θα προσθέταμε, όταν σημαντικότατες εκτάσεις στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο είχαν αφιερωθεί στη σταφιδοκαλλιέργεια; Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η γεωργική πολιτική ήταν αναγκαίο να ισορροπήσει μεταξύ παραγωγής διαφορετικών γεωργικών προϊόντων και χρηματοδότησης υποδομών τόσο στο γεωργικό τομέα όσο και σε δρόμους, σιδηρόδρομο κτλ.

[336] Δεν είναι τυχαίο που, 30 χρόνια μετά την έναρξη της σταφιδικής κρίσης, οι εμπειρογνώμονες της ελληνικής γεωργικής πολιτικής αρθρογραφούν για την ανάγκη περιορισμού των εισαγωγών, ιδίως του σίτου που εξακολουθούσε να αποτελεί το κυριότερο εισαγόμενο είδος, προκειμένου να καλυφθεί το διαρκώς επιδεινούμενο εμπορικό έλλειμμα της χώρας, και για την αύξηση της εγχώριας παραγωγής, Ευελπίδης Χ., «Το εμπορικόν μας ισοζύγιο και το συνάλλαγμα», *Αθηναϊκή* 6 Φεβρουαρίου 1921. Έτσι καταδεικνύεται η αναγκαιότητα αυξημένης παραγωγής σιταριού, τουλάχιστον στο τέλος του 19ου έως και τα μέσα του 20ου αιώνα, που δεν θα εξασφάλιζε μόνο τις βασικές ανάγκες του πληθυσμού αλλά θα βελτίωνε σημαντικά και το εμπορικό ισοζύγιο, τουλάχιστον μετά τη σταφιδική κρίση. Επιπλέον καταδεικνύεται η ανάγκη χάραξης μακροπρόθεσμης γεωργικής πολιτικής, η οποία δεν θα μεταβαλλόταν ανάλογα με τις συγκυριακές διακυμάνσεις βασικών γεωργικών αγαθών (κρίση διεθνών τιμών σίτου), αλλά θα σχεδίαζε κεντρικά (λαμβάνοντας υπόψη και τη σύγχρονη κατάσταση στο διεθνές εμπόριο), τη γεωργική παραγωγή αποσκοπώντας στο μακροπρόθεσμο όφελος.

[337] Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σελ.75-6.

προκειμένου να θέσει κατευθύνσεις σε μακροχρόνιο ορίζοντα για την καλλιέργεια διαφορετικών προϊόντων, έστω και αν βραχυπρόθεσμα κάτι τέτοιο θα ήταν ζημιογόνο ή όχι και τόσο επικερδές. Με άλλα λόγια, χρειαζόταν μια καλά σχεδιασμένη μακροοικονομική γεωργική πολιτική.

Τέλος, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο Ελληνικό Βασίλειο, στη Βουλγαρία την ίδια περίπου περίοδο οι εμπορευματικές καλλιέργειες ήταν πολύ μειωμένες και σε καμία περίπτωση δεν συγκρίνονταν σε σημασία τόσο οικονομική όσο, και αυτό είναι σημαντικό, πολιτική, με τις αντίστοιχες της Ελλάδας. Όπως θα δούμε, στη Βουλγαρία οι μικρο-ιδιοκτήτες αγρότες καλλιεργούσαν κυρίως στο πλαίσιο μιας αυτοκαταναλωτικής κοινωνίας, ενώ οι εμπορικές συναλλαγές ήταν περιορισμένες και συχνά διεξάγονταν σε είδος, με εξαίρεση την εμπορευματοποίηση του σίτου. Σε γενικές γραμμές, ανάλογο φαινόμενο με αυτό της εμπορίας σταφίδος, στη βάση της παραγωγής μικροκαλλιεργητών, δεν εμφανίστηκε στη βουλγαρική ύπαιθρο την ίδια περίοδο. Θα λέγαμε ότι δεν εμφανίστηκε τόσο μαζικά πουθενά αλλού στα Βαλκάνια, με εξαίρεση ίσως την κτηνοτροφική παραγωγή και εξαγωγή χοίρων από τη Σερβία προς την Κεντρική Ευρώπη (κυρίως Αυστροουγγαρία).

Το μωσαϊκό των έγγειων σχέσεων στο Ελληνικό κράτος. Θεσσαλία: Η ενσωμάτωση των τσιφλικιών

Η περιοχή της Θεσσαλίας πλην της Ελασσόνας, καθώς και η ευρύτερη περιοχή της Άρτας εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος το 1881, μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (Ιούνιος-Ιούλιος 1878) και την Ελληνοτουρκική συμφωνία προσάρτησης. Οι Μεγάλες δυνάμεις ενγκρίνοντας μάλλον την ουδέτερη στάση της Ελλάδας στη διάρκεια της κρίσης των βαλκανικών εξεγέρσεων του 1876 και του Ρωσο-τουρκικού πολέμου που ακολούθησε, συναίνεσαν στην προσάρτηση της Θεσσαλίας, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποιο σημαντικό ελληνικό επαναστατικό κίνημα όπως έγινε στην Πελοπόννησο το ’21. Επρόκειτο μάλλον για ένταξη που ερχόταν ως συνέπεια της συνεχούς και αυξανόμενης πίεσης που δεχόταν η Αυτοκρατορία από τους βαλκανικούς εθνικισμούς και τις φιλελεύθερες ευρωπαϊκές δυνάμεις, της παρεπόμενης αποδόμησης και αδυναμίας της να τους διαχειριστεί και να αποτρέψει το διαμελισμό της. Επισημαίνουμε τον τρόπο ένταξης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, καθώς αυτός *σφραγίζει* –όπως συμβαίνει και με κάθε περιοχή που μετατρέπεται σε τμήμα επικράτειας– τις έγγειες σχέσεις και την αγροτική πολιτική.

Σε αντίθεση με την Πελοπόννησο, λοιπόν, οι έγγειες σχέσεις στο θεσσαλικό κάμπο διαμορφώθηκαν από τη διαλεκτική συνάρθρωση του οθωμανικού παρελθόντος/παρόντος με τις πολιτικές και τακτικές του ελληνικού κράτους καθώς και με τις συνθήκες και τους όρους ένταξης της Θεσσαλίας. Μπορεί ο θεσμός των τσιφλικιών να μην αναγνωρίστηκε ποτέ νομικά αλλά αυτά

ήταν ανεκτά σε τέτοιο βαθμό που τελικά αντικατέστησαν τα τιμάρια ως βάση του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος. [338] Επομένως η θέση του αγρότη της Αυτοκρατορίας είχε χειροτερέψει αρκετά στη μακρά περίοδο της οθωμανικής παρακμής.

Αυτή ήταν η κατάσταση στη Θεσσαλία λίγο πριν την ένταξή της στην Ελλάδα. Με την ενσωμάτωσή της, οι οθωμανικοί τίτλοι κατοχής γης θεωρήθηκαν αποδεικτικά στοιχεία πλήρους κυριότητας. Με αυτό τον τρόπο, οι Οθωμανοί γαιοκτήμονες πούλησαν τα τσιφλίκια τους σε πλούσιους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι είχαν πλέον τίτλους πλήρους ιδιοκτησίας. Με την αλλαγή του καθεστώτος ιδιοκτησίας και την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο νεοελληνικό κράτος, επήλθε, όπως ήδη αναφέραμε, ραγδαία υποβάθμιση της θέσης των αγροτών, λόγω του περιορισμού των δικαιωμάτων που πριν απολάμβαναν σε κτήματα, σπίτια και σε κοινόχρηστους χώρους του τσιφλικιού, τα οποία περιέρχονταν πλέον στην ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα.[339]

Με βάση αυτή την κατάσταση, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα τσιφλίκια υπό τη μορφή της απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας δεν αντλούσαν την προέλευσή τους από το προκαπιταλιστικό οθωμανικό παρελθόν αλλά προέρχονταν από την πρόσφατη καπιταλιστική διείσδυση και μάλιστα εξαιτίας της ριζικής κατάργησης κάθε υπολείμματος που θύμιζε τον οθωμανικό φεουδαρχισμό.[340] Αυτή η άποψη που έχει ήδη δεχθεί κριτική, [341] κατά τη γνώμη μας, δεν φαίνεται να ευσταθεί. Καταρχήν η εξαγορά των τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες της διασποράς δεν είναι ασφαλής δείκτης καπιταλιστικής διείσδυσης. Στην πραγματικότητα οι Έλληνες γαιοκτήμονες, πλην εντυπωσιακών εξαιρέσεων (π.χ οι αδερφοί Ζωγράφου, που ίδρυσαν το 1893 το πρώτο εργοστάσιο σακχάρεως στη δυτική Θεσσαλία και ενδιαφέρθηκαν έντονα για τη δημιουργία πρότυπων αγροκτημάτων, ο Π. Χαροκόπος και οι Καραμάνοι), δεν άλλαξαν τον τρόπο καλλιέργειας της γης, δεν εισήγαγαν τεχνολογικές καινοτομίες και αδιαφόρησαν για κάθε είδους επένδυση, δηλαδή δεν επένδυσαν κεφάλαια, προσβλέποντας στην αύξηση της παραγωγικότητας, του όγκου της παραγωγής και στη βελτίωση των υποδομών.[342] Προτίμησαν να κερδίζουν, χάρη στην επιτυχή πίεση που ασκούσαν, για επιβολή υψηλότερης δασμολογικής προστασίας της

[338] Η διαμόρφωση του θεσμού του τσιφλικιού είχε ήδη ξεκινήσει από την οθωμανική περίοδο και συγκεκριμένα από τις αρχές του 17ου αιώνα οπότε άρχισε η διαδικασία της οθωμανικής παρακμής. Για τους λόγους της κατάρρευσης του συστήματος γαιοκτησίας που είχε εγκαθιδρυθεί τον καιρό της κατάκτησης και για τις αιτίες της αντικατάστασης των τιμαρίων με τα τσιφλίκια, Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.291-295 και 297. Για τη διαμόρφωση του θεσμού του τσιφλικιού στην οθωμανική Ευρώπη και για την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος ιδιοκτησίας από την τάξη των τιμαριούχων, McGowan B., *Economic Life in Ottoman Europe Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, σελ.135-152.

[339] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923,* Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 26-35.

[340] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.122.

[341] Μια ακόμα κριτική της παραπάνω θέσης, Μήλιος Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 363-4.

[342] Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ.253., βλ. και Γεωργιτσογιάννη Ε. Ν., *Παναγής Α. Χαροκόπος (1835-1911) Η Ζωή και το έργο του*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2000.

εγχώριας σιτοπαραγωγής, την αύξηση του τιμήματος που λάμβαναν για κάθε κιλό σιταριού σε βάρος των Ελλήνων καταναλωτών.[343] Από την άλλη, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι, εκτός από την ευνοϊκή στάση του κράτους έναντι των μεγάλων γαιοκτημόνων, η προστασία της θεσσαλικής παραγωγής των σιτηρών προερχόταν (και) από εθιμικές επιβιώσεις οι οποίες καθόριζαν τις αγροληπτικές σχέσεις και επιδρούσαν στις τιμές του σίτου διατηρώντας τες σταθερές.[344] Ότι δηλαδή, εκτός από τη δασμολογική προστασία του κράτους, ως ενεργητικής πολιτικής προστασίας της μεγάλης γαιοκτησίας, υπήρχαν εθιμικοί, παραγωγικοί ή μη, μηχανισμοί εντός του τσιφλικιού που εξασφάλιζαν τη σταθερότητα των τιμών του σίτου ανεξαρτήτως των διακυμάνσεων της διεθνούς αγοράς.[345]

Η οικονομική αποδοτικότητα των τσιφλικιών ήταν περιθωριακή για τους περισσότερους ιδιοκτήτες συγκριτικά με άλλες πηγές εσόδων που διέθεταν, ενώ η περισσότερο κερδοφόρα προοπτική γι' αυτούς ήταν η πραγματοποίηση της υπεραξίας την οποία προσδοκούσαν, όταν είχαν αγοράσει ιδιαίτερα φθηνά τα τσιφλίκια πριν από το 1881.[346] Παρόμοια περίπτωση ήταν αυτή του Κ. Καραπάνου στην περιοχή της Άρτας: Όχι μόνο κέρδισε πολλαπλάσια από τη διαχείριση και την πώληση των τσιφλικιών στους αγρότες, αλλά κατάφερε να κερδίσει και πολιτικά οφέλη, προβάλλοντας την εικόνα του γαιοκτήμονα που δεν ήθελε να εμποδίσει τη χειραφέτηση των καλλιεργητών του.[347] Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πολλοί Έλληνες της διασποράς προέβησαν σε αγορά τσιφλικιών προκειμένου να απαλλαγούν από τα επισφαλή οθωμανικά τους διαθέσιμα, αποκτώντας και μάλιστα με οθωμανικό νόμισμα περιουσιακά

[343] Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.76-78. Η έλλειψη επενδύσεων μετά την εξαγορά των τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες της διασποράς τονίζεται και από άλλους, π.χ. Δερτιλής Γ*., Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.388-393. Κλιάφα Μ., *«Το Θεσσαλικό ζήτημα»*, Παυλόπουλος Δ. επιμ., *Η Ελλάδα στον 20ο αιώνα, 1900-1930*, *Επτά ημέρες* Καθημερινή, Αθήνα 2000, σελ. 47-50. Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών*, Φ.Ι.Λ.Ο.Σ., Τρίκαλα 1994, σελ.89-93. Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ.284-5.

[344] Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912). Τα τεκμήρια*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σελ.34-42.

[345] *Στο ίδιο*, σελ.35. Αν και η υπόθεση αυτή ευσταθεί ως ένα βαθμό, δεν εξηγεί γιατί εν τέλει το κράτος προστάτεψε δασμολογικά την παραγωγή σίτου και δεν άφησε τη σιτοπαραγωγή απροστάτευτη, γιατί οι γαιοκτήμονες πίεζαν για δασμολογική προστασία του σίτου και δεν αρκέστηκαν στους εθιμικούς μηχανισμούς προστασίας και, τέλος, αν και πώς το θεσσαλικό σιτάρι θα ανταγωνιζόταν τον φθηνό σίτο του εξωτερικού στην περίοδο της μεγάλης μείωσης των τιμών, χωρίς το προστατευτικό δασμολόγιο. Σίγουρα οι εθιμικοί μηχανισμοί θα προσάρμοζαν το κόστος παραγωγής, δαπανών κτλ., αλλά και πάλι είναι αμφίβολο αν η εγχώρια σιτοπαραγωγή θα ήταν ανταγωνιστική. Εκτός τούτου η συνεχής προσαρμογή των τιμών, μέσω των εθιμικών μηχανισμών στο τσιφλίκι, θα είχε παράπλευρα κόστη, όπως π.χ. την αντίδραση των κολλήγων εξαιτίας της συνεχούς μειώσεως του βιοτικού τους επιπέδου, που με τη σειρά της θα αμφισβητούσε το εθιμικό σύστημα προσαρμογής των τιμών έναντι των εξωτερικών αγορών. Μ' άλλα λόγια, είναι σχεδόν σίγουρο ότι, χωρίς τη δασμολογική πολιτική προστασίας του κράτους, η θεσσαλική παραγωγή θα μειωνόταν σημαντικά, αν δεν κατέρρεε και ολοκληρωτικά, τουλάχιστον στο διάστημα της διεθνούς μείωσης των τιμών σίτου.

[346] Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.78.

[347] Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του αγροτικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του ιθ' αιώνα). Η περίπτωση της τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σελ.116-124.

στοιχεία ασφαλέστερα.[348] Όπως και να έχει το θέμα, η διάρθρωση των καλλιεργειών δεν αναπροσδιορίστηκε ιδιαίτερα προς εμπορευματική κατεύθυνση,[349] ενώ τα γεωργικά προϊόντα που παρήγαν τα τσιφλίκια, μετά την εξαγορά τους, παρέμεναν περίπου τα ίδια.[350] Έτσι, με ασφάλεια μπορούμε να ισχυριστούμε ότι με την εξαγορά των τσιφλικιών από πλούσιους Έλληνες της διασποράς γενικά δεν επήλθε κάποιου είδους καπιταλιστικός μετασχηματισμός στη θεσσαλική ύπαιθρο· τουναντίον, η κατάσταση δομικά παρέμεινε απολύτως στάσιμη.

Επιπλέον, το τσιφλίκι ως τύπος έγγειων σχέσεων δεν διαμορφώθηκε απόλυτα εξαιτίας του νομικού πλαισίου που επεβλήθη και έθεσε το ελληνικό κράτος, αλλά συνδιαμορφώθηκε εξαιτίας αυτού. Τα τσιφλίκια υπό τη μορφή της απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας ήταν βέβαια ως ένα βαθμό αποτέλεσμα του ισχύοντος στην Ελλάδα βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου, σύμφωνα με το οποίο μετατράπηκαν οι οθωμανικοί τίτλοι σε τίτλους πλήρους ιδιοκτησίας. Βέβαια δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι και επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο ιδιοκτήτης συχνά είχε τον πλήρη έλεγχο της γης, την οποία μπορούσε να κληροδοτήσει στους διαδόχους του ή να τη χρησιμοποιήσει κατά το δοκούν.[351] Κατά συνέπεια, ο τσιφλικούχος ήταν ελεύθερος να εκδιώξει τους αγρότες σε περίπτωση που αυτοί δεν δέχονταν τους όρους της ενοικίασής του. Από την άλλη μεριά, η ελευθερία κινήσεων του αγρότη-ενοικιαστή ήταν εξαιρετικά περιορισμένη στην πράξη, παρόλο που θεωρητικά δεν ήταν *δεμένος με τη γη*. Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας τον ανάγκαζαν να δανειστεί από τον τσιφλικούχο, με αποτέλεσμα, όσο διάστημα ήταν χρεωμένος, δεν μπορούσε να μετοικήσει. Τελικά, δεδομένου ότι πολύ σπάνια μπορούσε να εξοφλήσει το κεφάλαιο μαζί με τον εξαιρετικά υψηλό τόκο, στην ουσία ήταν *αλυσοδεμένος* στο κτήμα. Έτσι οι αγρότες που δούλευαν στα τσιφλίκια ήταν τυπικά ενοικιαστές αλλά ουσιαστικά

[348] Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.391.

[349] Ως αιτία προβάλλεται η αύξηση της καλλιέργειας του καπνού, με το σχεδόν διπλασιασμό των εκτάσεων, Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σελ.332-3. Δυστυχώς δεν βρέθηκαν αξιόλογα στοιχεία για το ποσοστό του καπνού επί τοις % του συνολικού γεωργικού προϊόντος της Θεσσαλίας αλλά ούτε και το ποσοστό αύξησης του καπνού επί τοις % της συνολικής αύξησης του γεωργικού προϊόντος της Θεσσαλίας την περίοδο 1881-1912. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ότι η έκταση των θεσσαλικών τσιφλικιών ανερχόταν περίπου σε 6.196.890 στρέμματα, ενώ η καλλιέργεια καπνού έφτανε περίπου τα 29.172-65.000 (συμπεριλαμβανομένης της καλλιέργειας της μικρο-ιδιοκτησίας) στα χρόνια 1896-1912. Την ίδια ώρα η καλλιέργεια σίτου στα θεσσαλικά τσιφλίκια έφτανε κατά μέσο όρο τα 1.000.000 στρέμματα. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι, αν και σημειώνεται σημαντική αύξηση στη καλλιέργεια του καπνού, η σημασία του παραμένει χαμηλή επί τοις % της συνολικής παραγωγής των τσιφλικιών.

[350] Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.74, πίνακας 5 και Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σελ. 41, διάγραμμα Δ΄. Οι πίνακες αφορούν κυρίως την παραγωγή σιταριού σε όγκο παραγωγής και σε έκταση στρεμμάτων, όπου παραμένει περίπου η ίδια. Δεδομένου ότι το σιτάρι ήταν το κύριο γεωργικό προϊόν της Θεσσαλίας και γνωρίζοντας ότι οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν αυξήθηκαν ιδιαίτερα πριν τη διανομή των τσιφλικιών, με σχετική ασφάλεια συμπεραίνουμε ότι δεν επήλθε κάποιου είδους σημαντική δομική μεταβολή στην αγροτική παραγωγή των τσιφλικιών.

[351] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.295 και Πετμεζάς Σ., «Η κρίση της ελληνικής γεωργίας στις αρχές του 20ου αιώνα: Σταφιδική κρίση, υπερατλαντική μετανάστευση και αγροτικό ζήτημα», *Ελευθεροτυπία Ε- Ιστορικά, 1893-1912. Από την χρεωκοπία στην ανάκαμψη*, Απρίλιος 2011, σελ.65-66.

δουλοπάροικοι.[352] Βέβαια ο σχηματισμός των τσιφλικιών δεν αναγνωρίστηκε ποτέ νομικά από το οθωμανικό δημόσιο αλλά ήταν ανεκτά σε τέτοιο βαθμό που τελικά αντικατέστησαν τα τιμάρια ως βάση του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος.[353] Έτσι, οι Οθωμανοί τσιφλικούχοι ήταν de facto ιδιοκτήτες των κρατικών κτημάτων.[354] Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι ο θεσμός του τσιφλικιού, ακόμα και η εκδοχή της απόλυτης κυριότητας, δεν ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της ένταξης της περιοχής στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αλλά της διαλεκτικής σχέσης των οθωμανικών φεουδαρχικών κατάλοιπων, στις έγγειες σχέσεις, με το ελληνικό νομικό σύστημα, τον τρόπο ένταξης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, αλλά κυρίως με την έλλειψη πολιτικής βούλησης από πλευράς των κυβερνήσεων για διάλυση του απαρχαιωμένου αυτού θεσμού.

Επομένως, δεν μπορούν να κατανοηθούν οι έγγειες σχέσεις της Θεσσαλίας χωρίς τη θεώρηση του τσιφλικιού ως οθωμανικού κατάλοιπου και κυρίως χωρίς τη πολύπλοκη κατάσταση που επικρατούσε επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως προς το ιδιοκτησιακό αλλά και την ανοχή, εκ μέρους των οθωμανικών αρχών, των αυθαιρεσιών του τσιφλικούχου, κάτι που τον μετέτρεπε σε εν δυνάμει ιδιοκτήτη. Βέβαια το γεγονός ότι ο θεσμός του τσιφλικιού στο νεοελληνικό κράτος και ιδίως στη Θεσσαλία πήγαζε (και) από το οθωμανικό παρελθόν δεν σημαίνει και ότι η κατάσταση των Θεσσαλών αγροτών βελτιώθηκε μετά την ένταξη της Θεσσαλίας – Άρτας (1881). Ακριβώς το αντίθετο καταδεικνύει το σύνολο σχεδόν της ελληνικής βιβλιογραφίας.[355]

Ο κυριότερος λόγος επιδείνωσης της ζωής των αγροτών της Θεσσαλίας εντοπίζεται στα ετήσια κολιγικά συμβόλαια μίσθωσης,[356] με βάση τα οποία ο κολίγος ήταν δυνατόν να χάσει ακόμα και το σπίτι του, αν δεν είχε εκπληρώσει όλους τους όρους του συμβολαίου. Παράλληλα αφαιρούνταν από τον κολίγο και όσα δικαιώματα απολάμβανε μέχρι τότε στα τσιφλίκια ως επίμορτος καλλιεργητής δηλαδή στα κοινά βοσκοτόπια του τσιφλικιού, στα δάση, στις πηγές,

[352] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.295-296.
[353] *Στο ίδιο*, σελ.297.
[354] Pamuk S., *Commodity Production for World-Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913*, Islamoglu-Inan H. eds, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, σελ.178-201, McGowan B., E*conomic Life*, ό.π., σελ.121-152.
[355] Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, Στοχαστής, Αθήνα 1974 [1906], σελ. 33-34, 46-47, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.21-35, Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.116-126, Πετμεζάς Σ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.76, Κλιάφα Μ., «Το Θεσσαλικό ζήτημα», ό.π., σελ. -50, Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών*, ό.π., σελ. 21-30, Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, ό.π., σελ. 364, Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος*, ό.π., σελ.115-157, Σφήκα-Θεοδοσίου Α., «Το Θεσσαλικό ζήτημα. Το νομικό καθεστώς γαιοκτησίας», *Ελευθεροτυπία Ε- Ιστορικά*, *Κιλελέρ* 1 Μαρτίου 2001, σελ. 6-9, Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ.284. Στον αντίποδα, έχει υποστηριχθεί, μάλλον αβάσιμα, ότι τα γεγονότα στο Κιλελέρ ήταν αποτέλεσμα της βελτίωσης του επιπέδου ζωής των αγροτών, Χεκίμογλου Ε., *Η διάλυση των επίμορτων εκμεταλλεύσεων, Ελευθεροτυπία* Ε- Ιστορικά, *Κιλελέρ* 1 Μαρτίου 2001, σελ.22-25.
[356] Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ό.π., σελ.63-68,82-85.

στην από κοινού διαχείριση των υδάτινων πόρων κτλ.[357] Επίσης δεν ίσχυε πλέον και η απαγόρευση φυλάκισης των αγροτών λόγω χρεών και η απαγόρευση κατάσχεσης των αροτριώντων ζώων που ίσχυε επί Τουρκοκρατίας. Επιπροσθέτως, οι αναταραχές που ξέσπασαν τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης της περιοχής στο νεοελληνικό κράτος, δεν στόχευαν τόσο σε διακανονισμούς και ρυθμίσεις που θα οδηγούσαν σε αποκατάσταση των επίμορτων καλλιεργητών ως ανεξάρτητων μικρο-ιδιοκτητών στις γαίες των τσιφλικιών αλλά, κατά κύριο λόγο, στο σεβασμό και στη διατήρηση των αγροληπτικών σχέσεων που είχαν παγιωθεί επί οθωμανικής κυριαρχίας και, δευτερευόντως, στην αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των γαιοκτημόνων.[358]

Έτσι, μετά ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο Ελληνικό Βασίλειο, οι Θεσσαλοί αγρότες εξακολούθησαν να ζουν σε πολύ άσχημες συνθήκες, παρόμοιες ή και χειρότερες με εκείνες που βίωναν επί Οθωμανών. Η δύσκολη κοινωνική θέση τους καταδεικνύεται και από τη σύγκρισή τους, στη συγχρονία, με τους Πελοποννήσιους αγρότες, οι οποίοι όχι μόνο απολάμβαναν ανώτερο βιωτικό επίπεδο αλλά αρκετοί από αυτούς μπορούσαν να πλουτίζουν, όπως είδαμε, από τις εμπορευματικές καλλιέργειες. Μάλιστα, όταν οι Θεσσαλοί αγρότες άρχισαν να διεκδικούν δυναμικά την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη διανομή υπέρ τους, οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου διεκδικούσαν την ενεργό κρατική υποστήριξη για την προστασία της παραγωγής τους και κατ' επέκταση των εισοδημάτων τους. Η χρονική αυτή διαφορικότητα αποτυπώνεται έντονα στις συζητήσεις εκείνης της περιόδου στη Βουλή: Στην αγόρευσή του, για παράδειγμα, ο βουλευτής Γιαννακίτσας ανέφερε ότι «(…) *εάν οι σταφιδικοί πληθυσμοί στερούνται χρημάτων, έχουν όμως κτήματα. Οι Θεσσαλοί όμως ούτε χρήματα, ούτε κτήματα, ούτε στέγη έχουν*». Παρόμοια, στην ίδια συνεδρίαση ο βουλευτής Ρούφος ανέφερε ότι όλοι αναγνωρίζουν τα δίκαια των Θεσσαλών αλλά ότι σε αυτή τη φάση δεν έπρεπε να παρελκυστεί το ζήτημα της σταφίδας. Τέλος, ο βουλευτής Θ. Λιμπίτης, διεκτραγωδώντας την κατάσταση της Θεσσαλίας προσέθεσε ότι, εάν οι Πελοποννήσιοι είχαν υποστεί την επιδρομή και τα πάνδεινα του πολέμου (του 1897), θα είχαν μεταναστεύσει όλοι στην Αμερική.[359]

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι οι αγρότες της Πελοποννήσου ήταν πολύ δύσκολο έως αδύνατον να συνασπιστούν με τους ακτήμονες αγρότες της Θεσσαλίας για τον απλούστατο λόγο ότι τα συμφέροντά τους δεν εφάπτονταν, ενώ σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές ήταν έως και αντιτιθέμενα. Για παράδειγμα, την ίδια ώρα που ζητούσαν οι σταφιδοπαραγωγοί κρατική

[357] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.35 και Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ό.π., σελ.68-75.

[358] Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του αγροτικού κεφαλαίου*, ό.π., σελ.106-7, κυρίως για την περιοχή της Άρτας· θεωρούμε ότι η επέκταση αυτής της διαπίστωσης και στην υπόλοιπη περιοχή της Θεσσαλίας δεν θα ήταν εντελώς αυθαίρετη.

[359] Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το σταφιδικό ζήτημα*, ό.π., σελ.313, σημ. 55: *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ιστ΄, Σύνοδος Β΄ Έκτατος, Συνεδριάσεις 17, 18, 24, 25, 26.

ενίσχυση της παραγωγής, δηλαδή ενεργητική οικονομική πολιτική στήριξης, οι Θεσσαλοί αγρότες ζητούσαν απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, μεταρρύθμιση που απαιτούσε κεφάλαια για αποζημίωση των τσιφλικούχων, σε περίοδο που τα δημόσια οικονομικά οδηγούνταν σε αδιέξοδο. Παρόλα αυτά το ζήτημα της Θεσσαλίας δεν ήταν οικονομικό αλλά βαθιά πολιτικό, καθώς ήταν οι γαιοκτήμονες που πίεζαν τις κυβερνήσεις να μην προχωρήσουν σε διανομή των τσιφλικιών. Δεν είναι τυχαίο ότι ο φιλελεύθερος μεταρρυθμιστής πολιτικός Χ. Τρικούπης, δεν αποδεχόταν καν την ύπαρξη «αγροτικού λεγομένου ζητήματος» στον κάμπο της Θεσσαλίας, τασσόμενος έτσι, κατηγορηματικά υπέρ των γαιοκτημόνων: «*Είπον ότι είμαι έτοιμος να συζητήσω επί του θέματος τούτου δεν είπον ότι υπάρχει* (…) *Η κυβέρνησις ου μόνον δεν προεκάλεσε συζήτησιν περί του αγροτικού λεγομένου ζητήματος αλλά απεναντίας προσεπάθησε να την αποτρέψη* (…) *Αλλά ευθύς εξαρχής η Κυβέρνησις εδήλωσεν ότι εθεώρει ότι δεν υφίσταται αγροτικό ζήτημα* (…)», δήλωνε ρητά το 1883 στη Βουλή.[360] Με λίγα λόγια, η πολιτική του Τρικούπη ευνοούσε μάλλον τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων της Θεσσαλίας και παραμελούσε εκείνα των αγροτών της περιοχής. Αυτή η στάση του, από την άλλη μεριά, δεν αντιφάσκει με την ευνοϊκή στάση του απέναντι στους βιομήχανους ή στη φιλελεύθερη πολιτική του πλατφόρμα,[361] όπως έχει υποστηριχθεί.[362] Οι λόγοι που έχουν διατυπωθεί[363] και ερμηνεύουν τη δασμολογική πολιτική του Τρικούπη στο ζήτημα του σιταριού, είναι η βούλησή του για προώθηση της πολιτικής της σιτάρκειας και η ενίσχυση του δημοσίου ταμείου μέσω της εξοικονόμησης συναλλάγματος. Βέβαια τα παραπάνω (οικονομικού περιεχομένου) επιχειρήματα σχετικά με την πολιτική του, αντιφάσκουν με την αδιαφορία του ως προς την επέκταση των σταφιδαμπέλων της Πελοποννήσου, η οποία επιδείνωνε το έλλειμμα του σιταριού, ενώ, όπως είδαμε πιο πάνω, βελτίωνε δομικά το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας μόνο πρόσκαιρα.

Αντιθέτως, το αντίπαλο Εθνικό κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, έδειξε μεγαλύτερη ευαισθησία στα αιτήματα (ή στις δυνητικές ψήφους) των κολλήγων. Επεδίωξε, αν όχι την αγροτική μεταρρύθμιση, την απάλυνση του προβλήματος μέσω πρότασης νόμου να παραχωρηθούν έναντι τιμήματος μικροί, αλλά μη βιώσιμοι κλήροι στους κολίγους,

[360] Σφήκα-Θεοδοσίου Α., *Ο Τρικούπης και το Θεσσαλικό ζήτημα*, Αρώνη-Τσίχλη Κ., Τρίχα Λ. επιμ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης*, ό.π., σελ.314-315. Για τη στάση του Τρικούπη στο θεσσαλικό ζήτημα, την αρνητική του στάση στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την ενεργή υποστήριξή του στους ομογενείς τσιφλικούχους, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 40-45 και 83-86, Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.116-162, Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος*, ό.π., σελ.115-117, Πετμεζάς Σ., *Η κρίση της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., σελ.47-72, Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών*, ό.π., σελ.117-197.

[361] Ο Δερτιλής Γ.*, Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σελ.120-4, υποστηρίζει, σωστά κατά την άποψή μας, ότι η πολιτική του Τρικούπη στο ζήτημα της δασμολογικής προστασίας του θεσσαλικού σίτου δεν έβλαψε ιδιαίτερα την εγχώρια βιομηχανία. Παρόλα αυτά το κόστος του υψηλού δασμολογίου των σιτηρών πληρωνόταν από τα φτωχά αστικά στρώματα, ενώ ο αγροτικός κόσμος της περιοχής συνέχιζε να υποφέρει από τις γαιοκτητικές σχέσεις.

[362] Βλ. πχ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.141-162.

[363] Δερτιλής Γ.*, Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σελ.121-2.

εξαγοράζοντας με κυβερνητική εγγύηση μικρό μέρος συνολικά της έκτασης των μεγάλων ιδιοκτησιών. Με άλλα λόγια, επέλεξε τη μετατροπή των κολίγων, κατά τα πρωσικά πρότυπα, σε μικροιδιοκτήτες υποχρεωμένους να προσφέρουν εποχικά την έμμισθη εργασία τους στις μεγάλες ιδιοκτησίες. [364] Όπως και να χει το θέμα, κανένα από τα δύο κόμματα, Δηλιγιαννικό ή Τρικουπικό, δεν προέβη σε κάποια ουσιαστική ενέργεια για τη λύση του αγροτικού προβλήματος της Θεσσαλίας, ενώ, στις δύο πρώτες δεκαετίες της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος, μόνο θεωρητικές συζητήσεις λάβαιναν χώρα. Όπως είναι γνωστό, η κορύφωση του θεσσαλικού αγώνα ήρθε στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα και κορυφώθηκε με την αιματηρή εξέγερση στο Κιλελέρ.[365] Βέβαια ούτε τότε δόθηκε λύση επί του θεσσαλικού ζητήματος, καθώς οι κυβερνήσεις συχνά επικαλούνταν έλλειψη κονδυλίων για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, ενώ ως ανασχετικός παράγοντας της απαλλοτρίωσης προβαλλόταν και η Σύμβαση Κωνσταντινουπόλεως που ανάγκαζε την Ελλάδα να αναγνωρίσει τις ιδιοκτησίες των Τούρκων της Θεσσαλίας.

Βέβαια πίσω από οποιοδήποτε, υπαρκτό ή μη, νομικό κώλυμα βρίσκονταν οι γαιοκτήμονες και οι πολιτικές δυνάμεις που τους στήριζαν στο Κοινοβούλιο και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να καθυστερήσουν τη συζήτηση επί του θεσσαλικού ζητήματος ή οποιαδήποτε νομοθετική πρωτοβουλία των κυβερνήσεων που θα επέλυε το ζήτημα. Μόνο μετά από μια επιτάχυνση πολλαπλών κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών, όπως το κίνημα στο Γουδί, η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία, τα γεγονότα στο Κιλελέρ και γενικότερα η μεταρρυθμιστική ατμόσφαιρα των επόμενων χρόνων, μπόρεσε να προταχθεί η επίλυση και του θεσσαλικού προβλήματος. Η αρχή έγινε με την αναθεώρηση άρθρων του Συντάγματος και την αποδοχή της διατυπώσεως «*δημοσία ωφέλεια*» αντί «*δημοσία ανάγκη*» για την απαλλοτρίωση ιδιωτικών κτημάτων.[366] Στη συνέχεια απαγορεύτηκε η έξωση επίμορτων καλλιεργητών (κολίγων) από τα τσιφλίκια.[367] Λύση όμως για το ζήτημα της διανομής δεν δόθηκε παρά από την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης με τα διατάγματα του 1917 «(…) *προς* αποκατάστασιν *παντός ακτήμονος αγρότου ιθαγενούς ή εποίκου κολίγου παρακεντέ* (…)».[368]

Είναι προφανές ότι εσωτερικοί λόγοι όπως ο Εθνικός Διχασμός και η ανάγκη προσεταιρισμού των αγροτών από τη Βενιζελική παράταξη, λόγοι εθνικής ασφαλείας (καθώς στις περιοχές που κατακτήθηκαν στους βαλκανικούς πόλεμους του 1912-13 κατοικούσαν συμπαγείς αλλόγλωσσοι

[364] Πετμεζάς Σ., *Η κρίση της ελληνικής γεωργίας,* ό.π., σελ.47-72, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ. 83-86. Για τη γενικότερη αγροτική πολιτική του Δηλιγιάννη, Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σελ.67-76.

[365] Εκτενή αναφορά στις διεκδικήσεις των ακτημόνων Θεσσαλών αγροτών της α΄ δεκαετίας του 20ου αιώνα και στα γεγονότα που οδήγησαν στο Κιλελέρ, Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., κεφ. β΄, γ΄, δ΄, ε΄, *Ελευθεροτυπία Ε- Ιστορικά*, *Κιλελέρ* 1 Μαρτίου 2001, *Κορδάτος Γ., Ιστορία του αγροτικού κινήματος*, ό.π., σελ.115-156.

[366] Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική*, ό.π., σελ.147-9. Για τις συζητήσεις στη Βουλή την περίοδο της αναθεώρησης των άρθρων του Συντάγματος, σελ.147-153.

[367] *Στο ίδιο*, σελ. 150.

[368] *Στο ίδιο*, σελ.156.

πληθυσμοί) αλλά και λόγοι εξωτερικοί, βαλκανικοί ανταγωνισμοί στη Μακεδονία που ακόμα διεκδικούνταν από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, επιτάχυναν τις μεταρρυθμιστικές κινήσεις της Βενιζελικής παράταξης. Τελικά το ζήτημα λύθηκε οριστικά από την επαναστατική κυβέρνηση του 1922, υπό το βάρος της Μικρασιατικής Καταστροφής, με το διάταγμα της 5ης Μαρτίου 1923 «(…) *περί ολοκληρωτικής απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών, άνευ αποζημιώσεως των ιδιοκτητών* (…)»[369] και ενώ προηγουμένως η Αντιβενιζελική παράταξη που κέρδισε τις εκλογές του 1920, είχε επιδείξει χαρακτηριστική αδράνεια και στασιμότητα. Έτσι, το θεσσαλικό ζήτημα συνδέθηκε με τη διανομή των τσιφλικιών της Μακεδονίας και μετέπειτα της Θράκης, οπότε λόγοι εθνικοί, εσωτερικής ασφάλειας αλλά και κοινωνικοί, πολιτικοί και οικονομικοί καθιστούσαν κάτι περισσότερο από επιτακτική την ανάγκη της διανομής. Με λίγα λόγια, η απαλλοτρίωση των κτημάτων της θεσσαλικής υπαίθρου, όπως θα δούμε και παρακάτω, επιταχύνθηκε από τον καταιγισμό των γεωπολιτικών ανακατατάξεων στη Βαλκανική χερσόνησο, τους πολέμους του 1912-3, την τελική διευθέτηση του Ανατολικού ζητήματος, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις ανταλλαγές των πληθυσμών.

Τα γεγονότα που συνέβησαν στο Κιλελέρ, αλλά και οι επαναστατικές εξάρσεις της προηγούμενης δεκαετίας ήταν ίσως ό,τι πιο σημαντικό έχει να επιδείξει το ελληνικό αγροτικό κίνημα.[370] Με αυτή την έννοια θεωρείται εδώ ως αυτόνομο γεγονός, καθώς πρωταρχικός του στόχος ήταν η αλλαγή των δομικών παραγωγικών σχέσεων προς όφελος των αγροτών. Μ' άλλα λόγια, το μη συγκρίσιμο μέγεθος του θεσσαλικού αγώνα με εκείνο των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ή βαλκανικών αγροτικών διεκδικήσεων δεν αναιρεί τη σημασία του, καθώς στόχευε κυρίως στην αλλαγή των δομών. Δεν είναι τυχαίο ότι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, που συντάχθηκαν με τους Θεσσαλούς αγρότες, όπως ο Σ. Τριανταφυλλίδης, τόνιζαν τα διαφορετικά αιτήματα των ιδιοκτητών αγροτών του Παλαιού Βασιλείου και των ακτημόνων της Θεσσαλίας, τα οποία αποδώσαμε στη διαφορική χρονικότητα της ενσωμάτωσης των αντίστοιχων περιοχών στην ελληνική επικράτεια: «(…) *Ο θεσσαλικός λαός δεν ζητεί ή εκείνο όπερ το κράτος εφήρμοσε δια*

[369] Ελευθεροτυπία *E- Ιστορικά*, *Κιλελέρ,* 1 Μαρτίου 2001, σελ.21.

[370] Η εξέγερση του Κιλελέρ στην ανάλυσή μας θεωρείται η κορύφωση ενός αυτόνομου πολιτικού γεγονότος που δεν ήταν άλλο από τον αγώνα των αγροτών για γη, δηλαδή για αλλαγή των έγγειων σχέσεων. Έχει υποστηριχθεί ότι το Κιλελέρ δεν ήταν αυτόνομο γεγονός αλλά η συνέχεια μιας εμπορευματικής διαδικασίας που αύξανε το γεωργικό προϊόν της Θεσσαλίας, Χεκίμογλου Ε., «Από την πτώχευση στην άνθηση, 1898-1912», *Ελευθεροτυπία E- Ιστορικά*, *1893-1912, από τη χρεοκοπία στην ανάκαμψη*, Απρίλιος 2011, σελ. 172**.** Αυτή η άποψη δεν επιβεβαιώνεται, όχι μόνο από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω αλλά και γιατί δεν υπήρξε σημαντική αύξηση των εμπορευματικών καλλιεργειών της Θεσσαλίας, με μόνη εξαίρεση την καλλιέργεια του καπνού. Κι αυτή ωστόσο, σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα, συντελείται σε μεγάλο ποσοστό (70%) στο πλαίσιο των τσιφλικιών και όχι της μικρο-ιδιοκτησίας, Πρόντζας Β. *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σελ.332-3. Βέβαια, υπήρξε κάποια αύξηση στα ποσοστά της μικρο-ιδιοκτησίας στη Θεσσαλία, με τη μετατροπή των επίμορτων καλλιεργητών σε μικρο-ιδιοκτήτες, όπως αποδεικνύεται και από το Ι.Α./Ε.Τ.Ε. Αρχειακό υλικό Ελεγκτικού συνεδρίου, παραχωρητήρια γαιών (1873-1917), Α20. Αυτό όμως δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην ομόλογη σχέση μεταξύ αύξησης μικρο-ιδιοκτησίας και εμπορευματικών καλλιεργειών, γιατί δεν συμπίπτει πάντα η μεταβολή των δύο μεγεθών. Το παράδειγμα της Βουλγαρίας και των βόρειων Βαλκανίων την ίδια εποχή το αποδεικνύει.

τους κατοίκους του Παλαιού Βασιλείου (…) *Ό,τι εδόθη εις τους κατοίκους του Παλαιού Βασιλείου, πρέπει να δοθεί και εις τους Θεσσαλούς και εις τους Αρτινούς* (…)».[371] Βέβαια, ακόμα και η κορυφαία στιγμή του αγώνα των Ελλήνων αγροτών φαντάζει να έχει περιορισμένο μέγεθος, συγκριτικά με αντίστοιχα βαλκανικά κινήματα αλλά και εκείνα των ανατολικο-ευρωπαϊκών και πιο πριν, των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών· εκεί όμως οι αγροτικοί αγώνες ήταν ενταγμένοι με το ριζικό ανασχηματισμό της πολιτικής και οικονομικής δομής των κοινωνιών και αποτέλεσαν έναυσμα για τη διάλυση φεουδαρχικών υπολειμμάτων στην ύπαιθρο και την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής –μ' άλλα λόγια, δεν αποτέλεσαν μέρος ενός αστικού σχεδιασμού, όπως συνέβη με την περίπτωση του σχεδίου των Ελλήνων Φιλελευθέρων.

Στο παραπάνω ιδιάζον ελληνικό πλαίσιο, όπως αναφέρθηκε, οποιαδήποτε συνεννόηση ή συνεργασία των αγροτών της Θεσσαλίας και της «Παλαιάς Ελλάδας» σε προγραμματικό επίπεδο ήταν από δύσκολη έως αδύνατη. Οι έγγειες σχέσεις στην Πελοπόννησο, όπως είχαν διαμορφωθεί από τη διαλεκτική σχέση του οθωμανικού παρελθόντος με την Επανάσταση αλλά και από το πολιτικό σύστημα που ήταν απότοκο της ίδιας σχέσης, επιτάχυναν την επέκταση της μικρο-ιδιοκτησίας, το πελατειακό σύστημα και τις εμπορευματικές καλλιέργειες, που δρούσαν ανασταλτικά σε οποιοδήποτε είδος ταξικής αγροτικής κινητοποίησης. Από την άλλη, οι αγρότες της Θεσσαλίας ζητούσαν να αρθούν οι διαρθρωτικές αδυναμίες των έγγειων σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί από την παραπάνω διαλεκτική σχέση. Με αυτή την έννοια, ο αγώνας των Θεσσαλών αγροτών ήταν κοινωνικά προσδιορισμένος, καθώς ζητούσε την αλλαγή των διαρθρωτικών δομών στις έγγειες σχέσεις, οπότε και στις παραγωγικές. Με απλά λόγια, (και) οι Θεσσαλοί ζητούσαν γη.

Η διαφορά ως προς τη δομή των έγγειων σχέσεων, οι οποίες διαμόρφωσαν τον τρόπο παραγωγής, αλλά και ως προς τη χρονικότητα και τον τρόπο της ένταξης κάθε περιοχής στο νεοελληνικό κράτος, αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για συνεννόηση και αλληλεγγύη των αγροτών της Θεσσαλίας με τους αγρότες της «Παλαιάς Ελλάδας». Με λίγα λόγια, οι προαναφερθέντες λόγοι αποτελούν τους σημαντικότερους ικανούς να εξηγήσουν την αδυναμία των αγροτών της Ελλάδας να συνασπιστούν και να διεκδικήσουν τα συμφέροντά τους από κοινού και σε ένα κοινό πρόγραμμα. Αυτοί είναι μάλλον οι κυριότεροι λόγοι που κάνουν κατανοητή την ανυπαρξία αξιόλογου αγροτικού κινήματος ή μαχητικού Αγροτικού Κόμματος, όταν οι αγρότες των Βαλκανίων συνασπίζονταν με κοινωνικούς/ταξικούς όρους, δηλαδή σε αντιπαράθεση και λιγότερο υπό την καθοδήγηση των αστικών δυνάμεων.

[371] Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ό.π., σελ.125-6.

Οι έγγειες σχέσεις στη Μακεδονία

Το ζήτημα των έγγειων σχέσεων στη Μακεδονία, μετά την ένταξή της στο ελληνικό κράτος το 1913, και σε δεύτερη φάση στη Θράκη (1920), είναι αρκετά πιο πολύπλοκο. Πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους διαπλεκόταν τόσο έντονα το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα.[372] Η περιοχή της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας κατοικιόταν από διάφορους λαούς και εθνότητες, όπως Έλληνες, Βούλγαρους, Σλάβους Χριστιανούς και Σλάβους Μουσουλμάνους, Τούρκους, Εβραίους, Τσιγγάνους, Αλβανούς, Βλάχους κ.ά.[373] Παράλληλα η κυρίαρχη μορφή των έγγειων σχέσεων ήταν το τσιφλίκι, το οποίο διαμορφώθηκε κάτω από τις μακρόχρονες ιστορικές συγκυρίες οι οποίες ήδη αναλύθηκαν σχολιάζοντας την περίπτωση της Θεσσαλίας.[374] Όπως και στην υπόλοιπη οθωμανική Ευρώπη οι Μουσουλμάνοι μπέηδες κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος των τσιφλικιών ενώ οι Χριστιανοί αγρότες ήταν συνήθως ακτήμονες.

Έχει αναφερθεί[375] ότι στα μέσα του 19ου αιώνα Έλληνες και Εβραίοι, κυρίως έμποροι και τοκογλύφοι, είχαν αγοράσει αρκετά τσιφλίκια κυρίως στην περιοχή του Μοναστηρίου. Αν και το γεγονός αυτό δεν αμφισβητείται, εντούτοις οι εκτάσεις που αγόρασαν ήταν κατά πολύ μικρότερες των μεγάλων ιδιοκτησιών των Μουσουλμάνων μπέηδων, ενώ η ανασφάλεια που ένιωθαν ως προς τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και η βαριά φορολογία με την οποία επιβαρύνθηκαν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη λόγω του διαφορετικού τους θρησκεύματος. Επομένως η αλλαγή των ιδιοκτητών των τσιφλικιών από Μουσουλμάνους σε Χριστιανούς και Εβραίους θα πρέπει να θεωρείται αρκετά περιορισμένης έκτασης, τουλάχιστον ποσοτικά, που δεν επηρέασε τις έγγειες σχέσεις στην ύπαιθρο ούτε τη ρευστή πολιτική κατάσταση στη Μακεδονία. Από τα συγκριτικά στοιχεία του παρακάτω Πίνακα διαπιστώνουμε ότι η συνολική έκταση που κατελάμβαναν τα τσιφλίκια στη Μακεδονία ήταν αρκετά σημαντική, αν και ήταν μικρότερη από αυτή στη Θεσσαλία:

[372] Για τη διαπλοκή και τη διαλεκτική αντίθεση του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα (διανομή των τσιφλικιών) στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*.

[373] Αναλυτική παρουσίαση των στατιστικών δεδομένων του πληθυσμού της Μακεδονίας για εκείνη την περίοδο αλλά και για τη δεκαετία του '20, Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ.25-34,157-176 και του ίδιου, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα, ό.π.*, σελ.23-45.

[374] Για μια ιστορική αναφορά στο πλαίσιο δημιουργίας του τσιφλικιού στην Οθωμανική Μακεδονία, McGowan B., *Economic Life*, ό.π..

[375] Βακαλόπουλος Κ., *Το μακεδονικό ζήτημα. Γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση (1856-1912), Το Βήμα* Αθήνα 2009**,** σελ.32.

Πίνακας 3.2 ***Αναλογία των εκτάσεων των τσιφλικιών πριν το 1917***

	Επί της συνολικής επιφάνειας	***Επί της καλλιεργούμενης επιφάνειας***
Θεσσαλία	50,5%	50 %-64%
Μακεδονία	41%	41% - 52%
Ήπειρος	33%	33% - 42%

Πηγή: Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.136.

Με την ένταξη λοιπόν των εύφορων μακεδονικών πεδιάδων στο ελληνικό κράτος, μετά από χρόνια στρατιωτικής και παραστρατιωτικής αντιπαράθεσης καθώς και από δύο εξαντλητικούς βαλκανικούς πολέμους, η ελληνική διοίκηση έπρεπε να διαχειριστεί ταυτόχρονα δύο σημαντικά προβλήματα που διαπλέκονταν με διαλεκτικό τρόπο. Το πρώτο σημαντικό και εθνικής ασφαλείας ζήτημα, ήταν η *διαχείριση* των πολυπληθών αλλοεθνών πληθυσμών των «Νέων Χωρών» με τρόπο που να εξασφαλίζει σχετική τοπική ειρήνη, τουλάχιστον έως ότου λήξουν οι πολεμικές περιπέτειες της χώρας (Α΄ Παγκόσμιος και Μικρασιατική Εκστρατεία). Το δεύτερο και εξίσου σημαντικό ζήτημα, από εθνική και κυρίως από κοινωνική άποψη, ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση και η διανομή των γαιών με τον κερματισμό των τσιφλικιών. Η πολυεπίπεδη διαλεκτική σχέση του εθνικού ζητήματος και του κοινωνικού δεν εξαντλούταν στην ανταλλαγή των πληθυσμών μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία επιτάχυνε τη διανομή των τσιφλικιών, αλλά αφορούσε και το γεωπολιτικό ανταγωνισμό των βαλκανικών κρατών, ιδίως της Βουλγαρίας και της Ελλάδας, επί των πρόσφατα διαμοιρασμένων περιοχών της Μακεδονίας.

Η Βουλγαρία ως ο μεγάλος ηττημένος του β΄ Βαλκανικού πολέμου δεν έπαψε να εποφθαλμιά τόσο εκτάσεις στο ελληνικό (πλέον) μέρος της Μακεδονίας όσο κυρίως διέξοδο στο Αιγαίο. Οι επιδιώξεις της, προς επίτευξη του τελευταίου στόχου, από γεωπολιτική και οικονομική άποψη, κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές και οι προσπάθειες για κάποιου είδους ευνοϊκή διευθέτηση δεν σταμάτησαν ούτε και από τη μετριοπαθή κυβέρνηση των Αγροτικών.[376] Στο μεταίχμιο του 19ου και 20ου αιώνα, αλλά και μετά το τέλος του β΄ Βαλκανικού πολέμου και στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου, η κατάσταση στην πολυεθνική Μακεδονία ήταν ακόμα τόσο ρευστή, ώστε η Βουλγαρία εξακολουθούσε να τρέφει βάσιμες ελπίδες ότι είτε διά των όπλων είτε μέσω της προπαγάνδας ή και των δύο θα μπορούσε να κερδίσει τόσο τις διαφιλονικούμενες περιοχές όσο, κυρίως, τους σλαβικούς πληθυσμούς (εξαιρουμένων όσων είχαν ήδη βουλγαρική συνείδηση), οι οποίοι δεν είχαν σαφή εθνική ή θρησκευτική συνείδηση.

[376] Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ., *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Gutenberg, Αθήνα 1997,σελ. 71-205. Kofos Ev., *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 45-94. Косатев Т.,*Тракийският въпрос във външната политика на България, 1919-1923*, Академично Издателство, София 1996 και Петрова Д., *Самостоятелното управление на Б.З.Н.С., 1920-1923*, Държавно издателство наука и изкуство, София 1988, σελ. 140-6.

Βέβαια ο αγώνας για τον προσεταιρισμό των Χριστιανών αγροτών της οθωμανικής Μακεδονίας είχε ξεκινήσει αρκετά πριν τους βαλκανικούς πολέμους και συγκεκριμένα λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Έκτοτε, πέρασε από διάφορες φάσεις και οξύνθηκε μετά την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας (Φεβρουάριος 1870) και του βουλγαρικού κράτους με τη συνθήκη του Βερολίνου (Ιούνιος-Ιούλιος 1878). Στο μεταίχμιο του 19ου - 20ου αιώνα τα βουλγαρικά σώματα κέρδιζαν συνεχώς νέους οπαδούς, κυρίως ανάμεσα στους σλαβόφωνους αγροτικούς πληθυσμούς που ήταν απαυδισμένοι από τη σκληρή τουρκική καταπίεση και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους.[377] Η περίοδος των βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου ήταν απλά η κορύφωση μισού και πλέον αιώνα σκληρών εθνικών ανταγωνισμών.

Επιπλέον η Βουλγαρία είχε το *πλεονέκτημα* να παρουσιάζει εκτεταμένα σχέδια αναδιανομής των τσιφλικιών και να υπόσχεται γη στους ακτήμονες αγρότες της οθωμανικής Μακεδονίας.[378] Σε αντίθεση με την Ελλάδα, η Βουλγαρία, δεν διέθετε τσιφλίκια και, όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, το σύνολο σχεδόν του πολυπληθούς αγροτικού της πληθυσμού διέθετε (έστω και μικρούς) κλήρους για καλλιέργεια. Αυτό της επέτρεπε να καταρτίζει συγκεκριμένα σχέδια για την οργάνωση των έγγειων σχέσεων και υποσχόταν, τουλάχιστον στους Χριστιανούς αγρότες της Μακεδονίας, ότι θα τους απαλλάξει από την κατάσταση του κολλήγου και τις αυθαιρεσίες του τσιφλικά που ήταν τις περισσότερες φορές μουσουλμάνος μπέης.[379] Μάλιστα από τον Αύγουστο του 1908, τόσο η Ε.Μ.Ε.Ο. όσο και εκείνοι που στοιχίζονταν με τον Γιάνε Σαντάνσκυ (Яне Сандански 1872-1915) στην ανατολική Μακεδονία δραστηριοποιούνται υπέρ του εγχώριου αγροτικού πληθυσμού, ζητώντας την υλοποίηση πάγιων αιτημάτων του, μεταξύ των άλλων αναδασμό της γης και απόδοσή της στους καλλιεργητές.[380] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ίων Δραγούμης, την επαύριο της εξέγερσης του Ίλιντεν,[381] «(…) *Σε πολλά τσιφλίκια οι Βούλγαροι εμοίρασαν στους χωριάτες τα χωράφια των μπέηδων και τους έπεισαν πως όταν σηκωθούν και πάρουν τα τουφέκια και σκοτώσουν τους μπέηδες τα χωράφια θα είναι δικά τους. Έδωσαν μάλιστα σε κάθε χωριάτη ξεχωριστό και ορισμένο μέρος των χωραφιών* (…) *ο χωριάτης βέβαια δεν*

[377] Βακαλόπουλος Κ., *Το μακεδονικό ζήτημα*, ό.π., σελ.176 και για τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Θράκης, ο ίδιος, *Ίων Δραγούμης. Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 184.

[378] Όπως αναφέρει το Γενικό προξενείο Θεσσαλονίκης το 1904, η βουλγαρική προπαγάνδα κατάφερε να γοητεύσει τον πληθυσμό της Μακεδονίας με το «*όνειρον της διανομής των κτημάτων των μπέηδων»,* Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σελ.173. Γενικότερα για το αντιβουλγαρικό κλίμα στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο εξαιτίας της Μακεδονίας, Γούναρης Κ. Β., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ.400-421 και passim.

[379] Σύμφωνα με τον Αντώνιο Σακτούρη, υποπρόξενο της Ελλάδος στην περιοχή των Σερρών, «(…)*Το σατανικόν σχέδιον των Βουλγάρων συνίσταται ότι έδωκαν εις το αγροτικό ζήτημα της Μακεδονίας χαρακτήρα εθνικόν*». Έπεισαν τις μάζες των δουλοπαροίκων ότι η γη τους ανήκει ιστορικά αρκεί να διώξουν τους μπέηδες Τούρκους και Έλληνες, «(…) *Συνέδεσαν τοιουτοτρόπως την ιδέαν της ελευθερίας προς την της υλικής ανεξαρτησίας των κατά το πλείστον όντως δυστυχών αυτών πλασμάτων* (…)», Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σελ.215-220.

[380] Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σελ. 208,211-12.

[381] Δραγούμης Ι., *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Αθήνα, 1914, έκδ. β΄, Βακαλόπουλος Κ., *Ίων Δραγούμης*, ό.π., σελ.251-252.

συλλογίζεται ούτε τον εθνισμό του ούτε τα πολιτικά δικαιώματα, ούτε σπούδασε τη Γαλλική Επανάσταση σαν τους αναρχικούς της Σόφιας (...) *επειδή δεν μπορούν να κάνουν γενική επανάσταση* [οι Βούλγαροι], *προσπαθούν να καταφέρουν αγροτική επανάσταση. Ξέρουν πως δεν είναι ευχαριστημένοι οι γεωργοί με την κατάστασή τους. Το δέκατο είναι πολύ βαρύ δόσιμο και από τις καταχρήσεις εκείνων που το εισπράττουν γίνεται ακόμη βαρύτερο* (…)». Παρόμοια έθετε το ζήτημα ένας Γάλλος συγγραφέας εν έτει 1908: «(…) *Το Μακεδονικόν ζήτημα είναι πρωτίστως και κυρίως ζήτημα όχι τόσο πολιτικόν όσο κτηματικόν. Οι πληθυσμοί της Μακεδονίας κατά πρώτον λόγον επιζητούσι την κοινωνικήν χειραφέτησιν, κατά δεύτερον δε λόγον έρχεται δι' αυτούς η πολιτική απελευθέρωσις* (…)».[382]

Παρόμοιοι σχεδιασμοί δύσκολα θα ήταν αποτελεσματικοί από την πλευρά της Ελλάδας, καθώς το ζήτημα των θεσσαλικών τσιφλικιών ήταν ακόμα άλυτο, ενώ το κράτος δεν έκανε τίποτα αξιόλογο για την επίλυσή του. Επιπλέον, το πρόταγμα της διανομής των τσιφλικιών, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ήταν αρκετά παρακινδυνευμένο για τα ελληνικά συμφέροντα, αφού σημαντικό τμήμα του αγροτικού πληθυσμού ήταν κυρίως σλαβόφωνοι –εξαρχικοί ή πατριαρχικοί. Έτσι σε περίπτωση διανομής, στο μακεδονικό αγροτικό χώρο κυρίαρχη μορφή έγγειων σχέσεων θα ήταν η μικρο-ιδιοκτησία, σε μεγάλο βαθμό σλαβική.

Σε αντίθεση με τους σχεδιασμούς της Βουλγαρίας για απαλλοτρίωση των μακεδονικών γαιών, φαίνεται ότι κύκλοι στο Ελληνικό Βασίλειο που ασχολούνταν επισταμένως με το μακεδονικό ζήτημα πρότειναν την εξαγορά των τσιφλικιών,[383] από πλούσιους Έλληνες της διασποράς, κατά το πρότυπο της Ηπειροθεσσαλίας, και τη μετατροπή τους σε «*εστίες εθνικής ελληνικής ζωής*».[384] Σε περίπτωση που ο εξελληνισμός δεν προχωρούσε με την προπαγάνδα, προτεινόταν εντός των κτημάτων ο εκδιωγμός των Βουλγαροφώνων αγροτών και ο εποικισμός των κτημάτων από Έλληνες γεωργούς του Βασιλείου.[385] Οι συγκεκριμένες προτάσεις επαναλαμβάνονται από διάφορους διπλωματικούς υπαλλήλους στη Μακεδονία έως τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13[386] και εμπλουτίζονται με νέες ιδέες, όπως για παράδειγμα η ίδρυση ελληνικών γεωργικών τραπεζών για τον προσεταιρισμό των αγροτών.[387]

---

[382] Ελευθεριάδου Π. Ν., *Τα μετά την συνθήκην Αθηνών. Περί των εν ταις νέαις χώραις εγκαταλελειμμένων κτημάτων*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής, Εν Αθήναις 1915, σελ.52.

[383] Σύμφωνα με τον Α. Σακτούρη, υποτιμημένα τσιφλίκια αγόρασαν και οι Βούλγαροι στην προσπάθειά τους να εντάξουν τα μακεδονικά εδάφη στο βουλγαρικό κράτος, Καράβας Σ., «*Μακάριοι οι κατέχοντες την γην*», ό.π., σελ.199.

[384] *Στο ίδιο*, σελ.99-111. Ο Καράβας αναφέρεται στον Ευταξία, «*σθεναρό εργάτη της μακεδονικής κινήσεως*» και στο βιβλίο του *Το έργον του ελληνισμού εν Μακεδονία*, εκδ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1880.

[385] *Στο ίδιο*, σελ.110.

[386] *Στο ίδιο*, αναφορά στον Μαυροκέφαλο υπάλληλο του Υπουργείου εξωτερικών στη Μακεδονία (σελ. 129), στον Πανουργιά πρόξενο Μοναστηρίου (σελ.130), στον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (σελ.132), στον Καραπαναγιώτη υπάλληλο του Υπουργείου εξωτερικών (σελ.134), στον Ίωνα Δραγούμη (σελ. 158-71) κ.ά.

[387] *Στο ίδιο*, σελ.99-111 και 167,173.

Αυτές οι προτάσεις τελικά δεν εφαρμόστηκαν για διάφορους λόγους, όπως η ανάγκη χρησιμοποίησης «φθηνών» βουλγαρόφωνων εργατικών χεριών και η πολιτική ρευστότητα για το μέλλον της Μακεδονίας, οι οποίοι αύξαναν σημαντικά το ρίσκο της τοποθέτησης των ελληνικών κεφαλαίων. [388] Βέβαια παραμένει αμφίβολο κατά πόσο οι προτάσεις των κατά τόπους διπλωματικών υπαλλήλων ή των «*εργατών*» για τον εξελληνισμό της Μακεδονίας έγιναν επίσημη ελληνική πολιτική. Απ' ό,τι φαίνεται δεν έγιναν· μόλα ταύτα διατηρούν την αξία τους, γιατί μας δείχνουν τις πολιτικές τις οποίες σκέφτονταν να ακολουθήσει μέρος του πολιτικού κόσμου και των διανοουμένων της εποχής εκείνης για την ουσιαστική κατάκτηση του μακεδονικού χώρου. Επίσης, μαρτυρούν την αδυναμία των Ελλήνων ιθυνόντων να αντιπαρατάξουν ρεαλιστικές και άμεσα εφαρμοστέες πολιτικές, έναντι των βουλγαρικών σχεδίων για διανομή των γαιών. Κάτι τέτοιο, όπως αναφέρθηκε, δεν είχε αποτελέσει ελληνική πολιτική έως τότε. Ο κυριότερος λόγος ήταν ότι η πλειοψηφία των μακεδονικών αγροτικών μαζών ήταν «αλλόγλωσσοι» των οποίων μάλιστα το βιοτικό επίπεδο ήταν πολύ χαμηλό,[389] πράγμα που διευκόλυνε και έκανε ακόμα πιο ελκυστική τη βουλγαρική προπαγάνδα περί αναδιανομής των γαιών και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου στην ύπαιθρο.

Επιπλέον οι σχεδιασμοί της Ελλάδος για τα οθωμανικά τσιφλίκια της Μακεδονίας και οι αντίστοιχες προσπάθειες προσεταιρισμού των χριστιανών αγροτών δύσκολα θα μπορούσαν να είναι αποτελεσματικές, αφού το γαιοκτητικό δεν είχε λυθεί ούτε καν εντός των συνόρων. Έτσι οι έγγειες οθωμανικές σχέσεις και η προσπάθεια μεταρρύθμισής τους αποτέλεσαν πεδίο εθνικών συγκρούσεων και ανταγωνισμών, κάνοντας τη διαλεκτική σχέση εθνικού και κοινωνικού συμφέροντος, ακόμα πιο πολύπλοκη. Ένας παράγοντας που περιέπλεκε περισσότερο τη ρευστή κατάσταση ήταν τα απολύτως αρνητικά έως εχθρικά[390] αισθήματα των Χριστιανών αγροτών απέναντι τόσο στους Νεότουρκους όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πράγμα που διευκόλυνε την προπαγάνδα όλων των γειτονικών χριστιανικών κρατών, ενώ ταυτόχρονα όξυνε και τον ανταγωνισμό τους για τον προσεταιρισμό των Χριστιανών της οθωμανικής Μακεδονίας και του χώρου που κατοικούσαν.[391] Η πλειονότητα αυτών των χριστιανικών πληθυσμών ήταν κυρίως ακτήμονες αγρότες που δούλευαν στα τσιφλίκια και βίωναν τη δύσκολη οικονομική συγκυρία τόσο μιας Αυτοκρατορίας που κατέρρεε όσο και της μακρόχρονης κρίσης των τιμών

[388] *Στο ίδιο*, σελ.113-115.

[389] Δραγούμης Ι., *Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Αθήνα, ό.π., σελ.213, 220. Για την ταξική θέση των βουλγαρικών αγροτικών μαζών στην οθωμανική Μακεδονία (κυρίως κολλήγοι), Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σελ.57, 76, 99-100.

[390] Για μια πρωτογενή αναφορά των συνθηκών διαβίωσης των Χριστιανών αγροτών στην οθωμανική Μακεδονία στις αρχές του 20ου αιώνα, Κόλεφ Β., Κουλούρη Χ. επιμ., *Οι βαλκανικοί πόλεμοι*, βιβλίο εργασίας 3, ΚΔΣΝΑΕ, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 45-46.

[391] Ο προσεταιρισμός των αγροτών της οθωμανικής Μακεδονίας και ο παρεπόμενος ανταγωνισμός των βαλκανικών κρατών γι' αυτούς δεν αφορούσε μόνο τους χριστιανικούς πληθυσμούς αλλά και τους Σλάβους Μουσουλμάνους κυρίως της Θράκης. Η Βουλγαρική Εξαρχία στη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων (και όχι μόνο) κατέβαλε προσπάθειες για τον προσηλυτισμό των σλαβόφωνων Μουσουλμάνων της Θράκης, *στο ίδιο*, σελ.85.

των γεωργικών προϊόντων. Φυσικά οι ακτήμονες αγρότες δεν ήταν μόνο χριστιανοί αλλά και μουσουλμάνοι Τούρκοι και Σλάβοι.

Σε γενικές γραμμές αυτή ήταν η κατάσταση που είχε να αντιμετωπίσει η ελληνική διοίκηση μετά τους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους. Έπρεπε να διαχειριστεί ικανοποιητικά και ευφυώς, τη διαλεκτική σχέση του εθνικού ζητήματος με το κοινωνικό, δηλαδή τη διανομή των γαιών –και μάλιστα σε περιβάλλον τρομερής γεωπολιτικής αβεβαιότητας, βαλκανικών ανταγωνισμών, ανησυχίας για την τελική έκβαση του Ανατολικού ζητήματος αλλά και σφοδρότατων εσωτερικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων, όπως ο λεγόμενος Εθνικός Διχασμός. Ίσως δεν ήταν τυχαίο, ότι η περίοδος στην οποία εμφανίζεται το πρώτο ολοκληρωμένο ελληνικό φιλοαγροτικό πρόγραμμα (1917), που προέβλεπε τη διάλυση των τσιφλικιών και τη διανομή των γαιών στους ακτήμονες αγρότες, ήταν η περίοδος της κορύφωσης του Εθνικού Διχασμού, του κινήματος της Βενιζελικής Εθνικής Αμύνης –στο πλαίσιο του οποίου, όπως θα δούμε αναλυτικά πιο κάτω, ο Ελ. Βενιζέλος εξήγγειλε την αγροτική μεταρρύθμιση από τη Θεσσαλονίκη –, της αβεβαιότητας για την έκβαση του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και συνακόλουθα, της συνέχισης της ελληνικής κυριαρχίας στα πρόσφατα ενσωματωμένα μακεδονικά εδάφη.

Η διαλεκτική σχέση του κοινωνικού ζητήματος με τις εθνικές απαιτήσεις και τις γεωπολιτικές επιδιώξεις και ανασφάλειες της Ελλάδας σκιαγραφείται χαρακτηριστικά στην αγόρευση, στις 27 Ιανουαρίου 1920, του Βενιζέλου αρχηγού των Φιλελεύθερων, του πολιτικού χώρου δηλαδή που σχεδίασε και εφήρμοσε την αγροτική μεταρρύθμιση:[392] «(…) *Εάν αφήναμεν έδαφος εκμεταλλεύσεως των ανατρεπτικών στοιχείων όχι μόνον εις την τάξιν την βιομηχανικήν των εργατών, αλλά και εις την πολυάριθμον τάξιν των καλλιεργητών της γης, δύνασθε να εννοείτε, κύριοι, ποια ηδύναντο να είναι τα αποτελέσματα εις μέλλον όχι μεμακρυσμένον. Ταύτα από εσωτερικής απόψεως. Από εξωτερική ποία; Καθ' ήν στιγμή το αγροτικό ζήτημα το έχει λύσει προ πολλού η Βουλγαρία, είχε λύσει η παλαιά Σερβία και έσπευσε να λύση και η Μεγάλη Τσεχοσλοβακία, έλυσεν η ολιγαρχική,* (…) *Ρουμανία,* (…) *νομίζητε ότι είναι δυνατόν εν Ελλάδι να αναβληθή η παράτασις της λύσεως του αγροτικού ζητήματος; Όχι κύριοι δεν είναι δυνατόν να αναβληθεί. Έχομεν καθήκον όχι μόνον τους ομογενείς καλλιεργητάς της γης να αποκαταστήσωμεν εις ιδιοκτήτας, αλλά να αποκαταστήσωμεν εις ιδιοκτήτας και τους πολυάριθμους αλλογενείς πληθυσμούς, οι οποίοι περιλήφθησαν εντός των ελληνικών ορίων. Μόνον υπό τον όρο αυτόν θα είμεθα βέβαιοι, ότι θα κατακτήσωμεν αυτούς όχι μόνο πολιτικώς και στρατιωτικώς, αλλά και ψυχικώς…».* Έτσι ο Βενιζελισμός, ως «ο πιο συνεπής, διορατικός και πραγματιστικός φορέας της εθνικής ολοκλήρωσης»,[393] εργαλειοποιεί τη διανομή των τσιφλικιών για να επιτύχει το μέγιστο εθνικό και κοινωνικό συμφέρον –τουλάχιστον έτσι όπως το αντιλαμβάνεται. Ακριβώς, η εργαλειοποίηση της διανομής ως αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης του κοινωνικού με το

[392] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.105-6.
[393] *Στο ίδιο*, σελ.43 και Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π.

εθνικό ζήτημα μπορεί να κάνει κατανοητή και τη χρονική συγκυρία στην οποία ανακοινώθηκε το φιλοαγροτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων. Δεν είναι όμως αυτός ούτε ο μόνος[394] ούτε, κυρίως, ο πιο σημαντικός λόγος.

Διερευνώντας περαιτέρω τις αιτίες που οδήγησαν στη διανομή των γαιών, σ' εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, θα πρέπει να ανατρέξουμε μια δεκαετία πριν στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί (1909) που *ώθησε* τον Βενιζέλο και τους Φιλελεύθερους στην εξουσία.[395] Η αγροτική μεταρρύθμιση που αναμφίβολα αποτέλεσε τότε τμήμα της γενικότερης ανανέωσης εντός του πλαισίου της εθνικής ανόρθωσης, προσέδωσε δυναμική στο στρατιωτικό κίνημα.[396] Ακόμα και αν στη σκέψη και στο πρόγραμμα των στρατιωτικών, το αγροτικό εθεωρείτο δευτερεύον ζήτημα, εντούτοις το κίνημα αποτέλεσε τον καταλύτη για την επίλυσή του. Επιπλέον, όπως υπονοείται στο παραπάνω απόσπασμα, ο νεοφανής *κίνδυνος* του μπολσεβικισμού και της Ρωσικής Επανάστασης του 1917 αναμφίβολα συνέβαλε στην επιτάχυνση των σχεδίων διανομής των τσιφλικιών.[397] Εξάλλου, μια καθυστερημένη αγροτική χώρα ήταν τότε και η Ρωσία όχι πολύ διαφορετική από τις περισσότερες της Ανατολικής Ευρώπης. Ειδικότερα, η σύγκριση της καθυστερημένης αγροτικής μακεδονικής υπαίθρου με τη ρωσική δεν ήταν εκτός πραγματικότητας όπως ούτε και οι φόβοι για αγροτικές εξεγέρσεις. Η ανάδειξη λοιπόν αυτής της πτυχής από τους φιλελεύθερους καθιστούσε το λόγο τους περισσότερο πραγματιστικό και πειστικό και αποδυνάμωνε το λόγο των αντιπάλων τους κομμουνιστών: Πράγματι, *«η αστική αγροτική μεταρρύθμιση»* εντασσόμενη στον προγραμματισμό των πρώτων, αποδυνάμωνε τους δεύτερους όχι γιατί η «καθολική» διάσταση που προσέδιδαν σ' αυτή επισκίαζε τη φωνή των δεύτερων υπέρ του ίδιου διακυβεύματος αλλά και γιατί υποβάθμιζε τη ριζοσπαστικότητα των επιχειρημάτων τους γενικότερα, όπως διαπίστωνε ο Πουλιόπουλος, το 1934 στο παρακάτω απόσπασμα: «(...) *Τα συνθήματα η γη στους χωρικούς - απαλλοτρίωση των τσιφλικιών χωρίς αποζημίωση ήταν πραγματικά ίσαμε το 1923-24 τα κεντρικά επαναστατικά συνθήματα του κόμματος στα χωριά. Σ' αυτά τα συνθήματα βασίζαμε τη συμμαχία του προλεταριάτου με τους εργαζόμενους στον κάμπο και την προπαγάνδα των αρχών μας στα χωριά. Από τότε τα συνθήματα*

[394] Η άποψη αυτή, ότι αυτός είναι ο κύριος λόγος, αναπτύσσεται από τον Καράβα Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην»*, ό.π., σελ.228.

[395] Ο Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ. 125-8, αντιλαμβάνεται, σωστά κατά τη γνώμη μας, το '09 ως αστική επανάσταση, ως μια σύγκρουση που βρήκε ενισχυμένη την «αναδυόμενη εμπορική, εφοπλιστική και βιομηχανική τάξη» σε σχέση με την παλιά «κρατική αστική τάξη» (state bourgeoisie) και τους γαιοκτήμονες. Η αναδυόμενη τάξη που συσπειρώθηκε γύρω από το Βενιζέλο επεδίωκε μεταρρυθμίσεις σε όλα τα επίπεδα, του αγροτικού συμπεριλαμβανομένου.

[396] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.164

[397] Dimov N., "The October Revolution and the International Progressive Agrarian Movement", *Etudes Balkaniques* 4 (1977), σελ. 14-33, Dimov N., "The Peasant International and the Peasant Parties in Bulgaria, Yugoslavia and Romania 1923-1929", *Etudes Balkaniques* 3 (1983), σελ.3-17 και Eckstein A., "Land Reform and Economic Development", *World Politics* 7, 4 (July 1955), σελ.650-662, μια γενική θεώρηση (αν και από ψυχροπολεμική οπτική) της επίδρασης της Οκτωβριανής Επανάστασης συνολικά στις μεταρρυθμίσεις της Ανατολικής Ευρώπης, Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.105-114.

αυτά περάσανε σαν καθολικά συνθήματα σε δεύτερη μοίρα, κρατήσανε μόνο μια πολύ περιορισμένη τοπική συμμαχία. Ο λόγος είναι η αστική αγροτική μεταρρύθμιση που έγινε αναμεταξύ (…)».[398]

Το αγροτικό, κοινωνικό/ οικονομικό, πρόβλημα δεν επιζητούσε λύση μόνο στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Όπως δείχνει ο παρακάτω Πίνακας 3.3, μεταξύ 1918 και 1922, σχεδόν όλες οι ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες εφήρμοσαν εκτεταμένες αγροτικές μεταρρυθμίσεις είτε για εσωτερικούς ιδιαίτερους λόγους η καθεμία είτε γιατί η επίδραση της Ρωσικής Επανάστασης ώθησε προς αυτή την κατεύθυνση. Αναμφίβολα, όμως, με τη διάλυση των τελευταίων φεουδαλικών υπολειμμάτων στην Ανατολική Ευρώπη διευρύνθηκαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες και οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις κοινωνικές ανακατατάξεις σε όλη την έκτασή της. Με άλλα λόγια, ή άνοδος του καπιταλισμού, δηλαδή της εμπορικής/ βιομηχανικής αστικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων, επιτάχυνε τη διάβρωση των φεουδαλικών υπολειμμάτων της ανατολικο-ευρωπαϊκής υπαίθρου. Βέβαια αυτό δεν έγινε παντού με ευκολία ή χωρίς δισταγμούς· αναμφίβολα οι εσωτερικές συνθήκες κάθε κράτους έπαιξαν σημαντικό ρόλο, αλλού επιταχύνοντας και αλλού επιβραδύνοντας τις μεταρρυθμίσεις. Η παραπάνω περιγραφή δεν πρέπει να λαμβάνεται απολύτως σχηματικά, νομοτελειακά ή εξελικτικά. Θεωρείται όμως σχεδόν σίγουρο ότι η άνοδος των αστικών στρωμάτων στην Ανατολική Ευρώπη, η εκβιομηχάνιση, η αύξηση των εμπορευματικών καλλιεργειών, ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, καθώς και η *πίεση* του επεκτεινόμενου δυτικο-ευρωπαϊκού καπιταλισμού επέδρασαν καταλυτικά στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις.[399]

---

[398] Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση*, ό.π., σελ.40.

[399] Κάτι τέτοιο υποδηλώνει για την Ελλάδα ο Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.94-130, θεωρεί δηλ. το 1909 αστική επανάσταση που βρήκε ενδυναμωμένη την ανερχόμενη εμποροβιομηχανική τάξη, επιτρέποντάς της να προβεί σε μεταρρυθμίσεις· Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.164, 173-5. Ο σπουδαίος μαρξιστής του μεσοπολέμου, Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση*, ό.π., σελ.40-47, θεωρεί «αστική» την αγροτική μεταρρύθμιση του ’17 που επιτάχυνε τη βιομηχανική ανάπτυξη και μετασχημάτισε την ύπαιθρο με καπιταλιστικούς όρους και προς όφελος της αστικής τάξης. Την άποψη ότι η αγροτική μεταρρύθμιση ενίσχυσε τη βιομηχανική και εμπορική αστική τάξη υποστηρίζει και ο Mitrany D., *The Land and the Peasant in Rumania. The War and the Agrarian Reform (1917-21)*, Oxford University Press, London 1930, σελ.567-582, εξετάζοντας την περίπτωση της Ρουμανίας. Επισημαίνει όμως ότι η αποτυχημένη διανομή των γαιών δεν επέτρεπε την αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ μέσω της φορολογίας και των μηχανισμών της αγοράς το μεγαλύτερο μέρος των πόρων διοχετευόταν στη βιομηχανία και το εμπόριο διατηρώντας το επίπεδο διαβίωσης του Ρουμάνου αγρότη σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Γενικότερα για τις μεταρρυθμίσεις στην Ανατολική Ευρώπη και το ρόλο των αστικών στρωμάτων στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.112. Βέβαια επισημαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις (αλλά για σύντομο διάστημα) οι μεταρρυθμίσεις ώθησαν τους αγρότες να καλλιεργούν περισσότερο για αυτοκατανάλωση και να οδηγούν μόνο το πλεόνασμα της παραγωγής τους στην αγορά (σελ.116). Σχεδόν παντού όμως, το βιοτικό επίπεδο των αγροτικών μαζών βελτιώθηκε (σελ.117). Περιγραφή του τρόπου με τον οποίο η καπιταλιστική οικονομία επηρέασε και αποδιάρθρωσε απαρχαιωμένους καλλιεργητικούς θεσμούς, όπως το τσιφλίκι ή τη δουλοκτησία, Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996, σελ. 261-291. Αν και ο Hobsbawm αναφέρεται κυρίως στο 19ο αιώνα, η περιγραφή του είναι χρήσιμη για την κατανόηση των διαλυτικών επιδράσεων της αγοράς, της εμπορευματοποίησης της γεωργικής

Σημαντικό ρόλο στην επιτάχυνση και στο σχεδιασμό των μεταρρυθμίσεων έπαιξαν και τα πολυάριθμα Αγροτικά Κόμματα της Ανατολικής Ευρώπης.[400] Ο ριζοσπαστισμός τους και τα φιλοαγροτικά τους προγράμματα θορύβησαν τις κυρίαρχες τάξεις και τις *έσπρωξαν* προς ευνοϊκότερη μεταχείριση του αγροτικού ζητήματος. Είναι ενδεικτικό ότι Αγροτικά Κόμματα εμφανίστηκαν σε όλες τις ανατολικο-ευρωπαϊκές και νοτιο-ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες, αλλού περισσότερο ισχυρά (Βουλγαρία, Ρουμανία, Τσεχοσλοβακία, Κροατία) και αλλού λιγότερο (Σερβία, Ουγγαρία, Φινλανδία, Βαλτικές χώρες, Ουκρανία, Πολωνία, Ελλάδα).[401]

Πίνακας 3.3 ***Αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ανατολική Ευρώπη***

Εκτάσεις διανεμηθείσες στους χωρικούς εις % επί του συνόλου των καλλιεργούμενων γαιών ανά χώρα

Χώρα	**Έτος μεταρρύθμισης**	**% των γαιών**
Λεττονία	1922	42,4%
Ελλάδα	**1917**	**40,8%**
Ρουμανία	1920	29,7%
Εσθονία	1922	25%
Λιθουανία	1922	17,5%
Τσεχοσλοβακία	1918	14,1%
Ουγγαρία	-	9,7%
Πολωνία	1919	6,1%
Γιουγκοσλαβία	1919	4,6%
Φινλανδία	-	2,1%
Βουλγαρία	**1919**	**2,0%**

Πηγές: Ζολώτας Ξ., *Αγροτική πολιτική*, Αθήναι 1934, σελ.92. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.179 και Πουλιόπουλος Π., *Αστική ή δημοκρατική επανάσταση*, ό.π., σελ.42.

παραγωγής και της εκβιομηχάνισης στους παραδοσιακούς αγροτικούς θεσμούς, από τα ήθη έως τους τρόπους καλλιέργειας, κυριαρχίας και εξουσίας.

Για την *πίεση* του δυτικο-ευρωπαϊκού καπιταλισμού και την εκβιομηχάνιση της Δυτικής Ευρώπης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να μεταρρυθμίσει τις δομές της, Davison R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton 1963. Για την προσπάθεια προσαρμογής της στις οικονομικές, εμπορικές, θεσμικές και πολιτικές ευρωπαϊκές αναγκαιότητες, Islamoglu-Inan H**.** ed., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 2004 και Pamuk S., *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913 Trade, Investment and Production*, Cambridge 1987. Ακόμα, έχει υποστηριχθεί ότι το εξαγωγικό εμπόριο με την Ευρώπη οδήγησε στην παρακμή των τσιφλικιών και στην αύξηση της μικρο-ιδιοκτησίας, Lampe J., Jackson R., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.138-139.

[400] Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ. 131-156 και Fisher-Galati S., "Peasantism in Eastern Europe", *Balkan Studies* 8 (1967), σελ.103-114.

[401] Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.138.

Σ.τ.Σ.: Η Βουλγαρία όπως και η Γιουγκοσλαβία δεν διέθεταν μεγάλης έκτασης τσιφλίκια για να διανείμουν, γι' αυτό και το ποσό αναδιανομής είναι μικρό. Αντίθετα στη Ρουμανία επιβίωναν ως τη δεκαετία του 1920 τεράστια αγροκτήματα.

Τα προαναφερθέντα αποτέλεσαν τις κύριες αιτίες της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 στην Ελλάδα. Άλλα γεγονότα, όπως ο ναυτικός αποκλεισμός που είχαν επιβάλει οι δυτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, προκειμένου να την υποχρεώσουν να βγει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, πράγμα που λειτούργησε προστατευτικά για τα εγχώρια σιτηρά,[402] είχαν ασήμαντη και εντελώς συγκυριακή επίδραση στην υπόθεση της μεταρρύθμισης.

Εκκινώντας από τις παραπάνω παραδοχές, μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων, μετά την Καταστροφή του '22, απλά επιτάχυνε και έκανε άμεσα επιτακτική την ανάγκη της διανομής των τσιφλικιών. Δεν αποτέλεσε με άλλα λόγια δομικό παράγοντα του σχεδιασμού της αγροτικής μεταρρύθμισης, αφού αυτή είχε σχεδιαστεί και προγραμματιστεί, έστω και εάν έμενε ανεφάρμοστη, πριν τη μικρασιατική εκστρατεία και την επακόλουθη καταστροφή. Το ότι ο Βενιζελισμός ήταν ο κύριος πολιτικός *χώρος* που σχεδίασε και εφήρμοσε τη μεταρρύθμιση, ενώ οι Αντιβενιζελικοί, που υποστηρίζονταν (και) από Έλληνες και Μουσουλμάνους γαιοκτήμονες (Τούρκους και Αλβανούς μπέηδες),[403] προσπαθούσαν να αποτρέψουν την αγροτική μεταρρύθμιση,[404] δεν αναιρεί το επιχείρημά μας. Αντίθετα, του προσδίδει νέα δυναμική.

Όπως έχει επισημανθεί, ο Βενιζελισμός και ο Αντιβενιζελισμός υποστηρίζονταν από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες που προσπαθούσαν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους.[405] Η αντίθεση των δύο σχηματισμών αλλού είχε ταξική χροιά, αλλού γεωγραφική, αλλού αντιπαρέτασσε την ιδιότητα του γηγενή με εκείνη του πρόσφυγα, αλλά κυρίως, μορφοποιόταν σε διαταξικές συμμαχίες που αντιπάλευε η μια την άλλη. Το γεγονός ότι οι γαιοκτήμονες συσπειρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό γύρω από τον Αντιβενιζελισμό επιβεβαιώνει το επιχείρημά μας ότι η αγροτική μεταρρύθμιση όχι μόνο είχε αποφασιστεί, αλλά φαινόταν αρκετά πιθανή πριν ακόμη από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Από την άλλη μεριά, οι Αντιβενιζελικοί, όταν ανέλαβαν την εξουσία το 1920-22, προχώρησαν μόνο σε 12 απαλλοτριώσεις κτημάτων και ταυτόχρονα τροποποίησαν τη μεταρρυθμιστική νομοθεσία, έτσι ώστε να καθυστερήσουν την εφαρμογή της διανομής των τσιφλικιών και να ανασχέσουν τη μεταρρύθμιση.[406] Ο Βενιζέλος δεν προέβη άμεσα σε μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες, με την ενσωμάτωση το 1912-13 της

[402] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.173-4.
[403] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.159 και Kontogiorgi E., *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees (1922-1930)*, Clarendon Press, Oxford 2006, σελ.121.
[404] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.55-63.
[405] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.120-185, Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.55-77, Μαυρογορδάτος Γ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 28 (1976), σελ.235-258.
[406] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.160-1 και Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.48.

Μακεδονίας και της Ηπείρου, εξαιτίας (και) του γεγονότος ότι δεν επιθυμούσε να διαταράξει τις ευαίσθητες διπλωματικές ισορροπίες με την παραβίαση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των Μουσουλμάνων μπέηδων,[407] αλλά και Βρετανών, Γάλλων και Ιταλών γαιοκτημόνων.[408] Ο εθνικός Διχασμός και η ανάγκη του Βενιζέλου να βρει πολιτικά στηρίγματα στις «Νέες χώρες», αφού στην «Παλαιά Ελλάδα» κυριαρχούσαν οι Αντιβενιζελικοί, συνέπεσαν χρονικά με την άμεση ανάγκη να εδραιωθεί η ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία. Επομένως η μεταρρύθμιση του ιδιοκτησιακού, εκτός των άλλων, αποτέλεσε σε σημαντικό βαθμό το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης του κοινωνικού ζητήματος (ακτήμονες-γαιοκτήμονες, Βενιζελισμός-Αντιβενιζελισμός) με το εθνικό ζήτημα (μειονότητες, γεωπολιτική αβεβαιότητα στη Μακεδονία, εδραίωση της ελληνικής επιρροής στις πρόσφατα ενσωματωμένες περιοχές, Μεγάλη Ιδέα).

Με το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ταυτόχρονο ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας, επιταχύνεται (σχεδόν άμεσα) και η οριστική διευθέτηση του Μακεδονικού ζητήματος και στα δύο του σκέλη, τουλάχιστον όσον αφορά στην Ελλάδα: Εθνική ομογενοποίηση με τις ανταλλαγές των πληθυσμών και άμεση εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στα μουσουλμανικά τσιφλίκια και περιουσίες. Η πολυεπίπεδη σχέση και η διαλεκτικά συγκρουσιακή αντίθεση του κοινωνικού ζητήματος με το εθνικό σχεδόν επιλύεται, αν και σε κάποιες όψεις της αναβάλλεται για τη δεκαετία του ’40, με το τέλος της μεγάλης εθνικής υπόθεσης, της Μεγάλης Ιδέας. Έτσι, η εν λόγω αντίθεση δεν θα μπορούσε να βρει καλύτερη εφαρμογή από τη μακεδονική ύπαιθρο του 1912-1922. Παράλληλα, όμως, και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει, η ίδια αυτή αντίθεση της παραπάνω σχέσης αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα ανάσχεσης της οριζόντιας οργάνωσης των αγροτών και εμφάνισης αγροτικού κινήματος. Διότι πριν το 1917 (πρώτη εξαγγελία για αναδιανομή των τσιφλικιών) οι κοινωνικοί και εθνικοί ανταγωνισμοί δίχαζαν τους αγρότες ενώ, όπως είδαμε, φιλοαγροτικά προγράμματα έκρυβαν εθνικούς σχεδιασμούς. Το 1917, όταν πλέον δρομολογείται η λύση του αγροτικού ζητήματος στην ελληνική Μακεδονία, γίνεται αντιληπτό τουλάχιστον από μέρος του πολιτικού κόσμου (Βενιζελικοί), ότι η διαιώνιση της εύθραυστης ισορροπίας της διαλεκτικής σχέσης εθνικού-κοινωνικού θα είχε οδυνηρές συνέπειες τόσο για την εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας σ’ αυτή και τις προσπάθειες εξελληνισμού της όσο και για το πολιτικό μέλλον της Βενιζελικής παράταξης και της προσπάθειας αστικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Επομένως, η σχέση εθνικών στοχεύσεων και ανάγκης των αγροτικών μαζών για γη και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, ενώ προ του ’17 αναστέλλει και δημιουργεί προβλήματα στην οριζόντια συσσωμάτωση των αγροτών, μετά το ’17 και κυρίως μετά το ’22, αλληλοδιαπλέκεται με αποτέλεσμα να ικανοποιεί δυναμικά τα βασικά αιτήματα των αγροτών και να συμβάλει στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος· η έλευση των προσφύγων επιταχύνει το εγχείρημα της

[407] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.159.
[408] Kontogiorgi E., *Population Exchange*, ό.π., σελ.126-128.

διανομής και το κάνει πολύ πιο αποτελεσματικό, κυρίως από εθνική σκοπιά. Καθώς όμως η προώθηση των αγροτικών αιτημάτων υλοποιείται από τη φιλελεύθερη παράταξη, αναστέλλεται και πάλι η ταξική οργάνωση της υπαίθρου.

Οι έγγειες σχέσεις στις «Νέες Χώρες» μετά το 1922: Η διαπλοκή του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα και το φαινόμενο των καταπατήσεων

Μετά το τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής και την άφιξη 1.200.000 προσφύγων (συνολικά ο αριθμός των εκδιωγμένων Ελλήνων από τα Βαλκάνια, τη νότια Ρωσία και τη Μικρά Ασία πλησίασε το 1.400.000) η ανάγκη για άμεση διανομή των μακεδονικών τσιφλικιών, πρώην οθωμανικών, αλλά και των μουσουλμανικών περιουσιών που ανήκαν στους εκδιωχθέντες μουσουλμάνους κατοίκους της Μακεδονίας, έγινε κάτι περισσότερο από επιτακτική. Αν λάβουμε υπόψη ότι λίγο παραπάνω από τους μισούς Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης, τότε γίνεται άμεσα αντιληπτό το μέγεθος της αλλαγής που συνετελέσθη στην πρώην οθωμανική μακεδονική ύπαιθρο. Μια αλλαγή που, όπως αναφέρθηκε, επήλθε εξαιτίας της διαλεκτικής αντίθεσης του κοινωνικού με το εθνικό ζήτημα και γι' αυτό είχε κοινωνικές (αλλαγή έγγειου τρόπου παραγωγής) και εθνικές (εθνική ομογενοποίηση της Μακεδονίας) συνέπειες. Όπως θα δούμε παρακάτω, η αντίθεση του εθνικού ζητήματος με το κοινωνικό συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, αν και λιγότερο έντονη και σαφώς περισσότερο διαχειρίσιμη από τις κυρίαρχες ομάδες.

Το σημαντικότερο είναι ότι η εγκατάσταση των προσφύγων επιτάχυνε και καθιέρωσε στη βόρεια Ελλάδα τη μικρο-ιδιοκτησία και κατ' επέκταση τη μικροκαλλιέργεια ως την κύρια μορφή της έγγειας παραγωγής. Στο σύνολο της ελλαδικής υπαίθρου εξέλιπαν πλέον μεγάλα κτήματα, τσιφλίκια, γαιοκτήμονες και κολλήγοι. Αυτή η σημαντική, δομικού χαρακτήρα, κοινωνική αλλαγή στην ύπαιθρο, η οποία επιταχύνθηκε εξαιτίας της Βενιζελικής αγροτικής πολιτικής μετά το '22,[409] άνοιγε το δρόμο για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών, την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων (ακόμα και με αποξήρανση λιμνών), τη μεγέθυνση της εσωτερικής αγοράς, την ευκολότερη μετανάστευση των αγροτών στις πόλεις, την ανάπτυξη της βιομηχανίας στο μεσοπόλεμο.[410] Με λίγα λόγια άνοιγε το δρόμο για τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό όλης της χώρας, για πρώτη φορά τόσο ολοκληρωμένα.

[409] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα*, ό.π., σελ.72.

[410] Για την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων με βασικά προϊόντα, Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.31-43. Για την εντατικοποίηση των καλλιεργειών κυρίως των σιτηρών σελ.111, 112. Η εντατικοποίηση της καλλιέργειας των σιτηρών ήταν κυρίως το αποτέλεσμα της βενιζελικής αγροτικής πολιτικής που στόχευε στην αύξηση της εσωτερικής παραγωγής προκειμένου να καλυφθούν οι εγχώριες επισιτιστικές ανάγκες, στην τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας και στη μείωση του εμπορικού ελλείμματος, Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ. 165-66. Για τις στρεμματικές αποδόσεις των

Σ' αυτό το σημείο χρειάζεται να ανοίξουμε μια παρένθεση. Όταν υποστηρίζουμε ότι η δομική αλλαγή που επήλθε στις έγγειες σχέσεις, και συνακόλουθα στον τρόπο παραγωγής, επιτάχυνε τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της χώρας και έθεσε τις βάσεις για καπιταλιστική ανάπτυξη δεν σημαίνει κιόλας ότι αυτή η ανάπτυξη μπορούσε να υλοποιηθεί άμεσα. Αντίθετα, τα διαθέσιμα δεδομένα που έχουν αποτελέσει αντικείμενο ανάλυσης υποδεικνύουν ότι στην περίοδο 1919-1932 το ελληνικό αγροτικό προϊόν σε σταθερές τιμές παρουσιάζει στασιμότητα, παρά το γεγονός ότι οι πληθυσμιακοί δείκτες παρουσιάζουν πρωτοφανή άνοδο.[411] Με βάση αυτό έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αγροτική μεταρρύθμιση δεν στάθηκε ικανή να ωθήσει ή τουλάχιστον να μη σταθεί εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και ότι δεν πέτυχε να μεταβάλει τις δομές της αγροτικής παραγωγής προς μια κατεύθυνση που θα ευνοούσε την καπιταλιστική ανάπτυξη.[412] Ή ότι, ακόμα χειρότερα, η ριζοσπαστικότητα της αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα (και αλλού), λειτούργησε ενάντια στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία, με την έννοια ότι παρεμπόδισε και επιβράδυνε σημαντικά τη συγκέντρωση της γαιοκτησίας.[413]

γεωργικών προϊόντων στα χρόνια 1914-1938 και την επίδραση της αγροτικής μεταρρύθμισης σε αυτές, Κωστής Κ*., Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.43-59 και 110-130, όπου υποστηρίζεται ότι η αγροτική μεταρρύθμιση είχε μικρή έως αμελητέα επίδραση στις στρεμματικές αποδόσεις των αγροτικών προϊόντων, καθώς η πτώση των αποδόσεων ξεπερνούσε χρονικά αλλά και τοπικά τη χρονική και χωρική διάσταση της μεταρρύθμισης του '22. Επιπλέον, μια σειρά από λόγους, όπως η επέκταση των καλλιεργειών σιταριού στα ορεινά εδάφη (σελ.121), η συνεχής καλλιέργεια των αγρών με το ίδιο φυτό (σελ.122), οι συνεχείς πόλεμοι και η φυγή των μουσουλμάνων και Σλάβων αγροτών λόγω ανταλλαγής, αποτελούν παράγοντες που επέδρασαν αρνητικά στις αποδόσεις των καλλιεργειών. Για τις επιπτώσεις στην κτηνοτροφία από τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις, τους βαλκανικούς πόλεμους και την αγροτική μεταρρύθμιση που έβαλαν τέλος στη μετακινούμενη κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων (σελ. 124-130).

[411] Κωστής Κ., «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ., *ό.π.*, σελ.155 και Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική*, ό.π., σελ.46 όπου υποστηρίζεται ότι από το 1923 έως και το 1928 ο αγροτικός πληθυσμός αυξήθηκε κατά 20%, ενώ η αγροτική παραγωγή αυξήθηκε μόλις κατά 10%.

[412] Κωστής Κ., *Αγροτική μεταρρύθμιση,* ό.π., σελ. 156-7 και Mitrany D*., Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ. 119-120. Ο Mitrany εξετάζοντας συνολικά τις μεταρρυθμίσεις σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη διαπιστώνει ότι γενικά οι μεταρρυθμίσεις δεν ώθησαν προς την οικονομική ανάπτυξη και ότι το αγροτικό προϊόν μειώθηκε. Βέβαια, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένη περιοχή και χώρα αλλά στο σύνολο των ανατολικο-ευρωπαϊκών κρατών, που εφήρμοσαν αγροτικές μεταρρυθμίσεις και διανομή γαιών μετά το 1918, οι εκτιμήσεις του πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν με σκεπτικισμό, διότι οι συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι μεταρρυθμίσεις ποικίλλουν από κράτος σε κράτος.

[413] Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής*, ό.π., σελ.266-273. Συγκέντρωση της γαιοκτησίας παρατηρείται για σχεδόν τρεις δεκαετίες στη Θεσσαλία μετά το 1881. Παρόλα αυτά όχι μόνο καπιταλιστική ανάπτυξη δεν επετεύχθη αλλά δεν έπαψαν καν οι σχέσεις παραγωγής του τσιφλικιού. Η μη συγκέντρωση της γαιοκτησίας δεν αποτελεί απαράβατο όρο για αγροτική ανάπτυξη. Στην περίπτωση της Ελλάδας, βέβαια, με την αγροτική μεταρρύθμιση υπήρξε κατάτμηση των καλλιεργούμενων εδαφών εξαιτίας της άμεσης ανάγκης αποκατάστασης των προσφύγων και των ακτημόνων. Κάτι παρόμοιο έγινε και στα Βαλκάνια, κυρίως στη Βουλγαρία λόγω των περιορισμένων καλλιεργήσιμων εδαφών. Ασφαλώς, η υπερβολική κατάτμηση των γαιών μπορεί να αποτελέσει παράγοντα ανάσχεσης της αγροτικής ανάπτυξης, αλλά δεν υπάρχει, απόλυτα, σχέση αιτίου αιτιατού μεταξύ διεύρυνσης της μικρο-ιδιοκτησίας και οικονομικής στασιμότητας, πόσο μάλλον οικονομικής καθυστέρησης.

Χωρίς να θίξουμε τη σχέση «μέθοδος εφαρμογής της μεταρρύθμισης»[414] και αγροτική παραγωγή ή οικονομική ανάπτυξη (θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο αποτελεί ταυτολογία), με τη γενικότερη σχέση αγροτική μεταρρύθμιση-αγροτική ανάπτυξη, μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική ασφάλεια ότι η άποψη που αναφέρθηκε παραπάνω ισχύει μερικώς. Στη διερεύνηση μιας αιτιώδους σχέσης, στην περίπτωσή μας αγροτική μεταρρύθμιση - οικονομική ανάπτυξη, υπεισέρχονται και πολλές άλλες ανεξάρτητες μεταβλητές οι οποίες τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή (μεσοπόλεμος), είχαν άμεσες επιδράσεις στο ένα σκέλος της σχέσης (οικονομική ανάπτυξη). Η φυγή χιλιάδων Μουσουλμάνων αγροτών που καλλιεργούσαν για χρόνια τα χωράφια τους, οι οποίοι φημίζονταν ως οι καλύτεροι αγρότες,[415] και η αντικατάστασή τους με Μικρασιάτες πρόσφυγες, μέρος των οποίων έως πρότινος αποτελούσαν αστικούς πληθυσμούς, αναμφίβολα επηρέασε την αγροτική παραγωγικότητα, μεταβλητή ωστόσο ανεξάρτητη από τη σχέση που διερευνούμε. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε την οικονομική και ψυχολογική εξαθλίωση των προσφύγων και την πεποίθησή τους ότι η αγροτική τους εγκατάσταση αποτελούσε μάλλον μια προσωρινή λύση και όχι την οριστική διευθέτηση του μικρασιατικού πολέμου. Ακόμη η κακή οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους, έπειτα από 10 χρόνια συνεχών πολεμικών συρράξεων, αποτέλεσε έναν ακόμα παράγοντα που επηρέασε την επιτυχία της μεταρρύθμισης, χωρίς να έχει άμεση σχέση με αυτήν.

Επιπλέον η αγροτική μεταρρύθμιση δεν εφαρμόστηκε σε μια περιοχή που είχε προχωρήσει η καπιταλιστικού τύπου γεωργία. Όπως γνωρίζουμε, στην οθωμανική Μακεδονία η απουσία καπιταλιστικού γεωργικού μετασχηματισμού ήταν σαφής,[416] παρά το γεγονός ότι πολλά από τα τσιφλίκια διέθεταν καλλιέργειες εμπορευματικού τύπου[417] και παρά την ανάπτυξη βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που χρησιμοποιούσαν πρώτες ύλες από τον γεωργικό τομέα.[418] Με λίγα λόγια, η

[414] Σε αυτό το σημείο γίνεται λόγος για τη μέθοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης, διότι η αγροτική και γενικά οι μεταρρυθμίσεις, δεν είναι κάτι ουδέτερο ούτε κάτι που εφαρμόζεται ενιαία, ανεξαρτήτως τόπου και συνθηκών. Αντιθέτως, μια μεταρρυθμιστική προσπάθεια μπορεί να εμπεριέχει αντιφάσεις. Εν προκειμένω, γνωρίζουμε ότι στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ανατολική Ευρώπη (και στην Ελλάδα) μετά το 1918, εξαιτίας της στενότητας της γης και της διαφοράς στην ποιότητα των απαλλοτριωθέντων γαιών, οι αγρότες γίνονταν ιδιοκτήτες διάσπαρτων και άνισα εύφορων γαιών, Mitrany D*., Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.117. Αυτή η πρακτική, που εθεωρείτο δίκαιη από τους αγρότες, επηρέαζε την αγροτική παραγωγή και παραγωγικότητα επί τα χείρω, καθώς *διέκοπτε* το ενιαίο των εύφορων γαιών και δεν επέτρεπε οικονομίες κλίμακας. Με λίγα λόγια, επιμέρους πολιτικές της μεταρρύθμισης εμπεριείχαν παράγοντες που επιβράδυναν την ανάπτυξη.

[415] Λαπαβίτσας Κ., «Βιομηχανική ανάπτυξη και κοινωνικός μετασχηματισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», Λαπαβίτσας Κ. επιμ., *Ισχνός καπιταλισμός. Η Μακεδονία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο*, Νόβολι, Αθήνα 2010, σελ. 53. Ο συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στη σημερινή ελληνική δυτική Μακεδονία, εντούτοις οι υποθέσεις του μπορούν να επεκταθούν για ολόκληρη την περιοχή της οθωμανικής Μακεδονίας.

[416] *Στο ίδιο*, σελ.51-69.

[417] *Στο ίδιο*, σελ.57.

[418] *Στο ίδιο*, σελ.21-69, όπου υποστηρίζεται ότι οι δραστηριότητες που έλαβαν χώρα στη δυτική Μακεδονία δεν ήταν βιοτεχνικού χαρακτήρα αλλά βιομηχανικού. Στην πραγματικότητα όμως οι κλάδοι που αναπτύχθηκαν (υφαντουργία και εριουργία) προσεγγίζουν τη βιοτεχνία παρά τη βιομηχανία. Κατά τη γνώμη μας, το επιχείρημα ότι στην ύστερη οθωμανική περίοδο αναπτύχθηκε η βιομηχανία στη

αγροτική μεταρρύθμιση του ’22 εφαρμόσθηκε σε μια καθυστερημένη αγροτική ύπαιθρο, όπου ο κανόνας ήταν το τσιφλίκι και η εκμηχάνιση της γεωργίας σχεδόν άγνωστη. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε την οικονομική κρίση του ’29, τη χρεοκοπία του ’32 και τη συνακόλουθη έλλειψη ρευστότητας του ελληνικού κράτους, που επηρέασε τη χρηματοδότηση δημοσίων επενδύσεων, καθώς και τις καταστροφές που είχε υποστεί ο μακεδονικός χώρος από τρεις πολέμους και την παρατεταμένη παραστρατιωτική σύγκρουση, πριν τον α΄ βαλκανικό πόλεμο, τότε σίγουρα η ερμηνεία της σχέσης γίνεται αρκετά πιο ελαστική.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η μεταρρύθμιση του ’22 δεν αποτέλεσε την αφετηρία μιας οικονομικής αναζωογόνησης του αγροτικού χώρου ούτε επιτάχυνε την αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας, τουλάχιστον άμεσα.[419] Αναμφίβολα όμως οι προαναφερθέντες λόγοι δυσκόλεψαν την επιτυχή, από οικονομική άποψη, εφαρμογή της. Εξάλλου η αγροτική μεταρρύθμιση, όπως έχει ειπωθεί παραπάνω, δεν είχε μόνο οικονομικούς στόχους αλλά και πολιτικούς - εθνικούς. Και στους δύο τελευταίους, ήταν σχεδόν απόλυτα επιτυχημένη.

Κλείνοντας την παρένθεση και επιστρέφοντας στη διερεύνηση των αιτιών μη εμφάνισης αξιόλογου Αγροτικού Κόμματος το μεσοπόλεμο, παρατηρούμε ότι η διαλεκτική σχέση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος εξακολουθεί να υφίσταται σε όλη την περίοδο του ελληνικού μεσοπολέμου (1922-1940). Παρόλο που η αντίθεση του εθνικού με το κοινωνικό ζήτημα δεν διαμόρφωσε, αυτή τη φορά, τις παραγωγικές σχέσεις ούτε στην ύπαιθρο ούτε φυσικά στις πόλεις, εντούτοις αποτέλεσε έστω και έμμεσα παράγοντα ανάσχεσης της αυτόνομης και δυναμικής πολιτικής εμφάνισης των αγροτικών μαζών, αν και, όπως θα δούμε, προσπάθειες συγκρότησης Αγροτικού Κόμματος έγιναν και μάλιστα απέδωσαν σε κάποιες περιοχές της βόρειας Ελλάδας. Μετά το ’22, όπως αναφέρθηκε, κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας ήταν η μικροκαλλιέργεια. Στο πλαίσιο της βενιζελικής προσπάθειας για αυτάρκεια και δυνάμωμα της ελληνικής βιομηχανίας αυξήθηκαν οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, κυρίως με σιτηρά, ενώ δόθηκε έμφαση και σε εμπορευματικές καλλιέργειες κυρίως καπνού, που σταδιακά θα γινόταν το νέο εθνικό εξαγώγιμο

Μακεδονία είναι αρκετά παρακινδυνευμένο, αν όχι υπερβολικό. Οι μεγάλης έκτασης βιοτεχνικές δραστηριότητες αναμφισβήτητα αποτελούν επιτυχία για την εποχή και την περιοχή, αλλά δεν μπορούν να συγκριθούν με ανάλογες ταυτόχρονες ή προγενέστερες διαδικασίες στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη. Επίσης, η έστω και περιορισμένη βιομηχανικού τύπου ανάπτυξη θα είχε διαλύσει τις φεουδαλικές σχέσεις παραγωγής στην ύπαιθρο. Θα ήταν σχεδόν αδιανόητο να συνυπάρχουν καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής μεγάλης έκτασης, δηλαδή βιομηχανικές, παράλληλα με τα τσιφλίκια, τουλάχιστον χωρίς να διαφαίνεται άμεσα ορατό το τέλος τους.

[419] Πετμεζάς Σ., «Αγροτική οικονομία. Η αγροτική μεταρρύθμιση του μεσοπολέμου και η αναζήτηση ενός νέου μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης», Χατζηιωσήφ Χ., επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σελ. 358-361. Τονίζεται για τη Μακεδονία και τη Θράκη ότι, αν και παρατηρείται πτωτική τάση των αποδόσεων στα έτη 1914-1931, στη δεκαετία του ’30 επέρχεται ανοδική αναστροφή, υψηλότερη από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα.

προϊόν που θα αντικαθιστούσε τη σταφίδα. Παράλληλα η αυτοκατανάλωση των αγροτικών στρωμάτων παρέμενε σε σχετικά υψηλά επίπεδα.[420]

Η διανομή του ’22 κυριολεκτικά μεταμόρφωσε τις έγγειες σχέσεις και άλλαξε τις πληθυσμιακές ισορροπίες συντριπτικά υπέρ της Ελλάδας. Παρόλα αυτά στη Μακεδονία και στη Θράκη εξακολουθούσαν και μετά τις ανταλλαγές των πληθυσμών να κατοικούν συμπαγείς μειονότητες Σλάβων Χριστιανών και Μουσουλμάνων καθώς και Τουρκόφωνων Μουσουλμάνων. Γι’ αυτό το λόγο και προκειμένου να αποφευχθεί η διανομή ή η αγορά κτημάτων από αλλοδαπούς στις νέες περιοχές του ελληνικού κράτους, ψηφίσθηκε ο νόμος 3250 «*περί της απαγορεύσεως όπως αλλοδαποί αποκτώσιν ακίνητα εις ωρισμένας του κράτους περιφερείας* (...), *εν αις απαγορεύεται, άνευ αδείας του Υπουργείου Γεωργίας, να αποκτώσιν ακίνητα αλλοδαποί* (...), *εις νήσον Κέρκυρα και τις περί αυτήν νησίδες, ολόκληροι οι νομοί Ιωαννίνων, Πρεβέζης, Φλωρίνης, Πέλλης, Σερρών, Δράμας, ολόκληρος η Δυτική Θράκη και αι περιφέρειαι των νομών Σάμου, Χίου και Λέσβου* (...), *και η περιφέρεια Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται εις τας περιοχάς του κράτους, εν αις απαγορεύεται εις αλλοδαπούς να αποκτώσιν κτήματα* (…)».[421]

Για τη συνεχιζόμενη ένταση του εθνικού ζητήματος το Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης περιέχει διαφωτιστικό υλικό, καθότι σ’ αυτή το ελληνικό κράτος εκχώρησε το σύνολο της ανταλλαξίμου εγγείου ιδιοκτησίας, δηλαδή της ιδιοκτησίας των Μουσουλμάνων που μετοίκησαν στην Τουρκία στο πλαίσιο εφαρμογής της Συνθήκης της Λωζάννης προκειμένου να προχωρήσει στην έκδοση ομολογιακών δανείων έχοντας ως εμπράγματη ασφάλεια την ανταλλάξιμη περιουσία.[422] Εδώ το κύριο βάρος πέφτει στον έλεγχο των νέων κληρούχων και στην προσπάθεια αποτροπής γεωργικής αποκατάστασης ατόμων που δεν είχαν ελληνική ιθαγένεια. Με βάση σχέδιο αναγκαστικού νόμου «*Η Ε.Τ.Ε. υποχρεούται όπως αιτήσει της αρμοδίας στρατιωτικής αρχής (υπουργείου Στρατιωτικών ή Γεν. Επιτελείου Στρατού) διά λόγους εθνικής ασφαλείας, προβαίνει μονομερώς εις ακύρωσιν πωλητηρίων συμβολαίων, δι’ ων μεταβιβάσθησαν οποτεδήποτε, κατά τε το παρελθόν και εν τω μέλλοντι, παρ’ αυτής εις φυσικά ή νομικά πρόσωπα ανταλλάξιμοι βοσκαί και δάση ή οιαδήποτε ανταλλάξιμα ακίνητα, κείμενα εις τα παραμεθορίους περιοχάς. Η ακύρωσις των ειρημένων πωλητηρίων επέρχεται αυτοδικαίως δι’ απλής δηλώσεως της Ε.Τ.Ε. κοινοποιουμένης εις τους αγοραστάς, υποχρεούμενους να εγκαταλείψωσι τα ακίνητα εντός πέντε, το πολύ, ημερών από της κοινοποιήσεως της δηλώσεως, αποβαλλόμενους αλλιώς διοικητικώς παρά των αρμοδίων αρχών, αιτήσει της Τραπέζης* (…). *Η Ε.Τ.Ε. υποχρεούται, τα ως άνω ακίνητα, ων ακυρούται η μεταβίβασις, να πωλή άνευ δημοπρασίας (απ’ ευθείας) εις τα υποδεικνυόμενα εις υπό της αυτής Στρατιωτικής Αρχής πρόσωπα επί τιμήματι τουλάχιστον ίσω* (…).

[420] Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σελ.115-116.
[421] Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Διεύθυνση Διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής, 1925-1940, Α1Σ52Υ1Φ1, Αθήναι 20 Ιανουαρίου 1927, σελ. 1-4.
[422] Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Διεύθυνση Διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής, 1925-1940, Σύμβασις εκχώρησις, Α1Σ52Υ1Φ1, σελ.1-22 και Τσουδερός Ε., *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων*, Αθήναι 1927, σελ.42-56.

«*Επειδή όμως η μη τήρησις εις ωρισμένας περιπτώσεις, της Διατάξεως της Συμβάσεως περί της ιθαγενείας των μετεχόντων εις τας δημοπρασίας εξαγοράς κτημάτων εδημιούργησεν ανωμαλίας* (…)*λόγω της μη ελληνικής ιθαγένειάς των, εκ των υστέρων διαπιστωθείσης, δέον τα υποκαταστήματα, τα εκποιούντα ακίνητα κτήματα εις τους παραμεθορίους νομούς* (…)*, όπως απρεγκλίτως εφαρμόζωσιν την διάταξιν ταύτην* (…), *απαιτώσι από τους αιτούντες την απ' ευθείας εξαγοράν ως και από τους προσερχομένους προς συμμετοχήν εις δημοπρασίας πωλήσεως* (…), *όπως αποδεικνύουν την ελληνικήν των ιθαγένειαν εις την τοπικήν επιτροπήν διά της προσαγωγής των απαιτούμενων πιστοποιητικών* (...).[423]

Από το αρχείο της Ε.Τ.Ε. πληροφορούμαστε επίσης ότι τα κατά τόπους υποκαταστήματα, των παραμεθορίων περιοχών στην εμπιστευτική τους αλληλογραφία είτε με το Υπουργείο Γεωργίας ή των Στρατιωτικών είτε με την κεντρική υπηρεσία της Ε.Τ.Ε. συγκεντρώνουν πληροφορίες από τις αρμόδιες υπηρεσίες και ενημερώνουν[424] *«δια την εθνική καταγωγήν,* (…), *ως και την υμετέραν γνώμην περί των κατά τας πληροφορίας σας εθνικών φρονημάτων των πλειοδοτών* (...)».[425] Οι ανταλλαγές πληροφοριών για τους επίδοξους πλειοδότες ή αγοραστές κτημάτων αφορούσαν κυρίως τις παραμεθόριες περιοχές, όπως έχουν αναφερθεί παραπάνω. Επισημαίνοντας ενδεικτικά κάποιες από τις αναφορές από ή προς την Ε.Τ.Ε., διακρίνουμε ξεκάθαρα την επίσημη κρατική πολιτική της περιόδου, που εκτός των νόμων ή των διαταγμάτων προσπαθεί να ελέγξει και να συντονίσει τις αρμόδιες υπηρεσίες, προκειμένου να μην γίνουν ενέργειες «(…) *εις βάρος των ελληνικών συμφερόντων* (…) *εις τας δημοσιευμένας προκηρύξεις δημοπρασιών πωλήσεων κτημάτων* (…)».[426] Φυσικά σε αυτή την προσπάθεια ο ρόλος των κατά τόπους υπηρεσιών της Ε.Τ.Ε. είναι αποφασιστικός.

Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας παρατηρούμε ότι η εμπιστευτική αλληλογραφία από και προς την υπηρεσία διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής της Ε.Τ.Ε. αυξάνει και ότι ο έλεγχος επί των παραχωρητηρίων εντατικοποιείται, καθώς «*το Γενικόν Επιτελείον Στρατού* (…) *εκτός από οριζομένας απαγορεύσεις παραχωρήσεων και πωλήσεων κτημάτων*» περιλαμβάνει και την απαγόρευση «*μισθώσεως τοιούτων κτημάτων* (...), *άνευ ειδικής εγγράφου αδείας του Γενικού Επιτελείου Στρατού*». Προκειμένου να εξασφαλιστεί η άδεια είτε παραχώρησης είτε απλά μίσθωσης του κτήματος θα πρέπει «(…) *η τοπική υμών επιτροπή να κρίνει το αποτέλεσμα συμφέρον* (...)» και να γνωρίζει «*τα εξής στοιχεία: αριθμόν κτήματος, το ονοματεπώνυμον, εθνικήν*

[423] Ι.Α./Ε.Τ.Ε. Διεύθυνση Διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής, 1925-1940, Α1Σ52Υ1Φ16-23.

[424] Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Διεύθυνση διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής. Εμπιστευτική εξερχόμενη αλληλογραφία προς υποκαταστήματα, διάφορα τμήματα, Υπουργεία και δημόσιες αρχές (Α1Σ52Υ131Β1, Β2, Β3,Β4, Β5, Β6): Υποσειρά που περιέχει 6 βιβλία με την εμπιστευτική αλληλογραφία της Ε.Τ.Ε. και των κατά τόπους υποκαταστημάτων από το 1927 έως το 1939 για τα κτήματα εξ ανταλλαγής, ήτοι για τις μουσουλμανικές περιουσίες που εγκαταλείφθηκαν μετά το '22.

[425] Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Διεύθυνση διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής. Εμπιστευτική εξερχόμενη αλληλογραφία προς υποκαταστήματα, διάφορα τμήματα, Υπουργεία και δημόσιες αρχές, Α1Σ52Υ131Β4, 5 Ιανουαρίου 1937.

[426] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 24 Σεπτεμβρίου 1929.

καταγωγήν, μόνιμον κατοικία και επάγγελμα του αναδειχθέντος τελευταίου πλειοδότου μισθωτού, ως και την υμετέραν γνώμην περί των κατά τας πληροφορίας σας εθνικών φρονημάτων των πλειοδοτών, και θα αναμείνητε τας οδηγίας μας (…)».[427]

Ενδεικτικά σε έγγραφο της Ε.Τ.Ε. προς το Υπουργείο Γεωργίας *«διά την ανταλλάξιμον βοσκή Κουτσού Μπέη εν τη περιφερεία Εδέσσης»* πληροφορούμαστε ότι «*η εν αυτή εγκατάστασις προσώπων διαπνεόμενων υπ' ακραιφνών εθνικών αισθημάτων λόγω του ότι η βοσκή αυτή κείται εις την παραμεθόριον περιοχήν, εκπληρώνει πλήρως το σκοπό της διατάξεως* (...)[428] και ότι οποιαδήποτε εκχώρηση δικαιωμάτων ή πώληση κτήματος «*θεωρείται και είναι άκυρος άνευ εγγράφου ειδικής αδείας του Γενικού Επιτελείου Στρατού*».[429] Επίσης, σε έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς το Τμήμα διαχείρισης κτημάτων εξ ανταλλαγής της Ε.Τ.Ε. πληροφορούμαστε ότι «*εξουσιοδοτούμεν τας κάτωθι επιτροπάς όπως χορηγήσωσιν εις τους επιθυμούντας να αγοράσωσι, μισθώσωσι και εν γένει συνάψωσι οιανδήποτε δικαιοπραξίαν επί ακινήτων κειμένων εις τα καθοριζομένας παραμεθορίους περιοχάς* (…)».[430] Οι επιτροπές που εξουσιοδοτούνται για να αδειοδοτούν και να ελέγχουν τις δικαιοπραξίες επί των ακινήτων σε όλες τις επαρχίες της παραμεθορίου αποτελούνται από έναν γεωπόνο, έναν στρατιωτικό διοικητή των τοπικών μονάδων καθώς και τον τοπικό έπαρχο.[431] Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι ο έλεγχος που ασκείται είναι ασφυκτικός. Παρόμοιες πληροφορίες αντλούμε και από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και ειδικότερα από την αλληλογραφία της Γενικής Διεύθυνσης Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας - Θράκης προς το Υπουργείο Γεωργίας. Σε έγγραφο της υπηρεσίας προς τον Πρωθυπουργό Βενιζέλο τον Αύγουστο 1930, στην πραγματικότητα επρόκειτο για υπόμνημα του Συνδέσμου Ποντίων Σιδηροκάστρου, ζητείται η ταχεία «*διανομήν της γης*». Επισημαίνεται «*η σπουδαιότης της διανομής των γαιών της Επαρχίας* (…)», διότι «(…)*η Επαρχία μας εξικνείται επί των Βουλγαρικών συνόρων από του Τριεθνούς σημείου, καθόλην την δασώδη βουνοσειράν του Μπέλες, συνορεύουσα με την Βουλγαρικήν Επαρχίαν Πετριστσίου, ήτις τυγχάνει το σπουδαιότερον κέντρον της κομιτατζίδικης κινήσεως. Σπουδαιότατοι όθεν Εθνικοί λόγοι επιβάλλουν την πύκνωσί του εν τοις συνόροις τούτοις βιούνταις πληθυσμοί*».[432]

Ενδεχομένως τέτοια υπομνήματα να κρύβουν κάτω από την επίκληση των «*Εθνικών λόγων*» διάφορες σχέσεις ανταλλαγής με συγκεκριμένες τοπικές ομάδες, στην περίπτωσή μας τον Σύνδεσμο Ποντίων Σιδηροκάστρου. Όπως και να έχουν τα πράγματα, επιβεβαιώνεται κάτι που έχει διερευνηθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία, ότι το εθνικό ζήτημα «*εις τας παραμεθορίους*

[427] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β4, 5 Ιανουαρίου 1937.
[428] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β4, 22-11-1937.
[429] Στο ίδιο.
[430] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ1Φ25, 27 Απριλίου 1939.
[431] *Στο ίδιο*.
[432] ΓΑΚ / Κ.Υ., Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής υπηρεσίας Υπουργείου Γεωργίας (1917- 1963). *Αλληλογραφία με τη Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας–Θράκης*, Υποσειρά Β.3.2., Φάκελος 189, 17 Αυγούστου 1930.

περιοχάς» εξακολούθησε **ν**α είναι έντονο σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.[433] Μάλιστα, ένα από τα πρώτα ζητήματα που φρόντισαν να ελέγξουν οι κρατικές υπηρεσίες δια μέσου της Ε.Τ.Ε. ήταν η ιθαγένεια και τα εθνικά (οπότε σε ένα σημαντικό βαθμό και πολιτικά) φρονήματα όσων αποφάσιζαν να δραστηριοποιηθούν στον αγροτικό τομέα των νέων επαρχιών.

Βέβαια δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει το διεθνές και εσωτερικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ασκείται αυτός ο κατά τα φαινόμενα, ασφυκτικός έλεγχος. Στον ευρωπαϊκό και βαλκανικό περίγυρο υπάρχουν αναθεωρητικές δυνάμεις (Γερμανία και Βουλγαρία αντίστοιχα) που αμφισβητούν τις λεπτές ισορροπίες, όπως αυτές διαμορφώθηκαν με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Γι' αυτό το λόγο, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου κυριαρχούσε η αβεβαιότητα στις διεθνείς σχέσεις, κι ακόμα περισσότερο τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη, ταυτόχρονα, αύξαναν τις στρατιωτικές τους δαπάνες, ιδίως κατά τη δεκαετία του '30, φοβούμενα και προετοιμαζόμενα για ένα δεύτερο γύρο πολέμου.

Όπως πληροφορούμαστε από βρετανικά διπλωματικά έγγραφα που απόκεινται στο Κρατικό Αρχείο Βουλγαρίας, για την περίοδο της διακυβέρνησης της Βουλγαρίας, από το Αγροτικό Κόμμα, ήταν σε ισχύ και σε απόλυτη εφαρμογή νόμος που επέτρεπε την απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών που ανήκαν σε Έλληνες υπηκόους, κατά παράβαση συγκεκριμένων διατάξεων (177 και 179) της Συνθήκης του Νεϊγύ. Με λίγα λόγια, αυτό που γινόταν στους έχοντες ύποπτα εθνικά φρονήματα στην ελληνική Μακεδονία, γινόταν και στους Έλληνες υπηκόους της Βουλγαρίας.[434] Επιπλέον, μέσα από διπλωματικά έγγραφα σκιαγραφείται ο πολιτικός κόσμος της Βουλγαρίας, παρά τη μετριοπαθή και ειρηνόφιλη στάση του πρωθυπουργού και αρχηγού του Αγροτικού Κόμματος Al. Stamboliski, να ζητάει επιμόνως από τις συμμαχικές δυνάμεις να μην ενταχθεί η δυτική Θράκη στην Ελλάδα.[435] Ακόμα αναφέρονται περιστατικά βιαιοπραγιών, δολοφονιών και τρομοκρατίας από τουρκικές και βουλγαρικές αντάρτικες ομάδες που δρούσαν σε συνεργασία ή κατά μόνας εναντίον Ελλήνων αγροτών της ανατολικής Θράκης, η οποία εκείνη την περίοδο ήταν υπό ελληνική κατοχή. Μάλιστα οι Βρετανοί συντάκτες των αναφορών αφήνουν αιχμές κατά της βουλγαρικής κυβέρνησης που είτε ενισχύει αυτές τις ομάδες είτε αδιαφορεί για τον

[433] Ενδεικτικά βλ. Κωστόπουλος Τ*., Η Απαγορευμένη Γλώσσα,* ό.π. και Βαρδά Χ., «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο*», Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993), σελ.151-170. Η σημασία του συγκεκριμένου αρχείου της Ε.Τ.Ε. έγκειται στο ότι παρουσιάζει την ένταση του εθνικού και κοινωνικού ζητήματος όχι γενικά αλλά συγκεκριμένα επί των ανταλλαξίμων κτημάτων και κατ' επέκταση του κόσμου της υπαίθρου.

[434] Централен държавен архив КМФ – 04, FO,Великобритания, 188-84, 1-11-1920. Δεν διευκρινίζεται από τα έγγραφα αν επρόκειτο για Έλληνες που δεν είχαν βουλγαρική υπηκοότητα ή για Έλληνες στη συνείδηση αλλά Βούλγαρους πολίτες. Με ασφάλεια όμως μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διακριτική και δυσμενής μεταχείριση αφορούσε και τις δύο κατηγορίες. Σίγουρα υπήρξαν και κάποια εύπορα μέλη των ελληνικών κοινοτήτων της Βουλγαρίας που ενσωματώθηκαν πλήρως, χωρίς να ενοχληθούν ιδιαίτερα.

[435] Η έκφραση που χρησιμοποιείται για τη διευθέτηση του ζητήματος της δυτικής Θράκης είναι "***anything except Greek sovereignty***", Централен държавен архив, КМФ – 04, FO, Великобритания, 188-169.

περιορισμό τους.[436] Η συνεργασία των, σε αρκετές περιπτώσεις, πολυπληθών μικτών αντάρτικων ομάδων Τούρκων και Βουλγάρων χτυπούσε τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα στη δυτική Θράκη και την ελληνική Μακεδονία με κύριο σκοπό την παρενόχληση στα μετόπισθεν των ελληνικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία.[437] Επιπλέον, η ένοπλη αντάρτικη δράση των Βουλγάρων κομιτατζήδων, σύμφωνα με αναφορές του ελληνικού στρατού, αν δεν γίνεται «(…) *τη ενοχή και αμέσω συμμετοχή της* (βουλγαρικής) *Κυβερνήσεως γίνεται όμως τη ανοχή αυτής*».[438] Τέλος, παρόμοια στοιχεία για την κατάσταση των Ελλήνων της Βουλγαρίας αντλούμε και από την ελληνική στρατιωτική αποστολή στη Σόφια στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου.[439]

Μόνο μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευθεί και να κατανοηθεί η πολιτική της Ελλάδας στη Μακεδονία και εν προκειμένω σ' ό,τι αφορά τους ελέγχους επί των ανταλλαξίμων κτημάτων. Χωρίς την κατανόηση και την πολυδιάστατη θεώρηση του βαλκανικού και ιδίως του ευρωπαϊκού μεσοπολεμικού γίγνεσθαι, η ερμηνεία των αρχείων της περιόδου, από μεθοδολογική άποψη μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις και δεν κάνει κατανοητή την πολυπλοκότητα της πολιτικής ως μιας ισορροπίας εσωτερικών και εξωτερικών συνθηκών και συγκυριών. Οι πολιτικές αφομοίωσης που εφαρμόστηκαν στα Βαλκάνια δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά μόνο μέσα από τις δια-βαλκανικές διαπλοκές των κρατών και από κριτική θέση απέναντι στην κυρίαρχη οπτική, είτε αυτή είναι εθνική είτε υπερεθνική (στο πλαίσιο της σημερινής αμφισβήτησης του ρόλου και των εξουσιών του έθνους-κράτους) –τοποθέτηση που σπάνια υιοθετείται στην έρευνα. Το εθνικό κράτος –οπότε και η πολιτική αφομοίωσης αλλοεθνών ή αλλόθρησκων πληθυσμών– δεν αποτελεί αυτόνομη μεταβλητή σε μια εθνική εξίσωση. Κάθε άλλο. Οι εθνικές πολιτικές αφομοίωσης - εκδιωγμών κτλ. είναι άμεσα συνυφασμένες με την εποχή τους και με τους διεθνείς κινδύνους - πιέσεις που νιώθουν τα κράτη, άλλοτε με ένταση που αγγίζει τη φοβία και άλλοτε με ιδεολογικοποιημένα εθνικιστικά επιχειρήματα.

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, παρατηρούμε ότι μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση το κοινωνικό ζήτημα στην Ευρώπη και κυρίως στην Ανατολική, επανατοποθετείται σε νέες βάσεις. Ο φόβος για επαναστάσεις δεν προέρχεται πλέον τόσο έντονα από τον κόσμο της υπαίθρου, αν και όχι παντού, αφού έχουν ολοκληρωθεί οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις, όσο από τις αυξανόμενες

[436] *Στο ίδιο*, КМФ – 04, FO, Великобритания, 188-172.
[437] *Στο ίδιο*. Η συνεργασία Τούρκων και Βούλγαρων κομιτατζήδων αναφέρεται συχνά και σε ελληνικά στρατιωτικά έγγραφα της περιόδου, βλ. π.χ. Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928), *Δελτία Στρατιωτικών πληροφοριών και εμπιστευτικά έγγραφα (1918-1920)*, Φάκελος 498, Υπουργείον Στρατιωτικών, Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Γραφείον ΙΙ, *Πληροφορίαι περί της εν Θράκη καταστάσεως*. Στον ίδιο φάκελο μεταφρασμένη επιστολή Βούλγαρου κομιτατζή προς συγγενείς του στην Ελλάδα για επικείμενη εισβολή στη Μακεδονία με αφορμή την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, Εν Φιλιππουπόλει 1 Σεπτεμβρίου 1920.
[438] Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928), «*Φ. 36 Δελτία στρατιωτικής καταστάσεως*» (1919), Επιτελική υπηρεσία του στρατού, Εν Αθήναις τη 27η Νοεμβρίου 1919.
[439] *Στο ίδιο*, «*Φ.2 Υπουργείον Εξωτερικών*» (1917-1920), Φάκελος 218, Έκθεσις περί της εν Βουλγαρία καταστάσεως και των εκρεμμών μετά αυτής ζητημάτων, Εν Σόφια τη 5 Νοεμβρίου 1918.

εργατικές και μικροαστικές τάξεις των πόλεων, οι οποίες (μπορούν να) έχουν ως πολιτικό φορέα καθοδήγησης τα Κομμουνιστικά Κόμματα και ως μοντέλο κοινωνικής εξέλιξης τη Σοβιετική Ένωση. Στην περίπτωση της Ελλάδας του μεσοπόλεμου το κοινωνικό ζήτημα λαμβάνει άλλη διάσταση εξαιτίας της θέσης του Κομουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, την περίοδο από το 1924 έως το 1935, για αυτοδιάθεση των λαών της Μακεδονίας και της Θράκης μέχρι και του αποχωρισμού των από την Ελλάδα,[440] στο πλαίσιο των αποφάσεων και υπό την πίεση, της Κουμουνιστικής Διεθνούς.[441] Δύσκολα όμως θα μπορούσε να τεκμηριωθεί ότι η θέση αυτή του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό επηρέασε ή ανέστειλε την εξέλιξη της ταξικής συσπείρωσης των αγροτών, όταν μάλιστα δεν έχει εξακριβωθεί εάν και πόσο το ίδιο το Κ.Κ.Ε. επηρεάστηκε πολιτικά και εκλογικά από τις αποφάσεις του.[442] Θα μπορούσε πάντως να ειπωθεί ότι η θέση αυτή εμπόδισε μια προγραμματική συμφωνία των αγροτών, κυρίως, της βόρειας Ελλάδας με το Κ.Κ.Ε., αν και μια τέτοιου επιπέδου συμφωνία μάλλον θα ήταν θνησιγενής[443] και εντελώς απορριπτέα από μερίδα των Αγροτιστών, κυρίως βενιζελογενών, που διασπάστηκαν από το Α.Κ.Ε..[444] Εντούτοις, μια προγραμματικού επιπέδου συμφωνία, ενδεχομένως να απελευθέρωνε πολιτικές δυνάμεις του αγροτικού χώρου, που στήριζαν τους Βενιζελικούς και να διαμόρφωνε

[440] Παπαπαναγιώτου Α., *Το μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα, 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σελ. 83 και γενικά σελ.67-109.

[441] *Στο ίδιο*, σελ.57-86. Για μια βουλγαρική οπτική των αποφάσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς στο Μακεδονικό (εθνικιστική και αντισοβιετική), Anastasoff C., *Stalin and the Macedonian Question*, published by the Central Committee of the Macedonian Political Organization of the United States and Canada, U.S.A. 1948. Για τους λόγους που οδήγησαν την Γ΄ Διεθνή σε αυτή την απόφαση, Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σελ.36-39.

[442] Ο Ελεφάντης Α., *στο ίδιο*, σελ.38-39, δεν θεωρεί ότι η απόφαση του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό συνέβαλε στην εκλογική του καθήλωση στο μεσοπόλεμο, αν και σημειώνει ότι το κόμμα ζημιώθηκε. Αλλού υποστηρίζεται ότι εξαιτίας των αποφάσεων της Κομιντέρν για το Μακεδονικό καθηλώθηκε το κομμουνιστικό κίνημα στη Βαλκανική, ιδίως στη Γιουγκοσλαβία και Βουλγαρία, Παπαπαναγιώτου Α., *Το μακεδονικό ζήτημα*, ό.π., 1992,σελ.63-4.

[443] Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία*, ό.π., σελ.93-98.

[444] Βλ. *Πρόγραμμα και καταστατικόν του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος*, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1934. Επρόκειτο για το κόμμα του Αλέξανδρου Μυλωνά, στο οποίο συσπειρώνονταν διαπρεπείς Αγροτιστές όπως ο Χ. Ευελπίδης, ο Π. Γαρουφαλιάς κ.ά. που κινούνταν στο πλαίσιο της αριστερής πτέρυγας του Βενιζελισμού. Στο Πρόγραμμα του κόμματος εκφράζεται «*η ισχυρά αντίθεσις καθ' οιουδήποτε δικτατορικού, φασιστικού ή κομμουνιστικού αυταρχισμού*». Σημειωτέον ότι μετά την Κατοχή και εν μέσω εμφυλίου πολέμου, ο Μυλωνάς ίδρυσε την εξαιρετικά εχθρική απέναντι στο Κ.Κ.Ε., Ένωση Αγροτικών Κομμάτων, *Η θέσις και η κατεύθυνσις του κόμματος*, Αθήναι 1947. Στο *θεωρητικόν όργανον του αγροτισμού και του σοσιαλισμού* την «*Κοινωνική Έρευνα»* 6 (1932), σελ.45, υπογραμμίζεται ρητά στο άρθρο 2 του Καταστατικού του Α.Κ.Ε. «*ότι το Αγροτικό Κόμμα από απόψεως οικονομικής και κοινωνικής αντιτίθεται και προς τον Κεφαλαιοκρατισμόν και προς τον Κομμουνισμόν*». Επιπλέον σε σειρά άρθρων βάλλεται η ηγεσία του Κ.Κ.Ε.: ενδεικτικά, Χατζηγιάννης Δ., «Η πολιτική θεωρία του αγροτικού κινήματος», *Κοινωνική Έρευνα* 2 (Απρίλιος 1932), σελ.4-6, Πουρνάρας Δ., «Το θλιβερόν κατάντημα του Κομμουνισμού εν Ελλάδι», *Κοινωνική Έρευνα* 6 (Αύγουστος 1932), σελ.4-6. Βέβαια και από την πλευρά του *Ριζοσπάστη*, καθημερινά κατηγορούνταν μερίδα Αγροτιστών για αγροτοφασισμό. Παρόλα αυτά, όσο γινόταν σαφέστερη η απειλή στρατιωτικής δικτατορίας, δημιουργούνταν γέφυρες συνεννόησης και διαλλακτικότητας, Γάιος Χ., «Ζητούμεν ευρύτατον αντιφασιστικόν μέτωπον», *Κοινωνική Έρευνα* 23 (Φεβρουάριος 1934), σελ.346.

ευνοϊκότερους όρους, για τη δημιουργία συμμαχίας, μεταξύ των εργατικών και των αγροτικών στρωμάτων.

Μια παρόμοια συμφωνία επήλθε στις 22 Ιουλίου 1936 μεταξύ του Α.Κ.Ε. του Ι. Σοφιανόπουλου, και του Κ.Κ.Ε., με την οποία συμφωνήθηκε η δημιουργία Λαϊκού μετώπου.[445] Η χρονική συγκυρία συγκρότησης (προφανώς κατά το γαλλικό "Front Populaire"), του πολιτικά αδύναμου Λαϊκού μετώπου δεν ήταν τυχαία.[446] Το Κ.Κ.Ε. είχε ήδη αναθεωρήσει τις απόψεις του για το Μακεδονικό,[447] πράγμα που διευκόλυνε την προσέγγισή του με τους αγρότες της βόρειας Ελλάδας, και ταυτόχρονα γινόταν ορατή η πιθανότητα εγκαθίδρυσης δικτατορίας και εδραίωσης αστυνομικού κράτους. Στις 20 Μαΐου 1936 ο *Ριζοσπάστης* και η *Μακεδονία* αποκαλύπτουν σχέδιο δικτατορίας. Λίγο αργότερα η κοινοβουλευτική ομάδα του «Παλλαϊκού Μετώπου» απευθύνει ύστατη έκκληση σε όλα τα κόμματα να συνεργαστούν και να αποτρέψουν τη σχεδιαζόμενη δικτατορία Μεταξά. Μάλιστα το πρωί της 4ης Αυγούστου ο *Ριζοσπάστης* προειδοποιεί ότι μέσα στην ημέρα θα κηρυχθεί δικτατορία. [448] Το κυριότερο ήταν ότι, η άνοδος και η εδραίωση του φασισμού στη Γερμανία από το 1933, επέφερε και την αλλαγή στάσης της Κουμουνιστικής Διεθνούς, έστω και αργά, απέναντι στα σοσιαλδημοκρατικά και Αγροτικά Κόμματα· συνακόλουθα και το Κ.Κ.Ε. ωθήθηκε προς αυτή την κατεύθυνση.

Το σίγουρο είναι ότι το κυρίως εθνικό ζήτημα –το Μακεδονικό– εξακολούθησε να παραμένει ζωντανό σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου και αποτέλεσε αναμφισβήτητα έναν από τους παράγοντες που καθυστέρησε και αποπροσανατόλισε τις προσπάθειες των αγροτών για συνεννόηση και εν τέλει, για ταξικού επιπέδου συμμαχία. Η καθυστέρηση της πολιτικής συνεννόησης, οφείλεται τόσο σε λόγους ιδεολογικούς, δηλαδή από την ιδεολογική σύγχυση που προήλθε από τη διαλεκτική αντίθεση του εθνικού ζητήματος με το κοινωνικό,[449] όσο και σε λόγους, όπως είδαμε, καθαρά πρακτικούς. Ο έλεγχος επί των ανταλλαξίμων γαιών ήταν, από ό,τι φαίνεται, αρκετά έντονος ώστε να μην αποκαθιστά όσους δεν είχαν τα απαιτούμενα «*εθνικά φρονήματα*», ενώ αντίθετα να αποκαθιστά τους διαπνεόμενους «*υπ' ακραιφνών εθνικών αισθημάτων*»: «(…) *Συμφωνούμεν απολύτως προς την γνώμην υμών όπως οι μονίμως εν Ελλάδι εκγατασταθέντες Αρμένιοι πρόσφυγες και αποκτήσαντες ήδη την Ελληνικήν ιθαγένειαν*

[445] Λιναρδάτος Σ., *Πως εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα Οκτώβριος 2009, σελ. 225, σε παράρτημα σελ.229-235 όλο το Συμφωνητικό μεταξύ του Α.Κ.Ε. και του Κ.Κ.Ε.. Για τους στόχους του λαϊκού μετώπου, σελ.229-235.

[446] Ο Β. Νεφελούδης, γραμματέας της ΚΕ του Κ.Κ.Ε., ανέφερε σε μετέπειτα συνέντευξή του ότι, όταν υπογράφηκε το «Λαϊκό μέτωπο» ο όρος ήταν μάλλον υπερβολικός καθώς και τα δύο κόμματα μαζί ελάμβαναν μόλις το 10-11% των ψήφων, Παναγιωτόπουλος Δ.*, Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας*,ό.π., σελ.94-5.

[447] Παπαπαναγιώτου Α., *Το μακεδονικό ζήτημα*, ό.π., σελ.97-109.

[448] Λιναρδάτος Σ., *Πως εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ό.π., σελ.225, 240-1.

[449] Η διαλεκτική αυτή αντίθεση σκιαγραφείται σαφέστατα μέσα από τα αρχεία της εποχής, ειδικότερα στο Αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (ΓΑΚ/Κ.Υ.), ένα πολύ σημαντικό αρχείο, καθώς περιέχει σημαντικές αναφορές, εκθέσεις, πληροφορίες που απευθύνονταν στον ίδιο τον Πρωθυπουργό ή εν πάση περιπτώσει στους συνεργάτες του, βλ. φακ. 992, 993, 994, 995, 996, 999, 1004, 1005, 1007.

στεγασθώσιν παρ' υμών καθ' όν ακριβώς τρόπον και οι καθαρώς ελληνικής καταγωγής πρόσφυγες. Εξαίρεσις μόνον θα ηδύνατο να γίνη δι' ωρισμένον αριθμόν ατόμων άτινα καθ' υπεύθυνον βεβαίωσιν της Γενικής Ασφάλειας του Κράτους έχουσιν (…) *κομμουνιστικάς πεποιθήσεις και ών φρονούμεν ότι δεν θα ήταν σκόπιμον να επιτραπή η μόνιμος εν Ελλάδι εγκατάστασις*».[450] Έτσι, οι προσπάθειες των πολιτικών και στρατιωτικών τοπικών αρχών προσανατολίζονταν με τρόπο ώστε «(…) *να καταστή οριστική η παρά την μεθόριον προσφυγική εγκατάστασις αφ' ενός και εις την εξουδετέρωσιν της διεισδύσεως του μικροβίου του κομμουνισμού μεταξύ των προσφύγων αφ' ετέρου* (…)».[451]

Φυσικά, αυτού του είδους οι έλεγχοι και η εποπτεία δεν αφορούσαν την κύρια μάζα των προσφύγων που ήρθαν μετά το '22. Κάτι τέτοιο μάλλον θα ήταν αδύνατο στη δεδομένη συγκυρία, αλλά οι αναδρομικοί έλεγχοι θα πρέπει να θεωρούνται σίγουροι, από ό,τι διαπιστώσαμε ερευνώντας τα αρχεία της Ε.Τ.Ε.. Αναμφισβήτητα όμως οι έλεγχοι εντάθηκαν σε όσους αποκαταστάθηκαν ή επιθυμούσαν να αποκατασταθούν μετά το 1926-27. Ακόμη και έτσι, κατά τη γνώμη μας, αυτή η κρατική πολιτική αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που εμπόδισε την εμφάνιση αξιόλογης αγροτικής συσσωμάτωσης, καθώς δεν επρόκειτο απλά για κατασταλτική πολιτική αλλά για πολιτική πρόληψης και απαγορεύσεων πριν καν ολοκληρωθεί η αγροτική μεταρρύθμιση και εγκατασταθούν όλοι οι πρόσφυγες και οι ακτήμονες χωρικοί στις «Νέες Χώρες».

Από την άλλη μεριά, διερευνώντας περαιτέρω τους λόγους που ανέστειλαν τις αγροτικές κινητοποιήσεις στις «Νέες Χώρες», διαπιστώνουμε μέσω του αρχείου της Ε.Τ.Ε. εκτεταμένες καταπατήσεις ανταλλαξίμων γαιών καθώς και πωλήσεις κάτω του κόστους.[452] Μάλιστα σε

---

[450] *Υποθέσεις Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων*, (1926). Έγγραφο του Υπουργού Γεωργίας και Βομηχανίας προς την Ε.Α.Π., για ζητήματα που αφορούν την εγκατάσταση εκδιωχθέντων Αρμένιων προσφύγων από τη Τουρκία, Εν Αθήναις τη 5 Αυγούστου 1925.

[451] «*Υπουργείον Γεωργίας 1926*» (Μάιος-Δεκέμβριος 1926), Φάκελος 963, ΥΙ Μεραρχία Σερρών προς το Πολιτικόν Γραφείον του Πρωθυπουργού «Περί μέτρων υπέρ προσφύγων συνόρων», Εν Σέρραις τη 26η Ιανουαρίου 1926.

[452] Γνωρίζουμε ότι καταπατήσεις μουσουλμανικών κτημάτων έγιναν και αμέσως μετά την ενσωμάτωση των «Νέων Χωρών» στο ελληνικό κράτος, πριν από τη διανομή των γαιών, Γκλαβίνας Γ., *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013, σελ. 125-138 και Βακατσάς Κ., «Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στο νομό Ιωαννίνων», *Δωδώνη* Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας τόμ. ΛΕ΄(2006), σελ.62. Καταλήψεις μουσουλμανικών κτημάτων έγιναν και από τις υπηρεσίες του Δημοσίου, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928): «*Υπουργείον Γεωργίας και Κτημάτων*» (Σεπτέμβριος 1917-Ιανουάριος 1918), Φάκελος 10 και «*Η/45 Δημόσια κτήματα εποικισμός*» (Ιανουάριος-Νοέμβριος 1920), Φάκελος 372. Επίσης για την περιοχή της Ηπείρου γνωρίζουμε ότι έγιναν από αγρότες καταπατήσεις τσιφλικιών, Γ.Α.Κ. Ηπείρου (Ιωάννινα), Γεώμορον, Φάκελος 115, 1920. Συγκεκριμένα γίνονται αναφορές για άρνηση καταβολής γεωμόρου, αναγνώρισης τσιφλικιών, καταπατήσεις κτλ., σε χωριά των περιοχών Ιωαννίνων και Φιλιππιάδας. Ιδιαίτερα στα Ιωάννινα, αναφέρονται εκτεταμένες καταλήψεις κτημάτων, τσιφλικιών, οικιών και περιουσιών υπό του Δημοσίου «(…) *Θέτοντες αυτές* (τις περιουσίες) *υπό τη μισεγγύησιν του δημοσίου συμφώνως τω Νόμω 1073 άρθρον 13, εδάφιο 1, του έτους 1919, για όσους απεδήμησαν εξ Ελλάδος μετά το Βαλκανικόν*

έγγραφο της Τραπέζης προς το υπουργείο Γεωργίας ανακοινώνεται ότι «(...) *το Συμβούλιον της Τραπέζης μετά μελέτην του ζητήματος αδυνατεί να συνεχίσει την εργασίαν της ερεύνης προς ανεύρεσιν μη δηλωθέντων ή αποκρυβέντων ή αρπαγέντων κτημάτων της Μουσουλμανικής περιουσίας και ένεκεν τούτου θα προβή εις την κατάργησιν του παρ' αυτή λειτουργούντος Γραφείου ερεύνης. Η Τράπεζα έχει την γνώμην ότι εν τη εννοία της Συμβάσεως είναι να παραλαμβάνει και να διαχειρίζεται τα παραδιδόμενα εν αυτή κτήματα, χωρίς να έχη υποχρέωσιν εξερευνήσεως προς ανεύρεσιν των μη δηλωθέντων ή μη παραδοθέντων. Η εργασία της ερεύνης θα έπρεπε να συνεχισθή μόνον υπό της ειδικής υπηρεσίας της Δ/σεως Ανταλλαγής, η οποία ως δημόσια αρχή δύναται να εκτελεί τελεσφόρως διά των μέσων οίτινα διαθέτει την δυσχερήν ταύτην εργασίαν»*.[453] Μετά την κατάργηση του γραφείου «*ερεύνης*» της Ε.Τ.Ε. ιδρύθηκαν το 1928 υπό του Υπουργείου Γεωργίας «(…) *τα συνεργεία Ερεύνης προς ανακάλυψιν και κατάληψιν των μη ανακαλυφθέντων και καταπατηθέντων κτημάτων* (…)».[454] Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι οι καταπατήσεις ήταν τόσες πολλές ώστε η Ε.Τ.Ε. και μετέπειτα η κυβέρνηση, αναγκάστηκαν να συστήσουν ειδική υπηρεσία ώστε να διερευνήσουν πιο αποτελεσματικά τα καταπατηθέντα ανταλλάξιμα κτήματα. Από τη μελέτη της εμπιστευτικής αλληλογραφίας της Ε.Τ.Ε. διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν πληθώρα εγγράφων που αποδεικνύουν εκτεταμένες καταπατήσεις καθώς και άμεση συνέργεια σε αυτές είτε των κατά τόπους υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε. είτε τοπικών αξιωματούχων ή ακόμα και εκκλησιαστικών παραγόντων.

Σε εμπιστευτική αναφορά, για παράδειγμα, της Τραπέζης αναφέρεται ότι «*περιήλθεν εις γνώσιν ημών τμήμα ανταλλάξιμον εν Τσοτίλι Κοζάνης κατεχόμενον από ιθαγενών παρανόμως και ότι ο Προϊστάμενος του συνεργείου* [της Ε.Τ.Ε.] *δεν προέβη εις τας καταλλήλους ενεργείας ως όφειλεν προς κατάληψίν του».* Και η Τράπεζα αναρωτιέται «(…) *εις περίπτωσιν αποσιωπήσεως ή χλιαράς ενεργείας εκ μέρους αυτού, ποία η γνώμη σας περί των αιτιών ών ώθησαν αυτόν προς τούτο*».[455] Από άλλη αναφορά μαθαίνουμε ότι «(…) *το καθ' ημάς ημέτερον εν Καστορία Υποκατάστημα μάς ενημέρωσεν ότι η εκκλησιαστική επιτροπή Άργους Ορεστικού άνευ ουδεμίας αδείας μετέτρεψε το περί ου πρόκειται τέμενος εις εκκλησίαν, ενώ οικειοποίησεν αυθαιρέτως τρία παρακείμενα αυτώ οικόπεδα και ζητεί την παραχώρησιν αυτού άνευ ουδενός τιμήματος.* (…) *Και είναι αληθές ότι η κωμόπολις ταύτη απέκτησεν μεγαλοπρεπή Ναόν όστις προώρισται να εξυπηρετεί εθνικούς σκοπούς, αλλά δεν δυνάμεθα να παραβλέψωμεν εκ της μετά του Ελληνικού Δημοσίου Συμβάσεως υποχρεώσεις* (…) *η ανωτέρω* [εκκλησιαστική] *επιτροπή επιδιώκουσα την κατοχήν και των*

πόλεμο (…)», Γ.Α.Κ. Ηπείρου, Καταλήψεις κτημάτων υπό του Δημοσίου. Απόδοσις ή υπενοικίασις αυτών εις πρώην ιδιοκτήτας, Φάκελος 159, Υποφάκελος ΙΙ, 1921.

[453] Ι.Α/ Ε.Τ.Ε. Διεύθυνση διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής. Εμπιστευτική εξερχόμενη αλληλογραφία προς υποκαταστήματα, διάφορα τμήματα, Υπουργεία και δημόσιες αρχές, Α1Σ52Υ131Β1, 10 Σεπτεμβρίου 1927.

[454] ΓΑΚ/ Κ.Υ., *Ανταλλάξιμα ξένα*, Φάκελος 204,Εγκύκλιος της υπηρεσίας Διαχειρίσεως, Εν Αθήναις 7 Δεκεμβρίου 1939.

[455] Ι.Α. / Ε.Τ.Ε., Α1Σ52Υ131Β1, 18η Μαΐου 1929.

οικοπέδων τούτων ίνα αργότερον εκποιήσει αυτά ως εξεποίησε δύο έτερα τμήματα των ιδίων οικοπέδων εντός της περιοχής ταύτης».[456]

Οι καταπατήσεις φαίνεται ότι είναι συχνές και αφορούν όλους τους νομούς της παραμεθορίου, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Έτσι μέσω των υπηρεσιών της Ε.Τ.Ε. αναφέρονται καταπατήσεις ελαιοκαλλιεργειών «*εν Πάργη*» [457] «*διαφόρων ανταλλαξίμων κτημάτων εν Καστορία*»,[458] «*ανταλλαξίμου κτήματος εν τη πόλει της Εδέσσης*».[459] Υπάρχουν αναφορές ακόμα και για άτομο/α που «*προμηθεύονται παρά διαφόρων χωρικών τίτλους ψευδείς,* (…) *διά τα εν Κοζάνην Χαμιτικά κτήματα,* (…) *αν και οι χωρικοί δεν δύνανται να εκδίδωσι τίτλους*».[460] Ακόμη γίνεται λόγος σε έγγραφο της Υπηρεσίας διαχειρίσεως ανταλλαξίμων κτημάτων της Ε.Τ.Ε. προς τον Υπουργό Γεωργίας για πιθανολογούμενες μαζικές καταπατήσεις κτημάτων, καθώς «*το εν Θεσσαλονίκη Υποκατάστημα ημών έχει λόγους να πιστεύει ότι σημαντικαί εκτάσεις εκ των εν περιοχή Πυλαίας (καπουτζήδων) και Γεωργικής Σχολής ανταλλαξίμων ακινήτων το πλείστον αγροκτημάτων μεγάλης αξίας διαπιστωθέντων κατά το παρελθόν βάσει πληροφοριών έχουσιν καταπατηθή υπό των κατοίκων της Πυλαίας*».[461] Οι καταπατήσεις φαίνεται να είχαν λάβει τέτοια έκταση ώστε σε εμπιστευτική αλληλογραφία της εν λόγω Υπηρεσίας την 5η Απριλίου 1937 καλείται ο Υπουργός Γεωργίας να διατάξει «*αν και υμείς κρίνητε σκόπιμον, τας εν ταις Νέαις Χώραις, κατά τόπους (ένθα υπάρχουσι ανταλλάξιμα κτήματα), αρμοδίας υπηρεσίας Υμών (οικονομικάς εφορίας, Γραφεία Ανταλλαγής, Συνεργεία Ερεύνης όπως προβώσιν εις ανακοίνωσιν, δι' ής να δηλούται ότι οι υποδεικνύοντες αποκρυβέντα ή μη νομίμως δηλωθέντα εξ ανταλλαγής κτήματα θα αμοίβωνται συμφώνως τη σχετική διατάξει της μεταξύ κράτους και Τραπέζης* (…)*, αντιθέτως θα λαμβάνονται τα νόμιμα μέτρα εναντίον των καταγγελλόμενων ως καταπατούντων τοιαύτα κτήματα διωκομένων ποινικώς κατά το άρθρον 9 του Ν.Δ. της 3ης Μαΐου 1924 ή και επί αυτοδικία*».[462]

Συμπληρωματικά με τις καταπατήσεις, μαθαίνουμε ότι στις αγοραπωλησίες των ανταλλαξίμων γαιών λαμβάνουν χώρα πωλήσεις πολύ φθηνότερες των αγοραίων αξιών που έχουν ως συνέπεια να ζημιώνεται η Ε.Τ.Ε.. Σε έγγραφο της Τραπέζης προς το διευθυντή του υποκαταστήματος Κιλκίς «Εμμ. Β.» δηλώνεται ότι είναι «*απορίας άξιον πως απεφασίσατε την μεταβίβασιν ενός κτήματος του οποίου η τιμή ανήλθεν εν δημοπρασία εις Δρ. 46.000* (…)*, αντί 13.000 Δρ.*(…) *και η κατακύρωσις του κτήματος τούτου έχει χαρακτήρα σκανδάλου* (…) *καθώς πραγματικός αγοραστής*

[456] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, αγνώστου ημερομηνίας.
[457] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 18η Ιανουαρίου 1928.
[458] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β4, 21η Απριλίου 1938.
[459] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β3, 21η Ιουνίου 1932.
[460] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 4η Απριλίου 1928.
[461] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β3, 23η Νοεμβρίου 1931.
[462] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β5, 5η Απριλίου 1937.

παρουσιάζετο υπάλληλος της υμητέρας υπηρεσίας (…).[463] Άλλη μια υπόθεση απ' ευθείας εκποίησης οχτώ τεμαχίων *αγρών* «*επί τιμήματος πολύ κατωτέρου της πραγματικής των αξίας*» αναφέρεται ξανά «*εν τω Κιλκίς Υποκαταστήματι*» το οποίο εισηγήθηκε την «*απευθείας εκποίησιν των κτημάτων προς το Γ.Κ.* (…)*, ενώ ρητώς αναγράφεται ότι ο Γ.Κ. είναι ουχί ακτήμων*».[464] Γίνεται ακόμα λόγος και για «*τεχνητή ανάπτυξιν του συναγωνισμού εν ταις πλειοδοσίαις διά τρόπον όστις δεν δύναται να χαρακτηρισθή ευθύς*», καθώς διάφορα πρόσωπα έρχονται «*εις συνεννοήσεις*», προκειμένου να λαμβάνουν σε χαμηλότερη τιμή τα πλειδοτηθέντα κτήματα.[465] Το ζήτημα των καταπατήσεων φαίνεται ότι απασχολεί και τον τοπικό τύπο καθώς σε έγγραφο του διοικητικού τμήματος της Τραπέζης προς το υποκατάστημα Κοζάνης υποστηρίζεται ότι «*δεν επιβάλλεται δημοσία απάντησις εκ μέρους υμών εις την σχετικήν δημοσίευσιν της Εφημερίδος*».[466] Επρόκειτο για δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας «*περί της καταλήψεως παρανόμως κατεχόμενων ανταλλάξιμων ακινήτων*»,[467] από τρίτα άτομα και φαίνεται να εγκαλούσε την Ε.Τ.Ε. «*δια την έρευναν και παραλαβήν των αποκρυπτομένων ανταλλαξίμων κτημάτων*».[468]

Οι εκποιήσεις ανταλλαξίμων ακινήτων δεν αφορούν μόνο την ύπαιθρο αλλά και τα αστικά ακίνητα καθώς στα Ιωάννινα «*εν της οδού Δωδώνης εκποιήθηκε κείμενη οικία πρώην ιδιοκτησία του Γ.Μ.* (Μουσουλμάνος ιδιοκτήτης), *εις τιμήν κατωτέρας της πραγματικής της αξίας*».[469] Η Τράπεζα μάλιστα επανέρχεται στο θέμα άλλες δύο φορές, προς το τμήμα επιθεωρήσεως Υποκαταστημάτων, χωρίς όμως να φαίνεται να λαμβάνει κάποια απάντηση.[470] Οι πωλήσεις «*εις τιμάς μικροτέρας της τρεχούσης πραγματικής αυτών αξίας*»[471] φαίνεται να συνεχίζονται έως το τέλος του μεσοπολέμου, καθώς αναφέρονται μαζικές πωλήσεις ακινήτων. Παρόμοια, τέλος δεν φαίνονται να έχουν και οι καταπατήσεις αφού «*καταγγέλλεται ότι ο Φ.Φ. εξαπάτησεν την Υπηρεσίαν και εγένετο κάτοχος 50 στρεμμάτων γαιών*».[472]

Οι πληροφορίες που αντλήσαμε από το αρχείο της Ε.Τ.Ε. για την περιοχή της Μακεδονίας - Θράκης φαίνεται να διασταυρώνονται και μέσω της αλληλογραφίας της Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Γεωργίας με τα Γραφεία Γενικών Περιφερειών Μακεδονίας -

[463] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 13η Νοεμβρίου 1928.
[464] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 20η Ιουνίου 1928.
[465] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 28η Μαΐου 1929.
[466] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β1, 2 Δεκεμβρίου 1927.
[467] *Στο ίδιο*.
[468] *Στο ίδιο*. Δεν γνωρίζουμε το περιεχόμενο του δημοσιεύματος της εφημερίδας, καθότι αυτό δεν ήταν συνημμένο εις την εμπιστευτική επιστολή. Διακρίνουμε όμως καθαρά τη θέση της Τράπεζας η οποία δεν επιθυμούσε η κατάληψη των καταπατηθέντων κτημάτων να γίνεται από τις υπηρεσίες της αλλά «υπό *του αντιπροσώπου του Δημοσίου* (…) *καθότι η Ε.Τ.Ε. δεν ενεργεί αυτοβούλως αλλά διά λογαριασμόν του Δημοσίου*».
[469] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β3, 12η Μαρτίου 1932.
[470] *Στο ίδιο*, επανέρχεται την 18η Απριλίου 1932 και την 3η Ιουνίου 1932.
[471] *Στο ίδιο*, Α1Σ52Υ131Β4, 28η Μαρτίου 1938.
[472] *Στο ίδιο*, 2 Μαρτίου 1938.

Θράκης, που βρίσκεται στα ΓΑΚ/Κ.Υ.[473] Σε έγγραφο της Γεωργικής Περιφέρειας Γιαννιτσών προς τη Τοπογραφική Υπηρεσία Αθήνας ζητείται να «(…) *μας γνωρίσητε εις ποιους παρεχωρήθησαν* (…) *τα τεμάχια του Αγροκτήματος Πολυπέτρου* (…)*όπως μας γνωρίσητε και τα τυχόν υπάρχοντα διαθέσιμα κληρομερίδια του συνοικισμού Πολυπέτρου ίνα προβώμεν εις την ανταλλαγήν καταληφθείσης ιδιοκτησίας* (…)».[474] Σε αναφορά της Τοπογραφικής Υπηρεσίας Καστοριάς ζητείται από το Υπουργείο Γεωργίας «(…) *η αποστολή εις την Κοινότητα Πενταβρύσου του σχεδιαγράμματος διανομής των γαιών ινά κατορθωθή και εξακριβωθή η αυθαίρετως υπό των κατοίκων της Κοινότητος ταύτης κατάληψις και εκχέρσωσις κοινόχρηστων εκτάσεων* (…)».[475] Για τον ίδιο νομό η Γεωργική υπηρεσία γνωστοποιεί «(…) *ότι εις τους διαφόρους Συνοικισμούς Περιφερείας μας, υφίσταται σωρεία κτηματικών διαφορών* (…) *ούτω παρατηρείται είτε μετατόπισις κλήρων είτε αυθαιρέτως κατάληψις* (…)».[476] Στο ίδιο μήκος κύματος, σε έγγραφο της Γεωργικής Περιφέρειας Σερρών αναφέρεται ότι «(…) *εν τω οριστικώς διανεμηθέντι εφέτος αγροκτήματι Πεπονιά, δεν καθίσταται ευχερής η διαφύλαξις εκτάσεως πλησίον του χωρίου* (…) *και επειδή εν τω χωρίω υπάρχουσι κοινοί χώροι μεγάλης εκτάσεως κατεχόμενοι υπό των κατοίκων αυθαιρέτως* (…)».[477]

Για τον ίδιο νομό ο Προϊστάμενος της Γεωργικής Περιφέρειας αποκαλύπτει με έγγραφό του στις κεντρικές υπηρεσίες μια διαφορετική αδικία που διαχώριζε τους αγρότες, δηλαδή τις περιπτώσεις άνισης διανομής γαιών σε δεκάδες συνοικισμούς: «(…) *η κατάταξις των κληρούχων δεν εγένετο κατά την οριζόμενην σειράν προτιμήσεως υπό του Αγροτικού Νόμου και επί τη βάσει υπευθύνων δηλώσεων των γηγενών διά τα παρ' αυτών κατεχόμενα ιδιόκτητα στρέμματα εν εκάστω Συν/σμώ* (…) *επομένως έλαβον πλήρη γεωργικόν κλήρον διάφοροι επαγγελματίαι και κτηματίαι εις βάρος άλλων κατοίκων αποκλεισθέντων τελείως της διανομής ή λαβόντων ελλιπή κλήρον* (…). *Εντεύθεν δύναται να συμπεραχθή ότι ενδείκνυται η εξ υπαρχής οριστική διανομή διά την οποίαν δεν πρόκειται να διασαλευθή τι το πάγιον εφ' όσον τοιούτον τι δεν υφίσταται* (…) *απ' εναντίας πρόκειται νά γίνη απαρχή μιάς δικαίας* (…) *κτηματικής καταστάσεως* (…) *ήτις δεν πρόκειται παρά να δυσαρεστήσει αποκλειστικώς και μόνον ελαχίστην τινά μειοψηφίαν πολλαχού των χωρίων, η οποία δι' ευνοήτους λόγους καθ' όλου χαριστικούς τοιούτους επιβολής κ.λ.π. έχουσαν υπεροχήν κτηματικήν επί των άλλων, πρόκειται να διαμαρτυρηθή χωρίς όμως απήχησιν επί των μαζών* (…)».[478] Αν και δεν γνωρίζουμε την εξέλιξη της υπόθεσης, δηλαδή εάν τελικά επεβλήθη μια «*δικαία κτηματική κατάστασις*», εντούτοις δεν θα απομακρυνόμασταν από την αλήθεια αν συμπεραίναμε ότι η διανομή των γαιών αποτελούσε ένα ακόμη ακανθώδες ζήτημα, καθώς δεν ήταν παντού δίκαιη. Αυτό πολύ δύσκολα θα μπορούσε να εφαρμοστεί, δεδομένων των

[473] *Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών Μακεδονίας - Θράκης*, Φάκελος 195.
[474] *Στο ίδιο*, Εν Γιαννιτσοίς τη 3η Νοεμβρίου 1936.
[475] *Στο ίδιο*, Εν Καστορία, 13 Αυγούστου 1934.
[476] *Στο ίδιο*, Εν Καστορία τη 16 Ιουνίου 1933.
[477] *Στο ίδιο,* Εν Σέρραις τη Οκτωβρίου 1933.
[478] *Στο ίδιο*, Εν Σέρραις τη 5η Δεκεμβρίου 1933.

συγκυριών της εποχής, χωρίς κάποιου είδους πολιτική προστασία και πολιτική ανταλλαγή, επομένως πελατειακές σχέσεις. Βέβαια οφείλουμε να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί σ' ό,τι αφορά το μέγεθος των αδικιών και της ανισότητας διαμοιρασμού των γαιών, καθώς γενική εκτίμηση της έρευνας είναι ότι, η αποκατάσταση των ακτημόνων και των προσφύγων, ήταν σε μεγάλο βαθμό επιτυχημένη. Αυτό όμως δεν αποκλείει, κατά τόπους μεγαλύτερες ή μικρότερες, αδικίες εις βάρος των λιγότερο πολιτικά δικτυωμένων προσφύγων και ακτημόνων.

Ακόμη, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν περιπτώσεις ευμένειας ως προς τη διανομή των κτημάτων προς όφελος διαφόρων ατόμων στην κοινότητα Κλειδείου Φλωρίνης.[479] Ακτήμονες της περιοχής διαμαρτύρονται με επιστολή στο Υπουργείο Γεωργίας ότι «(…) *τετρακόσια στρέμματα αγρών ανταλλαγέντος Οθωμανού Μουρά Μπέη κείμενα εις αγροτικήν περιοχήν Κλειδείου Φλωρίνης, καταβάλλονται ενέργειαι διανεμηθώσιν ούτοι μεταξύ ευάριθμων μόνον κατοίκων Κλειδείου εχόντων ετέρους γεωργικούς κλήρους, αγνοούντας τελείως ημάς ένδεκα ακτήμονας* (…)».[480] Στο ίδιο αρχείο σε αναφορά του Γενικού Διευθυντή Αποκαταστάσεως (εν. προσφύγων) Μακεδονίας προς τη Γενική Διεύθυνσις Γεωργίας και Εποικισμού υποστηρίζεται ότι «(…) *γηγενείς κατέλαβον αυθαιρέτως τους αγρούς των φυγάδων* (…) (εν. Μουσουλμάνων)».[481] Επιπλέον εξαιτίας της αδιαφανούς διαχείρισης των ανταλλαγέντων κτημάτων «(…) *αλλεπάλληλα κρούσματα συγκρούσεων εσημειώθηκαν εξ αυθαιρέτων καλλιεργειών* (…) (ανάμεσα σε αγρότες) (…) *εν τη Γεωργική Περιφερεία Σερρών* (…) (έτσι) (…) *λόγω της μή οριστικής διανομής οι διάφοροι κληρούχοι δεν προβαίνουν εις συστηματικήν καλλιέργειαν* (…)».[482] Οι καταπατήσεις των ανταλλαξίμων φαίνεται να έλαβαν χώρα σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Διευθυντής της Γενικής Διεύθυνσης Ανταλλαγής, με έγγραφο προς την Δ/σην Τοπογραφικής Υπηρεσίας, να ζητά τους κτηματολογικούς πίνακες «(…) *της περιφερείας Σιδηροκάστρου προκειμένου να χρησιμοποιηθώσι διά την έρευναν και έλεγχον προς ανακάλυψιν καταπατουμένων ανταλλαξίμων κτημάτων* (…)».[483] Σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχουν διαπληκτισμοί και επεισόδια ανάμεσα στις κρατικές υπηρεσίες εποικισμού και τους κατοίκους καθώς και ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες για διαφιλονικούμενες εκτάσεις,[484] πράγμα που υποδηλώνει τις, κατά τόπους, προσπάθειες συγκάλυψης των κατά τα φαινόμενα εκτεταμένων καταπατήσεων. Έτσι κάτοικοι του «*χωρίου Στουπί Κατερίνης προέβησαν εις αυθαιρεσίας και παρεκώλυσαν την πρόοδον της εργασίας του*

[479] ΓΑΚ/Κ.Υ., Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής υπηρεσίας Υπουργείου Γεωργίας (1917- 1963). Αλληλογραφία με τη *Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας – Θράκης*, Υποσειρά Β.3.2., Φάκελος 190, 29 Οκτωβρίου 1931.
[480] Εφημ. *Η Πρόδοδος* Αμυνταίου (Σόροβιτς), 53, 18 Οκτωβρίου 1931.
[481] ΓΑΚ / Κ.Υ., *Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής υπηρεσίας Υπουργείου Γεωργίας (1917- 1963). Αλληλογραφία με τη Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας - Θράκης*, Υποσειρά Β.3.2., Φάκελος 190.
[482] *Στο ίδιο*, Φάκελος 191. Επιστολή του Νομάρχη Σερρών προς την Γενικήν Δ/σιν Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης, 17 Ιουνίου 1932.
[483] *Στο ίδιο*, 18 Ιουλίου 1932.
[484] Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928), «*Υπόθεσις Κιούπ Κιοϊ*», Φάκελος 979.

προϊσταμένου του τοπογραφικού συνεργείου (…)».[485] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εγκύκλιος του Υπουργού Γεωργίας προς τις κατά τόπους υπηρεσίες εποικισμού, σχετική «(…) *με τας προκύπτουσας ανωμαλίας κατά τας οριστικάς διανομάς των αγροκτημάτων* (…)», είναι ενδεικτική του κλίματος μέσα στο οποίο έλαβε χώρα η διαδικασία της διανομής. Ο Υπουργός προειδοποιεί όλες τις αρμόδιες υπηρεσίες εποικισμού να αποφύγουν «(…) *εις το μέλλον δημιουργίας διαφόρων ανωμαλιών αι τυχόν προκύπτουσαι διαφωνίαι μεταξύ των εντεταλμένων υπαλλήλων διευθετούνται παραχρήμα, εις τρόπον ώστε να μην εκτίθηται το γόητρον της υπηρεσίας εις τα όμματα των ενδιαφερομένων και να μην κλονίζεται η εμπιστοσύνη του κόσμου εις το κράτος* (…)».[486] Από τα συμφραζόμενα της παραπάνω επιστολής, μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια, ότι το μέγεθος των αυθαιρεσιών, των καταπατήσεων και των παρανομιών ήταν τόσο μεγάλο ώστε «*να εκτίθηται το γόητρον*» των κατά τόπους υπηρεσιών στους άμεσα ενδιαφερόμενους και στις τοπικές κοινωνίες. Τέλος, και στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, γίνονται αναφορές για καταπατημένα ανταλλάξιμα, πρώην βουλγαρικά κτήματα.[487]

Μέσα από το ίδιο αρχείο και συγκεκριμένα μέσα από την αλληλογραφία του Γραφείου Γεωργικής Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, [488] διαπιστώνουμε ότι, κατά τη διανομή απαλλοτριωμένων κτημάτων, κυρίως της Αττικοβοιωτίας και Φθιώτιδας, για την αποκατάσταση ακτημόνων γεωργών και προσφύγων, παρατηρούνται σφάλματα στα όρια των κτημάτων καθώς και σοβαρές αντιδικίες. Μάλιστα στην περιοχή της Λαμίας απειλούνται «*αιματηραί συγκρούσεις*» μεταξύ δύο συνεταιρισμών για παραχωρηθείσα έκταση.[489] Στο Μεσολόγγι γίνεται αναφορά σε καταπατημένες εκτάσεις «(…) *του εκκλησιαστικού λειβαδίου Μεσολογγίου* (…)».[490] Στην Αττική, αναφέρονται αρκετές καταπατήσεις δημοσίων γαιών, που βρίσκονται όμως μέσα στους υπό διαμόρφωση αστικούς σχηματισμούς της πρωτεύουσας ή στα όρια αυτής και προορίζονται κυρίως για αστική χρήση.[491] Έτσι ακόμα και στις περιοχές της «Παλαιάς Ελλάδας», όπου τουλάχιστον έγινε η απαλλοτρίωση των μεγάλων κτημάτων καθώς αυτά ήταν περιορισμένα, υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτή διενεργήθηκε σε καθεστώς αμφισβήτησης και παρατυπιών.

Στην Πελοπόννησο, αν και έχει ήδη γίνει διανομή των κτημάτων αν και ήδη έχουν προηγηθεί μεγάλες καταπατήσεις γαιών και τα αδιανέμητα απαλλοτριωθέντα κτήματα, κυρίως για τους πρόσφυγες, είναι ελάχιστα, διαπιστώνουμε μέσα από το ίδιο αρχείο, [492] καταπατήσεις και

[485] *Αλληλογραφία με τη Γενική Διεύθυσνη Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας – Θράκης*, Εν Θεσσαλονίκη τη 23 Ιουνίου 1932.
[486] *Στο ίδιο*, Εν Αθήναις τη 28 Απριλίου 1932.
[487] Αλληλογραφία με τη *Διεύθυνση Ανταλλαγής*, Φάκελος 203, Κομοτηνή 30 Ιανουαρίου 1934.
[488] *Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών Στερεάς Ελλάδας*, Υποσειρά Β.3.4. Φάκελος 194.
[489] *Στο ίδιο*, Εν Λαμία τη 23 Ιανουαρίου 1932.
[490] *Γραφείο Κτηματολογίου. Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων* (Υποσειρά Β.4.1. Φάκελος 200, Εν Αθήναις 31 Μαΐου 1923.
[491] *Στο ίδιο.*
[492] *Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών Πελοποννήσου*, Φάκελος 198. Ο συγκεκριμένος Φάκελος αποτελείται από τέσσερις υποφακέλους των Γεωργικών Περιφερειών Αργολιδοκορινθίας, Αρκαδίας,

αυθαιρεσίες. Για παράδειγμα, στην περιοχή της Ηλείας, στη Γαστούνη σε μια έκταση προς διανομή (5.200 στρ.) «*δημιουργούνται διαρκώς προστριβαί και ζητήματα αποβαίνοντα εις βάρος των κληρούχων κυρίως αλλά και του Δημοσίου ουχί σπανίως*».[493] Στην Αχαΐα στο συνοικισμό Απιδεώνος δημιουργούνται ζητήματα «*δυνάμενα να προκαλέσουν παρανομίας και έριδας* (…)».[494] Στους άλλους νομούς δεν διαπιστώθηκαν καταπατήσεις, ίσως (και) γιατί το μέγεθος των εκτάσεων προς διανομή ήταν πολύ μικρό έως ελάχιστο.

Αντίθετα, στην Περιφέρεια Θεσσαλίας, όπως τουλάχιστον καταδεικνύει η αλληλογραφία της Γεωργικής Περιφέρειας Θεσσαλίας, δεν φαίνεται να υπήρξαν εκτεταμένες καταπατήσεις γαιών,[495] παρά μόνο μεμονωμένες, όπως στην περίπτωση της Αγυιάς Λαρίσης, «(…) *όπου κάτοικοι του χωρίου Αθανάτης κατέλαβον αυθαιρέτως από πολλών ετών καλλιεργησίμους γαίας εκτάσεως άνω των 1.000 στρεμμάτων* (…)»[496] –αναφορά που δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε τη γενίκευση του φαινομένου. Στην περιοχή της Ηπείρου, μέσα από την αλληλογραφία των κατά τόπους γεωργικών υπηρεσιών με την Τοπογραφική υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας,[497] διαπιστώνουμε ελάχιστες καταπατήσεις καθώς και περιορισμένη κακοδιαχείριση γαιών, κυρίως στη γεωργική περιφέρεια Παραμυθιάς, όπου ζουν ακόμη αρκετοί μη ανταλλαγέντες Μουσουλμάνοι. Εξαιτίας της μη οριστικής διανομής κτημάτων αλλά και διαφόρων αυθαιρεσιών επί των κτημάτων, αναφύονται συνεχώς ζητήματα που απειλούν «*την διατάραξιν των σχέσεων μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών*».[498] Επίσης λαμβάνουν χώρα διαπληκτισμοί μεταξύ «*προσφύγων και ιδιοκτητών*»,[499] χωρίς να σημειώνεται αν οι ιδιοκτήτες, που είναι μάλλον γηγενείς, είναι Χριστιανοί ή Μουσουλμάνοι. Τέλος στην περιοχή Κρήτης και Νήσων,[500] δεν παρουσιάζονται, μέσα από το συγκεκριμένο αρχείο, καταπατήσεις και παράνομες καταλήψεις γαιών.

Επιπλέον μέσω της αλληλογραφίας της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων με το Πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού (ΓΑΚ/Κ.Υ.), αναφέρονται καταπατήσεις μέσα στις προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά: «(…) *οι πρόσφυγες εσχάτως κατέλαβον βιαίως όλα τα εν τοις συνοικισμοίς Αθηνών Πειραιώς οικήματα τά τε περατωθέντα και τα υπό κατασκευήν* (…)».

Λακωνίας, Αχαΐας και Ηλείας. Τα έγγραφα της αλληλογραφίας είναι λίγα, (μάλλον) εξαιτίας των ελάχιστων εκτάσεων που υπήρχαν προς διανομή.

[493] *Στο ίδιο*, *Γεωργική Περιφέρεια Ηλείας*, 20η Απριλίου 1933.

[494] *Στο ίδιο*, *Γεωργική Περιφέρεια* Αχαΐας, 4 Δεκεμβρίου 1934.

[495] *Γραφεία Γεωργικής Περιφέρειας Θεσσαλίας*, Φάκελος 196. Ο συγκεκριμένος Φάκελος αποτελείται από τέσσερις υποφακέλους, έναν για κάθε νομό της Θεσσαλίας (Μαγνησίας, Λαρίσης, Τρικάλων, Καρδίτσης).

[496] *Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων*, Φάκελος 200, Εν Αθήναις 15 Ιουλίου 1924.

[497] *Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών Ηπείρου*, Φάκελος 197 περιέχει τέσσερις υποφακέλους: Ιωαννίνων, Άρτης, Πρεβέζης και Παραμυθιάς.

[498] *Στο ίδιο*, *Γεωργική Περιφέρεια Παραμυθιάς*, 3 Ιουνίου 1933 και 23 Μαΐου 1933.

[499] *Στο ίδιο*, Τηλεγράφημα 9 Μαΐου 1933.

[500] Γραφεία *Γεωργικών Περιφερειών Κρήτης και Νήσων*, Φάκελος 199 περιέχει δύο υποφακέλους: Κρήτης και Λήμνου, Λέσβου.

Επιπλέον οι καταπατήσεις αστικών γαιών και η αυθαίρετη δόμηση φαίνεται πως ήταν συνηθισμένη πρακτική, καθώς «(…) *τριακόσιαι τριάκοντα πέντε ξύλιναι κατοικίαι ανηγέρθησαν επί γηπέδων ανηκόντων εις της Επιτροπήν. Τα οικήματα ταύτα ανεγείρονται εντός των τετραγώνων των προωρισμένων διά τας κοινάς χρήσεις του Συνοικισμού, εν μέσω των οδών και αλλαχού οπουδήποτε εξευρίσκεται χώρος* (…)». [501] Βέβαια αυτές οι ενέργειες αποτελούν λογικό παρεπόμενο, μιας τεράστιας προσπάθειας αποκατάστασης ενός εκατομμυρίου και πλέον, πάμφτωχων προσφύγων.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι οι καταπατήσεις, οι πωλήσεις σε χαμηλότερη τιμή και εν γένει η κακοδιαχείριση των ανταλλαξίμων γαιών έλαβε μεγάλη διάσταση την περίοδο του μεσοπολέμου. Στην κακοδιαχείριση φαίνεται ότι έλαβαν μέρος εκτός από τους αγρότες, τοπικοί διευθυντές ή στελέχη της Ε.Τ.Ε. στις παραμεθόριες ζώνες όπως και αξιωματούχοι των κατά τόπους υπηρεσιών διανομής, καθώς και εκκλησιαστικοί παράγοντες. Η Ε.Τ.Ε. και οι αρμόδιες κατά τόπους αρχές προσπάθησαν, όπως τουλάχιστον δείχνει το διαθέσιμο αρχειακό υλικό, να ελέγξουν ορθολογικά τη διαχείριση της ανταλλαξίμου περιουσίας και να περιορίσουν το φαινόμενο των καταπατήσεων, αν και όχι πάντα με επιτυχία. Όχι τυχαία, «(…)*η έρευνα και κατάληψις των αυθαιρέτως καταπατουμένων παρά τρίτων ανταλλαξίμων μουσουλμανικών κτημάτων* (…)» από τα γραφεία διαχειρίσεως ανταλλαξίμων κτημάτων συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. [502] Μάλιστα, στις 7-12-1939 δημοσιεύεται Εγκύκλιος της Υπηρεσίας Διαχειρίσεως Ανταλλάξιμων Κτημάτων του Υπουργείου Οικονομικών προς τα Γραφεία Διαχειρίσεως Ανταλλαξίμου Περιουσίας, σχετικά με τον τρόπο έρευνας των αποκρυπτόμενων και καταπατημένων ανταλλαξίμων κτημάτων.[503]

Από τις παραπάνω περιπτώσεις καταπατήσεων μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι τοπικοί αξιωματούχοι ήταν σχετικά ενήμεροι, αν δεν διαδραμάτισαν σ' αυτές πρωταγωνιστικό ρόλο, παρόλο που κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχθεί από τις αρχειακές πήγες της Ε.Τ.Ε. και των ΓΑΚ. Εντούτοις φαίνεται πολύ δύσκολο τέτοιας έκτασης καταπατήσεις να μην ενθαρρύνονταν και από ένα μηχανισμό έλλειψης ελέγχων και, μακροπρόθεσμα, νομιμοποιήσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι η Ε.Τ.Ε. και μετέπειτα η κυβέρνηση είχε δημιουργήσει υπηρεσία ανεύρεσης των καταπατημένων γαιών, πράγμα που μαρτυρά το μέγεθος του φαινομένου. Πολύ περισσότερο που, δεν φαίνεται να παρουσιάστηκε ολοκληρωμένη κτηματολογική μελέτη για τις εγκαταλειμμένες μουσουλμανικές γαίες, παρότι αναγνωρίζεται ότι με «(…) *τοπογραφικόν κτηματολόγιον του οποίου η σύνταξις δεν είναι ακατόρθωτος ούτε εις*

[501] «*Φάκελος Επιτροπής Αποκαστάσεως*» (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1925), Φάκελος 978, Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Αθήναι τη 8 Ιουλίου 1925.
[502] *Ανταλλάξιμα ξένα*, Φάκελος 204, Έγγραφο προς τα γραφεία Τοπογραφικής Υπηρεσίας Θεσ/νίκης, Δράμας, Κομοτηνής, 13 Φεβρουαρίου 1940.
[503] *Ανταλλάξιμα ξένα*, Φάκελος 204,Εγκύκλιος της υπηρεσίας Διαχειρίσεως, Εν Αθήναις 7 Δεκεμβρίου 1939.

άκρον δαπανηρά (…)» θα περιοριζόταν «(…) *η ισχύουσα ασάφεια που δημιουργεί τας αντιθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων*» και η οποία «*δοκιμάζει την σταθερότητα του φυλετικού φρονήματος των πρώτων παρέχουσα συγχρόνως γόνιμον έδαφος διά την ανάπτυξιν ξένων προπαγανδών. Η ιδία ρευστότης παρουσιάζεται ως το σοβαρώτερον κώλυμα διά την ποθουμένην γεωργικήν εξέλιξιν* (…)».[504]

Μ' άλλα λόγια ο μηχανισμός μακροπρόθεσμων ή βραχυπρόθεσμων νομιμοποιήσεων των καταπατημένων γαιών, δεν θα μπορούσε να έχει άλλη διάσταση παρά μόνο πολιτική. Μπορούμε να υποθέσουμε, με σχετική ασφάλεια, ότι το σύστημα των πελατειακών σχέσεων που περιγράψαμε στην «Παλαιά Ελλάδα» μισό και πλέον αιώνα πριν, αναπτύχθηκε και στις «Νέες Χώρες» με βασικό όμως άξονα τις εγκαταλειμμένες περιουσίες των Μουσουλμάνων προσφύγων. Αναμφίβολα αναπτύχθηκε σε μικρότερη έκταση και με μικρότερη ένταση αλλά ακριβώς γύρω από το ίδιο επίδικο αντικείμενο: τις γαίες, τις καταπατήσεις, τις πελατειακές σχέσεις και την πολιτική εξουσία που αυτές εξασφαλίζουν. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τρόπος διαχείρισης των μουσουλμανικών περιουσιών μπορεί να συγκαταλεγεί στους τρόπους μέσω των οποίων αποθαρρυνόταν, ως λιγότερο αποτελεσματική, η δημιουργία αγροτικού κινήματος –αν και δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε το βαθμό. Πάντως, γίνεται φανερό ότι οι καταπατήσεις και το πλέγμα των πολιτικών και πελατειακών σχέσεων που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτές ανέστειλαν την οριζόντια συσσωμάτωση του κόσμου της υπαίθρου. Έτσι, με λίγα λόγια, συνέβη ό,τι και στην «Παλαιά Ελλάδα», αν και σε αρκετά μικρότερο βαθμό, όπως τονίσαμε.

Εκτός των προαναφερθέντων (εθνικό ζήτημα, πελατειακές σχέσεις), η άφιξη συχνά εξαθλιωμένων σωματικά και ψυχολογικά Μικρασιατών προσφύγων αποτέλεσε παράγοντα που δεν ευνόησε αγροτικές κινητοποιήσεις. Θα ήταν πολύ δύσκολο γι' αυτούς τους ανθρώπους, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους να οργανωθούν πολιτικά, πόσο μάλλον όταν πολλοί δεν είχαν ακόμη συνειδητοποιήσει ότι η εγκατάστασή τους στη νέα πατρίδα, δεν ήταν προσωρινή αλλά μόνιμη. Εξάλλου, στο διάστημα που ακολούθησε την εγκατάστασή τους όχι μόνο η πολιτική κατάσταση ήταν ασταθής για να συγκροτηθεί αγροτικό κίνημα και να δημιουργήσει πολιτικές δομές, σχεδόν εκ του μηδενός, αλλά, πολύ περισσότερο, όταν άρχισε η πλειονότητα των προσφύγων να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες και στη νέα απασχόληση, η πολιτική κατάσταση χαρακτηριζόταν από αστάθεια πριν από τη βενιζελική τετραετία (1928-1932) αλλά και μετά από αυτή με την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, που σφράγισε το πολιτικό σύστημα και κατέστειλε οποιαδήποτε σκέψη για κινηματική δράση. Αν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι η αποκατάσταση των προσφύγων ή των άκληρων αγροτών ολοκληρώθηκε μέσα στη δεκαετία του '30, τότε το εγχείρημα φαίνεται ακόμη πιο δύσκολο.

[504] *Υποθέσεις Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων* (1926), Φάκελος 981, Αναφορά του Γενικού Διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας προς τον Υπουργό Γεωργίας, Αθήναι 11 Ιουνίου 1926.

Επιπλέον των όσων έχουν ήδη αναφερθεί, η μεσοπολεμική βενιζελική αγροτική πολιτική διαδραμάτισε πολλαπλά ενεργό ρόλο στην αποτροπή μιας μαζικής αγροτικής κινητοποίησης. Οι προστατευτικές πολιτικές των βενιζελικών, προστάτεψαν την αγροτική παραγωγή, κυρίως το σιτάρι και άλλα δημητριακά μέσω του εξωτερικού δασμολογίου.[505] Η αγορά εγχώριων σιτηρών σε υψηλές τιμές, ακριβότερες από τις τιμές της διεθνούς αγοράς ωφέλησε τους παραγωγούς, αν και έριξε το βάρος της αύξησης βασικών καταναλωτικών αγαθών στο υπόλοιπο του πληθυσμού. Με αυτό τον τρόπο ενισχύθηκε η καταναλωτική δύναμη των αγροτικών στρωμάτων, ενώ περιορίστηκαν οι συγκρούσεις μεταξύ αγροτών και μεσαζόντων, καθώς το κράτος ήταν ο κύριος αγοραστής.[506]

Όπως έχει υποστηριχθεί, ο Βενιζελισμός δεν ήταν μόνο συνδεδεμένος με επιχειρηματικά συμφέροντα που εναντιώνονταν στους παραγωγούς εμπορευματικών και ιδιαίτερα εξαγωγικών καλλιεργειών αλλά επίσης αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα, που αναπροσανατόλισε την ελληνική γεωργία του μεσοπόλεμου από την ξένη, στην εγχώρια αγορά.[507] Εκτός του γεγονότος ότι οι Βενιζελικοί επεδίωκαν να μειώσουν τα μεγάλα εμπορικά ελλείμματα που προέρχονταν από την εισαγωγή σιταριού και να κάνουν πιο αυτάρκη την Ελλάδα,[508] στήριξαν οικονομικά τους μικρο-ιδιοκτήτες της βόρειας Ελλάδας, που καλλιεργούσαν σιτηρά ως επί το πλείστον. Έτσι πέτυχαν αφενός να εδραιωθούν τα εύθραυστα πολιτικά και κοινωνικά οφέλη της αγροτικής μεταρρύθμισης και αφετέρου, να αποτελέσουν οι αγροτικές μάζες, τη βάση για τη μεγέθυνση της αγοράς, του εμπορίου και της στήριξης της εγχώριας βιομηχανίας.[509]

Βέβαια, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι, η πολιτική της σιτάρκειας και γενικότερα της αυτάρκειας υπαγορεύονταν (κυρίως) από τις αλλαγές που επήλθαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δηλαδή την αύξηση του προστατευτισμού και τους περιορισμούς στο διεθνές εμπόριο,[510] και δεν αποτέλεσε κάποιο είδος ιδεολογικής στροφής στον αγροτικό χώρο για πολιτικούς

[505] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic,* ό.π., σελ.166.
[506] *Στο ίδιο*.
[507] *Στο ίδιο*, σελ.163-168.
[508] Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σελ.134-5.
[509] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic,* ό.π, σελ.166.
[510] Χαρακτηριστική του κλίματος στροφής στον αγροτικό χώρο από διάφορους διανοούμενους της εποχής αποτελεί η Εταιρεία Αγροπόλεων (Ελληνική Εταιρεία Αγροπόλεων, *Πρόσφατοι ενέργειαι*, Αθήναι, 1925). Εντούτοις ακόμα και στο χώρο των Αγροτιστών δεν λείπουν οι απόψεις που αμφισβητούν την αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτάρκειας. Ενδεικτικά: Μητσόπουλος Π., «Η μέθοδος της αυτάρκειας ανίκανος να σώση την Ελλάδα», *Κοινωνική Έρευνα* 16 (Ιούλιος 1933), σελ. 142-3, Ματούσης Ν., «Θα σωθή πράγματι η Ελλάς εάν στραφώμεν προς την γην;», *Κοινωνική Έρευνα* 5 (Ιούλιος 1932), σελ.26-7, Ευελπίδης Χ., «Σιτοκαλλιέργεια και σιτάρκεια», *Πειθαρχία* 22 Ιουνίου 1930, σελ. 6. Επιπλέον επισημαίνεται η ανάγκη συνεργασίας των αγροτικών χωρών για τον, όσο το δυνατόν, καλύτερο συντονισμό στο δασμολόγιο των αγροτικών προϊόντων: Δερτιλής Β.Π., «Η τελωνειακή ένωσις των Βαλκανίων», *Εργασία* 16-8-1930, σελ.6-7, Βεκιαρέλλης Β., «Η αγροτική ένωσις του Αίμου», *Εργασία* 2-8-1930, σελ.5-6.

λόγους.[511] Ειδικότερα υπαγορευόταν από τη νέα διεθνή οικονομική τάξη που είχε θέσει τέλος στην πρώτη φάση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (1870-1914). Επομένως οι πολιτικές των βενιζελικών κυβερνήσεων στον αγροτικό χώρο, για να ερμηνευθούν καλύτερα, θα πρέπει να ενταχθούν στο πλαίσιο των ιστορικών συγκυριών της εποχής και να μην κρίνονται αποκλειστικά με βάση τις εσωτερικές εξελίξεις.

Ακόμη, όπως έχει επισημανθεί από τη σύγχρονη έρευνα, η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, που ιδρύθηκε το 1929 ύστερα από συντονισμένες κινήσεις των βενιζελικών χρησιμοποιήθηκε ως όργανο αγροτικής ανάπτυξης και πολιτικού ελέγχου.[512] Επίσης οι αγροτικοί συνεταιρισμοί, που ελέγχονταν από το κράτος, διεύρυναν την πιστοληπτική ικανότητα της γεωργίας προσφέροντας περισσότερες εγγυήσεις στους μεμονωμένους αγρότες,[513] που δανείζονταν κυρίως από την Α.Τ.Ε. Με αυτόν τον τρόπο επετεύχθη, έως ένα βαθμό, ο πολιτικός έλεγχος και η ανάσχεση του ριζοσπαστικού αγροτισμού, κυρίως στη βόρεια Ελλάδα.[514] Η ίδρυση της Α.Τ.Ε. οδήγησε σε μεγαλύτερη διείσδυση της τραπεζικής πίστης στη γεωργία πράγμα που επέτρεψε την πραγματοποίηση επενδύσεων στην ύπαιθρο που οδήγησαν στην ανάκαμψη των στρεμματικών αποδόσεων μετά το 1933.[515]

Η Α.Τ.Ε. ήταν κοινωφελής τράπεζα η οποία δεν απέβλεπε πρώτιστα στην κερδοφορία αλλά στην εξασφάλιση πιστώσεων στους αγρότες για την επίτευξη οικονομικών και πολιτικών στοχεύσεων. Ή, όπως το έθετε ένας εκ των διοικητών της, «*Η ημετέρα Αγροτική Τράπεζα ούσα κοινωφελής οργανισμός και μη έχουσα την υποχρεώσιν διανομής μερίσματος διότι δεν έχει μετόχους, διακήρυξεν ότι δεν έχει ανάγκη και κερδών. Και έθεσεν ως δόγμα πίστεως εν τω*

[511] Η άποψη αυτή υποστηρίζεται στο: Πλουμίδης Σ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο γεωργικός εθνικισμός στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (1927-46)*, Πατάκη, Αθήνα 2010**.** Άποψη μας είναι ότι τέτοιου μεγέθους δομικές αλλαγές στην οικονομία, όπως οι πολιτικές της σιτάρκειας και γενικότερα αυτάρκειας σε αγροτικά προϊόντα, δεν μπορεί να οφείλονται σε συγκεκριμένες ιδεολογικές κατευθύνσεις ή αλλαγές από την πολιτική ηγεσία ή από διανοούμενους ειδικούς σε ζητήματα αγροτικής οικονομίας. Η ιδεολογία δεν προκαθορίζει τις παραγωγικές σχέσεις. Αντίθετα, πηγάζει και επηρεάζεται από τις παραγωγικές δυνάμεις και από τις πολιτικές συνθήκες της εκάστοτε περιόδου. Στο μεσοπόλεμο η ιδεολογική στροφή των «ειδικών» στις πολιτικές αυτάρκειας ή σιτάρκειας οφείλονταν πρωταρχικώς στις νέες συνθήκες που επικράτησαν στο διεθνές εμπόριο (προστατευτισμός-τέλος της πρώτης φάσης διεθνοποίησης της οικονομίας, 1870-1914). Με λίγα λόγια, οι εξωτερικές οικονομικές και εμπορικές συνθήκες συνέβαλαν μάλλον στη μεταβολή της ιδεολογίας και του προγραμματισμού των εσωτερικών παραγωγικών σχέσεων. Η ιδεολογία στη συνάρτηση των οικονομικών/παραγωγικών σχέσεων είναι η μεταβαλλόμενη και όχι η σταθερή μεταβλητή.

[512] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic,* ό.π., σελ.168.

[513] Πετμεζάς Σ., *Αγροτική οικονομία*, ό.π., σελ.378-383.

[514] Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία*, ό.π., σελ.168. Δεν περνάνε απαρατήρητες οι διαμαρτυρίες και γενικά η εχθρότητα, με την οποία έγινε δεκτή από τους αγρότες της Πελοποννήσου, κυρίως αγρότες Σταφιδικών συνεταιρισμών, η ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, ΓΑΚ Κ./Υ. «*1927 Υπουργείον Γεωργίας*» (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1927), Φάκελος 965, όπου τηλεγραφήματα συνεταιρισμών και συλλόγων.

[515] *Στο ίδιο*, σελ.132-133.

οργανισμώ της ότι οι πάντες συναλλασόμενοι μετ' αυτής δέον να πραγματοποιούν κέρδη αυτή δε να μην πραγματοποιή ζημίας».[516]

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι η και εδραίωση της μικρο-ιδιοκτησίας στις «Νέες Χώρες» ανέστειλε την τάση του ριζοσπαστικού αγροτισμού, αν και αυτή μόνη δεν αποτελεί δομικό παράγοντα, επαρκή να ερμηνεύσει την απουσία οριζόντιας πολιτικής κινητοποίησης των αγροτικών στρωμάτων. Κάθε άλλο, το παράδειγμα της Βουλγαρίας αποδεικνύει το αντίθετο. Σε αυτή τη βάση (της εδραίωσης και διεύρυνσης της μικρο-ιδιοκτησίας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων) έχει υποστηριχθεί ότι το ελληνικό κράτος και ο ελληνικός καπιταλισμός προτίμησε τη διαμέσου του κράτους και τραπεζών κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου, πράγμα που ευνόησε την ανάπτυξη εκτεταμένων μικροαστικών στρωμάτων στην πόλη και στο χωριό.[517] Εξαιτίας της ευρύτατης ανάπτυξης αυτών των στρωμάτων και της απλής εμπορευματικής παραγωγής, επήλθε καθήλωση στην ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού, δηλαδή στην ουσία, στη βιομηχανική ανάπτυξη, πράγμα που εμπόδιζε τόσο την προλεταριοποίηση του αγροτικού και μικροαστικού πληθυσμού όσο και τη μείωση του τριτογενούς τομέα.[518]

Η παραπάνω άποψη, κατά τη γνώμη μας, έχει μερική ισχύ. Η διόγκωση του τριτογενούς τομέα που απασχολούσε πόρους και (υποτίθεται ότι) εμπόδιζε την ανάπτυξη της βιομηχανίας, και συνακόλουθα την προλεταριοποίηση των αγροτών, δεν ερχόταν μόνο ως αποτέλεσμα των εμπορευματικών καλλιεργειών αλλά, όπως είδαμε στο πρώτο Μέρος της εργασίας μας, και άλλων εξωγενών δραστηριοτήτων όπως η ναυτιλία και τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Επιπλέον στις «Νέες Χώρες» δεν υπήρχαν σε τόσο μεγάλη έκταση όπως στην Πελοπόννησο, εμπορευματικές καλλιέργειες, εξαιρουμένου του καπνού. Ούτε και εκεί όμως αναπτύχτηκε ιδιαίτερα η βιομηχανία ούτε οι αγρότες προλεταριοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό.

Παράλληλα την περίοδο από το 1895 έως το 1922 αλλά και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, «συνέβη αυτό που μπορεί να ονομαστεί αγροτική έξοδος», η οποία εκδηλώθηκε διττά: Μετανάστευση στο εξωτερικό και αστυφιλία/αστικοποίηση.[519] Η αγροτική έξοδος, εκτός από κοινωνική κινητικότητα, σηματοδοτεί και μια κατάσταση οικονομικής ασφυξίας στην ύπαιθρο η οποία βρίσκεται στα όρια της προλεταριοποίησης. Επομένως το επιχείρημα ότι οι Έλληνες αγρότες δεν προλεταριοποιήθηκαν είναι σχετικό, ιδίως εάν λάβουμε υπόψη την πολύ άσχημη οικονομική κατάσταση των Ελλήνων εργατών, κυρίως πρώην αγροτών την ίδια περίοδο

[516] Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης επί των πεπραγμένων του έτους και απολογισμός του 1930, Α.Τ.Ε., Αθήναι 1931, Σβολόπουλος Κ. επιμ., *Κωνσταντίνος Β. Γόντικας, 1870-1937. Θεσμικές αλλαγές κατά το μεσοπόλεμο*, Εταιρία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2003, σελ. 245-251.
[517] Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία*, ό.π., σελ.186-191.
[518] *Στο ίδιο*.
[519] Αγριαντώνη Χ., «Βιομηχανία. Από τις αρχές του αιώνα μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή», Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., σελ.260-262.

στις πόλεις.[520] Ενδεχομένως μεγαλύτερη εγκυρότητα θα είχε η διατύπωση ότι οι Έλληνες αγρότες δεν προλεταριοποιήθηκαν στον ίδιο βαθμό όσο οι αντίστοιχοι Βαλκάνιοι και ανατολικο-ευρωπαίοι. Έτσι μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ένα σημαντικό αλλά όχι πλειοψηφικό, κομμάτι του αγροτικού πληθυσμού πράγματι γνώρισε τη φτώχεια και την προλεταριοποίηση.

Η σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες περίπου την ίδια εποχή αποδομεί σε μεγάλο βαθμό το επιχείρημα της σχέσης μεγάλης έκτασης μικροκαλλιέργειες - εμπορευματικές καλλιέργειες - καθήλωση βιομηχανίας - μη προλεταριοποίηση των αγροτών. Στη Βουλγαρία, όπου σε σχεδόν απόλυτο βαθμό επικρατούσε η μικρο-ιδιοκτησία, δεν αναπτύχθηκε η μεγάλη βιομηχανία, ενώ παράλληλα οι αγρότες δεν απέφυγαν, σε μεγάλο βαθμό, την προλεταριοποίηση. Στη Ρουμανία, πριν την εδραίωση της μικροκαλλιέργειας, οι αγρότες ήταν ήδη προλεταριοποιημένοι χωρίς παράλληλα να αναπτύσσεται η βιομηχανία. Στην Ισπανία, ενώ η μικροκαλλιέργεια δεν ήταν εδραιωμένη, η βιομηχανία δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, έως το μεσοπόλεμο, ενώ οι αγρότες προλεταριοποιήθηκαν και υιοθέτησαν ριζοσπαστικά προτάγματα. Στην Ολλανδία οι εμπορευματικές καλλιέργειες και η μικρο-ιδιοκτησία (λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα της Δυτικής Ευρώπης, καθώς οι κλήροι ήταν αρκετά μεγαλύτεροι σε σχέση με την Ανατολική Ευρώπη) δεν εμπόδισε τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι γενικευμένες υποθέσεις δύσκολα μπορούν να βρουν εφαρμογή σε διαφορετικές χώρες. Υπάρχουν δηλαδή ποικίλοι και σημαντικοί παράγοντες που οδηγούν στην προλεταριοποίηση ή μη των αγροτών. Ένας από αυτούς είναι το ιστορικό υπόβαθρο που διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τις παραγωγικές σχέσεις και συνακόλουθα τις έγγειες σχέσεις. Στην Ευρώπη το ιστορικό υπόβαθρο δεν είναι μόνο διαφορετικό στη σχέση βοράς-νότος ή δύση-ανατολή· μπορεί να λειτουργεί εξίσου διαφορετικά και μέσα σε ίδιες γεωγραφικές περιφέρειες και να έχει μεταλλάξει σε σημαντικό βαθμό τις παραγωγικές και έγγειες σχέσεις: π.χ. Σλοβενία - Σερβία, Βουλγαρία - Ρουμανία, νότια Ελλάδα - βόρεια Βαλκάνια. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το ιστορικό υπόβαθρο προκαθορίζει ντετερμινιστικά την εξέλιξη μιας κοινωνίας. Ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, ασφαλώς υπάρχουν δυνατότητες να ξεπερασθούν αρνητικές ιστορικές σταθερές ή να αλλάξουν θετικές. Εξάλλου, σε τελική ανάλυση, αυτό μελετάμε –τον τρόπο και τις αιτίες εξαιτίας των οποίων αλλάζουν τα πράγματα.

Κλείνοντας την παρένθεση και επανερχόμενοι στο θέμα μας, μπορούμε να πούμε με σχετική ασφάλεια ότι οι εμπορευματικές μικροκαλλιέργειες της νότιας Ελλάδας, όπως εξάλλου αναφέραμε, εξηγούν μόνο μερικώς τη μη προλεταριοποίηση των αγροτών. Πάντως η μικρο-ιδιοκτησία είτε ως κατάσταση είτε ως σχέση παραγωγής δεν μπορεί να ερμηνεύσει απόλυτα, πολιτικές συμπεριφορές. Επομένως η εδραίωση της μικροκαλλιέργειας στις βόρειες επαρχίες της

[520] *Στο ίδιο*, σελ.277-280.

Ελλάδας μόνο σε συσχετισμό με άλλους παράγοντες μπορεί να ερμηνεύσει την απουσία δυναμικών αγροτικών κινητοποιήσεων, καθώς στη Βουλγαρία παρά το γεγονός της εδραίωσης της μικροκαλλιέργειας, οι δυναμικές αγροτικές κινητοποιήσεις δεν έλειψαν, ενώ το Αγροτικό Κόμμα έγινε πολιτικά κυρίαρχο και ανατράπηκε πραξικοπηματικά.

Παρά τους παράγοντες ανάσχεσης, της οριζόντιας αγροτικής συσσωμάτωσης που έχουν αναφερθεί, γνωρίζουμε ότι (κυρίως) στις βόρειες περιοχές της Ελλάδας οι Αγροτιστές συχνά πέτυχαν σημαντικά εκλογικά ποσοστά, ενώ ο αγροτικός ριζοσπαστισμός ιδίως την περίοδο 1928-32, στις «Νέες Χώρες» και τη Θεσσαλία απείλησε τις δυνάμεις του Βενιζελισμού.[521] Παρακολουθώντας, σε μια ευρύτερη περίοδο, την πορεία του Αγροτικού Κόμματος[522] και όχι του Αγροτικού-Εργατικού Κόμματος του Παπαναστασίου που κινείτο στο πλαίσιο του προοδευτικού-αριστερού Βενιζελισμού, βλέπουμε ότι στις εκλογές του 1923 εκλέγει 4 βουλευτές, 3 στην Αττική και 1 στον Τύρναβο. Το 1926 εκλέγονται αγροτικοί βουλευτές στους νομούς Ιωαννίνων, Λαρίσης και Φλωρίνης. Σε εκείνη την αναμέτρηση το υψηλότερο ποσοστό σημειώθηκε στις Σέρρες με 22%, στην Πρέβεζα-Άρτα με 19%, στη Φλώρινα με 18%.[523] Σταδιακά το Α.Κ.Ε. αυξάνει συνεχώς την επιρροή του στις βόρειες επαρχίες της χώρας στα στρώματα των νέων μικρο-ιδιοκτητών γηγενών και προσφύγων.[524] Έτσι, αν και δεν εκλέγει βουλευτές στις εκλογές του 1928, παρά το γεγονός ότι αυξάνει σημαντικά τα ποσοστά του στη Θεσσαλία (στη Μαγνησία κερδίζει το 11.3% των ψήφων, στα Φάρσαλα 32,7%, στη Λάρισα 15,4% και στα Τρίκαλα 22%) και στη βόρεια Ελλάδα (το 35% των μουσουλμάνων της Θράκης ψήφισε Α.Κ.Ε., ενώ υποψήφιοι του κερδίζουν σημαντικά ποσοστά σε Φλώρινα, Ιωάννινα, Γρεβενά),[525] καταφέρνει να εκλέξει δύο γερουσιαστές στη Δράμα στις εκλογές για Γερουσία του 1929. Παράλληλα στη Θεσσαλονίκη, όπου ήταν και η έδρα του Α.Κ.Ε., στην αναπληρωματική γερουσιαστική εκλογή του 1931 ο υποψήφιος του Α.Κ.Ε., Κ. Γαβριηλίδης, λαμβάνει το 15% των ψήφων.[526] Επίσης σε πολλά χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης το Α.Κ.Ε. κερδίζει μεγάλα ποσοστά.[527]

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι κάποιες δυνατότητες και ευνοϊκοί παράγοντες ανάπτυξης Αγροτικού Κόμματος, υπήρξαν στις βόρειες περιφέρειες της Ελλάδας στο μεσοπόλεμο. Παρόλα

[521] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.172-8 και Πουρνάρας Δ., «Ο Αγροτισμός είναι ο μόνος σοβαρός εχθρός του Βενιζελισμού», *Κοινωνική Έρευνα*, 2, Απρίλιος 1932, σελ.8-9. Παράλληλα οξύνεται και η αντιπολιτευτική τακτική των Αγροτιστών εναντίον του Βενιζελισμού, ενδεικτικά Πουρνάρας Δ., *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι*, Ακαδημαϊκόν, Εν Αθήναις 1931, σελ.52-56.

[522] Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας*, ό.π., κεφάλαια 4, 5, 6.

[523] Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, τόμ. β', σελ.1119-1122.

[524] Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας*, ό.π., σελ. 61.

[525] Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα*, ό.π, σελ.1119-1122.

[526] Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία*, ό.π., σελ.97

[527] Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας*, ό.π., 86-7, σημ. 4. Αναφέρεται το χωριό Ζιάκα των Γρεβενών, όπου το Α.Κ.Ε. συγκέντρωσε το 60% των ψήφων στις εκλογές του 1933.

αυτά, οι λόγοι που αναφέραμε προηγουμένως ανέστειλαν τη δυναμική συγκρότησης αξιόμαχου Αγροτικού Κόμματος ή κινήματος και περιόρισαν κατά πολύ την επιρροή του σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Βουλγαρία, όπου οι Αγροτιστές κατάφεραν να σχηματίσουν κυβέρνηση.

Φορολογικά βάρη των Ελλήνων αγροτών

Όπως γίνεται ευλόγως κατανοητό το ζήτημα του ύψους της φορολόγησης των αγροτικών στρωμάτων είναι πολύ σημαντικό και σε συνδυασμό με όσα έχουν ειπωθεί, μπορεί να ερμηνεύσει, έως ένα βαθμό, τις πολιτικές τάσεις του αγροτικού κόσμου. Η πιο σημαντική ίσως έρευνα στη μελέτη του φορολογικού συστήματος της Ελλάδος για την περίοδο από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους μέχρι περίπου τα τέλη του μεσοπολέμου έγινε από τον Δερτιλή.[528] Τα αγροτικά στρώματα φαίνεται να πλήρωναν όλο και λιγότερους φόρους στο πέρασμα του 19ου αιώνα, συγκεκριμένα από το 1832, έτος ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους, ενώ κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα και έως το τέλος του μεσοπολέμου αλλά και πιο μετά η φορολόγηση των αγροτών μειωνόταν συνεχώς. Οι λόγοι για τους οποίους συνέβη αυτό, φαίνεται να είναι κυρίως πολιτικοί. Οι πολιτικές ελίτ είχαν ανάγκη την πολιτική στήριξη και τη ψήφο της υπαίθρου, για την εδραίωση της εξουσίας τους και για την εξασφάλιση πολιτικής συναίνεσης.[529] Μάλιστα η μακροημέρευση της αστικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, με τα ελάχιστα σε σχέση με άλλες χώρες δικτατορικά διαλείμματα, αποδίδεται στις «επιπαροχές» προς την αγροτική τάξη και στη συνεχώς μειούμενη φορολόγησή της.

Όπως παρατίθεται στον παρακάτω πίνακα (3.4), το ποσοστό των άμεσων φόρων της υπαίθρου ως προς το σύνολο των άμεσων φόρων του κράτους μειώνεται συνεχώς, έτσι που την τριετία 1931-1933 να αντιπροσωπεύει μόλις το 19% των συνολικών άμεσων φόρων.[530]

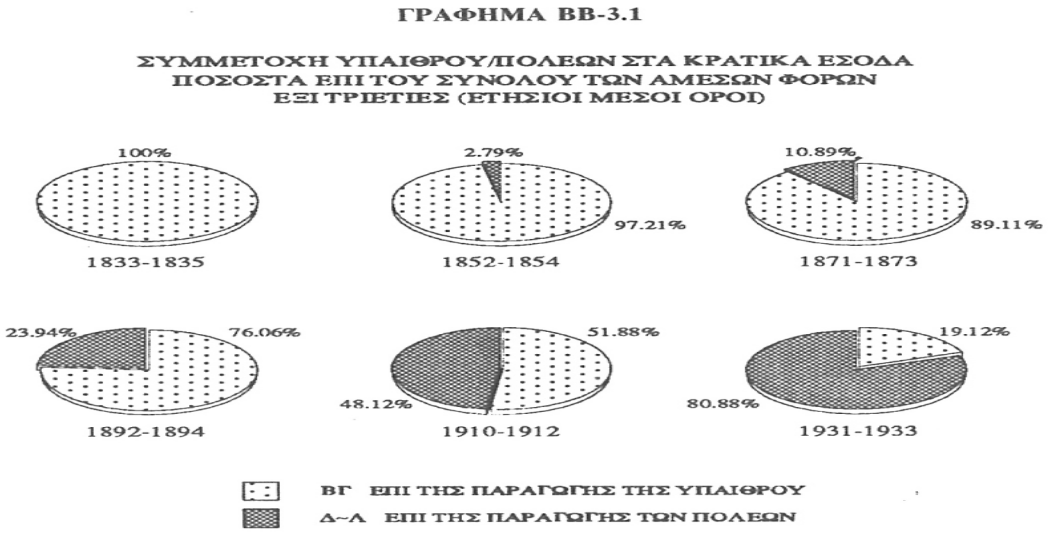
---

[528] Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π. Μετέπειτα επαναδιατυπώνει τα επιχειρήματά του για το φορολογικό: Δερτιλής Γ., *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, ό.π., σελ.707-766. Πολύ σημαντική μελέτη για την άμεση φορολογία αποτελεί και η μελέτη του Αγγελόπουλου Α., *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, Ελευθερουδάκης, Αθήναι 1933.

[529] Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π., σελ.40-52.

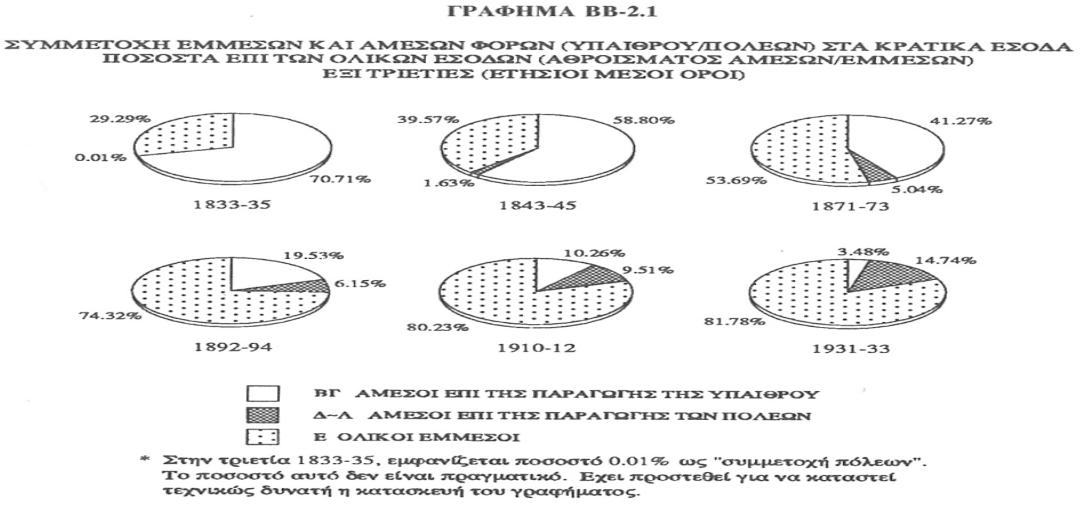
[530] Η ίδια άποψη για τη συνεχώς μειούμενη σημασία της άμεσης φορολογίας διατυπώνεται και στο Αγγελοπούλου Α., *Η άμεσος φορολογία*, ό.π., σελ.374-79 και Αγγελόπουλος Α., «Δημοσιονομικά προβλήματα. Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι», *Πειθαρχία* 16 Νοεμβρίου 1930, σελ.123-4. Ακόμη σε αρκετά άρθρα περιοδικών του μεσοπολέμου τονίζεται η συνεχώς μειούμενη σημασία των άμεσων φόρων, Κωστόπουλος Τ., «Οι φόροι και τα λαϊκά συμφέροντα», *Εργασία* έτ. Α΄, τεύχ. 9(8-3-30), σελ.9-10, Γρηγορίου Στ., «Βεβαίωσις των άμεσων φόρων», *Εργασία* έτ. Α΄, τεύχ. 1 (2-1-30), σελ.13-14, Μαγκριώτης Γ., «Το λήξαν έτος από φορολογικής απόψεως», *Εργασία* έτ. Α΄, τεύχ. 4 (1-2-30), σελ.13-14, όπου σημειώνεται η μείωση του φόρου αιγοπροβάτων και χοίρων, ελαίου και ελαιών καθώς και η σημαντική μείωση του φόρου επί της γεωργικής παραγωγής. Η ίδια τάση επισημαίνεται και για το τέλος του 19ου αιώνα, Τσέστων Κ., *Η Ελλάς τω 1887*, Εκ του τυπογραφείου της Ακροπόλεως, Αθήνησι 1887 [1990], σελ.62, όπου πίνακας με τους συνολικούς άμεσους και έμμεσους φόρους για το έτος 1894. Για τις αρχές του 20ου αιώνα σημειώνεται ότι «*Εις την Ελλάδα η ακίνητος περιουσία των γαιών σχεδόν κανένα άμεσον*

Πίνακας 3.4

Παράλληλα παρατηρείται σε όλο τον 19ο αιώνα[531] και κυρίως από το τέλος του έως το μεσοπόλεμο σημαντική αύξηση των έμμεσων φόρων ως ποσοστό των κρατικών εσόδων.[532] Στην περίοδο μεταξύ 1892 και 1933 οι έμμεσοι φόροι, όπως δείχνει ο Πίνακας 3.5, αποτελούν περίπου το 74 με 82% των εσόδων του κράτους.

Πίνακας 3.5

***Πηγή* (πίνακες 3.4 και 3.5)*: Δερτιλής Γ., Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π., σελ.27 και 28 αντίστοιχα.**

φόρον δεν πληρώνει», Δημητριάδου Ρ., *Ο Γεωργός*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, Εν Αθήναις 1901, σελ.85.

[531] Για τους συνεχώς αυξανόμενους έμμεσους φόρους στην περίοδο διακυβέρνησης του Τρικούπη και γενικά στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, Βεργόπουλος Κ., «Ανανεωμένος εθνισμός», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σελ.72.

[532] Αγγελοπούλου Α., *Η άμεσος φορολογία*, ό.π., σελ.352. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει άρθρο του Ελευθερίου Βενιζέλου, «Αι εισπράξεις από την φορολογίαν», *Ελεύθερον Βήμα* 14 Σεπτεμβρίου 1932, παρουσιάζει τη μεγάλη διαφορά άμεσων και έμμεσων φόρων για την περίοδο 1927-1932, με τους δεύτερους να είναι κατά πολύ μεγαλύτεροι των πρώτων.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι άμεσοι φόροι επί της γεωργικής παραγωγής μειώνονται συνεχώς, τόσο ώστε την περίοδο 1931-33 να αποτελούν μόνο το 3,48% των συνολικών κρατικών εσόδων.[533] Η παραπάνω υπόθεση επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές,[534] όπου τονίζεται ότι προς το τέλος του 19ου αιώνα το φορολογικό άχθος που έφερε ο αγροτικός πληθυσμός ελαττώθηκε εις βάρος των μεσαίων και κατώτατων στρωμάτων των πόλεων. Με την κατάργηση της δεκάτης και την αντικατάστασή της με το φόρο επί των αροτριώντων ζώων (1877-1878) και την αποδιάρθρωση του φορολογικού κυκλώματος, δηλαδή του συστήματος ενοικίασης φόρων, που αναλύσαμε διεξοδικά σε προηγούμενα κεφάλαια, επήλθε η αποδόμηση του βασικού μηχανισμού απόσπασης του αγροτικού πλεονάσματος μέσω της φορολογίας.[535]

Επομένως γεννάται το ερώτημα: Υπήρξε, και αν ναι σε ποια έκταση, συσσώρευση αγροτικού πλεονάσματος, με άλλα λόγια κεφαλαίου, μέσω του διάτρητου νεοελληνικού φορολογικού συστήματος συγκέντρωσης φόρων; Θεωρούμε, όπως σωστά έχει υποστηριχθεί,[536] ότι μέσω της εγγείου φορολογίας αποσπάται αγροτικό πλεόνασμα, το οποίο σε συνδυασμό με την πίστωση και το εμπόριο αποτελούν τους θεμέλιους λίθους της (ενδογενούς) αστικής συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους έως, τουλάχιστον, το τέλος της δεκαετίας του 1870. Εξάλλου η σημασία που είχε η άμεση φορολογία επί της αγροτικής παραγωγής μέχρι τη δεκαετία του 1870 αποδεικνύεται και από τα στοιχεία του παραπάνω Πίνακα (3.5).

Ωστόσο, παρά τη σημασία που έχει για τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους η συσσώρευση του αγροτικού πλεονάσματος μέσω των άμεσων φόρων, κυρίως της δεκάτης, δεν φαίνεται να αποτέλεσε η φορολογική πολιτική ιδιαίτερο λόγο πολιτικής κινητοποίησης της υπαίθρου. Όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενα κεφάλαια, η φοροαποφυγή μέρους ή ακόμα και του συνόλου των υποχρεώσεων γινόταν εκτεταμένα ακόμα και από τις αγροτικές λαϊκές τάξεις, με αποτέλεσμα αυτό να αποτελέσει έναν από τους θεμέλιους λίθους του πελατειακού χαρακτήρα του ελληνικού κράτους από το 19ο αιώνα.[537] Η φοροαποφυγή έχει προσεγγιστεί ποσοτικώς, μέσω των καθυστερούμενων φορολογικών υποχρεώσεων εύπορων και λιγότερο εύπορων αγροτών και φυσικά των ενοικιαστών φόρων,[538] που αγνοούνταν συστηματικώς από το κράτος και εν τέλει μεγάλο μέρος τους διαγραφόταν. Επομένως, η κατά τα φαινόμενα, περιορισμένη συσσώρευση αγροτικού πλεονάσματος μέσω της άμεσης φορολογίας, κυρίως τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους, δεν αποτέλεσε καθοριστικό και σημαντικό

[533] Ο Αγγελόπουλος για την ίδια περίοδο υποστηρίζει ότι οι άμεσοι φόροι από τη γεωργική παραγωγή αποτελούν το 5,5% των κρατικών εσόδων, ό.π., σελ.376-7.
[534] Πετμεζάς Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ.57-91.
[535] *Στο ίδιο*.
[536] *Στο ίδιο*, σελ.83.
[537] Mcgrew W., *Land and Revolution,* ό.π.
[538] Πετμεζάς Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, ό.π., σελ. 82-86.

παράγοντα αγροτικών ταραχών ή κινητοποιήσεων.[539] Αντιθέτως, με το πέρασμα του χρόνου, παρατηρούμε ότι οι έμμεσοι φόροι αποκτούν όλο και πιο βαρύνουσα σημασία ως ποσοστό των κρατικών εσόδων,[540] μέχρι που στο μεσοπόλεμο έφτασαν να αποτελούν περίπου το 80%. Αξιοσημείωτο είναι ότι η συμμετοχή των διαφόρων ομάδων του πληθυσμού στους έμμεσους φόρους, στην πλειονότητα δηλαδή των κρατικών εσόδων, είναι άνιση:[541] Οι μεν χωρικοί απέφευγαν ένα μέρος της έμμεσης φορολογίας με την αυτοκατανάλωση, τις ανταλλαγές σε είδος και το λαθρεμπόριο,[542] ενώ αντίθετα οι φτωχοί των πόλεων δεν είχαν τη δυνατότητα αποφυγής των έμμεσων φόρων, αφού ήταν αναγκασμένοι να αγοράζουν σχεδόν τα πάντα, επειδή η αυτοκατανάλωσή τους ήταν από μικρή έως ασήμαντη. Όσο για τους πλούσιους των πόλεων αυτοί δεν επηρεάζονταν από την έμμεση φορολογία, καθώς το ποσό της, αντιστοιχούσε σε ασήμαντο ποσοστό των υψηλών δαπανών διαβίωσης τους.[543]

Οι παραπάνω ισχυρισμοί, τουλάχιστον ως προς την έμμεση φορολογία και την αποφυγή μέρους της από τα αγροτικά στρώματα, φαίνεται να είναι σωστοί. Όπως γνωρίζουμε από επίσημα στατιστικά δεδομένα του κράτους στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα (1853) η αυτοκατανάλωση μιας μεσαίας τάξεως γεωργικής οικογένειας, στην περιοχή της Ευβοίας, «*συγκειμένης εκ του συζύγου και της συζύγου και των τριών τέκνων*» ήταν σημαντική. Εντούτοις προκαλεί εντύπωση ότι ένα μέρος των τροφίμων, των ενδυμάτων και των υποδημάτων το προμηθεύονται από την αγορά. Το ίδιο γίνεται και για τις υπηρεσίες του «*ιατρού και της μαίας*» και για την «*επισκευή της οικίας*».[544] Βέβαια αυτό δεν μεταβάλλει τις υποθέσεις μας για τη χαμηλή συνεισφορά των αγροτών στους έμμεσους φόρους, καθότι μικρά μόνο ποσά των εισοδημάτων τους, κατευθύνονται στην αγορά. Εκείνο όμως που καταδεικνύεται είναι η έναρξη, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, μιας έστω περιορισμένης διαδικασίας εκχρηματισμού της οικονομίας της υπαίθρου της «Παλαιάς Ελλάδας», κάτι που δεν συνέβαινε ή δεν συνέβαινε στον ίδιο βαθμό, στη βαλκανική ύπαιθρο την ίδια περίοδο. Στον παρακάτω Πίνακα καταδεικνύεται ο ισχυρισμός, για τη σχετικά υψηλή αυτάρκεια των αγροτικών νοικοκυριών σε σχέση με τα αντίστοιχα αστικά και

[539] Για τα μέσα του 19ου αιώνα έχει υπολογιστεί ότι η φορολογία αφαιρούσε το 1/7 της ακαθάριστης παραγωγής μιας γεωργικής οικογένειας με ιδιόκτητη γη, Καλλιβρετάκης Λ., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού*, ό.π., σελ.88-89. Ακόμα και εάν ισχύει ο παραπάνω υπολογισμός, καθώς δεν γνωρίζουμε αν τελικά αποδιδόταν όλο το προαναφερθέν ποσό στο κράτος, η φορολογία αυτή δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί δυσβάσταχτη, ιδίως εάν τη συγκρίνουμε με τη βαριά φορολογία του αγροτών της Δυτικής Ευρώπης στο τέλος της φεουδαρχίας πριν την αυγή του καπιταλισμού ή την οικονομική εξαθλίωση των ανατολικο-ευρωπαίων αγροτών στο 19ο αιώνα.

[540] Κώστας Κ., *Αγροτική Οικονομία*,ό.π., σελ.331.

[541] Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π., σελ. 30-52.

[542] *Στο ίδιο*, σελ.30.

[543] *Στο ίδιο*, σελ.31.

[544] Υπουργείο των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Γεωργία*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1864, σελ. κζ'.

όχι σε σχέση με τους Βαλκάνιους και ιδιαίτερα τους Βούλγαρους αγρότες, την περίοδο του μεσοπολέμου.[545]

Πίνακας 3.6 ***Βαθμός αυτάρκειας αγροτικών οικογενειών (μεσοπόλεμος)***

Περιοχές	***Ποσοστό των δαπανών διαβιώσεως καλυπτόμενο από την παραγωγή της οικογένειας %***
Κάμπος Σερρών	*50-70*
Πεδινά Αργολίδας	48-60
Ημιορεινά Αργολίδας	*31-45*
Περιφέρεια Ξυλοκάστρου-Δερβενίων (πεδινά)	*35*
Περιφέρεια Ξυλοκάστρου-Δερβενίων (ορεινά)	*58*
Λιτόχωρο Κατερίνης	*0-10*
Σύνθετη Οικογένεια Δυτικής Μακεδονίας	*53*
Φενεός Στυμφαλία	*61,5*
Πεδιάδα Μόρνου	*37*
Σίνδος, Δουδουλάρ και Καλοχώρι Θεσσαλονίκης	*21,5-59*
Κάμπος Μεσσηνίας	*37,9*
Ορεινές λεκάνες Μεσσηνίας:	
Α. *Πλούσια Οικογένεια*	*45*
Β. *Φτωχή Οικογένεια*	*58,4*

Πηγή: **Κωστής Κ.,** ***Αγροτική Οικονομία,*** **ό.π., σελ.115-116.**

Εκτός από τα παραπάνω δεδομένα, μια γεωργοοικονομική μελέτη της Α.Τ.Ε. για την περιφέρεια της Θήβας, στο τέλος του μεσοπολέμου, εκτίμησε τα ποσοστά αυτοκατανάλωσης των αγροτών αν και σημείωνε ότι «*δεν δυνάμεθα να καθορίσωμεν δι' όλην την περιφέρειαν πόσα εκ των ως άνω εξόδων προέρχονται από την εκμετάλλευσιν και πόσα εκ της αγοράς διότι τούτο ποικίλλει αναλόγως των χωρίων*».[546] Ειδικότερα, λοιπόν, αναφέρει ότι «*ούτω δυνάμεθα να διακρίνωμεν τα σανοπαραγωγά χωρία του τέως Δήμου Τανάγρας, όπου 55% των εξόδων αντιπροσωπεύουν είδη παραγώμενα υπό των ιδίων και 45% προμηθευόμενα εκ της αγοράς, τα ελαιοπαραγωγά χωρία του τέως Δήμου Θίσβης, όπου το 43% των εξόδων αντιπροσωπεύουν είδη παραγόμενα υπό των ιδίων ενώ τα υπόλοιπα 57% αντιπροσωπεύουν είδη προμηθευόμενα εκ της αγοράς και τα ορεινά Δερβενοχώρια, όπου εκ της αγοράς προμηθεύονται είδη αντιπροσωπεύοντα τα 66% των εξόδων ενώ μόνον 34% αντιπροσωπεύουν είδη παραγόμενα υπό των ιδίων*».[547] Στο ίδιο μήκος κύματος άλλη περιπτωσιολογική μελέτη για την περιοχή της Μεσσηνίας, την ίδια

[545] Η σχετική αυτάρκεια των ελληνικών αγροτικών στρωμάτων τονίζεται και από τον Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σελ.350-1.
[546] Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Η περιφέρεια Θηβών*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1939, σελ.33 και γενικότερα 31-33.
[547] *Στο ίδιο*, σελ.33.

περίοδο, υπολογίζει τα «*βασικά έξοδα συντηρήσεως μιας πτωχής ορεινής οικογενείας*», δηλαδή τα έξοδα διατροφής, ενδύσεως - υποδήσεως, φωτισμού - θερμάνσεως, καθαριότητας - υγείας και τα κοινωνικά και λοιπά έξοδα ως εξής: Εξ αγοράς προέρχεται το 41,6% των αναγκών συντηρήσεως, ενώ εξ ιδίας παραγωγής το 58,4%.[548] Περίπου όμοια είναι η αναλογία αυτοκατανάλωσης και δαπάνης στην αγορά και «*μίας οικογενείας σχετικώς ευπορούσης*»,[549] καθώς 55% των εξόδων συντηρήσεώς της προέρχεται εξ αγοράς, ενώ το 45% των αναγκών της καλύπτεται εξ ιδίας παραγωγής. Άλλες περιπτωσιολογικές μελέτες της εποχής που έγιναν υπό την επίβλεψη της Α.Τ.Ε., στη νότια αλλά και στη βόρεια Ελλάδα, παραθέτουν όμοια περίπου αποτελέσματα.[550]

Παρόλα αυτά η κατά βάση ορθή επιχειρηματολογία για τους συνεχώς μειούμενους άμεσους φόρους, τους οποίους καταβάλλουν οι αγρότες και για την αποφυγή σε σημαντικό βαθμό των έμμεσων φόρων εξαιτίας της αυτοκατανάλωσης των αγροτικών νοικοκυριών, (δηλαδή για το συνεχώς μειούμενο ποσοστό των καταβαλλόμενων από τους αγρότες φόρων επί του συνόλου των δημοσίων φόρων και εσόδων), μετριάζεται χωρίς όμως να χάνει τη σημασία της, για μια σειρά από λόγους:

Πρώτον, οι δημόσιες υπηρεσίες τις οποίες απολαμβάνουν οι κάτοικοι των πόλεων, στο μεσοπόλεμο αλλά και πιο πριν, ήταν ασυγκρίτως καλύτερες από αυτές του κόσμου της υπαίθρου. Οι συγκοινωνίες, η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και παιδείας, οι υποδομές κτλ. ήσαν σαφώς περισσότερο ανεπτυγμένες στην πόλη του 1930, ιδίως στην πρωτεύουσα, σε σχέση με την

[548] Αϊβαλιωτάκη Ν.Ε., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και αι ορειναί λεκάναι αυτού*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1942, σελ.77-82.

[549] *Στο ίδιο*, σελ.79-81.

[550] Ενδεικτικά βλ. Αναγνωστοπούλου Η. Ν., Αϊβαλιωτάκη Ν.Ε., *Η περιφέρεια Ξυλοκάστρου – Δερβενίου*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1939, σελ.29-32, όπου μια μέση οικογένεια (4-5 μέλη) «*εις την παραλιακήν ζώνην*» καλύπτει το 35,4% των δαπανών της εξ ιδίας παραγωγής ενώ τα υπόλοιπα εκ της αγοράς. Αντίθετα μια οικογένεια «*ευρισκόμενη εις τα ορεινά και ημιορεινά*» καλύπτει το 58% των αναγκών της εξ ιδίας παραγωγής. Μάλιστα ο συγγραφέας τονίζει ότι «(…) *η οικονομία των πεδινών είναι περισσότερον εκχρηματισμένη λόγω της επικρατήσεως εις την περιοχήν αυτήν της καλλιέργειας της σταφίδος (…)*». Η μεγαλύτερη αυτοκατανάλωση των ορεινών οικισμών και χωριών επιβεβαιώνεται και από άλλη παρόμοια μελέτη, Αϊβαλιωτάκη Ν.Ε., *Αι ορειναί λεκάναι Φενεού – Στυμφαλίας*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1941, σελ.30-33, η αυτοκατανάλωση φτάνει το 61,5%, ενώ παρατηρείται διαφορά στα ποσοστά αυτοκατανάλωσης μεταξύ της οικογένειας ενός ποιμένα και ενός γεωργού, με την τελευταία να προσφεύγει λιγότερο στην αγορά. Στην πεδιάδα του Μόρνου εξ ιδίας παραγωγής προέρχεται το 37% του συνόλου των εξόδων ή το 71% των εξόδων διατροφής: Διαμαντοπούλου Α. Α., *Η πεδιάς του Μόρνου*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1940, σελ.29. Στην πεδιάδα της Αργολίδος «(…) *εις τα ημιορεινά χωρία μια μέση οικογένεια 5 ατόμων* (…)» καταναλώνει εξ ιδίας παραγωγής το 31 με 45% των βασικών της αναγκών, ενώ τονίζεται ότι η οικιακή οικονομία των ημιορεινών είναι πλέον εκχρηματισμένη, Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Η Αργολική πεδιάς*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1938, σελ.67-68. Στη βόρεια Ελλάδα, ειδικότερα στο κάμπο των Σερρών, η αυτοκατανάλωση μιας μέσης γεωργικής οικογένειας «*αποτελουμένης εκ του ανδρογύνου και εκ δύο τέκνων σχολικής ηλικίας*» παρουσιάζεται μεγαλύτερη, αφού περίπου το 50-70% των εξόδων συντηρήσεως αντιπροσωπεύουν είδη «*παραγόμενα υπό των ιδίων*», Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Ο κάμπος των Σερρών*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1937, σελ.57-59. Στην Ξάνθη, «(…) *εκ των εξόδων συντηρήσεως το 5-60% αντιπροσωπεύουν είδη παραγόμενα υπό της γεωργικής εκμεταλλεύσεως* (…)», Αλτσίτζογλου Φ., *Οι γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1941, σελ.83-4. Αν και η διακύμανση που δίνεται είναι μεγάλη, διευκρινίζεται ότι σε ορισμένα χωριά η αυτοκατανάλωση φτάνει το 5-35% των εξόδων συντηρήσεως, σε άλλα 25-45%, ενώ σε άλλα από 30 έως 60%.

ύπαιθρο. Από αυτή την άποψη είναι λογικό (τόσο οικονομικά όσο και ηθικά), οι αγρότες να καταβάλλουν λιγότερους φόρους από τους αστικούς πληθυσμούς και γενικά από τα αστικά εισοδήματα. Βέβαια, το πόσο λιγότερους φόρους θα έπρεπε να καταβάλλουν, δεδομένου του μικρού ή και μηδαμινού ποσοστού δημοσιών επενδύσεων και υπηρεσιών στο ελληνικό χωριό του '30, συγκριτικά με την ελληνική πόλη ή καλύτερα την Αθήνα, δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί. Το πρόβλημα (τόσο από ηθική όσο και από οικονομική άποψη) προέρχεται από την πηγή των φόρων των αστικών εισοδημάτων, δηλαδή τους φτωχούς και μικρομεσαίους και όχι τους εύπορους, έμπορους, βιοτέχνες, βιομήχανους, τραπεζίτες ή επιχειρηματίες.[551] Αλλά αυτό είναι μια άλλη συζήτηση που εν προκειμένω δεν μας αφορά.

Δεύτερον, η διεθνής τάση στα ζητήματα φορολόγησης δείχνει, τουλάχιστον για την περίοδο του μεσοπολέμου και ευρύτερα του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, μια μετατόπιση της σημασίας των άμεσων φόρων ως ποσοστού επί του συνόλου και μια αύξηση των έμμεσων.[552] Ο Mitrany αναλύοντας δεδομένα που αφορούν κυρίως τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, υποστηρίζει ότι την περίοδο του μεσοπολέμου το βάρος της φορολόγησης έπεσε στην έμμεση φορολογία από την οποία τη δεκαετία του '30 η Βουλγαρία αντλούσε το 64% των συνολικών της φόρων, η Γιουγκοσλαβία το 65.6% και η Ρουμανία το 72,5%.[553] Υποστηρίζει ότι οι αυξήσεις των έμμεσων φόρων, που προερχόταν κυρίως από τις αυξήσεις βασικών αγαθών, όπως των σπίρτων, του καπνού και του αλατιού, που αποτελούσαν κρατικά μονοπώλια, βάρυναν χωρίς διάκριση τις λαϊκές μάζες.[554] Ενδεχομένως σε αυτό το σημείο σφάλει. Οι αυξήσεις των έμμεσων φόρων, ακόμα και αν δεχθούμε ότι προερχόταν σε σημαντικό βαθμό από τα κρατικά μονοπώλια, δεν βάρυναν στον ίδιο βαθμό τα αστικά και αγροτικά εισοδήματα. Η αυτοκατανάλωση και οι ανταλλαγές σε είδος αποτελούσαν, όπως δείξαμε, σημαντικό μέρος των ανταλλαγών των αγροτικών οικογενειών (και) στην Ελλάδα. Με βάση αυτή την παραδοχή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κάτι αντίστοιχο αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό γινόταν στη Βουλγαρία και στη Γιουγκοσλαβία και σχεδόν στις περισσότερες ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες. Επομένως και εκεί, οι έμμεσοι φόροι έπληττων δυσανάλογα περισσότερο τους αστικούς πληθυσμούς σε σχέση με τους αγροτικούς.

Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, τα αγροτικά νοικοκυριά είχαν μικρότερο εισόδημα από τα αστικά, επομένως είναι έως ένα βαθμό λογικό, να πληρώνουν λιγότερους φόρους. Βέβαια η γενίκευση αστικά - αγροτικά νοικοκυριά αποσιωπά σημαντικές διαφορές: Ανά επάγγελμα - κοινωνική τάξη στην πόλη, ανά γεωγραφική περιοχή στα αγροτικά νοικοκυριά αλλά και στα αστικά. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο δεν θα ήταν αυθαίρετο να υποστηρίξουμε ότι τα μεσοαστικά

[551] Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π.
[552] Σχετική επισήμανση στο: Δερτιλής Γ, *Ιστορία του ελληνικού κράτους,* ό.π., 6η έκδοση, σελ.809, σημ. 46.
[553] Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.119.
[554] *Στο ίδιο*, σελ.245.

και ένα σημαντικό μέρος των μικροαστικών νοικοκυριών των πόλεων ήταν πιο εύπορα σε σχέση με τα αγροτικά νοικοκυριά, ιδίως της Θεσσαλίας και των «Νέων Χωρών» κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.

Τα παραπάνω ποσοστά έμμεσων φόρων που δόθηκαν για τις βαλκανικές χώρες, αν υποθέσουμε ότι δεν απέχουν πολύ από την πραγματικότητα, βρίσκονται σχετικά κοντά με το ελληνικό ποσοστό που καλύπτουν οι έμμεσοι φόροι στην Ελλάδα (82%) σε σχέση με τους συνολικούς την ίδια περίοδο. Με βάση τα παραπάνω η τάση για αύξηση των έμμεσων φόρων, που βαρύνουν περισσότερο τα μεσαία και χαμηλά αστικά εισοδήματα φαίνεται ότι δεν αποτελεί κάποιου είδους ελληνική ιδιοτυπία αλλά αντιθέτως ακολουθεί τις διεθνείς τάσεις φορολόγησης εκείνης της περιόδου (μάλλον της Ανατολικής Ευρώπης,[555] καθώς η κοινωνική δομή της Δυτικής ήταν ήδη αρκετά διαφορετική) ενδεχομένως στο πλαίσιο κάποιου είδους αναγκαστικού «εκσυγχρονισμού» του φορολογικού συστήματος. Αξίζει να σημειώσουμε ότι σε πρόσφατες έρευνες (2002) για την άμεση και έμμεση φορολογία έχει επισημανθεί: «(…) *Είναι σαφές ότι σε αναπτυσσόμενες χώρες, το κόστος συμμόρφωσης και το διοικητικό κόστος της φορολογίας εισοδήματος είναι τόσο μεγάλα ώστε οι φορολογικές αρχές να στηρίζονται στην πιο φιλική έμμεση φορολογία* (…)».[556] Αν και ο όρος αναπτυσσόμενες χώρες δεν ακριβολογεί για την Ελλάδα ή τη Βουλγαρία του μεσοπολέμου, καθώς κάτι τέτοιο θα αποτελούσε αναχρονισμό, εντούτοις είναι σίγουρο ότι το κόστος συμμόρφωσης, με ό,τι μπορεί να υπονοεί και να περιέχει η έννοια, όπως και το διοικητικό κόστος, ήταν τέτοιο που οδήγησε τις πολιτικές αρχές στην ευκολότερη λύση για την άντληση εσόδων, δηλαδή την έμμεση φορολογία.

Ο M. Palairet υποστηρίζει ότι οι άμεσοι φόροι, πριν το 1914 στη Σερβία, χώρα κυρίως γεωργική, μειώνονται από τη δεκαετία του 1880 και εξής, ενώ ταυτόχρονα αυξάνονται οι έμμεσοι

[555] Όσον αφορά στους άμεσους και έμμεσους φόρους και τις τάσεις αυξομειώσεώς τους, δεν κατέστη δυνατόν να συγκεντρωθούν στοιχεία για όλες τις ευρωπαϊκές χώρες**.** Φαίνεται πάντως ότι σε πολλές χώρες της Α. Ευρώπης μεταφέρεται το κόστος της αύξησης των φόρων από την ύπαιθρο στις πόλεις μέσω των αυξήσεων των έμμεσων φόρων που πλήττουν κυρίως τους αστικούς πληθυσμούς. Άγνωστο παραμένει αν αυτή η διαδικασία λάμβανε χώρα την ίδια στιγμή και στον ευρωπαϊκό Νότο, που είχε σχετικά μεγάλο ποσοστό πληθυσμού εξαρτημένο από τη γεωργία. Πάντως οι άμεσοι φόροι στις βιομηχανικές χώρες της Β. και Δ. Ευρώπης αποτελούν το μεγαλύτερο μερίδιο επί του συνόλου των φόρων, λόγω του ύψους των εισοδημάτων αλλά και του εύρους της φορολογικής βάσης επί των εισοδημάτων.
Στοιχεία για τους άμεσους φόρους εισοδήματος και κληρονομιών (που αφορούν κυρίως τις αστικές εύπορες τάξεις) καταδεικνύουν ότι τα εύπορα αστικά στρώματα παρέμεναν στην Ελλάδα σχεδόν αφορολόγητα, τάση που απαντάται και σε Ισπανία και Πορτογαλία σε αντίθεση με τη Δ. και Κ. Ευρώπη, Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι;*, ό.π., σελ.52-64. Για περαιτέρω σύγκριση με επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες κυρίως στην άμεση γεωργική φορολογία, Αγγελοπούλου Α., *Η άμεσος φορολογία*, ό.π., σελ.378-9 και passim.

[556] Αντιγραφή από Ράπανος Β., *Ο Άγγελος Αγγελόπουλος και οι απόψεις του για τη φορολογική πολιτική*, Ψαλιδόπουλος Μ. επιμ., *Άγγελος Αγγελόπουλος. Σε αναζήτηση του κοινωνικού και της ανάπτυξης*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2008, σελ. 52.

φόροι.[557] Πράγματι, οι τελευταίοι, μεγάλο μέρος των οποίων αποτελούσαν τα κρατικά μονοπώλια, έπληταν δυσανάλογα τα αστικά με τα γεωργικά εισοδήματα, καθώς οι αγρότες αντίθετα από τους φτωχούς των πόλεων, είχαν τη διέξοδο της αυτοκατανάλωσης. Με λίγα λόγια, στη Σερβία, όπως και στην Ελλάδα, εξελισσόταν η ίδια διαδικασία μεταβίβασης του φορολογικού βάρους από το χωριό στην πόλη. Όπως καταδεικνύει ο παρακάτω Πίνακας, ανάλογη διαδικασία έλαβε χώρα και στη Βουλγαρία και ίσως στη Ρωσία, η οποία όμως αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση:

Πίνακας 3.7 **Άμεση και έμμεση φορολογία στη Ρωσία, Βουλγαρία και Σερβία (Φράγκα κατά κεφαλήν)**

	Έμμεσοι φόροι		***Άμεσοι φόροι***	
	1887	***1911***	***1877***	***1911***
Russia	10.1	23.1	2.0	3.6
Bulgaria	2.9	19.0	11.9	9.5
Serbia	4.5	17.2	8.6	10.7

Πηγή: *Palairet M.*, "Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I, *Journal of Economic History* 39, 3 (September 1979), σελ.719-740.

Από τα παραπάνω, συνάγεται ότι οι αγρότες στην Ελλάδα και από ό,τι φαίνεται και στα Βαλκάνια, κατάφερναν να αποφεύγουν, μάλλον μεγάλο, μέρος της έμμεσης φορολογίας και ότι στο μεσοπόλεμο αλλά και πιο πριν, το φορολογικό σύστημα φαίνεται πως αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα αγροτικών κινητοποιήσεων. Οι Έλληνες αγρότες, εισοδηματικά, δεν πιέστηκαν ιδιαίτερα εξαιτίας της υποχρέωσης καταβολής φόρων ούτε καν την περίοδο που οι άμεσοι φόροι επί της παραγωγής αποτελούσαν την κύρια πηγή εσόδων του νεοελληνικού κράτους. Ακόμα δηλαδή και τότε είχαν τη δυνατότητα να φοροδιαφεύγουν συστηματικά και (μάλλον) μαζικά ή να αποφεύγουν μέρος ή ολόκληρο το ποσό των φόρων, ανάλογα με τις προσβάσεις τους στο σύστημα πελατείας.

Στον αντίποδα του παραπάνω συμπεράσματος, τμήμα της βιβλιογραφίας του μεσοπολέμου[558] υποστήριξε ότι οι αγρότες υπόκεινται σε βαρύτατη άμεση φορολογία, αν και ταυτόχρονα αναγνωριζόταν ότι το κράτος δεν διέθετε τους μηχανισμούς που θα του επέτρεπαν να γνωρίζει την ακριβή φορολόγηση των αγροτικών εισοδημάτων –επιχείρημα που επαναδιατυπώθηκε και στη σύγχρονή μας βιβλιογραφία.[559] Εντούτοις, αν και οι αναφερόμενες μεσοπολεμικές μελέτες αποτελούν μια πρώτη σημαντική προσπάθεια μελέτης και προβληματισμού επί του φορολογικού

[557] Palairet M., "Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I", *Journal of Economic History* 39, 3 (September 1979), σελ. 719-740.
[558] Σίδερις Α., *Η ιστορική εξέλιξη της γεωργικής μας φορολογίας,* Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1931, Σίδερις Α., *Γεωργική φορολογία*, Παπαδογιάννη, Αθήναι 1930 και Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική*, ό.π. και Πουρνάρας Δ., *Η οικονομική θέσις των αγροτών*, Κοινωνική έρευνα, Αθήνα 1932, σελ.9-15.
[559] Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σελ.195-199.

συστήματος της Ελλάδος, φαίνεται ότι προσεγγίζουν τον αγροτικό χώρο με ρομαντική διάθεση, η οποία ήταν πολύ διαδεδομένη εκείνη την περίοδο ανάμεσα στους *ειδικούς* του αγροτικού χώρου. Γι' αυτό ίσως στις μεσοπολεμικές μελέτες δεν επισημαίνεται η σημασία των έμμεσων φόρων[560] ως ποσοστού επί του συνόλου των κρατικών εσόδων και η, συνεχώς μειούμενη, σημασία των άμεσων φόρων επί της αγροτικής παραγωγής.

Ο Εθνικός Διχασμός: Μια αποφασιστική στιγμή

Έχοντας εξετάσει συνολικά τα δεδομένα της υπό εξέταση περιόδου, με την εξαγγελθείσα αναδρομική αναφορά στο 19ο αιώνα, θα σταθούμε σε μια αποφασιστική στιγμή της ιστορίας του ελληνικού κράτους, κλείνοντας το Γ΄ Μέρος, για να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ευκρίνεια τα συμπεράσματά μας. Ο Εθνικός Διχασμός, η σύγκρουση δηλαδή της Βενιζελικής και Αντιβενιζελικής παράταξης, που έλαβε χώρα πριν από το μεσοπόλεμο αλλά, καθώς σφράγισε το χαρακτήρα των πολιτικών αντιπαλοτήτων, έμεινε παρών σ' όλη τη διάρκειά του μέχρι το 1936, ενώ η αρχή του θα πρέπει να συμπίπτει με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909, αποτέλεσε ένα σημαντικό λόγο, όχι όμως πρωτογενή, που εξηγεί την αδυναμία του κόσμου της υπαίθρου να συνταχθεί σε ένα ενιαίο κόμμα ή κίνημα.[561] Ο Εθνικός Διχασμός αποτέλεσε μια μορφή ταξικής σύγκρουσης, μια ενδοαστική σύγκρουση, μεταξύ της κρατικής αστικής τάξης, [562] που συσπειρώθηκε γύρω από το Στέμμα και το Βασιλιά και στην ουσία αποτελούσε την παλαιά ολιγαρχία του 19ου αιώνα και της νέας εμπορικής βιομηχανικής και εφοπλιστικής τάξης, που θεώρησε το Βενιζελισμό ως την κατάλληλη πολιτική πλατφόρμα που θα εκπλήρωνε τους στόχους της. [563] Σύγχρονες μελέτες, έχουν αμφισβητήσει την παραπάνω σχηματικού τύπου ανάλυση των γεγονότων του 1909.[564] Κατά τη γνώμη μας ωστόσο, πρόκειται για την πληρέστερη ερμηνεία που συμβάλλει στην κατανόηση των γεγονότων της περιόδου αλλά και στις συνέπειές της σ' όλο το κοινωνικό φάσμα: Αντιλαμβανόμενοι δηλαδή μ' αυτό τον τρόπο τη δυναμική

[560] Μια νύξη επί του θέματος, Σίδερις Α., *Γεωργική φορολογία*, ό.π., σελ.51-53. Και πάλι όμως δεν αναφέρονται οι έμμεσοι φόροι ως ποσοστό επί του συνόλου των κρατικών φόρων παρά μόνο 2 μεμονωμένοι έμμεσοι αγροτικοί φόροι.

[561] Η άποψη αυτή επανέρχεται στην ελληνική βιβλιογραφία, όταν αναζητούνται οι λόγοι ανυπαρξίας σημαντικού Αγροτικού Κόμματος, βλ. ενδεικτικά Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.51 και κεφ. 5, Μαυρέας Κ., *Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936*, Σακελλαρόπουλος Θ., επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ.119-147.

[562] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή,* ό.π, σελ.209-226.

[563] Η άποψη αυτή πρωτοδιατυπώθηκε από τον Σ. Μάξιμο, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Στοχαστής, Αθήνα 1975 (β΄ έκδοση)˙ επαναδιατυπώθηκε και αναπτύχθηκε στο Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π., σελ.111-141. Θεωρούμε ότι η παραπάνω θέση δίνει μια πολύ καλή ερμηνευτική προσέγγιση των γεγονότων του μεσοπολέμου. Βιβλιοκρισία: Legg K., "Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936", *JMGS* 2, 1 (May 1984), σελ.137-139.

[564] Το θέμα αναλύεται από την Αγριαντώνη Χ., «Κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στην Ελλάδα των αρχών του 20ου αιώνα», Επιστημονικό Συμπόσιο, *Η πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, *Αθήνα, 11 & 12 Δεκεμβρίου 2009*, Εταιρεία Σπουδών, σελ.11-24.

αυτού του ανελέητου αστικού ανταγωνισμού, γίνεται εφικτή και η κατανόηση της διττής πόλωσης των αγροτών όπως και άλλων κοινωνικών στρωμάτων, με αποτέλεσμα να συν-ταχθούν με το ένα ή με το άλλο μέτωπο, περιορίζοντας έτσι την πολιτική έκφραση και δράση άλλων κομμάτων με ρητή κοινωνική/ ταξική στόχευση, όπως του Αγροτικού ή του Κομμουνιστικού. Η ανάλυση του ιδεολογικού πεδίου, που έχει απασχολήσει την έρευνα και δεν περιλαμβάνεται στην προβληματική της διατριβής μας, θα έκανε ακόμη πιο πειστική την παραπάνω αναφορά στη δυναμική της διττής κοινωνικής πόλωσης.

Έτσι εξηγείται έως ένα βαθμό η αδυναμία συγκρότησης δυναμικού πολιτικού φορέα με αγροτικό προσανατολισμό. Ενισχυτικά του παραπάνω επιχειρήματος, λειτουργεί η ιστορική συγκυρία του μεσοπολέμου αλλά και της πρώτης και δεύτερης δεκαετίας του 20ου αιώνα. Η ένταση των εθνικών ανταγωνισμών, που προκάλεσε αυτό που αντιλαμβανόμαστε, εξαρχής στην ανάλυσή μας, ως διαλεκτική αντίθεση του εθνικού ζητήματος με το κοινωνικό, χωρίς αμφιβολία αποπροσανατόλιζε τις μάζες, εν προκειμένω, τις αγροτικές από τα ειδικά κοινωνικά τους προβλήματα, θέτοντάς τες, μέσα από τις διπλωματικές εντάσεις και την κυρίαρχη ιδεολογία, με μεγαλύτερη επιτακτικότητα μπροστά σε ζητήματα όπως, εθνική ολοκλήρωση - βαλκανικοί πόλεμοι - Αντάντ ή Κεντρικές Δυνάμεις - ουδετερότητα ή εμπλοκή - δυναμικός αστικός εκσυγχρονισμός ή διατήρηση της παράδοσης και του status quo - Μικρασιατική εκστρατεία - Μικρασιατική Καταστροφή. Με λίγα λόγια, επρόκειτο για όλα τα ζητήματα που μετουσίωναν τον Εθνικό Διχασμό από αστική σύγκρουση σε «κρίση εθνικής ολοκλήρωσης».[565]

Σ' αυτή λοιπόν την οξεία πολιτική καμπή της ελληνικής ιστορίας, οι αγρότες όχι μόνο δεν δημιούργησαν έναν ενιαίο πολιτικό φορέα αλλά ούτε καν συντάχθηκαν έστω κατά πλειοψηφία, σε έναν από τους δύο αστικούς σχηματισμούς. Έχει μάλιστα αποδειχθεί ότι οι αγρότες της νότιας Ελλάδας που ήταν και ιδιοκτήτες γης και περισσότερο συνδεδεμένοι με τις εμπορικές καλλιέργειες, επί της ουσίας, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας στήριξαν κατά πλειοψηφία συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις και αργότερα τον Αντιβενιζελικό πολιτικό σχηματισμό, ενώ αντίθετα οι αγρότες των «Νέων Χωρών» και ιδίως της Μακεδονίας, που ήταν κυρίως πρόσφυγες ή πρώην ακτήμονες που μόλις είχαν γίνει ιδιοκτήτες γης, στήριξαν κυρίως το Βενιζελισμό.[566] Χωρίς αμφιβολία, η παραπάνω τάση ήταν, εν μέρει, αποτέλεσμα της πολιτικής αντιμετώπισης των δύο αστικών πολιτικών φορέων στις καταιγιστικές παγκόσμιες και περιφερειακές εξελίξεις της δεκαετίας 1912-1922. Ο Βενιζελισμός, όπως έχει αναφερθεί, ήταν ο πιο σταθερός πολιτικός φορέας της Μεγάλης Ιδέας, αυτός που πιστώθηκε την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών –τη σωστή επιλογή συμμάχων στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας σε ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Αντίθετα, ο Αντιβενιζελισμός διαπνέονταν από έναν ρομαντικό εθνικισμό γύρω από το Βασιλιά και εξέφραζε τον «εσωστρεφή

[565] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και άρθρα*, ό.π., σελ.39-53.
[566] Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, ό.π.

πατριωτισμό της "Παλαιάς Ελλάδας"».[567] Εν τέλει χρεώθηκε, την ήττα στο Μικρασιατικό πόλεμο.

Ταυτόχρονα ωστόσο, η μη συνομάδωση των αγροτών στο μεσοπόλεμο σε οικείο πολιτικό φορέα προέκυψε και από το ίδιο το βενιζελικό πρόγραμμα αστικού εκσυγχρονισμού στην ύπαιθρο. Ειδικότερα, η αποφασιστικότητα των Φιλελευθέρων για απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας - Μακεδονίας - Θράκης, δεν μπορούσε παρά να συσπειρώσει τους αγρότες των «Νέων Χωρών» και μετέπειτα τους πρόσφυγες, στο εκσυγχρονιστικό πλαίσιο του Βενιζέλου.[568] Από την άλλη, οι Αντιβενιζελικοί, διεξάγοντας στην ουσία πόλεμο οπισθοφυλακής, καθυστέρησαν όσο μπορούσαν τον αστικό μετασχηματισμό της υπαίθρου, δηλαδή την αναδιανομή των τσιφλικιών συσπειρώνοντας, όπως έχει αναφερθεί, Έλληνες και ξένους γαιοκτήμονες στο πολιτικό τους πρόγραμμα. Επιπλέον οι ίδιοι ήταν διασυνδεδεμένοι με εμπορικά δίκτυα που υποστήριζαν το σταφιδεμπόριο και την καλλιέργεια σταφίδας, πράγμα που συγκέντρωνε πάνω τους την υποστήριξη των αγροτών της νότιας Ελλάδας και ιδίως της Πελοποννήσου. Απ' εναντίας, ο Βενιζελισμός επεδίωξε την αυτάρκεια σε σιτηρά για τη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου,[569] την εξασφάλιση της χώρας σε βασικά διατροφικά προϊόντα, τη μείωση καλλιεργειών που παρήγαν αγαθά πολυτελείας ευάλωτα στις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς και την τόνωση της εγχώριας βιομηχανίας –δηλαδή ακολούθησε πολιτική που ευνοούσε σε μεγάλο βαθμό τους αγρότες των «Νέων Χωρών».[570]

Παρά τη σφοδρή αστική σύγκρουση, που αφορούσε όμως άμεσα τον κόσμο της υπαίθρου, ο διττός πολιτικός διαχωρισμός των αγροτών στο μεσοπόλεμο οφειλόταν κυρίως σε έναν δομικό παράγοντα που αφορά την ίδια τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, δηλαδή τις διαδοχικές ενσωματώσεις νέων περιοχών, μ' άλλα λόγια τη συμπερίληψη στην επικράτειά του ενός μωσαϊκού από μοντέλα έγγειων σχέσεων, τα οποία ομογενοποίησε. Η βασική μας υπόθεση, που διατυπώθηκε εξαρχής, ότι η σταδιακή ενσωμάτωση περιοχών με διαφορετικές έγγειες σχέσεις αποτέλεσε έναν σημαντικό, δομικό και πρωταρχικό παράγοντα ανάσχεσης της συσπείρωσης των αγροτών σε πολιτικό και κινηματικό επίπεδο, βρίσκει την κατάλληλη εφαρμογή της, στην αστική σύγκρουση του μεσοπολέμου. Με άλλα λόγια οι αγρότες ήταν, εκ των συνθηκών, διαχωρισμένοι και προ του Εθνικού Διχασμού. Η οικονομική και κατ' επέκταση η πολιτική δομή των ελληνικών αγροτικών περιοχών ήταν τόσο διαφορετική, εξαιτίας των μεγάλων ιστορικών αλλαγών που

[567] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και άρθρα*, ό.π., 1992, σελ.48-49.

[568] Έχει υποστηριχθεί, όχι πειστικά, ότι για μια σειρά από λόγους απέτυχε συνολικά ο αστικός εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα την περίοδο της ανόδου του Βενιζελισμού, Terzopoulos E., *Greece: The Failure to Create a Bourgeois State 1909-1932*, University Microfilms International, Michigan 1974.

[569] Ενδεικτικά για την επιδίωξη των Βενιζελικών να ενισχύσουν την αυτάρκεια της χώρας σε σιτηρά πριν το μεσοπόλεμο, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (1917 1928), «*Δ/37 και Δ/38 Δημόσια κτήματα, απαλλοτριώσεις τσιφλικιών, γεωργία καλλιέργεια, σποραί, σταφιδικά*» (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1918), Φάκελος 86.

[570] Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και άρθρα*, ό.π., σελ.68-74.

έλαβαν χώρα στην περιοχή (χωρίς όμως να επηρεάζουν τις ελληνικές περιφέρειες με τον ίδιο τρόπο), που ήταν μη πρόσφορο στους αγρότες να στραφούν και στη συνέχεια να βρουν, μια κοινή κοινωνική συνισταμένη και κατ' επέκταση μια κοινή πολιτική/εκλογική *γλώσσα*. Στο μέτρο που αυτό συνέβη με την ίδρυση των αγροτικών κομμάτων του μεσοπολέμου, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι αυτά αναδύθηκαν προερχόμενα –όχι τυχαία– από τη δεξαμενή των αστικών κυρίαρχων στρωμάτων, ωθήθηκαν από μια ευρωπαϊκή τάση τη λεγόμενη «Πράσινη Διεθνή» και, κυρίως, ήσαν βραχύβια και όχι αποτελεσματικά.

Ο παρακάτω Πίνακας 3.8 καταδεικνύει την παραγωγική και οικονομική διαφοροποίηση των νότιων με τις βόρειες περιοχές της χώρας. Η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και τα Ιόνια νησιά παράγουν περίπου το 73% της συνολικής παραγωγής της εμπορευματικής καλλιέργειας της σταφίδας. Αντίθετα, η Μακεδονία, Θεσσαλία, Θράκη και Ήπειρος παράγουν περίπου το 67% της συνολικής σιτοπαραγωγής που κατευθύνεται κυρίως στην εγχώρια κατανάλωση, στο πλαίσιο των μεσοπολεμικών προσπαθειών για αυτάρκεια. Όσον αφορά στον καπνό, παρατηρούμε ότι η παραγωγή του συγκεντρώνεται κυρίως στη Μακεδονία [571] με σημαντικό ποσοστό του να παράγεται και στη Στερεά Ελλάδα, κυρίως στην περιοχή του Αγρινίου (Σχήμα 3.1). Αν και ο καπνός αποτέλεσε στο μεσοπόλεμο το κύριο εξαγωγικό αγροτικό προϊόν της Ελλάδας με μεγάλη σημασία στο εμπορικό της ισοζύγιο, εντούτοις οι καπνοκαλλιεργητές βρίσκονταν σχεδόν σε συνεχή κρίση, ενώ φαίνεται να αποτελούσαν τη μειοψηφία των νέων μικρο-ιδιοκτητών της Μακεδονίας-Θράκης και περίπου το 10% των γεωργών της Ελλάδας.[572] Επιπλέον ήταν στενά συνδεδεμένοι με τους καπνεργάτες οι οποίοι υποστήριζαν σε μεγάλο βαθμό το Κ.Κ.Ε..[573] Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι εξαγωγές καπνού γνώρισαν τουλάχιστον τρεις φάσεις ύφεσης: 1926-28 (είκοσι μήνες), 1929-30 (οκτώ μήνες), 1931-1934, ενώ μετά το 1934 οι διμερείς εμπορικές συμφωνίες με τη Γερμανία επιτάχυναν τις ανταλλαγές σε είδος, καπνού αντί πυρομαχικών.[574]

[571] Αναλυτικά ποσοτικά δεδομένα για την παραγωγή καπνού ανά γεωγραφικό διαμέρισμα, τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τον αριθμό των καλλιεργητών, για τη δωδεκαετία 1927- 1936 παρουσιάζονται στο: Μάντζαρης Ι. Αχ., *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Τυπογραφικά καταστήματα Νικολάου Τιλπερόγλου, Αθήναι 1939, σελ.19-20.

[572] Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σελ.162

[573] Αλεξίου Θ., «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 11, 21 (Δεκέμβριος 1994), σελ.339-364.

[574] Mazower M., *Η Ελλάδα*, ό.π., σελ.295-308.

Πίνακας 3.8 ***Παραγωγή ανά περιφέρειες σε σιτηρά (grains), σταφίδα και σταφύλια (currants and grapes) καπνό και αρωματικά φυτά (tobacco and aromatic plants) για το έτος 1929.***

	Grains		Currants and Grapes		Tobacco and aromatic plants	
Districts	% of total land under cultivation	% of total production	% of total land under cultivation	% of total production	% of total land under cultivation	% of total production
Peloponnese	14.7	13.7	46.8	51.5	3.0	3.3
Ionian islands	0.7	0.7	7.8	5.1	0.1	0.1
Cyclades	1.3	0.9	4.2	2.1	0.6	0.4
Sterea Hellas	15.7	12.7	14.8	17.2	18.9	19.4
Thessaly	17.2	15.8	4.2	3.9	8.8	7.2
Macedonia	30.5	36.8	5.9	3.1	50.7	56.1
Thrace	8.3	7.8	0.4	0.5	9.8	7.6
Epirus	5.9	7.0	3.1	2.4	0.8	0.8
Aegean islands	2.0	1.2	1.7	2.5	6.3	4.4
Crete	3.8	3.6	11.3	11.8	1.0	0.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Serafiades S., "Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *JMGS* 17, 2 (October 1999), σελ.277-323.

Σχήμα 3.1 Κατανομή της καπνοπαραγωγής ανά περιφέρεια στη δεκαετία 1930 (Το μέγεθος του κύκλου καταδεικνύει το μέγεθος της καπνοπαραγωγής)

Πηγή: Boyazoglu A., *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre,* Paris 1931.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, αν και ο καπνός αποτελούσε το κύριο εξαγωγικό και εμπορευματικό αγροτικό προϊόν της Ελλάδος στο μεσοπόλεμο, εντούτοις η θέση των καπνοκαλλιεργητών δεν ήταν ανάλογη με εκείνη των σταφιδοκαλλιεργητών στα τέλη του 19ου αιώνα, αφού διαφοροποιούνταν αρκετά τόσο σε δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας, κατανάλωσης, ευημερίας κτλ. όσο και σε πολιτική συμπεριφορά. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι οι εμπορευματικές καλλιέργειες είναι ένας σημαντικός –αν και όχι ο μοναδικός– παράγοντας

αλλαγής της πολιτικής συμπεριφοράς του αγροτικού κόσμου αλλά και κατανόησης και ερμηνείας της. Άλλες μεταβλητές όπως το διεθνές οικονομικό περιβάλλον, το είδος των εμπορικών συμφωνιών των αγροτικών προϊόντων και η εσωτερική πολιτική κατάσταση διαμόρφωσαν εξίσου αποτελεσματικά την πολιτική συμπεριφορά των αγροτών. Επιπλέον, εξίσου αξιοσημείωτο είναι ότι οι μικροκαλλιεργητές καπνού της Μακεδονίας-Θράκης και της Θεσσαλίας μόλις είχαν γίνει μικρο-ιδιοκτήτες έπειτα από μακρόχρονη εμπειρία σε οθωμανικού τύπου τσιφλίκια, σε αντίθεση με τους νοτιοελλαδίτες αγρότες που έγιναν de facto μικρο-ιδιοκτήτες μετά το 1832 και δεν βίωσαν τους όρους διαβίωσης του κολλήγου και του πολίτη-παρία. Ακόμη, όπως έχει σημειωθεί προηγουμένως, πολλοί αγρότες-πρόσφυγες της Μακεδονίας - Θράκης εξαναγκάσθηκαν εκ των συνθηκών να γίνουν αγρότες, ενώ πριν αποτελούσαν αστικά τμήματα του μικρασιατικού πληθυσμού, πράγμα που αναμφίβολα επηρέαζε τις πολιτικές τους συμπεριφορές και τη γενικότερη κοινωνική τους αντίληψη και συνείδηση, με τρόπο ανασταλτικό και ίσως διστακτικό σε αγροτικού τύπου διεκδικήσεις.

Όπως έχουμε αναφέρει, οι περιφέρειες που συγκρότησαν το 1922 το ελληνικό κράτος είχαν διαφορετικό ιστορικό, πολιτικό και θεσμικό υπόβαθρο· αυτή ωστόσο η αυτονόητη πραγματικότητα πρέπει να γίνει αντιληπτή ιστορικά· θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι, εξακολουθώντας να βιώνουν ακόμη παραδοσιακούς χρόνους, βρέθηκαν από μια στιγμή και μετά σε μια συγκεκριμένη, ελληνική, κρατική συγχρονία εξαιρετικά δυναμική και μεταβατική. Αυτή η διαφορά χρονικότητας, ήταν η πρωταρχική αιτία των διαφορών των αγροτών και αποτέλεσε την πρωτογενή αιτία του πολιτικού διαχωρισμού τους. Ο Εθνικός Διχασμός, ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, ήλθε να οξύνει τον ανταγωνισμό τους και να βαθύνει την, προ πολλού, υφιστάμενη διαφοροποίησή τους. Με άλλα λόγια, δημιούργησε το κατάλληλο πολιτικό πλαίσιο για να εκφραστούν και να εκπροσωπηθούν οι δύο διαφορετικοί αγροτικοί κόσμοι.

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, μπορούμε να προσδιορίσουμε τις κυριότερες αιτίες της απουσίας ενός κοινού raison d'être πολιτικής και κινηματικής συγκρότησης του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα στο μεσοπόλεμο. Η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους σε διαδοχικές – δηλαδή ιστορικά διαφορετικές– φάσεις, εμπόδισε την εξαρχής και ταυτόχρονη οργάνωση των αγροτών και κυρίως κληροδότησε στο ελληνικό κράτος ποικιλία έγγειων-αγροληπτικών σχέσεων, οπότε και παραγωγικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Αποτέλεσμα τούτου ήταν η διαφορετική κοινωνικο-οικονομική και πολιτική κατάσταση των αγροτών, στις νέες περιφέρειες, συγκριτικά με την «Παλαιά Ελλάδα» και ιδίως με την Πελοπόννησο. Στην Πελοπόννησο, εξαιτίας (αλλά όχι μόνο) της διαλεκτικής αντίθεσης της Επανάστασης του '21 με το οθωμανικό παρελθόν, σχηματίστηκε αυτό που ονομάσαμε «ελληνικός τύπος πελατειακών σχέσεων», τόσο στη διαμόρφωση των κυρίαρχων ομάδων όσο και στη μορφοποίηση των έγγειων σχέσεων του νεοελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα. Οι πολιτικές σχέσεις πελατείας αναπτύχθηκαν γύρω από τις έγγειες σχέσεις και ιδίως γύρω από το καθεστώς των «εθνικών γαιών». Η πολυπλοκότητα του

ζητήματος των τελευταίων ήταν τόσο μεγάλη που ενέπλεκε και άλλους τομείς της δημόσιας ζωής και ιδίως της δημόσιας διοίκησης, όπως για παράδειγμα το φορολογικό σύστημα, στο σύστημα της πελατείας. Έτσι, αν και σχέσεις επιρροής και πελατείας υπήρξαν και υπάρχουν σε όλες τις αγροτικές κοινωνίες, η δυναμική τους στην Ελλάδα ήταν τόσο σημαντική**,** δηλαδή δομική, που αναμφίβολα αποτέλεσαν, όχι αμελητέο, παράγοντα ανάσχεσης αγροτικών κινητοποιήσεων. Πολύ περισσότερο που οι πελατειακές σχέσεις ως σχέσεις εξουσίας, μεταφυτεύτηκαν και στις «Νέες Χώρες», όπου διαπλέχτηκαν με το εθνικό ζήτημα καθώς και με το γαιοκτητικό-κοινωνικό (διανομή των μουσουλμανικών περιουσιών και τσιφλικιών σε Μακεδονία-Θράκη). Εξαιτίας αυτής της διαπλοκής αλλά και της κολοσσιαίας πληθυσμιακής αλλαγής που συντελέστηκε στη μακεδονική και θρακική ύπαιθρο, το αγροτικό ζήτημα-κίνημα, στη βόρεια Ελλάδα, αν και κατά τόπους υπαρκτό και ενεργό, δεν έλαβε μεγάλες διαστάσεις. Ακόμη, η συνεχώς μειούμενη φορολογία των αγροτών και κυρίως οι δυνατότητες φοροαποφυγής από μέρους τους, έδρασε ανασταλτικά σε αγροτικές κινητοποιήσεις. Έτσι δεν φαίνεται παράλογο που η πιο ένδοξη σελίδα του αγροτικού κινήματος γράφτηκε στη Θεσσαλία το 1910– παρά την περιορισμένη χωρική και κυρίως χρονική διάσταση του θεσσαλικού αγροτικού κινήματος. Ο αέρας αστικού εκσυγχρονισμού, αρχής γενομένης με το κίνημα στο Γουδί το 1909, και η μετέπειτα πολιτική των Βενιζελικών, έλυσε οριστικά και αμετάκλητα το ζήτημα που εκρηκτικά εκφράστηκε, εξαλείφοντας ή καλύτερα καθιστώντας σχεδόν περιττή κάθε άμεση διεκδίκηση των αγροτών για γη. Ο Εθνικός Διχασμός, ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, βάθυνε το διαχωρισμό των αγροτών, αλλά δεν ήταν αυτός που, πρωτογενώς, τους διαχώρισε. Ο ουσιαστικός διαχωρισμός τους εδραζόταν στις διαφορετικές έγγειες σχέσεις που επικρατούσαν σε κάθε περιοχή και που, σε διαδοχικές φάσεις, βίωναν στη χρονικά ασύμμετρη ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

Ο αγροτικός κόσμος στη Βουλγαρία

Δομές και κοινωνικές σχέσεις από το 19ο αιώνα έως το μεσοπόλεμο

Όπως η Ελλάδα, έτσι και η Βουλγαρία αποτέλεσε επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δημιούργησε κράτος, de facto ανεξάρτητο το 1878 αρκετά αργότερα από τους Έλληνες, ενώ η συγκρότησή της στη σημερινή της έκταση, που είναι περίπου ίδια με εκείνη του μεσοπολέμου, ολοκληρώθηκε μόλις 7 χρόνια αργότερα, το 1885 με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Με τους βαλκανικούς πολέμους ενσωματώθηκαν περιοχές της Μακεδονίας και της σημερινής νότιας Βουλγαρίας –περιοχές με όχι ιδιαίτερο γεωπολιτικό ή οικονομικό ενδιαφέρον. Την ίδια περίοδο, μετά τους βαλκανικούς πολέμους, η Βουλγαρία προσάρτησε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εδάφη της σημερινής ελληνικής ανατολικής Μακεδονίας και κυρίως της Θράκης που τα διατήρησε έως σχεδόν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ενώ τα απώλεσε μετέπειτα οριστικά, με εξαίρεση τη σύντομη περίοδο 1941-44 οπότε συμμάχησε με τη ναζιστική Γερμανία. Η έξοδος στις ανοιχτές θάλασσες, δηλαδή στο Αιγαίο, απασχόλησε αρκετά όλες τις κυβερνήσεις του μεσοπολέμου, συμπεριλαμβανομένων των μετριοπαθών και φιλειρηνικών Αγροτιστών, και αποτέλεσε μια σημαντική αφορμή της αναθεωρητικής πολιτικής της Βουλγαρίας εκείνη την περίοδο.

Για να διερευνήσουμε επιτυχώς το διττό αντικείμενο της συγκριτικής μας ανάλυσης, δηλαδή τους λόγους για τους οποίους σχηματίστηκε, όπως κιόλας εξετάσαμε στο Β΄ Μέρος, δυναμικό και ριζοσπαστικό αγροτικό κίνημα και κόμμα στη Βουλγαρία, θα πρέπει να ανατρέξουμε στον 19ο αιώνα, όπως κάναμε και με την ελληνική περίπτωση, για να διερευνήσουμε την κοινωνική και κατ' επέκταση παραγωγική διάρθρωση των οθωμανικών εδαφών που έμελε να αποτελέσουν τη μελλοντική βουλγαρική επικράτεια. Εφόσον η διαχρονική κριτική ανάλυση του υπό εξέταση πολιτικού φαινομένου, μάς επιτρέπει να φωτίσουμε πτυχές της δυναμικής της πολιτικής συγκρότησης των Βουλγάρων αγροτών, θα ήταν κάτι περισσότερο από μεθοδολογική παράλειψη η παραγνώριση των σχετικών δεδομένων, πολύ περισσότερο που η ίδια προβληματική αναλύθηκε σ' ό,τι αφορά το ένα από τα συγκρινόμενα μεγέθη, την Ελλάδα. Υπό αυτή την οπτική, θα εξετάσουμε, με βάση την πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία, τις έγγειες σχέσεις και γενικότερα τα οικονομικά μεγέθη στα οποία εμπλέκονται οι Βούλγαροι αγρότες, δηλαδή τη συνολική κοινωνική διάρθρωση της Βουλγαρίας και κυρίως τις λειτουργίες και τη δομή των ανώτερων και κυρίαρχων στρωμάτων, από την ύστερη οθωμανική περίοδο μέχρι και το μεσοπόλεμο.

Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα στην οθωμανοκρατούμενη Βουλγαρία, αποτελούνταν κυρίως από τοποτηρητές της Πύλης, από φοροσυλλέκτες-υπαλλήλους της Αυτοκρατορίας, που συχνά επωφελούνταν του επαγγέλματός τους και γίνονταν πιστωτές-τοκογλύφοι, από εμπόρους πρώτων υλών του αγροτικού τομέα και από βιοτέχνες εμπόρους υφαντουργικών προϊόντων, οι οποίοι

ανέπτυξαν αρκετά δυναμικά τις βιοτεχνίες τους και διεξήγαν εμπόριο ακόμα και σε απομακρυσμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Με βάση αυτή την εκτεταμένη βιοτεχνικού και εμπορικού χαρακτήρα ανάπτυξη, έχει προταθεί ευρύτατα στη βουλγαρική αλλά και στην ξένη ιστοριογραφία η άποψη ότι πριν από τη βουλγαρική απελευθέρωση ανεδείχθη μια μορφωμένη αστική τάξη η οποία αποτέλεσε την κύρια βάση της εθνικής Αναγέννησης ή καλύτερα της Παλιγγενεσίας. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι πριν την απελευθέρωση έλαβαν χώρα στα οθωμανοκρατούμενα βουλγαρικά εδάφη διαδικασίες που αποτέλεσαν τη βάση για αστικού τύπου, μετασχηματισμό της βουλγαρικής κοινωνίας και οικονομίας. Παρόμοια, επιφανείς οθωμανολόγοι, έχουν υποστηρίξει ότι στο 19^{ο} αιώνα και κυρίως στην ύστερη οθωμανική περίοδο είχαν αναπτυχθεί σε πολλά μέρη της οθωμανικής επικράτειας και ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές περιφέρειες, εκτεταμένες βιομηχανικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες που αποτέλεσαν τη βάση για βιομηχανικού τύπου εξέλιξη, η οποία ενισχύθηκε από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες μέρους της οθωμανικής ελίτ, ιδιαίτερα μετά το 1850, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Κατά την άποψη μας, η παραπάνω ερμηνευτική πρόταση δύσκολα επιβεβαιώνεται, ακόμα κι αν θελήσει κάποιος να ταυτίσει ειδικότερα τον προτεινόμενο *αστικό* και *βιομηχανικό* χαρακτήρα αντίστοιχα, με τα βιοτεχνικού τύπου εργοστάσια/ εργαστήρια στην οθωμανική επικράτεια και στα βουλγαρικά εδάφη. Πολύ περισσότερο, δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτό το επιχείρημα ότι στο πλαίσιο της βιοτεχνικής ανάπτυξης αναδύθηκε μια αστική τάξη, η οποία επιτάχυνε τις διαδικασίες προς την εθνική Αναγέννηση.

Πρώτα-πρώτα για τον μεθοδολογικά ορθότερο και ερμηνευτικά πιο γόνιμο προβληματισμό, θα ήταν καλύτερο να χρησιμοποιούσαμε, αντί του όρου αστική τάξη, με το δομικό - ειδικό βάρος του, τον όρο ανώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία πράγματι στήριξαν –αν και όχι χωρίς έντονες αμφιταλαντεύσεις, πισωγυρίσματα και δισταγμούς– την υπόθεση της βουλγαρικής ανεξαρτησίας, σε πρώτη φάση ως εκκλησιαστική/ πολιτιστική διεκδίκηση και στη συνέχεια ως πολιτική συγκρότηση. Αυτή η πολιτιστική και πολιτική χειραφέτηση, που οδήγησε στην ανεξαρτησία και ίδρυση του βουλγαρικού κράτους, σηματοδοτήθηκε από την εξέγερση του Απρίλη 1876 ενάντια στις οθωμανικές αρχές, μαζί με τις διώξεις και την καταστολή που ακολούθησαν, μάλλον είναι ιστορικά ορθότερο να γίνεται αντιληπτή ως ένα εξεγερσιακό συμβάν με σημαντικές εσωτερικές και ευρωπαϊκές αναφορές, παρά ως αφετηριακό επαναστατικό γεγονός. Ειδικότερα, η απήχηση της αιματηρής καταστολής της εξέγερσης του 1876 στο εξωτερικό ήταν άμεση και εκτός του ότι ευαισθητοποίησε την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, οπότε και το διεθνή παράγοντα, επιτάχυνε το ρωσοτουρκικό πόλεμο, την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους και την περαιτέρω αποδόμηση του μεγάλου ασθενούς, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πέρα από τους μαχητικούς Βούλγαρους αγωνιστές και διανοούμενους καθώς και τους εύπορους εμπόρους, που συμμετείχαν ενεργά θυσιάζοντας τα πάντα, η απουσία ενός στοχευμένου και μαζικού επαναστατικού κινήματος, αναμφίβολα σηματοδοτεί την απουσία ενός

ανάλογου δρώντος συλλογικού υποκειμένου· ενός επαναστατικού υποκειμένου, που δεν βιώνει απλά τις ιστορικές εξελίξεις αλλά δημιουργεί ιστορία –δηλαδή η δράση του έχει ιστορικό αποτέλεσμα. Όταν η ιστορία ξεχύνεται από τις κάνες των όπλων δημιουργεί τις δικές της δομές, διαμορφώνει πολιτικές συμπεριφορές, κοινωνικές συσσωματώσεις και αναδιαμορφώνει τις πολιτικές σχέσεις. Στην ουσία, η επαναστατικώ δικαίω ίδρυσης έθνους– κράτους, δημιουργεί σχέσεις και δομές εξουσίας, που άλλοτε συνυπάρχουν αρμονικά με το αφετηριακό γεγονός, την Επανάσταση, και άλλοτε διαπλέκονται αντιθετικά δημιουργώντας διασπαστικές τάσεις. Όπως και να έχει, η γενέθλια διαδικασία του κράτους αναπόφευκτα σφραγίζει τις πολιτικές σχέσεις, τις σχέσεις εξουσίας, μέχρι να συμβούν εξίσου σημαντικές ρήξεις και τομές.

Μετά την οθωμανική περίοδο, οι σχέσεις εξουσίας στο βουλγαρικό κράτος δεν εμπεριείχαν παρόμοιου είδους αντιθέσεις. Η δημιουργία του ερχόταν ως συνέπεια μιας μακροχρόνιας πολιτιστικής αυτοσυνείδησης και πολιτικής χειραφέτησης, τόσο ενάντια στους Οθωμανούς όσο και ενάντια στο Πατριαρχείο και στη συνεπαγόμενη ελληνική πολιτιστική επίδραση, και κυρίως ως αποτέλεσμα των ραγδαίων ευρωπαϊκών ανακατατάξεων. Η μεγάλη μάζα του βουλγαρικού λαού, οι αγρότες, δεν συμμετείχε ενεργά στην αποδόμηση του status quo και μάλλον, παρέμειναν ουδέτεροι παρατηρητές μιας διαφαινόμενης ανατροπής των πολιτικών συσχετισμών. Αναμφίβολα, κάποιοι από αυτούς κέρδισαν με την πτώση της Αυτοκρατορίας· τουλάχιστον οι αγρότες που δούλευαν στα τσιφλίκια απέκτησαν γη και ανεξαρτησία. Τα τσιφλίκια όμως στη Βουλγαρία, ήταν πολύ περιορισμένα· εντοπίζονταν κυρίως στις βόρειες και δυτικές περιοχές, κοντά στο Δούναβη, στη Δοβρουτσά αλλά και στη Μακεδονία. Η πλειονότητα των Βούλγαρων αγροτών ήταν μικρο-ιδιοκτήτες γης πριν την απελευθέρωση. Έτσι, σε τελευταία ανάλυση, το μόνο που κέρδισαν ήταν η άρση ορισμένων προκαταλήψεων και διακρίσεων που γίνονταν σε βάρος τους εξαιτίας του θρησκεύματός τους, γιατί η φιλόδοξη εκσυγχρονιστική μεταρρύθμιση, που βρισκόταν σε εξέλιξη και ευαγγελιζόταν ανεξιθρησκία και ισοπολιτεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Χάττι Χουμαγιούν Φεβρουάριος 1856), ουδέποτε τελεσφόρησε, με αποτέλεσμα την αποτυχία του οθωμανικού εκσυγχρονιστικού προγράμματος.

Έτσι η κύρια μάζα του Βουλγαρικού λαού, οι αγρότες, βίωσαν την αλλαγή από την οθωμανική κυριαρχία στους θεσμούς του νέου εθνικού κράτους, χωρίς σχεδόν καμία συμμετοχή, μένοντας σχεδόν ουδέτεροι, χωρίς καμία φιλοδοξία παρεμβολής και δημιουργίας, στο οικοδόμημα που μόλις σχηματοποιόταν. Παράλληλα η πλειονότητα των νέων αγροτών, αν και έγινε de jure μικρο-ιδιοκτήτης γης, δεν βελτίωσε ουσιαστικά το βιοτικό της επίπεδο. Ο κατακερματισμός των κλήρων, η έλλειψη κεφαλαίων και στοχευμένων επενδύσεων στη γεωργία, που είχε ως συνέπεια τη στάσιμη ή αργή βελτίωση της αγροτικής παραγωγικότητας, η αποτυχία εκβιομηχάνισης, που θα απορροφούσε μέρος του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού της υπαίθρου, και η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, επέτειναν τη δύσκολη κατάσταση των αγροτικών μαζών. Επιπλέον, η όξυνση των βαλκανικών και ευρωπαϊκών ανταγωνισμών και η αποδόμηση της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας, αύξανε τις αντιπαραγωγικές στρατιωτικές δαπάνες και μείωνε τις δημόσιες επενδύσεις και την κατανάλωση. Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε την ήττα της Βουλγαρίας στο β΄ Βαλκανικό, τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τη συνεπαγόμενη απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της Μακεδονίας και την αποτυχία διεξόδου στις ανοιχτές θάλασσες, τότε δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε την κρίση αστικής ολοκλήρωσης που ακολούθησε στις αρχές του μεσοπολέμου - κρίση που οδήγησε στην εξουσία το Αγροτικό Κόμμα.

Συνήθως, η άνοδος του Αγροτικού Κόμματος αντιμετωπίζεται ως μια εσωτερική βουλγαρική ιδιαιτερότητα και δίνεται περισσότερο έμφαση στις εσωτερικές συνθήκες αλλά και στον ευρωπαϊκό και βαλκανικό περίγυρο για να ερμηνευθεί η επιτυχία της. Στην πραγματικότητα επιτυχημένα και αρκετά μαζικά Αγροτικά Κόμματα εμφανίστηκαν σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, με την ίδια ή σχεδόν ίδια λαϊκιστική ιδεολογία. Πράγμα που σημαίνει ότι, συγκεκριμένοι δομικοί λόγοι ενίσχυαν το ριζοσπαστισμό των αγροτικών μαζών της Ανατολικής Ευρώπης.

Η αδυναμία αστικής ολοκλήρωσης στη Βουλγαρία, που σηματοδοτείται από την αποτυχία σημαντικής εκβιομηχάνισης, τη σχεδόν καθηλωμένη παραγωγικά γεωργία, τη χαμηλή αστικοποίηση, το μεγάλο βάρος του αγροτικού τομέα ως ποσοστό του πληθυσμού αλλά και του εγχώριου προϊόντος, τους ασήμαντους άδηλους πόρους, τα χαμηλά επίπεδα εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής και τη συνεπαγόμενη μεγάλη αυτοκατανάλωση των αγροτικών νοικοκυριών, όξυνε τις διαμορφωμένες δομικές τάσεις που, όμως απαντώνταν σε πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, και οδήγησε στην άνοδο των Αγροτιστών. Οι εθνικές αποτυχίες στους πολέμους και ο αντιπολεμικός λόγος του Αγροτικού Κόμματος, διαμόρφωσε ακόμα πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εκλογική άνοδο και επιτυχία του. Στόχος μας θα αποτελέσει η διερεύνηση των αιτιών που οδήγησαν το Αγροτικό Κόμμα σε αυτή τη βραχύβια αλλά σπουδαία επιτυχία. Η διερεύνησή μας δεν μπορεί παρά να έχει ιστορικό βάθος που θα εκτείνεται στις απαρχές της πολιτιστικής εκκλησιαστικής/ πολιτικής χειραφέτησης και αυτοσυνειδησίας που ήδη υπαινιχθήκαμε στο β΄ μισό του *μακρού* 19^{ο} αιώνα.

Η οθωμανοκρατούμενη Βουλγαρία

Η σημερινή Βουλγαρία αποτέλεσε για πάνω από πέντε αιώνες περιφέρεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λόγω της *γειτνίασής* της με την οθωμανική πρωτεύουσα και μεγαλύτερο αστικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη, οι βουλγαρικές επαρχίες ήταν κυρίως αυτές που τροφοδοτούσαν την Πόλη με σιτάρι και κρέας και γενικά με βασικά αγροτικά προϊόντα. Επομένως η σημασία της για την πρωτεύουσα ήταν χωρίς αμφιβολία πολύ σημαντική. Όσον αφορά στη θέση του Βούλγαρου αγρότη το 19^{ο} αιώνα, ο διακεκριμένος Βούλγαρος ιστορικός N. Todorov, στο

κλασικό έργο του *Βαλκανική Πόλη*, σημειώνει ότι η ζωή των αγροτών ήταν πολύ δύσκολη και υπήρχε μεγάλη έλλειψη γης, ενώ παράλληλα τα αντικίνητρα που υπήρχαν, εξαιτίας των θεσμών και της δομής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμπόδιζαν τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της γεωργίας. [575] Πριν από την περίοδο της έναρξης του Τανζιμάτ (1835), δηλαδή του εκσυγχρονιστικού προγράμματος των Οθωμανών για την ανασυγκρότηση και τη ανάπτυξη της Αυτοκρατορίας, οι Βούλγαροι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν συγκεκριμένες ποσότητες αγροτικών προϊόντων ή αγροτικών πρώτων υλών, σε τιμές δύο ή τρεις φορές χαμηλότερες από τις τιμές της αγοράς,[576] για τη διατροφή των πόλεων και του στρατού. Έτσι συχνά επιβάλλονταν απαγορεύσεις στις εξαγωγές και η μάζα των αγροτών καλλιεργούσε τόση γη όση ήταν απαραίτητη για την οικογενειακή διατροφή και τη πληρωμή των φόρων,[577] ενώ πολλές κοινότητες βρίσκονταν στα όρια της επιβίωσης.[578]

Με λίγα λόγια υπήρχαν σοβαρά αντικίνητρα για την ανάπτυξη της γεωργίας πόσο μάλλον για τον, καπιταλιστικού τύπου μετασχηματισμό της. Μετά τις προωθημένες από την Πύλη μεταρρυθμίσεις, οι αγορές βασικών αγροτικών προϊόντων άρχισαν να απελευθερώνονται και το εμπόριο να μεγεθύνεται. Ιδιαίτερα οι εξαγωγές των δημητριακών, του κύριου προϊόντος της Βουλγαρίας το 19ο αιώνα, αυξήθηκαν κατά προσέγγιση 29%.[579] Βέβαια τα ποσοτικά δεδομένα που παρατίθενται για την περίοδο, θα πρέπει να εκλαμβάνονται με επιφύλαξη, καθώς περισσότερο αποτελούν ενδείξεις της πορείας της γεωργικής παραγωγής παρά ακριβείς καταγραφές με αποδεικτική αξία. Εν πάση περιπτώσει, τα στοιχεία που παραθέτει ο Berov για την αύξηση του αγροτικού προϊόντος στα οθωμανοκρατούμενα βουλγαρικά εδάφη όλο το 19ο αιώνα, δείχνουν ότι μετά τα 1850 και έως πριν την απελευθέρωση, όπως και μετά, υπάρχει μια μικρή αναζωογόνηση της αγροτικής παραγωγής της τάξης του 1% ανά πενταετία, που αποδίδεται εν μέρει, στις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις της Αυτοκρατορίας.[580]

Η μεγάλη ιδιοκτησία στην οθωμανοκρατούμενη Βουλγαρία το 19ο αιώνα, όπως έχει αναφερθεί, αν και υπαρκτή, ήταν περιορισμένη στα βορειοδυτικά τμήματα της χώρας, στη Δοβρουτσά και στις παραδουνάβιες περιοχές. Για ολόκληρη τη Βουλγαρία, χωρίς το τμήμα της Μακεδονίας που εντάχθηκε σε αυτή, τα δεδομένα μαρτυρούν την ύπαρξη μόνο μερικών εκατοντάδων μεγάλων

[575] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη. 15ος-19ος αιώνας*, Τόμος Β΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ.286.
[576] Μπερόφ Λ., «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19ος αιώνας). Ρυθμοί ανάπτυξης και μεταβολές», *Τα Ιστορικά* 4, 7 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1987), σελ.155-178.
[577] *Στο ίδιο*
[578] Crampton J.R., *Bulgarian Society in the Early 19th Century*, Clogg R. eds, *Balkan Society in the Age of Greek independence*, Macmillan Press, London 1981, σελ.157-204.
[579] Μπερόφ Λ., «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19ος αιώνας). Ρυθμοί ανάπτυξης και μεταβολές», *Τα Ιστορικά* 4, 7 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1987), σελ. 155-178.
[580] *Στο ίδιο*.

γαιοκτησιών η επιφάνεια των οποίων δεν ξεπερνούσε τα 4.000-5.000 τ.χ.[581] Φαίνεται ότι η μεγάλη ιδιοκτησία, τα τσιφλίκια, τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στα χέρια κυρίως Τούρκων μπέηδων και αποτελούσαν περίπου το 20% της συνολικής αρόσιμης γης, στα μέσα του 19ου αιώνα, απασχολούσαν λιγότερο από το 10% των Βούλγαρων αγροτών,[582] οδηγούνταν σε αποσύνθεση, καθώς ήταν επιβαρημένα με μεγάλα χρέη και οι ιδιοκτήτες τους θεωρούσαν πιο προσοδοφόρα την κατάτμηση των γαιών τους και την επί μέρους μίσθωση ή πώλησή τους.[583]

Διαθέσιμες πηγές της εποχής μαρτυρούν την αύξηση της ατομικής ιδιοκτησίας γης μετά το 1831-2 ως αποτέλεσμα του οθωμανικού προγράμματος μεταρρυθμίσεων,[584] το οποίο ανακάλεσε τα φεουδαλικά δικαιώματα επί της γης που είχαν οι σπαχήδες-τιμαριούχοι.[585] Παράλληλα, προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, οι αγρότες μαζικά απέκτησαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας γης και ορισμένοι πράγματι αγόρασαν κτήματα από Τούρκους γαιοκτήμονες ή από το κράτος.[586] Υπάρχουν ενδείξεις που καταδεικνύουν ότι τις δεκαετίες του 1860-1870 σε αρκετές περιοχές της βορειοανατολικής Βουλγαρίας, αλλά όχι μόνο, οι ακτήμονες αγρότες ήταν μικρή μειονότητα.[587] Επιπλέον με το νόμο περί γαιών του 1858, η Οθωμανική Αυτοκρατορία στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, παρείχε στους μικροκαλλιεργητές νόμιμους τίτλους και επιβεβαίωσε την κατοχή τους επί της γης.[588] Ο νόμος περί γαιών εκτός των άλλων είχε και δημοσιονομική διάσταση, καθώς στόχευε στην αύξηση των εισπραττόμενων φόρων που θα έφερνε η αύξηση των ιδιωτικών κτημάτων ως επακόλουθο της αύξησης της παραγωγικότητας της αγροτικής εκμετάλλευσης. Επιπλέον το κράτος σε μια περίοδο που είχε μεγάλη ανάγκη για έσοδα, είχε όφελος από την ενίσχυση της αγροτικής ιδιοκτησίας καθώς ήταν ευκολότερα φορολογήσιμη, αφού οι Οθωμανοί φοροσυλλέκτες έβρισκαν διεξόδους προκειμένου να μην αποδίδουν το σύνολο των φόρων.

---

[581] Todorov N., «Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», Ασδραχάς Σ. επιμ., *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος -19ος αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979.

[582] Meininger T., *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, University Microfilms International 1982, σελ.17. Ο Crampton J.R., *Bulgarian society*, ό.π., σελ. 177, υποστηρίζει ότι μόνο 1 στους 15 αγρότες δούλευε στα τσιφλίκια. Ο Palairet M., *The Balkan Economies*, ό.π., σελ. 43-44, υποστηρίζει ότι η έκταση των τσιφλικιών ποίκιλλε ως προς το ποσοστό της καλλιεργούμενης επιφάνειας, από 40% στη σημερινή βουλγαρική Μακεδονία και περιοχές της σημερινής F.Y.R.O.M. έως 22% στη βορειοανατολική Βουλγαρία και 10% στην περιοχή της Σόφιας.

[583] Todorov N., *Όψεις της μετάβασης*, ό.π., σελ.276-7.

[584] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.16-17, Crampton J.R., *Bulgarian Society*, ό.π., σελ.169.

[585] Για το ρόλο των σπαχήδων, οι οποίοι ήταν αξιωματικοί που στελέχωναν τον οθωμανικό στρατό (ιππικό) και καρπώνονταν εισοδήματα, που προέρχονταν από τα τιμάρια-φέουδά τους ως αντάλλαγμα των στρατιωτικών υπηρεσιών που παρείχαν στην Αυτοκρατορία, βλ. παραπάνω (προεπαναστατική Ελλάδα).

[586] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.835-6, Crampton J.R., *Bulgarian Society*, ό.π., σελ.177.

[587] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.158.

[588] Quataert D., *The Age of Reforms (1812-1914)*, Inalcık H., Quataert D. eds, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, U.S.A. 1996, σελ.856-861.

Ταυτόχρονα, ωστόσο, πολλοί αγρότες παρέμεναν σε καθεστώς φεουδαρχικής ή ημιφεουδαρχικής εξάρτησης από τους τσιφλικάδες[589] και το κράτος, ιδιαίτερα όσοι δούλευαν στα τσιφλίκια ήταν στην ουσία σε καθεστώς δουλοπάροικου, αν και νομικά δεν ήταν δεμένοι με τη γη.[590] Βέβαια το μέγεθος της εξάρτησης διέφερε από περιοχή σε περιοχή· στα βορειοδυτικά πιο απομακρυσμένα τμήματα, όπου υπήρχαν και περισσότερα τσιφλίκια, η εξάρτηση και η καταπίεση ήταν πολύ μεγάλη. Η καταναγκαστική εργασία ήταν στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα του αγρότη, ενώ οι τσιφλικούχοι απειλούσαν με έξωση όσους αγρότες αρνούνταν να παρέχουν νεαρές κοπέλες στη συντροφιά τους.[591] Εξάλλου δεν είναι τυχαίο ότι σε αυτά τα μέρη ξέσπασε το 1850 μεγάλη αγροτική εξέγερση, που είχε ως αποτέλεσμα τη διανομή γης στους αγρότες και φιλαγροτικές μεταρρυθμίσεις.[592] Προς το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας (1864-1867), ο Μιδάτ Πασάς κυβερνήτης περιοχών, οι οποίες περιελάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος των βουλγαρικών εδαφών, επιτάχυνε τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες στον αγροτικό χώρο στο πλαίσιο του Τανζιμάτ. Παρόλα αυτά η μεταρρυθμιστική προσπάθεια της Αυτοκρατορίας, που είχε φιλοπρόοδες και εκσυγχρονιστικές επιδράσεις στον αγροτικό χώρο αλλά και ευρύτερα (αν και περισσότερο πρέπει να εκλαμβάνεται μάλλον ως θνησιγενής προσπάθεια να αποφευχθεί το μοιραίο, παρά ως αποφασιστική απόπειρα ριζικής αλλαγής του status quo) δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη.

Βέβαια, παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι αγρότες (όσοι δεν ήταν στα τσιφλίκια) δεν είχαν τίτλους ιδιοκτησίας, καθώς η γη ανήκε στο Σουλτάνο, εντούτοις επί της ουσίας ήταν μικρο-ιδιοκτήτες αφού η εκδίωξή τους από τα κτήματά τους απαγορευόταν, εκτός και αν δεν εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, επειδή η καλλιέργεια γινόταν σε οικογενειακή βάση, τα δικαιώματα καλλιέργειας κληρονομούνταν. Με λίγα λόγια, σε αρκετές περιοχές της οθωμανικής Βουλγαρίας υπήρχαν όλα τα συστατικά χαρακτηριστικά της μικρής και μεσαίας οικογενειακής εκμετάλλευσης,[593] ακόμα και όπου δεν είχαν επιτύχει οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Οθωμανών. Με την ανακήρυξη της βουλγαρικής ανεξαρτησίας οι μικρο-ιδιοκτήτες θα γίνουν η απόλυτη πλειονότητα των καλλιεργητών, αφού θα καταλάβουν τις εκτάσεις που καλλιεργούσαν για χρόνια και θα διαλύσουν de facto τα τσιφλίκια των εκδιωγμένων Τούρκων μπέηδων. Βέβαια υπάρχουν

[589] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια,* ό.π.
[590] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.41.
[591] Crampton J.R., *Bulgarian Society*, ό.π., σελ.169-170.
[592] Daskalov R., *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*, CEU Press, Budapest, New York 2004, σελ.78-79.
[593] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία, Πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σελ.136-7.

ενδείξεις ότι στις παραμονές της βουλγαρικής ανεξαρτησίας υπήρχαν χιλιάδες ακτήμονες και χειρώνακτες εργάτες γης, αν και είναι δύσκολο να επαληθευτούν οι διαθέσιμοι αριθμοί.[594]

Η άνθιση του εμπορίου και της βιοτεχνίας

Στη βουλγαρική αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία, επισημαίνεται ότι στο 19ο αιώνα στα οθωμανοκρατούμενα βουλγαρικά εδάφη αναβαθμίστηκε η παραγωγή –χειροτεχνία και βιοτεχνία– και το εμπόριο υφαντουργικών προϊόντων με πρώτη ύλη τον αμπά (μαλλί). Ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα η παραγωγή και το εμπόριο του αμπά στη Φιλιππούπολη/ Πλόβντιβ, την περιοχή με τη μεγαλύτερη ανάπτυξη εμπορίου και μεταποίησης αγροτικών πρώτων υλών, διαδόθηκε σε πολλές περιοχές της Αυτοκρατορίας.[595] Στις αρχές του 19ου αιώνα διαμορφώνεται μια νέα, γεωγραφικά εντοπισμένη, εξειδίκευση στην παραγωγή του αμπά. Ενώ οι αμπατζήδες της Φιλιππούπολης ασχολούνται με το ράψιμο ρούχων και οι χειροτέχνες των χωριών της Ροδόπης υφαίνουν τον αμπά, οι οικισμοί στις νότιες υπώρειες του Αίμου γίνονται το κέντρο ενός ανεξάρτητου κλάδου: της σιριτοποιίας.[596] Έτσι, από το τέλος του 18ου αιώνα ολόκληρη η ενδοχώρα της Φιλιππούπολης λειτουργούσε σαν ένα μεγάλο εργαστήριο που παρήγε υφαντουργικά αγαθά όχι τόσο για την τοπική αγορά όσο για τις κοντινές και μακρινές αγορές ολόκληρης της Αυτοκρατορίας.[597] Αυτό το εμπόριο ευρείας κλίμακας άφησε τα ίχνη του στον παραγωγικό χαρακτήρα ολόκληρης της περιοχής, αφού το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ασχολούνταν με την παραγωγή μάλλινων υφαντουργικών αγαθών. Η παραγωγή μάλλινων υφαντουργικών προϊόντων και η εμπορία αμπά εξαπλώθηκε και σε άλλες περιοχές –τμήματα της επικράτειας του μετέπειτα βουλγαρικού κράτους. Η Κοπρίβστιτσα, το Σλίβεν, το Κοτέλ, η Ζεράβνα, το Τύρνοβο, το Σούμεν, το Σάμοκοφ, το Γκάμπροβο ήταν τα κυριότερα κέντρα που εξειδικεύτηκαν στην παραγωγή αμπά.[598] Μάλιστα στο Σλίβεν έπειτα από ειδική παραγγελία ραβόταν ένα μέρος των στολών του οθωμανικού στρατού.

Η πολιτική συγκυρία του 19ου αιώνα ήταν πολύ σημαντική για τη ραγδαία ανάπτυξη της βιοτεχνικής και εμπορικής δραστηριότητας. «Η οικονομική δυναμική του Τανζιμάτ παρείχε τη δυνατότητα για ραγδαία ανάδειξη αυτοδημιούργητων επιχειρηματιών σε οικονομικούς μεγιστάνες», σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε τον 18ο αιώνα, όπου η άνοδος του βιοτεχνικού

[594] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.629, σημ. 8. Ο συγγραφέας αναφέρεται σε εκτιμήσεις Βουλγάρων ιστορικών για περίπου 100.000 ακτήμονες εργάτες γης, αριθμό τον οποίο βλέπει με επιφύλαξη.
[595] *Στο ίδιο*, σελ.302.
[596] *Στο ίδιο*, σελ.303
[597] *Στο ίδιο*.
[598] *Στο ίδιο*, σελ.306-310.

στρώματος υπήρξε μια σταδιακή και μακροχρόνια διαδικασία.[599] Ένας από τους σπουδαιότερους εμπόρους και βιοτέχνες αμπά στη Βουλγαρία του 19ου αιώνα, και γενικότερα υφαντουργικών προϊόντων, ήταν ο Γκιουμουσγκερδάνης, προύχοντας της Φιλιππούπολης και εξέχον μέλος της συντεχνίας των αμπατζήδων. Ο Αθανάσιος Γκιουμουσγκερδάνης και η οικογένειά του είχαν αναπτύξει πολύπλευρη επιχειρηματική δραστηριότητα. Εκτός από έμπορος και βιοτέχνης ασχολιόταν με την τοκογλυφία και τις τραπεζικές επιχειρήσεις, ήταν μεγάλος προμηθευτής του κράτους και είχε στενότατες οικονομικές και πολιτικές σχέσεις με την τουρκική διοίκηση, καθώς μέρος της παραγωγής του προοριζόταν για τον ιματισμό του τουρκικού στρατού.[600] Δεν ήταν τυχαίο άλλωστε που και οι δύο γαμπροί του, ο ένας πλούσιος ενοικιαστής φόρων και ο άλλος επικεφαλής της συντεχνίας αμπατζήδων, διεύρυναν τις πολιτικές και επιχειρηματικές του σχέσεις.[601] Ακόμα, η ίδια οικογένεια ενεπλάκη ενεργά στη συλλογή αγροτικών φόρων,[602] ήταν ιδιοκτήτες μεγάλης ακίνητης περιουσίας, αστικής και αγροτικής, αλευρόμυλων, ελαιουργείων, τσιφλικιών, ενώ χρησιμοποιούσαν εργάτες για την καλλιέργεια των κτημάτων τους, πουλώντας την παραγωγή.[603] Παράλληλα έχτισαν και ένα από τα πρώτα ιδιωτικά υφαντουργικά εργοστάσια στα περίχωρα της Φιλιππούπολης περίπου το 1847. Ο N. Todorov θεωρεί ότι ο βιοτεχνικός χαρακτήρας της επιχείρησης επεξεργασίας μαλλιού της οικογένειας Γκιουμουσγκερδάνη ήταν αναμφισβήτητος, ενώ τον ίδιον τον θεωρεί σπουδαίο κεφαλαιούχο επιχειρηματία μεγάλης καπιταλιστικής βιοτεχνίας, παρά το γεγονός ότι η βιοτεχνία του, ακόμα και μετά την ίδρυση του υφαντουργικού εργοστασίου, ήταν κατανεμημένη σε οικοτεχνίες, χωρίς δηλαδή να έχει τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής συγκεντρωμένης επιχείρησης· με λίγα λόγια, τον βλέπει ως ένα εκπρόσωπο του βιομηχανικού καπιταλισμού στο βιοτεχνικό του στάδιο.[604]

Πολλοί ακόμα συγγραφείς τονίζουν ότι στα ευρωπαϊκά οθωμανικά εδάφη και φυσικά και στη Βουλγαρία δημιουργήθηκαν οι βάσεις μιας πρωτοβιομηχανικής οικονομίας το 19ο αιώνα. Ιδιαίτερα στη Βουλγαρία οι ορεινές κοινότητες του Αίμου και της Ροδόπης, στις οποίες είχε καταφύγει αυξανόμενος αριθμός αγροτών από τις πεδινές περιοχές προκειμένου να αποφύγει τις αυθαιρεσίες των Οθωμανών αξιωματούχων, ανέπτυξαν έντονη υφαντουργική δραστηριότητα,

[599] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία*, ό.π., σελ.150 και γενικά 124-151.
[600] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.342-7,363,365-6-7 και Λυμπεράτος Α., *Οικονομία*, ό.π., σελ.256-260 και 270-1.
[601] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.343-344.
[602] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία*, ό.π., σελ.279-284. Τα οφέλη της εμπλοκής στη διαδικασία συλλογής φόρων, όπως είδαμε και στην περίπτωση της Ελλάδος στις αρχές του 19ου αιώνα αλλά και πιο παλιά, ήσαν πολλά. Στην περίπτωση της οικογένειας Γκιουμουσγκερδάνη η συλλογή φόρων δεν γίνεται μόνο για οικονομικά οφέλη αλλά και για πολιτικά: Σύσφιξη των σχέσεων με τους Οθωμανούς αξιωματούχους σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο, εμπέδωση της πολιτικής και οικονομικής τους κυριαρχίας στις περιοχές όπου αναπτύσσουν τη διασκορπισμένη τους βιοτεχνία και δυνατότητα επικράτησης έναντι τοπικών προκρίτων-ανταγωνιστών.
[603] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.367-9.
[604] *Στο ίδιο*, σελ.354-362.

κυρίως μάλλινων ρούχων.[605] Σταδιακά, μέσα στο 19ο αιώνα, η σημασία του μεταποιητικού τομέα κατασκευής μάλλινων ρούχων, η χειροτεχνία, η κατασκευή υποδημάτων και η ραπτική αποκτούσαν αυξανόμενη σπουδαιότητα στην οικονομία των ορεινών κοινοτήτων και ξεπέρασαν ακόμα και εκείνη του εμπορίου κρεάτων (αρνιών και προβάτων).[606] Επιπλέον, σε άλλες ορεινές κοινότητες αναπτύχθηκε η μεταποίηση μεταξωτών ρούχων και πλεκτών και γενικότερα το κλώσιμο μεταξιού, ενώ οι ανάγκες κατασκευής νέων σπιτιών και εκκλησιών για τον αυξανόμενο πληθυσμό των ορεινών κοινοτήτων δημιούργησε ζήτηση για χτίστες, τεχνίτες και εξειδικευμένους εργάτες.[607] Λίγο πριν την απελευθέρωση, υπάρχουν ενδείξεις ότι γίνονται κάποιες τεχνικές βελτιώσεις στην παραγωγή, κυρίως όσον αφορά στην επεξεργασία του νήματος.

Το μέγεθος της δυναμικής ανάπτυξης της μεταποίησης μάλλινων ρούχων φαίνεται και από τον αριθμό των ατόμων που απασχολούνταν σε αυτό το τομέα. Ο Palairet υποστηρίζει ότι περίπου 73.000 άτομα απασχολούνταν με την επεξεργασία του αμπά και την κατασκευή μάλλινων ρούχων.[608] Εντούτοις, σε αυτό τον αριθμό περιλαμβάνονται και άτομα τα οποία δεν έχουν ως κύρια απασχόληση τη μεταποίηση μαλλιού και ενδεχομένως, αν όχι με βεβαιότητα, απασχολούνταν και με άλλες δραστηριότητες, κυρίως γεωργικές. Εν κατακλείδι ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι μετά το 1830 και ιδιαίτερα τη δεκαετία 1860-1870 στη Βουλγαρία αναπτύχθηκε εντόνως η βιοτεχνία και η μεταποίηση σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε χαρακτηρίζει την ανάπτυξη των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων ως πρωτοβιομηχανική. Ακόμα προσθέτει ότι αυτή η ανάπτυξη ήρθε κυρίως ως αποτέλεσμα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) και ότι αποτέλεσε τη βάση για τη βουλγαρική Αναγέννηση, δηλαδή τη βουλγαρική εθνική και πολιτιστική Παλιγγενεσία.[609]

Εκτός από τη δυναμική εμφάνιση του κοινωνικού στρώματος των βιοτεχνών και εμπόρων, που παράλληλα ασχολούνται και με πολλές άλλες δραστηριότητες, στα βουλγαρικά εδάφη την ύστερη οθωμανική περίοδο, εμφανίζονται και άλλες κοινωνικές ομάδες που διεκδικούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στα κοινοτικά πράγματα. Αυτές αναδύονται γύρω από τη σημαντική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στις ορεινές βουλγαρικές περιοχές, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η εμφάνιση ισχυρών κτηνοτρόφων και συλλεκτών φόρου επί των προβάτων, οι οποίοι «επιβλήθηκαν ως κοινοτικοί άρχοντες».[610] Αυτά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχαν πολύ στενές σχέσεις με τις οθωμανικές αρχές, αφού κάποιοι από αυτούς εξελίχθηκαν σε χονδρέμπορους ζώων και προμηθευτές των πόλεων και του οθωμανικού στρατού. Υπολογίζεται ότι στις παραμονές της απελευθέρωσης μόνο από την περιοχή της Φιλιππούπολης στέλνονταν

[605] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.50-8.
[606] *Στο ίδιο*, σελ.67.
[607] *Στο ίδιο*, σελ.68-9.
[608] *Στο ίδιο*, σελ.70.
[609] *Στο ίδιο*, σελ.58-84 και 157-163.
[610] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία*, ό.π., σελ.160-194.

στην Κωνσταντινούπολη 200.000-250.000 πρόβατα και αρνιά, 6.000-8.000 βόδια καθώς και μεγάλες ποσότητες τυριού, μαλλιού και αυγών.[611] Παράλληλα, οι ίδιες κοινωνικές ομάδες ανέλαβαν τη συλλογή φόρων για λογαριασμό των δημοσιονομικών οθωμανικών αρχών.[612] Ειδικότερα η συλλογή φόρων από την κτηνοτροφική παραγωγή ήταν μια αρκετά περίπλοκη διαδικασία αλλά πολύ κρίσιμη για τα έσοδα του κράτους. Ο γενικός κανόνας ήταν ότι η φορολογία ήταν σε μεγάλο βαθμό εκχρηματισμένη, ενώ τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα φαίνεται ότι εισάγεται σε ευρεία κλίμακα ο φόρος σε είδος.[613] Από τα μέσα του 1840 η συλλογή του κτηνοτροφικού φόρου μετασχηματίζεται ώστε να συμβαδίζει περισσότερο με τους υπόλοιπους αγροτικούς φόρους. Έτσι, η θέση των φοροσυλλεκτών επί της κτηνοτροφικής παραγωγής χάνει τη σημασία της, με αποτέλεσμα η ανάγκη για αναπαραγωγή της οικονομικής και πολιτικής τους ισχύος να στρέφεται αναγκαστικά σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες.[614]

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα και εξελίξεις, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποια συμπεράσματα για να ανώτατα κοινωνικά στρώματα στις βουλγαρικές οθωμανοκρατούμενες επαρχίες. Καταρχήν χρειάζεται να διευκρινίσουμε ότι χρησιμοποιούμε τον όρο ανώτερα κοινωνικά στρώματα (και όχι αστική τάξη που υποδηλώνει, τουλάχιστον, εκτεταμένου επιπέδου καπιταλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας) [615] γιατί, κατά τη γνώμη μας, η παραπάνω αναβαθμισμένη οικονομική διαδικασία που περιγράψαμε με βάση τη σύγχρονη βιβλιογραφία, ήταν τόσο ενθυλακωμένη στο υπάρχον παραδοσιακό οικονομικό/ κοινωνικό πλαίσιο που δεν μπορούσε να οδηγήσει σε δομικές ανατροπές και συνακόλουθα στη δημιουργία μιας ευδιάκριτης

[611] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.61-2.

[612] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία*, ό.π., σελ.174 και Lymperatos A., "Men of the Sultan: the Beglik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth-Century Plovdiv", *Turkish Historical Review* 1 (2010), σελ.55-85.

[613] Λυμπεράτος Α., *Οικονομία,* ό.π., σελ.181.

[614] *Στο ίδιο*, σελ.226-236.

[615] Πολύ συχνά στη βουλγαρική ιστοριογραφία, κυρίως της σοσιαλιστικής περιόδου αλλά όχι μόνο, ο όρος αστική τάξη χρησιμοποιείται για τον ορισμό των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων που αναπτύχθηκαν στις βουλγαρικές περιοχές το 19ο αιώνα, δηλαδή στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Ενδεικτικά, Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π.. Κριτική επισκόπηση της βουλγαρικής ιστοριογραφίας της σοσιαλιστικής περιόδου πάνω στο θέμα του ρόλου και της φύσης της βουλγαρικής αστικής τάξης και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην περίοδο της Αναγέννησης, Daskalov R., *The Making,* ό.π., σελ.112-130**:** Οι Βούλγαροι συγγραφείς, κυρίως οι μαρξιστές, δίνουν έμφαση στην ανάπτυξη, το 19ο αιώνα, της εμπορικής και βιομηχανικής-βιοτεχνικής αστικής τάξης και της μεσαίας ή μικρής αστικής τάξης των τεχνιτών και των μικρών εμπόρων και καταστηματαρχών, στους φοροσυλλέκτες επί των αιγοπροβάτων (μπεγλίκτσηδες) και στους εμπόρους προβάτων (τζελέπηδες) καθώς και στους παραδοσιακούς προκρίτους (τσορμπατζήδες), τους οποίους άλλοι έβλεπαν ως τμήμα της μεγάλης αστικής τάξης και άλλοι ως ξεχωριστό ανώτερο κοινωνικό στρώμα (σελ.108-130). Οι Βούλγαροι οικονομολόγοι του μεσοπολέμου, που έβλεπαν τα πράγματα υπό την τότε κυρίαρχη αστική οπτική, αν και τόνιζαν τη σημασία της μεταποίησης των υφαντουργικών προϊόντων και της ίδρυσης κάποιων εργοστασίων, εξέφραζαν επιφυλάξεις ως προς τη δυναμική ανάπτυξης του καπιταλισμού στα βουλγαρικά οθωμανοκρατούμενα εδάφη το 19ο αιώνα, πριν την απελευθέρωση (σελ.57-8). Αντίθετα άλλοι μαρξιστές συγγραφείς της σοσιαλιστικής περιόδου (Zhak Natan, Dimitâr Kosev, Hristo Gandev) θεωρούν ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής εμφανίστηκαν στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα με την εμφάνιση του εμπορευματικού καπιταλισμού (σελ. 62-3).

βουλγαρικής αστικής τάξης: Οι σπουδαιότεροι από τους πρώιμους Βούλγαρους εμπόρους ήσαν φοροεισπράκτορες, που κατόρθωσαν να ελέγχουν την προσοδοφόρα επιχείρηση εφοδιασμού της Κωνσταντινούπολης με κρέας, κυρίως από τα βουλγαρικά εδάφη –τα πλησιέστερα στην πρωτεύουσα. [616] Το κοινωνικό στρώμα των φοροεισπρακτόρων (εν προκειμένω επί της κτηνοτροφικής αλλά και επί της αγροτικής παραγωγής), εξαρτιόταν άμεσα από τις οθωμανικές αρχές, όπως σχεδόν παντού στην Αυτοκρατορία και αντλούσε την οικονομική και πολιτική δύναμή του από το φεουδαλικό οθωμανικό κράτος, που εκείνη την περίοδο μετασχηματιζόταν.

Μάλιστα, παρά τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της Αυτοκρατορίας, οι καταχρήσεις και οι αυθαιρεσίες συνέχιζαν να χαρακτηρίζουν το οθωμανικό φορολογικό σύστημα όπως και το στρώμα των φοροεισπρακτόρων σε όλο το 19ο αιώνα. Όσον αφορά στους προμηθευτές ζώων, που όπως είδαμε διαπλέκονταν με τους φοροεισπράκτορες σε τέτοιο βαθμό που συχνά ταυτίζονταν, δεν ασκούσαν κάποιου είδους καινοτόμα και οικονομικά φιλελεύθερη δραστηριότητα στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας. Το εμπόριο ζώων και ο κρίσιμος ρόλος τους στην τροφοδοσία των αστικών κέντρων, ιδίως της πρωτεύουσας καθώς και του στρατού τους, επέτρεπαν να συσσωρεύουν πλούτο, δηλαδή πλεονάσματα, τα οποία επαναχρησιμοποιούσαν με στόχο τη διατήρηση της θέσης τους. Αυτή η διαδικασία, δηλαδή η διαχείριση εμπορικών ροών των κτηνοτροφικών και γεωργικών προϊόντων, η επίτευξη κερδών/ πλούτου και η μάλλον περιορισμένη συσσώρευση πλεονασμάτων από το εμπόριο και τη διαχείριση/ συλλογή φόρων δεν αρκεί για να σηματοδοτήσει απαραίτητα καπιταλιστικού τύπου μετασχηματισμό της θέσης αυτών των κοινωνικών στρωμάτων. Περιορισμένες αλλά και κατά τόπους, αρκετά ανεπτυγμένες εμπορικές και πιστωτικές συναλλαγές καθώς και συσσώρευση πλούτου από αυτές υπήρχαν και στον ύστερο μεσαίωνα και λίγο μετέπειτα, αλλά δεν ήταν ικανές από μόνες τους να επιταχύνουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό προς φιλελεύθερη κατεύθυνση και να μετασχηματίσουν ριζικά τις δομές ολόκληρων γεωγραφικών περιοχών.[617]

Παρόμοια, στη συσσώρευση πλούτου των εμπόρων κρέατος/κτηνοτροφικών προϊόντων και φοροσυλλεκτών από τα βουλγαρικά εδάφη δεν ανιχνεύεται κάποιο είδος διαρθρωτικής αλλαγής της οικονομίας στις βουλγαρικές επαρχίες έως την Απελευθέρωση. Τα συγκεκριμένα χριστιανικά κοινωνικά στρώματα, όχι μόνο στα βουλγαρικά εδάφη αλλά και σε μεγάλο εύρος της Αυτοκρατορίας, αποτελούσαν στην ουσία μέρος της οθωμανικής διοικητικής ελίτ, ήταν κατά κάποιο τρόπο εκπρόσωποι του κράτους -οι «άνθρωποι του Σουλτάνου»- και αναδείχθηκαν

[616] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.606.

[617] Για τις εμπορικές δραστηριότητες γενικά στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Μεσόγειο αλλά και ευρύτερα στον κόσμο, τον ύστερο Μεσαίωνα και το 16ο αιώνα, Braudel F., *Μεσόγειος. Ο Ρόλος του περιγύρου*, τόμ. Α΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σελ.239-281, 349-356 και passim. Για την ανάπτυξη του εμπορευματικού και χρηματιστικού καπιταλισμού, *στο ίδιο*, τόμ. Β΄, *Συλλογικά πεπρωμένα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, σελ.39-43, 94-101, 115-16, 212-217, 636-7 και passim.

εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτικών νεοτερισμών του Τανζιμάτ.[618] Από την άλλη, η ανάπτυξη της επεξεργασίας και μεταποίησης μάλλινων ρούχων και υφαντουργικών προϊόντων καθώς και η ανάδειξη ενός (μάλλον) περιορισμένου στρώματος βιοτεχνών, στην ουσία οργανωτών της αποκεντρωμένης παραγωγής και τροφοδοσίας πρώτων υλών, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε εμπόρους προμηθευτές της Αυτοκρατορίας με πολύπλευρες οικονομικές δραστηριότητες, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα της ανάπτυξης μιας βιομηχανικής ή πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας.[619] Το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της βουλγαρικής κοινωνίας, την ύστερη οθωμανική εποχή, παρέμενε κατά κύριο λόγο προκαπιταλιστικό παρά τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της οθωμανικής ελίτ, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι στις αρχές του αιώνα επικρατούσε παντελής ανασφάλεια στις βουλγαρικές επαρχίες εξαιτίας των φιλονικιών των τοπικών πασάδων. Ήταν η εποχή του πολιτικού χάους, η λεγόμενη περίοδος των κιρτζαλίδων, που διήρκησε από το 1780 έως το 1810 και της κατάρρευσης της κεντρικής κυβέρνησης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας Άγγλος περιηγητής το 1803, «*ο φόβος της λεηλασίας από τους Τούρκους* [άρχοντες] *είναι τόσο μεγάλος ώστε οι άνθρωποι φεύγουν προς πάσα κατεύθυνση όταν τους βλέπουν* (…)*, σε όλους τους δρόμους επικρατεί η σιωπή του θανάτου*».[620] Βέβαια η κατάσταση βελτιώθηκε, αφότου η κεντρική κυβέρνηση διέλυσε το γενιτσαρικό σώμα της πρωτεύουσας (1826) και τους τοπικούς αξιωματούχους των επαρχιών λίγο πριν την έναρξη του Τανζιμάτ.

Ο φεουδαλικός χαρακτήρας της οθωμανικής γεωργίας φανερώνεται από το γεγονός ότι έως το 1837 ίσχυε το σύστημα της υποχρεωτικής παράδοσης αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων στο κράτος, σε τιμές δύο ή τρεις φορές χαμηλότερες από τις τιμές της αγοράς, καθώς και η απαγόρευση των εξαγωγών.[621] Τότε ήταν που εκδόθηκαν τα πρώτα σουλτανικά διατάγματα για την κατάργηση του συστήματος των υποχρεωτικών προμηθειών, που ουσιαστικά εφαρμόστηκαν πλήρως μετά το 1842 λόγω δημοσιονομικών δυσκολιών.[622] Σε όλη αυτή την περίοδο η μάζα των Βούλγαρων χωρικών καλλιεργούσε τόση γη όση ήταν απαραίτητη για την οικογενειακή διατροφή και την πληρωμή των φόρων. Επιπλέον, ακόμη και μετά τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, η αυτοκατανάλωση των αγροτών, της μεγαλύτερης μάζας του βουλγαρικού λαού, παρέμενε σε πολύ υψηλό επίπεδο αν και η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, κυρίως των δημητριακών αυξήθηκε σημαντικά –σχεδόν διπλασιάστηκε την περίοδο

[618] Lymperatos A., "Men of the Sultan: the Beglik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth-Century Plovdiv", *Turkish Historical Review* 1 (2010), σελ.55-85.
[619] Το συμπέρασμα αυτό επανέρχεται βιβλιογραφία, ενδεικτικά Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., όπου ρητά διατυπώνεται το επιχείρημα της ανάπτυξης της βιομηχανίας στη Βουλγαρία και στη νότια Μακεδονία το 19ο αιώνα πριν τη βουλγαρική ανεξαρτησία και επισημαίνεται η παρακμή της μετά την απελευθέρωση. Μάλιστα γίνεται λόγος ακόμα και για βιομηχανική αναγέννηση (σελ.50-57 και 66-84).
[620] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.700-1.
[621] Μπερόφ Λ., «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19ος αιώνας). Ρυθμοί ανάπτυξης και μεταβολές», *Τα Ιστορικά* 4, 7 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1987), σελ.155-178.
[622] *Στο ίδιο*.

1848-1870.[623] Η μεγάλη αυτή αύξηση αναμφίβολα ήταν (και) αποτέλεσμα της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας της Αυτοκρατορίας αλλά όχι μόνον αυτής. Μέρος της εμπορευματοποιημένης αγροτικής παραγωγής προερχόταν από περιοχές που κυριαρχούσαν τα τσιφλίκια, ενώ πολλά τσιφλίκια φαίνεται ότι είχαν στραφεί πετυχημένα προς εμπορευματικές καλλιέργειες.[624]

Βέβαια η εμπορευματοποίηση και ο εκχρηματισμός της αγροτικής παραγωγής, που αν και υπαρκτός ήταν (μάλλον) περιορισμένος, αποτελούν ένδειξη αλλά όχι απαραίτητη προϋπόθεση της δομικής ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο. Κατά συνέπεια, με σχετική ασφάλεια μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι καπιταλιστικός μετασχηματισμός στη γεωργία δεν υπήρξε.[625] Η ύπαρξη των τσιφλικιών, έστω και περιορισμένη, και η δυσχερής σχέση των αγροτών σε αυτά –στα όρια του δουλοπάροικου– μαρτυρούν τις φεουδαλικές σχέσεις παραγωγής που επιβίωναν και το (σε πολύ μεγάλο βαθμό αν όχι απόλυτο) προκαπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό της βουλγαρικής υπαίθρου.[626] Η υπερεκμετάλλευση, η αυθαίρετη υπερφορολόγηση και οι καταχρήσεις που βίωναν οι Βούλγαροι αγρότες από τους τσορμπατζήδες, τους τοπικούς προκρίτους και τον ελληνικό κλήρο ήταν πολύ μεγάλη, ενώ συχνά ανώτατοι κληρικοί και τοπικοί προύχοντες δάνειζαν τους αγρότες με επιτόκιο ακόμα και 60% προκειμένου να προσκομίσουν το απαραίτητο κέρδος για τις δωρεές που κατέβαλαν στους ανωτέρους τους,[627] δηλαδή στην Πύλη. Έτσι, ακόμα και την περίοδο του Τανζιμάτ, το σύστημα της οθωμανικής εξουσίας, τοπικά και κεντρικά, αποσπούσε το πλεόνασμα της οθωμανικής υπαίθρου μέσω φόρων, καταχρήσεων και δωροδοκιών, χωρίς να αλλάζει κάτι ριζοσπαστικά. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε πολλές παραδοσιακές μαρξιστικές ερμηνείες της βουλγαρικής ιστοριογραφίας, η ανάπτυξη των τσιφλικιών συσχετίστηκε με τη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό και με την

[623] *Στο ίδιο*.

[624] Daskalov R., *The Making*, ό.π., σελ.84-5.

[625] Λαπαβίτσας Κ., «Βιομηχανική ανάπτυξη και κοινωνικός μετασχηματισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *ό.π.*. Η παραπάνω διαπίστωση γίνεται για τον αγροτικό χώρο στην περιοχή της οθωμανικής Μακεδονίας και ειδικότερα για τις περιοχές Βέροιας, Νάουσας και Έδεσσας για την περίοδο 1870-1912. Θεωρούμε ότι δεν θα ήταν λάθος η επέκταση της παραπάνω θεώρησης για όλες τις ευρωπαϊκές οθωμανικές κτήσεις την ίδια περίοδο και για όλο το 19ο αιώνα.
Στον αντίποδα της παραπάνω θέσης, μεγάλο μέρος της βουλγαρικής βιβλιογραφίας, σε όλο το χρονικό φάσμα του 20ου αιώνα, έχει υποστηρίξει ότι οι σχέσεις παραγωγής στα τσιφλίκια ήταν ημιφεουδαρχικές-ημικαπιταλιστικές, π.χ. D. Blagoev, Zhak Natan, Hristo Hristov και ο Ρώσος συγγραφέας G. Levintov. Περίπου το ίδιο επιχείρημα με κάποιες επαναδιατυπώσεις υποστηρίχθηκε και μετέπειτα από τους Hristo Gandev, Stashimir Dimitrov (1954) και Kostantin Kosev (2001), Daskalov R., *The Making*, ό.π., σελ.69-71.

[626] Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στη βορειοδυτική Βουλγαρία, δηλαδή στην περιοχή με τα περισσότερα τσιφλίκια, στο 18ο αιώνα, εμφανίστηκαν έστω και περιορισμένα καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, Gandev C., "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIII s.", *Etudes historiques* 2 (Σόφια 1960), σελ.207-217. Κατά τη γνώμη μας, με βάση τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές, η παραπάνω άποψη δεν φαίνεται πειστική. Έχοντας υπόψη ότι ο εκχρηματισμός και η εμπορευματοποίηση μέρους της παραγωγής σε καμία περίπτωση δεν σηματοδοτεί την έναρξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θα τολμούσαμε να πούμε ότι (σχεδόν) πουθενά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 18ο αιώνα δεν εμφανίστηκαν καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, πόσο μάλλον στην ύπαιθρο.

[627] Έκθεση του υποπρόξενου Blunt στην Αδριανούπολη, April 4, 1867: Stavrianos L.S., *The Balkans since 1453*, Hurst & Company, London 1958, σελ.384-5.

ανάδυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο με άξονα την εμπορευματοποίηση και τον εκχρηματισμό της παραγωγής.[628] Όπως ήδη σημειώσαμε αυτή η άποψη είναι κατά τη γνώμη μας αστήριχτη και εν μέρει εξηγείται από τη τάση κάποιων Βουλγάρων, αλλά όχι μόνο, μαρξιστών συγγραφέων να ερμηνεύουν την εσωτερική πολιτική και οικονομική ιστορία με βάση τόσο κοινωνικο-οικονομικά όσο και ιστοριογραφικά δυτικά πρότυπα –οπότε να ερμηνεύουν σε διαφορετικούς ιστορικούς χρόνους.

Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας εμφανίστηκε μέσα σε αυτό το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο και μέσα σε μια Αυτοκρατορία, που προσπαθούσε αλλά εκ των πραγμάτων απέτυχε να μετασχηματίσει δομικά τις παραγωγικές της σχέσεις. Χαρακτηριστικό της βουλγαρικής βιοτεχνικής εξέλιξης, στην ύστερη οθωμανική περίοδο, είναι η παραγωγική της κατάτμηση σε διαφορετικές περιοχές σε κοινοτικό ή και οικογενειακό-οικιακό επίπεδο όπου και απασχολούνταν ο πληθυσμός δεκάδων χωριών και ολόκληρες συντεχνίες πόλεων.[629] Εξάλλου, κάτι ανάλογο συνέβαινε σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας και όχι μόνο στην ύστερη φάση της.[630] Από την άλλη μεριά, αξίζει να σημειώσουμε ότι ιδρύθηκαν χάρη σε κρατικές επιδοτήσεις περίπου 15 μεμονωμένα εργοστάσια στις βαλκανικές κτήσεις της Αυτοκρατορίας τα οποία εξοπλίστηκαν με ευρωπαϊκά μηχανήματα.[631] Όμως η γενική άγνοια και η ασυγκράτητη διαφθορά και αδικοπραγία σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο έγιναν αιτία πολλές από αυτές τις επιχειρήσεις σύντομα να αποτύχουν.

Στο Σλίβεν της Βουλγαρίας ιδρύθηκε εργοστάσιο (1836) τσόχας, κιλιμιών, κουβερτών, χαλιών και γενικά υφαντουργικής μεταποίησης,[632] το οποίο λειτούργησε έως το τέλος του αιώνα. Στη Φιλιππούπολη ιδρύθηκε, 10 χρόνια μετέπειτα, το εργοστάσιο του Γκιουμουσγκερδάνη το οποίο, όπως αναφέρθηκε, ειδικεύτηκε στην παραγωγή αμπά (μαλλιού) και γενικότερα υφαντουργικών προϊόντων. Αυτά τα εργοστάσια, αν και αποτέλεσαν χώρους συγκέντρωσης της παραγωγής και της εργασίας, μάλλον αποτέλεσαν την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα.[633] Το 19ο αιώνα στα οθωμανοκρατούμενα βουλγαρικά εδάφη, ο βιοτέχνης-έμπορος οργάνωνε το μεγαλύτερο μέρος της επιχείρησής του μέσω δικτύων που ήλεγχαν την εκτέλεση των κατά τόπους παραγγελιών. Η κύρια αιτία της παραδοσιακού τύπου οργάνωσης της βιοτεχνίας, σε

[628] Crampton J.R., *Bulgarian Society*, ό.π., σελ.160-1,195-6.
[629] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη,* ό.π., σελ.424-5.
[630] Quataert D., *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.
[631] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.389.
[632] *Στο ίδιο*, σελ.389-408 και Rusev I., "The Bulgarian Commercial Companies during the National Revival Period. An Economic History of the Town of Sliven", *BHR* 1 (1993), σελ.54-93, όπου γίνεται αναφορά στην ανάπτυξη του εμπορίου αμπά (μαλλιού) και υφαντουργικών προϊόντων, αλλά υπερεκτιμάται σημαντικά η δυναμική των βουλγαρικών εμπορικών στρωμάτων –εν συγκρίσει με άλλες εμπορικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα την ίδια περίοδο στην Αυτοκρατορία και με τα εμπορικά στρώματα που σχηματοποιούνταν στα οθωμανικά Βαλκάνια και την ευρύτερη περιοχή.
[633] Για παρόμοιου χαρακτήρα διαδικασίες στη μετεπαναστατική Ελλάδα του α΄ μισού του 19ου αιώνα, Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ.15-51.

αποκεντρωμένη δομή, ήταν κυρίως η γενική ανασφάλεια που επικρατούσε στην Αυτοκρατορία και η επιθυμία των βιοτεχνών να μεταφέρουν εύκολα τα κεφάλαιά τους από τη μία δραστηριότητα στην άλλη.[634] Και οι δύο περιπτώσεις βιοτεχνικής οργάνωσης και παραγωγής, η κατά κανόνα αποκεντρωμένη και η περιορισμένη και κατ' εξαίρεση συγκεντρωμένη-εργοστασιοποιημένη, αναμφίβολα αποτέλεσαν ενδείξεις εμφάνισης καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Δύσκολα όμως μπορεί να χαρακτηριστεί αυτού του είδους η βιοτεχνική ανάπτυξη, σε όποια της μορφή, ως πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα. Επιπλέον με βεβαιότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε καμία περίπτωση δεν έθεσε βάσεις για βιομηχανικού τύπου ανάπτυξη.

Για να διευκρινιστεί περισσότερο η θέση μας σχετικά με δραστηριότητες που χαρακτηρίστηκαν «πρωτοβιομηχάνιση» (proto-industrialization), δεν θα ήταν άστοχο να παρατεθεί εδώ η ιστορία του ίδιου του όρου: Επινοήθηκε από τον Franklin Mendels που μελέτησε τη φλαμανδική βιομηχανία λινών υφασμάτων το 18ο αιώνα.[635] Θεώρησε την πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα, δηλαδή τη βιομηχανία προ της βιομηχανικής επανάστασης (pre-industrial industry), ως αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας εκβιομηχάνισης και ως διαδικασία που προετοίμασε τη μοντέρνου τύπου βιομηχανική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Mendels η πρωτοβιομηχάνιση δημιούργησε μια κοινωνική ομάδα εμπόρων-επιχειρηματιών, οι οποίοι είχαν καταφέρει να συσσωρεύσουν σημαντικά κεφάλαια, που τους επέτρεψαν να επενδύσουν σε μηχανοποιημένου επιπέδου παραγωγή. Έτσι σταδιακά μέσω της διαδικασίας πρωτοβιομηχάνισης, σχηματίστηκε μια επιχειρηματική τάξη η οποία διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην επόμενη φάση –στη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Με λίγα λόγια, η παραπάνω διαδικασία της πρωτοβιομηχάνισης άνοιξε το δρόμο και δόμησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις δημιουργίας μοντέρνας βιομηχανίας. Όπως σημειώνει ο Mendels, σε πολλές περιοχές που εμφανίστηκαν εμπορευματικές εξαγωγικές δραστηριότητες κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων για τις διεθνείς ή τις διαπεριφερειακές αγορές, πράγμα που αποτελούσε σημαντική ένδειξη, αν όχι απόδειξη, για να χαρακτηριστεί μια δραστηριότητα πρωτοβιομηχανική, το επόμενο στάδιο –το στάδιο της εμφάνισης της σύγχρονης βιομηχανίας– δεν ακολουθούσε νομοτελειακά. Υπήρξαν άλλες μεταβλητές, όπως το κοινωνικό και πολιτικό υπόβαθρο, η τοποθεσία, η ευκολία εύρεσης πρώτων υλών κτλ., που επιβράδυναν ή επιτάχυναν την πορεία της επόμενης φάσης, του σταδίου της εκβιομηχάνισης. Έτσι κάποιες περιοχές στις οποίες είχε εμφανιστεί πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα απέτυχαν στη διαδικασία οικοδόμησης εκβιομηχάνισης και επαναγροτοποιούνταν, δηλαδή οι κάτοικοί τους επέστρεφαν στην αγροτική παραγωγή, εγκαταλείποντας κάθε βιομηχανική-βιοτεχνική δραστηριότητα.

[634] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.424.

[635] Mendel F., *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, Unpublished Dissertation, University of Wisconsin, Wisconsin 1969. Σύντομα ο ίδιος επαναδιατύπωσε τα επιχειρήματά του στο γνωστό άρθρο "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *JEH* 32, 1 (March 1972), σελ.241-261.

Όπως είναι φυσικό, η παραπάνω θεωρία έγινε αντικείμενο κριτικής αλλά και ευρύτερης επεξεργασίας.[636] Άλλοι ιστορικοί, βασιζόμενοι στη θεωρία του Mendels, υποστήριξαν ότι η διαδικασία πρωτοβιομηχανοποίησης οδηγούσε σε προλεταριοποίηση της εργατικής δύναμης και αποδόμηση των παραδοσιακών προτύπων και δομών της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας. Κάποιοι άλλοι είδαν τη φάση της πρωτοβιομηχάνισης ως ξεχωριστό τρόπο παραγωγής που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, ενώ ακόμη υποστηρίχθηκε ότι αυτή αποτελούσε τμήμα του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής.[637] Ο Mendels σε μια επανατοποθέτηση και ανανέωση της θεωρίας του, υποστήριξε ότι η πρωτοβιομηχάνιση άλλαξε τις παραδοσιακές δομές της αγροτικής κοινωνίας, οδηγώντας στον κατακερματισμό των καλλιεργήσιμων εδαφών. Επίσης υποστήριξε ότι επέτρεψε τη συσσώρευση κεφαλαίων τα οποία επενδύθηκαν στη δημιουργία εργοστασίων και ότι, μέσω αυτής της διαδικασίας, επιταχύνθηκε η αστικοποίηση, η εμπορευματοποίηση της γεωργίας και η εκβιομηχάνιση –αν και επαναλαμβάνει ότι η διαδικασία μπορεί να οδηγηθεί σε αποτυχία και να μην προχωρήσει η διαδικασία της εκβιομηχάνισης.[638] Τέλος, άλλες περιπτωσιολογικές μελέτες αμφισβήτησαν αρκετά από τα παραπάνω συμπεράσματα, καταλήγοντας σε διαφορετικές εκτιμήσεις και συμπεράσματα για τις επιδράσεις της πρωτοβιομηχάνισης ανά περιοχή.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι κάποιες πτυχές της διαδικασίας πρωτοβιομηχάνισης έχουν ομοιότητες με παρόμοιες διαδικασίες που έλαβαν χώρα στα οθωμανικά βουλγαρικά εδάφη μεταξύ Αίμου και Ροδόπης. Εντούτοις, υποστηρίξαμε ότι δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν πρωτοβιομηχανικές, για μια σειρά από λόγους: Η άνοδος της πρωτοβιομηχάνισης στην Ευρώπη και κυρίως στη βορειοδυτική, αποτέλεσε διαδικασία που ξεκίνησε δύο με τρεις αιώνες πριν την έναρξη της εκβιομηχάνισης[639] και της οποίας η *έκρηξη* τοποθετείται χρονικά στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αντίθετα, στα παραπάνω βουλγαρικά εδάφη η δυναμική ανάπτυξη της βιοτεχνίας τοποθετείται περίπου στα μέσα του 19ου αιώνα. Επιπλέον η ζήτηση των μεταποιημένων κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων προερχόταν κυρίως από τον οθωμανικό στρατό και μετά από κεντρική παρέμβαση της Πύλης. Αν και τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα της περιοχής κατευθύνονταν και σε διεθνείς αγορές μεγάλων αποστάσεων όπως και σε τοπικές και διαπεριφερειακές, εντούτοις χωρίς την κεντρική παρέμβαση της οθωμανικής διοίκησης η μεταποιητική δραστηριότητα θα είχε οδηγηθεί σε μαρασμό. Με απλά λόγια, η εξαγωγική δυναμική των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων που παράγονταν στα βουλγαρικά εδάφη στηριζόταν στη συνεχή/ενεργή κρατική ζήτηση και στο πολυεπίπεδο πλέγμα ανταλλαγών και

[636] Για επισκόπηση των θεωριών πρωτοβιομηχάνισης: Ogilvie Sh., Cerman M., "The Theories of Proto-industrialization", Ogilvie Sh., Cerman M. eds, *European Proto-industrialization*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σελ.1-11.
[637] *Στο ίδιο*, σελ.5.
[638] *Στο ίδιο*, σελ.6.
[639] Ogilvie Sh., Cerman M., "Proto-industrialization, Economic Development and Social Change in Early Modern Europe", Ogilvie Sh., Cerman M., ό.π.

διαφθοράς των τοπικών εξουσιών και εμπόρων με την κεντρική κυβέρνηση –πολύ λιγότερο συνδεόταν λειτουργικά με τις διακυμάνσεις των αγορών και της διεθνούς ζήτησης. Ακόμη η μεταποιητική δραστηριότητα δεν συνέβαλε στην αναμόρφωση του ευρύτερου πλαισίου λειτουργίας και παραγωγής της οθωμανικής βουλγαρικής υπαίθρου· δηλαδή δεν κατέλυσε τις φεουδαλικές αγροληπτικές σχέσεις και δεν τις μετέβαλε δομικά παρά τις όποιες, περιορισμένες, αλλαγές επέφερε. Επίσης, η διαδικασία της εκβιομηχάνισης δεν προχώρησε, ενώ ο μηχανοποιημένος και εργοστασιοποιημένος τρόπος παραγωγής δεν εμφανίστηκε παρά ελάχιστα. Αν και, όπως είδαμε, σύμφωνα με την οπτική της πρωτοβιομηχάνισης, μια τέτοια εξέλιξη είναι πιθανό να συμβεί σε τοπικό επίπεδο, εντούτοις σε όποιες χώρες ή ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες προχώρησε η διαδικασία της πρωτοβιομηχάνισης, η βιομηχανική συγκρότηση –βιομηχανική επανάσταση– ακολούθησε στη συνέχεια.

Με άλλα λόγια, μπορεί κάποιες κατά τόπους πρωτοβιομηχανικές δραστηριότητες να απέτυχαν να εξελιχθούν και να εκβιομηχανίσουν τις περιοχές-έδρα της δραστηριότητάς τους και οι οποίες οδηγήθηκαν σε επαναγροτοποίηση, αλλά το ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο των περιοχών-χωρών αυτών γνώρισε την εκβιομηχάνιση, κάτι που δεν συνέβη στα βουλγαρικά εδάφη. Αυτό, κατά την άποψή μας, δείχνει τους ευρύτερους δομικούς μετασχηματισμούς, που λαμβάνουν χώρα στις περιοχές/ χώρες όπου αναπτύσσονται δραστηριότητες που μπορούν να χαρακτηριστούν πρωτοβιομηχανικές. Η διαδικασία της πρωτοβιομηχάνισης μεταλλάζει σε τόση έκταση τις δομές της υπαίθρου αλλά και της πόλης, δηλαδή τις παραγωγικές-έγγειες σχέσεις, ώστε φαίνεται να είναι προσωρινή η επιστροφή στο παρελθόν σε περίπτωση αποτυχίας εδραίωσης της όλης διαδικασίας. Έτσι λοιπόν, όχι τυχαία, έχει επισημανθεί ότι η δυτικού τύπου πρωτοβιομηχανική ανάπτυξη δεν εμφανίστηκε σχεδόν πουθενά στην Ανατολική Ευρώπη με εξαίρεση τις περιοχές της Μοραβίας, Βοημίας και Σιλεσίας[640] και φυσικά της Ρωσίας που αποτελεί ξεχωριστή

[640] Berend Iv., *History Derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, California 2003, σελ.26-31 καθώς και Ogilvie Sh., Cerman M., *The Theories of Proto-industrialization,* ό.π., σελ. 9. Ο Berend στο ίδιο σημείο αναφέρει ότι σε κάποια μέρη των Βαλκανίων όπως στη β. Βουλγαρία, στον Τύρναβο και στα Αμπελάκια η πρωτοβιομηχάνιση έκανε κάποιες προόδους, όχι όμως προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης αλλά ως υποκατάστατο αυτής. Για τη βιοτεχνική ανάπτυξη στα Αμπελάκια Θεσσαλίας (παραγωγή νήματος) στα τέλη 18ου - αρχές 19ου αιώνα και τους λόγους της παρακμής τους (κυρίως εξαιτίας του ανταγωνισμού των αγγλικών βιοτεχνιών), Κορδάτος Γ., *Τ' Αμπελάκια κι' ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973 [1955]. Αν και ο κύριος στόχος του βιβλίου είναι η αποδόμηση της άποψης περί συνεταιρισμού της παραγωγής νήματος, εντούτοις παρέχονται αρκετά στοιχεία που μπορούν να αμφισβητήσουν τη (μετέπειτα) θεωρία της πρωτοβιομηχάνισης για τα θεσσαλικά βιοτεχνικά χωριά, κυρίως κεφ. 8ο {πχ. μη εμφάνιση προλεταριακής εργασίας, έλλειψη κεφαλαίων, φεουδαλική κοινωνία, προ-κεφαλαιοκρατικές –και όχι πρωτο-κεφαλαιοκρατικές– συνθήκες παραγωγής}. Στον αντίποδα της παραπάνω θεώρησης, έχει υποστηριχθεί ότι η πρωτοβιομηχάνιση και οι μικρής έκτασης βιομηχανίες και βιοτεχνίες εμφανίστηκαν στην ανατολική Θεσσαλία, Petmezas S., "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860", *The Journal of European Economic History* 19, 3 (1990), σελ.575-603. Επίσης για την εποχή της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο Ελληνικό Βασίλειο το 1881 έχει επισημανθεί ότι η βιοτεχνική παραγωγή που επιζεί και αναπτύσσεται ανήκει μάλλον στο στάδιο της «πρωτο-εκβιομηχάνισης», Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σελ. 287-8. Τέλος, οι Berend I.,

κατηγορία. Μια αναδρομή στην περίοδο πριν από την εμφάνιση του όρου είναι ακόμα περισσότερο διαφωτιστική. Ο F. Braudel στη μελέτη του, για την οικονομική ιστορία της Μεσογείου -και αυτό έχει τη σημασία του-, πριν ακόμη κάνει την εμφάνισή του ο όρος πρωτοβιομηχάνιση, προβληματίζεται σχετικά και αναφέρει ότι πιθανότατα οι αγροτικές βιομηχανίες δεν είχαν στη Μεσόγειο τη δύναμη που είχαν ήδη αποκτήσει στην Αγγλία ή στη βόρεια Ευρώπη και ότι δεν παρουσίασαν ποτέ την εικόνα «εκτεταμένων αρχιπελάγων της υπαίθρου», κάτω από το μακρινό έλεγχο των εμπόρων των πόλεων, εικόνα που θα εμφανιζόταν αργότερα, το 18ο αιώνα στη Γαλλία.[641] Το θέμα είναι τόσο σύνθετο και πολύπλοκο στην κατανόηση και ερμηνεία του, που κάποιοι οικονομικοί ιστορικοί, υποστήριξαν την άποψη ότι στα οθωμανοκρατούμενα βουλγαρικά εδάφη αναπτύχθηκαν δραστηριότητες που δύναται να χαρακτηρισθούν πρωτοβιομηχανικές.[642]

Από τα προηγούμενα συμπεραίνουμε ότι η βιοτεχνική δραστηριότητα του 19ου αιώνα στα ευρωπαϊκά οθωμανοκρατούμενα εδάφη, αποτέλεσε την εξαίρεση στον κανόνα της παραδοσιακής, προκαπιταλιστικής και φεουδαλικής οθωμανικής κοινωνίας στην ύστερη φάση της. Η έλλειψη ασφάλειας που επικρατούσε για την προώθηση βιομηχανικών δραστηριοτήτων ανάγκαζε τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα να στρέφουν αλλού τα επενδυτικά τους ενδιαφέροντα, στο εμπόριο και την ακίνητη περιουσία καθώς και στη διατήρηση παραδοσιακών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.[643] Έτσι, όμως, ήταν μάλλον αδύνατον να μετασχηματίσουν τη βουλγαρική, αν όχι και την οθωμανική, κοινωνία σε νέες βάσεις. Επιπλέον η έλλειψη

Ranki G., *Economic Development in East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries*, Columbia University Press, London, New York 1974, σελ.143, αναφέρουν ότι η ασθενική εμφάνιση της βουλγαρικής εκβιομηχάνισης εντοπίζεται στη δεκαετία του 1870. Παράλληλα, για το 19ο αιώνα, δεν γίνεται καν λόγος, για διαδικασίες πρωτοβιομηχάνισης αλλά για σταδιακή παρακμή της βιοτεχνίας στο πέρασμα του αιώνα. Για την πρωτοβιομηχάνιση στη Βοημία, μια από τις ελάχιστες περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης όπου εμφανίστηκε το φαινόμενο το 18ο αιώνα, Muller L., "Bohemian Textiles and Glass in Eighteenth-Century Global Trade", *Third European Congress on World and Global History* 14-17 (London School of Economics April 2011), σελ.1-24.

[641] Braudel F., *Μεσόγειος. Συλλογικά πεπρωμένα*, τόμ. Γ', ό.π., σελ.96.

[642] Ενδεικτικά οι Lampe J. Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ. 139-145, υποστήριξαν, όχι πειστικά, ότι η πρωτοβιομηχάνιση εμφανίστηκε στα βουλγαρικά εδάφη, με έμφαση κυρίως σε δύο στοιχεία που κατά τη γνώμη τους μαρτυρούν πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα, τις εξαγωγές στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία και την αύξηση του πληθυσμού. Όσον αφορά στην αύξηση του πληθυσμού, σε όλα τα βαλκανικά κράτη ο πληθυσμός το 19ο αι. υπερδιπλασιάζεται, χωρίς να έχουμε πρωτοβιομηχανικές δραστηριότητες. Για το ζήτημα των εξαγωγών ήδη αναφέραμε ότι εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από την κρατική ζήτηση και όχι ιδιαίτερα από τις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς. Το ίδιο επιχείρημα διατυπώθηκε και μετέπειτα, Lampe J., *The Bulgarian Economy*, ό.π., σελ.21-23, αν και σε άρθρο του, γραμμένο στο μεσοδιάστημα, μετριάζεται ως ένα βαθμό, η άποψη περί πρωτοβιομηχάνισης, Lampe J., Jackson M., "The Evidence of Industrial Growth in Southeastern Europe before the Second World War", *EEQ* 16, 4 (January 1983), σελ. 385-415. Το επιχείρημα της πρωτοβιομηχάνισης στα βουλγαρικά εδάφη υποστηρίζεται και σε σημαντικό μέρος της βουλγαρικής ιστοριογραφίας. Ενδεικτικό είναι το σχετικά πρόσφατο άρθρο της Γιάνεβα Σ., *Η έναρξη της ενσωμάτωσης των κεντρικών βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα (τέλη 18ου- αρχές 19ου αι.)*, Λυμπεράτος Α. επιμ., *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός Ταυτότητες Ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της Καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

[643] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.425.

προστατευτισμού έναντι των ευρωπαϊκών ανταγωνιστικών βιοτεχνικών επιχειρήσεων καθώς και η απουσία σαφούς πλαισίου σεβασμού των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, παρά τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια της οθωμανικής διοικητικής ελίτ, έδρασε καταλυτικά για την απουσία οποιασδήποτε σοβαρής παραγωγικής συγκρότησης. Εν κατακλείδι, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας δεν υποδηλώνει παρά την ισχνή και περιορισμένη εμφάνιση οιονεί καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής –ενός θύλακα μέσα σε μια απόλυτα προκαπιταλιστική γεωργική κοινωνία.

Η παραπάνω θέση μας, φαίνεται να αντιτίθεται με την αρκετά διαδεδομένη άποψη, διατυπωμένη από έγκριτους Οθωμανολόγους και όχι μόνο, σύμφωνα με την οποία στα οθωμανικά Βαλκάνια αλλά και αλλού στην Αυτοκρατορία, στην ύστερη φάση της και κυρίως στην περίοδο των μεταρρυθμίσεων, αναπτύχθηκε δυναμικά η βιοτεχνία ή ακόμα και η βιομηχανία και τέθηκαν οι βάσεις της «πρωτοβιομηχανικής» ανάπτυξης και συνακόλουθα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Επειδή το θέμα αγγίζει την ουσία της προβληματικής μας κι ακόμα περισσότερο εμπλουτίζει τη συγκριτική μας προσέγγιση, χρειάζεται να επιμείνουμε στην ανάλυση και της παραπάνω θέσης που αφορά την ίδια την Αυτοκρατορία και όχι μια περιοχή της στην οποία δραστηριοποιούνταν χριστιανοί υπήκοοι.

Ο D. Quataert διερευνώντας την ανάπτυξη της οθωμανικής βιοτεχνίας, την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, παρατηρεί ότι στην Αυτοκρατορία δεν έλαβε χώρα βιομηχανική επανάσταση. Η βιοτεχνία αναπτύχθηκε ελάχιστα μέσα σε εργοστασιακούς χώρους με μηχανοποιημένου επιπέδου παραγωγή. Κυρίως η ανάπτυξη της, όπως είδαμε και στην περίπτωση της Βουλγαρίας, εδράστηκε σε παραδοσιακούς τρόπους παραγωγής σε σπίτια και σε εργαστήρια.[644] Τα μεγάλα βιομηχανικά ιδρύματα, μόλις το 1914, απασχολούσαν 35.000 περίπου εργάτες, όταν ο αριθμός των χειροτεχνών ήταν πολλαπλάσιος.[645] Κυβερνητικές προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό ή για το κτίσιμο μεμονωμένων εργοστασίων είχαν ξεκινήσει από το τέλος του 18ου αιώνα, προκειμένου να εξοπλιστεί και να ενισχυθεί αποτελεσματικότερα ο στρατός.[646] Για παράδειγμα, το 1836 άνοιξε το προαναφερθέν κλωστοϋφαντουργείο στο Σλίβεν, ενώ εκσυγχρονίστηκαν οι συνθήκες παραγωγής κανονιών και πυροβόλων όπλων. Την περίοδο ανάμεσα στο 1840-50 ένα κρατικό πρόγραμμα εκβιομηχάνισης δημιούργησε ένα βιομηχανικό πάρκο στην Κωνσταντινούπολη (1842),[647] που περιλάμβανε χυτήριο, εργαστήρια πυρίτιδας, κλωστήριο, υφαντουργείο, τυπογραφείο καθώς και ναυπηγείο, ενώ ιδρύθηκαν εργοστάσια στη Βαγδάτη (πυριτιδοποιείο), στη Νικομήδεια (υφαντουργείο και εργοστάσιο χάρτου), στο Χέρεκε, όπου ιδρύθηκε υφαντουργείο βαμβακερών το οποίο εισήγαγε αγγλικά μηχανήματα και παρήγαγε

[644] Quataert D., *Ottoman Manufacturing*, ό.π., σελ.161-177.
[645] Quataert D., *The Age of Reforms*, ό.π., σελ.898.
[646] *Στο ίδιο*, σελ.899.
[647] Clark E., "The Ottoman Industrial Revolution", *IJMES* 5 (1974), σελ.65-76.

μεταξωτά υφάσματα.[648] Στην περιοχή της Προύσας έγιναν εισαγωγές αργαλειών και άλλων μηχανημάτων από την Ευρώπη για την ενίσχυση των βιοτεχνιών μεταξουργίας. Στα χρόνια μεταξύ 1847 και 1868 φαίνεται ότι ιδρύθηκαν 21 ατμοκίνητα εργοστάσια στην ίδια περιοχή, ενώ το 1862 άνοιξε εργοστάσιο παραγωγής σολοδέρματος στην Τραπεζούντα.[649] Παράλληλα στα τέλη της δεκαετίας του 1860, η κυβέρνηση καταπιάστηκε με ένα φιλόδοξο πρόγραμμα για την ενίσχυση της βιοτεχνίας-βιομηχανίας, η οποία ήταν μέχρι τότε περιορισμένη,[650] το οποίο όμως εγκατέλειψε λόγω οικονομικών δυσκολιών.

Μετά τη δεκαετία του 1870, το κράτος εγκαινίασε μια σταθερή πολιτική φοροαπαλλαγών για τα μηχανήματα και τα εργαλεία που θα χρησιμοποιούσαν τα εργοστάσια, ενώ την ίδια περίοδο ο αριθμός των εργοστασίων αυξήθηκε απότομα χάρη σε ιδιωτικές επενδύσεις,[651] αναμφίβολα και λόγω του μεταρρυθμιστικού προγράμματος της Αυτοκρατορίας. Στις περισσότερες των περιπτώσεων τα νέα εργοστάσια παρήγαν τρόφιμα για τοπική κατανάλωση, αλεύρι, πάγο και μακαρόνια καθώς και μπίρα, που από τη φύση τους ήταν προστατευμένα έναντι του ευρωπαϊκού ανταγωνισμού. Ακόμα η παραγωγή βιομηχανοποιημένου βαμβακερού νήματος αναπτύχθηκε σημαντικά όπως και η βιομηχανία καπνού και τσιγάρων σε Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Σαμψούντα και Θεσσαλονίκη.[652] Γενικότερα μετά το 1870 παρατηρείται σημαντική ανάπτυξη της βιομηχανίας-βιοτεχνίας.[653] Στη Θεσσαλονίκη στο τέλος του 19ου αιώνα υπήρξε αξιομνημόνευτη δραστηριότητα και αναπτύχθηκαν ένα αποστακτήριο, έξι εργοστάσια σαπουνιού και από ένα εργοστάσιο για κεραμίδια και τούβλα, για καρφιά, για τσιγάρα κ.ά. Γενικά σε περιοχές της οθωμανικής Μακεδονίας φαίνεται να υπήρξε σημαντική ανάπτυξη της μεταποίησης μαλλιού, βαμβακιού και παραγωγής νήματος.[654] Επίσης και σε άλλες περιοχές, όπως στα Άδανα, Αδριανούπολη, Ντιγιαρμπακίρ, Τραπεζούντα, Αμάσεια, Προύσα αναπτύχθηκαν εργοστάσια υφαντουργίας, παραγωγής νήματος, μεταξουργεία, κλωστήρια, αλευρόμυλοι κ.ά.[655]

Ο επόμενος Πίνακας δείχνει το μέγεθος, την ποιότητα και την έκταση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, που δρομολογήθηκε στην Αυτοκρατορία το 19ο αιώνα και έως το 1915.

[648] Quataert D., *The Age of Reforms*, ό.π., σελ.898-904.
[649] *Στο ίδιο*.
[650] Issawi Ch., *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1980, σελ.275.
[651] Quataert D., *The Age of Reforms*, ό.π., σελ.898-904.
[652] *Στο ίδιο*.
[653] Στο ίδιο, σελ.911-928 και Quataert D., *Ottoman Manufacturing*, ό.π., σελ.168.
[654] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.72-81, Λαπαβίτσας Κ., "Βιομηχανική ανάπτυξη", ό.π..
[655] Quataert D., *The Age of Reforms*, ό.π., σελ.898-914.

Πίνακας 4.1 ***Ιδιωτικές βιομηχανίες – Έτος ίδρυσης***

	Μέχρι το 1880	***1881-90***	***1891-1900***	***1901-15***	***Σύνολο***
Food (βιομηχ. τροφίμων)	*15*	*6*	*7*	*38*	*66*
Ceramics (κεραμικά- οικοδομικά υλικά)	*1*	*2*	*3*	*5*	*11*
Tanneries (Βυρσοδεψεία)	*3*	*1*	*3*	*4*	*11*
Wood (ξυλεία)	*3*	*-*	*6*	*15*	*24*
Textiles (κλωστοϋφαντουργία)	*17*	*4*	*6*	*18*	*45*
Paper, printing (βιομηχανία χάρτου)	*17*	*6*	*6*	*21*	*50*
Chemical (χημικά)	*-*	*-*	*1*	*6*	*7*
Σύνολο	*56*		*32*	*107*	*214*

Πηγή: **Issawi Ch.*, The Economic History of Turkey*, ό.π., σελ.277.**

Ο παραπάνω συγκεντρωτικός Πίνακας δείχνει ότι μόνο μετά το 1900**,** αναπτύσσεται με αυξανόμενη δυναμική η οθωμανική βιομηχανία και ιδίως μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908.[656] Εκείνη ωστόσο η συγκυρία δεν ήταν πρόσφορη για την επιτάχυνση παρόμοιων διαδικασιών από την ίδια την παραπαίουσα Αυτοκρατορία, ενώ οι βουλγαρικές περιοχές είχαν ήδη χαράξει το δικό τους δρόμο. Παρόλα αυτά, τότε ήταν που η κυβέρνηση πήρε γενναία μέτρα για την ενίσχυση της βιομηχανίας και απάλλαξε τις εισαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού από τους δασμούς, ενώ παράλληλα ενίσχυσε τους φόρους προστασίας της εγχώριας παραγωγής στο 11% το 1911 και στο 15% το 1915.[657] Μ' αυτό τον τρόπο προσήλκυσε το επενδυτικό ενδιαφέρον ξένων κεφαλαιούχων καθώς και εύπορων Οθωμανών χριστιανών, στους οποίους οφείλεται κατά κύριο λόγο η ώθηση της οθωμανικής βιομηχανίας στις αρχές του 20ου αιώνα.[658]

Ως το 1880 υπήρχαν 17 συγκεντρωμένες βιομηχανίες-βιοτεχνίες κλωστοϋφαντουργίας, αλλά απουσίαζε η χημική βιομηχανία της οποίας αναμφίβολα η ύπαρξη υποδηλώνει ένα επίπεδο ανάπτυξης τόσο στη γεωργία (χημικά λιπάσματα) όσο και σε άλλες παραπλήσιες βιομηχανίες (επεξεργασίας πρώτων υλών, βιομηχανία χάρτου κ.ά.), 15 εργοστάσια τροφίμων, 3 βυρσοδεψεία, 1 εργοστάσιο κεραμικών που παρήγαγε τούβλα, κεραμίδια και ενδεχομένως και άλλα οικοδομικά υλικά, 3 εργοστάσια παραγωγής ξυλείας και 17 εργοστάσια-εργαστήρια επεξεργασίας χάρτου και εκτυπώσεων. Φαίνεται όμως ότι η πλειονότητα αυτών των εργοστασίων χάρτου, ήταν πολύ περιορισμένα σε έκταση και μάλλον περισσότερο προσομοίαζαν σε εργαστήρια επεξεργασίας και τυπογραφεία. Η απογραφή εργοστασιακών εγκαταστάσεων στην Αυτοκρατορία για το έτος 1913 φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας. Σε αυτή, καταγράφηκαν πολλά μικρά εργοστάσια-

[656] Issawi Ch., *The Economic History of Turkey*, ό.π., σελ.277.
[657] *Στο ίδιο*, σελ.276.
[658] *Στο ίδιο*, σελ.272-7.

εργαστήρια που κατασκεύαζαν τσιγαρόχαρτα και έκαναν εκτυπώσεις.[659] Επομένως, όπως ήδη τονίσαμε, η έλλειψη χημικής βιομηχανίας υποδηλώνει (και) την απουσία οποιασδήποτε σοβαρής εξέλιξης στην οθωμανική βιομηχανία χάρτου, που φαίνεται να περιορίστηκε στις εκτυπώσεις και στα τσιγαρόχαρτα. Βέβαια, σημαντικό μέρος της οθωμανικής βιοτεχνίας και κλωστοϋφαντουργίας δεν ήταν καταγεγραμμένο σε απογραφές, αφού ήταν αποκεντρωμένο σε αστικές περιοχές και στα χωριά, όπου η παραγωγή γινόταν σε μη εργοστασιοποιημένους χώρους, με παραδοσιακό, μη μηχανοποιημένο τρόπο.[660]

Η οθωμανική οικονομία ήταν κατά κύριο λόγο εξαγωγέας πρώτων υλών και τροφίμων και εισαγωγέας μεταποιημένων βιομηχανικών προϊόντων, [661] ενώ εισήγαγε σχεδόν όλα τα μηχανήματα που της ήταν απαραίτητα για τη νηπιακή βιομηχανία της (με την εξαίρεση ελάχιστων εργοστασίων) και τη βιοτεχνία, από τις ξένες βιομηχανικές χώρες.[662] Υπό αυτή την οπτική, θεωρούμε ότι η παραπάνω ισχνή και αναιμική ανάπτυξη της εργοστασιακής δραστηριότητας στην Αυτοκρατορία μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα, δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρωτοβιομηχανική ή βιομηχανική. Με άλλα λόγια, δεν συγκρότησε παρά ελάχιστα τη βάση εξέλιξης της μετέπειτα τουρκικής ή βαλκανικής βιομηχανίας. Κάτι αντίστοιχο θεωρούμε ότι συνέβη και με την ανάπτυξη της υφαντουργικής βιοτεχνίας και χειροτεχνίας είτε στην εξελιγμένη της μορφή είτε στην αποκεντρωμένη και πιο παραδοσιακή. Αν και συνεισέφερε, σε περιορισμένο βαθμό, στις εξαγωγές[663] εντούτοις δεν είχε πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας: Για παράδειγμα, ενώ πουλήθηκαν περίπου 10.000 υφαντουργικές μηχανές στις αρχές του 20ου αιώνα σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας,[664] δεν δημιουργήθηκε βάση για την ανάπτυξη εργοστασίων κατασκευής μηχανών ρούχων, που έπειτα θα δημιουργούσε την ανάγκη για επεξεργασμένο σίδηρο και ξυλεία, που με τη σειρά τους θα είχαν ανάγκη από την παραγωγή νέων μηχανημάτων καθώς και μέσων μεταφοράς, που στη συνέχεια θα δημιουργούσαν την ανάγκη για ανάπτυξη της χημικής βιομηχανίας και ούτω καθεξής. Όλη αυτή η διαδικασία θα αύξανε την τελική ζήτηση και απασχόληση και εν τέλει την κατανάλωση και θα πυροδοτούσε τη ραγδαία ανάπτυξη μιας ελαφριάς βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών. Εν τέλει η παραπάνω διαδικασία, που δεν έλαβε χώρα στην Αυτοκρατορία, θα σηματοδοτούσε μια μικρή ή μεγάλη βιομηχανική επανάσταση.

Με απλά λόγια, βιομηχανικού τύπου συγκρότηση, που θα μπορούσε έστω και υπερβολικά να χαρακτηριστεί βιομηχανική επανάσταση, δεν έλαβε χώρα στην Αυτοκρατορία στην ύστερη φάση

[659] *Στο ίδιο*, σελ.315.
[660] Quataert D., *Ottoman Manufacturing*, ό.π., σελ.161-7.
[661] Stoianovich T. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *JEH* 20, 2 (June 1960), σελ.234-313. Pamuk S., Γουίλιαμσον Τζ., *Οθωμανική αποβιομηχάνιση, 1800-1913*: *Μια αποτίμηση της έκτασης, των επιπτώσεων και των αντιδράσεων*, Λαπαβίτσας Κ., ό.π., σελ.193-238.
[662] Issawi Ch., *The Economic History of Turkey*, ό.π., σελ.317.
[663] Quataert D., *The Age of Reforms*, ό.π., σελ.913-920.
[664] Quataert D., *Ottoman Manufacturing*, ό.π., σελ.165.

της.[665] Επιπλέον η ισχνή εμφάνιση βιομηχανικών δραστηριοτήτων και η δυναμική εμφάνιση της βιοτεχνίας κυρίως στην παραδοσιακή της διάσταση, δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα. Οι λόγοι για τους οποίους δεν συνέβη η παραπάνω εξέλιξη έχουν αναπτυχθεί εκτενέστατα στη βιβλιογραφία. Οι βασικότεροι από αυτούς θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως εξής: Αποτυχία της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων και εξασφάλισης κλίματος ασφάλειας των επενδύσεων και δημιουργίας πλαισίου δασμολογικής πολιτικής για την ενίσχυση της βιομηχανίας, γεωπολιτικές ανακατατάξεις, που είχαν φανερές και κρυφές οικονομικές συνέπειες. Με λίγα λόγια, αποτυχία μετασχηματισμού της Αυτοκρατορίας σε έθνος-κράτος, αποτυχία μετουσίωσης της πολιτικής ενότητας σε οικονομική ευημερία. Αρνητικό ρόλο ενδεχομένως να διαδραμάτισε και ο κυρίως παραδοσιακός χαρακτήρας της εκτεταμένης υφαντουργικής δραστηριότητας που καθυστέρησε τη συγκέντρωση της παραγωγής σε ένα πιο εκσυγχρονισμένο επίπεδο, πράγμα που έδρασε αρνητικά στις οικονομίες κλίμακας και στη συνεπαγόμενη ειδίκευση και αύξηση της παραγωγικότητας. Αλλά και αυτή η αδυναμία ήταν ως ένα βαθμό αποτέλεσμα των πολιτικών και κοινωνικών δυσλειτουργιών της Αυτοκρατορίας.

Με βάση τις παραπάνω αναγκαίες εννοιολογικές διευκρινίσεις που επιχειρήσαμε τόσο για τη βουλγαρική περίπτωση της βιοτεχνικής άνθισης, που όχι τυχαία συνέπεσε με την περίοδο της εθνικής Παλιγγενεσίας, όσο και της προβαλλόμενης οθωμανικής βιομηχανίας, που ωστόσο στην πραγματικότητα παραμένει δυσδιάκριτη, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στα οθωμανικά βουλγαρικά εδάφη, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αποτελούνταν από άτομα που είτε ήσαν αξιωματούχοι της Αυτοκρατορίας, φοροσυλλέκτες, πρόκριτοι κ.τ.λ. είτε βιοτέχνες-έμποροι-τοκιστές που οργάνωναν την παραγωγή και το εμπόριο του αμπά και μάλλινων ρούχων στα βουλγαρικά εδάφη. Η εμφάνιση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ήταν ισχνή και αποτελούσαν την εξαίρεση –θύλακα σε μια προκαπιταλιστική, αγροτική, παραδοσιακή και φεουδαλική αγροτική κοινωνία. Μ’ άλλα λόγια, η εξέλιξη των βιοτεχνών και εμπόρων αμπά σε βιομηχανική αστική τάξη, στα πρότυπα των δυτικών χωρών, ήταν μάλλον αδύνατη στο πλαίσιο της οθωμανικής τάξης πραγμάτων, παρά τις τεράστιες και φιλόδοξες προσπάθειες μεταρρύθμισης που ενίσχυσαν ποικιλοτρόπως τα ανώτατα βουλγαρικά κοινωνικά στρώματα. Η μακρόχρονη μεταρρυθμιστική προσπάθεια, το λεγόμενο Τανζιμάτ, ήταν εν τέλει μια θνησιγενής προσπάθεια, απόδειξη ότι δρομολογήθηκε ο κερματισμός της Αυτοκρατορίας και επιλέχθηκε η ίδρυση εθνικών κρατών.

[665] Clark E., “The Ottoman Industrial Revolution”, *IJMES* 5 (1974), σελ.65-76. Ο συγγραφέας, με το φαινομενικά εξαγγελτικό τίτλο του άρθρου του, στην πραγματικότητα αναλύει τους λόγους για τους οποίους δεν συντελέστηκε η «οθωμανική βιομηχανική επανάσταση». Στέκεται κυρίως στις εμπορικές συμφωνίες των Οθωμανών με τις δυτικές χώρες και τη μεγάλη εξάρτηση των πρώτων εργοστασίων, τόσο σε πρώτες ύλες όσο και σε τεχνογνωσία, μηχανήματα, οργάνωση από την αλλοδαπή και ιδίως από τις ήδη εκβιομηχανισμένες χώρες της Ευρώπης.

Επιπλέον, ευρύτερα στο χώρο της Αυτοκρατορίας, τα ανώτατα εμπορικά στρώματα που ευνοήθηκαν από το Τανζιμάτ ήταν ως επί το πλείστον Έλληνες, Αρμένιοι και Εβραίοι. Ακόμα και στο μικρό σε σημασία εμπόριο της ενδοχώρας των οθωμανικών Βαλκανίων δεν φαίνεται να κυριαρχούν Βούλγαροι.[666] Χωρίς αμφιβολία, η ελληνική εμπορική τάξη, συνεπικουρούμενη από την ελληνική ναυτιλία, ήταν η πιο σημαντική και δυναμική από όλες τις άλλες βαλκανικές εμπορικές τάξεις και μάλιστα με πολύ μεγάλη διαφορά, αφού για ένα διάστημα συγκέντρωσε το μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών και εξαγωγών των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου.[667] Μόνο μετά τη Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829) άνοιξε ο δρόμος για την ανάπτυξη του βουλγαρικού εμπορίου κυρίως στα βόρεια του Δούναβη[668] και επιταχύνθηκε στη Μαύρη θάλασσα, με βάση κυρίως το λιμάνι της Βάρνας, από όπου, εξάγονταν σημαντικές ποσότητες σιτηρών,[669] και την Κεντρική Ευρώπη μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο (1853).[670] Τελευταίο αλλά όχι και μικρότερης σπουδαιότητας, σημαντικοί βουλγαρικοί εμπορικοί οίκοι είχαν την έδρα τους στην Κωνσταντινούπολη, στη Βλαχία και τη νότια Ρωσία, όπου Βούλγαροι έμποροι ανέπτυσσαν τις δραστηριότητές τους.

Από την εθνική Παλιγγενεσία στην Απελευθέρωση

Η βουλγαρική εθνική Παλιγγενεσία ή εθνική Αναγέννηση (Възраждане) αποτέλεσε το καθοριστικό πολιτιστικό και πνευματικό γεγονός του 19ου αιώνα, που οδήγησε στην πραγμάτωση των ουσιαστικών και υλικών προϋποθέσεων της συγκρότησης του βουλγαρικού κράτους το 1878 και βεβαίως του βουλγαρικού εθνικού κινήματος και της αποχρώσας εθνικής ιδεολογίας του. Η εθνική Παλιγγενεσία ήταν ένα ευρύ κοσμικό, τοπικό, εθνικό κίνημα που συνέβαλλε στη διάδοση της εκπαίδευσης και της παιδείας στη βουλγαρική γλώσσα και τόνιζε τη σημασία της γνώσης και της ανάπτυξης εθνικής συνείδησης και μόρφωσης[671] σε ένα πληθυσμό, του οποίου η πλειονότητα ήταν αγράμματοι αγρότες. Αξιοσημείωτο είναι ότι το αναμφίβολα επιτυχημένο εθνικό κίνημα των Βουλγάρων δεν αμφισβήτησε σχεδόν ποτέ αποτελεσματικά, με τη βία, την οθωμανική τάξη πραγμάτων. Δεν διεξήχθη δηλαδή ένοπλος αγώνας με προγραμματικό στόχο την επανάσταση, για

[666] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.570. και Stoianovich T. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *JEH* 20, 2 (Jun. 1960), σελ.234-313.
[667] Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.287-290 και 608, υποσημείωση 12.
[668] Stoianovich T. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *ό.π.*, σελ.234-313.
[669] Μετά το 1840, η Βάρνα αναδείχθηκε σε κέντρο εξαγωγής σιτηρών και μαλλιού προς την ευρύτερη περιοχή της Μαύρης θάλασσας και προς ευρωπαϊκούς προορισμούς. Ο έλεγχος του εμπορίου, τουλάχιστον έως την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους βρισκόταν κυρίως στα χέρια Ελλήνων εμπόρων και πλοιοκτητών, Lymperatos A., "Varna's Bourgeoisie from Empire to Nation-State (1878-1912)", *Bourgeoisie Seas: Revisiting the Middle Classes of Eastern Mediterranean Port Cities*, *International Conference, European University Institute, Florence 19-20 September 2008*.
[670] Paskaleva V., "From the History of Bulgarian Trade during the Third Quarter of the 19th Century", *BHR* 1-2 (1981), σελ.99-124.
[671] Daskalov R., *The Making*, ό.π., σελ.37-39.

δημιουργία εθνικού κράτους. Οι βουλγαρικές λαϊκές μάζες, στην πλειονότητά τους αγροτικές, μάλλον περίμεναν στωικά την πτώση της Αυτοκρατορίας ή εν πάση περιπτώσει, τη βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου, χωρίς να επιδιώξουν να επιταχύνουν τον τροχό της ιστορίας, να γίνουν δηλαδή ιστορικά υποκείμενα –δρώσες συνιστώσες μιας επαναστατικής αλλαγής. Από άποψη λοιπόν κοινωνική θα ήταν εξαιρετικά σημαντικό να δούμε, έστω και εν συντομία, ποιά κοινωνικά στρώματα έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο στην εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων αλλά και ποιά ήταν η στάση και η συμμετοχή της πολυπληθέστερης κοινωνικής ομάδας -των αγροτών- κάτι που αφορά άμεσα το θέμα μας.

Στις αρχές του 1830, ο Vasil Aprilov, εύπορος Βούλγαρος έμπορος στην Οδησσό, αποφάσισε να ιδρύσει ένα σχολείο αλληλοδιδακτικής στη γενέτειρά του το Γκάμπροβο, το οποίο στην ουσία αποτέλεσε τον πρώτο εθνικό βουλγαρικό εκπαιδευτικό θεσμό (1835). Από το 1840 ιδρύθηκαν και άλλα 12 σχολεία αλληλοδιδακτικής σε πόλεις της Βουλγαρίας με ισχυρή μεσαία τάξη,[672] οπότε και σχετικά εύπορα, ενώ από το Φεβρουάριο 1870, οπότε ιδρύθηκε με σουλτανικό φιρμάνι η Εξαρχία, λειτούργησαν περίπου 2.000 σχολεία στα βουλγαρικά εδάφη.[673] Ο Aprilov όπως και πολλοί άλλοι Βούλγαροι διανοούμενοι, έμποροι και γενικά εύποροι, πριν γίνουν θιασώτες και αφοσιωθούν στην υπόθεση της βουλγαρικής Παλιγγενεσίας υπήρξαν ελληνομαθείς και θερμοί υποστηρικτές της ελληνικής παιδείας και των ελληνικών γραμμάτων, οι λεγόμενοι «Γραικομάνοι». [674] Οι περισσότεροι ήταν εύποροι έμποροι της Οδησσού, ενώ ζήτησαν τη χρηματοδοτική συνδρομή και άλλων ομογενών εμπόρων της ίδιας πόλης και του Βουκουρεστίου για την ολοκλήρωση του εγχειρήματός τους. [675] Παρά την όποια συνεισφορά τους, το εκπαιδευτικό εγχείρημα ίδρυσης σχολείων φαίνεται να αντιμετώπιζε μεγάλα οικονομικά προβλήματα, καθώς πολλοί από αυτούς δεν ήταν διατεθειμένοι να ακολουθήσουν τους ιδεαλιστές ομοεθνείς τους πατριώτες. Μάλιστα ο Aprilov, βλέποντας την απροθυμία πολλών εύπορων συμπατριωτών του να ενισχύσουν οικονομικά την πολιτιστική Αναγέννηση της Βουλγαρίας, άσκησε δριμεία κριτική στους έμπορους και επιχειρηματίες για έλλειψη πατριωτισμού και για απληστία.[676] Το 1839 ζήτησε από έναν ισχυρό πρόκριτο και έμπορο βοοειδών να χρησιμοποιήσει την πολιτική και οικονομική του δύναμη προκειμένου να ενισχύσει τη βουλγαρική εθνική συνείδηση στη Φιλιππούπολη / Plovdiv και την Αδριανούπολη, όπου πολλοί Βούλγαροι ενίσχυαν τα ελληνικά και όχι τα βουλγαρικά σχολεία. Δυσανασχετώντας ο Aprilov από την έλλειψη εθνικής συνείδησης και πατριωτισμού εκ μέρους τους, φέρεται να αναφώνησε «*Θεέ μου πότε θα*

[672] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.90. Βλ. *Η Διαθήκη του Βασιλείου Ευσταθίου Υιού Απρίλλοβ*, Εν Οδησσώ, Εκ της Τυπογραφίας του Α. Βράουν, 1849, Μετέφρασε εκ του Ρωσικού ο ίδιος Βασίλειος Απρίλλοβ, σελ. 25 (δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά και ρωσικά).
[673] Crampton R., *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, σελ.12.
[674] *Στο ίδιο*, σελ.69-70. Ο Aprilov όπως και πολλοί διανοούμενοι-ένθερμοι οπαδοί της βουλγαρικής Αναγέννησης στην πρώιμη φάση, χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα στην αλληλογραφία τους (σελ.104).
[675] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.87.
[676] *Στο ίδιο*, σελ.91.

μας λυπηθείς; Ένας σλαβικός λαός τριών εκατομμυρίων κρύβεται πίσω από δέκα Έλληνες».[677] Η επίδραση του νεοελληνικού Διαφωτισμού και των ελληνικών σχολείων, φαίνεται ότι ήταν έντονη ανάμεσα στους Βούλγαρους εμπόρους και διανοούμενους και γενικά σε όσους ανήκαν στα ανώτατα κοινωνικά στρώματα. Στις αρχές του 19ου αιώνα οι περισσότεροι από αυτούς έστελναν τα παιδιά τους σε ελληνικά σχολεία, αφού, όπως αναφέρθηκε, έως τότε οι εκπαιδευτικές δομές στα βουλγαρικά εδάφη ήταν εμβρυακές. Έτσι οι περισσότεροι από τους Βούλγαρους διανοούμενους και εκπαιδευτές της δεκαετίας 1820-1830 είχαν εκπαιδευτεί σε ελληνικά σχολεία και ίδρυσαν νέα εκπαιδευτήρια, ελληνοβουλγαρικά ή ελληνοσλαβικά.[678]

Όμως σιγά-σιγά η πολιτιστική επίδραση της ελληνικής εκπαίδευσης άρχισε να αμφισβητείται τόσο από εκκλησιαστικούς κύκλους, που έβλεπαν την κοσμική ελληνική εκπαίδευση ως απειλή για την εκκλησία –την αρχή είχε κάνει ο μοναχός Παΐσιος Χιλανδαρίου με τη συγγραφή της *Σλαβενοβουλγαρικής Ιστορίας* του το 1762– όσο και (κυρίως) από τους Βούλγαρους εθνικιστές διανοούμενους, που έβλεπαν την ελληνική επίδραση ως απειλή στο βουλγαρικό κίνημα για εθνική χειραφέτηση.[679] Εξάλλου, η ελληνική πολιτιστική επίδραση ενείχε τους σπόρους της αμφισβήτησής της, όχι μόνο γιατί έλαβε χώρα στην περίοδο της ανάδυσης των εθνικών κινημάτων και του έθνους-κράτους στα Βαλκάνια αλλά κυρίως, γιατί ήταν απότοκος αυτής της διαδικασίας σε αρκετά πρωτύτερο στάδιο. Σε κάθε περίπτωση, όσο παράδοξο και περίπλοκο κι αν φαίνεται εκ πρώτης όψεως, το θετικό αποτύπωμα των ελληνικών γραμμάτων στην υπόθεση της βουλγαρικής Παλιγγενεσίας ήταν μάλλον ανυπολόγιστο.[680] Όπως και να έχει το θέμα, η σταδιακή απομάκρυνση και η αυξανόμενη καχυποψία των Βούλγαρων διανοουμένων απέναντι στην ελληνική πολιτιστική επίδραση, τους οδήγησε στην αναζήτηση εναλλακτικών για τη συγκρότηση της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης, για παράδειγμα η σλαβο-ρωσική πολιτιστική κίνηση-εκπαίδευση μπορούσε να εμπνεύσει δυναμικά τη βουλγαρική Αναγέννηση[681] και να καλύψει το κενό που άφηνε η αντίστοιχη ελληνική –όπως και τελικά έγινε.

Επιστρέφοντας στην αναζήτηση των κοινωνικών δυνάμεων που στήριξαν τη βουλγαρική «Αναγέννηση», παρατηρούμε ότι, εκτός από τον Aprilov και τους εύπορους έμπορους της νότιας Ρωσίας και της Ρουμανίας, σημαντική οικονομική και πολιτιστική ενίσχυση δόθηκε και από τους πλούσιους Βούλγαρους, έμπορους και διανοούμενους της Κωνσταντινούπολης, της Βιέννης και γενικότερα της βουλγαρικής ομογένειας αλλά και τους εμπόρους σε πόλεις με κυρίως βουλγαρικό πληθυσμό.[682] Αξιοσημείωτο ρόλο στην υπόθεση της Αναγέννησης διαδραμάτισαν

[677] *Στο ίδιο*, σελ. 91-2.
[678] *Στο ίδιο*, σελ.70.
[679] *Στο ίδιο*, σελ.71-76.
[680] *Στο ίδιο*, σελ.74.
[681] Petrovich M., "The Russian Image in Renaiscence Bulgaria (1760-1878)", *EEQ* 1, 1 (1967-68), σελ.87-105 και Λυμπεράτος Α., *Οικονομία,* ό.π., σελ.376-380.
[682] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.10-14,34-5,37-8-9.

και οι τεχνίτες, οι χειροτέχνες, οι συντεχνίες των βιοτεχνών και τα αναδυόμενα εύπορα εμπορικά στρώματα τα οποία, όπως είδαμε, αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα το 19ο αιώνα.[683] Οι συντεχνίες ενίσχυσαν ποικιλοτρόπως τα μοναστήρια και τους εκπαιδευτικούς θεσμούς, ενώ στήριξαν οικονομικά και πολιτικά την προσπάθεια δημιουργίας της βουλγαρικής Εξαρχίας,[684] δηλαδή την προσπάθεια δημιουργίας «εθνικής» εκκλησίας έξω από τον έλεγχο του Πατριαρχείου και του ελληνικού κλήρου. Αντίθετα οι επίσκοποι και οι τοπικοί πρόκριτοι, όντας πολύ συντηρητικοί, ήσαν τουλάχιστον στην αρχή αρκετά διστακτικοί ως προς την ενίσχυση της βουλγαρικής Αναγέννησης.[685] Επιπλέον οι τζελέπηδες, οι μεγάλοι έμποροι ζώων, ήσαν μάλλον αρκετά εχθρικοί απέναντι στην εθνική Παλιγγενεσία, αφού τα συμφέροντά τους ήταν άμεσα συνδεδεμένα με το οθωμανικό κράτος και το Πατριαρχείο. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που η ιστορική εικόνα τους είναι ακόμα και σήμερα αρκετά αρνητική.[686]

Ο R. Daskalov, κάνοντας μια κριτική επισκόπηση των προσεγγίσεων της εθνικής Αναγέννησης από τη βουλγαρική ιστοριογραφία, διαπιστώνει ότι οι πολιτικές αλλαγές συσχετίζονται με ιστοριογραφικές αναθεωρήσεις του παρελθόντος,[687] κάτι που βέβαια συμβαίνει σε όλες τις χώρες και σε όλες τις εποχές. Απλώς, στις πρώην χώρες του *υπαρκτού σοσιαλισμού* αυτή η τάση φαίνεται πιο έντονα και είναι περισσότερο ιδεολογικά προκαθορισμένη. Στη Βουλγαρία, όπως και στις περισσότερες χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, οι χρονικές τομές που επηρέασαν την αντίληψη για το παρελθόν είναι κυρίως δύο, το 1944 και το 1989. Βέβαια υπάρχουν και επιμέρους, μικρότερης σημασίας πολιτικά γεγονότα, που διαφοροποιούν τις καθιερωμένες τάσεις και αναθεωρούν τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Έτσι για τη βουλγαρική μαρξιστική ιστοριογραφία, που ασχολείται με την Αναγέννηση, πριν από το 1944 και φυσικά μετά, η άνοδος και η ενίσχυση των αστικών δυνάμεων και η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αναδείχθηκαν εμφατικά ως οι κύριες κινητήριες δυνάμεις της Αναγέννησης. Με άλλα λόγια, υποστηρίχθηκε ότι οι αστικές κοινωνικές δυνάμεις και η αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων έφεραν τρόπον τινά την αλλαγή, οπτική που δεν είναι άσχετη με την αναπαράσταση της

[683] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ. 705, 719-20. Ο Daskalov R., *The Making,* ό.π., σελ. 109-111, εξετάζει από κριτική οπτική, επιτυχημένα κατά τη γνώμη μας, την ερμηνεία της βουλγαρικής Αναγέννησης από τη βουλγαρική βιβλιογραφία. Στο συγκεκριμένο σημείο αναφέρεται σε έργα όπως του πρώιμου σοσιαλιστή Krustyu Rakovski (1910) καθώς και των Boyan Penev, Ivan Shishmanov, Hristo Gandev. Για μια κριτική παρουσίαση των απόψεων της μαρξιστικής και *μαρξίζουσας* βουλγαρικής βιβλιογραφίας, πάνω στο θέμα, πριν το 1944 αλλά κυρίως μετά, σελ.58-66. Η βουλγαρική Αναγέννηση γίνεται αντιληπτή ως φάση μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, ως εθνικό και κοινωνικό κίνημα που ενισχύθηκε από την άνοδο της αστικής τάξης των εμπόρων, μεταπρατών και βιοτεχνών και ως περίοδος αστικοδημοκρατικής επανάστασης (σελ.62). Αν και η βουλγαρική εθνική αφύπνιση βοηθήθηκε και μάλιστα πολύ από την άνοδο των ανώτατων αυτών στρωμάτων, είναι οικονομικά και κοινωνικά ασύμβατο να θεωρείται αυτή η περίοδος ως φάση αστικοδημοκρατικών αλλαγών, όταν δεν έχει σχηματοποιηθεί κάποια στόχευση για εθνικό κράτος-εθνική αγορά, πέραν της κίνησης για απεξάρτηση από το Πατριαρχείο και τη δημιουργία της βουλγαρικής Εξαρχίας.

[684] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.23-30.

[685] *Στο ίδιο*, σελ.27-8.

[686] *Στο ίδιο*, σελ.33-34,43-6.

[687] Daskalov R., *The Making,* ό.π., κυρίως το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο.

βιοτεχνικής άνθισης στη μεταξύ Αίμου και Ροδόπης περιοχή, ο εννοιολογικός προσδιορισμός της οποίας μας απασχόλησε πιο πάνω. Η ίδια άποψη περί αστικών δυνάμεων εκφράζεται συχνά και πριν το 1944 από μη μαρξιστές ιστορικούς αλλά πολύ περισσότερο μετριασμένα και λιγότερο ντετερμινιστικά, με μεγαλύτερη έμφαση των εθνικών και κοινωνικών προεκτάσεων του εθνικού κινήματος. Την περίοδο της αποσταλινοποίησης άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες επαναπροσδιορισμού και αναθεώρησης του παραπάνω, μάλλον, κλασικού σχήματος ανάλυσης: Οι οικονομικές και κοινωνικές αιτίες της εθνικής Παλιγγενεσίας άρχισαν να υποβαθμίζονται σε σχέση με τα εθνικά αίτιά της.[688] Η ίδια τάση συνεχίστηκε πιο έντονα με την πτώση του *υπαρκτού σοσιαλισμού*.[689]

Αξιοσημείωτο είναι ότι η «εξελικτική», άκαμπτα ντετερμινιστική θεώρηση της Αναγέννησης δεν παρουσιάζεται μόνο από Βούλγαρους συγγραφείς της σοσιαλιστικής περιόδου. Παρόμοια, και ο Palairet[690] υποστηρίζει ότι στην οικονομική ανάκαμψη του 19ου αιώνα, δηλαδή την περίοδο του Τανζιμάτ, δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες υλικές προϋποθέσεις καθώς και εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που στήριξαν την υπόθεση της εθνικής Παλιγγενεσίας. Θεωρεί επίσης ότι, χωρίς τα μεταρρυθμιστικά «ανοίγματα» της Αυτοκρατορίας, δεν θα ήταν εφικτή η οικονομική ανάκαμψη, οπότε κατά κάποιο τρόπο ούτε και η βουλγαρική πολιτιστική και εκπαιδευτική άνοδος. Αν και η παραπάνω άποψη εξηγεί, χωρίς αμφιβολία, σημαντικό μέρος των αιτιών εμφάνισης του εθνικού κινήματος των Βουλγάρων, δηλαδή της Αναγέννησης, εντούτοις αποτελεί μέρος της ερμηνείας και όχι καθολική εξήγηση του φαινομένου.

Η βουλγαρική εθνική Παλιγγενεσία, εκτός του ότι έλαβε χώρα σε μια περίοδο που η Αυτοκρατορία σχηματιζόταν θεσμοθετώντας φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όντως απέδωσαν από οικονομική σκοπιά, και έτσι, φέρνοντας στην επιφάνεια εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που ενίσχυσαν τη διαδικασία της Αναγέννησης με οικονομικά και πολιτικά μέσα, διαδραματίστηκε και σε ένα ρευστό και με μεγάλες αλλαγές διεθνές πολιτικό περιβάλλον. Στην Ευρώπη είχε ήδη τελειώσει η πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης και η μεγέθυνση του διεθνούς εμπορίου αυξανόταν με ιλιγγιώδεις ρυθμούς όλο το 19ο αιώνα. Εξαιτίας της αύξησης του διεθνούς εμπορίου και του αγώνα για αναζήτηση νέων αγορών, οι πιέσεις (οικονομικές, πολιτικές, γεωπολιτικές) οι οποίες ασκούνταν στις περιοχές που δεν ανήκαν στον πυρήνα των χωρών της εκβιομηχάνισης, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν τεράστιες και επιτάχυναν τις διαλυτικές τάσεις, τουλάχιστον όπου υπήρχαν οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο.[691] Η Αυτοκρατορία είχε προ πολλού χάσει την παλαιά στρατιωτική της αίγλη και είχε ήδη καθιερωθεί ως *ο μεγάλος ασθενής* της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Αυτή η αδυναμία την ανάγκαζε σε

[688] *Στο ίδιο* και Todorova M., "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria", *American Historical Review* 97, 4 (Oct. 1992), σελ.1105-1117.
[689] Daskalov R., *The Making*, ό.π., σελ.88-90,138.
[690] Palairet M., *The Balkan Economies,* ό.π., σελ.162-3.
[691] Clark E., "The Ottoman Industrial Revolution", *IJMES* 5 (1974), σελ.65-76.

πιο διαλλακτικές και υποχωρητικές θέσεις σε όλα τα επίπεδα, από τις εμπορικές συμφωνίες έως την προστασία των χριστιανών υπηκόων της από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η άνοδος του εθνικισμού στη Δύση και η εξαγωγή του μοντέλου έθνος-κράτος, και συνακόλουθα της αντίστοιχης ιδεολογίας και ιστορικής αφήγησης, δεν άφηνε ανεπηρέαστες τις πιο *προωθημένες* κοινωνικές ομάδες του βουλγαρικού λαού.

Επιπλέον στο βαλκανικό γίγνεσθαι ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, δεν επηρέασε μόνο ποικιλοτρόπως τη βουλγαρική Αναγέννηση αλλά έλαβε χώρα πολύ πριν τις φιλελεύθερες εξαγγελίες του Τανζιμάτ, κάτι που μάλλον αποδομεί, έως ένα βαθμό, τη μονόδρομη σχέση μεταρρυθμίσεις - οικονομική πρόοδος - πνευματική ανόρθωση - Αναγέννηση. Ο Σερβικός αγώνας όπως και η Ελληνική Επανάσταση και η ίδρυση των δύο κρατών (1830), αποτέλεσαν παράγοντες που όξυναν τις εθνικές διεκδικήσεις στις ευρωπαϊκές κτήσεις της Αυτοκρατορίας και αναμφίβολα έδωσαν ώθηση και στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα. Τέλος, στα βουλγαρικά εδάφη στην περίοδο της Αναγέννησης φαίνεται ότι υπήρξε αξιοσημείωτη αύξηση των γεννήσεων τόσο σε απόλυτο μέγεθος όσο και συγκριτικά με τον τουρκικό πληθυσμό,[692] πράγμα που αποτέλεσε μια από τις προϋποθέσεις για την επιτάχυνση του εθνικού κινήματος. Αν δεν λάβουμε υπόψη μας όλους αυτούς τους πολιτικούς και διεθνείς παράγοντες, συνεπικουρούμενους από την οικονομική άνθιση στην περίοδο του Τανζιμάτ, η ερμηνεία της δυναμικής εμφάνισης της βουλγαρικής Αναγέννησης μέσα στο χρόνο θα παραμείνει ελλιπής.

Επιστρέφοντας στο θέμα μας, πολύ σημαντικό είναι να εξετάσουμε τη στάση των αγροτών, της κύριας μάζας του βουλγαρικού λαού απέναντι στην υπόθεση της εθνικής Παλιγγενεσίας. Ο Meininger αναφέρει ότι οι πόλεις, όπως άλλωστε και οι βουλγαρικές κοινότητες του εξωτερικού, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του εθνικού κινήματος, καθώς αποτέλεσαν το κέντρο ανάπτυξης της δράσης των διανοούμενων της εθνικής ιδεολογίας και διέδωσαν την εθνική ιδέα στην ύπαιθρο και τα χωριά.[693] Επίσης σημειώνει ότι οι διανοούμενοι που διαδραμάτισαν τον κύριο ρόλο στην κατασκευή της εθνικής ιδεολογίας δεν ανέπτυξαν σχεδόν καμία σχέση με τους αγρότες, ενώ παρέβλεψαν τελείως τα προβλήματα του αγροτικού κόσμου.[694] Αυτός ήταν ίσως και ο κύριος λόγος για τον οποίο οι Βούλγαροι επαναστάτες δεν ανέφεραν καθόλου στα προγράμματά τους το αγροτικό ζήτημα. [695] Ακόμη, οι περισσότεροι διανοούμενοι της βουλγαρικής Αναγέννησης είχαν γεννηθεί στις πόλεις: Από έναν κατάλογο 191 διακεκριμένων και δραστήριων διανοουμένων του βουλγαρικού εθνικού κινήματος την περίοδο 1840-1878, οι 152 είχαν γεννηθεί σε πόλεις και μόλις οι 38 σε χωριά,[696] όταν η συντριπτική πλειονότητα του

[692] Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.10.
[693] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.23.
[694] *Στο ίδιο*, σελ.398.
[695] Ο N. Todorov, *Η Βαλκανική πόλη*, ό.π., σελ.286, το αποδίδει στη μικρή σημασία των τσιφλικιών και την αδυναμία συγκρότησης μιας ισχυρής τάξης γαιοκτημόνων.
[696] Meininger T., *The Formation,* ό.π., σελ.124.

βουλγαρικού πληθυσμού κατοικούσε σε χωριά. Επιπλέον σε μόλις 14 από όσους είχαν γεννηθεί σε χωριά, το επάγγελμα του πατέρα τους, δηλαδή το οικογενειακό τους υπόβαθρο, ήταν αγροτικό (μεσαίος ή μικρός αγρότης).[697] Βέβαια, ένα αγροτόπαιδο του 19ου αιώνα δεν είχε τις ίδιες ευκαιρίες εκπαίδευσης και κοινωνικής ανέλιξης με ένα εύπορο παιδί της πόλης. Επομένως η ετεροβαρής συμμετοχή των εύπορων αστικών στοιχείων γίνεται κατανοητή. Όμως, σε κάθε περίπτωση, είναι ενδεικτική της μικρής συμμετοχής της αγροτικής μάζας στην υπόθεση της εθνικής Παλιγγενεσίας, στο ανώτατο πνευματικό επίπεδο και επομένως στην καθοδηγητική ομάδα και στη σημαντική φάση της ιδεολογικής ζύμωσης –στη χρονική συγκυρία της κατασκευής σχημάτων σκέψης. Σε μια μεταγενέστερη εργασία ο Genchev διεξήγαγε μια πολύ πιο διευρυμένη έρευνα που αφορούσε το προφίλ 10.000 περίπου διανοούμενων που πήραν μέρος στη βουλγαρική Αναγέννηση. Εξετάζοντας την κοινωνική και οικονομική τους θέση, διαπίστωσε ότι η πλειοψηφία των διανοούμενων προερχόταν από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα της πόλης, ενώ οι πιο διακεκριμένοι διανοούμενοι κατάγονταν από ιδιαίτερα εύπορες αστικές οικογένειες.[698] Μάλιστα επισημαίνει με έμφαση ότι αυτό συνέβη σε μια χώρα κυρίως αγροτική.

Όπως και να έχει το θέμα, η ίδια τάση, δηλαδή η μικρή συμμετοχή της αγροτικής μάζας στο πολιτικό σκηνικό, θα συνεχιστεί και μετά την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους έως τις αρχές του 20ου αιώνα και ουσιαστικά μέχρι την πρώτη κυβέρνηση των Αγροτιστών το 1919. Οι πολιτικοί που ανέλαβαν κυβερνητικές θέσεις μετά την απελευθέρωση (1878) και τουλάχιστον έως τις αρχές του 20ου αιώνα, δηλαδή δύο γενεές μετά, κατάγονταν από ιδιαίτερα εύπορες αστικές οικογένειες (με την κοινωνική σημασία του όρου), ενώ η κοινωνική-επαγγελματική τους καταγωγή δεν φαίνεται σε καμία των περιπτώσεων να ήταν αγροτική.[699] Τα δύο κόμματα που δημιουργήθηκαν μετά την απελευθέρωση, το Συντηρητικό και το Φιλελεύθερο είτε δεν ενδιαφέρονταν για τον αγροτικό κόσμο είτε, ακόμα και εάν παρουσίαζαν ιδανικά την αγροτική ζωή όπως οι Φιλελεύθεροι, δεν είχαν τις ρίζες τους στην αγροτιά.[700]

Γενικά θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι οι αγρότες τόσο απέναντι στην εθνική Αναγέννηση όσο και απέναντι στο βουλγαρικό επαναστατικό κίνημα ήταν γενικά αδρανείς, αν και όχι χωρίς εξαιρέσεις.[701] Οι Βούλγαροι αγρότες έμειναν σχετικά απαθείς (και) στα κατά καιρούς μεμονωμένα εξεγερσιακά ξεσπάσματα όπως και στο αποκορύφωμα των ένοπλων

[697] *Στο ίδιο*, σελ.126.
[698] Генчев Н., *Българска възрожденска интелигенция*, Университетско издателство "Климент Охридски", София 1991, κυρίως το 4ο κεφάλαιο.
[699] Парушева Д., *Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история*, Институт по Балканистика БАН, София 2008, κεφ. 2 και πίνακας όπου η κοινωνική καταγωγή 108 Βούλγαρων υπουργών στο β΄ μισό του 19ου και έως τις αρχές του 20ου αιώνα, σελ.218.
[700] Perry M. D., *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895*, Duke University Press, London 1993, σελ.40.
[701] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.719.

διενέξεων με τις οθωμανικές αρχές, στην Απριλιανή εξέγερση του 1876.[702] Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι έμειναν ανεπηρέαστοι τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πνευματικό επίπεδο από το εθνικό κίνημα και τις ανορθωτικές πτυχές της βουλγαρικής «Αναγέννησης». Κάθε άλλο.

Από μια άποψη, η σχετική απουσία των αγροτών, της κύριας μάζας του βουλγαρικού πληθυσμού, από τα κατά καιρούς εξεγερσιακά γεγονότα, που στόχευαν στην αποδόμηση της οθωμανικής εξουσίας είναι αναμενόμενη, μιας και στα βουλγαρικά εδάφη δεν έλαβε χώρα μαζική επαναστατική δράση. Η Απριλιανή εξέγερση του 1876, παρά τη μεγάλη της σημασία για την ίδρυση του σύγχρονου βουλγαρικού κράτους, περισσότερο κίνησε την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων[703] και προσέλκυσε το ενδιαφέρον της φιλελεύθερης ευρωπαϊκής κοινής γνώμης,[704] παρά αποτέλεσε την έστω «θνησιγενή» –όπως την χαρακτηρίζει ο Vasil Lefski στο κλασικό λογοτεχνικό έργο του *Κάτω από το ζυγό* (1888)– απόπειρα εγκαθίδρυσης βουλγαρικού κράτους δια της επαναστατικής βίας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι κυρίως στη βουλγαρική βιβλιογραφία της σοσιαλιστικής περιόδου υπερτονίζεται ο ρόλος των αγροτών στην «Επανάσταση του Απρίλη», σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που συχνά η «Επανάσταση» χαρακτηρίζεται εκτός από εθνικο-απελευθερωτική ακόμα και αγροτική.[705] Αυτό γίνεται κατανοητό υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων πολιτικο-κοινωνικών ισορροπιών της ψυχροπολεμικής εποχής καθώς και της κατασκευής ιδεολογικών σχημάτων, αναγκαίων για τη χωρίς εμπόδια αναπαραγωγή του συστήματος εξουσίας, πέραν ή ερήμην της ιστορικής πραγματικότητας.

Οι Βούλγαροι αγρότες μετά την Απελευθέρωση

Όπως κάναμε και στην περίπτωση της Ελλάδας, στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε τη δομή των έγγειων σχέσεων που επικράτησαν στη Βουλγαρία μετά την Απελευθέρωση και έως το μεσοπόλεμο, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το πλέγμα των παραγωγικών σχέσεων, αφού ο αγροτικός τομέας ήταν ο πιο σημαντικός στη βουλγαρική οικονομία σε ολόκληρη την παραπάνω περίοδο. Η ανάλυση των παραγωγικών σχέσεων θα καταδείξει τη δομή του κράτους και των σχέσεων εξουσίας, δηλαδή την ουσία των πολιτικών σχέσεων. Με βάση αυτό το μοντέλο ανάλυσης θα μπορέσουμε να εξετάσουμε και στη μακρά διάρκεια την πολιτική πορεία του βουλγαρικού αγροτικού κόσμου που αποτελούσε την κύρια μάζα του βουλγαρικού λαού.

[702] Ο Daskalov R., *The Making,* ό.π., σελ.199, αναφέρεται στην άποψη του Dimitâr Strashimirov (1907).
[703] *Στο ίδιο*, σελ.197 και Todorov N., "The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Bulgaria's Liberation", *Etudes Balkaniques* 4 (Σόφια 1977), σελ.34-40.
[704] Perry M. D., *Stefan Stambolov*, ό.π., σελ.31.
[705] Σύντομη επισκόπηση της σοσιαλιστικής και όχι μόνο βουλγαρικής βιβλιογραφίας για το χαρακτήρα των γεγονότων του 1876 και τις κοινωνικές δυνάμεις που έλαβαν μέρος, Daskalov R., *The Making,* ό.π., σελ.199-218.

Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η πλειονότητα των Βούλγαρων αγροτών ήταν επί της ουσίας, αν και όχι θεσμικά, μικρο-ιδιοκτήτες πριν το Ρωσοτουρκικό πόλεμο που άνοιξε το δρόμο για την αυτονομία των βουλγαρικών περιοχών.[706] Μετά το διωγμό των Οθωμανών οι αγρότες απέκτησαν δικαιώματα πλήρους κυριότητας σε όσες εκτάσεις καλλιεργούσαν επί οθωμανικής κυριαρχίας. Όσον αφορά στις εκτάσεις που αποτελούσαν τσιφλίκια, τα οποία, όπως έχουμε πει, ποίκιλλαν από περιοχή σε περιοχή και σε κάθε περίπτωση αποτελούσαν την εξαίρεση και όχι των κανόνα στις έγγειες σχέσεις, αυτές τις οικειοποιήθηκαν με διάφορους τρόπους αγρότες αλλά και αγωνιστές του απελευθερωτικού αγώνα και, μάλλον μεμονωμένα, μετέπειτα πολιτικοί[707]. Κατά κανόνα, τσιφλικούχοι ήσαν κυρίως οι Τούρκοι μουσουλμάνοι αγάδες, από τους οποίους, με την εισβολή των ρωσικών στρατευμάτων, άλλοι πούλησαν όσο-όσο τις περιουσίες τους στους ίδιους τους αγρότες που νοίκιαζαν τις ιδιοκτησίες τους κι άλλοι έφυγαν χωρίς να πουλήσουν μέρος ή το σύνολο των τσιφλικιών τους, τα οποία κατασχέθηκαν από τους αγρότες.[708] Η προσωρινή ρωσική διοίκηση έκανε ό,τι ήταν δυνατό προκειμένου οι πρώην μουσουλμανικές γαίες-τσιφλίκια να μοιραστούν στους Βούλγαρους αγρότες, εμποδίζοντας με κάθε τρόπο την επιστροφή των Τούρκων γαιοκτημόνων, καθώς πίεσε για την ενσωμάτωση άρθρου στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που ουσιαστικά θα απαγόρευε την επιστροφή τους[709] –τις σχετικές διατάξεις αναθεώρησε η Συνθήκη του Βερολίνου, αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα των Τούρκων γαιοκτημόνων. Όμως, όταν οι πρώην γαιοκτήμονες επέστρεψαν, συνελήφθησαν από τις ρωσικές αρχές και κατηγορήθηκαν για εγκλήματα ενάντια στο βουλγαρικό λαό –κάτι που στη συνέχεια απέτρεψε την επιστροφή τους. Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και μετέπειτα από τη βουλγαρική διοίκηση.[710] Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν καταλήφθηκε μόνο η γη των Τούρκων γαιοκτημόνων αλλά και απλών μουσουλμάνων αγροτών,[711] οι οποίοι αναχωρούσαν από τη Βουλγαρία, υπό το φόβο δολοφονιών και αντιποίνων τόσο από το τοπικό πληθυσμό όσο και από τις ρωσικές δυνάμεις –εξέλιξη μάλλον αναπόφευκτη, δεδομένης της νικηφόρας κατάληξης της ρωσικής εκστρατείας και της εμπόλεμης κατάστασης.

Τελικά, η οριστική λύση δόθηκε το 1880 όταν θεσπίστηκε νόμος που απαλλοτρίωνε τα οθωμανικά τσιφλίκια καταβάλλοντας αποζημιώσεις στους πρώην Τούρκους ιδιοκτήτες τους. Τα

[706] Todorova M., *The Ottoman legacy in the Balkans*, Brown L. C. ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle Eas*t, Comumbia University Press, New York, 1966, σελ.66.
[707] Hristov H., *Bulgaria 1.300 Years*, Sofia Press, Sofia 1980, σελ.138, όπου αναφέρεται ο Stefan Stambolov.
[708] Bell J., *Peasants in Power*, ό.π., σελ.30-1.
[709] *Στο ίδιο*, σελ.31.
[710] *Στο ίδιο*, σελ.31-2 και Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.837.
[711] Hristov H., *Bulgaria,* ό.π., σελ.124, 131-2 και Lymperatos A., "From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture between the Russian-Ottoman (1877-78) and the Balkan Wars (1912-13)", Petmezas S., Eldem E. eds, *The Economic Development of Southeast Europe in the 19th Century*, Ιστορικό Αρχείο της Alpha Bank, Αθήνα 2010.

απαλλοτριωθέντα κτήματα πωλήθηκαν μετέπειτα στους αγρότες σε μικρούς κλήρους.[712] Μετά από αυτές τις διευθετήσεις υπολογίζεται ότι περίπου το ένα τέταρτο της αρόσιμης γης άλλαξε χέρια κατά τη διάρκεια της δεκαετίας μετά το 1878 στη Βουλγαρία και στη Ρωμυλία.[713] Οι αγρότες ήσαν υποχρεωμένοι να ξεπληρώσουν την αγορά των νέων κτημάτων σε μια περίοδο δέκα χρόνων και με ετήσιο επιτόκιο 6%, κάτι όμως που μελλοντικά, σε συνδυασμό με τις μειωμένες αποδόσεις γης, θα οδηγήσει στην υπερχρέωση εκατοντάδων χωριών.[714] Βέβαια πολλές ήταν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αγρότες απέκτησαν κτήματα χωρίς να αποπληρώσουν στο ακέραιο το ποσό της προσυμφωνημένης δαπάνης ή αποπλήρωσαν τα δάνεια τους σε πληθωρισμένο νόμισμα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.[715]

Όταν μετέπειτα ενσωματώθηκε στο βουλγαρικό κράτος η Ανατολική Ρωμυλία το Σεπτέμβριο 1885, οι Τούρκοι γαιοκτήμονες πούλησαν πρόθυμα τις ιδιοκτησίες τους, όπως είχαν κάνει πρωτύτερα και αναχώρησαν οριστικά από τη Βουλγαρία.[716] Με αυτό τον τρόπο σε ολόκληρη πλέον την επικράτεια του αυτόνομου ακόμα βουλγαρικού κράτους, η μικρο-ιδιοκτησία σηματοδότησε την κύρια έγγεια σχέση και ο αγρότης μικρο-ιδιοκτήτης ο κύριος δρων των παραγωγικών σχέσεων σε μια οικονομία που ήταν ακόμα παραδοσιακή και κυρίως αγροτική. Παράγοντας επέκτασης και εδραίωσης της μικρο-ιδιοκτησίας, όπως συνέβη και στην Ελλάδα αλλά υπό πολύ διαφορετικές πολιτικές συνθήκες, ήταν επίσης οι καταπατήσεις δημοσίων γαιών. Στις επόμενες δεκαετίες και έως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, οι καταπατήσεις δημόσιων και κρατικών λιβαδιών, βοσκοτόπων και δασών ήταν τόσο μαζικές που αποτέλεσαν νέο παράγοντα επέκτασης της μικρο-ιδιοκτησίας καθώς και αύξησης των κλήρων: Οι καταπατήσεις συνεχίζονταν μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ενώ ήταν ιδιαίτερα εντατικές έως το 1892.[717]

Από όλα τα παραπάνω εύλογα προκύπτει το ερώτημα για ποιό λόγο δεν έγινε προσπάθεια δημιουργίας ενός συστήματος το οποίο θα διευκόλυνε την εγκαθίδρυση Βουλγάρων γαιοκτημόνων, που θα ανέκοπτε τους αγρότες, άκληρους και μη, από το να αποκτήσουν ή να μεγεθύνουν τους κλήρους τους, δεδομένου ότι δεν είχε προηγηθεί επαναστατικό γεγονός, και το οποίο αναπόφευκτα θα εμπεριείχε και κοινωνικά αιτήματα αναδιανομής της γης. Οι λόγοι εξαιτίας των οποίων δεν συνέβη κάτι τέτοιο, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να αναζητηθούν σε ένα σύνολο παραγόντων: Σημαντική αιτία αποτέλεσε το γεγονός ότι οι περισσότεροι τσιφλικάδες ήσαν Οθωμανοί μουσουλμάνοι και ανεπιθύμητοι από την ρωσική μεταβατική διοίκηση καθώς και τη μετέπειτα βουλγαρική διοίκηση. Είναι φανερό ότι οι Ρώσοι ήθελαν να ξεμπερδεύουν μια

[712] Bell J., *Peasants in power*, ό.π., σελ.32.
[713] Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.71.
[714] *Στο ίδιο*, σελ.42-3.
[715] Palairet M., *The Balkan Economies*, ό.π., σελ.176.
[716] Bell J., *Peasants in Power*, ό.π., σελ.33.
[717] Μπερόφ Λ., «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19^{ος} αιώνας). Ρυθμοί ανάπτυξης και μεταβολές», *Τα Ιστορικά* 4, 7 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1987), σελ.155-178.

και καλή με οτιδήποτε θα μπορούσε να αποτελέσει στήριγμα του Σουλτάνου ή και ακόμα των Άγγλων, καθώς επιθυμούσαν να θέσουν το νέο κρατικό μόρφωμα υπό την επιρροή τους.[718] Εξάλλου, αυτή τους η επιδίωξη συμβάδιζε απόλυτα με τα αισθήματα του βουλγαρικού λαού που είχαν καταπιεστεί από τους Τούρκους γαιοκτήμονες. Επιπλέον εξέλιπαν σχεδόν εντελώς οι Βούλγαροι χριστιανοί γαιοκτήμονες που θα πίεζαν αποφασιστικά για τη διατήρηση των μεγάλων γαιών προς όφελός τους. Τελευταίος, αλλά όχι λιγότερο σημαντικός, λόγος είναι το γεγονός ότι η ρωσική μεταβατική διοίκηση και κατ' επέκταση η πολιτική του Τσάρου απέναντι στη Βουλγαρία είχε στόχο να αποδώσει το διοικητικό μηχανισμό του νεοπαγούς κρατικού μορφώματος στους ίδιους τους Βούλγαρους, δηλαδή να δώσει την ευκαιρία στο γηγενή πληθυσμό να αυτοδιοικηθεί, τουλάχιστον όσο το δυνατόν περισσότερο, δεδομένης της ιστορικής συγκυρίας.[719] Αυτή η πολιτική θα προσέκρουε στην προσπάθεια διατήρησης των μεγάλων τσιφλικιών, αφού θα εξέθετε πρώτα και κύρια τους Ρώσους και μετέπειτα τις επόμενες βουλγαρικές διοικήσεις, στα μάτια της πλειονότητας του βουλγαρικού λαού, που ήταν αγρότες, και θα δημιουργούσε κοινωνικές εντάσεις. Ακόμη, μελλοντικά θα πρόσφερε κακή υπηρεσία στις προσπάθειες της Ρωσίας να διατηρήσει υπό την επιρροή της έναν κατά τα φαινόμενα σταθερό σύμμαχο στα Βαλκάνια, καθώς θα έχανε την αίγλη της ως ελευθερώτριας χώρας ανάμεσα στους Βούλγαρους αγρότες, οι οποίοι αποτελούσαν παραπάνω από τα οχτώ δέκατα του πληθυσμού.

Αφού παρουσιάσαμε το ιστορικό υπόβαθρο της κυριαρχίας της μικρο-ιδιοκτησίας στη Βουλγαρία, η οποία ενισχύθηκε κατά την Απελευθέρωση αλλά δεν προήλθε εξαιτίας αυτής, θα εξετάσουμε στον παρακάτω πίνακα τα ποσοτικά δεδομένα της μικρο-ιδιοκτησίας:

Πίνακας 4.1 Η δομή της βουλγαρικής αγροτικής ιδιοκτησίας 1872-1908

1872-77

Decare / domum*	**Ως ποσοστό των κτημάτων**	**Ως ποσοστό επί της γης**
1 με 30	18	2.90
30 με 100	51.20	35.40
100 με 200	23	35
200 με 500	6.90	21.70
500 και πάνω	0.60	4.80

[718] Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Ρώσοι ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία της πρώτης Συντακτικής Συνέλευσης –της προσπάθειας δημιουργίας των πρώτων θεσμών, Perry, *Stefan Stambolov*, ό.π., σελ.39.
[719] Black E. C., *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria*, Princeton University Press, Princeton 1943, σελ.52-57.

1897

Μέγεθος κτημάτων σε εκτάρια	**Αριθμός κτημάτων**	**%**	**Έκταση μετρημένη σε εκτάρια**	**%**
Πολύ μικρές (μέχρι 2 εκτάρια)	363.646	45.48	265.653	6.7
Μικρές (από 2 μέχρι 10)	334.384	41.83	1.681.119	42.3
Μεσαίες (από 10 μέχρι 30)	92.509	11.57	1.409.889	35.4
Μεγάλες (από 30 μέχρι 100)	8.101	1.01	361.136	9.1
Πολύ μεγάλες (πάνω από 100)	948	0.11	259.760	6.5
Σύνολο:	**799.588**	**100**	**3.977.557**	**100**

1908

Μέγεθος κτημάτων σε εκτάρια	Αριθμός κτημάτων	%	Έκταση μετρημένη σε εκτάρια	%
Πολύ μικρές (μέχρι 2 εκτάρια)	424.892	45.42	321.568	6.9
Μικρές (από 2 μέχρι 10)	386.728	41.44	1.954.854	42.3
Μεσαίες (από 10 μέχρι 30)	111.632	11.96	1.689.371	36.5
Μεγάλες (από 30 μέχρι 100)	9.173	0.98	405.652	8.8
Πολύ μεγάλες (πάνω από 100)	936	0.10	254.342	5.5
Σύνολο:	**933.367**	**100**	**4.625.787**	**100**

*Ενα domum ισούται με περίπου 919 τμ. όσο περίπου ένα δεκάριο (1.000 τμ.). Ένα εκτάριο είναι 10 δεκάρια ή 10.000 τμ. ή 10 στρέμματα.

Πηγές: Για την περίοδο 1872-77, Lymperatos A., *From Imperial*, ό.π.. Για την περίοδο 1897-1908, Popoff G. K., *La Bulgarie Économique*, ό.π., σελ.97 και Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ. 72.

(Σ.τ.Σ.) Ο Popoff, αν και δεν προσδιορίζει το μέγεθος των πολύ μικρών, μικρών κτλ. ιδιοκτησιών (σελ.97), εντούτοις το κάνει πιο κάτω (σελ. 148). Θεωρήσαμε σκόπιμο να συνδυάσουμε τους δύο πίνακες προκειμένου να έχουμε την ακριβή διαβάθμιση της έκτασης σε εκτάρια του χαρακτηρισμένου κτήματος [ως πολύ μικρό, μικρό κτλ.], κάτι που κάνει και ο Crampton. Ενδεχομένως εκ παραδρομής ο Popoff, στον Πίνακα (σελ. 148) στα κτήματα που χαρακτηρίζει «μεσαία» (moyennes), ξεκινάει τη μέτρησή τους από τα 100 έως τα 130 δεκάρια (10 με 13 εκτάρια), ενώ το σωστό θα ήταν από 100 με 300 δεκάρια (10 με 30 εκτάρια), καθώς στην επόμενη μέτρηση (ίδιος πίνακας), ως «μεγάλα» κτήματα (grandes) θεωρεί όσα είναι από 300 με 1000 δεκάρια (30 με 100 εκτάρια). Επομένως, θα έπρεπε να ξεκινάει την ελάχιστη μέτρηση των μεγάλων κτημάτων από τη μέγιστη των μεσαίων.

Από τους παραπάνω Πίνακες, προκύπτει το εντυπωσιακό μέγεθος της μικρο-ιδιοκτησίας στη Βουλγαρία, η δομή της οποίας είχε δημιουργηθεί ήδη πριν το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78. Στην πραγματικότητα (για το έτος 1908), το μέγεθος των πραγματικά μεγάλων κτημάτων, αφορά τις ιδιοκτησίες οι οποίες χαρακτηρίζονται ως πολύ μεγάλες, άνω των 100 εκταρίων, που κατέχουν το 5,5% της καλλιεργούμενης έκτασης. Πολλές από τις χαρακτηρισμένες στον παραπάνω Πίνακα ως μεγάλες ιδιοκτησίες των 30 με 100 εκταρίων που κατείχαν το 8,8% της καλλιεργούμενης έκτασης, αποτελούσαν κτήματα που ήσαν 30-40 εκτάρια και αποτελούσαν το 3,7% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης και κτήματα των 40-50 εκταρίων που αποτελούσαν το 1,9% της συνολικής έκτασης.[720] Οι ιδιοκτήτες αυτών των κτημάτων οι οποίοι ήταν σχετικά εύποροι αγρότες, τουλάχιστον εν συγκρίσει με το βουλγαρικό μέσο όρο, δεν μπορούν με κανένα τρόπο να θεωρηθούν γαιοκτήμονες. Ενδεχομένως στις περιόδους συγκομιδής να χρησιμοποιούσαν έμμισθη εργασία αγρεργατών ή αγροτών κατόχων πολύ μικρής ιδιοκτησίας, αλλά αυτό δεν τους κατατάσσει στην κατηγορία των γαιοκτημόνων ή σε κάποιο άλλο είδος αριστοκρατίας της γης, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη τη διάρθρωση των έγγειων σχέσεων σε γειτονικές χώρες –σε χώρες της λεκάνης του Δούναβη.

Έτσι, με βεβαιότητα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι μεγάλες ιδιοκτησίες –στην προ του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου αλλά και στη Βουλγαρία μέχρι τις αρχές του μεσοπολέμου– κατείχαν έκταση λίγο περισσότερο από το 5,5% της συνολικής καλλιεργούμενης επιφάνειας, φαινόμενο που αποτελούσε κατάλοιπο των οθωμανικών τσιφλικιών.[721] Δεν είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε επακριβώς την έκταση, καθώς κτήματα από 50 έως 100 εκτάρια, εντάσσονται στην ίδια κατηγορία χωρίς περαιτέρω κατατμήσεις. Σε κάθε περίπτωση, καταλαμβάνουν το 3,2% της καλλιεργούμενης έκτασης.[722] Σε θεωρητικό επίπεδο και δεδομένης της δομής των έγγειων σχέσεων της Βουλγαρίας, κτήματα με έκταση 60-80 εκτάρια, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μεγάλα, χωρίς όμως να κατατάσσουν τους ιδιοκτήτες τους στην κατηγορία των γαιοκτημόνων. Η ορολογία εύποροι αγρότες ή ανώτατα στρώματα της υπαίθρου ενδεχομένως να περιέγραφε καλύτερα την κοινωνική τους θέση στο βουλγαρικό χωριό των αρχών του 20ου αιώνα. Τέλος, κατά τη γνώμη μας, ο όρος γαιοκτήμονας θα ταίριαζε καλύτερα σε όσους κατείχαν κτήματα που ξεπερνούσαν τα 80 - 100 εκτάρια. Συγκεκριμένα, υπήρχαν 592 ιδιοκτησίες των 100-200 εκταρίων που εκτείνονταν στο 1,7% της καλλιεργούμενης έκτασης, 154 ιδιοκτησίες των 200-300 εκταρίων με έκταση 0,8% επί της καλλιεργούμενης, 99 ιδιοκτησίες των 300-500 εκταρίων με έκταση αντίστοιχη της προηγούμενης και, τέλος, 91 ιδιοκτησίες των 500 και άνω εκταρίων με

[720] Michael G. L., *Agricultural Survey of Europe. The Danube Basin. Rumania, Bulgaria and Yugoslavia*. Vol. II, U.S.A. Department of Agriculture, Washington 1929, σελ.88.
[721] Moore E. W., *Economic Demography,* ό.π., σελ.250.
[722] Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.88.

συνολική έκταση 2,2% επί της συνολικής καλλιεργούμενης.[723] Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι σε κάθε μεγάλη ιδιοκτησία δεν αντιστοιχεί απαραίτητα και διαφορετικός ιδιοκτήτης και ότι ένας γαιοκτήμονας μπορεί να διαθέτει περισσότερα από ένα γαιοκτήματα. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των πολύ μεγάλων κτημάτων της Βουλγαρίας βρίσκονταν στη Δοβρουτσά, η οποία απωλέσθη με το β΄ Βαλκανικό πόλεμο προς όφελος της Ρουμανίας και επέστρεψε στη Βουλγαρία το 1940, ως αντάλλαγμα της Ναζιστικής Γερμανίας για την ενεργό υποστήριξη της βουλγαρικής κυβέρνησης στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Μετά τον πόλεμο, η εκχώρηση της νότιας Δοβρουτσάς (που ήταν βουλγαρική έως το 1913) αναγνωρίσθηκε και επικυρώθηκε με νεότερη συνθήκη το 1947. Το 1911 λοιπόν υπήρχαν στη βουλγαρική έκταση της Δοβρουτσάς 71 κτήματα από 2.000 έως 3.000 εκτάρια, 40 κτήματα από 3.000 έως 5.000 εκτάρια και 21 κτήματα άνω των 5.000 εκταρίων.[724] Χωρίς αμφιβολία, η απώλεια των εδαφών της Δοβρουτσάς ομογενοποίησε ακόμα πιο πολύ τις έγγειες σχέσεις στο διάστημα 1913 και μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ διευκόλυνε την αγροτική μεταρρύθμιση του Stamboliski, όχι τόσο σ' ό,τι αφορά την επιτυχία της αλλά κυρίως σ' ό,τι αφορά τις αντιδράσεις των γαιοκτημόνων που έγιναν ακόμα πιο αδύναμες.

Τέλος, η πολύ μικρή ιδιοκτησία δεν αποτυπώνεται με ακρίβεια στους παραπάνω Πίνακες, καθώς στο τέλος του 19ου αιώνα οι ιδιοκτησίες που εκτείνονταν σε λιγότερο από 0,5 έως 1 εκτάριο αποτελούσαν το 32% του συνόλου, εκτεινόμενες σε μόλις 2,7% των καλλιεργούμενων εκταρίων.[725] Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι και σε αυτή την περίπτωση οι ιδιοκτησίες δεν αντιστοιχούν κατ' ανάγκη σε διαφορετικούς αγρότες ή αγροτικά νοικοκυριά. Ένας αγρότης μπορούσε να κατέχει πολλά διασκορπισμένα κτήματα του ενός εκταρίου ή και πιο μικρής έκτασης –πρόκειται για το φαινόμενο της κατάτμησης των γαιών που επισημάναμε πιο πάνω. Σε μια ελεγχόμενη στατιστική πηγή, αναφέρεται ότι οι καλλιεργούντες έκταση το πολύ έως 20 στρέμματα (2 εκτάρια) αριθμούσαν 450.000, ενώ οι καλλιεργούντες έκταση μόλις 10 στρεμμάτων (1 εκτάριο) αριθμούσαν τουλάχιστον 100.000.[726] Συμπερασματικά, η Βουλγαρία του τέλους του 19ου αιώνα αλλά και του 20ου έως το 1944, θα μπορούσε χωρίς υπερβολή να χαρακτηριστεί ως μια θάλασσα μικρο-ιδιοκτησίας. Ενδεχομένως να είχε μεγαλύτερο ποσοστό μικρο-ιδιοκτησίας ακόμη και από την «Παλαιά Ελλάδα», την περίοδο πριν την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας.

Όχι τυχαία λοιπόν, στα τέλη του 19ου αιώνα, ένας διακεκριμένος Άγγλος συγγραφέας και δημοσιογράφος ταξίδεψε ως απεσταλμένος στη Βουλγαρία του Stambolov και έγραψε μία

[723] *Στο ίδιο*.
[724] Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, The Institute of Economics of the Brookings Institution, Washington 1930, σελ.52-3.
[725] Bell J., *Peasants in Power*,ό.π., σελ.33-34.
[726] Σοφιανόπουλος Ι., *Πως είδα την Βαλκανική. Έρευνα πολιτική κοινωνική και οικονομική*, Αθήνα 1927, σελ.101.

πολυσέλιδη *Αναφορά*-βιβλίο με το χαρακτηριστικό τίτλο *Το Αγροτικό Κράτος*.[727] Βλέποντας τα πράγματα από μια συντηρητική οπτική, σημειώνει ότι οι περισσότεροι Βούλγαροι αγρότες είναι μικρο-ιδιοκτήτες, ενώ αντίθετα ότι ο αριθμός των αγρεργατών που δουλεύουν σε χωράφια έναντι μισθού είναι πολύ περιορισμένος.[728] Θεωρεί τους Βούλγαρους ως λαό αγροτών που στέκονται προκατειλημμένα απέναντι στις διαδικασίες και τους θεσμούς συγκεντροποίησης του κράτους και προτιμούν τους θεσμούς τοπικής αυτοδιοίκησης· μάλιστα, δεν παρατηρεί κανενός είδους σύγκρουση μεταξύ εργατών και εργοδοτών, καθώς οι απεργίες και τα συνδικάτα είναι άγνωστα, όπως σημειώνει.[729] Τονίζει ακόμα, αν και ενδεχομένως υπερβάλλοντας, ότι δεν υπάρχουν ούτε άποροι ούτε καπιταλιστές, ενώ παρατηρεί την παντελή απουσία συσσώρευσης τοπικού κεφαλαίου, αφού οι αγρότες αδυνατούν να δημιουργήσουν πλεονάσματα, ενώ και μέσω του εμπορίου υπάρχουν περιορισμένες δυνατότητες. Σημαντική είναι η παρατήρησή του πως το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια κυρίως των ξένων, Ελλήνων, Αυστριακών και Ρουμάνων.[730] Τέλος, σημειώνει την εκτεταμένη αυτοκαταναλωτική τάση του Βούλγαρου αγρότη,[731] κάτι που έχει τονιστεί ιδιαίτερα τόσο στη βιβλιογραφία όσο και σε διεθνείς εκθέσεις για την αγροτική οικονομία στις Βαλκανικές χώρες.[732] Σύγχρονες πηγές αναφέρουν για την ίδια περίοδο (τέλος 19ου αιώνα) ότι, παρά τα φιλελεύθερα ανοίγματα του St. Stambolov, η Βουλγαρία παρέμενε σε εντυπωσιακό βαθμό αγροτική χώρα. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι υπήρχαν λιγότεροι από 6.000 βιομηχανικοί εργάτες το 1895.[733] Χωρίς αμφιβολία, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Βούλγαρος αγρότης στηριζόταν, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τον Έλληνα αγρότη (με εξαίρεση ίσως τις ορεινές περιοχές της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας και γενικότερα τους ορεινούς οικισμούς), στη δική του παραγωγή για τροφή, ενδυμασία κτλ.[734] και πολύ λιγότερο στις εμπορευματικές καλλιέργειες, δεδομένου ότι οι άδηλοι πόροι που λάμβαναν οι ορεινές ελληνικές περιοχές κυρίως από μεταναστευτικά εμβάσματα, όπως έχουμε αναφέρει, μείωναν το μέγεθος της αυτοκατανάλωσης, κάτι που δεν συνέβαινε στη Βουλγαρία ή συνέβαινε πολύ λιγότερο.

[727] Dicey E., *The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894*, John Murray, London 1894.
[728] *Στο ίδιο*, σελ.38.
[729] *Στο ίδιο*, σελ.43-4.
[730] *Στο ίδιο*, σελ.184-7.
[731] *Στο ίδιο*, σελ.185-6.
[732] Mitrany D. Introduction, *Economic Development in S.E Europe, Including Poland, Czechoslovakia, Austria, Hungary, Romania, Yugoslavia, Bulgaria and Greece*, Oxford University Press, London 1945, σελ.82-4, Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π., σελ.21, όπου σημειώνεται ότι οι αγρότες σε πολλές κοινότητες καταναλώνουν ό,τι οι ίδιοι παράγουν, Zagoroff S., *Agriculture and Food in Bulgaria before and during World War II*, Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., ό.π., σελ. 377, Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.92,129.
[733] Perry D., *Stefan Stambolov*, ό.π., σελ.237.
[734] Mouzelis N., "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of Their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18 (1976), σελ.85-105.

Όταν, μετά τους βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο, οι Αγροτιστές σχημάτισαν κυβέρνηση (1920-23, αυτοδύναμη κυβέρνηση της Β.Α.Ε.Ε.) και προχώρησαν στο διακηρυγμένο στόχο τους, δηλαδή στην απαλλοτρίωση των μεγάλων κτημάτων, τότε τα πραγματικά μεγάλα κτήματα που μπορούσαν να απαλλοτριωθούν ήταν πολύ λίγα. Ειδικότερα, με νόμο που ψήφισε στη Βουλή, η Αγροτική κυβέρνηση αποφάσισε να απαλλοτριώσει έναντι αποζημίωσης όλα τα ιδιωτικά κτήματα που υπερέβαιναν τα 30 εκτάρια, ανά νοικοκυριό, και να τα διαμοιράσει έναντι αντιτίμου σε όλους τους φτωχούς αγρότες και σε όσους, ελάχιστους, δεν είχαν γη καθώς και στους πρόσφυγες της Μακεδονίας και Θράκης.[735] Τα πιο επιφανή θύματα αυτής της μεταρρύθμισης ήταν η Βουλγαρική ορθόδοξη εκκλησία και η Μοναρχία,[736] οι οποίες διέθεταν ήδη τα περισσότερα πολύ εκτεταμένα κτήματα. Μέρος των κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν ανήκαν επίσης στην Εθνική και την Αγροτική Τράπεζα Βουλγαρίας, στην κυβέρνηση ή αποτελούσαν μέρος κοινοτικών γαιών και δασών. Επίσης μοιράστηκαν κτήματα που παλιότερα ανήκαν σε Τούρκους και Έλληνες[737] που εκδιώχθηκαν από τη χώρα. Πάντως η νέα διανομή δεν διήρκεσε πολύ, καθώς μετά το πραξικόπημα και την καθαίρεση της κυβέρνησης Stamboliski μέρος της απαλλοτριωμένης γης επεστράφη σε προηγούμενους ιδιοκτήτες της.[738]

Αναμφίβολα, στην κατηγορία των θιγμένων της απαλλοτρίωσης, ανήκαν και πολύ λίγοι γαιοκτήμονες καθώς και εύποροι ή σχετικά εύποροι αγρότες που διέθεταν περισσότερα των 30 εκταρίων κτήματα. Η αγροτική μεταρρύθμιση, όμως, δεν μπορούσε να αλλάξει ουσιαστικά την ήδη διαμορφωμένη δομή της βουλγαρικής αγροτικής οικονομίας, ενώ δεν φαίνεται να επέφερε καμία ουσιαστική αλλαγή στην οργάνωση των αγροκτημάτων.[739] Αντίθετα θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι περιορίζοντας τα σχετικά μεγάλα κτήματα (πχ. όσα κτήματα κυμαίνονταν από 30 έως 100 εκτάρια), περιορίστηκαν και οι οικονομίες κλίμακας και η δυνατότητα συσσώρευσης κάποιου πλεονάσματος μέσω της εμπορικής διάθεσης του πλεονάζοντος αγροτικού προϊόντος. Ακόμη η κατάτμηση των κτημάτων, στην οποία έως ένα βαθμό συνέβαλλε και η μεταρρύθμιση, εμπόδιζε τη χρήση μηχανικού εξοπλισμού δηλαδή την εκμηχάνιση της γεωργίας που ήταν άμεσα συνυφασμένη με το μέγεθος των κλήρων.[740] Από την άλλη, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι με την αγροτική μεταρρύθμιση, εκτός του ότι ανακουφίστηκε ένας μέρος του αγροτικού πληθυσμού –οι πιο φτωχοί ή όσοι είχαν πολύ μικρές εκτάσεις ή ακόμα δεν είχαν καθόλου κτήματα– αποκαταστάθηκε και το κοινό περί δικαίου αίσθημα στον κόσμο της υπαίθρου, ύστερα

[735] Hristov H., *Bulgaria*, ό.π., σελ.178.
[736] Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π, σελ.94 και Hristov H., *Bulgaria*, ό.π., σελ. 178, όπου όμως αναφέρονται ως θιγμένοι της αγροτικής μεταρρύθμισης μόνο η εκκλησία και τα μοναστήρια. Στο βιβλίο τού Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.89, ίσως την πιο κλασική ιστορία της Βουλγαρίας στα αγγλικά, αναφέρεται ότι το 60,44% των κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν ανήκε σε ατομικές ιδιοκτησίες, το 24,99% σε κοινοτικές γαίες, το 10,22% στο κράτος και μόλις το 2,96 σε μοναστήρια.
[737] Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, ό.π., σελ.206.
[738] Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.89.
[739] Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.90.
[740] *Στο ίδιο*, σελ.91.

από δύο καταστροφικούς πολέμους στους οποίους οι Βούλγαροι αγρότες είχαν καταβάλει μεγάλο τίμημα. Όμως, όπως συνέβη σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, οι μεταρρυθμίσεις δεν ήταν αρκετές από μόνες τους να λύσουν τα τεράστια προβλήματα του αγροτικού κόσμου.[741] Η βελτίωση της αγροτικής παραγωγικότητας, της υγείας, της εκπαίδευσης, του βιοτικού επιπέδου των αγροτών, χρειαζόταν κεφάλαια τα οποία είτε δεν υπήρχαν είτε κατασπαταλούνταν σε μια ακριβή και διαφθαρμένη διοίκηση, σε στρατιωτικές δαπάνες και στην αποπληρωμή παλαιότερων χρεών.

Ο παρακάτω Πίνακας παρουσιάζει τη διάρθρωση των έγγειων σχέσεων στη Βουλγαρία μετά την αγροτική μεταρρύθμιση στα μέσα της δεκαετίας του ’30. Τον αντιπαραθέτουμε, συμπληρωμένο με στοιχεία σχετικά με άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης περίπου της ίδιας εποχής, για να γίνει περισσότερο αντιληπτό το μέγεθος της μικρο-ιδιοκτησίας στη Βουλγαρία. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πολύ μεγάλη κατάτμηση των κτημάτων κάτω των 30 εκταρίων, δεν προέκυψε μόνο εξαιτίας της μεταρρύθμισης αλλά και εξαιτίας της μεγάλης αύξησης του πληθυσμού, πριν και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, καθώς οι γιοι της αγροτικής οικογένειας κληρονομούσαν τα κτήματα του πατέρα και διαμοίραζαν την πατρική περιουσία όχι μόνο με βάση την έκταση αλλά και την παραγωγικότητα των κτημάτων, επιβαρύνοντας με αυτό τον τρόπο τη συνολική αγροτική παραγωγικότητα επί τα χείρω.

Πίνακας 4.2

Διάρθρωση έγγειων σχέσεων στη Βουλγαρία και σε κεντροευρωπαϊκές χώρες στο μεσοπόλεμο

Εκτάρια	***Ποσοστό των κτημάτων***	***Ποσοστό επί της (καλλιεργούμενης) γης***
	Βουλγαρία (1934)	
0-2	*23.0*	*5.0*
2-5	*39.0*	*24.0*
5-10	*25.0*	*32.0*
10-30	*12.0*	*33.0*
Πάνω από 30	*1.0*	*6.0*
	Ρουμανία (1930)	
0-1	*18.6*	*2.1*
1-3	*33.5*	*14.4*
3-5	*22.8*	*19.3*
5-10	*17.1*	*24.2*
10-20	*5.5*	*13.3*
20-50	*1.7*	*7.9*

[741] Hugh S-W., *Eastern Europe*, ό.π., σελ.105.

50-100	*0.4*	*4.2*
100-500	*0.3*	*7.2*
Πάνω από 500	*0.1*	*7.4*
	Ουγγαρία (1935)	
0-1 (hold)	*38.5*	*1.4*
1-5	*34.1*	*8.6*
5-10	*12.6*	*9.1*
10-50	*13.1*	*26.1*
50-100	*1.0*	*6.5*
100-500	*0.5*	*12.3*
500-1000	*0.1*	*6.0*
Πάνω από 1000	*0.1*	*30.0*
	Πολωνία (1921)	
0-2	*34.0*	*15.3*
2-5	*30.7*	*-*
5-20	*32.0*	*31.8*
20-50	*2.3*	*-*
50-100	*0.4*	*9.9*
Πάνω από 100	*0.6*	*43.0*
	Τσεχοσλοβακία (1931)	
0-2	*44.0*	*7.0*
2-5	*27.0*	*16.0*
5-10	*16.0*	*20.0*
10-30	*11.0*	*31.0*
30-100	*1.5*	*10.0*
Πάνω από 100	*0.5*	*16.0*

(Σ.τ.Σ.) Τα δεδομένα για την Πολωνία χρονολογούνται πριν από τη διανομή και τον τεμαχισμό των μεγάλων γαιών. Το ουγγρικό "hold" είναι περίπου ένα "acre", που ισούται με 0,405 εκτάρια. Για τη Βουλγαρία τα περισσότερα κτήματα, που βρίσκονται στην κατηγορία πάνω από 30 εκτάρια, φτάνουν έως τα 50 εκτάρια και πάνω από 50 εκτάρια έως 100 είναι μόλις το 0,1 των κτημάτων που χαρακτηρίζονται «μεγάλα αγροτικά κτήματα»[742] τα οποία και καταλαμβάνουν το 1,6% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης.

[742] Zagoroff S., *General Survey*, ό.π., σελ.48- 9**,** large peasant farms.

Πηγή: ***Hugh S-W., Eastern Europe,*****ό.π., σελ. 121 και Zagoroff S.,** ***General Survey of the Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935-45*****, Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., ό.π.**

Από τα παραπάνω εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η Βουλγαρία του μεσοπολέμου είχε, από κάθε άλλη χώρα της λεκάνης του Δούναβη και ευρύτερα της Ανατολικής Ευρώπης, τις πιο εξισωτικές δομές στην ύπαιθρο, οπότε και στις έγγειες σχέσεις. Συνακόλουθα ήταν λογικό να έχει, συγκριτικά με τις ίδιες χώρες, και το μικρότερο ποσοστό αγροτικού προλεταριάτου, δηλαδή αγρεργατών και αγροτών με ιδιοκτησία λιγότερη από 1 εκτάριο γης:

Πίνακας 4.3 Αγροτικό προλεταριάτο στις χώρες της λεκάνης του Δούναβη στο μεσοπόλεμο (σε χιλιάδες)

Χώρα	***Αγροτικό εργατικό δυναμικό***	***Αγρεργάτες***		***Αγρότες με αγρόκτημα κάτω από ένα εκτάριο γης***	
	(1)	***(2)***		***(3)***	***(2)+(3)***
Ουγγαρία	2.031	787	38.7%	552	1.339 65.9%
Ρουμανία	8.170	731	8.9%	610	1.341 16.4%
Γιουγκοσλαβία	5.082	475	9.3%	334	809 15.9%
Βουλγαρία	**2.745**	**140**	**5.1%**	**120**	**260 9.5%**

(Σ.τ.Σ) Εάν αφαιρεθούν από τους κατέχοντες λιγότερο του 1 εκταρίου γης (3) όσοι αγρότες έχουν πρωταρχικώς άλλη απασχόληση εκτός γεωργίας, το αποτέλεσμα {(2) + (3)} παραμένει σχεδόν το ίδιο για όλες τις παραπάνω χώρες, με εξαίρεση την Ουγγαρία που παρουσιάζει μειωμένο ποσοστό από 65.9% στο 52.3%.

Πηγή: Zagoroff S., ***General Survey*****, ό.π., σελ.50.**

Κλείνοντας, εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες ουσιαστικές αποκλίσεις της Βουλγαρίας συγκριτικά με την Ελλάδα. Καταρχήν, στην περίπτωση της Ελλάδας η σταδιακή ενσωμάτωση νέων εδαφών διήρκεσε περίπου 100 χρόνια μετά την κήρυξη της Επανάστασης (δεν υπολογίζουμε τα Δωδεκάνησα που δεν έχουν ειδικό βάρος στην ανάλυσή μας). Αντίθετα, η Βουλγαρία ενσωμάτωσε την Ανατολική Ρωμυλία το 1885, δηλαδή σε μόλις 7 χρόνια μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877), που αποτέλεσε και αφετηριακό γεγονός για την ανεξαρτησία της. Προσωρινά, από το 1913 έως το 1919 κατείχε και τη δυτική Θράκη. Στη Βουλγαρία λοιπόν καταργήθηκαν σχεδόν ολωσδιόλου τα μεγάλα γαιοκτήματα και οι Μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες τους εκδιώχθηκαν εξαιτίας της ρωσικής εισβολής και δευτερευόντως χάρη στη βούληση των Βούλγαρων αγροτών να αποκτήσουν γη. Στην Ελλάδα διατηρήθηκαν τα μεγάλα κτήματα ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, η οποία ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος χωρίς να προηγηθεί επαναστατικό γεγονός. Η μόνη διαφορά ήταν ότι πουλήθηκαν σε πλούσιους Έλληνες, κυρίως του εξωτερικού. Στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και έπειτα στη Θράκη, διατηρήθηκαν μέχρι το 1922 οι μεγάλες ιδιοκτησίες, συχνά χωρίς να αλλάξουν καν ιδιοκτήτη, εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης της χώρας αλλά και για άλλους παράγοντες που έχουν ήδη αναφερθεί (βλ. κεφάλαιο

Έγγειες σχέσεις στη Μακεδονία). Αντίθετα, όπου η Επανάσταση είχε νικήσει με τα όπλα, καταργήθηκαν βιαίως οι οθωμανικές έγγειες σχέσεις –έτσι ώστε με το πέρασμα των χρόνων η κύρια μορφή έγγειας σχέσης να είναι η μικρο-ιδιοκτησία. Επιπροσθέτως όσα κτήματα είχαν δημευθεί ως ενέχυρο στα δάνεια που έλαβε η επαναστατική διοίκηση από το εξωτερικό, οι λεγόμενες «εθνικές γαίες», αποτέλεσαν διακύβευμα και πεδίο διαπλοκής μεταξύ αγροτών, πολιτικών και με μια ευρεία έννοια όλης της διοίκησης, δηλαδή του ίδιου του κράτους. Η διαπλοκή αυτή οδήγησε σε εκτεταμένου είδους πελατειακές συνδιαλλαγές και επεκτάθηκε σε πολλούς τομείς της δημόσιας διοίκησης και κυρίως στη συλλογή των φόρων, διαδικασία άμεσα συνυφασμένη τόσο με τις «εθνικές γαίες» όσο και με την αγροτική παραγωγή ευρύτερα, η οποία τον 19ο αιώνα ήταν πολύ σημαντική για την οικονομία του κράτους. Οι δομές πελατειακής συνδιαλλαγής, που εμφανίστηκαν πολύ έντονα στην «Παλαιά Ελλάδα», επεκτάθηκαν στη συνέχεια στις «Νέες Χώρες», όπου τουλάχιστον βρήκαν πρόσφορο έδαφος, αν και με ομολογουμένως μικρότερη δυναμική.

Στη Βουλγαρία οι πελατειακές σχέσεις φαίνεται να ήταν πολύ πιο περιορισμένες, συγκριτικά με την Ελλάδα, αν και δεν εξέλιπαν.[743] Παράγοντας αυτής της δομικής διαφοράς, που εξηγεί μία από τις σημαντικότερες αιτίες εμφάνισης, αν όχι τη σημαντικότερη, του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων και της δυναμικής του (αλλά δεν αρκεί για να ερμηνεύσει σε βάθος χρόνου την πορεία του) ήταν το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας το αφετηριακό γεγονός ίδρυσης του κράτους είναι η ένοπλη Επανάσταση –μια ενδογενής διαδικασία–, στη δε περίπτωση της Βουλγαρίας, πολύ λιγότερο η «εξέγερση του Απρίλη» και κυρίως ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος – ένας εξωγενής παράγοντας. Στην Ελλάδα η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφορετικών έγγειων σχέσεων και το πελατειακό σύστημα που ενσωμάτωνε τις περισσότερες φορές αποτελεσματικά τους αγρότες στις νέες κρατικές δομές, αποτέλεσαν παράγοντες που έδρασαν διαλυτικά στη δημιουργία Αγροτικού Κόμματος. Αντίθετα, στη Βουλγαρία οι γεωγραφικά σχεδόν ενιαίες, σε όλη την επικράτεια, έγγειες σχέσεις και η μικροκαλλιέργεια για αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο της οικογένειας (σε αντίθεση με τους αγρότες της «Παλαιάς Ελλάδας» που καλλιεργούσαν για τις διεθνείς αγορές) αποτέλεσαν σημαντικούς αλλά όχι τους μόνους παράγοντες, που οδήγησαν στη δημιουργία του Αγροτικού Κόμματος.

[743] Parusheva D., «The Web of Power and Power of the Webs: Political Elites and Their Networks in Late Nineteenth Century Romania and Bulgaria», Anastassiadis T., Clayer N. eds, *Society, Politics and State Formation in South - Eastern Europe during the 19th Century*, Alpha Bank Historical Archives, Athens 2011, σελ.154 και Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.82-99.

Εμπόδια στη διαδικασία αστικού εκσυγχρονισμού

Μετά το τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου και τη σταδιακή απεμπλοκή των Ρώσων από τη στρατιωτικο-διοικητική οργάνωση του κράτους, οι Βούλγαροι ανέλαβαν αποκλειστικά την εξουσία. Η πρώην οθωμανική επαρχία, η οποία έγινε αυτόνομη ηγεμονία και μετέπειτα ανεξάρτητο κράτος, ήταν στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα μια χώρα υπανάπτυκτη, όπως σχεδόν όλες οι χώρες των Βαλκανίων αλλά και οι περισσότερες της Ανατολικής Ευρώπης. Ο αγροτικός τομέας κυριαρχούσε απόλυτα και η αγροτική οικονομία ήταν στην ουσία ο μόνος στυλοβάτης της οικονομίας. Όπως αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, παρά τα όσα υποστηρίζονται σε σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας, στα βουλγαρικά εδάφη δεν έλαβαν χώρα διαδικασίες πρωτοβιομηχάνισης, αντίστοιχες με αυτές της Δυτικής Ευρώπης, και επομένως δεν είχε επέλθει κανενός είδους μετασχηματισμός στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της χώρας. Το 1877 η Βουλγαρία διέθετε μόλις 19 μικρά εργοστάσια - μαγαζιά τα οποία παρήγαν κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα.[744] Δεκαπέντε χρόνια μετά, στη μεγαλεπήβολη Α΄ Διεθνή Έκθεση, οργανωμένη στο Πλόφντιφ τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1892, η Βουλγαρία πρόβαλε την αγροτική και βιομηχανική της ανάπτυξη, ως ισότιμους παραγωγικούς τομείς στη χώρα, αλλά ο απολογισμός των ποσοτικών δεδομένων, κυρίως για τη βιομηχανία, δεν έπειθε. Στο τέλος του αιώνα, ο ίδιος ο D. Blagoev (1856-1924), ο σημαντικότερος από τους πρωτεργάτες του βουλγαρικού σοσιαλιστικού κινήματος, είχε γράψει ότι η Βουλγαρία έπασχε από ανεπαρκή καπιταλιστική ανάπτυξη,[745] παρόλο που άλλοι σύγχρονοί του σοσιαλιστές διανοούμενοι, παρατηρώντας μια σχετική πρόοδο της βιομηχανίας στο τέλος του 19ου αιώνα, προέβλεψαν ότι η Βουλγαρία θα μετεξελιχθεί σε κράτος δυτικού τύπου,[746] κάτι που όχι μόνο δεν επαληθεύτηκε αλλά, ακόμα χειρότερα, η Βουλγαρία δεν κατάφερε έως το τέλος του μεσοπολέμου να γεφυρώσει το χάσμα που τη χώριζε από τις αναπτυγμένες χώρες.

Χαρακτηριστικό στατιστικό δείκτη, εξαιρετικά ενδεικτικό για τις μη μετεξελισσόμενες δομές της βουλγαρικής κοινωνίας και κατ' επέκταση της οικονομίας, αποτελεί το ποσοστό του αστικού πληθυσμού. Όπως είναι γνωστό, η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και η ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενισχύουν τον τομέα των υπηρεσιών και μειώνουν το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού, αφού οι αγρότες οδηγούνται στις πόλεις για καλύτερη απασχόληση και, μελλοντικά, για καλύτερο επίπεδο ζωής. Στον επόμενο Πίνακα, συγκεντρώνονται ενδεικτικά ποσοτικά δεδομένα που καταγράφουν το βαθμό αστυφιλίας πριν από την ένωση με την Ανατολική Ρωμυλία και έως τα τέλη του μεσοπολέμου:

[744] Rothschild J., *The Communist Party of Bulgaria,* ό.π., σελ.46.
[745] Weissman E. R., *The Cooperative Movement in the Bulgarian Village prior to World War One*, University Microfilms International, Michigan 1982, σελ.8.
[746] Rothschild J., *The Communist Party of Bulgaria,* ό.π., σελ.46-7.

Πίνακας 4.4	*Ποσοστό του αστικού πληθυσμού επί του συνόλου*
1880: 19,3%	*1905: 19,6%*
1887: 19,5%	*1910: 19,1%*
1892: 20%	*1926: 19% (25%)*
1900: 19,9%	*1934: 20%*

Πηγές: Για την περίοδο 1880-1910: Popoff G. K., *La Bulgarie Économique (1879-1911)*, σελ.11. Για το 1926 (19%), *The Balkan States*, σελ.134, ενώ ο Moore E. W., *Economic Demography,* σελ.26 προσδιορίζει τον αγροτικό πληθυσμό στο 75%: Η μέθοδός του ενδεχομένως υποτιμά το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού, όπως έκανε και στην περίπτωση της Ελλάδος υπολογίζοντάς το στο 46% (1928). Για το 1934, The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *South-Eastern Europe*, σελ.167. Το ποσοστό του πληθυσμού σε σχετικά μεσαίες για την εποχή και μεγάλες πόλεις των 20.000 και 100.000 αντίστοιχα είναι: Για το 1920 μόνο το 9% ζούσε σε πόλεις άνω των 20.000 κατοίκων, ενώ φτάνει μόλις το 3,1% για τις πόλεις άνω των 100.000 κατοίκων, ενώ τα αντίστοιχα δεδομένα για Ελλάδα την ίδια χρονιά είναι 17,6% και 12,6%, Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, σελ. 39.

Η ελαφρά αύξηση του αστικού πληθυσμού φαντάζει ακόμα πιο περιορισμένη, αν λάβουμε υπόψη την ταυτόχρονη μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, ως απόλυτο μέγεθος: Το 1881 η αυτόνομη περιφέρεια της Βουλγαρίας, μαζί με τον πληθυσμό της Ανατολικής Ρωμυλίας που ενσωματώθηκε το 1885, είχε πληθυσμό 2.823.000, ενώ μετά από μια τριακονταετία περίπου, το 1912, ο πληθυσμός της ανεξάρτητης και ενωμένης πλέον Βουλγαρίας ξεπερνούσε τα 4.400.000.[747] Αυτό σήμαινε ότι η αύξηση του πληθυσμού μοιράστηκε σχεδόν ισόποσα στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Όπως είδαμε, όμως, οι έγγειες σχέσεις προσδιορίζονταν ήδη σε σημαντικό βαθμό από τον κερματισμό των κλήρων. Έτσι, η αδυναμία των αστικών κέντρων να προσελκύσουν εργατικό δυναμικό στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες γενικότερα δρούσε ανασταλτικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια εξορθολογισμού των έγγειων σχέσεων και, εν τέλει, στην αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας.

Γιατί όμως η Βουλγαρία αδυνατούσε να μειώσει το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού και να φτάσει σε επίπεδα αστικού πληθυσμού τουλάχιστον παρόμοια με αυτά της Ελλάδας, τα οποία επίσης υπολείπονταν σημαντικά συγκριτικά με εκείνα της Δυτικής Ευρώπης; Καταρχήν χρειάζεται να τονίσουμε ότι το ίδιο πρόβλημα είχαν οι περισσότερες χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, σύγκλιση που φανερώνει ένα δομικό, μάλλον, χαρακτηριστικό των ανατολικο-ευρωπαϊκών οικονομιών και κοινωνιών. Βέβαια, η Βουλγαρία διέθετε ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά αγροτικού πληθυσμού στην Ανατολική Ευρώπη –μετά φυσικά από εκείνο της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Μια χώρα όπως η Βουλγαρία, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, με παραδοσιακές δομές στην ύπαιθρο και χαμηλά ποσοστά αστικοποίησης χρειαζόταν κεφάλαια προκειμένου να ανορθώσει την οικονομία της και να *χτίσει* σταδιακά τους βασικούς κρατικούς θεσμούς, όπως διοίκηση, στρατό, αστυνομία και στοιχειώδεις υποδομές. Σε παρόμοια περίπτωση δύο δυνατότητες υπάρχουν για την ανεύρεση των απαραίτητων κεφαλαίων: Η πρώτη είναι ο

[747] Popoff G. K., *La Bulgarie Économique*, ό.π., σελ.5.

δανεισμός από το εξωτερικό και η δεύτερη η συσσώρευση κεφαλαίου από ενδογενείς διαδικασίες ή ακόμα και εξωγενείς (π.χ. εμπορικές ροές, ναυτιλία, εμβάσματα) που θα επιστρέφουν κεφάλαια στη χώρα, από διαδικασίες συσσώρευσης στην αλλοδαπή. Όπως θα δούμε παρακάτω, στη Βουλγαρία η ενδογενής διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου ήταν χαμηλή και μάλλον ασήμαντη, όχι μόνο έως το τέλος του 19ου αιώνα αλλά και έως το τέλος του μεσοπολέμου. Η αγροτική οικονομία δεν μπορούσε να παράξει μεγάλα πλεονάσματα τα οποία θα επενδύονταν είτε στον ίδιο τον αγροτικό τομέα, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα και ο εκμηχανισμός της παραγωγής, είτε σε άλλους τομείς όπως η βιομηχανία. Από την άλλη μεριά, δεν υπήρχε κάποια εξωγενής διαδικασία που θα επέστρεφε κάποια κεφάλαια στη χώρα και θα στήριζε το Α.Ε.Π. της, μια διαδικασία που όπως είδαμε λάμβανε χώρα στην Ελλάδα από το 19ο αιώνα. Συνεπώς η μόνη δυνατότητα που απέμενε για την ανεύρεση κεφαλαίων ήταν ο εξωτερικός δανεισμός.

Ποιος όμως θα δάνειζε ένα νεοσύστατο κράτος που μόλις είχε αυτονομηθεί και κυρίως σε ποιους τομείς θα επενδύονταν τα δάνεια; Το πιο πιθανόν είναι να δίνονταν τα χρήματα σε εκείνους τους τομείς της οικονομίας, οι οποίοι είχαν τις περισσότερες πιθανότητες επιστροφής των κεφαλαίων και των τοκοχρεολυσίων, χονδρικά σύμφωνα με την ορθολογική τακτική του πιστωτή. Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι τομείς; Προφανώς, πρωταρχικά ο στρατός, η διοίκηση και φυσικά οι δαπάνες του παλατιού, για τον απλό λόγο ότι αποτελούσαν τον πυρήνα του κράτους, το οποίο δύναται να αποπληρώσει τα δάνεια, γιατί ελέγχει το σύστημα των φόρων και επομένως θεωρείται σχετικά αξιόπιστος δανειολήπτης. Οι σημαντικές στρατιωτικές δαπάνες, για τις οποίες η Βουλγαρία όπως και όλες οι βαλκανικές χώρες δαπανούσε τεράστια ποσά, βάραιναν σημαντικά τον προϋπολογισμό της, από τη δεκαετία του 1880 έως τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου αλλά και μετέπειτα. Ακόμη το βουλγαρικό κράτος *κληρονόμησε* χρέη που αφορούσαν τόσο την ίδρυση όσο και την επέκτασή του: Όφειλε χρήματα στη Ρωσία για την εκστρατεία που οδήγησε στην απελευθέρωση των Βουλγάρων όσο και αποζημιώσεις προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1885 (ανέλαβε το χρέος της περιοχής στην Οθωμανική τράπεζα).[748] Έτσι, πριν καλά καλά ξεκινήσει την πορεία της, η Βουλγαρία ως αυτόνομο κράτος ήταν υποχρεωμένη να εξυπηρετεί παλαιότερα χρέη τα οποία δεν είχαν καμιά αναπτυξιακή διάσταση. Ο παρακάτω Πίνακας δείχνει την κατεύθυνση των δημοσιονομικών δαπανών στο μεταίχμιο του 19ου-20ου αιώνα:

Πίνακας 4.5 ***Δαπάνες Προϋπολογισμού, 1887-1911***

Κυβερνητικές υπηρεσίες	***Ποσά σε εκατομμύρια λέβα***			***Ποσοστό διανομής***		
	1887	***1900***	***1911***	***1887***	***1900***	***1911***
Δημόσιο χρέος	*2.1*	*24.6*	*39.9*	*4.3*	*22.4*	*19.7*
Στρατός	*16.0*	*23.7*	*44.1*	*32.8*	*21.6*	*21.8*

[748] Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, ό.π., σελ.36.

Δημόσια εκπαίδευση	*1.6*	*7.9*	*22.7*	*3.3*	*7.2*	*11.2*
Δικαιοσύνη	*3.5*	*4.3*	*6.0*	*7.2*	*3.9*	*3.0*
Υπουργείο Οικονομικών	*8.0*	*12.7*	*13.6*	*16.4*	*11.6*	*6.7*
Σιδηρόδρομοι και λιμάνια	*6.3*	*16.6*	*33.7*	*12.9*	*15.1*	*16.6*
Άλλες κατασκευές	*5.5*	*6.7*	*16.1*	*11.3*	*6.1*	*7.9*
Δημόσια υγεία	*1.1*	*2.6*	*4.7*	*2.3*	*2.4*	*2.3*
Βιομηχανία / εμπόριο	*1.4*	*4.3*	*9.8*	*2.9*	*3.9*	*4.8*
Άλλα τμήματα	*3.2*	*6.4*	*12.2*	*6.6*	*6.8*	*6.0*

Πηγή: Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, ό.π., σελ. 41.

Από τη συγκέντρωση των παραπάνω δεδομένων καταδεικνύεται το μεγάλο βάρος του δημοσίου χρέους και της εξυπηρέτησής του καθώς και τα τεράστια ποσά που δίνονταν σε αμυντικές δαπάνες στη Βουλγαρία. Αξιοσημείωτο είναι ειδικότερα ότι τα κεφάλαια που δαπανιόνταν για στρατιωτικό εξοπλισμό –εντυπωσιακά πολλαπλάσια συγκριτικά με τις άλλες δαπάνες– ενίσχυαν σχεδόν μονομερώς τις ξένες πολεμικές βιομηχανίες και ελάχιστα έως ασήμαντα, τη βουλγαρική οικονομία.[749] Συνολικά για την περίοδο από το 1887 έως τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων, περίπου το 40% των πόρων του προϋπολογισμού κατευθύνονταν σε δαπάνες που δεν είχαν καμία αναπτυξιακή επίδραση ή είχαν πολύ μικρή, όπως το δημόσιο χρέος και οι στρατιωτικές δαπάνες. Δεν μπορεί ωστόσο εδώ να μην τονιστεί η βαλκανική ιδιαιτερότητα του τεράστιου μεριδίου που δαπανιόταν για στρατιωτικό εξοπλισμό και για το στρατό, καθώς αυτό συναρτάται άμεσα με την αναζήτηση ευρύτερου *ζωτικού χώρου*, ήταν δηλαδή το τίμημα του εθνικισμού, στην περίοδο της γεωπολιτικής κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των εθνικών ανταγωνισμών και των παρεμβάσεων των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Σε αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητός ο φαύλος κύκλος δανεισμού και υπερδανεισμού, που ταλαιπωρούσε και καθήλωνε αναπτυξιακά όλα τα βαλκανικά κράτη, ίσως περισσότερο την Ελλάδα:[750] Ενδεικτικό είναι π.χ. ότι το κατά κεφαλήν εξωτερικό χρέος (δημόσιο και ιδιωτικό) το 1932 ήταν στη Βουλγαρία 118 ελβετικά φράγκα, ενώ στην Ελλάδα 378[751] -απόκλιση που για να γίνει κατανοητή, χρειάζεται να σημειωθούν δύο ελληνικές ιδιαιτερότητες: Πρώτον, ότι το 45% του εξωτερικού της χρέους εξυπηρετιόταν, σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν γίνει στην περίοδο 1920-31 από εσωτερικούς πόρους,[752] κάτι που δεν συνέβαινε στις άλλες βαλκανικές χώρες,

[749] Δημοσίευμα της εποχής επισημαίνει ακριβώς ότι σημαντικό ποσό των αμυντικών δαπανών καταλήγει στο εξωτερικό, «The financial crisis in Bulgaria», *The Times* April 2, 1902, σελ.8.

[750] Στο μεσοπόλεμο ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε άρθρο του επισημαίνει το αδιέξοδο των δημοσίων οικονομικών της χώρας εξαιτίας των τεράστιων στρατιωτικών δαπανών: «*Να λύσωμεν το στρατιωτικό ζήτημα οριστικώς και να επιτύχωμεν ισοζύγιον του προϋπολογισμού, διότι αλλώς φερόμεθα προς τον βάραθρον*», *Ελεύθερον Βήμα* 25 Φεβρουαρίου 1927.

[751] *The Balkan States*, ό.π., σελ.40.

[752] *Στο ίδιο*, σελ.39.

καθώς επίσης ότι οι ανάγκες δανεισμού της Ελλάδας εκείνη την περίοδο ήταν μεγαλύτερες από κάθε άλλη βαλκανική χώρα λόγω των τεράστιων αναγκών αποκατάστασης των προσφύγων.

Αντιαναπτυξιακή ήταν και η επένδυση στους σιδηροδρόμους, που χωρίς αμφιβολία απορροφούσαν πάνω από τα μισά κεφάλαια της κατηγορίας σιδηρόδρομοι και λιμάνια του Πίνακα 4.5. Ειδικότερα, η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή κατασκευάστηκε το 1868 επί Οθωμανών και συνέδεε δύο λιμάνια, το Ρούσε στο Δούναβη με τη Βάρνα στη Μαύρη θάλασσα. Το βουλγαρικό επίσης τμήμα της οδού που συνέδεε τη Βιέννη με την Κωνσταντινούπολη κατασκευάστηκε στα χρόνια 1873-1888. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η Σόφια συνδέθηκε με τα λιμάνια της Βάρνας και του Πύργου (Μπουργκάς), ενώ έως το 1912 κατασκευάστηκαν και άλλες συνδέσεις στην κεντρική Βουλγαρία. Έτσι το 1927 η Βουλγαρία είχε 1730 μίλια σιδηροδρομικού δικτύου. [753] Από τα παραπάνω, ενδεχομένως να δίνεται η εικόνα ενός εκτεταμένου σιδηροδρομικού δικτύου που θα μπορούσε να ενισχύσει την ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς και να δώσει ώθηση στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και στην ενίσχυση της βιομηχανίας. Τα πράγματα όμως δεν εξελίχθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Ο όγκος των μεταφερόμενων εμπορευμάτων σε τόνους κατά εκατοντάδα χιλιάδων πληθυσμού, στις αρχές του 20ου αιώνα, ήταν για τη Βουλγαρία 0,53, για τη Σερβία 0,26, για τη Ρουμανία 1,3, για την Ελλάδα 0,28 (στην Ελλάδα η σημασία του σιδηροδρόμου περιοριζόταν εξαιτίας των εκτεταμένων θαλάσσιων συγκοινωνιών και των λιμένων της), όταν ο αντίστοιχος δείκτης στη Δυτική Ευρώπη ήταν 8,18.[754] Επιπλέον στη Βουλγαρία η χρησιμοποίηση του σιδηροδρόμου για μετακινήσεις προσώπων ήταν εξαιρετικά χαμηλή: Ένα άτομο, στις αρχές του 20ού αιώνα, στο διάστημα ενός έτους χρησιμοποιούσε το σιδηρόδρομο 1,6 φορές - στην Ελλάδα 3,3 - στη Ρουμανία 1,6 - στη Σερβία λιγότερο από μία φορά, όταν στη Δυτική Ευρώπη ο αντίστοιχος δείκτης ήταν 21,9.[755] Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι σιδηρόδρομοι στη Βουλγαρία, όπως και γενικά στα Βαλκάνια, είχαν πολύ μικρή επίδραση στην ανάπτυξη της οικονομίας. Ο κυριότερος λόγος γι' αυτό, ήταν ότι σχεδιάστηκαν στο πλαίσιο μιας κορυφαίας διπλωματικής ευρωπαϊκής διευθέτησης, της Συνθήκης του Βερολίνου και συνεπώς με βάση τις ανάγκες δυτικο-/ κεντρο-ευρωπαϊκών κρατών, τα οποία επιφόρτισαν τα έξοδα της κατασκευής του δικτύου στα βαλκανικά κράτη, χωρίς προηγουμένως να έχουν σχηματισθεί ολοκληρωμένα οι εσωτερικές εθνικές αγορές, οι οποίες ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Ταυτόχρονα, το κέρδος από τις σιδηροδρομικές γραμμές ποτέ δεν επαρκούσε ώστε να καλύψει το τόκο του επενδυμένου κεφαλαίου: Η απόδοσή τους το 1911 ήταν 3,56% σε

[753] Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.98.

[754] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες 19ος - 20ος αιώνας*, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Ερμούπολη 1986, σελ.92.

[755] *Στο ίδιο*, σελ.92. Αξιοσημείωτη σ' αυτή τη συνάφεια είναι μία από τις περιπέτειες του Μπάι Γκάνιου, μέσα από την οποία ο Αλέκο Κωνσταντίνωφ, στο ομότιτλο βιβλίο του, σάτιρα του «νέου ρεαλισμού», παρουσιάζοντάς τον να ταξιδεύει προς Βιέννη με σιδηρόδρομο, διακωμωδεί τη χαμηλή ποιότητα των συρμών και την παραδοσιακή στάση των Βουλγάρων επιβατών, *Aleko Konstantinov Bai Ganyo Incredible Tales of a Modern Life*, Friedman A. V. ed., The University Of Wisconsin Press, Wisconsin 2010.

σύγκριση με το επιτόκιο που ήταν 7%.[756] Έτσι συχνά οι σιδηρόδρομοι κατέγραφαν ζημιά, η οποία συν τοις άλλοις επιδείνωνε τη σταθερότητα του προϋπολογισμού.[757]

Ακόμη σημαντικές γραμμές κατασκευάστηκαν ύστερα από απαιτήσεις μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής, που ήταν ταυτόχρονα πιστώτριες χώρες. Η κατασκευή της γραμμής Tsaribrod (Σερβία) - Sofia- Vacarel (25 χλμ. από τη Σόφια), που αποτελούσε μέρος της γραμμής που θα συνέδεε τη Βιέννη με την Κωνσταντινούπολη, είχε επιβληθεί από την Αυστροουγγαρία στο Συνέδριο του Βερολίνου.[758] Με δάνεια της Αυστροουγγαρίας κατασκευάστηκε επίσης η γραμμή Yambol-Burgas και Kaspitchan-Sofia,[759] που ένωνε το εσωτερικό της Βουλγαρίας και τη γραμμή Βιέννη-Κωνσταντινούπολη με τα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας. Το ίδιο δάνειο χρηματοδότησε και την ανακατασκευή των λιμανιών Βάρνας και Μπουργκάς. Με λίγα λόγια τα δάνεια με τα οποία κατασκευάστηκε σημαντικό μέρος των βουλγαρικών σιδηροδρόμων στο μεταίχμιο 19ου-20ου αιώνα, αποτελούσαν προτεραιότητα των μεγάλων κυρίως κεντρο-ευρωπαϊκών δυνάμεων,[760] γιατί έτσι μείωναν το κόστος μεταφοράς των δικών τους βιομηχανικών προϊόντων. Η επιλογή τους δηλαδή αυτή όχι μόνο δεν συνέβαλε στην ανάπτυξη της εσωτερικής βουλγαρικής αγοράς, αλλά αντίθετα αποτέλεσε εμπόδιο στην ανάπτυξη της βουλγαρικής μεταποιητικής βιομηχανίας.[761] Θα λέγαμε μάλιστα ότι εκτός από το βουλγαρικό, γενικότερα το βαλκανικό σιδηροδρομικό δίκτυο αναπτύχθηκε με άξονα ανάγκες έξω από το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο των ίδιων των βαλκανικών κρατών.[762] Έχει διαπιστωθεί ότι σε μικρά και πρόσφατα ανεξάρτητα κράτη ή κράτη υπό κηδεμονία, όπως η Βουλγαρία του 19ου αιώνα, ο ανταγωνισμός με την ευρωπαϊκή βιομηχανία, με την ανάπτυξη των σιδηροδρομικών συνδέσεων έγινε αδιανόητος: Όχι μόνο δεν βοήθησε την ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας (σιδηρουργία, μηχανοκατασκευές) αλλά όπου αναπτύχθηκε την κατάστρεψε.[763] Επιπλέον, πολλά δάνεια δίνονταν καθαρά με όρους γεωπολιτικούς παρά με οικονομικούς και αποτελούσαν εργαλείο κατασκευής συμμαχιών[764] -κλασική περίπτωση δεν αποτέλεσαν μόνο όσα δάνεια

[756] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.842.
[757] *The Balkan States*, ό.π., σελ.78. Η έκθεση καταγράφει τις ζημιές των σιδηροδρόμων την πενταετία 1930-4, εντούτοις μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική για τον οικονομικό τους αντίκτυπο στα δημόσια οικονομικά του μεσοπολέμου αλλά και πρωτύτερα.
[758] Logio G., *Bulgaria Past and Present*, ό.π., σελ.63.
[759] *Στο ίδιο.*
[760] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.792-3 και Perry D., *Stefan Stambolov*, σελ.60, 63-64 και 53-55.
[761] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, σελ.840 και Berend I., Ranki G., *Economic Development*, ό.π., σελ.75-80.
[762] Gounaris C. B., *Steam Over Macedonia. 1870-1912*, Columbia University Press, New York 1993, σελ.61.
[763] Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1881-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982, σελ.42-3.
[764] Logio G., *Bulgaria Past and Present,* ό.π., σελ. 65-6*,* όπου γίνεται αναφορά για δάνειο που έλαβε η Βουλγαρία από Αυστριακές τράπεζες, ως αντάλλαγμα για τη στάση της στην προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία το 1908 και Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π, σελ.795. Επίσης ο Πρωθυπουργός της Γαλλίας Πουανκαρέ το 1912 δήλωσε χαρακτηριστικά ότι δεν επέτρεψε την έκδοση νέου δανείου στη Βουλγαρία, διότι φοβόταν ότι «*τούτο θα προήγε εν Βουλγαρία τάσεις αντιθέτους προς τας φιλειρηνικάς ροπάς της Γαλλίας*», Ανδρεάδης Α., *Δημόσια Οικονομία*, Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, Εν Αθήναις 1924, σελ.25, σημ.2.

καταναλώθηκαν στη Βουλγαρία σε πολεμικό υλικό και εξοπλισμό αλλά και τα δάνεια για το σιδηρόδρομο. Οι Γερμανοί και οι Αυστριακοί επιχείρησαν να κατασκευάσουν τη γραμμή Βιέννη-Βελιγράδι-Σόφια-Φιλιππούπολη-Κωνσταντινούπολη-Βαγδάτη, εγχείρημα για την επιτυχία του οποίου η συνεργασία τους με τη Βουλγαρία ήταν πολύτιμη, καθώς η σύνδεση ακολουθούσε το γνωστό εγκάρσιο άξονα της Χερσονήσου (η «βασιλική οδός» του Μεσαίωνα) που διερχόταν και μέσα από τα βουλγαρικά εδάφη. Όπως αναφέραμε, η γραμμή ολοκληρώθηκε ως την Κωνσταντινούπολη το 1888, ενώ απέτυχε να φτάσει έως την Βαγδάτη λόγω των αγγλο-γαλλικών πιέσεων που ήθελαν να περιορίσουν το γερμανο-αυστριακό επεκτατισμό αλλά και εξαιτίας της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.[765]

Με βάση τα παραπάνω συνάγεται ότι το ξένο κεφάλαιο επένδυσε κυρίως στους σιδηροδρόμους καθώς και σε δάνεια που κατευθύνθηκαν στην εξυπηρέτηση του χρέους και στις αμυντικές δαπάνες. Αυτή η κατεύθυνση δυσκόλεψε πολύ την αναπτυξιακή πολιτική της Βουλγαρίας, ώστε να βγάλει την αγροτική οικονομία της από το τέλμα. Υπολογίζεται, αν και όχι με ακρίβεια, ότι μόνο το 10-12% των ξένων δανείων δαπανιόταν σε παραγωγικούς σκοπούς, ενώ τα δάνεια που δίνονταν είχαν τόκο 4-5% παραπάνω από το μέσο τόκο που ίσχυε στη Δυτική Ευρώπη.[766] Βέβαια, αξίζει να σημειώσουμε ότι, όσο και αν φαίνεται εκμεταλλευτικός ο τόκος, εντούτοις αντικατοπτρίζει το σημαντικό οικονομικό ρίσκο που ενείχε η δανειοδότηση της Βουλγαρίας, καθότι από οικονομική άποψη δεν μπορούσε να είναι φερέγγυα απέναντι στις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες. Όμως, η χορήγηση δανείων, η χρήση τους καθώς και οι όροι της θα έπρεπε πρώτα από όλους να προβληματίζει τις βουλγαρικές κυβερνήσεις, μιας και οι τόκοι ήταν πολύ υψηλοί.

Συμπερασματικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο ξένος δανεισμός δεν δρομολόγησε και δεν δόμησε διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου, είτε γιατί οι προσανατολισμοί των βουλγαρικών κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων ήταν άλλοι (εξοπλιστικές δαπάνες, προσήλωση στη διατήρηση καλών σχέσεων με τις Δυτικές δυνάμεις και ιδίως με την Αυστροουγγαρία) είτε γιατί οι μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν στόχο να χρηματοδοτήσουν, μέσω της Βουλγαρίας, τις διεθνείς και γεωπολιτικές τους επιδιώξεις[767] και όχι παραγωγικά έργα είτε γιατί, ενδεχομένως, στη Βουλγαρία δεν υπήρχε τίποτα που να προσελκύει παραγωγικές επενδύσεις και να υπόσχεται

[765] Παπαγιαννάκης Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι*, ό.π., σελ.39.
[766] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες*, ό.π., σελ.91.
[767] Κάτι αντίστοιχο συνέβη, σε διαφορετικό χρόνο, και στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση, οπότε σε λιγότερο περίπλοκο γεωπολιτικό πλαίσιο, οι Μεγάλες Δυνάμεις ανταγωνίζονταν μέσω των δανείων για το ποιος θα «*αποκτήση αποκλειστικήν επιρροήν εν Ελλάδι*», Ανδρεάδης Α., *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Εστία, εν Αθήναις 1904, σελ.75-83. Αξιοσημείωτο είναι ότι ούτε στην Ελλάδα των μέσων του 19ου αιώνα μεγάλο μέρος των δανείων κατέληξε σε παραγωγικές επενδύσεις, αλλά σε μη σκόπιμες στρατιωτικές δαπάνες, στην Αντιβασιλεία, στη συντήρηση του Βαυαρικού στρατού κ.ά., «*Γενικώς δ' ηλπίζετο ότι διά του δανείου* (ο Ανδρεάδης αναφέρεται σε δάνειο που συνομολογήθηκε το 1843) *μεγάλη θα παρείχετο εμψύχωσις εις την πλουτοπαραγωγήν της χώρας* (…) *δυστυχώς όμως τα πράγματα διέψευσαν τας χρυσάς ταύτας ελπίδας*», σελ.84 και γενικά 84-92. Γενικά για τις συνέπειες των εξωτερικών δανείων στα μικρά κράτη από μεσοπολεμική οπτική, Ανδρεάδης Α., *Δημόσια Οικονομία*, ό.π., σελ.24-36.

σταθερές και ικανοποιητικές αποδόσεις. Όπως πολύ εύστοχα γενικεύει ο Λ. Σταυριανός, τα κρατικά δάνεια και η κατασκευή σιδηροδρόμων αύξησαν την οικονομική εξάρτηση των βαλκανικών κρατών από τις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες και αποτέλεσαν σημαντικά εργαλεία που τα μετέτρεψαν σε πιλοτήριο διεθνούς αντιπαλότητας στο πλαίσιο του νέου ιμπεριαλισμού, στα τέλη του 19ου αιώνα και έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.[768]

Εφόσον λοιπόν η έναρξη της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου δεν μπορούσε να προέλθει από το διεθνή δανεισμό, πράγμα που θα επέφερε αλυσιδωτά θετικά πολλαπλασιαστικά οφέλη και στην αγροτική οικονομία, η διαδικασία συσσώρευσης αναγκαστικά θα έπρεπε να προέλθει εσωτερικά, δηλαδή με βάση τους παραγωγικούς πόρους της χώρας. Η λύση θα μπορούσε να έλθει από το διεθνές εμπόριο, δεδομένης της ευνοϊκής συγκυρίας εξάπλωσης και γιγάντωσης των παγκόσμιων εμπορικών συναλλαγών (α΄ φάση παγκοσμιοποίησης), η οποία ουσιαστικά τερματίστηκε με την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Όμως, όπως καταδεικνύει ο επόμενος Πίνακας οι δυνατότητες συσσώρευσης κεφαλαίου, έστω και περιορισμένα, μέσω του διεθνούς εμπορίου ήταν όχι μόνο ασήμαντες αλλά παρουσιαζόταν και σημαντική εκροή συναλλάγματος, κατά περιόδους ιδίως μετά το 1914:

Πίνακας 4.6 Διαφορά εισαγωγών εξαγωγών σε εκατομμύρια λέβα

Έτη	***Διαφορά***	***Έτη***	***Διαφορά***
1886-1890	*-40*	*1921-1925*	*-4296*
1891-1895	*-30*	*1926-1930*	*-1266*
1896-1900	*+2*	*1931*	*+1274*
1901-1905	*+123*	*1932*	*-88*
1906-1910	*-108*	*1933*	*+644*
1911-1915	*-218*	*1934*	*+88*
1916-1920	*-1009*		

Πηγές: Logio G., *Bulgaria Past and Present*, σελ.62 και Popoff G. K., *La Bulgarie économique (1879-1911)*, σελ.402-3, όπου διαφορετικοί αριθμοί από 1886 έως 1910, η τάση όμως του εμπορικού ισοζυγίου (θετική ή αρνητική) παραμένει η ίδια. Επίσης στοιχεία για το εμπορικό ισοζύγιο από 1922 έως 1935 και στο *The Balkan States*, σελ.73, σε λέβα και σε ελβετικά φράγκα. Και εδώ υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις στα στοιχεία, με τη γενική τάση του εμπορικού ισοζυγίου να παραμένει η ίδια.

Βέβαια, πολύ μεγάλο εμπορικό έλλειμμα κατέγραφε και η Ελλάδα σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου και πιο πριν, ενώ και τα άλλα βαλκανικά κράτη αδυνατούσαν να συσσωρεύσουν

[768] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.787-796. Για τη μόνιμη εξάρτηση των βαλκανικών κυβερνήσεων από τις ευρωπαϊκές κεντρικές τράπεζες (και) εξαιτίας των δανείων κατασκευής των σιδηροδρόμων, Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.208-9.

κεφάλαια μέσω του διεθνούς εμπορίου σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου.[769] Εξαίρεση αποτελούσε η Ρουμανία η οποία είχε, κατά χρονιές, σημαντικά εμπορικά πλεονάσματα σε όλη την προαναφερθείσα περίοδο. Βέβαια το ρουμανικό εμπόριο ήταν κυρίως στα χέρια αλλοδαπών, ιδίως η εμπορία του πετρελαίου που έπαιζε καθοριστικό ρόλο στο πλεόνασμα του εμπορικού ισοζυγίου, με αποτέλεσμα οι πρόσοδοι που καταγράφονταν να μην φτάνουν ποτέ, σε μεγάλο βαθμό, στη ρουμανική οικονομία με τη μορφή εξωτερικού συναλλάγματος.[770] Όσον αφορά στην Ελλάδα, σύμφωνα με βρετανική οικονομική έκθεση του μεσοπολέμου, μεγάλο μέρος του τεράστιου εμπορικού της ελείμματος καλυπτόταν από τα καθαρά έσοδα που λάμβανε η χώρα από Έλληνες του εξωτερικού (χωρίς όμως να επεξηγούνται ούτε οι ακριβείς πηγές ούτε οι τρόποι λήψης αυτών των κεφαλαίων), από τη ναυτιλία και από τα εμβάσματα των μεταναστών. Για το έτος 1930 αυτές οι τρεις πηγές εισοδήματος από το εξωτερικό σχεδόν καλύπτουν το εμπορικό έλλειμμα της χώρας.[771] Ανάλογη τάση εξισορρόπησης του εμπορικού ελλείμματος από τις εξωγενείς πηγές χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας καταγράφεται και τις επόμενες χρονιές, αν και τα αντίστοιχα έσοδα είναι αρκετά μειωμένα, λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Τέλος, σημαντική άνοδο παρουσιάζει και το τουριστικό συνάλλαγμα μετά το 1930. Σε γενικές γραμμές, εδώ έγκειται η μεγαλύτερη απόκλιση της Βουλγαρίας και των άλλων βαλκανικών κρατών με την Ελλάδα, καθώς τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τα έσοδα από τη ναυτιλία ήσαν περιορισμένα όχι μόνο στην περίοδο του μεσοπολέμου αλλά και όλο το 19ο αιώνα. Αυτές ακριβώς οι *αόρατες* πηγές αδιάλειπτης χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας, τη διαφοροποιούσαν από το βαλκανικό οικονομικό και πολιτικό γίγνεσθαι και την ενέτασσαν δομικά στην παγκόσμια οικονομία καθιστώντας τη, ταυτόχρονα, πολύ πιο *ευαίσθητη* και ευμετάβολη στις διακυμάνσεις της, συγκριτικά με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες.[772]

Από τα παραπάνω συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι η Βουλγαρία αδυνατούσε να συσσωρεύσει επαρκές κεφάλαιο από εσωτερικές διαδικασίες, κυρίως μέσω της αγροτικής παραγωγής, ώστε να είναι σε θέση να εκσυγχρονίσει την οικονομία της. Ποιοι ήταν όμως οι λόγοι διαιώνισης αυτής της αδυναμίας; Οι καθηλωμένες κοινωνικο-οικονομικές δομές, ο χαμηλός βαθμός εκμηχανισμού της γεωργίας, οι μικροί κλήροι και ο αγροτικός υπερπληθυσμός, αποτελούσαν τους παράγοντες που χαρακτήριζαν την καθυστέρηση της βουλγαρικής γεωργίας μετά την Απελευθέρωση. Όπως και να έχει όμως το θέμα, όλα αυτά δεν αρκούν από μόνα τους να ερμηνεύσουν τη διαιώνιση της οικονομικής οπισθοδρόμησης, καθώς αποτέλεσαν το

[769] *The Balkan States*, ό.π., σελ.72-80. Η Γιουγκοσλαβία είχε ελαφρώς ελειμματικό ή ελαφρώς πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο (αναλόγως τη χρονιά) σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου, ενώ μόνιμα αρνητικό είχε η Αλβανία, η οποία είχε ελάχιστες εμπορικές συναλλαγές.
[770] *Στο ίδιο*, σελ.80.
[771] *Στο ίδιο, σελ.78.* Ενδεικτικά το εμπορικό έλειμμα για το 1930 είναι 328 εκατομ. ελβετικά φράγκα, τα έσοδα από τους Έλληνες του εξωτερικού, από τη ναυτιλία και από τα μεταναστευτικά εμβάσματα είναι κατά σειρά: 95 + 21,8 + 210= 326,8 εκατομ. ελβετικά φράγκα.
[772] *Στο ίδιο, σελ.*82.

εφαλτήριο της ιστορίας του βουλγαρικού κράτους ή διαφορετικά τις πρωταρχικές συνθήκες της ίδρυσής του. Αναμφίβολα, όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, για το ρόλο και τη χρήση των εξωτερικών δανείων, για το πώς ο σιδηρόδρομος ανέκοψε κάθε ελπίδα δυναμικής εμφάνισης της μεταποιητικής βιομηχανίας, εφόσον αποτέλεσε το κύριο μέσο εισαγωγής φτηνών ευρωπαϊκών μεταποιητικών προϊόντων, για τον τρόπο απελευθέρωσης της Βουλγαρίας και κυρίως για τις εξαρτήσεις που τη συνόδευαν (όπως π.χ. ότι με απαγορευτικό όρο που της επέβαλε η Συνθήκη του Βερολίνου (1878) να θεσπίσει προστατευτικούς δασμούς για τη βιομηχανία της, κάτι που τελικά έγινε το 1894, όταν όμως είχε ήδη χαθεί πολύτιμος χρόνος),[773] μπορούν να ερμηνεύσουν τις αδυναμίες της αγροτικής οικονομίας, λαμβανομένης επίσης υπόψη μιας ικανοποιητικά τεκμηριωμένης, όχι αμελητέας, πτώσης της αγροτικής παραγωγικότητας μετά την Απελευθέρωση.[774]

Πάνω σ' αυτό το τελευταίο θέμα αξιοσημείωτο είναι, ότι η πτώση της παραγωγικότητας έχει αποδοθεί, υπό μια αρκετά αναθεωρητική οπτική, στην αποδόμηση της οθωμανικής τάξης πραγμάτων. [775] Κατά τη γνώμη μας, οι παράγοντες που επέδρασαν στην πτώση της παραγωγικότητας ήσαν μάλλον πολλοί: ο κατακερματισμός των μεγάλων κτημάτων και η μετέπειτα ανορθολογική διαχείρισή τους, η εκδίωξη χιλιάδων μουσουλμάνων αγροτών –ανάμεσά τους και πολλοί γεωπόνοι– που μείωσε την προσφορά ειδικευμένης εργασίας, η αλλαγή του θεσμικού, νομικού και πολιτικού τοπίου καθώς και η αρνητική επίδραση που επέφερε ο πόλεμος στις βουλγαρο-τουρκικές εμπορικές συναλλαγές.[776] Όλα τα παραπάνω, μπορεί μεν να σχετίζονται ή και να συνδέονται με την κατάρρευση του οθωμανικού status quo, εντούτοις δεν θα έπρεπε να συσχετίζονται με την αποχώρηση των Οθωμανών. Οι αλλαγές στη δομή των έγγειων σχέσεων και στο οικονομικό και κοινωνικό προφίλ των πρώην οθωμανοκρατούμενων βουλγαρικών εδαφών δεν προέκυψαν ως αποτέλεσμα κάποιας σχεδιασμένης αγροτικής μεταρρύθμισης αλλά ως συνέπεια των ραγδαίων γεωπολιτικών ανακατατάξεων οι οποίες, αναπόφευκτα, επέφεραν απότομες και κυρίως ριζοσπαστικές αλλαγές. Έτσι η σύγκριση του οθωμανικού παρελθόντος των βουλγαρικών περιοχών με τη μετέπειτα κατάσταση που επικράτησε στην αυτόνομη Βουλγαρία, μεθοδολογικά δεν έχει ιστορική βάση, καθώς ναι μεν συγκρίνονται οι ίδιες περιοχές αλλά συγκρίνονται μέσα σε εντελώς διαφορετικό γεωπολιτικό και οικονομικό πλαίσιο. Η σύγκριση ως μεθοδολογικός τρόπος διερεύνησης, στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφαρμόζεται σε δύο εντελώς διαφορετικά θεσμικά πλαίσια οργάνωσης, και μάλιστα εκλαμβάνοντας τις εξωτερικές συνθήκες, δηλαδή τις γεωπολιτικές ισορροπίες, ως σταθερές.

[773] Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.76.
[774] Palairet M., *The Balkan Economies*, ό.π, σελ.186-7 και γενικά 173-202. Lymperatos A., *From Imperial*, ό.π.
[775] Palairet M., *The Balkan Economies*, ό.π., σελ.175-186 και Palairet M., «Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-Government in Bulgaria c. 1860-1890», Kirschbaum S. ed., *East European History*, Slavica Publishers, Columbia 1988, σελ.89-124.
[776] Crampton R., *A Short History*, ό.π., σελ.76.

Επιπλέον έχει αποδειχθεί ότι οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις που συνοδεύονται από διανομή γαιών και διάλυση μεγάλων κτημάτων, όπως συνέβη στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1918[777] και εν μέρει και στη Βουλγαρία μετά το 1878, συνήθως επηρεάζουν την αγροτική παραγωγικότητα για ένα διάστημα επί τα χείρω. Εκτός αυτού, ακόμη άλλοι τρεις συγκυριακοί παράγοντες επέδρασαν αρνητικά στην αγροτική παραγωγικότητα μετά την απελευθέρωση: Η σημαντική αύξηση του βουλγαρικού πληθυσμού συνέβαλε στην ακόμη περισσότερο μείωση του μεγέθους των κλήρων. Η κρίση στις τιμές σίτου την περίοδο 1873-1895, προϊόν από τα πιο βασικά εξαγώγιμα της βουλγαρικής γεωργίας, ενδεχομένως επηρέασε τους μικρομεσαίους αγρότες και τους απέτρεψε από την παραγωγή σιτηρών αλλά και άλλων προϊόντων που σχετίζονται με αυτά, λόγω μη ικανοποιητικών τιμών. Με τη σειρά της μάλιστα η μικρότερη αύξηση της παραγωγής σιτηρών ή άλλων συναφών αγροτικών προϊόντων σε σχέση με τη μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού, επηρέασαν αρνητικά το λόγο της παραγωγικότητας.[778] Κάτι παρόμοιο συνέβη την ίδια περίοδο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εξάλλου φαίνεται να είναι επαρκώς τεκμηριωμένη η τάση των ασθενών ρυθμών μεταβολής της αγροτικής παραγωγής, όπου κυρίαρχη ήταν η καλλιέργεια των σιτηρών αλλά και της συνολικής παραγωγής, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, εξαιτίας της πτώσης των τιμών σίτου και της γενικότερης κρίσης εμπορίου.[779] Τέλος, η επέκταση των καλλιεργούμενων εδαφών σε ακατάλληλα ή λιγότερο παραγωγικά εδάφη όπως δάση, βοσκοτόπια κτλ., που έγινε εκτεταμένα μετά την απελευθέρωση, χωρίς καμία αμφιβολία επηρέασε αρνητικά την παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας.[780]

Επιστρέφοντας στη διερεύνηση των αιτιών αδυναμίας συσσώρευσης σημαντικού αγροτικού πλεονάσματος, είναι σημαντικό να διερευνήσουμε επίσης τη διάρθρωση του αγροτικού εμπορίου. Με άλλα λόγια, τί εξήγε η Βουλγαρία στις ευρωπαϊκές και διεθνείς αγορές. Την περίοδο από το

[777] Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π, σελ.116-7.

[778] Χαρακτηριστικά, η παραγωγή σιτηρών από τους 2.113.786 τόνους το 1889 ανήλθε στους 2.688.128 το 1910, όταν ο πληθυσμός της Βουλγαρίας την ίδια περίπου περίοδο ανήλθε από 3.185.375 (1889) σε 4.337.513 (1910), Popoff K., *La Bulgarie économique*, ό.π., σελ.164 και 5. Έτσι, με βάση το έτος 1889, οπότε η παραγωγή σιτηρών ανερχόταν στο 100, το 1910 έφτασε το 127, ενώ ο πληθυσμός με βάση το έτος 1887 που ήταν 100, έφτασε το 1910 στο 136. Αυτή η διαφορά της αύξησης, μεταξύ πληθυσμού και παραγωγής σιτηρών, χονδρικά εκλαμβάνεται ως απώλεια παραγωγικότητας τουλάχιστον επί του βασικού αγροτικού προϊόντος της Βουλγαρίας, δηλαδή των σιτηρών, για το προαναφερθέν διάστημα, δεδομένου ότι η γεωργία αναπτύχθηκε εκτατικά. Δηλαδή το γεωργικό προϊόν, τα σιτηρά, αυξήθηκε μέσω ποσοτικών αυξήσεων στα καλλιεργούμενα εδάφη και στην εργασία με παραδοσιακά μέσα παραγωγής και όχι εξαιτίας της τεχνολογικής προόδου. Η αύξηση του πληθυσμού διαμοιράζεται περίπου ομοιόμορφα στις πόλεις και την ύπαιθρο την ίδια περίοδο. Από άλλες πηγές δίνονται διαφορετικά στοιχεία: μέσοι όροι παραγωγής σιταριού για τα χρόνια 1896-1900, 647 χιλιάδες τόνους και 1906-1910, 944, δηλαδή αύξηση από το 100 της πρώτης περιόδου στο 145 τη δεύτερη, Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.172. Επίσης, αλλού δίνονται: παραγωγή σιταριού για την περίοδο 1880-84, 4 εκατομ. στατήρες, ενώ για την περίοδο 1903-12, 10,6 εκατομ. (αύξηση περίπου 2,5 φορές), Berend I., Ranki G., *Economic Development*, ό.π., σελ.55. Θεωρούμε πιο αξιόπιστα τα δεδομένα που δίνει ο Popoff.

[779] Pamuk S., "The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896", *JEH* 44, 1 (March 1984), σελ.107-118.

[780] Μόνο στα χρόνια 1897-1908 τα καλλιεργούμενα εκτάρια ανήλθαν από 3.977.557 σε 4.625.787, Popoff K., *La Bulgarie économique (1879-1911)*, ό.π., σελ.97.

1886 έως το 1911 το κύριο εξαγώγιμο προϊόν (μετρημένο σε χιλιάδες λέβα) ήταν τα σιτηρά και τα προϊόντα που σχετίζονται με τα δημητριακά. Σημαντικές επίσης ήταν οι εξαγωγές ζώντων ζώων καθώς και τροφίμων για ζωντανά, φρούτων και λαχανικών και αρωμάτων (ροδέλαιο), ακατέργαστων δερμάτων και δερμάτινων αντικειμένων και τέλος κλωστο-υφαντουργικών προϊόντων, τα οποία όμως κατελάμβαναν μικρό μέρος των συνολικών εξαγωγών.[781] Όπως έχουμε παρουσιάσει στο πρώτο Μέρος της έρευνάς μας (Πίνακες 1.28, 1.29), τα σιτηρά, τα ακατέργαστα δημητριακά προϊόντα και τα αυγά συνεχίζουν και μετά το 1912 αλλά και στο μεσοπόλεμο, να είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τις βουλγαρικές εξαγωγές. Μετά το 1912 ο καπνός, όπως και στην Ελλάδα, αρχίζει να καταλαμβάνει δεσπόζουσα θέση στο εξαγωγικό εμπόριο, τάση που θα συνεχιστεί ως το τέλος του μεσοπολέμου. Το ροδέλαιο και τα ακατέργαστα δέρματα εξακολουθούν να έχουν μικρή σημασία για τις εξαγωγές, ενώ το αλεύρι, που αποτελεί προϊόν βιομηχανικής επεξεργασίας του σιταριού, ακολουθεί σταθερή εξαγωγική πορεία, τουλάχιστον εκτιμώμενη σε χιλιάδες δολάρια.[782]

Όπως έχουμε αναφέρει, η περίοδος από την Απελευθέρωση έως τους Βαλκανικούς πολέμους ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη, τουλάχιστον από οικονομικής απόψεως εξαιτίας της παγκόσμιας μεγέθυνσης των εμπορικών ροών. Η Βουλγαρία είχε τη δυνατότητα να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που της παρείχε η εκτόξευση του διεθνούς εμπορίου στο τέλος του 19ου αιώνα και ως τις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Επιπλέον, μετά τις καταστροφές των δύο Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου, η ανασυγκρότηση ήταν εξαιρετικά δύσκολη, ενώ, πολύ περισσότερο εξαιτίας της στράτευσης χιλιάδων αγροτών, η αγροτική παραγωγή αντιμετώπισε μεγάλα προβλήματα. Ακόμη η αδυναμία αστικής διαχείρισης, της μεγάλης εθνικής ήττας το 1918-9, η συνακόλουθη πολιτική αναταραχή και οι συνεχείς πολιτικοί ανταγωνισμοί και δολοπλοκίες, που οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης των Αγροτιστών, είναι ενδεικτικές της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης της χώρας. Εξάλλου πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι, με την αρχή του Α΄ Παγκοσμίου και έως το τέλος του μεσοπολέμου, το διεθνές εμπόριο γενικά έχασε τη μεγάλη σπουδαιότητα που είχε για την οικονομική ανάπτυξη των χωρών, ιδίως των μικρότερων. Το αποτέλεσμα συνεπώς αυτού του συνδυασμού αιτιών, ήταν η στροφή στους προστατευτικούς δασμούς, στη διατροφική αυτάρκεια κτλ., η οποία όμως, όπως έχει αποδειχθεί, όταν ακολουθείται από πολλές χώρες ταυτόχρονα, δεν βοηθά την ουσιαστική ή, καλύτερα, τη δομικού χαρακτήρα ανάπτυξη των μικρότερων χωρών, δηλαδή τη σταθερή, πέρα από τη συνεχή κρατική προστασία, ανάπτυξη της βιομηχανίας και την εξορθολογισμένη χρήση της γης και των φυσικών πόρων. Τέλος, η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 επηρέασε επίσης τις αγροτικές

[781] *Στο ίδιο*, ό.π., σελ.404.
[782] Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.95.

οικονομίες, όπως της Βουλγαρίας και των υπόλοιπων Βαλκανίων, καθώς επέδρασε αρνητικά στους όρους ανταλλαγής των βιομηχανικών και των αγροτικών προϊόντων.[783]

Σε αυτό το διεθνές οικονομικό πλαίσιο, η Βουλγαρία δεν κατάφερε, όπως είδαμε, να πετύχει εμπορικά πλεονάσματα ούτε καν να εμπορευματοποιήσει ικανοποιητικά την αγροτική της παραγωγή, τουλάχιστον εν συγκρίσει με την Ελλάδα.[784] Είναι ενδεικτικό ότι οι εξαγωγές των δημητριακών της, μετρημένες σε όγκο, φαίνεται να είναι στάσιμες στο μεταίχμιο του 19ου-20ου αιώνα:

Πίνακας 4.7 **Δημητριακά: Εξαγωγές από τη Βουλγαρία, μέσοι όροι της περιόδου 1886-1910 (σε χιλιάδες bushels*)**

Δημητριακά	**Μέσοι Όροι**		
	1886-1895	1896-1905	1906-1910
Σιτάρι	10.801	11.008	8.224
Σίκαλη	1.618	1.374	1.656
Σύνολο (Σιτάρι + σίκαλη):	12.419	12.382	9.880
Κριθάρι	1.169	2.245	1.975
Βρώμη	363	1.276	1.165
Καλαμπόκι	4.253	5.681	6.019
Κεχρί	22	179	182

* bushel: μέτρο μέτρησης ίσο με 8 γαλόνια ή 36,4 λίτρα.

Πηγή: Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.93.

Εκτός από τους ανασταλτικούς για την οικονομία της Βουλγαρίας παράγοντες που ήδη αναλύσαμε, εμπόδιο στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και στη μικρή, έστω, συσσώρευση κεφαλαίου στεκόταν και η διάρθρωση του εξαγωγικού της εμπορίου. Με άλλα λόγια τα προϊόντα που πωλούσε, κυρίως το σιτάρι και τα δημητριακά που αποτελούσαν τη μερίδα του λέοντος,[785] στην κρίσιμη περίοδο (1878-1912) δεν μπορούσαν να της εξασφαλίσουν ικανοποιητικά κέρδη τα οποία θα επανεπενδύονταν σε άλλους τομείς της οικονομίας. Ο κύριος λόγος ήταν ότι η παγκόσμια παραγωγή σιτηρών που διοχετευόταν στο διεθνές εμπόριο, αυξήθηκε κατακόρυφα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Οι καλλιέργειες σιταριού επεκτάθηκαν σε εκατομμύρια εκτάρια χέρσων εδαφών, πρώτα στη Ρωσία και τις Η.Π.Α. και αργότερα στον

[783] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες*, ό.π., σελ.107-8.

[784] Για τα χρόνια 1922-1930 η Ελλάδα, που και αυτή εξήγε κυρίως αγροτικά προϊόντα, είχε πολύ μεγαλύτερα εμπορικά έσοδα από τη Βουλγαρία, τουλάχιστον σε απόλυτους αριθμούς. Ενδεικτικά το 1922 η αξία του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου ήταν 427,6 εκατομμύρια ελβετικά φράγκα έναντι μόλις 144,4 του αντίστοιχου βουλγαρικού, *The Balkan States*, ό.π., σελ.24.

[785] Τα δημητριακά ανέρχονταν στο 64% - 78% της αξίας των ετήσιων συνολικών εξαγωγών της χώρας για την περίοδο 1896-1911, Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History*, ό.π., σελ.169.

Καναδά, την Αυστραλία, την Αργεντινή και τη Ρουμανία,[786] ενώ η βελτίωση των θαλάσσιων συγκοινωνιών μείωσε κατά πολύ το κόστος μεταφοράς. Η αύξηση των αστικών πληθυσμών στη Δυτική Ευρώπη και τις Η.Π.Α. δημιούργησε μια πρωτοφανή αγορά διατροφής μέσα στην οποία το σιτάρι και τα δημητριακά είχαν την πρώτη θέση. Η κατάργηση μάλιστα των νόμων για τα δημητριακά (Corn laws) στη Μεγάλη Βρετανία (1846-1849) οδήγησε και τις υπόλοιπες χώρες στην απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου σιτηρών,[787] με αποτέλεσμα την εκτόξευση της διακίνησής του.

Έτσι, την περίοδο που η νεοσύστατη Βουλγαρία προσπαθούσε να αντλήσει οφέλη εμπορευόμενη τα σιτηρά της, τότε αυτό το προϊόν, όπως και γενικότερα τα δημητριακά, έχανε την αξία του στις διεθνείς αγορές, αφού το εμπορεύονταν πολλές χώρες οι οποίες είχαν μόλις τότε επεκτείνει τις καλλιέργειές τους, σε νέες τεράστιες εκτάσεις. Πολύ περισσότερο στη συνέχεια, την περίοδο 1873-1895, οι παγκόσμιες τιμές σίτου υποχωρούν, ενώ δεν θα ανακάμψουν ουσιαστικά πριν από το 1914.[788] Σε αντίθεση με τις βαλκανικές χώρες - παραγωγείς σίτου, χώρες όπως οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς αύξησαν την παραγωγή τους όχι μόνο με εκτατική ανάπτυξη των καλλιεργειών αλλά και με ταυτόχρονη τεχνολογική αλλαγή στις μεθόδους και τα μέσα εργασίας.[789] Αυτό σήμαινε ότι οι βαλκανικές χώρες αλλά και χώρες όπως η Ρωσία, στην προσπάθεια εξαγωγής πλεονάσματος σίτου και αποκόμισης συναλλαγματικών εσόδων απασχολούσαν υπερβολικά και ανορθολογικά, συγκριτικά με τις Η.Π.Α., τους παραγωγικούς συντελεστές που είχαν σε σχετική αφθονία: την εργασία και τη γη. Ακόμη οι χερσαίες μεταφορές ήταν πολυδάπανες συγκριτικά με τις θαλάσσιες, τουλάχιστον όπου δεν είχε φτάσει ο σιδηρόδρομος, με αποτέλεσμα το κόστος εξαγωγής να μεγαλώνει κατακόρυφα. Το αποτέλεσμα ήταν, μετά το 1914 και έως τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η ανατολικο-ευρωπαϊκή γεωργία να έχει υποστεί βαρύτατο πλήγμα. Το 1920 οι ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες δεν

[786] Μητροφάνη Γ., *Η κίνηση των τιμών του σιταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σελ.23.
[787] *Στο ίδιο*, σελ.23.
[788] *Στο ίδιο*, σελ.54. Διάγραμμα με τις τιμές του σιταριού σε Ελλάδα και Γαλλία σελ. 61, με τις τιμές σιταριού σε Πειραιά, Γαλλία, Ταγκανρόγκ. Επίσης για τις τιμές του σίτου στην Τουλούζη (Γαλλία), διάγραμμα όπου η πτώση των τιμών μετά το 1873 και η διατήρησή τους σε χαμηλά επίπεδα, με αυξομειώσεις, έως το 1913, Persson G. K., *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σελ.107. Στον αντίποδα της θέσης που παραθέσαμε, έχει υποστηριχθεί ότι οι τιμές σίτου και καλαμποκιού και γενικότερα δημητριακών ευνόησαν το εξαγωγικό εμπόριο της Βουλγαρίας και των άλλων βαλκανικών χωρών που παρήγαν σιτηρά έως τον Α΄ Παγκόσμιο. Με βάση στοιχεία που παρατίθενται, η τιμή του σίτου από 90 το 1896 φθάνει στο 140 το 1910, για να πέσει στο 129 το 1911, Lampe J., "Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkans States before 1914", *JEH* 35, 1 (March 1975), σελ.56-85. Όμως, παίρνοντας ως έτος βάσης για την τιμή του βουλγαρικού σίτου και γενικότερα των δημητριακών το έτος 1896 παρακάμπτεται η περίοδος από το 1873 και μετέπειτα, δηλαδή όταν ξεκινά η μεγάλη μείωση των διεθνών τιμών των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα του σιταριού. Θα ήταν ορθότερο να εξετάσουμε το δείκτη τιμών των εξαγόμενων δημητριακών σε σταθερό νόμισμα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, όταν η Βουλγαρία αποτελούσε τμήμα ης οθωμανικής επικράτειας. Δυστυχώς όμως δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν ακριβή συγκριτικά στοιχεία από εκείνη την περίοδο.
[789] Μητροφάνη Γ., *Η κίνηση των τιμών*, ό.π., σελ.34-5.

παρήγαγαν περισσότερο από το μισό της προπολεμικής παραγωγής. Έτσι οι ανατολικο-ευρωπαϊκές οικονομίες, που ήσαν κυρίως γεωργικές, έχασαν τους δυτικο-ευρωπαίους πελάτες τους (και) εξαιτίας του πολέμου, από τα πολύ πιο ανταγωνιστικά αγροτικά προϊόντα της αμερικανικής γεωργίας και των άλλων υπερατλαντικών χωρών.[790] Σ' αυτό το σχήμα ανάλυσης, αναμφίβολα, εντάσσεται και η Βουλγαρία, αφού είχε υποστεί τεράστιες ζημιές εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων.

Στο πλαίσιο της παραπάνω ατυχούς χρονικής συγκυρίας του βουλγαρικού εξαγωγικού εμπορίου σιτηρών και των χαμηλών διεθνών τιμών του, τίθεται το ερώτημα αν τα σιτηρά θα μπορούσαν ύστερα από κάποιο είδος επεξεργασίας, π.χ. άλευρα, να αποτελέσουν μοχλό βιομηχανικής συγκρότησης και ενός έστω περιορισμένου αστικού εκσυγχρονισμού –αν και κατά κάποιο τρόπο το ερώτημα είναι, εν μέρει, αυτοαναιρούμενο. Δεδομένης της συνεχώς μειούμενης εμπορικής σημασίας του σίτου και της σταθεροποίησης των τιμών του σε χαμηλά επίπεδα, τουλάχιστον για το κρίσιμο διάστημα ως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, θα ήταν πολύ δύσκολο το συγκεκριμένο αγροτικό προϊόν να παίξει κάποιον ρόλο προς μια διαδικασία περιορισμένης έστω εκβιομηχάνισης. Ακόμη όμως και εάν η διεθνής συγκυρία ήταν πιο ευνοϊκή, όπως έγινε με την ελληνική σταφίδα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, καμία χώρα δεν κατάφερε να εκβιομηχανιστεί, έχοντας ως κύριο εξαγωγικό προϊόν το σιτάρι ή τα δημητριακά, χωρίς ταυτόχρονα να καταγράφει σημαντικά εμπορικά πλεονάσματα. Το σιτάρι βέβαια θα μπορούσε να δημιουργήσει μια βάση αλευροβιομηχανίας, κάτι που έγινε, αν και μάλλον περιορισμένα,[791] ενώ οι ποσότητες αλευριού που εξάγονταν, ήταν μικρές συγκριτικά με την παραγωγή των σιτηρών. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι, αν και η Βουλγαρία ήταν ο δέκατος μεγαλύτερος εξαγωγέας σιτηρών, κατέχοντας όμως μόλις το 0,7% των παγκόσμιων εξαγωγών σίτου την περίοδο 1910-13, εντούτοις δεν κατάφερε να γίνει σημαντικός εξαγωγέας αλευριού.[792] Σ' αυτή τη συνάφεια, ως ενδεικτική είναι αξιοσημείωτη επίσης, η σύγκριση της Ρωσίας με τις Η.Π.Α.: Αν και η Ρωσία αποτελούσε τον πρώτο σε ποσότητα εξαγωγέα σίτου στην προαναφερθείσα περίοδο, εντούτοις ήταν έκτη εξαγωγέας αλευριού κατέχοντας μόλις το 3,2% των παγκόσμιων εξαγωγών. Αντίθετα, οι Η.Π.Α., αν και κατείχαν μόλις το 8% των παγκόσμιων εξαγωγών σιτηρών, εξήγαν το 39,3% των παγκόσμιων εξαγωγών αλευριού.[793] Αυτό αναμφίβολα καταδεικνύει το ρόλο που διαδραματίζουν οι εξωτερικές συγκυρίες σε συνδυασμό με τις γενικότερες κοινωνικο-οικονομικές δομές μιας κοινωνίας, στην εκμηχάνιση και στη μεταποίηση της αγροτικής παραγωγής και εν τέλει στην αποδοτικότερη εμπορευματοποίησή της.

[790] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες*, ό.π., σελ.100-3.
[791] Συγκρινόμενη με τις άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες, η άλεση σιτηρών και η παραγωγή αλεύρου ήταν η πιο σημαντική μεταποιητική δραστηριότητα στη Βουλγαρία, Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.104-105.
[792] Berend I., Ranki G., *Economic Development*, ό.π., σελ.151.
[793] *Στο ίδιο*.

Βέβαια το αλεύρι όπως και γενικότερα η αλευροβιομηχανία, δεν έχει ιδιαίτερα πολλαπλασιαστικά οφέλη για άλλους κλάδους της βιομηχανίας, γιατί αυτή η βιομηχανία δεν απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις.[794] Θα λέγαμε ότι ο σίτος, από την άποψη της δυνατότητας εκβιομηχάνισης έχει ένα κοινό χαρακτηριστικό με τα πολύ διαδεδομένα και εμπορεύσιμα μεσογειακά αγροτικά προϊόντα του 19ου αιώνα: το λάδι, τον οίνο, τη σταφίδα και το μετάξι. Τα προϊόντα αυτά είχαν σχετικά περιορισμένες δυνατότητες απευθείας βιομηχανικής αξιοποίησης, γι' αυτό βρέθηκαν στο περιθώριο των μεγάλων τεχνικών καινοτομιών του 19ου αιώνα, ενώ συχνά ξεπεράστηκαν αφού δεν συνέπεσαν με καμιά από τις μεγάλες τεχνικές και επιστημονικές εφευρέσεις του αιώνα αυτού.[795] Επιπλέον, οι τύποι βιομηχανίας που σχετίζονται με το σιτάρι ή με τα άλλα μεσογειακά προϊόντα δεν συνδέθηκαν καθόλου με (ή αντικαταστάθηκαν από) τα προϊόντα της ανερχόμενης βιομηχανίας του τέλους του 19ου αιώνα, δηλαδή της χημικής βιομηχανίας.[796]

Ακριβώς, στη Βουλγαρία σε όλη την περίοδο του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, η παραγωγή της χημικής βιομηχανίας παρέμενε στάσιμη και σε σχετικά χαμηλά επίπεδα.[797] Ακόμη, μια βιομηχανία που είναι πολύ σημαντική στην εκτόξευση της εκβιομηχάνισης, σε μια καθυστερημένη χώρα –η βιομηχανία μετάλλων– βρισκόταν και αυτή σε χαμηλά επίπεδα ως ποσοστό του συνολικού βιομηχανικού προϊόντος της χώρας.[798] Αντίθετα, σε όλη την προαναφερόμενη περίοδο, η κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία είχε σημαίνον και αυξανόμενο ποσοστό, επί της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής (35,2% το 1937). Η συγκεκριμένη βιομηχανία, κατά κανόνα, έχει μειούμενο ρόλο στην περίοδο της εκτόξευσης της βιομηχανίας σε μια υπανάπτυκτη χώρα[799] και δεν μπορεί να ενισχύσει με σταθερό τρόπο τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της βιομηχανίας, καθώς δεν συνδεόταν σε σημαντικό βαθμό με τις τεχνολογικές προόδους και τις καινοτομίες της εποχής.

Συνολικά η βουλγαρική βιομηχανία μετάλλων και χημικών παρήγαγε περίπου το 1937 το 12% της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής,[800] ενώ την ίδια περίοδο στην Ελλάδα οι ίδιες βιομηχανίες παρήγαγαν το 26,7%.[801] Η απόκλιση αυτή, την οποία παρουσίαζε η διάρθρωση του βιομηχανικού τομέα των δύο χωρών, ενισχύει ακόμα περισσότερο το επιχείρημά μας, ότι δηλαδή η βιομηχανία στην Ελλάδα εμφανίστηκε με πιο δυναμικό τρόπο στο μεσοπόλεμο και πιο πριν συγκριτικά με εκείνη στη Βουλγαρία, δεδομένης της σημασίας των δύο κλάδων, σε μια χώρα που βρίσκεται στα

[794] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες*, ό.π., σελ.64 και 61-2.
[795] Αγριαντώνη Χ., «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα ιστορικά* 5, 8 (Ιούνιος 1988), σελ.69-84.
[796] *Στο ίδιο*.
[797] Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Harvard University Press, Massachusetts, 1976, σελ.207.
[798] *Στο ίδιο*, σελ.207.
[799] *Στο ίδιο*, σελ.208-9.
[800] *Στο ίδιο*, σελ.207.
[801] Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.161.

πρώτα βήματα της βιομηχανικής της συγκρότησης. Έτσι, όχι τυχαία, στο μεσοπόλεμο η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα στα Βαλκάνια αλλά και ευρύτερα στην περιοχή της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης που είχε αναπτύξει βιομηχανία χρωμάτων,[802] έναν όχι ασήμαντο τομέα της χημικής βιομηχανίας. Άσχετα από το γεγονός ότι η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων δεν αναπτύχθηκε σε γερές βάσεις για μια σειρά από λόγους,[803] είναι αξιοπρόσεκτο το εξής: γνωρίζοντας ότι η κλωστοϋφαντουργία είναι ο κύριος καταναλωτής χρωμάτων και δεδομένης της μεγάλης ανάπτυξης της βιομηχανίας αυτής στα Βαλκάνια, η όχι αμελητέα εμφάνιση της ελληνικής χρωματουργίας, παρά τις όποιες αδυναμίες της, αποδεικνύει ότι η έκταση της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα συγκριτικά με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες ξεπέρασε κάποια όρια (εξαίρεση εδώ αποτελεί η Ρουμανία λόγω της πετρελαιοβιομηχανίας αλλά και εξαιτίας της διαφορετικής διάρθρωσης των έγγειων σχέσεων). Ειδικότερα, άρχισαν να εμφανίζονται έστω και περιορισμένα οι θετικές εξωτερικότητες της ανάπτυξης, ενός κλάδου βιομηχανίας σε άλλους κλάδους. Όμως, για να μην υπερβάλλουμε, το γεγονός ότι αυτή η διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε έστω σε ένα περιορισμένο βαθμό, αποδεικνύει τις γενικότερες ενδογενείς δυσκολίες του εγχειρήματος στην Ελλάδα. Έτσι, η κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία, αν και είχε μικρότερη συμμετοχή ως ποσοστό επί της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής συγκριτικά με τη Βουλγαρία, εντούτοις και στην Ελλάδα ήταν όχι αμελητέα (27%),[804] δεδομένο που δείχνει μια σχετική στασιμότητα, στη διάρθρωση της βιομηχανικής εξέλιξης και στην Ελλάδα.

Επιπλέον πρέπει να πάρουμε υπόψη ότι η βουλγαρική βιομηχανία του πρώτου μισού του 20ου αιώνα στηριζόταν σε αρκετά μεγάλο βαθμό σε πρώτες ύλες που εισάγονταν από την αλλοδαπή. Η κλωστοϋφαντουργία και η βιομηχανία δέρματος, που παρήγαν σημαντικό μέρος του βιομηχανικού προϊόντος της περιόδου, εισήγαγαν την πλειονότητα των πρώτων υλών που χρειάζονταν, ενώ το 1909 περίπου το 50% του μαλλιού εισάγονταν από το εξωτερικό.[805] Ο λόγος που συνέβαινε αυτό εντοπίζεται στην αδυναμία του αγροτικού κόσμου –της αγροτικής παραγωγής– να τροφοδοτήσει με εγχώριες πρώτες ύλες το βιομηχανικό τομέα[806] –κάτι που, κατά τη γνώμη μας, αποδεικνύει τις (σχεδόν) αμετάβλητες δομές του αγροτικού κόσμου, από την απελευθέρωση έως το τέλος του μεσοπολέμου. Επίσης καταδεικνύεται ότι για μια μικρή ή μεγάλη βιομηχανική επανάσταση απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η αναδόμηση, ο εκσυγχρονισμός και η, με καπιταλιστικούς όρους, ανάπτυξη της γεωργίας, κάτι που όπως έχουμε

[802] Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.177, 181 και ευρύτερα σελ.175-182. Για την εξέλιξη της βιομηχανίας χρωμάτων έως το μεσοπόλεμο, βλ. Δρίτσα Μ., *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων, 1830-1990*, Τροχαλία, Αθήνα 1995, σελ.21-74.
[803] Ανάλυση των εμποδίων ανάπτυξης της βιομηχανίας χρωμάτων, Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.172-182.
[804] *Στο ίδιο*, σελ.161.
[805] Gerschenkron A., *Economic Backwardness*, ό.π., σελ.214-5. Άλλες πηγές μετριάζουν τα παραπάνω στοιχεία, χωρίς όμως να δίνουν ακριβή δεδομένα για το ποσοστό χρησιμοποίησης εγχώριων πρώτων υλών, Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, ό.π., σελ.29.
[806] Gerschenkron A., *Economic Backwardness*, ό.π., σελ.215.

αναφέρει δεν συνέβη στη Βουλγαρία. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας οδηγεί νομοτελειακά στη βιομηχανική αναγέννηση, αλλά μάλλον ότι βιομηχανική εκτόξευση και αρχαϊκές δομές στη γεωργία δεν συμβαδίζουν. Αξίζει να σημειώσουμε, ότι ως εμπόδιο στην εκβιομηχάνιση της Βουλγαρίας, έχει επισημανθεί και η επιλογή της Σόφιας ως πρωτεύουσας αντί άλλων πόλεων με μεγαλύτερη ιστορία στη μεταποίηση και το εμπόριο.[807] Όμως η επιλογή αυτή είχε μικρή έως ανεπαίσθητη σημασία στην προσπάθεια της χώρας για εκβιομηχάνιση, αφού η ενδεχομένως λανθασμένη επιλογή πρωτεύουσας δεν ακυρώνει υπάρχοντες μηχανισμούς συσσώρευσης κεφαλαίου· ενδέχεται ίσως να τους καθυστερήσει προσωρινά αλλά δεν δύναται να επηρεάσει τόσο δομικά την οικονομία μιας χώρας.

Τέλος, είναι επίσης πολύ σημαντικό να εξετάσουμε την ελαστικότητα της ζήτησης του κύριου αγροτικού προϊόντος του σιταριού και σε ένα δεύτερο επίπεδο του αλευριού, σε σχέση με το εισόδημα. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και χονδρικά ως το 1914, το βιοτικό επίπεδο των χωρών της Δυτικής Ευρώπης -μισθοί, ημερομίσθια- αυξανόταν. Αλλά η ζήτηση για σιτάρι και για αλεύρι, δεν αυξήθηκε στον ίδιο βαθμό, γιατί πιθανώς η κατανάλωση σε ψωμί ήταν καλυμμένη εκ των προτέρων με τον έναν ή τον άλλον τρόπο.[808] Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι η κατανάλωση σιταριού στη Γαλλία αυξήθηκε από το 1830 ως το 1939 πολύ λίγο συγκριτικά με άλλα αγροτικά προϊόντα όπως πατάτες, ζάχαρη και βαμβάκι.[809] Αυτό σημαίνει ότι η αύξηση του εισοδήματος κάποιων χωρών δεν συνεπάγεται και την αύξηση των εξαγωγών σιτηρών κάποιων άλλων χωρών, γιατί η ελαστικότητα ζήτησης του ψωμιού σε σχέση με το εισόδημα είναι πολύ μικρή. Για παράδειγμα, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, τη θέση του σιταριού ως του πιο εμπορικού αγροτικού προϊόντος πήρε ο καπνός, όπως συνέβη και στην Ελλάδα. Ένας από τους λόγους που συνέβη αυτό ήταν η ενσωμάτωση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, περιοχών που ειδικεύονταν στην παραγωγή καπνού κατά τους βαλκανικούς πολέμους.[810] Όμως ο καπνός όπως και το σιτάρι δεν μπορούσε να οδηγήσει σε διευρυμένες μεταποιητικές διαδικασίες, ενώ παρουσιάζει σχετικά ανελαστική ζήτηση σε σχέση με το εισόδημα. Ο βουλγαρικός καπνός εξαγόταν, ως επί το πλείστον, σχεδόν ανεπεξέργαστος σε φύλλα καπνού, ενώ οι εξαγωγές σε τσιγάρα και σε επεξεργασμένου τύπου καπνό ήταν ελάχιστες.[811] Επιπλέον ο ανταγωνισμός ήταν πολύ μεγάλος, καθώς σχεδόν όλα τα βαλκανικά κράτη και η Τουρκία, είχαν καπνικές καλλιέργειες, ενώ η Ελλάδα που ευνοήθηκε από τις εδαφικές ανακατατάξεις με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου, ενσωματώνοντας περιοχές που ειδικεύονταν στον καπνό –Θράκη, Μακεδονία– παρήγε πιο ποιοτικές και αρωματικές ποιότητες

[807] Lampe J., *Special Barriers to Bulgarian Industrialization before 1914*, Butler T. eds, ό.π, σελ.70-77.
[808] Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες*, ό.π., σελ.57, 59-60.
[809] Κρεμμύδας Β., *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16ος–20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2006, σελ. 290-1.
[810] Michael G. L., *Agricultural Survey*, ό.π., σελ.113.
[811] *Στο ίδιο*, σελ.115.

από τη Βουλγαρία,[812]ενώ οι ποσότητες, ανατολικού τύπου, καπνών που εξήγαγε καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπόλεμου ήταν αρκετά μεγαλύτερες, συγκριτικά με αυτές της Βουλγαρίας.[813] Αδυναμία μεταποιητικής επεξεργασίας εντός της Βουλγαρίας είχε και ένα άλλο διάσημο βιομηχανικό φυτό, το ροδέλαιο.[814] Αυτό το ακριβό προϊόν, που χρησιμοποιόταν στη βιομηχανία αρωμάτων και σαπουνιού της Δυτικής Ευρώπης, η οποία στο μεταίχμιο 19ου και 20ου αιώνα αναπτυσσόταν ιδιαίτερα, εξαγόταν ανεπεξέργαστο στις ευρωπαϊκές βιομηχανίες –αδυναμία μεταποιητικής επεξεργασίας την οποία στηλίτευαν μεγάλοι Βούλγαροι έμποροι της εποχής.[815]

Με βάση την παραπάνω επεξεργασία των δεδομένων μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιες παρατηρήσεις. Η αδυναμία συγκρότησης εσωτερικών διαδικασιών συσσώρευσης κεφαλαίου στη Βουλγαρία στην κρίσιμη περίοδο 1878-1914 δεν οφείλεται μόνο στην ατυχή συγκυρία της μείωσης των τιμών σίτου αλλά και στη φύση του ίδιου του προϊόντος. Η αλευροβιομηχανία, που σχετίζεται άμεσα με την επεξεργασία σιταριού, δεν είχε πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα σε άλλους κλάδους της βιομηχανίας ούτως ώστε να προωθηθεί μια μικρή έστω διαδικασία εκβιομηχάνισης. Συν τοις άλλοις, η ελαστικότητα ζήτησης του προϊόντος σε σχέση με το εισόδημα είναι πολύ μικρή. Θα λέγαμε ότι αυτή η κατάσταση μοιάζει αρκετά με εκείνη που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα την περίοδο της εκτόξευσης του εμπορίου της σταφίδας, με μια όμως σημαντική διαφορά. Όπως είδαμε στο αντίστοιχο για την Ελλάδα κεφάλαιο, το ελληνικό εξαγωγικό εμπόριο σε αντίθεση με το βουλγαρικό συνέπεσε και εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία των υψηλών τιμών σταφίδας και των χαμηλών τιμών σίτου, με αποτέλεσμα το σχετικό πλουτισμό των περιοχών οι οποίες ενεπλάκησαν στο εμπόριο σταφίδας και των υψηλών εμπορικών κερδών –παρά τα μακροπρόθεσμα καταστροφικά αποτελέσματα της καλλιέργειας της σταφίδας. Εξαιτίας αυτής της δραστηριότητας, η ανάπτυξη του εμπορικού καπιταλισμού ήταν δυναμικότερη σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Βουλγαρία. Βέβαια, δεν πρέπει να μας διαφύγει ότι γενικά η ανάπτυξη του «εμπορικού καπιταλισμού», όρο που χρησιμοποίησε και ο F. Braudel για να προσδιορίσει την αυξανόμενη εμπορική κίνηση της πρώιμης νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας, της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής κτλ., δεν είναι υπόθεση ενός προϊόντος ή μιας περιόδου, αλλά αποτελεί μια αργόσυρτη δομικού χαρακτήρα διαδικασία, μακροχρόνιας διάρκειας που εκτείνεται σε κάποιους αιώνες και μπορεί να εντοπιστεί στο νοτιότερο παραθαλάσσιο ελληνικό τμήμα, στενότερο από το βόρειο κορμό της Χερσονήσου, που εισέρχεται για να απλωθεί μέσω των μικρών και μεγάλων νησιών του, στην ανατολική Μεσόγειο

[812] *Στο ίδιο*, σελ.113.
[813] Μάντζαρης Ι. Αχ., *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, ό.π., σελ.67-70.
[814] Σχόλια για την επίδειξη του βουλγαρικού ροδέλαιου στις Διεθνείς Εκθέσεις των Η.Π.Α. στο μεταίχμιο 19ου-20ου αιώνα, Neuburger M., "Fair Encounters: Bulgaria Exhibitions from Plovdiv to St. Louis", *Slavic Review* 69, 3 (2010), σελ. 547-570.
[815] Δεν είναι τυχαίο ότι ο Αλέκο Κωνσταντίνωφ επέλεξε στη δηκτική λογοτεχνική κριτική του ως ήρωα έναν παραδοσιακό παραγωγό και έμπορο ροδέλαιου, Neuburger M., "To Chicago and Back: Aleko Konstantinov, Rose Oil, and the Smell of Modernity", *Slavic Review* 65, 3 (2006), σελ.427-445.

και σ' ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Χωρίς αμφιβολία, οι ιστορικές αυτές διαδικασίες έδρασαν επιταχυντικά στην ανάπτυξη του εμπορίου των ελληνικών αγροτικών προϊόντων τον 19ο αιώνα.

* * *

Όπως έχουμε αναφέρει, χρειάζεται να προκύψει συσσώρευση κεφαλαίου, προκειμένου να δημιουργηθούν συνθήκες που θα επιταχύνουν τη διαδικασία αστικού εκσυγχρονισμού, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, σε μια παραδοσιακή αγροτική χώρα όπως ήταν η Βουλγαρία στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Με βάση την παραπάνω ανάλυση, είδαμε ότι οι διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου ήσαν σχεδόν ανύπαρκτες στη Βουλγαρία του 19ου αιώνα αλλά και των αρχών του 20ου, κι ακόμα ως το τέλος του μεσοπολέμου. Όχι τυχαία ο Gerschenkron χαρακτηρίζει τη συζήτηση για την πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου στη Βουλγαρία των αρχών του 20ου αιώνα και του μεσοπολέμου μόλις και μετά βίας ρεαλιστική.[816] Βέβαια κάτι ανάλογο δεν ίσχυε μόνο για τη Βουλγαρία αλλά και για τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, αφού κανένα κράτος της περιοχής δεν κατάφερε να συσσωρεύσει κεφάλαια σε ικανοποιητικό βαθμό και να εκσυγχρονίσει ουσιαστικά τη γεωργία ή να εκβιομηχανιστεί, προσεγγίζοντας τα δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη. Παρά την ορθότητα ωστόσο της γενικής αυτής διαπίστωσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το επίπεδο εκβιομηχάνισης στα Βαλκάνια ποίκιλλε. Στην Ελλάδα φαίνεται να ήταν υψηλότερο συγκριτικά με τη Βουλγαρία στο γύρισμα του αιώνα και έως τουλάχιστον το 1930.[817] Όπως δείχνουν τα παρακάτω δεδομένα, στις αρχές του 20ου αιώνα η κατά κεφαλήν βιομηχανική παραγωγή ήταν σχεδόν κατά 50% μεγαλύτερη στην Ελλάδα συγκριτικά με τη Βουλγαρία. Εντούτοις και οι δύο χώρες απείχαν κατά πολύ από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο:

Πίνακας 4.8 **Κατά κεφαλήν βιομηχανική παραγωγή το 1900, Ευρώπη= 100**

Χώρες	**Δείκτης**	**Χώρες**	**Δείκτης**
Μεγάλη Βρετανία	254	Φινλανδία	32
Βέλγιο	230	Αυστροουγγαρία	82
Γερμανία	177	Ιταλία	71
Ελβετία	150	Ισπανία	52
Γαλλία	140	**Ελλάδα**	48
Ολλανδία	97	Πορτογαλία	46
Σουηδία	104	Σερβία	39

[816] Gerschenkron A., *Economic Backwardness*, ό.π., σελ.232.

[817] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.70, *The Balkan* States, ό.π., σελ.114-128, Morys M., "South-Eastern European Growth Experience in European Perspective, 19th and 20th Centuries", *Megatrend Review* 4, 1 (2007), σελ.5-29.

Νορβηγία	93	Ρωσία	34
Δανία	85	**Βουλγαρία**	**33**
		Ρουμανία	33

Πηγή: Berend I., Ranki G., *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge 1982, σελ.144.

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, όταν η διαδικασία υποκατάστασης των εισαγωγών επιταχύνθηκε, η διαφορά μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, από την άποψη της ποσοστιαίας συμβολής του βιομηχανικού τομέα στο Α.Ε.Π., έγινε λιγότερο έντονη.[818] Την ίδια περίοδο στη Βουλγαρία απασχολούνταν στη βιομηχανία περίπου 43.000 εργάτες (1933), ενώ στην Ελλάδα ο αριθμός τους φαίνεται να πλησίαζε τις 300.000[819] -άλλες πηγές υπολογίζουν τους βιομηχανικούς εργάτες στους 157.000.[820] Αναμφίβολα, η διαφορά στους βιομηχανικούς τομείς των δύο χωρών, ποσοτική και ποιοτική, δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο υποδηλώνουν οι παραπάνω αριθμοί, παρόλο που με βάση τα στοιχεία που παρουσιάσαμε παρατηρείται μια, όχι αμελητέα, ενδοβαλκανική απόκλιση στο επίπεδο και την έκταση της εκβιομηχάνισης. Επίσης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σημαντικές αποκλίσεις υπήρχαν και στο ποσοστό εξαστισμού αλλά και στη διαδικασία εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, όχι μόνο στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα αλλά και έως το μεσοπόλεμο.

Βέβαια αξίζει να σημειώσουμε, ότι η παραπάνω θεώρηση, περί ενίσχυσης της βιομηχανίας κτλ., μπορεί να στηριχθεί στην απλή παράθεση των δεδομένων της αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής από τις αρχές του 20ου αιώνα έως το τέλος του μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τα στοιχεία του παρακάτω Πίνακα, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής:

[818] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.70.

[819] *The Balkan States*, ό.π., σελ.120, 122. Βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα δεδομένα για τους εργάτες περιλαμβάνουν και όσους απασχολούνται στις μικρές βιοτεχνίες. Όσον αφορά στην Ελλάδα, το 1925 υπήρχαν 1.600 σημαντικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις που απασχολούσαν, μόνον αυτές, περίπου 100.000 εργάτες, Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.115. Για τη Βουλγαρία ελληνική πηγή σύγχρονης του μεσοπολέμου, αναφέρει ότι οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία εργάτες, είναι 75.000, Κιλίμη Π., *Η Βουλγαρία. Φυσική πολιτική και οικονομική εξέτασις αυτής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι 1934, σελ.47.

[820] Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα στο μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σελ.25. Στον παραπάνω αριθμό υπολογίζονται μόνο όσοι έχουν εξαρτημένη σχέση εργασίας στην άμεση διαδικασία της παραγωγής του δευτερογενούς τομέα.

Πίνακας 4.9 Καθαρή βιομηχανική παραγωγή, στις προστατευμένες από το κράτος βιομηχανίες[821] σε σταθερές τιμές (1909=100)

Έτος βάσης	*1909*	*1929*	*1937*
Σε τιμές του 1909	*100*	*325*	*460*
Σε τιμές του 1929	*100*	*324*	*444*
Σε τιμές του 1937	*100*	*388*	*455*

Πηγή: **Gerschenkron A., *Economic Backwardness*, ό.π., σελ.202.**

Εντούτοις δεν αρκεί μόνο η ποσοστιαία αύξηση της παραγωγής, είτε σε σταθερές τιμές είτε σε όγκο, για να συμπεράνουμε ότι μια χώρα βρίσκεται σε διαδικασία βιομηχανικής (ανα)συγκρότησης ή ακόμα περισσότερο σε φάση βιομηχανικής εκτόξευσης. Όπως έχουμε αναφέρει, κάτι παρόμοιο έγινε σχεδόν σε όλα τα βαλκανικά κράτη,[822] με χαρακτηριστικότερη ίσως την περίπτωση της Ελλάδας η οποία γνώρισε σημαντική ποσοτική αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος της.[823] Είναι σαφές από όσα έχουν αναφερθεί ότι η δομή της βουλγαρικής βιομηχανίας δεν ήταν τέτοια που να δικαιολογεί οποιοδήποτε επιχείρημα περί δυναμικής συγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας σε μοντέρνες και σταθερές βάσεις. Έτσι η βιομηχανία όχι μόνο δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσει τις εκσυγχρονιστικές απαιτήσεις της εποχής αλλά ούτε και τις ανάγκες της χώρας.[824] Επιπλέον, είναι γενικά αποδεκτό ότι η τάση αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος μιας χώρας, στα αρχικά στάδια ανάπτυξής της, έχει άμεση σχέση με το γενικό επίπεδο ανάπτυξης της ίδιας της χώρας. Η Βουλγαρία στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού ήταν μια από τις πιο καθυστερημένες χώρες της Ευρώπης.[825] Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι αντιλαμβανόμαστε τις κοινωνικές της δομές απολύτως εξισωτικές. Είναι

[821] Ο Πίνακας αναφέρεται στις προστατευμένες από το κράτος βιομηχανίες, που στο μεσοπόλεμο, δηλ. λίγα χρόνια προγενέστερα, αποτελούσαν περίπου το 1/3 των συνολικών βιομηχανικών επιχειρήσεων της Βουλγαρίας, μεταξύ αυτών κάποιες από τις μεγαλύτερες. Απασχολούσαν περίπου το 50% του συνόλου των εργατών στη βουλγαρική βιομηχανία και παρήγαν τα 2/3 της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής, Teichova A., *Industry*, Kaser M., Radice E. eds, *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Economic Structure and Performance between the Two Wars*, Vol.I, Clarendon Press, Oxford 1985, σελ.287. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι μόνο ενδεικτικά δεν πρέπει να λαμβάνονται τα στοιχεία του πίνακα του Gerschenkron.

[822] Lampe J., Jackson M., "The Evidence of Industrial Growth in Southeastern Europe before the Second World War", *EEQ* 16, 4 (January 1983), σελ.385-415.

[823] Γενική επισκόπηση της ποσοτικής αύξησης της ελληνικής βιομηχανίας στο μεσοπόλεμο, κατά σύνολο και κατά κατηγορία βιομηχανίας, Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και Τράπεζες*, ό.π., σελ.134-6 και αναλυτικότερα σελ.112-164. Ο γενικός δείκτης της βιομηχανικής παραγωγής κατά ποσότητα (με έτος βάσης το 1928=100) το 1921 ήταν 61 και 179 το 1939.

[824] Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, ό.π., σελ.30.

[825] Gerschenkron A., *Economic Backwardness*, ό.π., σελ.203 και FO Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, *Bulgaria. Report for the Year 1892 on the Trade & c., of Bulgaria*, Majesty's Stationery Office, London 1893 όπου σημειώνεται, με αφορμή τη διεθνή έκθεση στη Φιλιππούπολη, ότι η βουλγαρική βιομηχανία ήταν απολύτως υπανάπτυκτη. Παρόμοιες διαπιστώσεις: «Γεωργική και βιομηχανική Έκθεσις εν Φιλιππουπόλει», *Ακρόπολις* 18 και 22-8-1892· Damianova Z., *Bulgaria*, Van Der Linden M. Rojahn J. ed., *The Formation of Labour Movements 1879-1914. An International Perspective*, E.J Brill, Netherlands 1990, σελ.395.

σίγουρο ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη που γνώρισε έως το μεσοπόλεμο, μετέβαλε έως ένα βαθμό, τις παραδοσιακές δομές και την κοινωνική διαστρωμάτωση της οθωμανικής περιόδου.[826] Όμως οι αλλαγές που επήλθαν ήταν περιορισμένες, συγκριτικά με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες ή με την Ελλάδα, και κυρίως περιορίζονταν στις πόλεις αφήνοντας στο περιθώριο την πλειονότητα του βουλγαρικού λαού, τους αγρότες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στη βουλγαρική βιβλιογραφία της σοσιαλιστικής (κυρίως) περιόδου, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο επιχείρημα της διαδικασίας αστικού εκσυγχρονισμού και συνακόλουθα βιομηχανικής ανάπτυξης της Βουλγαρίας στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα.[827] Η θέση αυτή συνδέεται ιστορικά με απόψεις και επιχειρήματα που έχουμε εξετάσει κριτικά παραπάνω, δηλαδή με την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής των τσιφλικιών στα βουλγαρικά εδάφη ήδη από τον 18ο αιώνα, με τη θεώρηση της διάσπαρτης αγροτικής βιοτεχνίας ως πρωτοβιομηχανικής δραστηριότητας, σχετικοποιώντας την, με αντίστοιχου δυτικο-ευρωπαϊκού τύπου διαδικασίες καθώς και με την παρουσίαση της εξέγερσης του Απρίλη και του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-8, που οδήγησαν στην ίδρυση του αυτόνομου βουλγαρικού κράτους, ως αστικο-δημοκρατικής επανάστασης. Το παραπάνω σχήμα σκέψης και ιστορικής αφήγησης της οικονομικο-πολιτικής εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία η εξέλιξη γίνεται αντιληπτή μέσα από τη διαδοχή σταδίων, δηλαδή συγκεκριμένων τρόπων παραγωγής, είναι φανερό ότι νομιμοποιεί ιδεολογικο-πολιτικά την περίοδο στη διάρκεια της οποίας αυτές οι αφηγήσεις βλέπουν το φως της δημοσιότητας. Έτσι η ιστορική αλληλουχία φεουδαρχία/ τσιφλίκια/ καπιταλισμός/ αστικός εκσυγχρονισμός/ ανάπτυξη της μπουρζουαζίας/ ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και του επαναστατικού υποκειμένου – σοσιαλισμός, φαίνεται απολύτως λογικό επακόλουθο μιας εξελικτικής διαδικασίας, που δεν γινόταν να ανατραπεί και που ήταν τελεολογικά προκαθορισμένη. Είναι φανερό ότι αυτού του είδους η ανάλυση δεν είναι ιστορικά βάσιμη, καθώς αντιλαμβάνεται την ιστορική πρόοδο νομοτελειακά**,** χωρίς πισωγυρίσματα ή μακροχρόνιες περιόδους αδράνειας και αμεταβλητότητας ή ακόμα και μη εξέλιξης. Επιπλέον, ως

[826] Ενδεικτικά, Ficorov I., "The Union of Bulgarian Industrialist-Structure, Functions and Relations with the State, 1903-1944", *BHR* 2-3 (1993), σελ.125-149.

[827] Ενδεικτικά, Todorova Cv., "Bulgaria's Industrial Wonder: Gabrovo 1878-1900", *Etudes Historiques* 7 (1975), σελ.321-344, Kazarkova V., *Σχετικά με τη διαδικασία αστικοποίησης στη Βουλγαρία μεταξύ 1900 και 1910 Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική Επανάσταση*, ό.π., σελ.259-63 (η ανακοίνωση παρουσιάστηκε σε συμπόσιο το 1976), O Hristov H., *Bulgaria*, ό.π., σελ. 135-6, 147-9, αν και υπερτονίζει την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Βουλγαρία, κρατάει αποστάσεις σημειώνοντας ότι στο τέλος της α΄ δεκαετίας του 20ου αιώνα η Βουλγαρία παρέμενε μια υποανάπτυκτη καπιταλιστική χώρα. Grancarov S., "The Bulgarian Bourgeois Democracy, 1879-1919", *BHR* 2 (1982), σελ.31-48, Lalkov M., *Bulgaria a Newly Sovereign State*, Bokov G., ό.π., σελ. 74-78. Μια πιο μετριοπαθή θεώρηση της βιομηχανικής εξέλιξης, Todorov N., *Η βιομηχανική Επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη και οι βαλκανικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η περίπτωση της Βουλγαρίας*, *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική Επανάσταση*, ό.π., σελ.137-157 και Petkov P., *Bulgaria on the Geographical map*, Bokov G., ό.π., σελ.147-9 όπου επισημαίνεται η καθυστερημένη δομή της βουλγαρικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο εν συγκρίσει με το παρόν των δύο συγγραφέων (περίοδος της σοσιαλιστικής οικονομίας).

σχήμα αφήγησης είναι ιδεολογικο-πολιτικά προσδιορισμένο, πράγμα που βάλλει ακόμα περισσότερο την αξιοπιστία του.

Φορολογικά βάρη των Βουλγάρων αγροτών

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε το φορολογικό σύστημα της Βουλγαρίας, στη βάση της ίδιας συλλογιστικής που ακολουθήσαμε και στην περίπτωση της Ελλάδας, προκειμένου να εξακριβώσουμε αν οι φόροι που πλήρωναν οι αγρότες αποτέλεσαν σοβαρή αιτία πολιτικής και κινηματικής κινητοποίησης του αγροτικού κόσμου. Με τον ίδιο τρόπο θα διερευνήσουμε το σύνολο των άμεσων και έμμεσων φόρων και θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε το μέγεθος των φόρων επί τοις % των συνολικών φόρων, που πλήρωναν οι Βούλγαροι αγρότες από την απελευθέρωση έως περίπου το τέλος του μεσοπολέμου**,** αν και η συγκέντρωση σχετικών δεδομένων είναι αντικειμενικά εξαιρετικά δύσκολη, με αποτέλεσμα το μέγεθος των αγροτικών άμεσων και έμμεσων φόρων να μην μπορεί πάντα να προσδιορίζεται με σαφήνεια. Επιπλέον γνωρίζουμε ότι η αυτοκατανάλωση στη Βουλγαρία την προαναφερόμενη περίοδο, στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυριού, ήταν πολύ μεγάλη. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε με σχετική βεβαιότητα ότι ήταν πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της ελληνικής αγροτικής οικογένειας ιδίως της «Παλαιάς Ελλάδας» ή των παραθαλάσσιων περιοχών γενικότερα, που ειδικεύονταν στις εμπορευματικές καλλιέργειες. Έτσι, ο προσδιορισμός της αυτοκατανάλωσης θα γίνει κατά προσέγγιση, από δεδομένα κυρίως της βιβλιογραφίας αλλά και πρωτογενών πηγών, κυρίως διπλωματικών εκθέσεων. Πάντως, με βάση την ανάλυση που ακολουθήσαμε εξετάζοντας το αντίστοιχο ζήτημα για την Ελλάδα, γνωρίζουμε ότι τα αγροτικά νοικοκυριά απέφευγαν μεγάλο μέρος των έμμεσων φόρων μέσω της αυτοκατανάλωσης, των ανταλλαγών σε είδος και του λαθρεμπορίου. Το ακριβές ποσό της φοροαποφυγής μέσω της αυτοκατανάλωσης είναι άγνωστο και μόνο βάσιμες υποθέσεις μπορούν να γίνουν, βάσει των διαθέσιμων δεδομένων. Σε γενικές γραμμές οι υποθέσεις μας για το βάρος της φορολόγησης των αγροτών θα είναι κατά προσέγγιση.

Στη βιβλιογραφία είναι αρκετά διαδεδομένο το επιχείρημα ότι η άνοδος της Αγροτικής Ένωσης και η ριζοσπαστικοποίηση του βουλγαρικού αγροτικού κόσμου, προκλήθηκε (και) από τους υψηλούς φόρους που κατέβαλαν οι αγρότες στην κεντρική διοίκηση μετά την απελευθέρωση,[828]

[828] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.13, 26, 35-37, Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π., σελ.25, Mouzelis N., "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18 (1976), σελ.85-105, Lalkov M., *Bulgaria*, ό.π., σελ.74-78, Stokes G., *The Social Origins of East European Politics*, Chirot D. ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, University of California Press, London 1989, σελ.235-242, Tcholakova A., *Bulgarian Social Democracy and the Peasantry, 1870-1914*, Blok A., Hitchins K., Markey R., Simonson B. eds, *Urban Radicals, Rural Allies. Social Democracy and the Agrarian Issue, 1870-1914*, Peter Lang, Germany 2002, σελ.350. Η συγγραφέας σημειώνει ότι οι αγρότες πλήρωναν 24 φορές περισσότερους φόρους κατά

άποψη που ενισχύεται από το γεγονός ότι την περίοδο συγκρότησης της Αγροτικής Ένωσης, στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, δημιουργούνται διάφορες επιτροπές από διανοούμενους και αγρότες που ζητούν επιτακτικά την μείωση των αγροτικών φόρων.[829] Μάλιστα στο ιδρυτικό συνέδριο της Β.Α.Ε.Ε., στο τέλος του Δεκέμβρη του 1899, δημοσιοποιήθηκε κείμενο απόφασης προς τον Πρόεδρο του Κοινοβουλίου που ζητούσε την άμεση μείωση των αγροτικών φόρων και ιδιαίτερα της «δεκάτης»,[830] ενώ, όχι τυχαία, λίγες μέρες μετά την ίδρυση της Αγροτικής Ένωσης ψηφίζεται από τη Βουλή ο φόρος της «δεκάτης». Τους επόμενους μήνες, με αφορμή τη θέσπισή της, εκδηλώθηκαν διαμαρτυρίες, διαδηλώσεις ακόμα και ένοπλες συρράξεις μικρής κλίμακας ανάμεσα στους αγρότες και το στρατό.[831] Η κοινωνική αναστάτωση που προκλήθηκε (και) εξαιτίας του συγκεκριμένου φόρου, στις αρχές του 20ου αιώνα, εκτιμάται ότι ενίσχυσε σημαντικά την πολιτική απήχηση των Αγροτιστών ανάμεσα στους πολυπληθείς αγρότες.[832] Παρόλα αυτά, στον αντίποδα της παραπάνω θεώρησης, έχει υποστηριχθεί από τη δευτερογενή βιβλιογραφία, από προξενικές εκθέσεις και δημοσιεύματα της εποχής, ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν πλήρωναν ιδιαίτερα βαρείς φόρους.[833]

Προκειμένου να εξακριβώσουμε, έστω και κατά προσέγγιση, το ρόλο που διαδραμάτισαν οι φόροι στη δημιουργία και την εξέλιξη του αγροτικού κινήματος χρειάζεται να εξετάσουμε το σύνολο των φόρων έμμεσων και άμεσων, σε μια χρονική περίοδο από το τέλος του 19ου αιώνα έως το τέλος του μεσοπολέμου. Ο παρακάτω Πίνακας συγκεντρώνει τα σχετικά με τους άμεσους και έμμεσους φόρους δεδομένα:

κεφαλήν από το δημόσιο υπάλληλο, 6 φορές περισσότερα από τους τεχνίτες, βιοτέχνες, μαστόρους και τους ελεύθερους επαγγελματίες. Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ. 844-45, όπου μεταφέρεται η δυσαρέσκεια των αγροτών για τους φόρους που κατέβαλλαν αλλά και για τις πόλεις. Ακόμα γίνεται λόγος για το πώς το αίσθημα αδικίας που ένιωθαν οι πληθυσμοί της υπαίθρου έναντι των πόλεων, πέρασε μέσα από τη λογοτεχνία καθώς το ενστερνίστηκαν πολλοί διανοούμενοι της εποχής.

[829] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., σελ.56.

[830] *Στο ίδιο*, σελ.80-81 "tithe".

[831] Στο ίδιο, σελ.81-105.

[832] Στο ίδιο, σελ.81 και Lalkov M., *Bulgaria*, ό.π., σελ.74-78.

[833] Palairet M., *The Balkan Economies*, ό.π., σελ.176-8 όπου αναφέρεται ότι το βάρος της φορολογίας μειώθηκε για τους αγρότες μετά την απελευθέρωση και τη φυγή των Οθωμανών, Ivanov M., "The Impact of the Great Depression on the Bulgarian Economy (1929-1935), *BHR* 3-4 (2004), σελ.86-115, όπου στοιχεία που δείχνουν ότι μετά τη κρίση του '29 το βάρος της φορολόγησης μεταφέρεται από την ύπαιθρο στις πόλεις. Ο συγγραφέας φαίνεται να παρουσιάζει τη μετατόπιση των φόρων από το χωριό στην πόλη ως αποτέλεσμα της ύφεσης του '29. Στη διπλωματική έκθεση FO, *Bulgaria. Report for the Years 1908-09 on the Trade of Bulgaria*, February 1911, αναφέρεται ότι η φορολογία δεν είναι αφόρητη για τους αγρότες, αν και τονίζεται ότι το εισόδημά τους είναι πολύ περιορισμένο. Επισημαίνεται ότι οι αστικοί πληθυσμοί επιβαρύνονταν περισσότερο από τη φορολογία. Δημοσιεύματα της εποχής στο διεθνή τύπο, αναφερόμενα στις δημοσιονομικές δυσκολίες της χώρας, επισήμαιναν ότι η φορολογία δεν είναι υπερβολική: "The financial crisis in Bulgaria", *The Times* April 2, 1902. Επίσης σε διάφορα διπλωματικά έγγραφα αναφέρεται, σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ότι οι φόροι δεν είναι πολύ μεγάλοι για τους πολίτες, χωρίς όμως να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στους αγρότες που αποτελούσαν την πλειονότητα: FO, *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1909*, April 1910.

Πίνακας 4.10 **Εκτιμώμενος προϋπολογισμός της ενωμένης Βουλγαρίας για το έτος 1887**

Έσοδα σε Φράγκα (francs).

Άμεσοι φόροι		**Έμμεσοι φόροι**	
Φόρος της δεκάτης		Φόρος στο καπνό, ειδικοί φόροι	
στα αγροτικά προϊόντα	16.200.000	κατανάλωσης και φόροι εισαγωγών	3.298.000
Φόρος ακίνητης περιουσίας		Οινοπνευματώδη	900.000
(Land and house tax)	4.500.000	Δασμοί στις εισαγωγές	4.900.000
Άδειες (χωρίς περαιτέρω αναφορά)	2.000.000	Δασμοί στις εξαγωγές	530.000
Φόροι στα πρόβατα και τις κατσίκες	4.800.000	Τελωνεία, διάφορα	1.078.000
		Ξυλεία και δάση	680.000
Φόροι στα ενοίκια σπιτιών/ κτιρίων	200.000	Κυβερνητικά κτίρια κτλ.	113.000
		Ορυχεία λιγνίτη	45.000
Τέλη κυκλοφορίας	1.857.508	Αλιεία	300.000
		Εθνικά τυπογραφεία	396.000
		Φόροι από τα δικαστήρια	977.980
		Ταχυδρομεία και τηλέγραφοι	1.087.400
		Μονοπώλιο αλατιού	1.500.000
		Διάφορα	360.000
		Περιστασιακά έσοδα	1.245.000
Σύνολο άμεσων φόρων:	**29.807.508**	**Σύνολο έμμεσων φόρων :**	**17.410.758**

Πηγή: Samuelson J., *Bulgaria. Past and Present. Historical, Political and Descriptive*, Trubner & Co., Ludgate hill 1888, σελ.225.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι, αμέσως μετά της ενοποίηση της Βουλγαρίας, οι άμεσοι φόροι είναι αρκετά μεγαλύτεροι από τους έμμεσους. Ανάμεσα στους πρώτους κυρίαρχη θέση κατέχει ο φόρος της «δεκάτης» που αποτελεί περίπου το 50% + των άμεσων φόρων, περίπου το 30% των άμεσων φόρων είναι μάλλον φόροι που προέρχονται από τα αστικά κέντρα (τέλη κυκλοφορίας, φόροι στα ενοίκια των σπιτιών και των κτιρίων, άδειες, φόρος ακίνητης περιουσίας), ενώ το 70% αποτελούν φόρους στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Από τους έμμεσους φόρους η πλειονότητά τους μάλλον πλήττει τους αστικούς πληθυσμούς. Όπως θα δούμε παρακάτω, το μέγεθος της αυτοκατανάλωσης του Βούλγαρου αγρότη είναι πολύ μεγάλο, δείκτης που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πλήττεται από λίγο έως ελάχιστα από τους έμμεσους φόρους, τους δασμούς στις εισαγωγές και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης. Δεν θα ήταν αναληθές να υποθέσουμε, με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ότι το 1887 οι μισοί περίπου φόροι πηγάζουν από την ύπαιθρο (γεωργία + κτηνοτροφία), αν και οφείλουμε να επισημάνουμε τη

σχετική ακρίβεια ή συχνά και την ανακρίβεια των δεδομένων της εποχής. Σε κάθε περίπτωση, τα δεδομένα του Πίνακα 4.10 δεν ταυτίζονται απόλυτα με στοιχεία που συγκεντρώνονται στον Πίνακα 3.7, που παραθέτει την κατά κεφαλήν επιβάρυνση σε άμεσους και έμμεσους φόρους την ίδια εποχή στη Βουλγαρία αλλά βρίσκονται περίπου στην ίδια κατεύθυνση.

Ενδιαφέρον είναι ότι μετά από μια εξαετία -από την αρχή έως το τέλος της διακυβέρνησης Σταμπολώφ- παρουσιάζεται λίγο διαφορετική εικόνα για τις πηγές προέλευσης των κρατικών εσόδων:

Πίνακας 4.11 **Έσοδα προϋπολογισμού 1894 σε λίρες Αγγλίας**

Άμεσοι φόροι	1.677.690
Έμμεσοι φόροι	894.480
Διάφοροι φόροι – δασμοί (imposts)	156.000
Πρόστιμα (Fines)	28.820
Κρατικά έσοδα	301.960
Δικαιώματα (Royalties)	230.310
Διάφορα έσοδα	753.580
Σύνολο:	**4.043.100**

Πηγές: Dicey E., *The Peasant State*, σελ.166 και Stanley G., Evans M.A., *A Short History of Bulgaria*, Lawrence & Wishart LTD., London 1960, σελ.137.

Χωρίς να αναφέρονται ιδιαίτερα οι πηγές των άμεσων φόρων, διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητά τους είναι ο αγροτικός φόρος της δεκάτης, όπως δηλαδή και το 1887-8. Η δεκάτη και οι διάφοροι άλλοι έγγειοι φόροι θα εξακολουθήσουν να αποτελούν περίπου το 50% των άμεσων φόρων, μέχρι τουλάχιστον τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων,[834] ενώ θα καταργηθούν οριστικά με τη φορολογική μεταρρύθμιση του 1922. [835] Από ελληνικές εφημερίδες της εποχής πληροφορούμαστε ότι, τους πρώτους μήνες του 1895 αρχίζουν να μειώνονται οι έγγειοι φόροι, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στη δεκάτη.[836] Όχι τυχαία λοιπόν εν μέσω της διακυβέρνησης του Stamboliski και το 1922, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο που έπληξε δριμύτατα τη βουλγαρική αγροτική οικονομία, ο έγγειος φόρος αντικαθίσταται από το «φόρο επί του συνολικού εισοδήματος».[837] Έτσι η φορολογία επί του εισοδήματος επεκτάθηκε τόσο ώστε ο φόρος αυτός καθ' εαυτός, ενώ ήταν συμπληρωματικός, μετατράπηκε σε κύριο φόρο, όχι μόνο για την πόλη αλλά ακόμη και για το χωριό.[838] (Και) αυτός ίσως ήταν ένας λόγος εξαιτίας του οποίου οι αστικοί πληθυσμοί ένιωθαν ότι υπερφορολογούνταν στα χρόνια διακυβέρνησης του

[834] FO, *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1909*, April 1910, σελ.21.
[835] Zagorov Sl., *La situation financière de la Bulgarie*, Vitocha, Sofia 1924, σελ. 12-13.
[836] «Οι Προϋπολογισμοί των άλλων. Σερβίας και Βουλγαρίας. Ο ιδικός μας ακόμη!», *Σκριπ* έτ. Γ', Περίοδος Β', αριθ. 96, 7 Δεκεμβρίου 1895, σελ.2.
[837] Zagorov Sl., *La situation financière*, ό.π., σελ.12-13 impot sur le revenu global.
[838] *Στο ίδιο*.

Stamboliski.[839] Από τους έμμεσους φόρους, ισχύει γενικά ό,τι έχουμε ήδη αναφέρει. Όσον αφορά τα έσοδα από τους υπόλοιπους φόρους μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική βεβαιότητα ότι η κύρια πηγή τους είναι τα αστικά εισοδήματα.[840] Συνεπώς, κατά προσέγγιση μπορούμε να ισχυριστούμε ότι λιγότερο από το 50% των φόρων και των εσόδων του 1894 προέρχεται από την ύπαιθρο. Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το 40% με 45% των κρατικών εσόδων και φόρων, τη χρονιά εκείνη, προέρχεται από τη γεωργία και την κτηνοτροφία.

Μια δεκαπενταετία αργότερα το 1909 τα πράγματα φαίνεται να έχουν αλλάξει αρκετά. Οι άμεσοι φόροι ανέρχονταν περίπου στα 1.752.000 λέβα ενώ οι έμμεσοι έφταναν τα 2.087.000 λέβα.[841] Επιπλέον, τα έσοδα - φόροι από τους σιδηροδρόμους, τα ταχυδρομεία, τους τηλέγραφους και τις τηλεφωνικές υπηρεσίες συνεισέφεραν περίπου 707.000 λέβα,[842] ενώ οι μισοί από τους άμεσους φόρους εξακολουθούν να προέρχονται από διάφορους έγγειους φόρους,[843] κυρίως τη δεκάτη. Από τα παραπάνω μπορούμε να συναγάγουμε ότι, με το πέρασμα των χρόνων, κυρίως μετά τους Βαλκανικούς και το Μεγάλο πόλεμο, οι έμμεσοι φόροι, δηλαδή οι φόροι που προέρχονται κυρίως από τις πόλεις, ξεπερνούν τους άμεσους. Οι άμεσοι φόροι, όπως έχουμε αναφέρει, δεν προέρχονται μόνο από την ύπαιθρο αλλά κυρίως από αυτήν. Στο σύνολο των φόρων – εσόδων του κράτους η σημασία των καθαρά αγροτικών φόρων ή αλλιώς των κρατικών εσόδων από την ύπαιθρο, πέφτει συνεχώς, τάση που θα συνεχιστεί ιδιαίτερα το μεσοπόλεμο, όπως μαρτυρούν οι παρακάτω Πίνακες:

Πίνακας 4.12 **Προβλεπόμενα έσοδα 1924/25 σε εκατομμύρια λέβα**

Έμμεσοι φόροι:	2.717
Άμεσοι φόροι:	830
Διάφοροι φόροι:	441
Πρόστιμα και κατασχέσεις:	53
Έσοδα από λιμένες και σιδηροδρόμους:	917
Εισοδήματα κεφαλαίου και δημοσίου τομέα:	638
Έσοδα από ταχυδρομεία, τηλέγραφους και τηλεφωνικές υπηρεσίες:	278
Δημόσια έσοδα:	494
Διάφορα έσοδα:	211
Παλαιά προϋπολογισμένα έσοδα:	25
Σύνολο σε εκατομμύρια λέβα:	**6.604**

Πηγή: Zagorov S.l., *La situation financière de la Bulgarie*, ό.π., σελ.12-13.

[839] Crampton R., *The Peace Conferences*, ό.π., σελ.119.
[840] Αναλυτική παρουσίασή τους, Dicey E., *The Peasant State*, ό.π., σελ.166-168.
[841] FO, *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1909*, April 1910, σελ.21. Η μονάδα νομισματικής μέτρησης που χρησιμοποιείται στο διπλωματικό έγγραφο είναι το «*l*.», που υποθέσαμε ότι είναι το λέβα, αν και δεν έχει μεγάλη σημασία, στην περίπτωση μας, η εξακρίβωση της μονάδας νομισματικής μέτρησης.
[842] *Στο ίδιο*.
[843] *Στο ίδιο*. Το ίδιο συνέβαινε και την αμέσως προηγούμενη χρονιά: FO, *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1908*, January 1909, σελ.14.

Πίνακας 4.13 ***Έσοδα προϋπολογισμού του έτους 1931-32 σε λέβα***

Άμεσοι φόροι:	894.000.000
Έμμεσοι φόροι:	2.460.000.000
Πρόσθετα εκ καθυστερήσεως φόρων, τελών, δασμών κτλ.:	745.000.000
Πρόστιμα:	85.000.000
Έσοδα σιδηροδρόμων και λιμένων:	125.000.000
Έσοδα ταχυδρομείων, τηλεγράφων, τηλεφώνων:	303.000.000
Έσοδα δημοσίων κτημάτων:	530.000.000
Έσοδα εκ δήμων διά δημοτικήν εκπαίδευσιν:	412.000.000
Έσοδα διάφορα:	846.000.000
Σύνολο:	**6.400.000.000**

Πηγή: Ισαακίδου Κ. (ομιλία), *Περί της γεωργίας εν Βουλγαρία*, Εθνικό τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1932, σελ.13.

Από τους παραπάνω Πίνακες φαίνεται σαφέστατα η σταδιακή μεταβολή του φορολογικού βάρους από τους άμεσους στους έμμεσους από τις αρχές του 20ου αιώνα έως το τέλος του μεσοπολέμου, κάτι που τονίζεται σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας της εποχής αλλά και μετέπειτα.[844] Η τάση αυτή αποδίδεται στην αδυναμία των αγροτικών χωρών να συλλέξουν τους άμεσους φόρους από τις αγροτικές περιοχές, όπως ήταν η Βουλγαρία το μεσοπόλεμο, και στην αναγκαστική στροφή τους στην έμμεση φορολογία,[845] η οποία, όπως έχουμε αναφέρει, βάρυνε κυρίως τα αστικά εισοδήματα. Όχι τυχαία λοιπόν, σε όλα τα βαλκανικά κράτη αυξάνεται, ιδίως στο μεσοπόλεμο, η ποσοστιαία συμβολή των έμμεσων φόρων στο σύνολο των συνολικών εσόδων και φόρων και αντίστοιχα μειώνεται η ποσοστιαία συμβολή των άμεσων επί του συνόλου, απαλλάσσοντας έτσι τους αγρότες από κάποιο φορολογικό βάρος.

Πίνακας 4.14

Χώραι	**Είδος φόρων (1933)**		
	Άμεσοι	**Έμμεσοι**	**Λοιποί**
Ελλάς	**24%**	**63,2%**	**12,8%**
Βουλγαρία	**20,8%**	**60,4%**	**18,8%**
Γιουγκοσλαβία	26,6%	56,7%	16,7%
Ρουμανία	30%	47,2%	22,8%
Τουρκία	23,9%	66,2%	9,9%

Πηγή: Αλιβιζάτος Β. Μ., «Το πρόβλημα της αγροτικής πίστεως από βαλκανικής απόψεως», *ΑΟΚΕ* 14 (1934), σελ. 251, σημ. 2.

Παράλληλα γνωρίζουμε ότι οι βιομηχανικά εξελιγμένες χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης διέθεταν τις κατάλληλες συνθήκες για την εδραίωση, επέκταση και ταχεία απόδοση των άμεσων φόρων, εξαιτίας των υψηλών εισοδημάτων τους και της ευρείας μάζας απασχολουμένου

[844] *The Balkan States*, ό.π., σελ.50, Αγγελόπουλος Α., «Η μεταπολεμική διεθνής φορολογική επιβάρυνσις. Συγκριτική μελέτη», *ΑΟΚΕ* 7 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1927), σελ. 77-88, Δερτιλής Β.Π., «Η τελωνειακή ένωσις των Βαλκανίων», *Εργασία* 16-08-30, σελ. 6-7, Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, ό.π., σελ.119, Mitrany D., Introduction, *Economic Development*, ό.π., σελ.121.

[845] *The Balkan States*, ό.π., σελ.50.

πληθυσμού.[846] Αντίθετα, οι γεωργικές οικονομίες που διακρίνονται «*διά τον μεγάλον αριθμόν των μικροϊδιοκτητών*» όπως η Βουλγαρία αλλά και η Ελλάδα του μεσοπολέμου, «*με οσονδήποτε υψηλούς φορολογικούς συντελεστάς, παρουσιάζουν χαμηλήν απόδοσιν άμεσων φόρων. Η προσφυγή εις την έμμεσον φορολογία προς κάλυψιν των κενών του προϋπολογισμού παρουσιάζεται εις τα χώρας ταύτας ως αναγκαία*».[847] Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία του παρακάτω Πίνακα σχετικά με το ποσοστό αναλογίας των άμεσων φόρων επί συνόλου εκ φόρων εισπράξεων, σε επιλεγμένες βιομηχανικές και αγροτικές χώρες της δεκαετίας του '30:

Πίνακας 4.15 Ποσοστό αναλογίας άμεσων φόρων επί συνόλου εκ φόρων εισπράξεων

Αγγλία	65,7%
Γερμανία	58%
Γαλλία	39,8%
Βέλγιο	37,5%
Βουλγαρία	**20,8%**
Γιουγκοσλαβία	25,1%
Ρουμανία	30%
Τουρκία	24,4%
Ελλάς	**24%**

Πηγή: Αγγελόπουλος Α., *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, ό.π., σελ.13.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι αγροτικοί φόροι στη Βουλγαρία μειώνονται ως ποσοστό στους συνολικούς στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε δεν θα ήταν εκτός πραγματικότητας αν υποθέταμε ότι στο μεσοπόλεμο περίπου το 25-30% των συνολικών κρατικών εσόδων προέρχεται από την ύπαιθρο (γεωργία και κτηνοτροφία).[848] Η τάση μείωσης των άμεσων φόρων και παραπλεύρως των αγροτικών άμεσων επί τοις % των συνολικών άμεσων αλλά και ως ποσοστό επί των συνολικών φόρων - εσόδων ξεκινάει από το τέλος του 19ου αιώνα και συνεχίζει με σταθερότητα το μεσοπόλεμο. Όμως, για να είναι βάσιμα όσα υποστηρίξαμε, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τη δομή των έμμεσων φόρων και να διερευνήσουμε τις πηγές προέλευσής τους. Όπως έχουμε αναφέρει, οι έμμεσοι φόροι προέρχονται κυρίως από την κατανάλωση και από τους δασμούς των εισαγόμενων αγαθών, ενώ πολύ λιγότερο προέρχονται από τα εξαγόμενα προϊόντα. Ο παρακάτω Πίνακας υπολογίζει, έστω

[846] Αγγελόπουλος Α., *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, ό.π., σελ.13.
[847] *Στο ίδιο*, σελ.13.
[848] Σε άλλη πηγή παρουσιάζονται τα εξής στοιχεία για τους φόρους πόλης και υπαίθρου επί τοις % στη δεκαετία του '30:

	1930/31	1931/32	1932/33	1934 (στοιχεία από 9 μήνες του έτους)
Πόλη:	54.6-61.4	57.5-64.2	59.7-66.2	61.0-68.3
Χωριό:	38.6-45.4	35.8-42.5	33.8-40.3	31,7-39.0

Πηγή: Ivanov M., "The Impact of the Great Depression on the Bulgarian Economy (1929-1935)", *BHR* 3-4 (2004), σελ.107. Αν και τα παραπάνω στοιχεία δεν απέχουν ιδιαίτερα από τους δικούς μας υπολογισμούς, εντούτοις φαίνεται να παρουσιάζεται η τάση μετατόπισης των φόρων ως αποτέλεσμα της κρίσης του '29 και όχι ως μια σταδιακή διαδικασία που ξεκινάει από το τέλος του 19ου αιώνα. Επιπλέον, δεν διευκρινίζεται με σαφήνεια αν συνυπολογίζει και τους έμμεσους φόρους στα παραπάνω στοιχεία.

κατά προσέγγιση, και αυτό είναι σημαντικό να το τονίσουμε, το μέγεθος της αυτοκατανάλωσης στην ύπαιθρο της Βουλγαρίας στο τέλος του μεσοπολέμου:

Πίνακας 4.16

Οικογενειακός προϋπολογισμός στη Βουλγαρία (τέλος μεσοπολέμου).

	Εισόδημα αγροτικής οικογένειας μικρής ιδιοκτησίας (συμπεριλαμβάνεται το εισόδημα σε είδος)		**Οικογένεια της πόλης (ανειδίκευτος εργάτης)**
	Αξία αγαθών που καταναλώνονται / Δαπάνες σε χρήμα		**Τα αγαθά που καταναλώνονται = χρηματική δαπάνη**
	Συνολικό εισόδημα: 24.000 λέβα		**Συνολικό εισόδημα: 32.000 λέβα**
	Λέβα	**Λέβα**	**Λέβα**
Φαγητό:	**16.500**	**1.500**	**17.900**
Έξοδα στέγης: (συμπεριλαμβάνει καύσιμα και φωτισμό)	**1.850**	**1.250**	**6.650**
Ενδυμασία:	**3.450**	**1.850**	**3.360**
Άλλα αγαθά και Υπηρεσίες	**2.230**	**2.230**	**4.090**

Πηγή: Mitrany D., Introduction, *Economic Development*, ό.π., σελ.82.

Τα δεδομένα που συγκεντρώνονται στον παραπάνω Πίνακα, καταδεικνύουν όσα έχουμε υποθέσει παραπάνω: Το μέγεθος της αυτοκατανάλωσης του μικρο-ιδιοκτήτη Βούλγαρου αγρότη είναι πολύ μεγάλο ακόμη και στο τέλος του μεσοπολέμου, όταν έχει ολοκληρωθεί ήδη το δεύτερο «κύμα» εκβιομηχάνισης της χώρας. Η διαφορά που υπάρχει στην αυτοκατανάλωση μεταξύ αγρότη και εργάτη της πόλεως ή ακόμη, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, μικροαστικών στρωμάτων είναι ευνόητη, αφού οι αστικοί πληθυσμοί, καθώς δεν παράγουν φαγώσιμα και υλικά για ένδυση, δεν έχουν τη δυνατότητα αυτό-κατανάλωσης και αγοράζουν τα πάντα από την αγορά. Αντίθετα, οι μικρο-ιδιοκτήτες αγρότες, δηλαδή η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικού πληθυσμού, αγόραζαν λιγότερο από το 10% της αξίας της διατροφής τους, καθώς παρήγαν σχεδόν όλα όσα τους χρειάζονταν. Η εικόνα είναι διαφορετική στα έξοδα στέγασης καθώς δεν ήταν εύκολη η υποκατάσταση του πετρελαίου ή του φωταερίου για θέρμανση, φωτισμό ή άλλες οικιακές χρήσεις. Παρόλα αυτά ένα μέρος των εξόδων αυτών εξοικονομείται και υποκαθίσταται με άλλα υλικά εκτός αγοράς. Οι δαπάνες για ενδυμασία υποκαθιστούνταν περίπου κατά το ήμισυ, αφού τα αγροτικά νοικοκυριά κατασκεύαζαν ρούχα με δικές τους πρώτες ύλες (μαλλί, λινάρι, κάνναβη).[849] Κάτι που φαίνεται λογικό, αφού στη Βουλγαρία όπως και στη Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία το μεσοπόλεμο, λιγότερο από το 20% της συνολικής εγχώριας μεταποιητικής βιομηχανικής παραγωγής έφτανε στον αγροτικό πληθυσμό.[850] Πράγμα που καταδεικνύει, όχι

[849] Mitrany D., Introduction, *Economic Development*, ό.π., σελ.83-4.
[850] *Στο ίδιο*, σελ.83.

μόνο το χαμηλό εισόδημα των αγροτικών μαζών και τη συνεπαγόμενη αναγκαστικά μεγάλη αυτοκατανάλωση ή υποκατάσταση των μεταποιητικών καταναλωτικών αγαθών με αντίστοιχα προϊόντα της χειροτεχνίας αλλά και το μικρό μέγεθος της εγχώριας αγοράς, το οποίο αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τέλος, μόνο σε αγαθά και υπηρεσίες, που όμως δεν προσδιορίζονται αλλά μπορούμε να υποθέσουμε (π.χ. ιατρικές υπηρεσίες, εκπαίδευση, μεταφορές, γεωργικά εργαλεία) η αξία των αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται και χρησιμοποιούνται συμπίπτει με τις δαπάνες σε χρήμα. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι περίπου το 28% των αγροτικών δαπανών, στο τέλος του μεσοπολέμου, δεν διέφευγαν της έμμεσης φορολογίας, σε αντίθεση με το σύνολο των δαπανών του αστικού νοικοκυριού.

Ακόμη, χρειάζεται να τονίσουμε ότι η αυτοκατανάλωση έχει άμεση συνάφεια με το μέγεθος των κλήρων: Όσο πιο μικρός είναι ο γεωργικός κλήρος τόσο μεγαλύτερη αδυναμία υπάρχει στη συσσώρευση, έστω και μικρού αγροτικού πλεονάσματος για εμπορευματική χρήση. Ο παρακάτω Πίνακας παρουσιάζει αυτή τη συσχέτιση στη Σερβία, μια χώρα με παρόμοιες αγροληπτικές σχέσεις με τη Βουλγαρία αλλά και παρόμοιο γεωργικό και κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο, το 1928:

Πίνακας 4.17 ***Κατανάλωση και πώληση στην αγορά ως % (1928)***

Αγρόκτημα με βάση το μέγεθος (σε εκτάρια)	***Κατανάλωση στο πλαίσιο του αγροτικού νοικοκυριού***	***Πώληση στην αγορά***
0-1	*89*	*11*
1-2	*81*	*19*
2-5	*80*	*20*
5-10	*79*	*21*
10-15	*78*	*22*
15-30	*74*	*26*
30-50	*68,5*	*31,5*
50-70	*59*	*41*

Πηγή: **Bogdanovic M., *Serbian Social Democracy and the Peasantry, 1903-1914*, Blok A., Hitchins K., Markey R., Simonson B. eds, ό.π., σελ.373.**

Όπως δείχνει ο παραπάνω Πίνακας, η αυτοκατανάλωση στη μεσοπολεμική Σερβία, χώρα με πολλές ομοιότητες με τη Βουλγαρία στον αγροτικό χώρο, ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και έφτανε έως το 74% για όσα αγροτικά νοικοκυριά διέθεταν έως 30 εκτάρια. Έτσι, μόνο το 26% της αγροτικής τους παραγωγής οδηγούνταν στις τοπικές ή και διεθνείς αγορές, σε αντίθεση με μόλις 11% της παραγωγής για τους αγρότες που διέθεταν έως ένα εκτάριο. Με βάση στοιχεία που έχουμε παραθέσει στον Πίνακα 4.2, γνωρίζουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των Βούλγαρων αγροτών διέθετε έως 30 εκτάρια. Επομένως, δεν θα ήταν μακριά από την πραγματικότητα να υποστηρίξουμε ότι οι πλέον ευκατάστατοι μικρο-ιδιοκτήτες αγρότες (εξαιρουμένων των μεγάλων κτηματιών και των ελάχιστων γαιοκτημόνων) οδηγούσαν περίπου το 26% της αγροτικής τους

παραγωγής προς εμπορική χρήση, ενώ οι φτωχότεροι εμπορεύονταν το 11-22% της παραγωγής τους. Θα χαρακτηρίζαμε αυτή τη διακύμανση του ποσοστού εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής όχι ιδιαίτερα μεγάλη τουλάχιστον εν συγκρίσει με την Ελλάδα όπου το μέγεθος αυτοκατανάλωσης, από περιοχή σε περιοχή, όπως έχουμε παρατηρήσει, ποίκιλλε πολύ περισσότερο. Επιπλέον, μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι οι διαφορές ως προς την αυτοκατανάλωση στη Βουλγαρία δεν σχετίζονται τόσο με την περιοχή όσο καθαρά με το μέγεθος του κτήματος, κριτήριο που δεν ταυτίζεται στον ίδιο βαθμό με το κριτήριο της τοπικότητας στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι εκτός από την αυτοκατανάλωση πολύ διαδεδομένη στον αγροτικό πληθυσμό ήταν και η ανταλλαγή σε είδος[851] και το λαθρεμπόριο, τρόποι εμπορικής συναλλαγής, οι οποίοι συνέβαλλαν στη φοροαποφυγή σημαντικού μέρους των έμμεσων φόρων.

Σε κάθε περίπτωση, με βάση τα δεδομένα των δύο τελευταίων Πινάκων δεν θα απείχαμε πολύ από την πραγματικότητα, αν υποθέταμε ότι περίπου το 20-25% της αγροτικής παραγωγής των μικρο-ιδιοκτητών ως σταθμικού μέσου για όλη την περίοδο του μεσοπολέμου δινόταν προς εμπορική χρήση, εξαιρουμένων των κτηματιών και των γαιοκτημόνων που καλλιεργούσαν αποκλειστικά για εμπορευματικούς σκοπούς.[852] Έτσι, με βάση την παραπάνω ανάλυση μπορούμε να προβούμε σε κάποιους έστω κατά προσέγγιση υπολογισμούς, σ' ό,τι αφορά τους συνολικούς φόρους που προέρχονταν από την αγροτική οικονομία. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 4.12 σχετικά με τα συνολικά προβλεπόμενα έσοδα του προϋπολογισμού, τη χρονιά 1924/5, οι μισοί περίπου από τους έμμεσους φόρους (2.717 εκατομ. λέβα) θα έπρεπε να προέρχονται από την ύπαιθρο, αφού η αγροτική οικονομία αποτελούσε περίπου το 52% του συνολικού εθνικού εισοδήματος,[853] παρά το γεγονός ότι περίπου το 80% του πληθυσμού απασχολιόταν στη γεωργία. Όμως, εξαιτίας της μεγάλης αυτοκατανάλωσης, περίπου το 25%**,** του μισού των έμμεσων φόρων προερχόταν από τον αγροτικό τομέα της οικονομίας. Πράγμα που σημαίνει ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1920 περίπου 350 εκατομμύρια λέβα από τα 2.717 των έμμεσων φόρων

[851] Χαρακτηριστικά βλ. την περιγραφή ανταλλαγής αγροτικών προϊόντων με βιομηχανικά αγαθά, μάλλον γεωργικά εργαλεία, σε αγροτική έκθεση στην περιοχή Γκόρνα Ορεχοβίτσα του δημοσιογράφου, διανοούμενου και πολιτικού που ταξίδεψε στη Βουλγαρία το 1926, Ι. Α. Σοφιανόπουλου, *Πως είδα την Βαλκανική*, ό.π., σελ.88.

[852] Σε άλλες πηγές αναφέρεται ότι περίπου το 25-30% της αγροτικής παραγωγής κατευθυνόταν στην αγορά, συμπεριλαμβανομένων όμως και των μεγάλων κτημάτων που καταλάμβαναν λιγότερο του 6% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης και καλλιεργούσαν αποκλειστικά για εμπορευματικούς σκοπούς, Ivanov M., "The Impact of the Great Depression on the Bulgarian Economy (1929-1935)", *BHR* 3-4 (2004), σελ.86-115. Ακόμη ο Berend I., *History Derailed*, ό.π., σελ.165 υποστηρίζει ότι στα Βαλκάνια (αναφέρεται κυρίως σε Βουλγαρία και Σερβία) μόνο το 1/3 της παραγωγής κατευθύνεται στην αγορά, και αυτό στην καλύτερη περίπτωση.

[853] The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *South-Eastern Europe,* ό.π., σελ. 169. Συγκεκριμένα η αγροτική οικονομία υπολογιζόταν το 1935, σε 19,6 δισεκατομ. σε σύνολο 36,6 δισεκατομ. λέβα συνολικού εθνικού εισοδήματος. Σημειωτέον ότι σε αυτά τα νούμερα υπολογίζεται και το εισόδημα που προέρχεται από την αυτοκατανάλωση, επομένως οι υπολογισμοί βρίσκονται κοντά στο μέγεθος της πραγματικής οικονομίας.

προέρχονταν από την αγροτική οικονομία.[854] Όχι τυχαία, λοιπόν, διπλωματικές αναφορές ήδη από το 1910 ανέφεραν ότι η παρατηρηθείσα αύξηση του κόστους ζωής έπληττε κυρίως τους αστικούς πληθυσμούς και όχι ιδιαίτερα τους αγροτικούς.[855]

Όσον αφορά στους άμεσους φόρους, όπως έχουμε αναφέρει, οι έγγειοι φόροι αντικαταστάθηκαν μετά το 1922 από το φόρο επί του συνολικού εισοδήματος. Εξαιτίας αυτής της αλλαγής το βάρος των άμεσων φόρων φαίνεται πως μετατοπίστηκε από το χωριό στην πόλη, αφού το αγροτικό εισόδημα δεν είναι εύκολο να υποβληθεί σε ακριβή χρηματικό υπολογισμό.[856] Είναι πολύ δύσκολο να υπολογίσουμε με ακρίβεια ποιο ήταν ακριβώς το ποσοστό των συνολικών άμεσων φόρων που αποτελούσαν οι αγροτικοί άμεσοι. Σε κάθε περίπτωση όχι μόνο δεν αποτελούσαν το 70% των άμεσων φόρων, όπως περίπου συνέβαινε στο τέλος του 19ου αιώνα, αλλά ούτε και την πλειονότητα τους, όπως συνέβαινε στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Δεν θα απομακρυνόμασταν πολύ από την πραγματικότητα, αν υποθέταμε ότι οι αγροτικοί άμεσοι φόροι, ως ποσοστό επί του συνόλου των άμεσων, αποτελούσαν το 30-40% καθ' όλη την περίοδο του μεσοπολέμου. Μάλιστα φαίνεται ότι προς το τέλος των μεσοπολεμικών χρόνων μειώνονται και τα ποσοστά των αγροτικών άμεσων επί τοις % των συνολικών άμεσων φόρων. Με βάση τα στοιχεία των προβλεπόμενων εσόδων του 1924/5 οι συνολικοί άμεσοι είναι 830 εκατομμύρια λέβα. Θα τους υπολογίσουμε στα 415 εκατομ. λέβα, δηλαδή στο 50%, όχι πολύ παρακάτω από τα δεδομένα της περιόδου του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, υπερεκτιμώντας τους, κατά τη γνώμη μας, προκειμένου να καλύψουμε την υπόθεσή μας, πέρα από τα όρια της.

Από τις υπόλοιπες κατηγορίες φόρων ή εσόδων ελάχιστα, κατά τη γνώμη μας, προέρχονται από την αγροτική οικονομία: Σίγουρα ελάχιστα από τα έσοδα από «λιμένες και σιδηροδρόμους», πολύ λίγα από τα έσοδα από «ταχυδρομεία, τηλέγραφους και τηλεφωνικές υπηρεσίες, καθώς οι αγρότες έκαναν πολύ περιορισμένη χρήση των παραπάνω κατηγοριών μεταφορών και τηλεπικοινωνιών, ενώ φαίνεται να είναι περιορισμένη η συνεισφορά της αγροτικής οικονομίας στα έσοδα από τα εισοδήματα «κεφαλαίου και δημοσίου τομέα». Δεν είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε, όμως, τις πηγές προέλευσης των υπόλοιπων κατηγοριών, που όμως αποτελούν περίπου το 1/6 των συνολικών κρατικών εσόδων. Χωρίς αμφιβολία, ένα μέρος τους πηγάζει από την ύπαιθρο, αφού στον Πίνακα 4.13, έπειτα από λίγα χρόνια, περίπου 12% των εσόδων προέρχεται από την κατηγορία «έσοδα δημοσίων κτημάτων». Χονδρικά θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε, ότι περίπου τα μισά έσοδα από το 1/6 των συνολικών εσόδων που περιλαμβάνουν οι αδιευκρίνιστες κατηγορίες, δηλαδή περίπου 550 εκατομ. λέβα, προέρχονται από την αγροτική οικονομία. Συγκεντρωτικά, με βάση τους δικούς μας υπολογισμούς, το άθροισμα των αγροτικών

[854] Έχει επισημανθεί ότι οι Βούλγαροι αγρότες στις αρχές του 20ου αιώνα και έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο πλήρωναν σε ειδικούς φόρους κατανάλωσης (excise taxes), οι οποίοι αποτελούσαν σημαντικό μέρος των έμμεσων φόρων, το 20% του εισοδήματός τους, Berend I., Ranki G., *The European Periphery*, ό.π., σελ.126, υπολογισμοί μάλλον αρκετά υπερβολικοί, δεδομένου ότι περίπου 20% ήταν το εκχρηματισμένο εισόδημα του αγροτικού νοικοκυριού –κι αυτό για τους πιο εύπορους μικρο-ιδιοκτήτες.

[855] FO, *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1909*, April 1910, σελ.20.

[856] Zagorov Sl., *La Situation*, ό.π., σελ.12-13.

φόρων στα χρόνια του μεσοπολέμου είναι 550 + 415 + 350= 1.315 εκατομμύρια λέβα για τη χρονιά 1924/5. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει στο παραπάνω σύνολο να προσθέσουμε και κάποιες δεκάδες ή λίγες εκατοντάδες εκατομμύρια λέβα που προέρχονται από τις κατηγορίες που θεωρήσαμε ότι η αγροτική οικονομία έχει μικρή συνεισφορά, όπως οι μεταφορές, τα ταχυδρομεία και οι τηλεπικοινωνίες. Χοντρικά, με βάση τα παραπάνω, περίπου το 1/5 των κρατικών φόρων και γενικότερα εσόδων προέρχεται από την ύπαιθρο, ήτοι το 20-25% ή υπερβαίνοντας τα όρια των υποθέσεων και υπολογισμών μας**,** λίγο πάνω από το 25%, συμπεριλαμβανομένων και των αδιευκρίνιστων πηγών εσόδων. Αυτό το ποσοστό αναμφίβολα ήταν μεγαλύτερο στο τέλος του 19ου αιώνα και έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου αλλά, κατά τη γνώμη μας, ήταν μικρότερο ως ποσοστό, σε σχέση με το μέγεθος της αγροτικής οικονομίας ως επί τοις % του εθνικού εισοδήματος.

Έτσι μπορούμε να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα: Το βάρος της φορολογίας, σε καμία περίοδο μετά την απελευθέρωση, δεν φαίνεται να είναι δυσβάστακτο για τους αγρότες και γενικότερα για την οικονομία της υπαίθρου. Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η αγροτική συνεισφορά σε έσοδα και φόρους ως ποσοστό των συνολικών εσόδων και φόρων μειώνεται σημαντικά, αποτέλεσμα της στροφής στην έμμεση φορολογία που παρατηρείται σε όλες τις βαλκανικές χώρες και μάλλον σε όλες τις αγροτικές οικονομίες της Ανατολικής Ευρώπης, που έχουν ανάγκη από άμεσα έσοδα έπειτα από τις καταστροφές του Α΄ Παγκοσμίου. Το επιχείρημα ότι η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση, ευνοήθηκε πολιτικά και ενισχύθηκε εξαιτίας της μεγάλης φορολογίας επί του αγροτικού εισοδήματος, δεν φαίνεται να επαληθεύεται. Μ' άλλα λόγια, όπως το φορολογικό σύστημα στην Ελλάδα αποτέλεσε έναν από τους λόγους μη εμφάνισης αξιόλογου αγροτικού κινήματος, έτσι και στη Βουλγαρία οι φόροι που βάραιναν τους αγρότες δεν φαίνεται να αποτέλεσαν δομικό παράγοντα πολιτικής κινητοποίησής τους.

Βέβαια οφείλουμε να διατυπώσουμε κάποιες επισημάνσεις, που μετριάζουν τις παραπάνω διατυπώσεις και αναφέρθηκαν και στην περίπτωση της Ελλάδας: Ο πρώτος είναι ότι τόσο στο τέλος του 19ου όσο και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα οι δημόσιες υπηρεσίες και υποδομές, τις οποίες είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν οι κάτοικοι των πόλεων, ήταν πολύ καλύτερες σε ποιότητα και ποσότητα, σε σχέση με τις αντίστοιχες δυνατότητες που είχε ο Βούλγαρος κάτοικος της υπαίθρου. Δεύτερον, η στροφή στην έμμεση φορολογία, που μετατόπισε το βάρος της φορολογίας από την ύπαιθρο στην πόλη και ξεκίνησε σταδιακά από το τέλος του 19ου αιώνα, ενώ επιταχύνθηκε με τη φορολογική μεταρρύθμιση του 1922, δεν ήρθε απλώς ως αποτέλεσμα ανάλογων κινήσεων στις υπόλοιπες αγροτικές ή εν πάση περιπτώσει μη (αρκούντως) βιομηχανικές και καθυστερημένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης,[857] αλλά (δευτερευόντως) και

[857] Ενδεχομένως στο παραπάνω σχήμα ανάλυσης των φόρων υπάρχει μια χώρα που εξαιρείται στην Ανατολική Ευρώπη, η Ρωσία. Αν και σ' αυτή δόθηκε από το τέλος του 19ου αιώνα ιδιαίτερο βάρος στην έμμεση φορολογία, εντούτοις το βάρος των φόρων δεν (φαίνεται να) μεταφέρθηκε από το χωριό στην πόλη, καθώς οι αγρότες συνέχισαν να είναι οι μεγαλύτεροι τροφοδότες (και) των έμμεσων φόρων,

ως συνέπεια των καταστροφών που υπέστη η ανατολικο-ευρωπαϊκή αγροτική οικονομία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό**,** το εισόδημα του μικρο-ιδιοκτήτη αγρότη που προέκυπτε από το εμπόριο των μικρών του πλεονασμάτων δεν επηρεαζόταν μόνο από τις διακυμάνσεις της διεθνούς ή εσωτερικής ζήτησης και σε ευρύτερο πλαίσιο από τις διεθνείς τιμές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και από τις ακραίες καιρικές συνθήκες που συχνά, αν και σε απροσδιόριστο βαθμό, έβγαζαν εκτός προγράμματος τους αγροτικούς προϋπολογισμούς. Αντίθετα, τα εισοδήματα των πόλεων, με την εξαίρεση των μισθών των ανειδίκευτων και βιομηχανικών εργατών, παρουσίαζαν μεγαλύτερη σταθερότητα, τουλάχιστον σε καιρό ειρήνης, παρά τις όποιες διακυμάνσεις τους και τις αυξήσεις του πληθωρισμού. Αυτός ήταν ίσως ο λόγος που επιλέχθηκε να αναπροσανατολιστεί η φορολόγηση της κατανάλωσης που προερχόταν κυρίως από τις πόλεις, καθώς μέσω αυτής γινόταν με πιο σταθερό τρόπο η άντληση των εσόδων. Με αυτόν τον τρόπο ωστόσο θίγονταν τα πιο ευάλωτα αστικά στρώματα, που δεν είχαν άλλες εναλλακτικές από την αγορά επί χρήμασι, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται –παρόλο που η τάση περιθωριοποίησης, μερίδας των αστικών στρωμάτων, ήταν μάλλον περιορισμένη σε όλες τις βαλκανικές χώρες, για λόγους όμως που ποίκιλλαν σε καθεμία.

Αιτίες δημιουργίας του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος

Στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε τις αιτίες δημιουργίας του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος και θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τους δομικούς αλλά και τους συγκυριακούς λόγους που οδήγησαν τον κόσμο της βουλγαρικής υπαίθρου σε δραστήρια πολιτική κινητοποίηση, από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το μεσοπόλεμο. Οι κύριοι λόγοι της δυναμικής παρουσίας της Αγροτικής Ένωσης στο μεσοπολεμικό πολιτικό σκηνικό της Βουλγαρίας

Robinson T. G., *Rural Russia Under the Old Regime. A History of the Landlord –Peasant World and a Prologue to the Peasant Revolution of 1917*, University of California Press, Los Angeles 1960 [1932], σελ.96-7. Το ίδιο επιχείρημα συνολικά για το βάρος της φορολόγησης των Ρώσων αγροτών, επισημαίνεται και αλλού, Eidelberg G. P., *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modern Jacquerie*, Columbia University, New York 1974, σελ.242 και Jenkins J. C., "Why do Peasants Rebel? Structural and Historical Theories of Modern Peasant Rebellions", *American Journal of Sociology* 88, 3 (Nov. 1982), σελ.487-514. Simms Y. J., "The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View", *Slavic Review* 36, 3 (Sep. 1977), σελ.377-398. Αυτό ενδεχομένως να συνέβη, εξαιτίας, πρώτον, της τεράστιας προσπάθειας ανάπτυξης της βιομηχανίας και των συγκοινωνιών, που απαιτούσε μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου· δεύτερο, των δομών της κοινωνικής αγροτικής οργάνωσης της Ρωσίας –δουλοπαροικία– που δεν είχε εκλείψει ακόμα και στο τέλος του 19ου αιώνα· τέλος, ενδεχομένως να οφείλεται στις δύσκολες καιρικές συνθήκες που κατέστρεφαν ανά περιόδους μεγάλες ποσότητες σιτηρών, οδηγώντας τους αγροτικούς πληθυσμούς όχι σπάνια στην αγορά σιτηρών ή αλευριού, στα εμπόδια που έθεταν έως ένα βαθμό στις μικροκαλλιέργειες που ήταν χρήσιμες για την αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας, ενώ ακόμη έκαναν απαραίτητη την αγορά καυσίμων και αλκοόλ, που πολύ δύσκολα μπορούσε να υποκαταστήσει ο Ρώσος αγρότης με δικά του μέσα.

χωρίζονται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο κατηγορίες, τους εξωτερικούς και τους ενδογενείς/ εσωτερικούς λόγους –αν και αναγνωρίζουμε, όχι μόνο στη μεσοπολεμική Βουλγαρία, τη διαλεκτική σχέση εξωτερικών επιδράσεων και εσωτερικών πολιτικών συνθηκών, με αποτέλεσμα δύσκολα να διακρίνεται τι προκάλεσε ακριβώς το υπό εξέταση «εσωτερικό» πολιτικό φαινόμενο. Έτσι, πολλά εσωτερικά ζητήματα αν αναλυθούν και απογυμνωθούν από την εσωτερική πολιτική συγκυρία, είναι φανερό ότι είναι αποτέλεσμα διεθνών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ανακατατάξεων που επηρέασαν με οξύτητα μικρά πολιτικά συστήματα ή αλλιώς μικρούς κρίκους στην αλυσίδα –σχηματοποιούμενη ήδη στη διάρκεια του 19ου αιώνα– του διεθνούς πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Σε αυτή την κατηγορία, των μικρών κρίκων-υποσυστημάτων του διεθνούς συστήματος ανήκει σίγουρα η Βουλγαρία όπως και η Ελλάδα και όλα τα άλλα βαλκανικά ή ανατολικο-ευρωπαϊκά κράτη, με άνιση βέβαια βαρύτητα το καθένα, για το διεθνές σύστημα του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ου αιώνα.

Χωρίς να εξετάσουμε αναλυτικά τι επηρεάζει ή, στην περίπτωσή μας, τι επηρέασε την πολιτική βαρύτητα μιας χώρας στο διεθνές σύστημα το μεσοπόλεμο, κάτι που μάλλον ανήκει στη θεωρία της πολιτικής ή καλύτερα στο αποτέλεσμα της διαλεκτικής της πολιτικής με την ιστορία, μπορούμε τουλάχιστον να διατυπώσουμε κάποιες επισημάνσεις: Οι εσωτερικές πολιτικές, κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες αλληλεπιδρούν με το διεθνές σύστημα και ο διεθνής παράγοντας αναδιαμορφώνει τις εσωτερικές συνθήκες. Πράγμα που σημαίνει ότι δομικά χαρακτηριστικά στο εσωτερικό μιας χώρας, που ενισχύουν ή αναστέλλουν τη διαδικασία εκμοντερνισμού, τουλάχιστον έτσι όπως αυτή έγινε αντιληπτή στο 19ο αιώνα, μπορούν να επιταχύνουν ή να επιβραδύνουν αυτή τη διαδικασία, όταν έρχονται σε αλληλεπίδραση με αντίστοιχες εξωγενείς πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Βέβαια στη χρονική συγκυρία από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έως το 1914, οπότε θεμελιώθηκε η παγκόσμια αγορά και εξαπλώθηκε (σχεδόν) παντού στην Ευρώπη, η εμπορευματοποίηση και η βιομηχανία, επιφέροντας την αναδιάρθρωση των κοινωνιών, ήταν σχεδόν αδύνατο μια χώρα να μείνει αδιάβροχη από αυτές τις επιδράσεις. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αυτές οι επιδράσεις ήταν παντού ενιαίες. Όπως αναφέραμε, η αλληλεπίδραση των εσωτερικών συνθηκών μιας χώρας, που είναι όμως αποτέλεσμα του μακρού χρόνου εξέλιξης της τοπικής κοινωνίας, αλληλεπιδρά πολύμορφα με τις διεθνείς εξελίξεις, αλλά το αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης δεν προκαθορίζεται εκ προοιμίου. Έτσι το μέγεθος της κοινωνικής ή της πολιτικής αλλαγής που θα ακολουθήσει εξαρτάται από πολλές μεταβλητές που δεν έχουν διαμορφωθεί στην εκάστοτε συγχρονία.

Όλες αυτές οι σκέψεις και παρατηρήσεις, ενδεχομένως βοηθούν να καταλάβουμε τις αιτίες όξυνσης των προβλημάτων του αγροτικού κόσμου και της πολιτικής κινητοποίησής του, όχι μόνο στη Βουλγαρία αλλά ευρύτερα στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη. Όπως έχουμε αναφέρει σε προηγούμενα σημεία, το βουλγαρικό αγροτικό κίνημα δεν αποτέλεσε κάποιο είδος εσωτερικής πολιτικής ιδιοτυπίας. Κάθε άλλο. Αποτέλεσε εξέχον παράδειγμα πολιτικής

κινητοποίησης του αγροτικού κόσμου, το οποίο όμως έλαβε χώρα, στο σύνολο σχεδόν των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης αλλά και πολλών άλλων χωρών εκτός Ευρώπης.[858] Όπως παρουσιάζει ο παρακάτω συγκεντρωτικός Πίνακας, Αγροτικά Κόμματα ιδρύθηκαν σε όλη την Ανατολική Ευρώπη σε τρεις διαδοχικές φάσεις, πριν τον Α΄ Παγκόσμιο, στη διάρκειά του και στο μεσοπόλεμο. Ίσως η Ελλάδα, εάν συμπεριληφθεί σε αυτή την κατηγορία «Ανατολική Ευρώπη» που περισσότερο είναι πολιτικά –δηλαδή τρόπον τινά ιστορικά– παρά γεωγραφικά προσδιορισμένη, να αποτέλεσε τη χώρα που εμφανίστηκε με τον πιο ασθμαίνοντα ρυθμό η πολιτική εμφάνιση του Αγροτισμού, κατά το μεσοπόλεμο και φυσικά πιο πριν.

Πίνακας 4.18 Αγροτικά Κόμματα της Ανατολικής Ευρώπης

Ομάδα Ι - Κόμματα που ιδρύθηκαν πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο

Βουλγαρική Αγροτική Ένωση – 1899- πολιτικό κόμμα το 1901.
Αγροτικό Κόμμα Τσεχίας – 1899.
Αγροτικό κόμμα διευρυμένης Ουγγαρίας (greater Hungary) – 1906 – μετατρέπεται σε ουγγρικό κόμμα μικρο-ιδιοκτητών το 1909.
Κροατικό Αγροτικό Κόμμα – 1904.[859]
Σερβικό Κόμμα Αγροτικής Ενότητας – 1903 – μετατρέπεται σε Σερβική Αγροτική Ένωση το 1919.
Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα – 1895 – μετατρέπεται σε Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα "Piast" το 1913.[860]
Ρωσικό Επαναστατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα – 1901.

Ομάδα ΙΙ – Κόμματα που ιδρύθηκαν στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου

Σλοβενικό Λαϊκό Κόμμα – 1920.
Ρουμανικό Αγροτικό Κόμμα – 1918 – μετατρέπεται σε Ρουμανικό Εθνικό Αγροτικό Κόμμα το 1926.
Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα "Wyzwolenie" – 1915 – συγχωνεύεται με το Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα της παραπάνω ομάδας και μετονομάζεται σε Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα το 1931.
Χριστιανικό Σλοβακικό Λαϊκό Κόμμα – 1918.
Εθνικό Κόμμα Σλοβακίας – 1918 – συγχωνεύεται με το Τσεχικό Αγροτικό Κόμμα και μετονομάζεται σε Τσεχοσλοβακικό Δημοκρατικό Αγροτικό Κόμμα το 1919.[861]

Ομάδα ΙΙΙ – Κόμματα που ιδρύθηκαν στο μεσοπόλεμο

Ανεξάρτητο Αγροτικό Κόμμα της Πολωνίας – 1924.
Κόμμα Λευκορώσων Αγροτών Και Εργατών (Hramada) – Πολωνία – 1925
Ουκρανική Σοσιαλιστική Ένωση Αγροτών και Εργατών (Serlob) – Πολωνία – 1927
Πολωνικό Αγροτικό Κόμμα – διαίρεση του πρώτου Αγροτικού Κόμματος Πολωνίας και συγχώνευσή του με το ίδιο και με το έτερο Αγροτικό Κόμμα της ομάδας ΙΙ – 1931
Μέτωπο Αγροτών (Ρουμανία) – 1933
Ουγγρικό Ανεξάρτητο Κόμμα Μικροκαλλιεργητών – 1930
Ουγγρικό Εθνικό Αγροτικό Κόμμα – 1944
Ρουμανικό Εθνικό Αγροτικό Κόμμα – 1926

---

[858] Priestley I. H., "Mexican Agrarianism", *The North American Review* 215, 795 (Feb. 1922), σελ.200-207.
[859] Για το Κροατικό Αγροτικό Κόμμα, Biondich M., *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto 2000.
[860] Επισκόπηση της ιστορίας και των βάσεων του Αγροτισμού στην Πολωνία και στη Ρουμανία, Brett D., "Taking the Long View? Polish and Romanian Agrarianism in Comparison", Muller D., Harre A. eds, *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, StudienVerlag, Innsburg 2011, σελ.183-203.
[861] Για το Αγροτικό Κόμμα Τσεχοσλοβακίας, Palecek A., "The Rise and the Fall of the Czechoslovak Agrarian Party", *EEQ* 5, 2 (1971), σελ.177-201.

Πηγή: Jackson D. G., *Peasant Political Movements in Eastern Europe*, Landsberger H. eds, *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*, Macmillan, Edinburg 1974, σελ.272.

Κάποια από τα παραπάνω κόμματα, ιδίως της ομάδας ΙΙΙ, ήσαν περισσότερο δεμένα με διάφορα τοπικά - εθνικά ή μειονοτικά ζητήματα ή ήγειραν εθνικιστικές αξιώσεις, ενώ έθεταν σε πολύ περιορισμένο βαθμό ζητήματα οικονομικών και αγροτικών μεταρρυθμίσεων, παρά το γεγονός ότι υποστηρίζονταν κυρίως από αγρότες.[862] Αυτή η διαπίστωση όμως, σε καμία περίπτωση δεν αλλάζει την εικόνα που έχουμε για το εύρος της πολιτικής κινητοποίησης των ανατολικο-ευρωπαίων αγροτών στο τέλος του 19ου αιώνα και έως το τέλος του μεσοπολέμου. Έτσι, σε αντίθεση με το επιχείρημα της «βουλγαρικής ιδιοτυπίας», παρατηρούμε ότι σε όλο το φάσμα της Ανατολικής Ευρώπης στο τέλος του 19ου αιώνα και έως λίγο πριν την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, δημιουργούνται ενεργά πολιτικά αγροτικά κινήματα και κόμματα, κάτι που κάνει πειστική την υπόθεση ότι δομικοί παράγοντες, που διαμορφώθηκαν σε όλη την Ευρώπη (ή καλύτερα σε όσες χώρες του κόσμου αποτέλεσαν το διεθνές οικονομικό και πολιτικό σύστημα που αναφέραμε), έδρασαν καταλυτικά προς την κινηματική και πολιτική κινητοποίηση των αγροτικών μαζών.

Η διεθνής βιβλιογραφία προσδιορίζει αυτές τις δομικές αιτίες που οδήγησαν σε αυτού του μεγέθους την αγροτική κινητοποίηση στην Ανατολική Ευρώπη και σε άλλα μέρη του πλανήτη: Η έναρξη μεγάλων εμπορικών δυνατοτήτων στην αξιοποίηση της αγροτικής παραγωγής –δηλαδή η εμπορευματοποίηση της σε μεγάλη κλίμακα. Η οικονομική ολοκλήρωση των αγροτικών κοινωνιών σε μία μεγαλύτερη εθνική ή διεθνή αγορά. Η εδραίωση της εκβιομηχάνισης και γενικότερα η διαδικασία εκμοντερνισμού της οικονομίας και της κοινωνίας. Η εμπορευματοποίηση σχεδόν όλων των αγαθών, που αλλοιώνει και μεταλλάσσει τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, ωθώντας τους αγροτικούς πληθυσμούς είτε στον εξαστισμό είτε σε πιο παραγωγικές εμπορευματικές καλλιέργειες.[863]

Ο D. G. Jackson**,** για παράδειγμα, θεωρεί ότι η Ανατολική Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ήταν μια αγροτική κοινωνία σε μετάβαση, που μεταλλασσόταν εξαιτίας των διαβρωτικών επιδράσεων του εκμοντερνισμού. Καταλήγοντας, επισημαίνει ότι τα αγροτικά κινήματα που εμφανίστηκαν την εποχή εκείνη σε πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης δεν εμφανίστηκαν σε σταθερές και στάσιμες κοινωνίες ούτε σε δυναμικές βιομηχανικές κοινωνίες, που άλλαζαν με ταχείς ρυθμούς αλλά σε αγροτικές κοινωνίες σε μετάβαση. Με άλλα λόγια, σε αγροτικές

[862] Jackson D. G., *Peasant Political Movements*, ό.π., σελ.279.

[863] Landsberger H., *Peasant Unrest: Themes and Variations*, Landsberger H. eds, ό.π., σελ.23-33, Jackson D. G., *Peasant Political Movements*, ό.π., σελ.259-271. Εξαιρετικά διαφωτιστική για το θέμα μας είναι η διευρυμένη γεωγραφικά ανάλυση του Moore B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Penguin University Books, U.S.A. 1966 (*Οι κοινωνικές ρίζες της δημοκρατίας και της δικτατορίας. Γαιοκτήμονες και αγρότες στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Κάλβος, Αθήνα 1984), όπου εξετάζονται εκτεταμένα σε έξι περιπτωσιολογικές μελέτες (Αγγλία, Η.Π.Α., Γαλλία, Ιαπωνία, Κίνα, Ινδία), οι τρόποι με τους οποίους οι ανώτερες γαιοκτημονικές τάξεις και οι αγρότες αντέδρασαν στην πρόκληση της εμπορευματικής γεωργίας.

κοινωνίες που βρίσκονταν στην έναρξη της διαδικασίας μετάβασης προς τον εκμοντερνισμό,[864] σε διαδικασία μετάβασης στον 20ο αιώνα, θα προσθέταμε. Εξαιτίας αυτού, τα αγροτικά κινήματα που αναδύθηκαν από αυτή την ιστορική διαδικασία αλλαγής ήταν κινήματα ως επί το πλείστον συντηρητικά, που επιδίωκαν να διατηρήσουν τα καλύτερα χαρακτηριστικά της αγροτικής ζωής και να αμυνθούν έναντι των διαβρωτικών επιπτώσεων της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, του εξαστισμού και της εκβιομηχάνισης.[865] Θα προσθέταμε ότι επεδίωκαν να μην πληρώσουν οι αγροτικοί πληθυσμοί όλο το κόστος μεταστροφής της οικονομίας και αλλαγής του τρόπου ζωής των αγροτικών μαζών. Αυτού του είδους η αντίδραση, μπορεί με τη σημερινή οπτική ή την οπτική του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα να μοιάζει συντηρητική, αναχρονιστική ή ακόμα και λαϊκιστική, καθώς συνοδευόταν από αιτήματα και επιλογές που ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθούν, εντούτοις εξέφραζε τις ταξικές και κοινωνικές μετατοπίσεις που ήσαν εν εξελίξει.

Επιστρέφοντας στην ιστοριογραφία των ερμηνειών της πολιτικής και κινηματικής δράσης των ανατολικο-ευρωπαίων αγροτών στις αρχές του 20ου αιώνα και εξής,[866] παρατηρούμε ότι τοπικές εξεγέρσεις μεγάλης κλίμακας, όπως η ρουμανική αγροτική εξέγερση του 1907 ερμηνεύονται από την εθνική ιστοριογραφία με τον τρόπο που σκιαγραφήσαμε παραπάνω. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι ο αυξανόμενος εξαστισμός, η μεγάλη εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και οι επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης, που αποδιάρθρωσαν τις αγροτικές τοπικές κοινωνίες, αύξησαν τις δυσκολίες και το ρίσκο που αναλάμβαναν οι αγρότες. Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής, που καταστρατηγούσε τις παραδοσιακές συμφωνίες των γαιοκτημόνων με τους αγρότες, ωθούσε μια σημαντική μερίδα του αγροτικού κόσμου εκτός γης και τους μετέτρεπε σε πάμπτωχους, ενώ παράλληλα η ανεύρεση δουλειάς στον βιομηχανικό τομέα ήταν πολύ δύσκολη, εξαιτίας των περιορισμένων θέσεων που παρείχε. Όχι τυχαία λοιπόν, η αγροτική εξέγερση του 1907 κατανοείται ως εξέγερση ενάντια στον προ-βιομηχανικό καπιταλισμό. [867] Ο Eidelberg, εξετάζοντας κριτικά αλλά υπό τα κυρίαρχα ρεύματα σκέψης της εποχής του την ίδια εξέγερση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο όρος «αγροτική επανάσταση» είναι υπεραπλούστευση. Θεωρεί ότι αυτή ήταν μάλλον το αποτέλεσμα της σύγκρουσης των υποστηρικτών της εκβιομηχάνισης και των αντιπάλων τους –μιας σύγκρουσης που περιελάμβανε το ζήτημα της αναδιανομής των μεγάλων κτημάτων της Ρουμανίας. Οι μειωμένες τιμές σίτου μετά το 1875 και το ζήτημα της προστασίας της βιομηχανίας δίχασε τους γαιοκτήμονες, με τους μικρούς γαιοκτήμονες της Βλαχίας και της Μολδαβίας να υποστηρίζουν τις προσπάθειες εκβιομηχάνισης. Συνοπτικά

[864] Jackson D. G., *Peasant Political Movements*, ό.π., σελ. 274-5.
[865] *Στο ίδιο*, σελ.275.
[866] Για μια επισκόπηση των θεωριών ερμηνείας της πολιτικής κινητοποίησης των αγροτών, των αγροτικών εξεγέρσεων και των αγροτικών επαναστάσεων, Jenkins J. C., "Why do Peasants Rebel? Structural and Historical Theories of Modern Peasant Rebellions", *American Journal of Sociology* 88, 3 (Nov. 1982), σελ.487-514.
[867] Επισκόπηση της ρουμανικής ιστοριογραφίας για την αγροτική εξέγερση του 1907, Eidelberg G. P., *The Great Rumanian*, ό.π., σελ.4-10.

θεωρεί ότι η εξέγερση πολύ δύσκολα μπορεί να κατανοηθεί εκτός αυτής της διαμάχης των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων της υπαίθρου -των γαιοκτημόνων- για τον απλούστατο λόγο ότι δεν οδήγησε σε ολοκληρωτική αναδιανομή των κτημάτων.[868]

Αυτού του είδους η ανάλυση, χρήσιμη όχι μόνο για την Ρουμανία αλλά και για άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση των κοινωνικών μετατοπίσεων που λάμβαναν χώρα στα ηγεμονικά στρώματα της υπαίθρου, υποβιβάζει το ρόλο των αγροτών σε (μάλλον) άβουλα αντικείμενα της ιστορίας, των οποίων ακόμα και τα βίαια επαναστατικά τους ξεσπάσματα χειραγωγούνται και έρχονται ως συνέπεια των επιλογών ή των συγκρούσεων των ανώτατων ηγεμονικών στρωμάτων. Χωρίς να υποβαθμίζουμε τις συνέπειες της διαμάχης των γαιοκτημόνων ή τον κρίσιμο ρόλο που ενδεχομένως διαδραμάτισαν σε κάποιες από αυτές, θα επανέλθουμε στο μότο της ανά χείρας μελέτης, από το κλασικό βιβλίο του Barrington Moore, ως συμπληρωματική ερμηνεία των αγροτικών εξεγέρσεων της Ανατολικής Ευρώπης: «*Δεν είναι πλέον δυνατό να παίρνει κανείς στα σοβαρά την άποψη ότι ο αγρότης είναι αντικείμενο της ιστορίας μια μορφή κοινωνικής ζωής πάνω από την οποία περνάνε οι κοινωνικές αλλαγές, αλλά η οποία δεν συμβάλλει καθόλου στην ωστική δύναμη που επιφέρει τις αλλαγές αυτές* (…) *ο αγρότης στη σύγχρονη εποχή υπήρξε παράγοντας επανάστασης σε τέτοιο βαθμό όσο η μηχανή και αναγνωρίστηκε δικαιωματικά ως σημαντικός ιστορικός πρωταγωνιστής παράλληλα με τα επιτεύγματα της μηχανής. Παρόλα αυτά η επαναστατική του συμβολή υπήρξε άνιση: αποφασιστική στη Κίνα και τη Ρωσία, σημαντική στη Γαλλία* (…) *μικρή στη Γερμανία και την Αγγλία* (…)».

Συνοπτικά λοιπόν για τον αγροτικό κόσμο της Ανατολικής Ευρώπης, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής: Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, η δουλοπαροικία δεν είχε εξαφανιστεί –θεσμός που είχε ιστορικές ρίζες στην Ανατολική Ευρώπη στους προηγούμενους αιώνες–,[869] ενώ παράλληλα η περιοχή εξήγε αγροτικές πρώτες ύλες και κυρίως σιτάρι στις ανεπτυγμένες αγορές της Δυτικής Ευρώπης. Αυτοί που κυρίως κέρδιζαν από τις αντίστοιχες μεγάλες εμπορευματικές καλλιέργειες και που αντιστέκονταν σε κάθε προσπάθεια μετασχηματισμού της οικονομίας δεν ήσαν άλλοι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες.[870] Έτσι η Ανατολική Ευρώπη είχε μετατραπεί σε μια αγροτική ενδοχώρα, που εξαρτιόταν σχεδόν ολοκληρωτικά από τις ευρωπαϊκές αγορές και το δυτικο-ευρωπαϊκό κεφάλαιο, ενώ οι μόνοι ωφελημένοι από αυτή την κατάσταση ήταν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες.[871] Όταν στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα οι τιμές των σιτηρών έπεσαν, εξαιτίας του ανταγωνισμού χωρών όπως οι Η.Π.Α., τα προβλήματα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα της υπαίθρου μεγάλωσαν, ενώ η ζωή των φτωχών αγροτών χειροτέρεψε ακόμη περισσότερο. Οι σημαντικές

[868] *Στο ίδιο*, σελ.229-237.
[869] Blum L., "The Rise of Serfdom in Eastern Europe", *The American Historical Review* 62, 4 (July 1957), σελ.807-836, Stokes G., *The Social Origins of East European Politics*, ό.π., σελ.220-2, όπου αναλύονται τα αίτια επανεγκαθίδρυσης των γαιοκτημόνων το 17ο αιώνα στην Ουγγαρία.
[870] Jackson D. G., *Peasant Political Movements*, ό.π., σελ.267-268.
[871] *Στο ίδιο*, σελ.268.

προσπάθειες εκβιομηχάνισης που άρχισαν να καταβάλλονται τότε, σχεδόν ταυτόχρονα, από πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης αναμφίβολα, ωθήθηκαν υπό αυτό το πρίσμα των διεθνών εξελίξεων. Εξαίρεση σε αυτό το σχήμα ίσως αποτελεί η Ρωσία και οι περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης που βρίσκονταν πολύ κοντά στη Γερμανία, όπου προσπάθειες εκβιομηχάνισης είχαν ξεκινήσει νωρίτερα, ενώ όπως έχουμε αναφέρει, είχε εμφανιστεί η πρωτοβιομηχάνιση σε αυτές τις περιοχές, με σχετικά δυναμικό τρόπο, τον προηγούμενο αιώνα αλλά και στις αρχές του 19ου και πιο πριν.

Όμως σε όλες τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες η χρονική συγκυρία ανάπτυξης της βιομηχανίας και της συνεπαγόμενης αγροτικής εξόδου, που θα έλυνε σε ένα σημαντικό αλλά απροσδιόριστο βαθμό τις κοινωνικές συγκρούσεις της υπαίθρου, ήταν αρνητική. Η δυτικο-ευρωπαϊκή βιομηχανία και η πολυποίκιλη πίεσή της είχε ήδη αναπτυχθεί ρωμαλέα, ενώ η διαδικασία εκβιομηχάνισης επεκτεινόταν δυναμικά σε νέες περιοχές (Σκανδιναβία). Επιπλέον η γεωπολιτική συγκυρία ήταν ρευστή, πράγμα που κατηύθυνε σημαντικά ποσά, στις ελάχιστα αναπτυξιακές – χωρίς προηγούμενη βιομηχανική βάση, αμυντικές δαπάνες. Παράλληλα η εσωτερική αγορά ήταν πολύ μικρή, οι αστικοί πληθυσμοί όχι σημαντικοί συγκριτικά με τη Δυτική Ευρώπη, ενώ η στρατηγική εμπορική πολιτική που ακολουθήθηκε, ακόμα και μετά τις περιορισμένες αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα, για ενίσχυση της οικονομίας μέσω των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων και όχι για ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς-κατανάλωσης, εμπόδιζε τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της βιομηχανίας.[872] Σε αυτή την ιστορική συγκυρία «εξερράγη» ο Α΄ Παγκόσμιος και βύθισε την ανατολικο-ευρωπαϊκή γεωργία ακόμα πιο βαθιά στο τέλμα, αφού εκτός από τις πολεμικές απώλειες έχασε και τις αγορές της Δυτικής Ευρώπης, από τις χώρες του «Νέου Κόσμου». Νομίζουμε λοιπόν πως σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο ανάλυσης γίνονται πιο κατανοητές οι αγροτικές εξεγέρσεις και τα αγροτικά κινήματα της Ανατολικής Ευρώπης, οι εκτεταμένες αγροτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου ακόμα και η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία.

Επιστρέφοντας στα Βαλκάνια μετά από τη γεωγραφική παρέκκλιση που επιχειρήσαμε προς την Ανατολική Ευρώπη, αναζητώντας ευρύτερο ιστορικό και ερμηνευτικό πλαίσιο ικανό να ακονίσει τα νοητικά μας εργαλεία για τη συγκριτική μας εξέταση, επανα-τίθεται το ερώτημα: Όσα αναπτύξαμε παραπάνω για τις αιτίες διόγκωσης της αγροτικής δυσαρέσκειας και της πολιτικής και κινηματικής δράσης των αγροτών βρίσκουν εφαρμογή στην περίπτωση της Βουλγαρίας; Έχει υποστηριχθεί, για τα Βαλκάνια γενικώς και ιδίως για τη Βουλγαρία, ότι η αυξανόμενη διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, η κατασκευή των σιδηροδρόμων που έφεραν τη «Δύση» και τα προϊόντα της πιο μαζικά στις βαλκανικές αγορές, η πίεση που ένιωθαν οι αγρότες για να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και γενικά η διαδικασία εκμοντερνισμού με δυτικο-

[872] Eidelberg G. P., *The Great Rumanian*, ό.π., σελ.238-243.

ευρωπαϊκούς όρους που ακολουθήθηκε, αποδιάρθρωσε τις αγροτικές κοινωνίες. Ο Αγροτισμός υπήρξε η πολιτική αντίδραση στις πιέσεις της αγοράς και στις διαδικασίες εκμοντερνισμού.[873]

Τίθεται δηλαδή εκ νέου το ερώτημα αν μπορεί το παραπάνω σχήμα ανάλυσης, που χρησιμοποιείται σωστά κατά τη γνώμη μας για πολλές ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες, να εξηγήσει και την άνοδο του Αγροτισμού στη Βουλγαρία. Θεωρούμε, παρόλα αυτά ότι οι ερμηνευτικές δυνατότητες του παραπάνω σχήματος είναι σχετικά περιορισμένες στην περίπτωση της Βουλγαρίας: Καταρχήν, όπως έχουμε ήδη ισχυριστεί, η εμπορευματοποίηση της βουλγαρικής γεωργίας παραμένει πολύ περιορισμένη σε όλη την περίοδο από την απελευθέρωση έως το τέλος του μεσοπολέμου στα μεγάλα κτήματα, τους σχετικά εύπορους αλλά ολιγάριθμους αγρότες και κατά πολύ λιγότερο τους μικρο-ιδιοκτήτες αγρότες που αποτελούσαν τη συντριπτική μάζα των Βούλγαρων αγροτών. Η μεγάλη αυτοκατανάλωση, το μικρό αγροτικό πλεόνασμα που διοχέτευαν στην εσωτερική ή διεθνή αγορά, οι ανταλλαγές σε είδος κτλ. λειτουργούν μάλλον, ενάντια στο επιχείρημα των πιέσεων της εμπορευματοποίησης και της αγοράς που ένιωθαν. Δεν έχουμε παρά να συγκρίνουμε τις πολύ πιο επαχθείς συνθήκες, τις οποίες βίωναν οι Ρουμάνοι αγρότες, οι Σλοβάκοι, οι Πολωνοί, οι Ούγγροι και φυσικά οι Ρώσοι· όλοι αυτοί βίωσαν, πράγματι, τις αποδιαρθρωτικές πιέσεις της εμπορευματοποίησης και της αγοράς. Από την άλλη μεριά, τα συγκοινωνιακά δίκτυα που κατασκευάστηκαν, όπως ο σιδηρόδρομος, μπορεί να έφεραν το δυτικό πολιτισμό κοντύτερα αλλά δεν επηρέασαν ιδιαίτερα τους αγρότες. Δεν αύξησαν παρά μόνο ελάχιστα την εμπορευματοποίηση της παραγωγής, δεν χρησιμοποιήθηκαν για μεταφορές ή ταξίδια ιδιαίτερα από τους αγρότες, δεν επηρέασαν σχεδόν καθόλου τις μεθόδους καλλιέργειας και γενικότερα τη ζωή στο χωριό. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι έφεραν την πόλη πιο κοντά στο χωριό αλλά εκείνη την περίοδο –περίοδος ανάπτυξης των θεσμών του έθνους-κράτους– υπήρχαν πολύ πιο αποτελεσματικοί τρόποι να *έρθει εγγύτερα* η αγροτική ζωή με τη ζωή των πόλεων. Αν κάποιον έπληξαν οι σιδηρόδρομοι, όπως έχουμε αναφέρει, δεν ήταν παρά η βιομηχανία, η βιοτεχνία και η χειροτεχνία των πόλεων που αδυνατούσαν να συναγωνιστούν τα δυτικά μεταποιητικά προϊόντα κάθε είδους. Η αγροτική χειροτεχνία, που στηριζόταν στο πλαίσιο της οικογενειακής αυτοκατανάλωσης ή της ανταλλαγής και των εξυπηρετήσεων σε είδος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ελάχιστα έως καθόλου επηρεάστηκε από την έλευση του τραίνου και την επικοινωνία με τη «Δύση».

Συνοψίζοντας, χρειάζεται να επισημανθεί ότι οι εκσυγχρονιστικές επιδράσεις που δέχθηκε το βουλγαρικό χωριό στο μεσοπόλεμο ή και παλαιότερα, ήταν πολύ μικρές και κυρίως δεν λειτουργούσαν με όρους αγοράς, εμπορευματοποίησης της παραγωγής, δομικών αλλαγών στην τοπική οικονομία ή κοινωνία ή εν πάση περιπτώσει με όρους γενικότερων κοινωνικών

[873] Mouzelis N., "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18 (1976), σελ.85-105 και Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία*, ό.π., σελ. 213-245, όπου επαναδιατυπώνονται τα ίδια επιχειρήματα.

αναδιαρθρώσεων. Μ' αυτό δεν θεωρούμε ότι γενικότερα εξέλιπαν βιώματα νεοτερικότητας στους Βούλγαρους αγρότες· αντίθετα, βίωσαν αλλαγές, αυτές που προέκυψαν από τη θέσμιση του νεοσύστατου εθνικού κράτους. Επομένως το επιχείρημα που προβάλλεται, ότι δηλαδή η ανάπτυξη του Αγροτισμού στη Βουλγαρία ήταν το επακόλουθο της πολιτικής αντίδρασης στον εκμοντερνισμό και στις πιέσεις της αγοράς, μόνο σε περιορισμένο βαθμό μπορεί να ερμηνεύσει τα γεγονότα, ενώ, αντίθετα, αποτελεί ορθότερη ιστορικά ερμηνευτική ανάλυση, για να εξηγηθεί η πολιτική εμφάνιση του Αγροτισμού σε πολλές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Τότε πως αλλιώς μπορεί να εξηγηθεί, τουλάχιστον με «δομικού» χαρακτήρα επιχειρήματα το αγροτικό κίνημα της Βουλγαρίας; Ο B. Moore στην έρευνά του για τα αγροτικά κινήματα σε έξι μεγάλες χώρες του κόσμου κατέληξε σε κάποιες διατυπώσεις οι οποίες κάνουν πιο κατανοητή (και) τη δική μας περίπτωση. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η επιτυχία ή η αποτυχία της ανώτερης τάξης στην υιοθέτηση και επιβολή της εμπορευματικής γεωργίας έχει τεράστια επιρροή στο πολιτικό αποτέλεσμα: Όπου δηλαδή οι γαιοκτήμονες στράφηκαν στην παραγωγή για την αγορά, με τρόπο που να δίνουν τη δυνατότητα στις εμπορικές επιδράσεις να διαβρώσουν την αγροτική ζωή, οι αγροτικές επαναστάσεις ήταν αποδυναμωμένες.[874] Υποστηρίζει επίσης ότι οι περιοχές όπου οι αγροτικές επαναστάσεις έλαβαν χώρα (π.χ. Ρωσία, Κίνα) συγκλίνουν από την άποψη ότι οι γαιοκτήμονες, σε γενικές γραμμές, δεν κατάφεραν να μεταβούν επιτυχημένα στον κόσμο του εμπορίου και της βιομηχανίας και δεν κατέστρεψαν την κυρίαρχη κοινωνική οργάνωση μέσα στην αγροτιά.[875]

Αυτοί οι γόνιμοι προβληματισμοί και εκτιμήσεις φαίνεται πως μπορούν να συμβάλλουν στην ερμηνεία και της δικής μας περίπτωσης, αν δεν παραλείψουμε να συγκρατούμε στο μυαλό μας, μια βασική ιστορική απόκλιση της Βουλγαρίας, όπως και των υπόλοιπων βαλκανικών κρατών –εκτός της Ρουμανίας και των περιοχών κοντά στην Αυστροουγγαρία–, ότι δηλαδή δεν υπήρχε ικανός αριθμός Βουλγάρων γαιοκτημόνων. Ας επιχειρήσουμε, λοιπόν, την επαναδιατύπωση της δικής μας προβληματικής, παίρνοντας υπόψη την αντίστοιχη διεθνή εμπειρία: Η επιτυχία ή η αποτυχία μιας αγροτικής χώρας να εμπορευματοποιήσει την παραγωγή της και έτσι να αποδομήσει την αγροτική ζωή, δηλαδή να ελέγξει αποτελεσματικά τον αγροτικό τομέα, είναι άμεσα συνυφασμένη με το εύρος της κινητοποίησης των αγροτών. Όπου αυτό γίνεται, φαίνεται να εκπληρώνεται μια σημαντική προϋπόθεση για την αντιπροσωπευτικού τύπου δημοκρατία.[876] Η τομή, δηλαδή, για να συμβεί αυτή η πολύ κρίσιμη στροφή είναι να εξασφαλιστεί με κάποιους τρόπους ο αγρότης και να πειστεί να εγκαταλείψει την καλλιέργεια αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα, για να μεταβεί στον κόσμο του «μοντέρνου» –αλλά με πολλά ρίσκα– εμπορευματικού κόσμου. Ακριβώς, αυτή η κρίσιμη τομή είναι που, στην περίοδο που μας απασχολεί, δεν ξεπεράστηκε από την πλειονότητα των αγροτών στη Βουλγαρία. Τα ανώτερα

[874] Moore B., *Social Origins*, ό.π., σελ.459.
[875] *Στο ίδιο*, σελ.467.
[876] Πρόκειται για θέση που, στην ουσία, πραγματεύεται ο Moore στο κεφάλαιο 7.

στρώματα της πόλης δεν ήλεγξαν με όρους οικονομικο-πολιτικούς, δηλαδή μέσω των παραγωγικών σχέσεων, τους αγρότες και γι' αυτό δεν κατάφεραν να τους επιβληθούν εν τέλει πολιτικά, χωρίς τα όπλα. Αντίθετα, οι Έλληνες αγρότες ιδίως της «Παλαιάς Ελλάδας», έσπασαν αυτό το κρίσιμο όριο πολύ νωρίς, πράγμα που ενίσχυσε την αστική κυριαρχία στην ύπαιθρο και συνακόλουθα την κοινοβουλευτική αντιπροσωπευτική δημοκρατία.[877]

Πάντως, η παρατεταμένη στασιμότητα της βουλγαρικής υπαίθρου και η αδυναμία πραγματοποίησης της μετάβασης στον 20ο αιώνα, εκτιμώντας την, με όρους ελληνικούς πόσο μάλλον ευρωπαϊκούς, σε συνδυασμό με μια σειρά άλλους ενδογενείς και θεσμικούς παράγοντες, που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, μπορεί να θεωρηθεί ως μια από τις κυριότερες αιτίες δυναμικής εμφάνισης των αγροτών στο πολιτικό προσκήνιο. Μ' άλλα λόγια, η αδυναμία εκσυγχρονισμού και εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, δηλαδή δομικής μετάλλαξης της βουλγαρικής υπαίθρου, αποτέλεσε την πιο σημαντική οικονομική αιτία όξυνσης του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε κάποια αλληλοτροφοδοτούμενα χαρακτηριστικά, όπως τη μεγάλη αύξηση του αγροτικού πληθυσμού, τη στασιμότητα της διαδικασίας αστικοποίησης, τον τεμαχισμό των κλήρων, τη χαμηλή ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου, το πολύ χαμηλό επίπεδο εκβιομηχάνισης, τις χαμηλές μεταναστευτικές ροές έως το 1914 (αλλά και στο μεσοπόλεμο) από την ύπαιθρο προς τις εκβιομηχανισμένες χώρες, κυρίως προς τις Η.Π.Α., την πολύ χαμηλή έως ανύπαρκτη συσσώρευση κεφαλαίου, δηλαδή, συμπερασματικά, την αρνητική ισορροπία της σχέσης προσφερόμενη γη– διαθέσιμο κεφάλαιο, τότε οι οικονομικές αιτίες που προκάλεσαν την κινηματική δραστηριότητα της υπαίθρου δείχνουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα, αυτού του δομικού χαρακτηριστικού της βουλγαρικής κοινωνίας.

Τέλος, θέλοντας να εξηγήσουμε πληρέστερα την παραπάνω συλλογιστική μας, θα επιμείνουμε στη διευκρίνιση ορισμένων από τα παραπάνω σημεία. Διατυπώσαμε την άποψη ότι η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής στις περισσότερες ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες, συνέβαλε με τρόπο που αποσάρθρωσε τις αγροτικές κοινωνίες και οδήγησε στην ανάπτυξη αγροτικών κινημάτων. Ειδικότερα, στην περίπτωση της Βουλγαρίας, θεωρήσαμε ότι η έλλειψη εμπορευματοποίησης έδρασε καταλυτικά στην ανάπτυξη του αντίστοιχου βουλγαρικού κινήματος. Τι από τα δύο λοιπόν συμβαίνει; Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής αναστέλλει ή επιταχύνει τη δημιουργία των αγροτικών κινημάτων; Κι ακόμα η κυριαρχία των γαιοκτημόνων εμποδίζει ή διευκολύνει τα αγροτικά κινήματα; Στην πραγματικότητα και οι δύο περιπτώσεις αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων είναι σημαντική αλλά δεν αποτελεί τη μόνη συνθήκη, για την ομαλή

[877] Διαπίστωση που έχει αναπτυχθεί διεξοδικά από τον Μουζέλη Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.29-152 και passim. Με βάση την ανάλυση που επιχειρήσαμε για την Ελλάδα, θεωρούμε αυτή τη διαδικασία ως το αποτέλεσμα της Επανάστασης του '21 αλλά και της δυναμικής εμφάνισης των ανώτατων ελληνικών εμπορικών στρωμάτων το 19ο αιώνα και φυσικά πιο πριν.

μετάβαση της αγροτικής κοινωνίας σε εκσυγχρονισμένες βάσεις και πιο συγκεκριμένα για την αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας, την εξάλειψη της αυτοκατανάλωσης, την ανάπτυξη των εμπορικών και βιομηχανικών καλλιεργειών, την ομαλή ροή του αγροτών προς τις πόλεις, την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, άρα της εσωτερικής αγοράς και της εκβιομηχάνισης και επομένως τη νέα αύξηση της αστικοποίησης κ.ο.κ.. Με λίγα λόγια, η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη για την έναρξη του «ενάρετου» κύκλου της οικονομικής εξέλιξης, που αναπτύξαμε προηγουμένως.

Όπως είδαμε, τον έλεγχο της εμπορικής διάθεσης των αγροτικών προϊόντων της Ανατολικής Ευρώπης, κυρίως σιτηρά και δημητριακά, δεν ανέλαβαν τα ανώτερα αστικά στρώματα αλλά κυρίως οι γαιοκτήμονες, οι οποίοι είχαν μεγάλη πολιτική επιρροή σε όλα τα ανατολικο-ευρωπαϊκά κράτη, ολόκληρο το 19ο αιώνα, έως και τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του μεσοπολέμου. Μάλιστα ο έλεγχος του εμπορίου βρισκόταν κυρίως στα χέρια τους, καθώς τα αναδυόμενα αστικά στρώματα αδυνατούσαν να ανατρέψουν αυτή την οικονομική και πολιτική πραγματικότητα. Η τραγική κατάσταση των αγροτών, η καταπίεση, η σταδιακή κατάργηση της δουλείας ή ακόμα η επανεμφάνισή της υπό διαφορετικούς όρους, σε κάποιες περιοχές μέσα στο 19ο αιώνα, όλα αυτά αποτελούν ισχυρές ενδείξεις ότι η κοινωνία της υπαίθρου δεν μπορούσε να προωθηθεί σε νέες βάσεις. Με άλλα λόγια, παρά τη μεγάλη εμπορευματοποίηση των σιτηρών και των άλλων αγροτικών πρώτων υλών, οι περισσότερες χώρες της περιοχής δεν μετάλλαξαν δομικά τις αγροτικές κοινωνίες τους σε μοντέρνες δομές, δεν άλλαξαν αποφασιστικά τη ζωή στο χωριό, όπως έγινε για παράδειγμα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης από το 18ο και κυρίως, στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αυτό οφείλεται, σε ένα μεγάλο αλλά μάλλον απροσδιόριστο βαθμό, στο γεγονός ότι οι γαιοκτήμονες σε όλη την πορεία της διαδικασίας εμπορευματοποίησης δεν έχασαν ποτέ τον έλεγχο ούτε επί των αγροτών, ήτοι επί της παραγωγής, ούτε επί της πολιτικής –κάτι που στη Δυτική Ευρώπη τελεσίδικα έγινε με τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία βέβαια έχει πίσω της μια σειρά πολλαπλών ανατροπών που καταγράφονται σε μια μακρόχρονη προηγούμενη περίοδο.

Η σύγκλιση της Βουλγαρίας με την ευρύτερη ανατολικο-ευρωπαϊκή κατάσταση που περιγράψαμε έγκειται στο γεγονός ότι οι κοινωνικές δομές του χωριού έμειναν ανεπηρέαστες τόσο από την περιορισμένη εμπορευματοποίηση που χαρακτήριζε τη βουλγαρική ύπαιθρο όσο ιδιαίτερα, όπως θα δούμε, από τους θεσμούς του έθνους-κράτους. Την εύστοχη επισήμανση μιας κοινωνιολογικής μελέτης του 1937, που αφορούσε ένα χωριό κοντά στη Σόφια, αντιγράφει –όχι τυχαία– ο Λ. Σταυριανός το 1958: «(…) *Το Ντραγκαλέφτσι αποδείχθηκε μια ενδιαφέρουσα απεικόνιση του παράδοξου μιας αγροτικής κοινωνίας η οποία ενώ είναι αδρανής σε όρους επιστημονικής, υλικής και πνευματικής προόδου, παρ' όλα αυτά ενισχύει εκείνες τις τάσεις που οδηγούν στην ικανοποίηση και την ανάπτυξη μιας προοπτικής απέναντι στο θάνατο και το χρόνο* (…) *Εκεί η ατομική αδυναμία της προσαρμογής βρισκόταν στο ελάχιστο διότι κάθε άτομο που ζούσε σύμφωνα με τους υφιστάμενους κανόνες είχε την υποστήριξη όλων των άλλων φρουρών της*

παράδοσης».[878] Στον αντίποδα, οι αγρότες της Πελοποννήσου βίωσαν τις αποδιαρθρωτικές συνέπειες της εμπορευματοποίησης, του περιορισμένου εκμοντερνισμού και των θεσμών του νέου κράτους με τέτοιο τρόπο που, η επιστροφή στο παρελθόν γινόταν μάλλον αδύνατη. Όχι τυχαία λοιπόν, την κρίση των τιμών της σταφίδας δεν ακολούθησαν εκτεταμένες αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες –δηλαδή η επιστροφή στο παρελθόν– αλλά η μετανάστευση στις Η.Π.Α., μάλλον, ως αναγκαίο υποκατάστατο της ατελούς διαδικασίας εκμοντερνισμού– ένδειξη της έκτασης του μεγάλου κοινωνικού μετασχηματισμού που είχε στο μεταξύ επέλθει, τουλάχιστον εν συγκρίσει με τη Βουλγαρία.

* * *

Εκτός από την οικονομικού χαρακτήρα ερμηνεία της εμφάνισης του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος, υπάρχουν βέβαια και σημαντικότατες πολιτικές αιτίες που εξηγούν το φαινόμενο. Με λίγα λόγια, οι ιστορικές δομές που μορφοποιήθηκαν οριστικά στη βουλγαρική αγροτική κοινωνία του 19ου αιώνα επηρέασαν καταλυτικά τις πολιτικές εξελίξεις του μεσοπολέμου –κάτι που, όπως αναφέραμε, έγινε και στην Ελλάδα αλλά υπό πολύ διαφορετικές συνθήκες. Με βάση την παραπάνω ανάλυσή μας, η συμμετοχή των αγροτών στην υπόθεση της εθνικής Παλιγγενεσίας ή Αναγέννησης ήταν μικρής σημασίας τόσο με όρους πολιτικούς όσο και κοινωνικούς. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ξανά, ότι αυτό δεν σημαίνει ότι οι αγρότες δεν αποτέλεσαν θετικότατους δέκτες στα μηνύματα και κυρίως, στην ιδεολογία που διαμόρφωσε η βουλγαρική Αναγέννηση – στην εθνική ιδεολογία. Κάθε άλλο. Όμως διαφέρει σημαντικά το να είσαι απαθής δέκτης και, εν τέλει, αποδέκτης από το να συμ-μετάσχεις ενεργά και δραστήρια σε ένα πνευματικό – εθνικό κίνημα εν εξελίξει. Βέβαια, κατανοώντας την κοινωνική θέση του Βαλκάνιου αγρότη του 19ου αιώνα, εύκολα διαπιστώνουμε τις ανυπέρβλητες δυσκολίες να ακολουθήσει ενεργά και με συν-δημιουργικό τρόπο την πνευματική κίνηση –το βουλγαρικό μορφωτικό εθνικό κίνημα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η μόνη δυνατότητα που έχουν οι μάζες να «κινήσουν τον τροχό της ιστορίας», δηλαδή να γίνουν ιστορικά υποκείμενα, είναι η επαναστατική βία, η οποία, δεδομένης της χρονικής συγκυρίας και του τόπου εξέλιξης των γεγονότων, δεν μπορούσε παρά να έπαιρνε το χαρακτήρα της εθνικής εξέγερσης, της Εθνικής Επανάστασης.

Ουσιαστικά τότε θα μετουσιωνόταν η πνευματική ενάργεια της «Αναγέννησης», σε πολιτική ενέργεια, σε πολιτική πράξη. Αυτή η επαναστατική ενέργεια, η πολιτική πράξη, ακόμα και αν κατανικιόταν θα μετουσίωνε με τη δυναμική της, τις δομές του νέου κρατικού μορφώματος που τότε φαινόταν, έστω και δυσδιάκριτα, ότι θα δημιουργηθεί. Θα γινόταν με λίγα λόγια αυτό που έγινε στην Ελλάδα, μετά τη δημιουργία του εθνικού κράτους. Αντί της επανάστασης, το αφετηριακό γεγονός της ίδρυσης του βουλγαρικού κράτους υπήρξε ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78. Έτσι οι αγρότες μην έχοντας τη δυνατότητα να συμμετάσχουν ενεργητικά στην

[878] Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια*, ό.π., σελ.1227-28.

πνευματική και εθνική παλιγγενεσία, έχασαν κάθε ευκαιρία να συν-διαμορφώσουν τις πολιτικές δομές του νέου μορφώματος που μετεξελίχθηκε σε εθνικό κράτος μέσω της πολιτικής βίας, της μαζικής εξέγερσης ή Επανάστασης και όχι μέσω τοπικών, αυθόρμητων αλλά αναποτελεσματικών ξεσπασμάτων.

Αυτός είναι κατά τη γνώμη μας ο κύριος λόγος για τον οποίο επαναλαμβάνεται στη σύγχρονη έρευνα ότι η πλειονότητα του πληθυσμού έπαιξε μικρό ρόλο στους θεσμούς αντιπροσώπευσης και γενικότερα στα δημόσια ζητήματα.[879] Για παράδειγμα ο G. Stokes, προσπαθώντας να ερμηνεύσει τι προκάλεσε την άνοδο του αγροτικού ριζοσπαστισμού σε μια σειρά από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, διαπιστώνει ότι στη Βουλγαρία ο διαχωρισμός του κράτους από το λαό προσέφερε στο Αγροτικό Κόμμα την ευκαιρία να πάρει την εξουσία, έστω και προσωρινά. Θεωρεί ότι, επειδή οι θεσμοί του κράτους δεν δημιουργήθηκαν από μια ανώτερη τάξη –ή από την έκρηξη μιας επανάστασης, θα προσθέταμε εμείς–, είχαν πολύ αδύνατους δεσμούς με την ύπαιθρο και τον αγροτικό κόσμο. Ο κύριος λόγος γι' αυτό ήταν ότι την εξουσία μετά τη φυγή των Τούρκων δεν ανέλαβαν οι Τσορμπατζήδες, οι πλούσιοι έμποροι ούτε ο κλήρος αλλά φιλελεύθεροι διανοούμενοι που κυριάρχησαν στην Α΄ Συντακτική Συνέλευση του Τυρνόβου (1879). Έτσι, το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε με το τέλος της οθωμανικής τάξης πραγμάτων, πήρε στα χέρια της μια γραφειοκρατική τάξη δεμένη με τους μηχανισμούς του νέου κράτους –μια «κρατική αστική τάξη»– η οποία όμως δεν κατάφερε να ενσωματώσει επιτυχημένα τον αγροτικό πληθυσμό στους κρατικούς θεσμούς.[880] Επιπλέον, άλλοι συγγραφείς έχουν επισημάνει ότι στα βόρεια Βαλκάνια (η αναφορά γίνεται κυρίως για τη Βουλγαρία) δεν υπήρχαν ισχυροί ενσωματικοί δεσμοί μεταξύ πόλεων και υπαίθρου και κατά συνέπεια, ο έλεγχος των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων πάνω στους αγρότες ήταν εύθραυστος και επισφαλής.[881] Μάλιστα σημειώνεται ότι ο αγροτικός λαϊκισμός (εμείς θα προσθέταμε το αγροτικό κίνημα στο σύνολό του και όχι μόνο η λαϊκιστική ρητορεία του, που ήταν μια μόνο σημαντική πτυχή της ιδεολογίας του) που εξαπλώθηκε τόσο πλατιά και τόσο γρήγορα στα βόρεια Βαλκάνια (Βουλγαρία), οφείλεται (και) στο γεγονός ότι οι οικονομικά κυρίαρχες τάξεις τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις, δεν μπόρεσαν να ασκήσουν κανένα αποτελεσματικό έλεγχο πάνω στην αγροτιά.[882]

Έτσι από όλα τα παραπάνω, διαπιστώνουμε ότι υπήρχε ένα κενό ελέγχου και αδυναμία ενσωμάτωσης των αγροτών από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Βουλγαρίας, που ήταν ως επί το πλείστον αστικά με ρίζες όμως, λιγότερο ή περισσότερο, επιφανειακά αστικές, πάνω στην πλειοψηφία του πληθυσμού, τους αγρότες. Το κενό αυτό, σε αντίθεση με την Ελλάδα, όπως

[879] Black C. E., *The Establishment*, ό.π., σελ.265.
[880] Stokes G., *The Social Origins*, ό.π., σελ.235-245. Πέραν της εκλαΐκευσης της συλλογικής μνήμης της «Απριλιανής Επανάστασης», δεν γνωρίζουμε να έχει διερευνηθεί το ερώτημα αν και κατά πόσο αυξήθηκαν οι κάθε είδους ανταλλαγές μεταξύ χωριού και πόλης, επί των κυβερνήσεων του φιλελεύθερου και ρωσόφοβου St. Stambolov (1887-1894).
[881] Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση*, ό.π., σελ.71.
[882] *Στο ίδιο*, σελ.74.

έχουμε ήδη αναφέρει, δεν καλύφθηκε από εκτεταμένα πελατειακά δίκτυα, ίσως (και) γιατί δεν ήταν δυνατόν να γίνει κάτι τέτοιο. Η αδυναμία όμως πολιτικής ενσωμάτωσης της αγροτιάς, δεν οφείλεται μόνο στα οικονομικά αίτια, που έχουμε ήδη αναλύσει, δηλαδή στην οικονομική αδυναμία, μιας έστω περιορισμένης εσωτερικής συσσώρευσης κεφαλαίου στη Βουλγαρία. Με άλλα λόγια, δεν οφείλεται μόνο στην πολύ ισχνή και αναιμική εμφάνιση της αστικής τάξης στη Βουλγαρία. Της αστικής τάξης της αγοράς, του εμπορίου και της βιομηχανίας δηλαδή της μπουρζουαζίας και όχι των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων που είναι ενταγμένα στα ανώτερα κλιμάκια της γραφειοκρατίας, του στρατού, της δικαιοσύνης, του παλατιού κτλ., που συχνά αν και με μάλλον καταχρηστικό τρόπο αποκαλούνται «κρατική αστική τάξη».

Η μη αποτελεσματική ενσωμάτωση των αγροτών στις δομές και τους θεσμούς του νέου κράτους έχει και μια εξήγηση ιστορικού και πολιτικού χαρακτήρα ταυτόχρονα. Τα αγροτικά στρώματα ήταν ουσιαστικά απόντα από όλες τις μεγάλες ιστορικές στιγμές της πορείας δόμησης του βουλγαρικού κράτους στο *μακρό* 19ο αιώνα: από την «Αναγέννηση» έως και το 1876. Έτσι, δεν είχαν τη δυνατότητα να ενταχθούν και να συν-δημιουργήσουν τις πολιτικές συνθήκες ένταξης τους στο νέο κράτος. Όταν δημιουργήθηκαν οι νέοι κρατικοί θεσμοί, οι αγρότες ήδη ένιωθαν αποξενωμένοι από ένα σύστημα που είχε δημιουργηθεί χωρίς αυτούς αλλά υποτίθεται και γι' αυτούς. Έτσι πολύ δύσκολα μπορούσαν να εκπροσωπηθούν από τα τότε κυρίαρχα πολιτικά κόμματα και να γίνουν αποδέκτες της ιδεολογίας τους. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη στην Ελλάδα. Το σύστημα καταπατήσεων των εθνικών γαιών και το φορολογικό σύστημα αποτέλεσαν τους κύριους παράγοντες θεσμικής ενσωμάτωσης των αγροτών της «Παλαιάς Ελλάδας», χωρίς να αναφέρουμε τις θετικές επιδράσεις των διαφορετικών οικονομικών δομών. Βέβαια οφείλουμε να επαναλάβουμε ότι η πολιτική ενσωμάτωση των αγροτών της «Παλαιάς Ελλάδας» θα ήταν πολύ πιο δύσκολη ίσως και αδύνατη, εάν δεν είχε προηγηθεί εν τω μεταξύ η Επανάσταση του '21.

Ακόμη, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, οι νέοι θεσμοί έδρασαν συχνά με αποδιαρθρωτικό τρόπο στην ύπαιθρο και ενίσχυσαν το ριζοσπαστισμό των αγροτών και το αγροτικό κίνημα. Για παράδειγμα η διεύρυνση του σχολικού συστήματος και της διδασκαλίας βασικής εκπαίδευσης έφερνε κοντά τους αγρότες με δασκάλους και καθηγητές αλλά και με δημόσιους υπαλλήλους, αγρονόμους και γεωπόνους, οι οποίοι αποτελούσαν το στρώμα των διανοουμένων που ήταν γνώστες των συνθηκών διαβίωσης του αγρότη. Η οικονομική κατάσταση αυτής της κατηγορίας των δημόσιων υπαλλήλων ήταν πολύ άσχημη. Όχι τυχαία, ένα Βούλγαρος πολιτικός τους αποκάλεσε δημοσιο-υπαλληλικό προλεταριάτο το 1886.[883] Όλες αυτές οι κατηγορίες δημοσίων υπαλλήλων που δούλευαν κυρίως με τον κόσμο της υπαίθρου, δυσαρεστημένοι από τις συνθήκες εργασίας τους και τους χαμηλούς μισθούς, αποτέλεσαν έναν παραπάνω παράγοντα ανάφλεξης

[883] Stokes G., *The Social Origins*, ό.π., σελ.240. Π.χ. για τη Σερβία, βλ. την ανάλυση της Έλλης Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, κεφ. Ε΄ Η παράλληλη περίπτωση της Σερβίας.

της υπαίθρου, ενώ συνέβαλαν στην εθνική ομογενοποίηση, ενώ κάποιοι άλλοι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στην ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος.[884]

Στο ίδιο πλαίσιο, ο θεσμός του στρατού είχε κυρίως αποδιαρθρωτικές λειτουργίες στην ύπαιθρο. Η επαφή της νεολαίας της υπαίθρου, που ήταν συνηθισμένη με την εξισωτική μορφή οργάνωσης του χωριού, με έναν ιεραρχικό θεσμό που της ήταν πολύ δύσκολο να καταλάβει, παρά την εδραίωση της εθνικής και εθνικιστικής ιδεολογίας, λειτουργούσε με κοινωνικά διασπαστικό τρόπο. Επιπλέον ο στρατός στερούσε νεαρά παραγωγικά αγροτικά χέρια από την καλλιέργεια, ενώ παράλληλα είχε ελάχιστα ανταποδοτικά οφέλη στην αγροτική οικονομία. Ακόμη, το κόστος του «αίματος» των βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, πλήρωσαν ως επί το πλείστον οι αγρότες, που ήταν η πλειοψηφία του πληθυσμού και συνεπώς των στρατιωτών. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με το Παλάτι που, ως θεσμός, μπορούσε να γίνει κατανοητός στους αγρότες, αν και όχι με επιτυχία, μόνο στο πλαίσιο της εθνικιστικής ρητορικής.

Βέβαια υπήρξαν και θεσμοί όπως η Αγροτική Τράπεζα[885] και οι συνεταιριστικοί οργανισμοί,[886] που έδρασαν επιτυχημένα ενσωματώνοντας τους αγρότες έως ένα βαθμό στους θεσμούς του κράτους και λειτουργώντας ανασχετικά στις πολιτικές κινητοποιήσεις τους. Η Αγροτική Τράπεζα της Βουλγαρίας ιδρύθηκε το 1903, πολύ νωρίτερα από την αντίστοιχη ελληνική (1929), και στην ουσία αποτέλεσε μετεξέλιξη των τοπικών και κοινωφελών ταμείων, που ιδρύθηκαν από τον Μιδάτ Πασά στα τέλη της οθωμανικής κυριαρχίας. Κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου και της φυγής των Οθωμανών τα ταμεία αυτά λεηλατήθηκαν. Η ρωσική διοίκηση τα επαναλειτούργησε το 1878 με την επωνυμία «Γεωργικά Ταμεία» και προσπάθησε να εισπράξει όσες «απαιτήσεις» δεν ήταν επισφαλείς. Αυτά ήταν που μετονομάστηκαν το 1903 σε Αγροτική Τράπεζα. Εν τω μεταξύ, η ιστορική συνέχεια των αγροτικών πιστωτικών θεσμών του νέου κράτους με το οθωμανικό παρελθόν υποδηλώνεται και από το ότι «*ο υπό των Βουλγάρων συνταχθείς κανονισμός των Γεωργικών Ταμείων*» λίγο διέφερε από τον αντίστοιχο των οθωμανικών ιδρυμάτων, «*διότι πρόθεσις των συνταξάντων ήτο να μην επενεχθώσι απότομοι μεταβολαί, ίνα μη διαταραχθώσιν αι κεκτημέναι συνήθειαι των γεωργών*». [887] Η αγροτική πιστωτική πολιτική του κράτους στην ύπαιθρο, εμπεριείχε ανά διαστήματα διακανονισμούς,

[884] Bell J., *The Agrarian Movement*, ό.π., κεφάλαιο 2, για τη συμβολή των δασκάλων στην ανάπτυξη του Αγροτικού Κόμματος.

[885] Επισκόπηση του έργου της Βουλγαρικής Αγροτικής Τράπεζας, Αφεντάκης Δ., *Η αγροτική πίστις*, ό.π., σελ.52-94.

[886] Γενικά για την εξέλιξη, την ιστορία και την έκταση των αγροτικών συνεταιρισμών, Weissman E. R., *The cooperative movement*, ό.π., Popoff G. K., *La Bulgarie Cooperative*, Imprimerie de l'état, Sofia 1924. Για την άμεση σχέση και συνεργασία της Αγροτικής Τράπεζας της Βουλγαρίας με τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, Edition Officielle de la Banque Agricole de Bulgarie, *Les coopératives agricoles et la banque agricole de Bulgarie*, Imprimerie Nationale, Sofia 1924 και Αφεντάκης Δ., *Η αγροτική πίστις*, ό.π., σελ.74-81.

[887] Αφεντάκης Δ., *Η αγροτική πίστις*, ό.π., σελ.53-4.

εκπτώσεις ακόμα και μικρές ή μεγάλες διαγραφές χρεών.[888] Ακριβώς, στη σχετικά επιτυχημένη κρατική παρέμβαση της αγροτικής πιστωτικής πολιτικής οφείλεται κατά κύριο λόγο η διατήρηση της μικρής ιδιοκτησίας, στα μεγάλα ποσοστά που έχουμε αναφέρει, ως κύρια μορφή έγγειων σχέσεων στη βουλγαρική ύπαιθρο έως το τέλος του μεσοπολέμου. Αυτός ήταν ίσως ο κύριος λόγος για τον οποίο η τοκογλυφία, που αναφέρεται πολύ συχνά στη βιβλιογραφία ως βασικό πρόβλημα των αγροτών, δεν πήρε τέτοιες διαστάσεις ώστε να μετατρέψει τους μικρο-ιδιοκτήτες αγρότες σε άκληρους εργάτες γης –πράγμα που θα δημιουργούσε έκρηξη στον αγροτικό κόσμο και ίσως ακόμα, επανάσταση.

Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, οι καταστροφικές συνέπειες των δύο Βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου τόσο στο οικονομικό επίπεδο [889] όσο και σε επίπεδο ανθρώπινων απωλειών έδρασαν καταλυτικά στην άνοδο των Αγροτιστών. Οι αγρότες είχαν πληρώσει βαρύ φόρο αίματος, καθώς τα δικά τους παιδιά αποτελούσαν την πλειονότητα των στρατιωτών. Παράλληλα, το τέλος της βουλγαρικής εκδοχής της «Μεγάλης Ιδέας» γκρέμισε και τα τελευταία ιδεολογικά στηρίγματα της εθνικής – αστικής ιδεολογίας ανάμεσα στις μάζες της υπαίθρου. Μάλιστα, εάν ο Stamboliski καθώς και άλλα στελέχη της Αγροτικής Ένωσης δεν επεδείκνυαν ψύχραιμη πολιτική στάση, οι εξαθλιωμένες ομάδες των εξαγριωμένων στρατιωτών που είχαν στρατοπεδεύσει μετά την κατάρρευση του μετώπου (Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος) έξω από τη Σόφια και απειλούσαν την κυβέρνηση και το *Παλάτι*, θα είχαν εισβάλει στην πόλη με απρόβλεπτες συνέπειες. Βέβαια, η επέμβαση αυτή του αρχηγού των Αγροτιστών μελλοντικά θα αποδεικνυόταν μοιραία για τον ίδιο, καθώς οι αντίπαλοί του, σε σαφώς πολύ πιο ομαλή περίοδο, δεν επέδειξαν τις ίδιες δημοκρατικές ευαισθησίες. Σε κάθε περίπτωση, η οργή και η αποσύνθεση του στρατού ήταν τόσο μεγάλη, που η επαναστατική εκτροπή ήταν πιθανή όσο ποτέ άλλοτε.

Εν κατακλείδι, ουσιαστικά, το τέλος του μεγαλοϊδεατισμού, που είχε συντριβεί στις καταστροφές δύο πολέμων, η αγροτική φιλειρηνική στάση και οι προτάσεις του Stamboliski και του Αγροτικού Κόμματος, πριν το ξέσπασμα των συρράξεων για ουδετερότητα, ειρήνη, βαλκανική συνεργασία ακόμα και βαλκανική ομοσπονδία, επανεκτιμήθηκαν και αποτέλεσαν τη βάση των επιχειρημάτων των Αγροτιστών για τις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Σε αυτή τη συγκυρία η ιδεολογία και οι θέσεις του Αγροτικού Κόμματος επέδρασαν θετικά στην καθιέρωσή του ως κυρίαρχης πολιτικής δύναμης και πάντως, ως θετικής πολιτικής έκφρασης ακόμα και μετά την πολιτική ανατροπή που επέφερε ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος στη Βουλγαρία.

---

[888] Κουτσοχέρα Ι., *Η συνεργασία των ιδρυμάτων αγροτικής πίστεως των Βαλκανίων*, Φλάμμα, Αθήναι 1940, σελ.14, Αφεντάκης Δ., *Η αγροτική πίστης*, ό.π., σελ.86-8.

[889] Prost H., *La Liquidation financière de la guerre en Bulgarie*, Marcel Giard, Paris 1925, σελ.43-44, όπου πίνακας που καταδεικνύει την εκτόξευση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού τόσο στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου όσο κυρίως κατά την κορύφωσή του και μετά τη λήξη του.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, βασικός στόχος της διατριβής ήταν η διερεύνηση της πολιτικής/ κομματικής έκφρασης και των αιτίων ανάπτυξης ή μη αγροτικού κινήματος στη Βουλγαρία και στην Ελλάδα, ως δείκτη ικανού να φωτίσει τη συγκρότηση και τη δομή των δύο βαλκανικών εθνικών κρατών. Η συγκριτική εξέταση των δύο χωρών μας επέτρεψε να δούμε σφαιρικά τα κινηματικά ξεσπάσματα των Ελλήνων αγροτών, όπως το σταφιδικό και το θεσσαλικό, και να τα εντάξουμε σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ερμηνείας και ανάλυσης. Στο ίδιο πλαίσιο μπορούμε να διατυπώσουμε με ασφάλεια την άποψη ότι στην Ελλάδα η «ενσωμάτωση» του αγροτικού κόσμου στο αστικό πολιτικό σύστημα έγινε με σχεδόν απόλυτα λειτουργικό τρόπο, τουλάχιστον εν συγκρίσει με ό,τι συνέβη στη Βουλγαρία ή στα Βαλκάνια ή ακόμα ευρύτερα στην Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία.

Προκειμένου να εξετάσουμε ιστορικά, δηλαδή δομικά και κριτικά/ ερμηνευτικά, αυτή την παραδοχή, θεωρήσαμε απαραίτητο να ανατρέξουμε στο 19ο αιώνα, δηλαδή στη διάρκεια της οθωμανικής εποχής, καθώς θεωρήσαμε ότι τα πολιτικά γεγονότα του μεσοπολέμου και οι οικονομικές δομές της εποχής δεν προήλθαν από παρθενογένεση αλλά έχουν τις ρίζες τους σ' εκείνη την περίοδο. Αυτό, γιατί και στις δύο χώρες, αν και πολύ περισσότερο στη Βουλγαρία, ο αγροτικός κόσμος υπερτερούσε ποσοτικά και πληθυσμιακά, όπως παντού στα Βαλκάνια. Οι πολιτικές συμπεριφορές του αγροτικού κόσμου και ευρύτερα οι οικονομικές και πολιτικές δομές, επηρεάζονται άμεσα, αν δεν διαμορφώνονται εξ ολοκλήρου, από τις έγγειες σχέσεις, δηλαδή από τις παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου. Έτσι, για να ερμηνεύσουμε την πολιτική συμπεριφορά του ιστορικού υποκειμένου –του Βαλκάνιου αγρότη– εντελώς απαραίτητη είναι η εξέταση των έγγειων σχέσεων και, ειδικότερα, εκείνων του μεσοπολέμου, η οποία δεν μπορεί να γίνει χωρίς τη διερεύνηση του τρόπου σχηματισμού τους στο *μακρό 19ο αιώνα*. Κατά κάποιον τρόπο, απαιτείται η χρησιμοποίηση της ιστορίας ως εργαλείου για την ερμηνεία του πολιτικού υποκειμένου και της διαλεκτικής σχέσης αγρότη-έγγειες σχέσεις. Πράγματι, το ιστορικό άνοιγμα στο 19ο αιώνα, που έριξε το απαραίτητο φως στις συγκεκριμένες δομές, μας επέτρεψε να δούμε πιο ολοκληρωμένα, από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, τον τρόπο ένταξης των αγροτών στο αστικό κράτος, και στις δύο χώρες, αλλά και τις διαδικασίες μετάβασης από τις παραδοσιακές αγροτικές δομές στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία.

Πριν προχωρήσουμε στο ιστορικό άνοιγμα, χρειάστηκε να εξετάσουμε τα ποσοτικά δεδομένα της αγροτικής κυρίως οικονομίας, στη συγκυρία του μεσοπολέμου και να κάνουμε κάποιες απαραίτητες συγκρίσεις με τα άλλα βαλκανικά και ευρωπαϊκά κράτη την ίδια περίοδο. Όπως λοιπόν διαπιστώσαμε, το ποσοστό του εξαρτημένου από τη γεωργία πληθυσμού ήταν πολύ μικρότερο στην Ελλάδα συγκριτικά με τη Βουλγαρία και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα δεδομένα που παρουσιάσαμε για το μεσοπόλεμο, ο αγροτικός κόσμος στη Βουλγαρία αποτελούσε περίπου το 80-81% του συνολικού πληθυσμού, σε αντίθεση με την Ελλάδα στην οποία περίπου το 55-60% απασχολείται με τη γεωργία. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το ποσοστό επί τοις % του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού, επί του συνολικού, πλησιάζει τα αντίστοιχα δεδομένα των μεσογειακών χωρών (Ισπανία, Πορτογαλία) την ίδια περίοδο, παρά στα δεδομένα των βαλκανικών κρατών. Ως εκ τούτου διαπιστώσαμε ότι ο βαθμός αστικοποίησης της Ελλάδας ήταν αρκετά μεγαλύτερος συγκριτικά με τη Βουλγαρία. Επιπλέον στη Βουλγαρία φαίνεται ότι ο αστικός πληθυσμός παραμένει σχεδόν στάσιμος σε όλη την περίοδο του μεσοπολέμου ως προς το επί τοις % ποσοστό, επί του συνολικού, όταν την ίδια στιγμή στην Ελλάδα και ακόμα περισσότερο στις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, η αστικοποίηση λαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι στην Ελλάδα το 1920, το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε σε πόλεις, με 20.000 και άνω κατοίκους, είναι 17,6%, ενώ 12,6% σε εκείνες με πάνω από 100.000 κατοίκους. Τα αντίστοιχα δεδομένα για τη Βουλγαρία είναι μόλις 9 και 3,1 %.

Όχι τυχαία, λοιπόν, μέσα από τις εφημερίδες ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, είχε επισημανθεί και περιγράφεται, συχνά με γλαφυρό τρόπο, η δομική διαφορά συμπεριφοράς και στάσης των Ελλήνων αγροτών, απέναντι στην αγροτική εργασία και στο περιβάλλον, από εκείνη άλλων βαλκανικών κρατών. Το παρακάτω απόσπασμα, υπό το ψευδώνυμο Κοσμοπολίτης, είναι πολλαπλά διαφωτιστικό: «(…) *Εις Ρουμανίαν ο νέος εις 18ον έτος της ηλικίας του λαμβάνει σύζυγον εικοσαετή διά να δύναται να τον βοηθεί εις την εργασίαν του, δυστυχή δε θεωρεί εαυτόν εάν δεν αποκτήσει τέκνα και πολλά μάλιστα* (…) *προ της χειραφετήσεως των Ρωμούνων πας χωρικός εγκαυχώμενος επί πλούτω έλεγεν ως ακτήμων, αμ κοπίλε, δηλαδή έχω τέκνα, η εργασία των οποίων είναι πλούτος δι' εμέ. Αλλά εις την Ελλάδα παρακαλώ τίς των χωρικών μας εφαντάσθη ποτέ να υπερηφανευθή ως έχων 18 ή 24 τέκνα ζώντα, όπως οι Ρουμάνοι και οι Βούλγαροι! Αλλά και τίς Έλλην προσεκολλήθη εις το έδαφος όπως αυτοί οι λαοί* (…) *Ο Βούλγαρος καλλιεργεί την γην, εάν την ευρίσκη στενόχωρον εις μίαν επαρχίαν, κατέρχεται εις μίαν ευρυτέραν, αλλ' ο Έλλην κάτοικος Κυνουρίας ή Γόρτυνος επ' ουδενί λόγω μετοικεί εις Θεσσαλίαν προς αναζήτησιν γαιών ούτε αρέσκεται εις το ημερομίσθιον των τεσσάρων δραχμών όπερ ευρίσκει εις Ίσθμια, Κωπαΐδα, σιδηροδρόμους και αλλού, τας χαρίζει περιφρονητικώς προς τους Ιταλούς, Αρμενίους, Μαυροβουνίους τους έξωθεν ερχομένους προς τούτο, αυτός δε τρέχει εις την νέαν γην* [Η.Π.Α.] *και τα εκεί πλέον συμβαίνοντα τα γνωρίζομεν όλοι* (…) *τι κάμνει ο χωρικός της ελευθέρας Ελλάδος. Άμα σχηματίση ούτως μικράν περιουσίαν κτηματικήν θα πέμψη τον υιόν του εις Αθήνας να διαφθαρή διδασκόμενος δήθεν επιστήμην, ενώ εάν τον εκράτει πλησίον του θα εκαλλιέργει τα κτήματά του καλλίτερον, θα υπεστήριζε την οικογένειά του* (…) *Έχομεν την φυγοπονίαν ανδρών και γυναικών ήτις είναι η μεγαλυτέρα αιτία πάντων. Ο Έλλην αποφεύγει την γεωργίαν, ως ο διάβολος την Εκκλησίαν διότι είναι επάγγελμα κοπιαστικόν* (…) *μόνον ο Έλλην προσκολλάται εις*

τον φάντην, την ρετσίναν και τον αργιλέν και οινοπωλεία βλέπει τις να γέμουν όλαι οι οδοί καφενείων και οινοπωλείων, ενώ εις ολόκληρον το Λονδίνον το 1865 δεν είδον παρά μόνον έν ελληνικό καφενείον (…)».[890] Αλλά και αργότερα, σε επιστημονικά γεωργικά περιοδικά της εποχής καταγράφονται οι ισχυρές τάσεις προς τη μετανάστευση στην πόλη: «(…) *Ούτω μεν ο αγρότης μη κατορθώνων να κερδίση διά του ιδρώτος του σπαταλουμένου ασκόπως, ούτε το ψωμί του, καταράται την τύχην του, διότι τόν καταδίκασε ν' ακολουθήσει το εξηυτελισμένον επάγγελμα του γεωργού και αναμένει την ημέραν εκείνην πού θα τον αξιώσει να εγκαταλείψη το χωράφι και μεταναστεύση εις την πόλιν, ίνα ακολουθήση άλλο επάγγελμα επικερδέστερον και ήττον περιφρονημένον. Αν τούτο δεν κατορθωθή, τότε παραμένει εις το χωράφι, ίνα ζήση εν αθλιότητι και εξοικονομήση μέσα διά να βοηθήσει τουλάχιστον το παιδί του ν' αλλάξει επάγγελμα και να γίνη κάτοικος της πόλεως έστω και άεργος* (…)».[891]

Εκτός της μετανάστευσης προς τις πόλεις, οι Έλληνες αγρότες μετανάστευσαν κατά χιλιάδες προς τις Η.Π.Α. σε αντίθεση με τους Βούλγαρους αγρότες αλλά και γενικότερα τους βαλκάνιους. Όπως δείξαμε, ο αριθμός των Ελλήνων αγροτών που μετανάστευσαν, αυξήθηκε προς το τέλος του 19ου αιώνα ιδίως μετά τη σταφιδική κρίση. Το ποσοστό των Ελλήνων μεταναστών, την περίοδο από το 1880 έως περίπου τον Α΄ Παγκόσμιο, κυρίως προς τις Η.Π.Α. ως ποσοστό επί τοις % του συνολικού πληθυσμού της χώρας ήταν πολλαπλάσιο έναντι του αντίστοιχου στη Βουλγαρία. Έτσι, τα μεταναστευτικά εμβάσματα που κατευθύνονταν ως επί το πλείστον προς ενίσχυση των αγροτικών οικογενειών της Πελοποννήσου, διέσωζαν τη μικρή ιδιοκτησία, αύξαναν τον εκχρηματισμό της αγροτικής παραγωγής και, γενικότερα, συνέτειναν στην ανύψωση των κοινωνικών και οικονομικών δομών του ελληνικού χωριού αλλά και ευρύτερα της χώρας. Κάτι αντίστοιχο δεν συνέβη πουθενά στα Βαλκάνια αλλά ούτε στη μεσογειακή λεκάνη –της Ιταλίας εξαιρουμένης.

Επιπλέον η εμπορευματοποίηση της σταφίδας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η οποία κατευθυνόταν σε μεγάλο βαθμό στις αγορές της Ευρώπης, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα μεταβολής των παραδοσιακών δομών του χωριού της Πελοποννήσου. Το εμπόριο της σταφίδας μετάλλαξε σε τέτοιο βαθμό τη ζωή στο ελληνικό χωριό της εποχής, ώστε μετά το πέρας των υψηλών διεθνών τιμών του προϊόντος (μετά το 1893), ο αγρότης της Πελοποννήσου δεν στράφηκε σε αυτοκαταναλωτικές καλλιέργειες, δηλαδή δεν *επέστρεψε* στο παρελθόν, αλλά μετανάστευσε στο εξωτερικό. Αντίθετα, στα Βαλκάνια η αγροτική παραγωγή δεν εμπορευματοποιήθηκε σε τέτοιο βαθμό όσο στη νότια Ελλάδα. Στη Ρουμανία η μεγάλης έκτασης εμπορευματοποίηση του σίτου έλαβε χώρα υπό τον απόλυτο έλεγχο των γαιοκτημόνων και ως εκ

[890] Κοσμοπολίτης, *Ακρόπολις* Αθήναι, 6 Οκτωβρίου 1888, σελ.1-2 (σειρά άρθρων με γενικό τίτλο Το κοινωνικόν ζήτημα της ημέρας).
[891] Αναγνωστοπούλου Π. [καθηγητής της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών], «Ποία δέον να είναι η Γεωργική Πολιτική του Κράτους», *Αγροτική Ζωή* 11 (23) Δεκέμβριος 1928, σελ.1-5.

τούτου δεν μετάλλαξε τις δομές της υπαίθρου. Στη Βουλγαρία το κυριότερο προϊόν της εποχής, το σιτάρι, δεν έφτασε ποτέ τα επίπεδα εμπορευματοποίησης της σταφίδας. Βέβαια σε αντίθεση με τις τιμές της σταφίδας, έως το 1893, οι τιμές του σιταριού υποχωρούσαν συνεχώς την περίοδο 1873-1895, ενώ δεν θα ανακάμψουν ουσιαστικά πριν το 1914. Χωρίς αμφιβολία, η ατυχής διεθνής οικονομική συγκυρία επέδρασε αρνητικά στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Έτσι το βουλγαρικό χωριό του τέλους του 19ου αιώνα αλλά και του μεσοπολέμου δεν γνώρισε τις θεμελιακές αλλαγές που επιφέρει η εμπορευματοποίηση. Ως εκ τούτου, δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι ο μικρο-ιδιοκτήτης Βούλγαρος αγρότης δεν ξέφυγε από την αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, παρά μόνο σε περιορισμένο βαθμό. Βέβαια, αυτό συνέβαινε και με πολλούς Έλληνες αγρότες, κυρίως της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας, αν και αυτή δεν ήταν η συνολική εικόνα της ελληνικής αγροτιάς, ενώ ακόμα και από τις πιο καθυστερημένες επαρχίες της Ελλάδας, οι αγρότες μετανάστευαν προς τις πόλεις ή τις Η.Π.Α..

Από τα ποσοτικά στοιχεία που παρουσιάσαμε ως προς το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., στο μεσοπόλεμο και λίγο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο, η Ελλάδα φαίνεται να ήταν αρκετά πιο πλούσια χώρα από τη Βουλγαρία αλλά και τις υπόλοιπες βαλκανικές. Και αν ο δείκτης του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. δεν είναι απόλυτα προσδιοριστικός για την οικονομική κατάσταση των αγροτών (καθώς προσμετρά και τον πλούτο που προέρχεται από τις πόλεις, ενώ δεν φανερώνει τις κοινωνικές ανισότητες), μέτρηση του μεσοπολέμου επί του γεωργικού εισοδήματος μετά τις απαλλοτριώσεις των μεγάλων κτημάτων φανερώνει ότι η ελληνική γεωργοκτηνοτροφική οικογένεια ήταν, τουλάχιστον στις περισσότερες περιοχές, πιο εύπορη από τις αντίστοιχες των Βαλκανίων. Έτσι, θα μπορούσαμε βάσιμα να συμπεράνουμε ότι ο Έλληνας αγρότης του μεσοπολέμου, παρά τις τεράστιες δομικού χαρακτήρα αλλαγές που έλαβαν χώρα στην ύπαιθρο των νέων επαρχιών, (ανταλλαγές πληθυσμών, απαλλοτρίωση κτημάτων, αλλαγή των έγγειων σχέσεων και τη γενικότερη δυσλειτουργία που προκλήθηκε εξαιτίας αυτών των ανακατατάξεων) ήταν γενικά σε καλύτερη θέση έναντι των Βούλγαρων και Βαλκάνιων συναδέλφων του.

Εκτός των όσων έχουν αναφερθεί, σημαντικές διαφορές παρατηρούνται και στη διάρθρωση του εθνικού εισοδήματος των δύο χωρών, τόσο στο μεσοπόλεμο όσο και προηγουμένως. Σημαντικότατο ρόλο στην ελληνική οικονομία παίζουν οι εξωγενείς πηγές χρηματοδότησής της: Η ναυτιλία, τα εμβάσματα των μεταναστών και οι μεταβιβάσεις κεφαλαίων Ελλήνων του εξωτερικού. Αυτοί οι άδηλοι πόροι χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας κάλυπταν μονίμως το συναλλαγματικό έλλειμμα της χώρας, σε αντίθεση με τη Βουλγαρία όπως και με τα Βαλκάνια, όπου η εξωγενής χρηματοδότηση της εγχώριας οικονομίας ήταν από μικρή έως ασήμαντη. Στην Ελλάδα ιδιαίτερα η ναυτιλία είχε (και έχει ακόμα) τόσο μεγάλη σημασία για την οικονομία, ώστε η χώρα να χαρακτηρίζεται εκτός από αγροτική και ναυτική –ιδιότητες τις οποίες ίσως καμία άλλη χώρα στον κόσμο τότε δεν συνδύαζε. Οι άδηλοι πόροι, με μια μάλλον

συντηρητική εκτίμηση, κάλυπταν περίπου το 5-7% του ετήσιου εθνικού εισοδήματος στο μεσοπόλεμο, ενώ την περίοδο 1876-1914, μόνο η ναυτιλία συμμετείχε με περίπου 4,5% στο εθνικό εισόδημα, οικονομική πτυχή που επηρέαζε τις δυτικο-ευρωπαϊκές συμμαχίες της: Όχι τυχαία λοιπόν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο πιο συνεπής εκπρόσωπος του ελληνικού αστισμού, μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής, έγραφε: « (…) *Η Ελλάς από της επιούσης της ανεξαρτησίας της κατενόησεν ότι είνε χώρα κατ' εξοχήν μεσογειακή και ότι επιβάλλεται εις αυτήν να ευρίσκεται εις αρίστας σχέσεις με τας Μεγάλας Δυνάμεις αι οποίαι κυριαρχούν της Μεσογείου. Η συναίσθησις της ανάγκης αυτής* (…) *εξηγεί την ιδιάζουσαν θέσιν, την οποίαν ετήρησεν η Ελλάς καθ' όλον τον εκατονταετή βίον της απέναντι των λεγομένων δύο Δυτικών Δυνάμεων, Αγγλίας και Γαλλίας, αι οποίαι ήσαν συγχρόνως και αι κυριώτεραι ναυτικαί δυνάμεις της Μεσογείου*».[892] Τέλος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ελληνική ναυτιλία και οι Έλληνες της διασποράς, κυρίως τα ανώτατα κοινωνικά στρώματα που σχηματοποιήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και εκτός αυτής, κατά τους τελευταίους της αιώνες, επέδρασαν θετικά στην αύξηση τα εμπορευματοποίησης της ελλαδικής γεωργικής παραγωγής, δηλαδή της σταφίδας. Με άλλα λόγια, δομικού χαρακτήρα διαδικασίες, που έλαβαν χώρα πριν το 19ο αιώνα, διευκόλυναν και επηρέασαν με τρόπους έμμεσους, την εμπορευματοποίηση της ελληνικής γεωργίας.

Επιπροσθέτως, στην Ελλάδα η εκβιομηχάνιση εμφανίστηκε με πιο δυναμικό τρόπο εν συγκρίσει με τη Βουλγαρία, τόσο πριν τον Α΄ Παγκόσμιο όσο και στο μεσοπόλεμο. Αν και οι δύο χώρες εμπορεύονταν γεωργικά προϊόντα και πρώτες ύλες (σταφίδα, σιτάρι) τα οποία όχι μόνο δεν μπορούσαν, εξαιτίας της φύσης τους, να έχουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα σε άλλους κλάδους της βιομηχανίας αλλά είχαν και ανελαστική ζήτηση και βρέθηκαν στο περιθώριο των τεχνολογικών εξελίξεων της εποχής, εντούτοις στην Ελλάδα, με βάση τα δεδομένα που παρουσιάσαμε στο Μέρος Δ΄, στις αρχές του 20ου αιώνα η κατά κεφαλήν βιομηχανική παραγωγή ήταν σχεδόν κατά 50% μεγαλύτερη της Βουλγαρίας. Στο μεσοπόλεμο η απόκλιση των δύο χωρών από την άποψη της ποσοστιαίας συμβολής του βιομηχανικού τομέα στο Α.Ε.Π. έγινε λιγότερο χτυπητή, εξαιτίας του προστατευτισμού της εγχώριας βιομηχανίας και στις δύο, ενώ φαίνεται την ίδια περίοδο να απασχολούνται στην ελληνική βιομηχανία πολλοί περισσότεροι εργάτες συγκριτικά με τη Βουλγαρία. Επιπλέον η εξέταση της διάρθρωσης των βιομηχανικών τομέων των δύο χωρών ενισχύουν το επιχείρημά μας περί μιας όχι ασήμαντης ενδοβαλκανικής απόκλισης στην εμφάνιση της βιομηχανίας. Στη Βουλγαρία η χημική βιομηχανία και η βιομηχανία μετάλλων, δύο κλάδων με πολύ σημαντικό ρόλο για την εκτόξευση της

[892] Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, «Η Ελλάς οφείλει να επιδιώκη την φιλίαν των ισχυρών Μεσογειακών Κρατών», *Ελεύθερον Βήμα* 12 Απριλίου 1934. Το ζήτημα του χαρακτήρα του ελληνικού κράτους, αν δηλαδή είναι πρωτίστως βαλκανικό ή μεσογειακό, απασχολούσε συχνά τον τύπο της εποχής. Ενδεικτικά βλ. το κύριο άρθρο «Εις τα Βαλκάνια», *Εμπρός* 12 Απριλίου 1927 καθώς και «Γεωργία και Θάλασσα», *Η Πρωΐα*, Τρίτη 29 Σεπτεμβρίου 1936, σελ.1.

εκβιομηχάνισης σε μια καθυστερημένη χώρα, παρήγαν από κοινού 12% της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής στο τέλος του μεσοπολέμου. Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, οι ίδιες βιομηχανίες παρήγαν περίπου το 27% της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής. Βέβαια και στις δύο χώρες, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας, κλάδος της βιομηχανίας που ήδη από το μεσοπόλεμο βρισκόταν στο περιθώριο των τεχνολογικών προόδων και καινοτομιών, κατελάμβανε σημαντική θέση: 35,2 για τη Βουλγαρία και 27% για την Ελλάδα επί της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής.

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι η αστικοποίηση, η εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής και η εκβιομηχάνιση εμφανίστηκαν με πιο δυναμικό τρόπο στην Ελλάδα σε σχέση με τη Βουλγαρία. Επιπλέον η Ελλάδα ελάμβανε σημαντικούς άδηλους πόρους πράγμα που μετάλλαξε τις κοινωνικές δομές τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου. Με άλλα λόγια υποστηρίζουμε ότι η αστική τάξη στην Ελλάδα εμφανίστηκε με πιο δυναμικό τρόπο συγκριτικά με τη Βουλγαρία (και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη) και επηρέασε αποφασιστικά τις πολιτικές κατευθύνσεις και τις κοινωνικές δομές της χώρας. Αντίθετα, στη Βουλγαρία περιορίστηκε γύρω από τους σημαντικότερους κρατικούς θεσμούς, χωρίς να καταφέρει να επηρεάσει αποφασιστικά την πλειονότητα του βουλγαρικού λαού, τους αγρότες. Έτσι, στην Ελλάδα ο έλεγχος επί της υπαίθρου, ήτοι επί των αγροτών, έκανε εφικτή και εν τέλει επιτυχημένη τη (σχεδόν) ομαλή ένταξη του αγροτικού κόσμου στο (αστικό) πολιτικό σύστημα διακυβέρνησης. Αντίθετα, στη Βουλγαρία όπου εξέλιπαν τα παραπάνω δομικά χαρακτηριστικά, η ένταξη των αγροτών στο μεσοπολεμικό πολιτικό σύστημα δεν έγινε με ομαλό τρόπο. Εξαιτίας αυτού, η ενσωμάτωσή τους στο *αστικό* σύστημα πολιτικής διαχείρισης έγινε δια των όπλων, με στρατιωτικό πραξικόπημα, που καθαίρεσε τη δημοκρατικά εκλεγμένη και νόμιμη κυβέρνηση του Al. Stamboliski και διεξήγαγε έναν μικρής έκτασης εσωτερικό-εμφύλιο πόλεμο εναντίον των Αγροτιστών. Παρόλα αυτά, όπως ήδη αναφέραμε, οι όροι εμπορευματοποίηση, εκβιομηχάνιση κτλ. έχουν διασταλτική σημασία για την περιοχή των Βαλκανίων, καθώς νοηματοδοτούν κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες που εμφανίστηκαν σε διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο, αρχικά στη Δυτική Ευρώπη και κυρίως, με τρόπο που μετάλλαξε ολοκληρωτικά τη ζωή στην ύπαιθρο.

Όπως αναφέραμε, η εξέταση των έγγειων σχέσεων αλλά και του τρόπου διαμόρφωσής τους έχει πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση της διαμόρφωσης του πολιτικού υποκειμένου –του αγρότη– και επομένως των αγροτικών κινημάτων και των Αγροτικών Κομμάτων. Αυτή η εξέταση δεν μπορεί να γίνει στατικά και να περιοριστεί μόνο στο μεσοπόλεμο αλλά, για να διερευνηθεί πληρέστερα, πρέπει να ξεκινήσει το αργότερο από την ύστερη οθωμανική εποχή. Κατά κάποιον τρόπο, ο μεσοπόλεμος, τουλάχιστον όσον αφορά τις έγγειες σχέσεις, έχει τις ρίζες του ή, καλύτερα, κατανοείται πιο ολοκληρωμένα, μόνον αν εξεταστεί από την ύστερη οθωμανική εποχή και μετέπειτα. Σε κάθε περίπτωση θεωρούμε ότι αν εξεταστούν οι έγγειες σχέσεις από την ύστερη οθωμανική εποχή, που συμπίπτει με την κρίσιμη τομή της μετάβασης από την

Αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος, τότε δύναται να κατανοηθούν καλύτερα τα γεγονότα του μεσοπόλεμου.

Η Ελλάδα και η Βουλγαρία οργανώθηκαν ως κράτη σε διαφορετικό χρόνο αλλά μέσα στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο (παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), κάτω από πολύ διαφορετικές συνθήκες. Όπως αναφέραμε, η ιδρυτική συνθήκη *γέννησης* του νεοελληνικού κράτους ήταν η Επανάσταση του 1821, ενώ θεμέλιος λίθος ίδρυσης του Βουλγαρικού κράτους ήταν η «απριλιανή εξέγερση», που δίκαια από νωρίς χαρακτηρίστηκε «θνησιγενής», και η ρωσική εκστρατεία-Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877. Στην Ελλάδα η Επανάσταση δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις που διευκόλυναν την ένταξη των αγροτικών στρωμάτων στο υπό διαμόρφωση αστικό κράτος. Η μικρο-ιδιοκτησία καθώς και οι πελατειακές σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ αγροτών, τοπικών πολιτευτών και κρατικής διοίκησης, δεν θα είχαν εμφανιστεί χωρίς τη διαλεκτική σχέση της Επανάστασης με το οθωμανικό παρελθόν. Όπως εξηγήσαμε, πίσω από τον κύριο εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα του ’21 συνυπήρχαν και κοινωνικά προτάγματα. Οι Χριστιανοί αγρότες που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των επαναστατών, ζητούσαν (και) γη, λιγότερους φόρους καθώς και μια ζωή που δεν θα απειλείται από τις αυθαιρεσίες και τις βιαιοπραγίες της διεφθαρμένης τοπικής ή κεντρικής εξουσίας της Αυτοκρατορίας.

Προεπαναστατικά, η γη της Πελοποννήσου, του κύριου θεάτρου των πολεμικών αναμετρήσεων μεταξύ επαναστατικού και οθωμανικού στρατού, ανήκε κυρίως σε Μουσουλμάνους γαιοκτήμονες και δευτερευόντως σε Έλληνες Χριστιανούς -τους προεστούς- που αποτελούσαν την οθωμανική χριστιανική ελίτ. Αν και δεν υπήρχαν σαφή ιδιοκτησιακά δικαιώματα οι καταχρήσεις, οι αδικίες, η βαριά φορολογία και οι αυθαιρεσίες είχαν κάνει τη ζωή των φτωχών αγροτών της περιοχής, που στην πλειονότητά τους ήταν Χριστιανοί, εξαιρετικά δύσκολη. Μέσα σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο εξερράγη η Επανάσταση, η οποία εξαιτίας της εποχής αλλά και της αντίθεσης Μουσουλμάνου άρχοντα-γαιοκτήμονα και καταπιεζόμενου Χριστιανού αγρότη δεν μπορούσε να πάρει άλλον χαρακτήρα παρά κυρίως εθνικο-απελευθερωτικό. Οι Χριστιανοί προεστοί της Πελοποννήσου, μέρος των οποίων στις αρχές των επαναστατικών γεγονότων είχε κρατήσει επαμφοτερίζουσα στάση, ενεπλάκησαν στον αγώνα και προσπάθησαν να ελέγξουν τις εξελίξεις ώστε να διασωθούν πολιτικά και κοινωνικά. Εξάλλου, εξαιτίας του εθνικο-απελευθερωτικού χαρακτήρα του ’21 κατάφεραν μετά την Επανάσταση και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους να επιβιώσουν πολιτικά και να αναλάβουν νέους ρόλους, στους υπό σύσταση κρατικούς θεσμούς –με τη διαφορά ότι πλέον δεν μπορούσαν να γίνουν γαιοκτήμονες ούτε να ιδιοποιηθούν τις εγκαταλελειμμένες γαίες των Οθωμανών, γιατί εν τω μεταξύ η Επανάσταση, όπου τουλάχιστον είχε επιβληθεί δια της βίας των όπλων, είχε διαλύσει τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία. Έτσι, κατά έναν περίεργο τρόπο, η Επανάσταση διέσωσε πολιτικά αλλά και φυσικά τους προεστούς και τους ενέταξε, σχεδόν ομαλά, στην πολιτική πραγματικότητα του νέου

έθνους-κράτους. Μάλιστα τους επιφύλαξε έναν σημαντικό πολιτικό ρόλο, εκείνο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και τις τοπικές κοινωνίες της υπαίθρου.

Ο ρόλος τους ήταν πολύ σημαντικός για το νέο κράτος καθώς ήταν οι μόνοι που γνώριζαν ποιές και πού ήταν οι «εθνικές γαίες» και οι μόνοι που μπορούσαν να εισπράξουν τους φόρους επί της γεωργικής παραγωγής. Επίσημα έγγραφα και τίτλοι ιδιοκτησίας δεν υπήρχαν ή όπου υπήρχαν, καταστράφηκαν ή αγνοήθηκαν, με αποτέλεσμα ο τύπος και το ποσό πληρωμής των φόρων προσδιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τους τίτλους ιδιοκτησίας. Έτσι, το είδος και το ποσό της φορολογίας μεταβλήθηκε στο κύριο πεδίο σύγκρουσης των αντιμαχόμενων ομάδων και ατόμων για την κυριότητα των γαιών. Μπορούμε συνεπώς να συμπεράνουμε ότι οι πρώην προεστοί και κοτζαμπάσηδες καταφέρνοντας να επιβιώσουν και να *αναβαπτιστούν* πολιτικά και θεσμικά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, συνέχισαν για πολλά χρόνια στο νέο κράτος να λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο που λειτουργούσαν και επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Φυσικά με την πάροδο του χρόνου και εξαιτίας των αλλαγών που επέφερε το νέο εθνικό κράτος, η θέση τους άλλαξε και μεταλλάχθηκε στο νέο σύστημα εξουσίας. Κατά τη γνώμη μας, η ερμηνεία του ιστορικού υποβάθρου του ελληνικού συστήματος πελατείας είναι αυτή που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, δυσλειτουργίες και ανεπάρκειες του φορολογικού συστήματος, την ανυπαρξία κτηματολογίου και τα ζητήματα των χρήσεων γης έως τις μέρες μας. Σε κάθε περίπτωση, το πελατειακό σύστημα ανέστειλε την ταξική συσσωμάτωση των αγροτών της «Παλαιάς Ελλάδας» και αποτέλεσε σημαντική αιτία αναστολής οποιασδήποτε αγροτικής κινηματικής δραστηριότητας. Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού πελατειακού συστήματος, σε αντίθεση με άλλα πελατειακά συστήματα της Νότιας Ευρώπης ή άλλων αγροτικών κοινωνιών σε διαδικασία εξέλιξης, έγκειται στο ότι αναπτύχθηκε γύρω από τους τίτλους ιδιοκτησίας, τις καταπατήσεις των εθνικών γαιών και το φορολογικό σύστημα, δηλαδή γύρω από τις κύριες δομές του νέου κράτους. Χωρίς αμφιβολία, η αναπαραγωγή του ενισχύθηκε από τον περιφερειακό ρόλο που είχε η ελληνική οικονομία σε όλο το 19^{ο} αιώνα, αλλά δεν οφείλεται αποκλειστικά σ' αυτό το γεγονός. Μετά τη διανομή των γαιών το 1871, η μικρο-ιδιοκτησία κυριάρχησε απόλυτα στην Πελοπόννησο. Πριν τη διανομή οι καταπατήσεις των γαιών, οι νομιμοποιήσεις τους καθώς και οι μικρής έκτασης διανομές, που έγιναν από το κράτος, είχαν εδραιώσει τη μικρή έγγειο ιδιοκτησία ως το κυρίαρχο πλαίσιο παραγωγής στην ελληνική ύπαιθρο. Η χρονική συγκυρία της εμπορευματοποίησης της σταφίδας αποτέλεσε μια σημαντική αφορμή αλλά όχι δομικό λόγο, για την επέκταση της μικρής ιδιοκτησίας.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ελλάδα, στη Βουλγαρία η μικρή ιδιοκτησία δεν προέκυψε εξαιτίας κάποιου επαναστατικού γεγονότος ούτε εξαιτίας της Ρωσικής εισβολής στην Αυτοκρατορία το 1877. Η μεγάλη μάζα του βουλγαρικού λαού, οι αγρότες, δεν συμμετείχαν ενεργά στην αποδόμηση του οθωμανικού status quo αλλά ούτε και στο κίνημα της εθνικής Αναγέννησης-εθνικής παλιγγενεσίας το 19^{ο} αιώνα και μάλλον παρέμειναν ουδέτεροι

παρατηρητές μιας διαφαινόμενης αναθεώρησης των πολιτικών συσχετισμών και λόγω της απόστασης χωριού-πόλης. Αναμφίβολα, κάποιοι από αυτούς κέρδισαν με την πτώση της Αυτοκρατορίας· αυτοί ήταν οι αγρότες που δούλευαν στα τσιφλίκια και απέκτησαν γη και ανεξαρτησία, καθώς οι Ρώσοι επιτάχυναν τη διάλυση της μεγάλης, κυρίως μουσουλμανικής, ιδιοκτησίας. Σε κάθε περίπτωση, ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος απλά επιτάχυνε την εμφάνιση της μικρής εγγείου ιδιοκτησίας στη Βουλγαρία και δεν αποτέλεσε δομικό παράγοντα δημιουργίας της.

Έτσι στη Βουλγαρία, σε αντίθεση με την Ελλάδα, οι έγγειες σχέσεις που διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό υποκείμενο, στην περίπτωσή μας τον αγρότη, ήταν σχεδόν παντού ίδιες. Όταν προσαρτήθηκε η Ανατολική Ρωμυλία το 1885, ο μικρο-ιδιοκτήτης αγρότης αποτελούσε την κύρια μορφή του κόσμου της υπαίθρου. Στην Ελλάδα η σταδιακή συγκρότηση του κράτους είχε ως αποτέλεσμα την προσάρτηση σ' αυτό περιοχών με πολύ διαφορετικές έγγειες σχέσεις. Ο αγρότης της Πελοποννήσου, που καλλιεργούσε σταφίδα για τις διεθνείς αγορές, ήταν πολίτης του ίδιου κράτους με τον Θεσσαλό ακτήμονα αγρότη, που δούλευε στα τσιφλίκια, και μετά το 1913 με τον ακτήμονα αγρότη της Μακεδονίας που καλλιεργούσε ακόμα τα οθωμανικά τσιφλίκια. Η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφορετικών έγγειων συστημάτων στο ίδιο κράτος εξ αντικειμένου εμπόδισε οποιαδήποτε προσπάθεια πολιτικής συγκρότησης του αγροτικού κόσμου. Οι διαφορετικές έγγειες σχέσεις δημιουργούσαν διαφορετικές πολιτικές οντότητες οι οποίες, όχι σπάνια, είχαν αντιτιθέμενα συμφέροντα. Η σχέση ανάμεσα στις έγγειες σχέσεις –τις παραγωγικές σχέσεις της υπαίθρου και τη διαμόρφωση του πολιτικού υποκειμένου, της πολιτικής οντότητας του ανθρώπου της υπαίθρου, εξηγεί έως ένα βαθμό την αδυναμία του αγροτικού κόσμου να κατέλθει δυναμικά και συσσωματωμένος στο πολιτικό προσκήνιο.

Επιπλέον, όπως είδαμε στη Μακεδονία η διαλεκτική αντίθεση του εθνικού συμφέροντος με το κοινωνικό συμφέρον, τουλάχιστον όπως αυτό εκφραζόταν από τη βούληση των αγροτών που ζητούσαν γη και απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αποτέλεσε σημαντικό λόγο που καθήλωσε οποιαδήποτε προσπάθεια οργάνωσης αξιόλογου Αγροτικού Κόμματος. Μετά το 1922 και τη διανομή των μουσουλμανικών γαιών καθώς και των τσιφλικιών των Οθωμανών μπέηδων στους εξαθλιωμένους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, η διαλεκτική του κοινωνικού ζητήματος με το εθνικό συνεχίστηκε, αν και μειούμενη. Πλέον το κοινωνικό ζήτημα, κυρίως στις «Νέες Χώρες», όπως και παντού στην Ευρώπη, είχε τοποθετηθεί σε νέες βάσεις: Στόχος ήταν η αποτροπή υιοθέτησης επαναστατικής ιδεολογίας από τους αγρότες σε μια περιοχή που ήταν ακόμα *εξαιρετικά ευαίσθητη*. Μέσα στις αντιθέσεις που δημιουργούσε η διαλεκτική σχέση του κοινωνικού ζητήματος με το εθνικό, που ήταν σαφώς πιο αμβλυμμένο από ό,τι μια δεκαετία πριν αλλά εξακολουθούσε να απασχολεί την κεντρική διοίκηση, αναπτύχθηκαν πελατειακές σχέσεις μεταξύ αγροτών πρώην ακτημόνων καθώς και προσφύγων με την κεντρική διοίκηση. Το αντικείμενο ανταλλαγής αυτής της πολιτικής σχέσης, που όπως είδαμε είχε αναπτυχθεί και στην

«Παλαιά Ελλάδα» αλλά με πολύ πιο δυναμικό τρόπο, ήταν οι εγκαταλελειμμένες μουσουλμανικές γαίες. Όπως αποδεικνύουν σχετικά αρχειακά δεδομένα, οι καταπατήσεις, οι καταχρήσεις και κάθε είδους παράνομες ιδιοποιήσεις ήταν τόσο εκτεταμένες που δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς τοπική ή κεντρική πολιτική κάλυψη και νομιμοποίηση. Αναμφίβολα αυτού του είδους οι σχέσεις, που δημιουργήθηκαν σε διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο ως προς τις πελατειακές σχέσεις της «Παλαιάς Ελλάδας», λειτούργησαν ανασταλτικά στη ταξική συσπείρωση του κόσμου της υπαίθρου.

Στη Βουλγαρία, αν και οι πελατειακές σχέσεις δεν εξέλιπαν, εντούτοις ήταν σαφώς μικρότερης σημασίας. Οι λόγοι είναι πολλοί: Ο τρόπος *γέννησης* των δύο κρατών ήταν διαφορετικός. Η Επανάσταση στην Ελλάδα ενέταξε με δομικό τρόπο του αγρότες της Πελοποννήσου στο νέο κράτος, με τρόπο που δεν επέτρεπε την αγνόησή τους από την κεντρική διοίκηση. Στη Βουλγαρία οι αγρότες κατά τη διάρκεια της εθνικής Παλιγγενεσίας δεν συμμετείχαν σε μαζικά επαναστατικά ξεσπάσματα εναντίον των Οθωμανών. Επιπλέον ο Βούλγαρος αγρότης δεν εμπορευματοποίησε σε σημαντικό βαθμό την παραγωγή του ούτε μετανάστευσε μαζικά στις πόλεις ή το εξωτερικό. Κατά κάποιον τρόπο, η έλλειψη κοινωνικής κινητικότητας και η στασιμότητα που εμφάνιζε το βουλγαρικό χωριό συνέβαλαν σημαντικά, ώστε να μην εμφανισθούν με δυναμικό τρόπο οι πελατειακές σχέσεις.

Ακόμη, οι κοινωνικές δομές του βουλγαρικού χωριού δεν μεταλλάχθηκαν ούτε από την εμφάνιση της βιοτεχνίας και του εμπορίου κατά την περίοδο του Τανζιμάτ. Όπως είδαμε, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας στη βουλγαρική ύπαιθρο και η εμπορευματοποίησή της, δεν μπορεί να ιδωθεί ως πρωτοβιομηχανική δραστηριότητα, τουλάχιστον με τον τρόπο που αυτή έλαβε χώρα στη Δυτική Ευρώπη έναν και πλέον αιώνα πριν το Τανζιμάτ. Θα τολμούσαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι, ίσως, πουθενά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έλαβαν χώρα παρόμοιες διαδικασίες και επομένως δεν φαίνεται να συγκροτήθηκε με σταθερό τρόπο η βιομηχανία, παρά μόνον πολύ αργά στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, στο πλαίσιο των εθνικών κρατών, όταν το μέλλον του οθωμανικού κράτους είχε πλέον κριθεί.

Μετά τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους, εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων, εμποδίστηκε ο αστικός εκσυγχρονισμός της χώρας. Προκειμένου να εκσυγχρονιστεί μια φτωχή αγροτική χώρα, όπως ήταν η Βουλγαρία προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, χρειάζονταν κεφάλαια που μπορούσαν να αντληθούν είτε από εξωτερικό δανεισμό είτε από εσωτερική συσσώρευση κεφαλαίων. Τα περισσότερα εξωτερικά δάνεια που δόθηκαν στη Βουλγαρία δεν χρησιμοποιήθηκαν με αναπτυξιακό τρόπο και δόθηκαν σε στρατιωτικές δαπάνες, στους σιδηροδρόμους και στην αποπληρωμή παλαιότερων χρεών. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Λ. Σταυριανός, τα κρατικά δάνεια και η κατασκευή σιδηροδρόμων προκάλεσαν την οικονομική εξάρτηση των βαλκανικών κρατών από τις δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες και αποτέλεσαν σημαντικά

εργαλεία που τα μετέτρεψαν σε πιλοτήριο διεθνούς αντιπαλότητας στα πλαίσια του νέου ιμπεριαλισμού, στα τέλη του 19ου αιώνα και έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Επιπλέον οι εξαρτήσεις που συνόδευσαν τη διαδικασία της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας από τους Οθωμανούς, ήταν τέτοιες που εμπόδιζαν την προστασία της βιομηχανίας και της εγχώριας παραγωγής. Παράλληλα συσσώρευση κεφαλαίου από εγχώριες διαδικασίες ήταν πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί, καθώς η Βουλγαρία δεν δεχόταν αξιόλογους άδηλους πόρους (ναυτιλία, εμβάσματα) όπως η Ελλάδα. Οι αντιπαλότητες, η γεωπολιτική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι εθνικισμοί επέτειναν τις στρατιωτικές δαπάνες και επομένως την πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση, που είχε ως αποτέλεσμα το φαύλο κύκλο της στασιμότητας και της οπισθοδρόμησης. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες κατανοείται καλύτερα η στασιμότητα του βουλγαρικού χωριού και η ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος.

Όπως έχουμε τονίσει, το Βουλγαρικό Αγροτικό Κόμμα και κίνημα δεν αποτέλεσε κάποιο είδος βαλκανικής ή βουλγαρικής ιδιοτυπίας. Δυναμικά Αγροτικά Κόμματα αναπτύχθηκαν σε όλη την Ανατολική Ευρώπη στο μεσοπόλεμο και πιο πριν ως αποτέλεσμα των ευρύτερων οικονομικών και πολιτικών αδιεξόδων ολόκληρης της περιοχής και των δομικών αδυναμιών του οικονομικού της μοντέλου. Η πολιτική συγκυρία του Μεγάλου Πολέμου αλλά και των συνακόλουθων γεωπολιτικών ανακατατάξεων επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση και την ανατολικο-ευρωπαϊκή γεωργία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δύναται να ερμηνευθεί ακόμα και η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία όπως εξάλλου και όλες οι τοπικές αγροτικές εξεγέρσεις της εποχής στην Ανατολική Ευρώπη. Χωρίς αμφιβολία, η Βουλγαρία εντάσσεται μέσα σε αυτό σχήμα ανάλυσης αν και εν μέρει, καθώς δεν πρόκειται για κλασικό παράδειγμα ανατολικο-ευρωπαϊκής χώρας.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στη Βουλγαρία δεν υπήρχαν ούτε μεγάλα κτήματα και φυσικά ούτε γαιοκτήμονες. Εκτός των σημαντικών λόγων που έχουμε αναφέρει για τις αιτίες εμφάνισης του Αγροτισμού στη Βουλγαρία, η ένταξη της στο ανατολικο-ευρωπαϊκό πλαίσιο ανάλυσης, μας δίνει τη δυνατότητα να δώσουμε μια πιο σύνθετη ερμηνεία και μάλιστα σ' ένα πιο διευρυμένο γεωγραφικό πλαίσιο. Ειδικότερα, ο Αμερικανός συγγραφέας ο Barrington Moore, προσπαθώντας να ερμηνεύσει την ανάπτυξη των αγροτικών κινημάτων σε μεγάλες χώρες της Ευρώπης και της Ασίας, διατύπωσε την άποψη ότι η επιτυχία ή η αποτυχία της ανώτερης τάξης να υιοθετήσει και να επιβάλει την εμπορευματική γεωργία επηρεάζει αποφασιστικά το πολιτικό αποτέλεσμα: Όπου οι γαιοκτήμονες προόριζαν την παραγωγή για την αγορά με τρόπο που να δίνουν τη δυνατότητα στις εμπορικές επιδράσεις να διαβρώσουν την αγροτική ζωή, οι αγροτικές επαναστάσεις ήταν αποδυναμωμένες. Καθώς στη Βουλγαρία δεν υπήρχαν γαιοκτήμονες, χρειάστηκε να προσαρμόσουμε την παραπάνω υπόθεση στα δικά μας δεδομένα, καθώς τη θεωρήσαμε εύστοχη από κοινωνικο-οικονομική και πολιτική άποψη: Κατά τη διαδικασία μετάβασης από τον παραδοσιακό αγροτικό τρόπο παραγωγής σε σύγχρονους, η επιτυχία ή η αποτυχία μιας αγροτικής χώρας να

εμπορευματοποιήσει την παραγωγή της και να αποδομήσει έτσι την αγροτική ζωή, δηλαδή να ελέγξει αποτελεσματικά τον αγροτικό τομέα, είναι άμεσα συνυφασμένη με το εύρος της κινητοποίησης των αγροτών. Στη Βουλγαρία ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης της αγροτιάς δεν καταστράφηκε και δεν αποδιαρθρώθηκε. Αντίθετα στην Ελλάδα, ιδίως στη νότια, η εμπορευματοποίηση, η ναυτιλία, η μετανάστευση, η αστικοποίηση καθώς και η δυναμικότερη εμφάνιση της βιομηχανίας αποδιάρθρωσε τις δομές του χωριού, παρά το γεγονός ότι αυτό συνέβη σταδιακά και με πισωγυρίσματα. Έτσι μπορεί ίσως να εξηγηθεί ότι στην Ελλάδα δεν εμφανίστηκε ένας δυναμικός αγροτιστής πολιτικός, όπως ο Stamboliski στη Βουλγαρία, αλλά ένας μεταρρυθμιστής αστός πολιτικός, ο Ε. Βενιζέλος που, παρά τους αμέτρητους συμβιβασμούς που έκανε, προσπάθησε να αλλάξει και άλλαξε σε μεγάλο βαθμό τις δομές του κράτους και φυσικά της υπαίθρου σε μοντέρνες βάσεις.

Τέλος, όπως δείξαμε, η φορολογία επί της αγροτικής παραγωγής, από το τέλος του 19^{ου} αιώνα έως το μεσοπόλεμο, δεν ήταν ιδιαίτερα βαριά σε καμία από τις δύο χώρες των Βαλκανίων. Έτσι στην Ελλάδα η φορολογία των αγροτών δεν μπορεί παρά εν μέρει να εξηγήσει την έλλειψη εμφάνισης αξιόλογου αγροτικού κινήματος και κόμματος. Αντίθετα στη Βουλγαρία οι φόροι που πλήρωναν οι αγρότες δεν αποτέλεσαν δομικό παράγοντα που εξηγεί τη δυναμική εμφάνιση του Αγροτικού Κόμματος και θα λέγαμε γενικότερα ότι η φορολογία δεν διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση του αγροτικού κινήματος. Οι λόγοι γι' αυτό ήταν κυρίως δύο: Πρώτον, με την πάροδο των χρόνων και όσο πλησιάζουμε στο μεσοπόλεμο, οι άμεσοι φόροι επί της αγροτικής παραγωγής, δηλαδή τρόπον τινά επί του αγροτικού εισοδήματος, ως ποσοστό των συνολικών φόρων, συνεχώς μειώνονται. Δεύτερον, οι έμμεσοι φόροι, κυρίως επί της κατανάλωσης, συνεχώς αυξάνονται, προκειμένου να καλυφθούν με πιο σίγουρο και σταθερό τρόπο τα κενά του προϋπολογισμού. Οι έμμεσοι φόροι βάραιναν κυρίως τους αστικούς πληθυσμούς και πολύ λιγότερο τους αγροτικούς, καθώς οι αγρότες μέσω των ανταλλαγών σε είδος και της αυτοκατανάλωσης κατάφερναν να τους αποφεύγουν. Όπως δείξαμε μέσα από διάφορες εμπειρικές μελέτες της εποχής αλλά και μεταγενέστερες εκτιμήσεις, η αυτοκατανάλωση των αγροτικών στρωμάτων ήταν ιδιαίτερα υψηλή. Στη Βουλγαρία ήταν ακόμη υψηλότερη σε σχέση με εκείνη των αγροτικών στρωμάτων στην Ελλάδα, ιδίως εκείνων των περιοχών, όπου είχαν εμπορευματοποιήσει σε σημαντικό βαθμό την παραγωγή τους.

Η σύγκριση των δύο χωρών, που επιχειρήσαμε, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πέρα από τη *στενή* οπτική της εθνικής ιστορίας, μας βοήθησε να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τη δυναμική και τη μαζικότητα της πολιτικής έκφρασης –δομική ή μη– των αγροτών στις δύο χώρες, στην περίοδο του μεσοπολέμου. Κατ' επέκταση, η συσχέτιση του Αγροτισμού, ως μεσοπολεμικού βαλκανικού φαινομένου –στην περισσότερο και λιγότερο δυναμική εκδοχή του–, με τη δόμηση των δύο υπό εξέταση βαλκανικών κρατών ανέδειξε στη *μακρά διάρκεια* τη διαπλοκή των κοινωνικο-πολιτικών οικονομικών σχέσεων με στρατιωτικο-πολιτικά *γενέθλια* ιστορικά γεγονότα

των εθνικών κρατών. Η τελευταία αυτή πτυχή της εξαρχής στενής επαφής των δύο υπό εξέταση κρατών με τη Δύση –και με τη Ρωσία στην περίπτωση της Βουλγαρίας– μας βοήθησε επίσης να ερμηνεύσουμε τις ευρύτερες ευρωπαϊκές πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες τα επηρέασαν σημαντικά, συχνά με καταλυτικό τρόπο, όπως εξάλλου και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη που συγκροτήθηκαν στον ίδιο αιώνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Б.З.Н.С. / В.А.Е.Е.	Български Земеделски Народен Съюз/ Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση
BHR	*Bulgarian Historical Review*
EEQ	*East European Quarterly*
FO	Foreign Office
JMGS	*Journal of Modern Greek Studies*
JEH	*The Journal of Economic History*
JPS	*Journal of Peasant Studies*
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
БАН/ BAS	Българска Академия на Науките/ Bulgarian Academy of Sciences
ΑΓΜΑ	Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών της Α.Τ.Ε
ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
Α.Ε.Κ.Ε.	Αγροτικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
Α.Κ.Ε.	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος
ΑΟΚΕ	*Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*
Α.Σ.Κ.Ι.	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
Α.Τ.Ε.	Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος
ΓΑΚ / Κ.Υ.	Γενικά Αρχεία του Κράτους / Κεντρική Υπηρεσία
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Δ.Α.	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
ΕΚΕ	*Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*
ΕΚΚΕ	Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Ε.Λ.Ι.Α.	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΜΕΟ	Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση
Ε.Τ.Ε.	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
Ι.Α.Ε.Τ.Ε.	Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου

ΚΔΣΝΑΕ	Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη
Κ.Κ.Β.	Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας
Κ.Κ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
Κ.Κ.Σ.Ε.	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
Μ.Ι.Α.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος
Π.Ε.Ε.Α.	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
Φ.Ι.ΛΟ.Σ.	Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων
χ. χ.	χωρίς χρονολογία
χ. ε	χωρίς εκδότη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

Γενικά Αρχεία του Κράτους / Κεντρική Υπηρεσία (ΓΑΚ / Κ.Υ.)

Αρχείο Διεύθυνσης Τοπογραφικής Υπηρεσίας Υπουργείου Γεωργίας (1917-1963):

Αλληλογραφία με τη Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας – Θράκης (Υποσειρά Β.3.2. Φάκελος 189-190-1-2)

Αλληλογραφία με Γραφεία Γεωργικών Περιφερειών (Υποσειρά Β.3.4. Φάκελος 194 – 5-6-7-8-9)

Γραφείο Κτηματολογίου. Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων (Υποσειρά Β.4.1. Φάκελος 200)

Ανταλλάξιμα Κτήματα. Αλληλογραφία με τη Διεύθυνση Ανταλλαγής – Ανταλλάξιμα ξένα (Υποσειρά Β.4.2. Φάκελος 203-4)

Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928):

«*Υπουργείον Γεωργίας και Κτημάτων*» (Σεπτέμβριος 1917 - Ιανουάριος 1918), Φάκελος 10,

«*Δ/37 και Δ/38 Δημόσια κτήματα, απαλλοτριώσεις τσιφλικιών, γεωργία καλλιέργεια, σποραί, σταφιδικά*» (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1918), Φάκελος 86

«*Φ.2 Υπουργείον Εξωτερικών*» (1917-1920), Φάκελος 218

«*Φ.36 Δελτία στρατιωτικής καταστάσεως*» (1919), Φάκελος 259

«*Η/45 Δημόσια κτήματα εποικισμός*» (Ιανουάριος-Νοέμβριος 1920), Φάκελος 372

«*Εμπιστευτικά Δελτία Πληροφοριών 1919-1920*» (1919-1920), Φάκελος 496

Δελτία Στρατιωτικών Πληροφοριών και εμπιστευτικά έγγραφα (1918-1920), Φάκελος 498

Φάκελος Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής στη Σόφια (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1919), Φάκελος 499

«*Κοινοποιήσεις Υπουργείου Στρατιωτικών 1925*» (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1925), Φάκελος 922

«*Νομικά*» (1925-1926), Φάκελος 924

Υποθέσεις Υπουργείου Γεωργίας (1925-1926), Φάκελος 962

«*Υπουργείον Γεωργίας 1926*» (Μάιος-Δεκέμβριος 1926), Φάκελος 963

«*1927 Υπουργείον Γεωργίας*» (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1927), Φάκελος 965

«*Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων*» (Φεβρουάριος-Μάιος 1925), Φάκελος 977

«*Φάκελος Επιτροπής Αποκαταστάσεως*» (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1925), Φάκελος 978

«*Υπόθεσις Κιούπ Κιοϊ*» (Μάρτιος 1925), Φάκελος 979

«*Αντίγραφα πρακτικών συνεδριάσεων Ε.Α. Προσφύγων*» (Ιούνιος-Αύγουστος 1926),Φάκελος 980

Υποθέσεις Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (1926),Φάκελος 981

«*1927 Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων*» (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1927), Φάκελος 982

«*Ανώτατη Διεύθυνσις Προσφύγων*» (Ιούνιος-Αύγουστος 1926), Φάκελος 983

«*Αρχείον ΙΙ Γραφείου*» (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1925), Φάκελος 992

«*Εκθέσεις Κομμουνιστών*» (Αύγουστος 1925), Φάκελος 993

«*Γραφείο ΙΙ τμήμα Β Ημερήσια Κομμουνιστικά Δελτία*» (Αύγουστος–Δεκέμβριος 1925), Φάκελος 994

«*Ομοσπονδίαι Παλαιών Πολεμιστών*» (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1925), Φάκελος 995

«*Διάφορα έγγραφα εμπιστευτικά κ. Σκόνδρα*» (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1926), Φάκελος 996

«*Αντιδημοκρατική Κίνησις*» (Ιούνιος-Δεκέμβριος), Φάκελος 999

Άρθρα Ι. Σοφιανόπουλου, Φάκελος 1001

Διάφορα Δ΄ Τμήματος (1925-1926), Φάκελος 1003

«*Ισχύουσαι Διαταγαί*» (Ιούνιος-Αύγουστος 1925), Φάκελος 1004

«*ΧΙ Μεραρχία Θεσσαλονίκης, Δελτίον Πληροφοριών μηνός Σεπτεμβρίου 1925*» (Οκτώβριος 1925), Φάκελος 1005

Διάφορα Ε΄ Τμηματος (1925-1926), Φάκελος 1007

Γενική Διοίκηση Ηπείρου Γ.Α.Κ. Ηπείρου, Ιωάννινα (1920-1930)

Κτηματικαί και χρηματικαί διαφοραί ιδιωτών, Φάκελος 114, 1920

Γεώμορον, Φ. 115, 1920

Δημοτικοί-Κοινοτικοί, λιμενικοί φόροι και ταμεία, Φ. 118, Υποφάκελος. ΙΙΙ, 1920

Δημοτικά και κοινοτικά κτήματα, ενοικιάσεις αυτών, κοινοτικαί βοσκαί, 1921

Δημοτικοί και κοινοτικοί φόροι και ταμεία, Φ. 153, Υποφ. ΙΙΙ,1921

Άδειαι και απαλλοτριώσεις ιδιωτικών κτημάτων, Φ. 158, Υποφ. ΙΙ, 1921

Ενοικιάσεις αγροκτημάτων περιφέρειας Παραμυθιάς, Φ. 159, Υποφ. Ι, 1921

Καταλήψεις κτημάτων υπό του Δημοσίου. Απόδοσις ή υπενοικίασις αυτών εις πρώην ιδιοκτήτας, Φ. 159, Υποφ. ΙΙ, 1921

Δημοτικά και κοινοτικά κτήματα, ενοικιάσεις αυτών, κοινοτικαί βοσκαί, Φ.183, Υποφ. IV, 1922

Οικονομικός Έφορος Κονίτσης, Φ. 188, Υποφ. ΙΙ, 1922

Οικονομικός Έφορος Πωγωνίου, Φ. 188, Υποφ. Ι, 1922

Οικονομικός Έφορος Παραμυθιάς, Φ. 188, Υποφ, ΙΙΙ, 1922

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (Ι.Α.Ε.Τ.)

Αρχειακό υλικό του Ελεγκτικού Συνεδρίου, παραχωρητήρια γαιών, Ευρετήριο, 1835-1929: (Α20)
Αρχειακό υλικό του FO, διπλωματικές και προξενικές εκθέσεις από διάφορες χώρες, 1862-1914: (Α19)
Διεύθυνση Διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής, 1925-1940: (Α1Σ52Υ1Φ16-23, Φ25, Φ33, Φ34, Φ60, Φ61, Φ62)
Μητρώο Ανταλλαξίμων: (Υ231Φ1-Φ2)
Διεύθυνση διαχειρίσεως κτημάτων εξ ανταλλαγής. Εμπιστευτική εξερχόμενη αλληλογραφία προς Υποκαταστήματα, διάφορα τμήματα, Υπουργεία και Δημόσιες Αρχές: (Υ131Β1, Β2, Β3, Β4, Β5, Β6)
Διαχείριση κτημάτων εξ ανταλλαγής – Αρχείο Υποκαταστήματος Φλωρίνης – Υπηρεσία ανταλλάξιμων Υποκαταστήματος Φλωρίνης – Εξερχόμενη αλληλογραφία, Ιούλιος – Αύγουστος 1939: (Α1Σ54Υ5Φ18)
Ειδική αλληλογραφία μετά της διοικήσεως περί παραδόσεως στοιχείων διαχειρίσεως: (Α1Σ54Υ5Φ26)
Εισερχόμενη αλληλογραφία υποκαταστήματος Φλωρίνης 1926-27: (Α1Σ54Υ4Φ1)

Διαχείριση ανταλλαξίμων υποκαταστήματος Φλωρίνης – Περί κτηματολογίου, Αιτήσεις εκκαθαρίσεως των Ελληνοβουλγάρων προσφύγων: (Α1Σ54Υ10Φ21)

Централен Държавен Архив (Ц.Д.А. =ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΚΡΑΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ/ Κ.Κ.Α.), ΣΟΦΙΑ

ΚΜΦ – 04, Великобритания (Μεγάλη Βρετανία)

No 684/34, 188/169, 188/169-170, 188/170, 188/170-1, 188/171-2, 188/172-3, 188/ 173, 188/173-4, 684/37, 684/38, 684/39, 683/8, 684/40, 398/65, 398/66, 683/9, 683/10, 815/14, 815/29, 188/87, 188/84, 185/13, 448/6, 581/17,18, 140/103, 188/128, 108/7, 160/25, 108/6, 185/20, 185/16, 448/12, 13, 118/118, 188/109, 188/112,113 , 188/109, 188/91, 188/88,89 , 188/86,87 , 188/86, 158/22, 188/84,85,188/84

ΚΜΦ -18, ГЪРЦИЯ (Ελλάδα)

893/10, 673/3

ΚΜΦ -19, САЩ (Η.Π.Α.)

630/5, 326/1, 326/2, 326/

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ - ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Υπουργείον Οικονομικών. Διεύθυνσις Κτημάτων Του Κράτους, *Συλλογή Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί των εν ταις Νέαις Χώραις Κτημάτων*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1915

"Convention between the United States of America and Italy, Montenegro, Russia, Roumania, Servia, Belgium, Portugal, The United Mexican States, Luxemburg, The Swiss Confederation, Persia, Japan, Bulgaria, Denmark, Spain, France, Sweden, The Netherlands, Greece, Germany, Austria-Hungary, Norway, Egypt, Great Britain, ...", *The American Journal of International Law* 2, 4 (October 1908), σελ.358-362

Délégation Bulgare à la Conférence Économique Internationale, *Expose sur la situation financière et économique de la Bulgarie*, Genova 22 April 1922

Department of Overseas Trade, *Report on the Economic and Financial Conditions in Bulgaria*, Majesty's Stationery Office, London January 31st 1923

Department of Overseas Trade, *Report on the Economic and Financial Conditions in Bulgaria*, Majesty's Stationery Office, London March 1926

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, *Bulgaria. Report for the Year 1892 on the Trade & c., of Bulgaria*, Majesty's Stationery Office, London 1893

Encyclopédie Économique des Balkans, *État économique des pays Balkaniques*, Edition de l'Institut Balkanique, Beograd 1938

FO Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. *Bulgaria. Report for the Year 1883 on the Trade and Commerce of Bulgaria*, Majesty's Stationery Office, London 1887
FO Bulgaria. *Diplomatic and Consular Reports. Trade of Bulgaria for the Year 1902,* June 1903
FO *Bulgaria. Diplomatic and Consular Reports. Trade of Bulgaria for the Year 1903*, June 1904
FO *Bulgaria. Diplomatic and Consular Reports. Trade of Bulgaria for the Year 1904*, June 1905
FO *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1908*, January 1909
FO *Bulgaria. Confidential Annual Report, 1909*, April 1910
FO *Bulgaria. Report for the Years 1908-09 on the Trade of Bulgaria*, February 1911
FO *Greece. Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1904 on the Trade and Agriculture of the Province of Thessaly*, Majesty's Stationery Office, London 1904
FO *Greece. Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1908 on the Trade and Agriculture of the Province of Thessaly*, Majesty's Stationery Office, London June 1909
FO *Greece. Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1909 on the Trade and Agriculture of the Province of Thessaly*, Majesty's Stationery Office, London July 1910
FO *Turkey. Diplomatic and Consular Reports. Report for the Year 1910 on the Trade of the Consular District of Salonica*, Majesty's Stationery Office, London October 1911
Herbert G., *Report on Commercial and Financial Conditions in Bulgaria*, March 1926, Department of Overseas Trade, Majesty's Stationery Office, London 1926
Loi sur la Banque National de Bulgarie, Imprimerie de la Cour, Sophia 1909
Mackillop D., *Report on the Economic and Financial Conditions in Bulgaria, January 31st, 1923*, Department of Overseas Trade, Majesty's Office, London 1923
The Information Department of the Royal Institute of International Affairs, *South-Eastern Europe. A Political and Economic Survey*, Oxford University Press, London 1939
"Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Bulgaria and Protocol", *The American Journal of International Law* 14, 3 (July 1920), σελ.185-188
Yanouloff L., *La législation sociale en Bulgarie*, Imprimerie de la cour, Sofia 1926

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος. Γεωργία*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1864
Υπουργείον Συντονισμού, *Εθνικοί λογαριασμοί της Ελλάδος 1946-1953*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1955
Bulletin Des Chambres Bulgares De Commerce Et D'Industrie, *Annuaire Des Chambres De Commerce Et D'Industrie Bulgares*, Sofia 1937
Edition officielle de la Banque Agricole de Bulgarie, *Les coopératives agricoles et la Banque agricole de Bulgarie*, Imprimerie Nationale, Sofia 1924
Halasz A., *New Central Europe in Economical Maps*, Gergely R. Bookseller, Budapest 1928

Official Edition of the Agricultural Bank of Bulgaria, *Agricultural Bank of Bulgaria*, Sophia 1907
Spirov M., *History of Electrification of Bulgaria*, Electroimpex, Sofia 1999
Царство България - Главна Дирекция на статистиката, *Земеделска статистика за 1922 год.*, Държавна Печатница, София 1922 (Αγροτική στατιστική για το έτος 1922)

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Καταστατικό και πρόγραμμα του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος, Έκδοση της Κ.Ε. του Α.Κ.Ε., Αθήνα 1945
Ένωσις Αγροτικών Κομμάτων, *Η θέσις και η κατεύθυνσις του Κόμματος*, Αθήναι 1947
«Καταστατικόν και Πρόγραμμα του Αγροτικού Κόμματος της Ελλάδος», *Κοινωνική Έρευνα* 6 (Αύγουστος 1932), σελ.45-48
Πρόγραμμα και Καταστατικόν του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος, Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1934
«Το Πρόγραμμα του Αγροτικού Κόμματος της Βουλγαρίας», *Κοινωνική Έρευνα* 27-28 (Ιούλιος-Αύγουστος 1934), σελ.454-456
«Το Πρόγραμμα του Αγροτικού Δημοκρατικού Κόμματος (Μυλωνά)», *Κοινωνική Έρευνα* 26 (Μάιος-Ιούνιος 1934), σελ.399-402
Стамболийска М., Трендафилова Р., *Александър Стамболийски, Законодателство*, фондация, музей Александър Стамболийски, София 2003 (Αλέξανδρος Σταμπολίισκι, Νομοθεσία, κληροδότημα, μουσείο Αλέξανδρος Σταμπολίισκι)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Αγροτική Ηχώ, Ιωάννινα 17-9-1927 / 15-6-1929
Αθηναϊκή 1-1-1921 / 31-12-1922
Ακρόπολις, Αθήναι, διάφορα φύλλα
Ελεύθερον Βήμα, διάφορα φύλλα (1922-1936)
Ελεύθερος Τύπος, Αθήναι, διάφορα φύλλα
Ελευθεροτυπία, Ε – Ιστορικά:
«Χ. Τρικούπης. Το όραμα και η Χρεοκοπία», 9 Δεκεμβρίου 1999
«Η ενσωμάτωση της Θράκης», 11 Μαΐου 2000
«Κιλελέρ», 1 Μαρτίου 2001
«Αγροτικοί συνεταιρισμοί», 4 Οκτωβρίου 2001
«Το αγροτικό ζήτημα», 7 Μαρτίου 2002
«Το αγροτικό θαύμα», 15 Μαΐου 2003
«1909. Το κίνημα στο Γουδί », 9 Ιουνίου 2005
«1893-1912. Από την χρεοκοπία στην ανάκαμψη», Απρίλιος 2011
Η Καθημερινή, διάφορα φύλλα (1925-1930)

Η Πρόοδος, Αμυνταίου (Σόροβιτς), Εβδομαδιαία Ανεξάρτητος Εφημερίς– Αποκλειστικόν Όργανον του Λαού, διάφορα φύλλα 1930-1
Η Πρωΐα, διάφορα φύλλα
Νέα Αλήθεια, Θεσσαλονίκη, διάφορα φύλλα (1926-1930)
Σκριπ, Καθημερινή Εφημερίς, Αθήναι, διάφορα φύλλα
Συνεννόησις, Εβδομαδιαίον Όργανον της Παμπροσφυγικής Ενώσεως Νομού Σερρών, διάφορα φύλλα (1923)
Το Άστυ, διάφορα φύλλα
The Times, διάφορα φύλλα για τα Βαλκάνια, 1878-1926

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αγροτική Ζωή, Μηνιαίον Γεωργικόν και Κτηνοτροφικόν Περιοδικόν (1928-1929)
Αντί
Κοινωνική Έρευνα, Μηνιαία πολιτική και οικονομική επιθεώρησις Θεωρητικόν όργανον του Αγροτισμού και του Σοσιαλισμού (1932-1934)
Νέα Αγροτική Ζωή (1930)
Πειθαρχία
Εργασία

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Γκλαβίνας Γ., *Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917 - 1928). Αναλυτικό Ευρετήριο*, Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αθήνα 2009
Ζάγκλη Μ. Γιαραλή Δ., *Οθωμανικό κτηματολόγιο 1894 και Φορολογικοί κατάλογοι 1913 της περιοχής Ιωαννίνων*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001
Ζαφειρόπουλος Γ. (Διεύθυνση Σύνταξης), *Χρονικό του 20ου αιώνα*, Δομική, Αθήνα 1992
Κοβάνη Ε., *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1986
Τοντόροφ Β., Λυμπεράτος Α., *Κατάλογος των ελληνικών αρχείων και των συλλογών ελληνικών βιβλίων Βάρνας* / *Опис на Архивните колекции и книги на Гръцки език в град Варна*, Γενική Διεύθυνση Αρχείων Βουλγαρίας – Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Σόφια - Ρέθυμνο 2006
Τράπεζα της Ελλάδος, *Βιβλιογραφία. Η γεωργία στην Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη της Τράπεζας της Ελλάδος, τεύχος 19, Μάρτιος - Απρίλιος 2012
Τράπεζα της Ελλάδος, *Βιβλιογραφία. Η βιομηχανία στην Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη της Τράπεζας της Ελλάδος, τεύχος 20-21(Μάιος - Αύγουστος 2012)
Sanders T. Ir., Whitaker R., Biseelle C. W., *East European Peasantries: Social Relations: An Annotated Bibliography of Periodical Articles*, G. K. Hall & CO., U.S.A., 1976

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Александър Стамболийски. Живот, дело, завети (συλλογή κειμένων), Издателство на Б.З.Н.С., София 1980 (Αλεξάντερ Σταμπολίισκι. Ζωή, έργο, διαθήκη)

Александър Стамболийски. Избрани произведения, Издателство на Б.З.Н.С., София 1979 (Αλεξάντερ Σταμπολίσκι Εκλεκτά έργα)

Anastasoff C., *Stalin and the Macedonian Question*, Central Committee of the Macedonian Political Organization of the United States and Canada, U.S.A. 1948

Anastasoff C., *The Tragic Peninsula. A History of the Macedonian Movement for Independence since 1878*, Blackwell Wielandy Co., U.S.A. 1938

Anastasoff C., *The Case for an Autonomous Macedonia*, Pearlstone printing Co., U.S.A. 1945

Anastassiadis T., Clayer N. eds, *Society, Politics and State Formation in South - Eastern Europe during the 19th century*, Alpha Bank Historical Archives, Athens 2011

Angelopoulos A., *Les finances publiques des états balkaniques*, Flamma, Athens 1932

Atlas of Eastern Europe, Central Intelligence Agency, U.S.A. August 1990

Banac I., *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Cornell University Press, New York 1984

Barnes H., "The Problem of the New and Small National-States in Central and Southern Europe: A Summary Survey", *The Journal of International Relations* 10, 1 (July 1919), σελ.99-123

Basch A., *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, Kagan Paul, London 1944

Beaman A. Hulme*, M. Stambuloff*, Frederick Warne & CO., New York 1895

Bell J., *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899- 1923*, Princeton University, Princeton 1970

Bell J., "The Genesis of Agrarianism in Bulgaria", *Balkan Studies* 16 (1975), σελ. 73-92

Bell J., *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Stanford University, California 1986

Berend I., Ranki G., *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1982

Berend I., Ranki G., *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, Columbia University Press, New York and London 1974

Berend I., *History derailed. Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press, Los Angeles 2003

Berktay H., Faroqhi S. eds, *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Frank Cass, London 1992

Berov L., "Trends in the Level and Structure of the Incomes of the Working People in the Balkan Countries in the 18th and 19th Centuries up to 1912", *BHR* 4 (1988), σελ.65-83

Berov L., *Le développement économique de la Bulgarie à travers les siècles*, Sofia-Press, Sofia 1980

Berov L., "Wages in the Balkan Lands during the Period of Manufacturing Capitalism and the Industrial Revolution", *BHR* 1 (1979) σελ. 91-115

Беров Л., *Движението на цените на Балканите през XVI-XIX v. и Европейската революция на цените*, БАН, София 1976 (Η κίνηση των τιμών στα Βαλκάνια στο 16ο-19ο αι. και η ευρωπαϊκή επανάσταση των τιμών)

Biondich M., *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto 2000

Black E. C., *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria*, Princeton University Press, Princeton 1943

Black E. C., "The Influence of Western Political Thought in Bulgaria, 1850-1885", *The American Historical Review* 48, 3 (Apr. 1943), σελ.507-520

Blok A., Hitchins K., Markey R., Simonson B. eds, *Urban Radicals, Rural Allies. Social Democracy and the Agrarian Issue 1870-1914*, Peter Lang, Germany 2002

Blum J., *Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton 1971

Blum J.,"The Rise of Serfdom in Eastern Europe", *The American Historical Review* 62, 4 (July 1957), σελ. 807-836

Boeschoten Van Riki., "The Peasant and the Party: Peasant Options and 'Folk' Communism in a Greek village", *JPS* 20, 4 (1993), σελ.612-639

Boev B., "Alexander Stambolijski -A Remarkable Son of the Bulgarian People", *Etudes Balkaniques* 2 (1979), σελ. 3-16

Bokov G. ed., *Modern Bulgaria. History, Policy, Economy, Culture*, Sofia Press, Sofia 1981

Borisova G., "Bulgaria, Greece and Britain's Policy 1919", *Etudes Balkaniques* 3 (1983), σελ.77-91

Bozilova R., "The Bulgarians Through the Eyes of Stjepan Radic (The Bulgarian Character in his Book "Obnovljena Bugarska")", *Etudes Balkaniques* 4 (1993), σελ.7-17

Boyazoglu A., *Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après guerre*, Berger-Levrauit éditeurs, Paris 1931

Brown L. C. ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York 1996

Brucciani G., "Man, Society and History in Alexander Stambolijski's Political Philosophy", *BHR* 1-2 (2004), σελ.161-186

Burks R., "The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development 1883-1936 by Joseph Rothschild", *The Journal of Modern History* 33, 1 (Mar. 1966), σελ. 80-81 (Review)

Bushkoff L., "The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883-1936", *World Politics* 15, 3 (April 1963), σελ. 495-509 (Review)

Bushkoff L., "Marxism, Communism and the Revolutionary Tradition in the Balkans, 1878-1924: An Analysis and an Interpretation", *EEQ* 4 (1967-68), σελ.371-400

Butler T. ed., *Bulgaria. Past and Present. Studies in History, Literature, Economics, Music, Sociology, Folklore, and Linguistics*, American Association for the Advancement of Slavic Studies, Ohio 1976

Cellarius B., "Property Restitution and Natural Resource Use in the Rhodope Mountains, Bulgaria", Hann C. ed., *The Post Socialist Agrarian Question*. *Property Relations and the Rural Condition*, Lit, Münster 2003

Cerman M., "Proto-industrialization in an Urban Environment: Vienna, 1750-1857", *Continuity and Change* 8, 2 (1993), σελ.281-320

Chary F. B., *Bulgaria and the Jews: "The Final Solution" 1940-1944*, University Microfilms International, University of Pittsburgh 1968

Chary F. B., "Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union by John Bell", *The American Historical Review* 83 (April 1978), σελ.481 (Review)

Chirot D. ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe Economics and Politics From the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, University of California Press, London 1989

Christov C., "Le mouvement national de libération en Bulgarie et la politique de la Russie et des pays occidentaux", *Etudes Historiques* 2 (1960), σελ.285-321

Clark E., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974), σελ.65-76

Clogg R., *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Macmillan Press Ltd, London 1999

Clogg R. ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Macmillan Press Ltd, London 1981

Corrigan P., "On the politics of production: a comment on 'peasants and politics' by Eric Hobsbawm", *JPS* 2 (1975), σελ.341-349

Crampton R., *The Hollow Détente, Anglo-German Relations in the Balkans, 1911-1914*, George Prior Publishers, London 1979

Crampton R., *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 1987

Crampton R., *The Peace Conferences of 1919-23 and their aftermath. Aleksandur Stamboliiski. Bulgaria*, Haus Publishing Ltd, London 2009

Стойчев П., "Съсловната идеология на Б.З.Н.С. и участието на Александър Стамболийски в нейното формиране", *Исторически Преглед* 7 (1991), σελ.20-35 (Η ταξική ιδεολογία της Β.Α.Ε.Ε. και η συμμετοχή του Σταμπολίσκι στο σχηματισμό της)

Стопанска история на България 681-1981, Наука и Изкуство, София 1981 (Οικονομική Ιστορία της Βουλγαρίας 681-1981)

Стоянов Л., *Александър Стамболийски*, издателство на Б.З.Н.С., София 1979 (Αλεξάντερ Σταμπολίισκι)

Стоянов Л., *Александър Стамболийски. Романизиран живот*, издателство на Б.З.Н.С., София 1977 (Αλεξάντερ Σταμπολίισκι. Μυθιστορηματική ζωή)

Dahlinger W. Ch., *The New Agrarianism*, C.P Putnam's Sons, New York – London 1913

Daniel A., "Regional differences in productivity in European agriculture", *Review of Economic Statistics* 12, 1 (1944-45), σελ.50-70

Davison R., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton 1963

Daskalov R., *The Making of a Nation in the Balkans. Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, New York 2004

Daskalov R., "Modern Bulgarian Society and Culture through the Mirror of Bai Ganio", *Slavic Review* 60, 1 (2001), σελ.530-549

Das J. R., "Introduction: Peasant, State and Class", *JPS* 34, 3-4 (2007), σελ.351-370

Dellin A.D.L., *Bulgaria. East-Central Europe Under the Communists*, Frederick A. Praeger, New York 1957

Dertilis G. ed., *Banquiers, Usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce 1780-1930*, La Découverte, Paris 1988

Дечев Б. редактор, *Александър Стамболийски. Двете ми срещи с цар Фердинанд*, издателство на Б.З.Н.С., София 1979 (Αλεξάντερ Σταμπολίισκι. Οι δύο συναντήσεις μου με τον τσάρο Φερδινάνδο)

Dicey E., *The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894*, John Murray, London 1894

Dimitrov G., *A Short Biographical*, Press Department of the Ministry of Foreign Affairs, Sofia 1948

Dimitrov I., "Evolution of the fascist dictatorship in Bulgaria (1934-1939)", *BHR* 3 (1982), σελ.3-16

Dimou A., *Paths towards Modernity: Intellectuals and the Contextualization of Socialism in the Balkans. A Comparative Approach*, CEU Press, Budapest 2012

Dimov N., "The October Revolution and the international progressive Agrarian Movement", *Etudes Balkaniques* 4 (1977), σελ.14-33

Dimov N., "The Peasant International and the Peasant Parties in Bulgaria, Yugoslavia and Romania 1923-1929", *Etudes Balkaniques* 3 (1983), σελ.3-17

Dimov N., "The Peasant Movement in Bulgaria and Greece between the two World Wars", *Balkan Studies* 32 (1991), σελ.129-150

Dimov N., "The Bulgarian Agrarian People's Union in the history and contemporary development of Bulgaria", *Etudes Balkaniques* 4(1981), σελ.133-6

Димов Н., "Александър Стамболийски и селските партии от страните на Югоизточна Европа през първите десетилетия на XX v.", *Studia Balkanica* 19 (1986), σελ.203-247

(Αλεξάντερ Σταμπολίισκι και τα αγροτικά κόμματα των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι.)

Djordjevic D., "The 1883 Peasant Uprising in Serbia", *Balkan Studies* 20 (1979), σελ.235-255

Dondas D., "John Capodistrias and the Greek Historians: A selective bibliographical review", *Balkan Studies* 7 (1966), σελ.411-422

Djokic D. ed., *Yugoslavism. Histories of a failed idea*, Hurst & Company, London 2003

Dragnich A., *Serbia, Nicola Pasic and Yugoslavia*, Rutgers University Press, New Jersey 1974

Duke V., "Communism in Eastern and Southeastern Europe", *Journal of Politics* 9, 3 (August 1947), σελ. 335-391

Durand D., "Agriculture in Eastern Europe", *The Quarterly Journal of Economics* 36, 2 (Feb. 1922), σελ.169-196

Dyson L., "The Red Peasant International in America", *The Journal of American History* 58, 4 (Mar. 1972), σελ.958-973

Eckstein A., "Land reform and economic development by United Nations Department of economic affairs and Marx against the peasant by David Mitrany", *World politics* 7, 4 (July 1955), σελ.650-662 (Review)

Edelman S. R., "Rural proletarians and peasant disturbances: The right bank Ukraine in the revolution of 1905", *Journal of Modern History* 57 (June 1985), σελ.248-277

Eidelberg G. P., *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of a Modern Jacquerie*, Columbia University, New York 1974

Eugene L.O., *P.D. Kiselev and the Rumanian Peasantry: the Influence of the Russian Occupation on Agrarian Relations in the Danubian Principalities*, University Microfilms International, U.S.A. 1975

Evelpidis C., *Les Etats Balkaniques*, Rousseau & Cie, Paris 1930

Evelpidi C., Coup d'œil sur l'agriculture des Etats balkaniques, *Les Balkans* 9 (Déc. 1937), 304-329

Златев З., "Аграрната реформа в България (1946-1948)", *Исторически Преглед* 1 (1993), σελ. 62-82 (Η αγροτική μεταρρύθμιση στη Βουλγαρία 1946-1948)

Faroqhi S., "In search of Ottoman history", *JPS* 18, 3-4 (1991), σελ.211-241

Ficorov I., "The union of Bulgarian industrialist-structure, functions and relations with the state, 1903-1944", *BHR* 2, 3 (1993), σελ.125-149

Fischer- Galati S., "Peasantism in Interwar Eastern Europe", *Balkan Studies*, 8 (1967), σελ.103-114

Galunov T., "The 1920 Parliamentary elections in Bulgaria and their violation", *BHR* 3-4 (2009), σελ.112-137

Gandev C., "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe s.", *Etudes Historiques* 2 (1960), σελ.207-217

Gardikas-Katsiadakis H., Bregianni H. eds, *Agricultural Co-operatives in South and Central Europe, 19th - 20th Century. A Comparative Approach*, Academy of Athens, Athens 2013

Генчев Н., *Българска възрожденска интелигенция*, Университетско издателство «Климент Охридски», София 1991 (Βουλγαρική αναγεννησιακή διανόηση)

Gentizon P., *Le drame Bulgare (De Ferdinand de Bulgarie à Stamboulisky)*, Payot, Paris 1924

Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Harvard University Press, Massachusetts 1976

Gillette M. J., "The Drift to the City in Relation to the Rural Problem", *American Journal of Sociology* 16, 5 (Mar. 1911), σελ.645-667

Good D., "The Balkan economies 1800-1914. Evolution without development, by M. Palairet", *Journal of Modern History* 71 (December 1999), σελ.1011-1013 (Review)

Good D., "The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910", *JEH* 54 (Dec.1994), σελ. 869-891

Gounaris C. B., *Steam Over Macedonia. 1870-1912*, Columbia University Press, New York 1993

Govan T., "Agrarian and Agrarianism. A Study in the Use and Abuse of Words" *The Journal of Southern History* 30 (Feb. 1964), σελ. 35-47

Graham M., "Central and Eastern Europe in 1924", *The American Political Science Review* 19, 2 (May 1925), σελ.338-361

Grancarov S., "Bulgarian Political Life in the 1880's", *BHR* 3 (1979), σελ.8-31

Grancarov S., "The Bulgarian Bourgeois Democracy, 1879-1919", *BHR* 2 (1982), σελ.31-48

Greece and Bulgaria as Economic Factors in the Balkan Peninsula, Justice for Bulgaria Committee, Sofia 1946

Greed G., *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1998

Hadzinikilova E., "L'idée d'union Bulgaro-Serve pendant les années 60-70 du XIXe siècle dans les mémoires des hommes politiques libéraux Serbes", *Etudes Historiques* 1 (1994), σελ.14-21

Held J. ed., *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, Columbia University Press, New York 1992

Hertner P., *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the end of the 19th Century until the Outbreak of the First World War*, Bulgarian National Bank, Sofia 2006

Hobsbawm E., "Peasants and politics", *JPS* 1 (1973), σελ.3-22

Hobsbawm E., "Reply", *JPS* 2 (1975), σελ.349-351

Hristov H., "The Bulgarian Agrarian People's Union in the Political System of Socialist Bulgaria (1971-1980)", *BHR* 1 (1987), σελ.3-19

Hristov Hr., *Bulgaria 1300 years*, Sofia Press, Sofia 1980

Hugh S-W., *Eastern Europe Between the Wars 1918-1941*, Archon Books, Connecticut 1962 third edition [1945]

Hupchick P., Cox Harold., *A Concise Historical Atlas of Eastern Europe*, Macmillan Press, 1996
Iaranoff A., *La Bulgarie économique*, Imprimerie Petter, Lausanne 1919
Ilchev I., *The Rose of the Balkans. A Short History of Bulgaria*, Colibri, Sofia 2005
Inalcik H., *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Ashgate, Great Britain 1999
Inalcik H., "Capital Formation in the Ottoman Empire", *JEH* 29 (March 1969), σελ.97-140
Inalcik H., Quataert D. eds, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1994
Institute of National history, *The Foreign and Yugoslav Historiography of Macedonia and the Macedonian People*, Skopje 1970
Islamoglu-Inan H. ed., *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 2004
Issawi Ch., *The Economic History of Turkey (1800-1914)*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1980
Ivanov M., "The Impact of the Great Depression on the Bulgarian Economy (1929-1935)", *BHR* 3-4 (2004), σελ.86-115
Ivanov M., "Foreign Trade in the Economic Policy of the Popular Bloc in Bulgaria (1931-1934)", *BHR* 3-4 (2000), σελ.148-179
Jackson G., *Comintern and Peasant in East Europe (1919-1930)*, Columbia University Press, New York 1966
Jelavich B., *History of the Balkans, Twentieth Century*, vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1983
Jelavich B., Jelavich Ch., *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London 1977
Jelavich Ch., "Serbian Nationalism and the Question in Union with Croatia in the Nineteenth Century", *Balkan Studies* 3 (1962), σελ.29-42
Jenkins J. C., "Why do Peasants Rebel? Structural and Historical Theories of Modern Peasant Rebellions", *American Journal of Sociology* 88, 3 (Nov. 1982), σελ.487-514
Kacarkova V., Nikova E., "Thessaloniki and the Bulgarian-Greek Economic Relations in the Twentieth Century", *Etudes Balkaniques* 2 (Sofia 1986), σελ.3-16
Kaser M., Radice E. eds, *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Economic Structure and Performance between the Two Wars*, vol. I, Clarendon Press, Oxford 1985
Кацаркова В., *Икономическите отношения на България с Балканските държави в периода между двете световни воини, 1919-1941*, БАН, София 1989 (Οι Οικονομικές σχέσεις της Βουλγαρίας με τα Βαλκανικά κράτη στη μεσοπολεμική περίοδο 1919-1941)
Keyder C., *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey 1923-1929*, Cambridge University Press, Cambridge 1981

Kingston-Mann E., "A Strategy for Marxist Bourgeois Revolution: Lenin and the Peasantry, 1907-1916", *JPS* 7 (1980), σελ.131-157

Knight M. "Peasant Cooperation and Agrarian Reform in Rumania" *Political Science Quarterly* 35, 1 (Mar. 1920), σελ.1-29

Aleko Konstantinov Bai Ganyo Incredible Tales of a Modern Life, Friedman A. V. ed., The University of Wisconsin Press, Wisconsin 2010

Косатев Т., *Тракийският въпрос във външната политика на България, 1919-1923*, Академично Издателство, София 1996 (Το Θρακικό ζήτημα στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, 1919-1923)

Конев И., *Българското възраждане и просвещението*, Издателство на БАН, София 1983 (Η βουλγαρική αναγέννηση και ο διαφωτισμός)

Кожухаров К., *Александър Стамболийски. Биографичен очерк*, Издателство на Б.К.П., София 1968 (Αλέξανδρος Σταμπολίισκι. Βιογραφικό δοκίμιο)

Kofas J., *Financial Relations of Greece and the Great powers, 1832-1962*, Columbia University Press, New York 1981

Kofos Ev., *Nationalism and Communism in Macedonia*, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1964

Koliopoulos J., Veremis Th., *Greece the Modern Sequel. From 1821 to the Present*, Hurst & Company, London 2007

Konstantakopoulou A., "Post-Cold War Balkans: Which Past in Which State? The Paradigm of the Massacre at Batak in 1876", *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides Studies on the Ottoman Empire and Turkey,* II, Evangelia Balta et al. eds, The Isis Press, Istanbul 2014, σελ. 235-272

Kontogiorgi E., *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford Historical Monographs, Oxford 2006

Kopsidis M., *Peasant Agriculture and Economic Growth: The Case of Southeast Europe c. 1870-1940* Reinterpreted, EHES Working Papers in Economic History, No. 28

Kosev D., "Les rapports agraires et le mouvement paysan en Bulgarie de la fin du XVIIIe siècle à nos jours", *Etudes Historiques* 5 (Sofia 1970), σελ.57-99

Kosev D. ed., *Bulgaria. Past and Present. Studies in History, Literature, Economics, Music, Sociology, Folklore, and Linguistics*, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 1982

Kostis K. ed., *Modern Banking in the Balkans and West-European Capital in the Twentieth Centuries*, Ashgate publishing, England 1999

Kuhne V., *Bulgaria Self-Revealed*, Constable & Co. Ltd, London 1919

Lampe J., Jackson M., *Balkan Economic History 1550-1950*, Indiana University Press, Bloomington 1982

Lampe J., Jackson M., "The Evidence of Industrial Growth in Southeastern Europe Before the Second World War", *East European Quarterly* 16, 4 (January 1983), σελ.385-415

Lampe J., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London &Sydney 1986

Lampe J., *Balkans into Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan, New York 2006

Lampe J., "The Greek Land Regime in Nineteenth Century. Balkan Perspective", *Modern Greek Studies Yearbook* 2 (1986), σελ.281-286

Lampe J., "Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkans States Before 1914", *JEH* 35, 1 (March 1975), σελ.56-85

Landsberger H. ed., *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*, Macmillan, Edinburg 1974

Legg K., "Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936", *JMGS* 2 (May 1984), σελ.137-139 (Book review)

Levine N., "The Ideology of anti-bolshevism", *JPS* 9 (1984), σελ.155-188

Logio G., *Bulgaria Past and Present*, Shorratt and Hughes, Manchester 1936

Logio G., *Bulgaria. Problems and Politics*, William Heinemann, London 1919

Ludzev D., "The Petty Bourgeoisie in Bulgaria in Historical Perspective", *BHR* 3 (1987), σελ.21-33

Lyde L., *Military Geography of the Balkan Peninsula*, Adam and Charles Black, London 1905

Lymperatos A., "Men of the Sultan: the Beglik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth - Century Plovdiv", *Turkish Historical Review* 1 (2010), σελ.55-85

Lymperatos A., "From Imperial to National Lands: Bulgarian Agriculture between the Russian-Ottoman (1877-78) and the Balkan wars (1912-13)", Petmezas S. & Eldem E. eds, *The Economic Development of Southeast Europe in the 19th century*, Ιστορικό Αρχείο της Alpha Bank, Αθήνα 2010.

Lymperatos A., "Varna's Bourgeoisie from Empire to Nation - State (1878-1912)", *Bourgeoisie Seas: Revisiting the Middle Classes of Eastern Mediterranean Port Cities, International Conference, European University Institute, Florence 19-20 September 2008*

Malbone W., Graham Jr., "The Dictatorship in Yugoslavia", *The American Political Science Review* 23, 2 (May 1929), σελ.449-459

Mandel E., *Marxist Economic Theory*, Merlin Press, London 1977 [4th impression]

Mavrogordatos G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Los Angeles 1983

Mavrogordatos G., *Mass Cleavages and Party Strategies in Greece*, University Microfilms International, U.S.A. - London 1981

Mcgowan B., *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge University Press, Cambridge 1981

Mcgrew W., *Land and Revolution in Modern Greece, 1821 to 1871*, University Microfilms International, 1980

Mcgrew W., *The Land Issue in the Greek War of Indipendence*, Diamandouros N. Anton J. Petropulos J. Topping P. ed., *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830): Continuity and Change*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1976

Mcgrew W., *The Greek National Estates: Disposition of Former Turkish Properties during the War of Independence*, Master Thesis, University of Cincinnati 1971

Mclntyre R., *Bulgaria. Politics, Economics and Society*, Pinter, London and New York 1988

Meininger T., *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, University Microfilms International, 1974

Meininger T., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872. A Study in Personal Diplomacy*, Logmark Editions, Wisconsin 1970

Mendel F., "Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process", *JEH* 32, 1 (March 1972), σελ.241-261

Mendel F., *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth - Century Flanders*, Dissertation, University of Wisconsin, Wisconsin 1969

Michael G. L., *Agricultural Survey of Europe. The Danube Basin. Rumania, Bulgaria and Yugoslavia.* Vol. II, U.S.A. Department of Agriculture, Washington 1929

Migef V., "The Bulgarian Peasants' Resistance to Collectivization (1948-1958)", *BHR* 1 (1997), σελ. 53-71

Mintz S., "The Rural Proletariat and the Problem of Rural Proletariat Consciousness", *JPS* 1, 3 (1974), σελ. 291-325

Mitrany D., *Marx Against the Peasants*, Collier Books, New York 1961

Mitrany D., *The Land and the Peasant in Rumania. The War and the Agrarian Reform (1917-21)*, Oxford University Press, 1930

Mitrany D. (Introduction), *Economic Development in S.E. Europe, including Poland, Czechoslovakia, Austria, Hungary, Romania, Yugoslavia, Bulgaria and Greece*, Oxford University Press, London 1945

Moore B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Penguin University Books, U.S.A. 1966

Moore W., *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, League of Nations, Geneva 1945

Morys M., "South-Eastern European Growth Experience in European Perspective, 19th and 20th Centuries", *Megatrend Review* 4, 1 (2007), σελ.5-29

Mosely E. Ph., "The post-war Historiography of Modern Bulgaria", *The Journal of Modern History* 9, 3 (Sep.1937), σελ.348-366

Moser A. Ch., *A History of Bulgarian Literature.865-1944*, Mouton, Paris 1972

Mouzelis N., "Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of their Sociopolitical Situation during the Interwar Period", *Comparative Studies in Society and History* 18, 1 (1976), σελ.85-105

Mouzelis N., "A Reply to Tsoucalas", *JPS* 7(1980), σελ.503-6

Muller D., Harre A. ed., *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East central Europe in the Nineteenth and Twentieth centuries*, Studienverlag, Innsburg 2011

Muller L., "Bohemian Textiles and Glass in Eighteenth-Century Global Trade", *Third European Congress on World and Global History, London School of Economics 14-17 April 2011*, σελ.1-24

Neuburger M., "To Chicago and Back: Aleko Konstantinov, Rose Oil, and the Smell of Modernity", *Slavic Review* 65, 3 (2006), σελ.427-445

Neuburger M., "Fair Encounters: Bulgaria Exhibitions from Plovdiv to St. Louis", *Slavic Review* 69, 3 (2010), σελ.547-570

Nikolova V., "La structure et l'évolution organisationnelle du parti national 1899-1911", *BHR* 3 (1988), σελ.20-39

Nikolova V., "Le système politique du capitalisme en Bulgarie (1878-1912) –Les parties politiques bourgeois et l'institution monarchique dans l'historiographie bulgare", *BHR* 1 (1986), σελ.78-89

Огнянов Л., *Българският земеделски народен съюз 1899-1912*, Университетско издателство "Климент Охридски", София 1990 (Η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση 1899-1912)

Ogilvie Sh., Cerman M. ed., *European Proto-Industrialization*, Cambridge University Press, Cambridge 1996

Office of Population Research, "Demographic Problems of Southeastern Europe", *Population Index* 7, 2 (April 1941), σελ.84-92

Oren N., *Revolution Administered. Agrarianism and Communism in Bulgaria*, Johns Hopkins Paperbacks Edition, London 1973

Iordan C., "De l'histoire des relations roumano-bulgares: Aleksandâr Stamboliiski à Bucarest", *Anuarul Institului de Istorie şi Archeologie A. D. Xenopol* XXII (Jassy 1985), 103-15

Palairet M., *The Economic History of the Balkans. Evolution without Development*, Cambridge University Press, Cambridge 1997

Palairet M., "Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I", *Journal of Economic History* 39, 3 (September 1979), σελ.719-740

Palairet M., "Farm Productivity under Ottoman Rule and Self-government in Bulgaria c. 1860-1890", Kirschbaum S. ed, *East European History*, Slavica Publishers, Columbia 1988

Palecek A., "The Rise and the Fall of the Czechoslovak Agrarian Party", *EEQ* 5, 2 (1971), σελ.177-201

Pamuk S., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913, Trade, Investment and Production*, Cambridge University Press, Cambridge 1987

Pamuk S., "Real Wages and Standard of Living in Ottoman Empire, 1489-1914", *JEH* 62, 2 (June 2002), σελ.293-321

Pamuk S., "The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896", *JEH* 44, 1 (March 1984), σελ. 107-118

Paraskevov V., "Great Britain and the Bulgarian Agrarian Union, "Nikola Petkov", 1945-1947", *BHR* 3-4 (2005), σελ.127-142

Парушева Д., *Правителственият елит на Румъния и България, втората половина на XIX и началото на XX век Социална история*, Институт по Балканистика БАН, София 2008 (Οι κυβερνητικές ελίτ στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, β΄ μισό 19ου και αρχή 20ου αιώνα Κοινωνική ιστορία)

Paskaleva V., "From the History of Bulgarian Trade during the Third Quarter of the 19th Century", *BHR* 1-2 (1981), σελ.99-124

Pasvolsky L., *Bulgaria's Economic Position*, The Institute of Economics of the Brookings Institution, Washington 1930

Perry M. D., *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria 1870-1895*, Duke University Press, London 1993

Persson G. K., *Grain Markets in Europe 1500-1900. Integration and Deregulation*, Cambridge University Press, Cambridge 1999

Petmezas S., "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860", *The Journal of European Economic History* 19, 3 (1990), σελ.575-603

Petrova D., "The Bulgarian Agrarian People's Union during the 1929-1934 Economic Crisis", *BHR* 1 (1980), σελ.1-23

Petrova D., "L'union populaire agrarienne Bulgare, la collaboration balkanique et le pacte balkanique (1931-1934)", *Etudes Balkaniques* 2 (1979), σελ.17-33

Петрова Д., *Самостоятелното управление на Б.З.Н.С., 1920-1923*, Държавно издателство наука и изкуство, София 1988 (Η αυτόνομη κυβέρνηση της Β.Α.Ε.Ε., 1920-1923)

Petrovich M., "The Russian Image in Renaiscence Bulgaria (1760-1878)", *EEQ* 1, 1 (1967-68), σελ. 87-105

Popoff G. K., *La Bulgarie économique (1879-1911). Etudes statistiques*, Académie Bulgare des Sciences, Sofia 1921

Popoff G. K., *La Bulgarie Coopérative*, Imprimerie de l'état, Sofia 1924

Powell D. J., "Peasant Society and Clientelist Politics", *The American Political Science Review* 64, 2 (June 1974), σελ.411-425

Priestley I. H., "Mexican Agrarianism", *The North American Review* 215, 795 (Feb. 1922), σελ.200-207

Prost H., *La Bulgarie De 1912 à 1930.Contribution à l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences*, Editions Pierre Roger, Paris 1932

Prost H., *La Liquidation financière de la guerre en Bulgarie*, Marcel Giard, Paris 1925

Pundeff M., "Dimitrov at Leipzig: Was there a deal?", *Slavic Review* 45, 2 (1986), σελ.545-547

Pundeff M., "Marxism in Bulgaria before 1891", *Slavic Review* 30, 3 (September 1971), σελ.523-550

Pundeff M., *Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues*, East European Monographs, New York 1994

Quataert D., *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge 1993

Quataert D. ed., *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, U.S.A. 1994

Радушев Е., *Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век*, Академично издателство, София 1995 (Οι αγροτικοί θεσμοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στο 17ο και 18ο αιώνα)

Ревякина Л., *Коминтернът и селските партии на Балканите (1923-1931)*, Академично издателство, София 2003 (Η Κομιντέρν και τα αγροτικά κόμματα των Βαλκανίων 1923-1931)

Rossos A., *Russia and the Balkans*, University Microfilms International, U.S.A., 1971

Robinson T. G., *Rural Russia under the Old Regime. A History of the Landlord – Peasant World and a Prologue to the Peasant Revolution of 1917*, University of California Press, Los Angeles 1960 [1932]

Rothschild J., *The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development, 1833-1936*, Columbia University Press, New York 1959

Rothschild J., *East Central Europe between the Two World Wars*, University of Washington Press, U.S.A. 1974

Roucek J. ed., *Central-Eastern Europe. Crucible of World Wars*, Prentice-Hall Inc, New York 1946

Rusev I., "The Bulgarian Commercial Companies During the National Revival Period. An Economic History of the Town of Sliven", *BHR* 1 (1993), σελ.54-93

Russell W., *Schools in Bulgaria with Special Reference to the Influence of the Agrarian Party of Elementary and Secondary Education*, Columbia University, New York city 1924

Samardziev B., "Great Britain and the Certain Aspects of Turkish-Bulgarian Political Relations 1898-1903", *Etudes Balkaniques* 3 (1983), σελ.19-39

Samuelson J., *Bulgaria Past and present. Historical, Political and Descriptive*, Trubner & Co., Ludgate Hill 1888

Sarras M., *"'A Balkan Cleaning up': John Sofianopoulos' Balkan Travels during the 1920s and his Social Insight", International Conference, The Balkans in Contemporary Travel Writing, Faculty of Philosophy University of Montenegro, Nikšić June 19-21, 2014, υπό έκδοση*

Scelle G., "Bulgarian Independence", *The American Journal of International Law* 6, 1 (Jan. 1912), σελ.86-106

Seculic D., "Who Were the Yugoslavs?", *American Sociological Review* 59, 1 (Feb. 1994), σελ.83-97

Serafiades S., "Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast", *JMGS* 17, 2 (October 1999), σελ.277-323

Sering M., *Die agrarischen Umwaltzungen im ausrussischen Osteuropa: Ein Sammelwerk*, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig 1930

Shanin T. ed, *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, New York 1971

Shanin T., "The Nature and the Logic of Peasant Economy I: a Generalization", *JPS* 1, 1 (1973), σελ.63-80

Shanin T., "The Nature and Logic of Peasant Economy-II: Diversity and Change: III. Policy and Intervention", *JPS* 1, 2(1974), σελ.186-126

Simms Y. J., "The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View, *Slavic Review* 36, 3 (Sep. 1977), σελ.377-398

Stanley G., Evans M. A., *A Short History of Bulgaria*, Lawrence & Wishart LTD., London 1960

Stavrianos L.S., *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London 1958

Stavrianos L. S., "The Balkan Federation Movement. A Neglected Aspect", *The American Historical Review* 48, 1 (October 1942), σελ.30-51

Stoianovich T., "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History* 13, 4 (Autumn 1953), σελ.398-411

Stoianovich T., "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *JEH* 20, 2 (June 1960), σελ.234-313

Stojanovitch K., *État économique de la Serbie Depuis l'occupation de la Bosnie–Herzégovine jusqu' à l'annexion (de 1878 à 1908)*, Nouvelle Imprimerie, Belgrad 1909

Sumner H. B., "Russia and Panslavism in the Eighteen-Seventies", *Royal Historical Society*, 18 (1935), σελ.25-52

Suster Z., *Historical Dictionary of the Federal Republic of Yugoslavia*, Scarecrow Press, London 1999

Tanchev P., *The Unity of Action between the Bulgarian Agrarian Party and the Bulgarian Communist Party in the Revolutionary Past and in Socialist Construction, Report of Peter Tanchef*, Secretary of the Bulgarian Agrarian Party to the Scientific - theoretical Conference on the Occasion of the Party's 75th Anniversary, Sofia 1974

Танчев Е., *Държавно-правните възгледи на Александър Стамболийски*, издателство на Б.З.Н.С., София 1984 (Κρατικο-δικαιικές απόψεις του Αλεξάνδρου Σταμπολίσκι)

Танчев П., *Б.З.Н.С. винаги верен на партията, на народа, на социализма*, Избрани Произведения, Б.З.Н.С., 2 τόμοι, София 1981 (Β.Α.Ε.Ε. πάντα πιστή στο κόμμα, στο λαό, στο σοσιαλισμό, Εκλεκτά Έργα)

Tchoreloff M., "Les interférences historiques entre la France et les milieux agrariens Bulgares aux XIXe et XXe siècle. La France et l'Union nationale agrarienne bulgare", *Etudes Balkaniques* 3-4 (Sofia 1999), σελ.85-109

Tchitchovsky T., *The Socialist Movement in Bulgaria*, Lamley & Co, London 1931

Terzopoulos E., Greece: *The Failure to Create a Bourgeois State, 1909-1932*, University Microfilms International, Michigan 1974

Thery E., *La situation économique et financière de la Bulgarie*, Economiste Européen, Paris 1904

The Balkan states, *A Review of the Economic and Financial Development of Albania, Bulgaria, Greece, Rumania and Yugoslavia since 1919*, Oxford University Press, London 1936

Tishev D., *Historical Lessons of the Unity of Action between the Bulgarian Communist Party and the Bulgarian National Agrarian Union*, Foreign Languages Press, Sofia 1966

Todorov N., "The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Bulgaria's Liberation", *Etudes Balkaniques* 4(1977), σελ.34-40

Todorov V., *Greek Federalism during the Nineteenth Century (ideas and projects)*, Columbia University Press, New York 1995

Todorova M., *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York 1997

Todorova M., "Historiography of the countries of Eastern Europe: Bulgaria", *American Historical Review* 97, 4 (Oct. 1992), σελ.1105-1117

Todorova M., *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Central European University Press, Budapest 2006

Todorova Cv., "Bulgaria's Industrial Wonder: Gabrovo 1878-1900", *Etudes Historiques* 7 (1975), σελ. 321-344

Todorovski G., "The Agrarian Issue in Macedonia before and after the Balkan Wars", *Macedonian Review* 11, 1 (1981), σελ.270-273

Tomasic D., "The Structure of the Balkan Society", *The American Journal of Sociology* 52, 2 (September 1946), σελ.132-140

Tomasic D., "Peasants and Propaganda in Croatia", *The Public Opinion Quarterly* 1, 3 (July 1937), σελ. 68-74

Topalov V., "Bulgarian and the Croatian Republican Agrarian Movement led by Stjepan Radic (November-December 1920)", *Etudes Historiques* 9 (1979), σελ.119-121

Trachanas P. C., *The Agrarian Political Party of Greece: Politics and Peasants 1922-1936*, Dissertation, Amsterdam 1989

Triska J., "Social Democracy in Interwar East-Central Europe", *EEQ* 1, 3 (1967-68), σελ.231-248

Tsiovaridou T., "La structure agricole de la Grèce et de la Bulgarie à la fin du XIXe et au début du XXe siècle", *Balkan Studies* 25 (Thessalonica 1984), σελ.583-591.

Tsanoff R., "Bulgaria's Role in the Balkans", *The Journal of Race Development* 5, 3 (Jan. 1915), σελ.247-267

Tsoukalas C., "On the Political Clientalism in Greece in the Nineteenth Century", *Journal of the Hellenic Diaspora* 5, 2 (Summer 1978), σελ.5-17

Tuncay M. Zurcher Jan E. (ed.), *Socialism and Nationalism in Ottoman Empire 1876-1923*, British Academic Press, London 1994

Van Der Linden M. Rojahn J. ed., *The Formation of Labour Movements 1879-1914. An International Perspective*, E.J Brill, Netherlands 1990

Vasilef V., "Overcoming the Crisis in the Bulgarian Revolutionary Working - Class Movement (1923-1927)", *Etudes Historiques* 7 (1975), σελ.447-477

Vlasidis V., "The Macedonian Question on the Bulgarian Political Scene –1919-1923", *Balkan Studies* 32 (1991), σελ.71-88

Vlakhoff D., *La situation économique et financière de la Bulgarie*, Chambre de Commerce et d'Industrie de Varna, Imprimerie de la Cour, Sofia 1920

Volgyes Iv., *The Peasantry of Eastern Europe*. Twentieth Century Developments, Vol. 2, Pergamon Press, U.S.A. 1972

Weissman E. R., *The Cooperative Movement in the Bulgarian Village prior to World War One*, University Microfilms International, Michigan 1982

Williamson G. J., "Real Wages and Relative Factor Prices in the Third World 1820-1940: The Mediterranean Basin", Harvard Institute of Economic Research, Discussion Paper Number 1842, July 1998

Xarlaftis G., Kostelenos G., "Greek Economic Development and Shipping Income in the 19th Century", 2006, σελ.1-34, http://uadphil.econ.uoa.gr/UA/files/186972863..pdf.

Χουμανίδης Λ., *Readings in Economic History and History of Economic Theories*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997

Христов Х. Ред., *Политически партии, организации и управления в България 1879-1944 г.*, Издателство на БАН, София 1983 (Πολιτικά κόμματα, οργανώσεις και διοικήσεις στη Βουλγαρία 1879-1944)

Zagoroff S., Vegh J., Bilimovich A., *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1935-45*, Stanford University Press, Stanford, California 1955

Zagoroff S. D., *The Economy of Bulgaria*, Council for Economic and Industrial Research , Report No. A-19, Washington 1955

Zagorov Sl., *La situation financière de la Bulgarie*, Vitocha, Sofia 1924

Zaharova I., "International Scientific Conference in Honor of the 100th Anniversary of Alexandar Stambolijski's birth", *BHR* 1 (1980), σελ.117-120.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Ε., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990

Αγγελόπουλος Α., *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι*, Ελευθερουδάκης, Αθήναι 1933

Αγγελόπουλος Α., «Η μεταπολεμική διεθνής φορολογική επιβάρυνσις. Συγκριτική μελέτη», *ΑΟΚΕ* 7, (Ιανουάριος-Μάρτιος 1927), σελ.77-88

Αγγελόπουλος Α., «Αι ανώνυμαι εταιρείαι εν Ελλάδι από οικονομικής και δημοσιονομικής απόψεως», *ΑΟΚΕ* 8 (1928), σελ.1-120.

Αγριαντώνη Χ., «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά* 5, 8 (Ιούνιος 1988), σελ.69-84

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Αθήνα 1986

Αδάμωφ Δ., *Οι απελευθερωταί της Βουλγαρίας*, Αθήναι 1950

Αϊβαλιωτάκη Ν. Ε., *Ο κάμπος της Μεσσηνίας και αι ορειναί λεκάναι αυτού*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1942

Αϊβαλιωτάκη Ν. Ε., *Αι ορειναί λεκάναι Φενεού–Στυμφαλίας*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1941

Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του, Πρακτικά Συνεδρίου*, *Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986*, Πάντειον Πανεπιστήμιο 1990

Αλεξίου Θ., «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 11, 21 (Δεκέμβριος 1994), σελ.339-364

Αλιβιζάτος Β. Μ., «Το πρόβλημα της αγροτικής πίστεως από βαλκανικής απόψεως», *ΑΟΚΕ* 14 (1934), σελ.160-331

Αλτσίτζογλου Φ., *Οι γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1941

Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Η περιφέρεια Θηβών*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1939

Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Ο κάμπος των Σερρών*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1937

Αναγνωστοπούλου Η. Ν., *Η Αργολική πεδιάς*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1938

Αναγνωστοπούλου Η. Ν., Αϊβαλιωτάκη Ν. Ε., *Η περιφέρεια Ξυλοκάστρου –Δερβενίου*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1939

Αναστασιάδης Γ., Κοντογιώργης Γ., Πετρίδης Π. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987

Αναστασιάδης Γ. επιμ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη δημοκρατία και στο συνταγματικό λόγο. Μελέτες και τεκμήρια*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008

Ανδρεάδης Α., *Μαθήματα δημόσιας οικονομίας*, Τζάκα-Δελαγραμμάτικα & Σια, Αθήναι 1925

Ανδρεάδης Α., *Δημόσια οικονομία*, Τζάκα-Δελαγραμμάτικα, Εν Αθήναις 1924

Ανδρεάδης Α., *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Εστία, Εν Αθήναις 1904

Αριστάρχου Δ., *Το Βουλγαρικόν ζήτημα*, Αθήνα 1875

Αρσενίου Λ., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις* τους, Φ.Ι.ΛΟ.Σ., Τρίκαλα 1994

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881*, Παπαζήση, Αθήνα 2009 [1989]

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα*, Παπαζήση, Αθήνα 2005

Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήση, Αθήνα 1993

Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Η Κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», Αρώνη-Τσίχλη Κ. επιμ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000

Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Ορθοδοξία και εξεγέρσεις στη μετεπαναστατική Ελλάδα», *Αντί* 368 (25.3.1988), σελ.32-34

Ασδραχάς Σ. επιμ., *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979

Ασδραχάς Σ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003

Αστερίου Ε., Λαμπάτος Γ., *Η αριστερή αντιπολίτευση στην Ελλάδα. Μια έκθεση ντοκουμέντο του Π. Πουλιόπουλου στον Τρότσκι και το εργατικό κίνημα στο μεσοπόλεμο*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995

Αφεντάκης Δ., *Η αγροτική πίστις εν Τουρκία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ελλάδι,* Άλφα, Αθήνα 1939

Βακαλόπουλος Κ., *Το μακεδονικό ζήτημα. Γένεση, διαμόρφωση, εξέλιξη, λύση (1856-1912)*, Το Βήμα, Αθήνα 2009

Βακαλόπουλος Κ., *Των Δραγούμης. Μαρτύρων και ηρώων αίμα*, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991

Βακατσάς Κ., *Η Γενική διοίκηση Ηπείρου. Η Αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2001

Βακατσάς Κ., «Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στο νομό Ιωαννίνων (Τμήμα Κουρέντων)», *Δωδώνη* Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας τόμ. ΛΕ΄ (2007-8), σελ.39-139

Βακατσάς Κ., «Η αγροτική ιδιοκτησία 1913-1918 στο νομό Ιωαννίνων (Τμήμα Τσαρκοβίτσας-Μαλακασίου-Ζαγορίου)», *Δωδώνη* Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας τόμ. ΛΣΤ΄-ΛΖ΄ (2007-8), σελ.333-424

Βαξεβάνογλου Α., «Εργοδότες και εργαζόμενοι στις αρχές του 20ου αιώνα: Από τη μεριά των εργοδοτών», *Τα Ιστορικά* 14-15 (Ιούνης-Δεκέμβρης 1991), σελ.99-112

Βαξεβάνογλου Α., «Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι στις αρχές του 20ου αιώνα: Θεατρίνοι και μάρτυρες», *Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993), σελ.79-112

Βάργκα Ε., *Το αγροτικό ζήτημα*, μετάφραση Κ. Σκλάβου, Σοσιαλιστική βιβλιοθήκη, Αθήνα 1932

Βάρδα Χ., «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993), σελ.151-170

Beaur G., *Η γη και οι άνθρωποι. Γαλλία και Μεγάλη Βρετανία τον 17ο και τον 18ο αιώνα*, μετάφραση, σημειώσεις Ελευθερία Ζέη, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003

Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983

Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000

Βερέμης Θ., *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982

Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975

Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978

Berstein S., Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης,* τόμ. 2, *Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*, τόμ. 3, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Βλάμη Δ., *Το Φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000

Bloch M., *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994

Braudel F., Η *Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας,* τόμ. Α΄, *Ο Ρόλος του περιγύρου*, τόμ. Β΄, *Συλλογικά πεπρωμένα*, τόμ. Γ΄, *Γεγονότα, Πολιτική, Άνθρωποι*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991-1997

Castellan G., *Η ιστορία των Βαλκανίων, 14ος-20ος αιώνας*, Αλιφέρη, Αθήνα 1991

Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα 1997

Γαβριηλίδου Ν., *Ο πατέρας μου, Κώστας Γαβριηλίδης*, Εξάντας, Αθήνα 1988

Γαρδίκα Κ. επιμ., *Χαρίλαος Τρικούπης: Προγραμματικές δηλώσεις (1882)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010

Γεωργιάδης Δ., *Το δήθεν σταφιδικό ζήτημα*, Αθήναι 1908

Γεωργιάδου Ν., *Θεσσαλία*, Εκ του τυπογραφείου Ερμού, Εν Αθήναις 1880

Γεωργιτσογιάννη Ε. Ν., *Παναγής Α. Χαροκόπος (1835-1911) Η Ζωή και το έργο του*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2000.

Γκλαβίνας Γ., *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013

Γούναρης Β., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007

Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι. επιμ., *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Πατάκη, Αθήνα 2004

Danova N., *Ο ρόλος των ελληνικών γραμμάτων στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Βουλγαρικής κοινωνίας τον 19ο αιώνα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2008

Δερτιλής Β. Π., *Ο προϋπολογισμός του κράτους*, Εταιρία Διοικητικών Μελετών, Αθήναι 1936

Δερτιλής Β. Π., *Η κατανομή του δημόσιου οθωμανικού και δημόσιου βουλγαρικού χρέους,* ανατύπωσις εκ της Επιθεωρήσεως Κοινωνικής και Δημόσιας Οικονομικής, Αθήναι 1933

Δερτιλής Β. Π., *Το πρόβλημα των βουλγαρικών επανορθώσεων*, Νάρκισσος, Αθήναι 1930

Δερτιλής Β. Π., «Το εθνικό εισόδημα της Ελλάδος», *ΑΟΚΕ* 12 (1932), σελ.351-379

Δερτιλής Β. Π., «Το ισοζύγιον των λογαριασμών της Ελλάδος» *ΑΟΚΕ* 13 (1932), σελ.199-241

Δερτιλής Γ., *Ιστορία του Ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμ. α΄-β΄, Εστία, Αθήνα 2006, 4η έκδοση

Δερτιλής Γ., Κωστής Κ. επιμ., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991

Δερτιλής Γ., *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980

Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Εξάντας, Αθήνα 1985, 4η έκδ.

Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι. Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993

Δημητριάδου Ρ., *Ο Γεωργός*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, εν Αθήναις 1901

Δημητρόπολους Δ., Καραμανωλάκης Β. επιμ., *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Α.Σ.Κ.Ι., Αθήνα, 2014

Δημοτάκη Ν. Π., *Η νότιος Βουλγαρία. Μελέτη γεωγραφική, ιστορική πλουτοπαραγωγική, βιομηχανική*, Αθήναι 1933

Διαμαντοπούλου Α. Α., *Η πεδιάς του Μόρνου*, ΑΓΜΑ, Αθήναι 1940

Διαμαντούρος Ν., *Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006

Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας. 1770-1923*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005

Δρίκος Θ., *Οι πωλήσεις των Οθωμανικών γαιών της Αττικής 1830-1831*, Τροχαλία, Αθήνα 1994

Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990

Δρίτσα Μ., *Το χρώμα της επιτυχίας. Η ελληνική βιομηχανία χρωμάτων, 1830-1990*, Τροχαλία, Αθήνα 1995

Δρίτσα Μ., *Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός 1882-1956. Κεντρικός τραπεζίτης και πολιτικός*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2012

Δρίτσα Μ., «Πολιτική πελατεία: γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36-37 (Μάιος- Δεκέμβριος 1979), σελ.402-426

Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα (συλλογή άρθρων), Θεμέλιο, Αθήνα 1999

Ελευθεριάδου Π. Ν., *Τα μετά την συνθήκην Αθηνών. Περί των εν ταις νέαις χώραις εγκαταλελειμμένων κτημάτων*, Τυπογραφείον της Β. Αυλής, Εν Αθήναις 1915

Ελευθεριάδου Π. Ν., *Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία*, Εν Αθήναις 1903

Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976

Ελληνική Εταιρία Αγροπόλεων, *Πρόσφατοι ενέργειαι*, Εκ του γραφείου της διοικήσεως, Αθήναι 1925

Επιστημονικό Συμπόσιο, *Η πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα, 11&12 Δεκεμβρίου 2009

Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, «Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα, συλλογή κειμένων», τόμ. 1 (1900-1930) και τόμ. 2 (1930-1950), Αθήνα 1999

Ευελπίδης Χ., *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, Ο λόγος, Αθήναι 1944

Ευελπίδης Χ., *Η γεωργική κρίσις ιδία εν Ελλάδι*, Ανατύπωσις εκ του Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήναι 1931

Ευελπίδης Χ., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήναι 1950

Ευελπίδης Χ., *Η χρόνια γεωργική κρίσης εις την Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήναι 1953

Ευελπίδης Χ., *Αφιέρωμα. Γράφουν για τον άνθρωπο και το έργο του*, Δωδώνη, Αθήνα 1972

Ευελπίδης Χ., *Σύστημα ελληνικής αγροτικής πολιτικής*, Αθήναι 1923

Ζέβγος Γ., *Νεοελληνική Ιστορία*, Μέρος Α΄ & Β΄, Πεζός Λόγος, Αθήνα 1946

Ζωγράφος Δ., *Γεωργικαί μελέται*, Εθνικό τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1932

Ζολώτας Ξ., *Κατευθύνσεις της οικονομικής μας πολιτικής*, Όμιλος Μελέτης των Ελληνικών Προβλημάτων, Αθήναι 1936

Ζολώτας Ξ., *Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι, 1910-1927*, Γκρέκα, Αθήναι 1928

Ζολώτας Ξ., *Νομισματικαί μελέται*, Δημητράκου, Αθήνα 1932

Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Ελευθερουδάκης, Αθήναι 1926

Ζολώτας Ξ., *Αγροτική πολιτική*, Τζάκα - Δελαγραμμάτικα & Σία, Αθήναι 1934

Herring G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τόμ. Α΄-Β΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004

Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996

Hobsbawm E., *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995

Jelavich B., *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμ. Ι, *18ος-19ος αιώνας*, τόμ. ΙΙ, *20ος αιώνας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2006

Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας, Ινστιτούτο Ιστορίας του Κ.Κ.Β. και της Κ.Ε. του Κ.Κ.Β., Jusautor, Σόφια 1977

Ισαακίδου Κ., *Περί της γεωργίας εν Βουλγαρία*, Εθνικό τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1932 (ομιλία)

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμ. ΙΔ΄-ΙΕ΄, Αθήνα 1978

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939, Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ, Αθήνα 2007

Καλαμπαλίκη Α., *Το νομικόν πρόσωπον της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος και η ειδική νομοθεσία του*, Σάκκουλα, Αθήναι 1949

Καλαφάτης Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγιαλεία τέλη του 19ου αιώνα*, τόμ. α΄- γ΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990-2

Καλιτσουνάκις Δ., Βιβλιοκρισία: «Σίδερη Αριστοτέλους, Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν 1833-1933», *ΑΟΚΕ* 14 (1934), σελ.9-14

Καλλιβρετάκης Λ., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Μ.Ι.Α.Τ., Αθήνα 1990

Καράβας Σ., *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2010

Καραβίδας Κ., *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα 1930

Καραβίδας Κ., *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαυϊκαίς χώραις*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1931

Καραβίδας Κ., *Γεωοικονομία και κοινοτισμός*, Συλλογή κειμένων, Α.Τ.Ε., Αθήνα 1980

Καραβίδας Κ., «Η Μακεδονοσλαβική αγροτική κοινότης και η Πατριαρχική γεωργική οικογένεια εις την περιφέρειαν Μοναστηρίου», *ΑΟΚΕ* 6 (1926), σελ.227-314

Καραπάνος Κ., *Η Δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικό ζήτημα (1882)*, Ντοκουμέντα, Α.Τ.Ε., Αθήνα 1981

Καραφωτάκης Ε., *Οι βαλκανικές οικονομίες στο πρώιμο στάδιο της μετάβασης*, Κριτική, Αθήνα 1999

Καρούσου Κ. Δ., *Διαγωνίσματα περί κτηματολογίου. 1901*, Εστία, Εν Αθήναις 1903

Κασιμάτης Γ. Αναστασιάδης Γ., *Αλέξανδρος Σβώλος. Ο Συνταγματολόγος, ο Πολιτικός, ο Οραματιστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009

Κιλίμη Π., *Η Βουλγαρία. Φυσική πολιτική και οικονομική εξέτασις αυτής*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι 1934

Κοκκώνης Ι., *Ιστορία των Βουλγάρων. Από της εμφανίσεως αυτών εν Ευρώπη μέχρι της υπό Οθωμανών κατακτήσεως*, Εν Αθήναις 1877

Κόλεφ Β., Κουλούρη Χ. επιμ., *Οι βαλκανικοί πόλεμοι*, βιβλίο εργασίας 3, ΚΔΣΝΑΕ, Θεσσαλονίκη 2005

Κομνηνού Μ., Παπαταξιάρχης Ευ., *Κοινότητα, κοινωνία, ιδεολογία*, Παπαζήση, Αθήνα 1990

Κοπανίτσα Δ., *Ένας προεστός του Μυστρά στην Επανάσταση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998

Κοππά Μ., *Η συγκρότηση των κρατών στα Βαλκάνια. Τρεις και μια περιπέτειες*, Λιβάνη, Αθήνα 2002

Κορδάτος Γ., *Ιστορία του Αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973

Κορδάτος Γ., *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977

Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989 [1924]

Κορδάτος Γ., *Αρθρογραφίες στην κομμουνιστική επιθεώρηση.1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα 2009

Κορδάτος Γ., *Τ' αμπελάκια κι' ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1973

Κοφινά Γ., *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Εθνικό τυπογραφείο, Αθήνα 1914

Κουμανούδης Ν. Ι., *Η Εκάλη που έφυγε. 1920-1941*, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Αθήνα 2001

Κούσουλας Δ., *Κ.Κ.Ε. Τα πρώτα τριάντα χρόνια 1918-1949*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987

Κουτσοχέρα Ι., *Η συνεργασία των ιδρυμάτων αγροτικής πίστεως των Βαλκανίων*, Φλάμμα, Αθήναι 1940

Κρεμμύδας Β. επιμ., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2006

Κρεμμύδας Β., *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16ος-20ος αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2006

Κύρτσης Α., «Το μεσοπολεμικό στίγμα του κοινοτιστή Καραβίδα», *Σύγχρονα θέματα* 34 (1988), σελ.72-77

Κωνσταντακοπούλου Α., *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το Τετράγλωσσο Λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988

Κώστης Κ., *Αγροτική οικονομία και Αγροτική τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928): Τα τεκμήρια*, Μ.Ι.Ε.Τ. , Αθήνα, 1990

Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα, Όψεις της ελληνικής οικονομίας το μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Μ.Ι.Ε.Τ. , Αθήνα 1987

Κωστής Κ. επιμ., *Σωτήριος Σωτηρόπουλος: Η διανομή των εθνικών γαιών (1871)*, Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010

Κωστής Κ., Πετμεζάς Σ. επιμ., *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, Αθήνα 2006

Κωστόπουλος Τ., *Το Μακεδονικό της Θράκης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Κωστόπουλος Τ., *Η Απαγορευμένη Γλώσσα, κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη λίστα, Αθήνα 2000

Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007

Λαζάρου Α., *Το έπος των Θεσσαλών αγροτών και οι εξεγέρσεις τους*, Δωδώνη, Τρίκαλα 1994

Λαΐου Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987

Λαμπαδάριος Ν. Δ., «Η Α΄ Πανελλήνιος Γεωργική Έκθεσις», *Τεχνικά Χρονικά* 12, 133-144 (15 Οκτωβρίου 1937), σελ.1008-1014

Λαπαβίτσας Κ. επιμ., *Ισχνός καπιταλισμός. Η Μακεδονία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο*, Νόβολι, Αθήνα 2010

Λάσκαρις Μ., *Το ανατολικό ζήτημα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006

Λένιν Β.Ι., *Το αγροτικό ζήτημα και οι κριτικοί του Μαρξ*, Καζάντζα, Αθήνα 1975

Λιναρδάτος Σ., *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα Το Βήμα, Αθήνα Οκτώβριος 2009

Λούκος Χ., «Η ενοικίαση προσόδων κατά την καποδιστριακή περίοδο. Απόψεις για την πολιτική διάσταση του προβλήματος», *Μνήμων* 8 (1980-82), σελ.370-8

Λούκος Χ., Η *αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια.1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988

Λυμπεράτος Α., *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009

Λυμπεράτος Α., «Μνήμη Νικολάι Τοντόροφ», *Τα Ιστορικά* 20, 39 (Δεκέμβριος 2003), σελ. 518-523

Λυμπεράτος Α. επιμ., *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός ταυτότητες ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της Καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014

Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «τζακιών» Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991

Μάντζαρης Ι. Αχ., *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Τυπογραφικά καταστήματα Νικολάου Τιλπερόγλου, Αθήναι 1939

Μάξιμος Σ., *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976

Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, Στοχαστής, Αθήνα 1973

Μάξιμος Σ., *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*, Στοχαστής, Αθήνα 1975

Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το ανατολικό ζήτημα*, Κονδύλης Π. επιμ., Γνώση, Αθήνα 1985

Μαυρέας Κ., «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», Σακελλαρόπουλος Θ. επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993

Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα για τη περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1982

Μαυρογορδάτος Γ., «Λαϊκή βάση των κομμάτων και ταξικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 28 (Αθήνα 1976), σελ.235-258

Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

Μαυρογορδάτος Γ., «Ο Καραβίδας θεωρητικός και ιδεολόγος του μικροαστισμού», *Σύγχρονα θέματα* 34, 5 (1988), σελ.70-71

Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002

Μηλιός Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα 2000

Μητροφάνη Γ., *Η κίνηση των τιμών του σιταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991

Miller W., *Ιστορία της Βουλγαρίας*, μτφρ. Καλβοκορέση Λ., Εν Αθήναις 1921

Μιχαλοπούλου Αικ. κ.ά. ερευνητική ομάδα, Αλειφαντής Στ., Πρόντζας Ευ. Ειδικοί συνεργάτες, *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, ΕΚΚΕ - Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998

Μοναστηριώτης Π., *Οι Πρώσοι των Βαλκανίων*, Κάιρον 1944

Μοσχόπουλος Ν., *Ιστορία της Βουλγαρίας*, Πυρσός, Αθήναι 1929 [ανατύπωσις εκ της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας*]

Μουγογιάννης Γ., *Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση 1919-1925*, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, Βόλος 1990

Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λ. Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Μουζέλης Ν., *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978

Μουζέλης Ν., «Ο καπιταλισμός και η ανάπτυξη της γεωργίας», *Αντί* 105 (12 Αυγούστου 1978), σελ. 25-31

Μουργκέσκου Μ., *Έθνη και κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, βιβλίο εργασίας 2, ΚΔΣΝΑΕ, Θεσσαλονίκη 2006

Μπάτσης Δ., *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1977 [1947]

Μπελογιάννης Ν., *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Άγρα, Αθήνα 2010

Μπερκτάυ Χ., Μουργκέσκου Μ., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, βιβλίο εργασίας 1, ΚΔΣΝΑΕ, Θεσσαλονίκη 2005

Μπερόφ Λ., «Η αγροτική παραγωγή στη Βουλγαρία (19ος αιώνας). Ρυθμοί ανάπτυξης και μεταβολές», *Τα Ιστορικά* 4, 7 (Δεκέμβριος 1987), σελ.155-178

Μπουσχότεν Βάν Ρίκη, «Οι αγρότες και το Κ.Κ.Ε.: Λαϊκός κομμουνισμός στην περίοδο της αντίστασης και του εμφυλίου», *Τα Ιστορικά* 11, 21 (Δεκέμβρης 1994), σελ.365-390

Νάκος Γ., *Αι* «'Μεγάλαι Δυνάμεις' και τα εθνικά κτήματα της Ελλάδος (1821-1832)», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* τόμ. Θ΄ (1970), σελ.467-546

Νότης Β., *Εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη στην Τουρκία*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986

Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, Τόμος Α΄, Β΄, Γ΄, Γνώση, Αθήνα 1993

Ντιμιτρόφ Γκ., *Εκλεκτά έργα*, Αρίων, Αθήνα 1975

Ξένος Γ., *Το αγροτικόν κτηματολόγιον της Ελλάδος*, Εστία, Αθήναι 1935

Παναγιωτόπουλος Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τόμ. Β΄, Αθήνα 1985

Παναγιωτόπουλος Β. επιμ., *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. 7, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003

Παναγιωτόπουλος Δ., *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα.*, Πλέθρον, Αθήνα 2010

Παναγιωτόπουλος Δ., Σωτηρόπουλος Δ. επιμ., *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο. Πρακτικά Συνεδρίου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007

Παντελάκη Ν., *Συμμαχικές πιστώσεις, κράτος και εθνική τράπεζα (1917- 1928)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988

Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ., *Η Δυτική Θράκη στην Εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Gutenberg, Αθήνα 1997

Παπά Ε., *Μύθος και ιδεολογία στην ρωσική επανάσταση. Οδοιπορικό από τον ρωσικό αγροτικό λαϊκισμό στο λαϊκισμό του Στάλιν*, Εστία, Αθήνα 1990

Παπαγεωργίου Β., *Μια 40)ετία συνεταιριστικής προσπάθειας και η Α.Τ.Ε.1914-1954*, Κούκουρα, εν Πάτραις 1957

Παπαγιαννάκη Λ., *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1881-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982

Παπαδόπουλος Σ., «Η Βουλγαρική αντιφασιστική εξέγερση του 1923 και ο ελληνικός τύπος της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη* 2 (1990), σελ.353-362

Παπαναστασίου Αλ., *Πολιτικά κείμενα (μελέτες-λόγοι-άρθρα)*, μέρ. Α΄ και Β΄, Μπάϋρον, Αθήνα χ.χ.

Παπαπαναγιώτου Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991

Πατατζής Σ., *Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Ένας επαναστάτης χωρίς επανάσταση*, χ. ε., Αθήνα 1961

Πατρώνης Β., «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά 1878-1893», *Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993), σελ.53-77

Πατρώνης Β., «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», Σακελλαρόπουλος Θ. επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993

Παχύ Γ., *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα*, Εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Πέρρη, Εν Αθήναις 1882

Πετμεζάς Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003

Πετράκη Π., *Η τραπεζική χρηματοδότηση του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα (1844-1869)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1985

Πιζάνιας Π., «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 10, 6 (Ιούνιος 1989), σελ.75-104

Πιζάνιας Π., «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά* 3 (Μάιος 1985), σελ.149-168

Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988

Πιζάνιας Π., «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), σελ.255-286

Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η Τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993

Πιζάνιας Π. επιμ., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Κέδρος, Αθήνα 2009

Πλουμίδης Σπ. Γ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, Πατάκη, Αθήνα 2011

Ποταμιάνος Ν., «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του 20ου αιώνα. Η περίπτωση του Χριστοβασίλη και της Εταιρίας "Ελληνισμός"», *Μνήμων* 26 (2004), σελ.133-156

Πουλιόπουλος Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1992 (5η έκδοση)

Πουλαντζάς Ν., *Φασισμός και δικτατορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006

Πουλαντζάς Ν., *Η κρίση των δικτατοριών. Ελλάδα, Πορτογαλία, Ισπανία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006

Πουρνάρας Δ., *Σοσιαλισμός, Κομμουνισμός, Αγροτισμός. Το κοινωνικό ζήτημα εις την Ελλάδα*, Έκδοσις Επιθεωρήσεως «Κοινωνική Έρευνα», Αθήναι 1933

Πουρνάρας Δ., *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος εν Ελλάδι*, Ακαδημαϊκόν, Εν Αθήναις 1931

Πουρνάρας Δ., *Η οικονομική θέσις των αγροτών*, Κοινωνική έρευνα, Αθήνα 1932

Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου για το Αγροτικό Ζήτημα στη Θεσσαλία με τη Συμπλήρωση 80 Χρόνων από την Εξέγερση του Κιλελέρ, Σύνδεσμος Φιλολόγων Νομού Λαρίσης, Λάρισα 1992

Πρίμοφ Ι., *Η βουλγαρική αγροτική οικονομία στο σύγχρονο στάδιο*, Bulgarian Books, Αθήναι 1976

Πρόντζας Ε., «Συμβιώσεις στις Βαλκανικές οικονομίες», Μιχαλοπούλου Αικ. κ.ά. ερευνητική ομάδα, Αλειφαντής Στ., Πρόντζας Ευ. Ειδικοί συνεργάτες, *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, ΕΚΚΕ - Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998

Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912) Τα τεκμήρια*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992

Πρόντζας Β., *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992

Πύλια Μ., «Η γαιοκτησία στην περιοχή της Τριπολιτσάς», *Τα Ιστορικά* 17, 33 (Δεκέμβριος 2000), σελ. 229-252

Πύλια Μ., «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία», *Μνήμων* 23 (2001), σελ.67-98

Πύλια Μ. επιμ., *Από το 1821 στο 2012*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012

Quataert D., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006

Ranki G., *Περιφερειακές ευρωπαϊκές οικονομίες 19ος-20ος αιώνας*, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Ερμούπολη 1986

Ράλλη Ν. Κ., *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα*, χ.ε., Αθήναι 1969

Ραφαηλίδης Β., *Οι λαοί των Βαλκανίων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1974

Ρηγίνος Μ., «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στη Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά* 3, 5 (Ιούνιος 1986), σελ.151-176

Ρήγος Α., *Επτανήσιοι αστοί και αστικός εκσυγχρονισμός στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αρώνη-Τσίχλη Κ. επιμ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000

Rosen F., *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, Κ.Ν.Ε.Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1998

Σακελλαρόπουλος Θ., *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, Διόνικος, Αθήνα 2003

Σαρρής Ν., *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϋμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος 1993

Σβολόπουλος Κ., *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009

Σβολόπουλος Κ. επιμ., *Κωνσταντίνος Β. Γόντικας, 1870-1937. Θεσμικές αλλαγές κατά το μεσοπόλεμο*, Εταιρία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2003

Σβορώνος Γ. Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2007 [1972]

Screpanti E., Zamagni S., Θεοχαράκης Ν. επιμ., *Ιστορία της οικονομικής σκέψης*, Τυπωθήτω, 2004

Σμπαρούνης Α., *Γενικαί γραμμαί φορολογικής πολιτικής,* Επιτροπήν μελέτης της αμέσου φορολογίας, Αθήναι 1935

Σίδερις Α., *Η ιστορική εξέλιξη της γεωργικής μας φορολογίας*, Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1931

Σίδερις Α., *Γεωργική φορολογία*, Παπαδογιάννη, Αθήναι 1930

Σίδερις Α., *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Παπαδογιάννη, Αθήναι 1934

Σιουλεμέτοφ Σ., *Ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος στη Βουλγαρία*, Bulgarian Books, Αθήνα 1977

Σκληρός Γ., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1971 [1907]

Σολδάτος Χ. επιμ., *Γεώργιος Π. Τρακάκης, Η Βιομηχανία εν Σμύρνη και εν τη Ελληνική Μικρά Ασία. Οικονομική μελέτη. Σμύρνη 1920*, Τροχαλία, Αθήνα 1994

Σοφιανόπουλος Ι. Α., *Πως είδα τη Βαλκανική. Έρευνα πολιτική, Κοινωνική και Οικονομική*, Αθήνα 1927

Σοφιανόπουλος Ι.Α., Τα αληθινά προβλήματα, *Πειθαρχία* έτ. Ι΄, εβδ. 19 (23-2-1930), 4-6

Σταυριανός Λ., *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007

Σταυριανός Λ., *Η Ελλάδα σε επαναστατική περίοδο*, Κάλβος, Αθήνα 1974

Σταυρινού Μ., *Το Βαλκανικό σύμφωνο Ασφαλείας και η Ελλάδα, 1925-1926. Μια ελληνική πρωτοβουλία για την ειρήνη*, Κέντρο Σπουδών ΝΑΕ, Αθήνα 1993

Σταυρόπουλος Θ., *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα,* τόμ. Β΄ *1828-1909*, Λιβάνης, Αθήνα 1979

Στογιάλωφ Γ., «Ο Αλέξανδρος Σταμπολίσκι. Η ζωή, το έργο και ο θάνατός του», *Κοινωνική Έρευνα* 1, 2, 3, 4, 5, 6 (1932-1933) (σειρά βιογραφικών άρθρων)

Σφήκα-Θεοδοσίου Α., *Ο Τρικούπης και το Θεσσαλικό ζήτημα*, Αρώνη-Τσίχλη Κ. επιμ., *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Παπαζήση, Αθήνα 2000

Τίσσεφ Ν., *Φιλία γεννημένη στον αγώνα και τη δουλειά*, Jasautor, Sofia 1984

Τοντόροφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, τόμ. Α΄- Β΄, Θεμέλιο, Αθήνα 1986

Τοντόροφ Ν., *Σύντομη ιστορία της Βουλγαρίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1983

Τράπεζα της Ελλάδος, *Ξενοφών Ζολώτας. Εκδήλωση μνήμης και τιμής*, Αθήνα 2005

Τράπεζα της Ελλάδος, *Η κρίση του 1929 Η ελληνική οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδος για τα έτη 1928-1940*, Αθήνα 2009

Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας*, Στοχαστής, Αθήνα 1974 [1906]

Τσαούσης Δ. επιμ., *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984

Τσέστων Κ., *Η Ελλάς τω 1887*, Εκ του τυπογραφείου της Ακροπόλεως, Αθήνησι 1887 [επανέκδοση 1990]

Τσοποτού Δ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν,* Επικαιρότητα, Αθήνα 1974 [1912]

Τσοτσορός Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμ. α΄-β΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994

Τσουδερός Ε., *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων*, Αθήναι 1927

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985

Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2009

Tuma E., *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία*, τόμ. Β΄, Gutenberg, Αθήνα 1998

Υπουργείον Εξωτερικών, *Αι Ελληνοβουλγαρικαί σχέσεις. Αι εξ Ελλάδος εντυπώσεις Βουλγάρων πολιτικών και δημοσιογράφων*, Εθνικό τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1933

Φιλιππίδου Κ., *Ο αγροτισμός ως λύσις του οικονομικού προβλήματος*, Τύποις Τυπογραφείου Φυλακής-Σχολής Αβέρωφ, εν Αθήναις 1932

Φραγκιάδης Α., *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ος αιώνας. Από τον αγώνα της ανεξαρτησίας στην Ο.Ν.Ε.*, Νεφέλη, Αθήνα 2007

Wallerstein I., *Ιστορικός καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987

Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993

Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Οι απαρχές*, τόμ. Α1, Α2· *Ο Μεσοπόλεμος*, τόμ. Β1, Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

Χατζηιωσήφ Χ. επιμ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας (1900-1940)*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία. Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994

Χιωτάκη Α., «Σχηματισμός των εισοδημάτων και καταναλωτικά πρότυπα ενός εκκλησιαστικού γαιοκτήμονα στην Ήπειρο (τέλη 19ου - αρχές 20ου αιώνα)», *Τα Ιστορικά* 14-15 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991), σελ.83-98

Χλωμούδη Κ., *Συνεργασία και συμπλοιοκτησία στην ελληνική φορτηγό ναυτιλία. Η περίοδος του μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1996

Χουλιαράκης Μ., Μακρή Ε., Γριτσοπούλου Ε., Γκεβέτση Μ., Αγιοπετρίτη Α. επιμ., *Στατιστικαί μελέται 1821-1971. Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1972

Χουμεριανός Μ., *Αγροτική πίστη και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο (1893-1905)*, Σακελλαρόπουλος Θ. επιμ., *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993

Χρηστίδης Β., Η *εκμετάλλευσις των νέων εδαφών της Μακεδονίας*, Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1933

Ψαλιδόπουλος Μ. επιμ., *Ανδρεάδης Α. Ο Πατριάρχης των δημοσίων οικονομικών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2008

Ψαλιδόπουλος Μ., *Νομισματική διαχείριση και οικονομική κρίση. Η πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος 1929-1941*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα Ιούλιος 2011

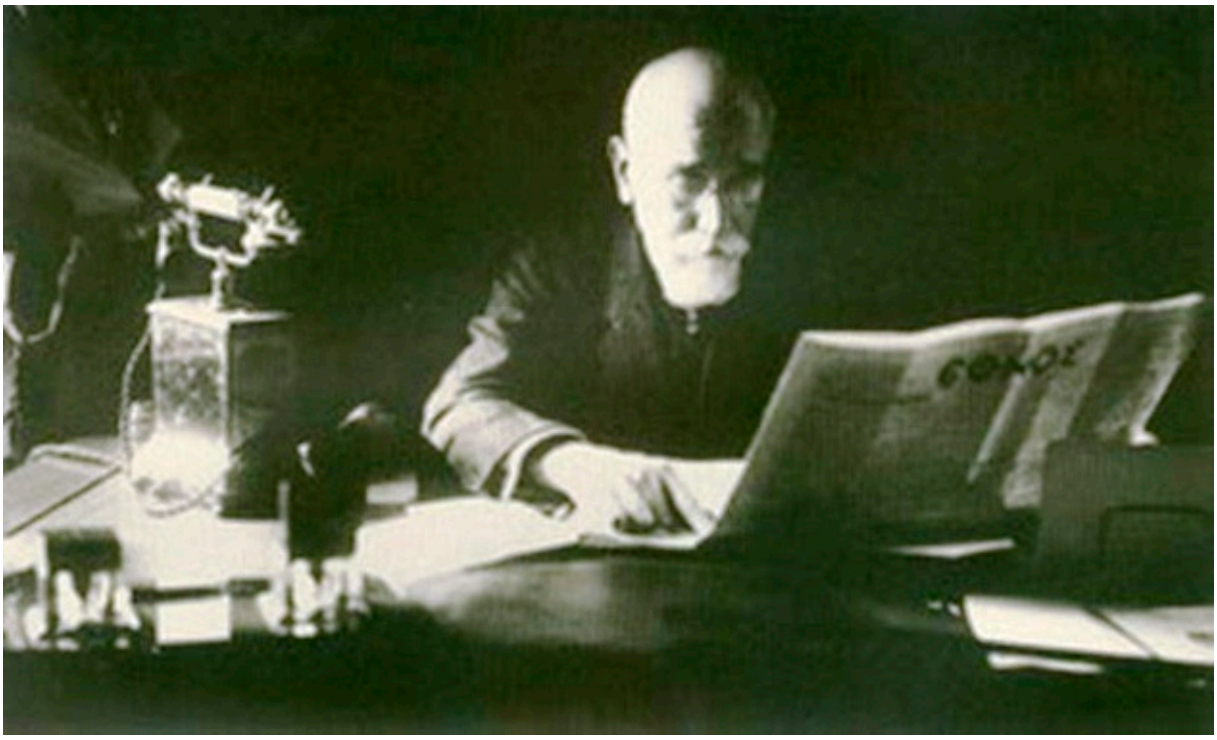
Ψαλιδόπουλος Μ., *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1989

Ψαλιδόπουλος Μ. επιμ., *Άγγελος Αγγελόπουλος. Σε αναζήτηση του κοινωνικού και της ανάπτυξης*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2008

Ψυχογιός Δ., «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Μια κριτική των απόψεων του Ν. Μουζέλη», *Αντί* 154 (Ιούνιος 1980), σελ.36-41

Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των Εθνικών γαιών*, Α.Τ.Ε., Αθήνα 1994.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Ο Ε. Βενιζέλος στο γραφείο του (Πηγή: διαδίκτυο)

2. Ι. Σοφιανόπουλος ένας εκ των ηγετών του Αγροτικού Κόμματος. Εδώ σε πολιτική εκδήλωση (Πηγή: διαδίκτυο)

3. Κ. Γαβριηλίδης ηγετική φυσιογνωμία του Αγροτικού Κόμματος (Πηγή: διαδίκτυο)

4. Ο Βούλγαρος Αγροτιστής Πρωθυπουργός Al. Stamboliski

5. Ο καθηγητής πολιτικής οικονομίας στο πανεπιστήμιο της Σόφιας Al. Tsankof εκ των αρχηγών του Πραξικοπήματος ενάντια στην Κυβέρνηση των Αγροτιστών

6. Αγροτική κινητοποίηση στην Καρδίτσα, 1910 (Πηγή: διαδίκτυο)

7. Εκτέλεση κρατουμένων (Κομμουνιστές ή Αγροτιστές) μετά την τοποθέτηση βόμβας στον Καθεδρικό ναό της Σόφιας, 1925

8. Βούλγαροι φοιτητές και μέλη της Κομμουνιστικής Διεθνούς διαδηλώνουν στη Μόσχα κατά της Κυβέρνησης Al. Tsankof μετά την καταστολή της εξέγερσης του 1923

9. Καταδικασμένοι σε θάνατο αντάρτες (Αγροτιστές ή Κομμουνιστές) της εξέγερσης του 1923

10. Ο Αγροτιστής Πρωθυπουργός Al. Stamboliski σε διεθνή διάσκεψη, 1922 (Πηγή: διαδίκτυο)

11. Βούλγαροι αγρότες, αρχές 20ου αιώνα

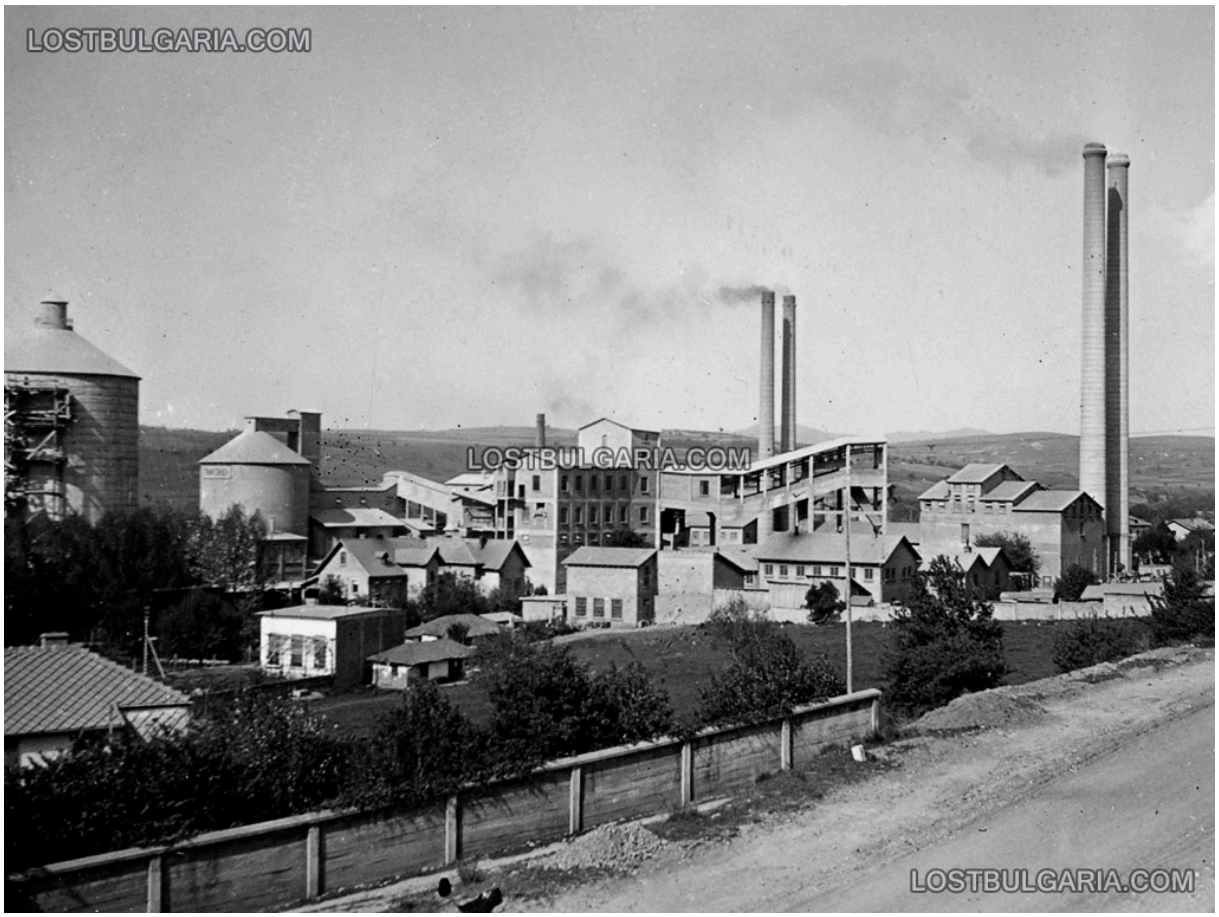
12. Εργοστάσιο καπνού στη Βουλγαρία, δεκαετία 1930

13. Ομιλία Al. Stamboliski στο κέντρο της Σόφιας, 1922 (σημερινό κτήριο της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών)

14. Εργοστάσιο τούβλων έξω από τη Σόφια, δεκαετία 1930

15. Εργοστάσιο τσιμέντου στη Βουλγαρία, 1938

16. Εργοστάσιο μπύρας στη Σόφια, μεσοπόλεμος

17. Επιμνημόσυνη δέηση για τα θύματα της βομβιστικής επίθεσης στον Καθεδρικό ναό της Σόφιας (16 Απριλίου 1925), πιθανότα λίγες μέρες μετά.

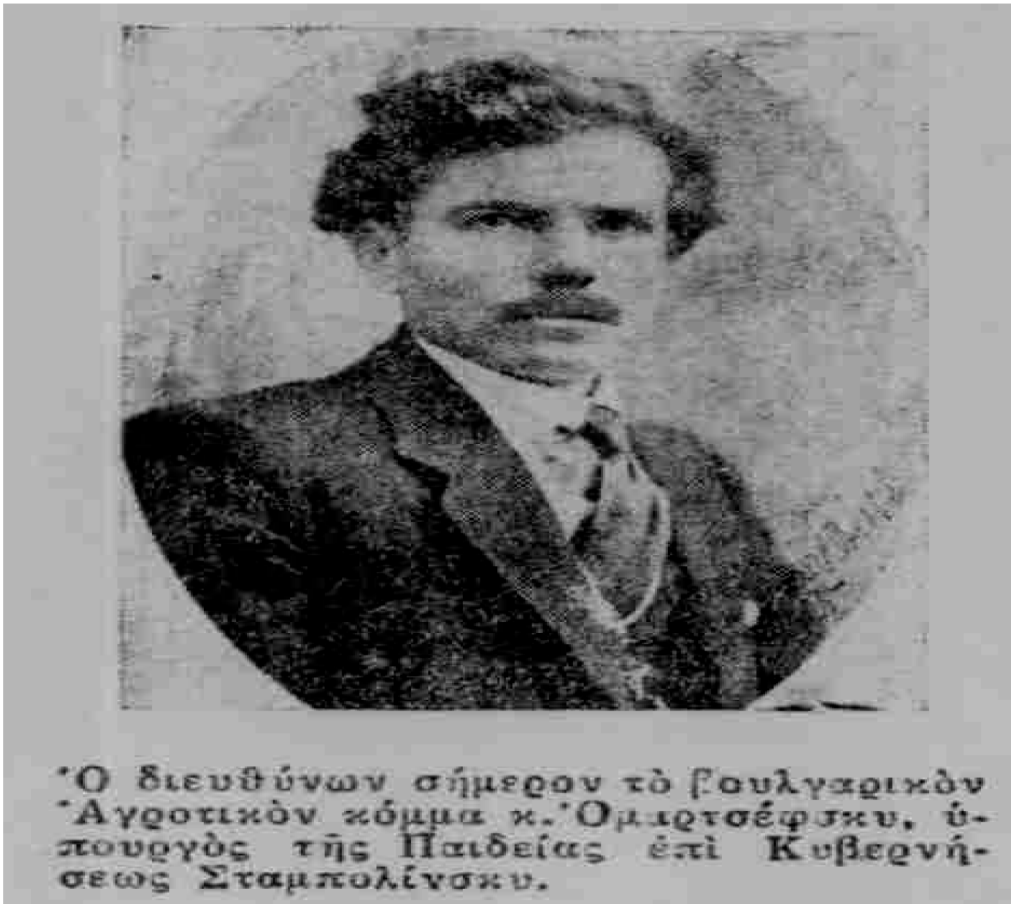
18. Απόσταξη ροδέλαιου στη Βουλγαρία, αρχές 20ου αιώνα

19. Βούλγαροι αγρότες-πωλητές στην αγορά της Σόφιας, πρώτη δεκαετία 20ου αιώνα

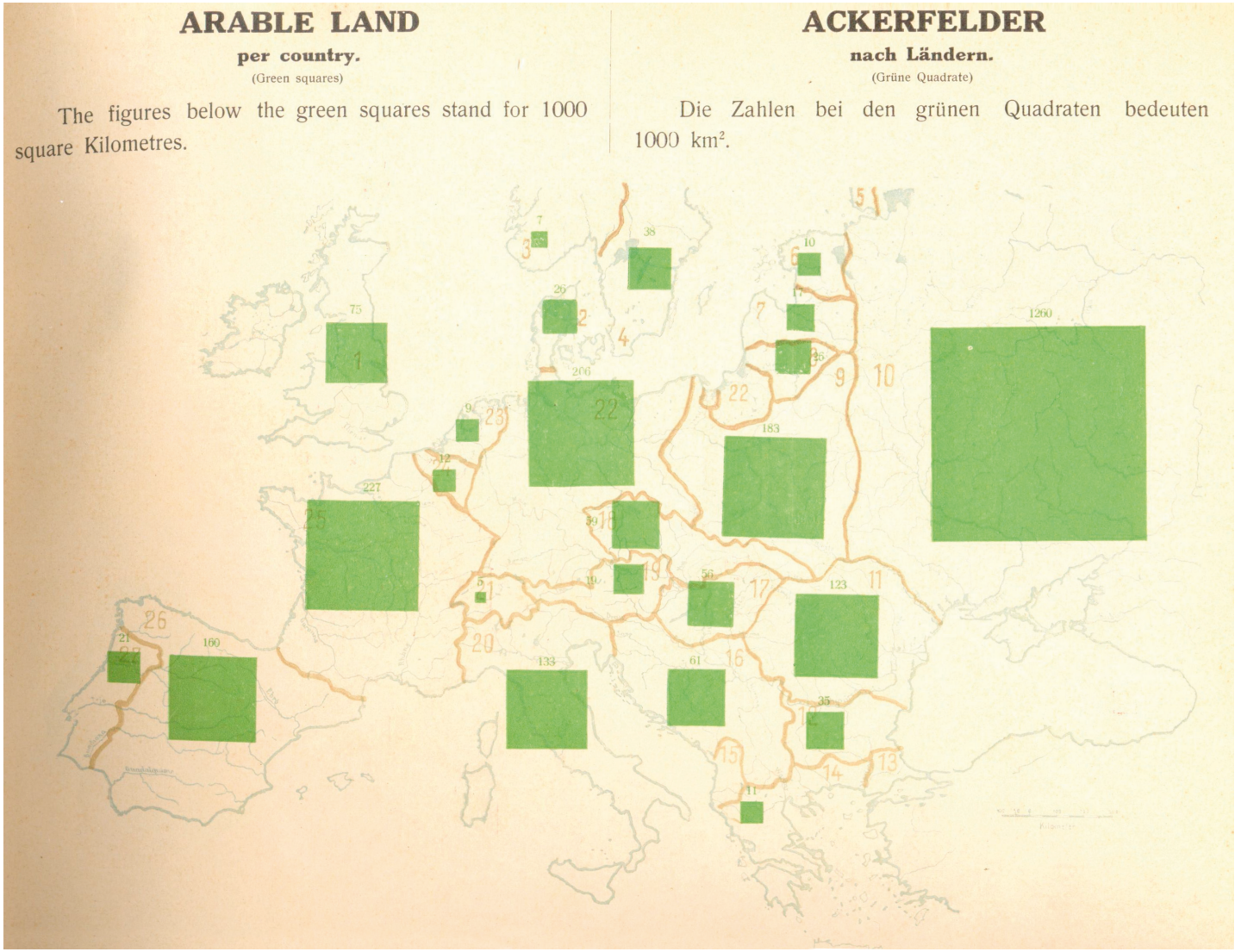

Τὰ δύο οἰκήματα εἰς τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐγκατασταθῆ τὰ γραφεῖα τοῦ Ἀγροτικοῦ κόμματος.

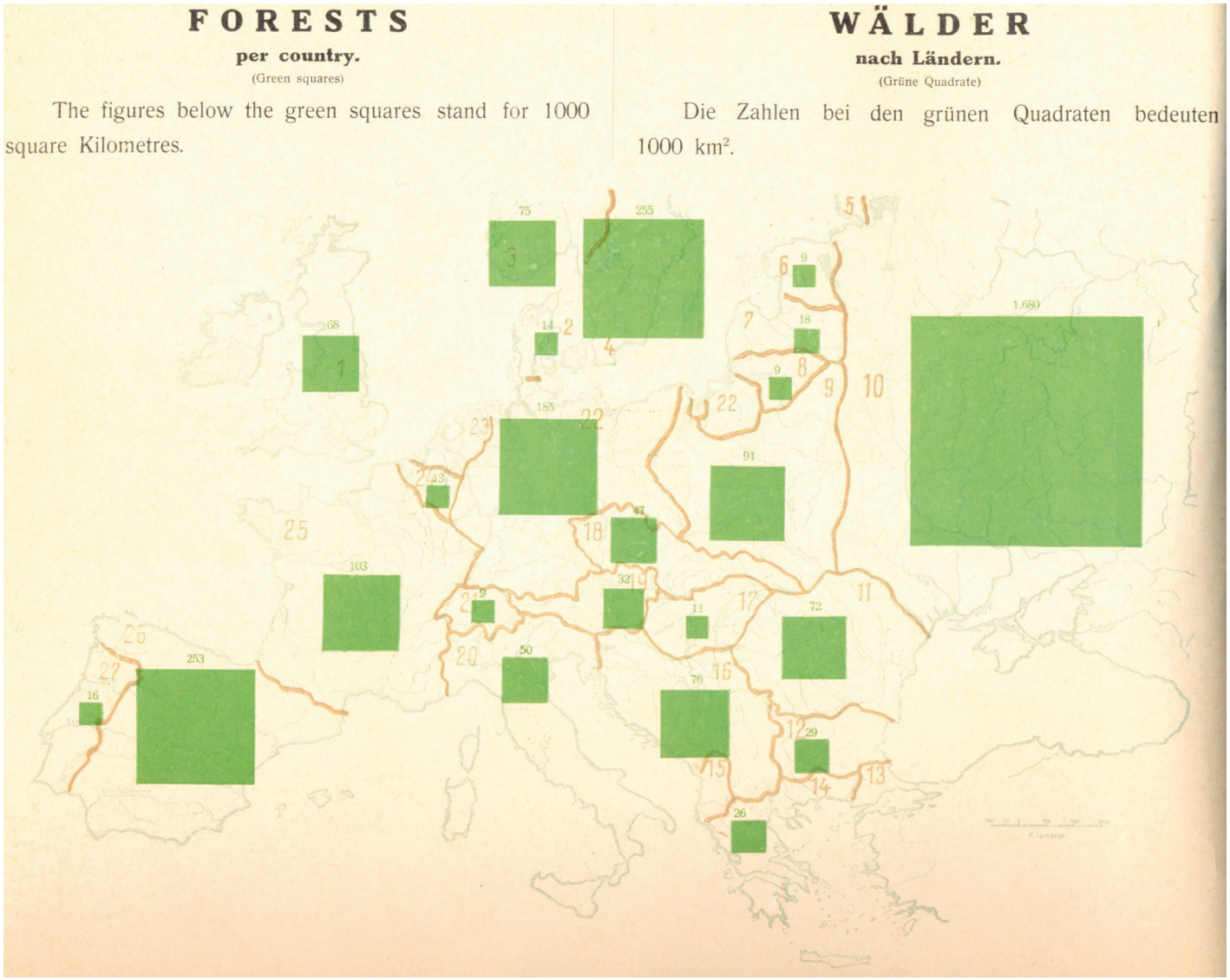

Ὁ διευθύνων σήμερον τὸ βουλγαρικὸν Ἀγροτικὸν κόμμα κ. Ὁμιρτσέφσκυ, ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἐπὶ Κυβερνήσεως Σταμπολίνσκυ.

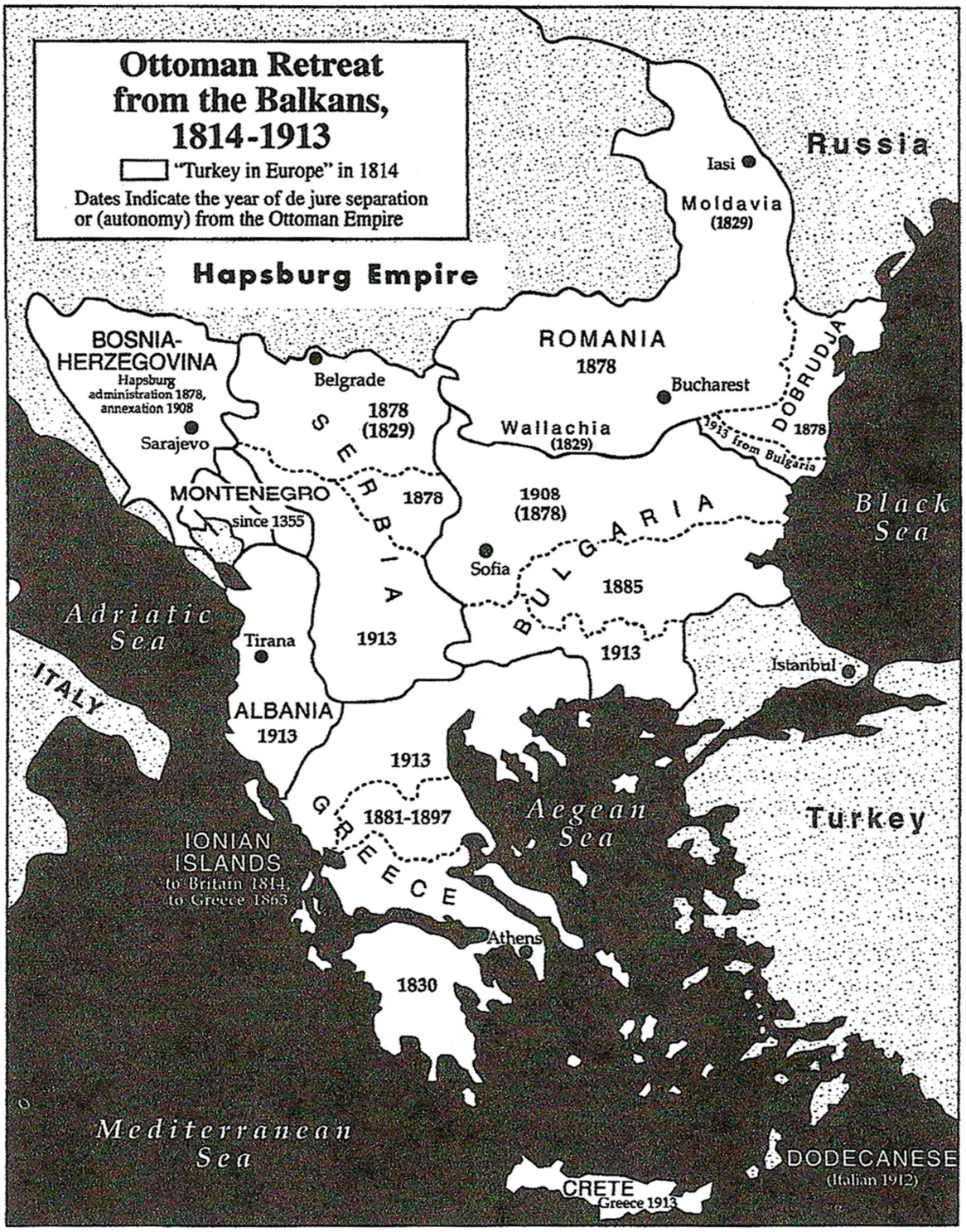
20α. και 20β. Πηγή: Κωστής Μπαστιάς, «Προς την διανούμενην Βαλκανικήν. Τα αγροτικά ιδανικά εις την Βουλγαρία», *Ελεύθερος Τύπος*, 23-7-1926, σελ.1.

Καλλιεργήσιμες εκτάσεις στην Ευρώπη. Πηγή: Albert Halasz, *New Central Europe in Economical Maps*, Budapest 1928

Δάση στην Ευρώπη. Πηγή: Albert Halasz, *New Central Europe in Economical Maps*, Budapest 1928

Οθωμανική υποχώρηση από τα Βαλκάνια. Πηγή: Todorova M., *The Ottoman Legacy in the Balkans*, Brown L. C, ed., *The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York 1996, σελ.46

Σταδιακή συγκρότηση της Ελλάδος. Πηγή: Clogg R., *Σύντομη Ιστορία της Ελλάδος*, Ινστιτούτο του βιβλίου, Αθήνα 1999, σελ.6